F.M. DOSTOJEVSKI

Dnevnik pisca
1877-1881

partizanska knjiga

Ф. М. Достоевский
Дневник писателя за 1876— 81. годъ
Издательство И. П. Ладыжникова Берлинъ, 1922.

F. M. Dostojevski
DNEVNIK PISCA
1877-1881.

Partizanska knjiga
Beograd
1982

1877.

JANUAR

GLAVA PRVA

I
TRI IDEJE

Započeću novu godinu s onim čime sam završio minulu godinu. Poslednja fraza u decembarskom broju moga Dnevnika bila je o tome »da su se sve naše ruske razjedinjenosti i partikularizacije zasnivale isključivo na nesporazumima — na grubim, čak, nesporazumima — i da u svemu tome nema ničega suštinskog i nepremostivog«. Ponavljam i sada: svi naši sporovi i sve naše razjedinjenosti potiču od grešaka i intelektualnih devijacija, a nikako iz srca — i to je konstatacija koja rezimira suštinu našib nesporazuma. Takva konstatacija uliva mnogo nade. Greške i nedoumice intelektualne prirode nestaju brže i neprimetnije nego zablude srca, i te se greške leče ne toliko sporovima i logičkim diskusijama koliko neumitnom logikom živog i realnog života koji, veoma često, sam u sebi nosi nužan i pravilan izlaz i ukazuje na pravi put — ako ne uvek i odjednom, ako ne u samom trenutku kad se zablude pojave, ono u kratkom vremenskom periodu, često ne čekajući dolazak novog pokoljenja. To nije slučaj s greškama srca. Kad srce greši, to su strašno velike greške: te greške okužuju dub, pokatkad dub cele nacije, i povlače za sobom slepilo u takvoj meri da se ne može izlečiti nikakvim činjenicama, ma koliko one same ukazivale na pravilan put; naprotiv, oni koji su zahvaćeni tim slepilom, prerađuju te činjenice u svojoj svesti na takav način, asimiliraju ih svojim okuženim duhom tako da se može dogoditi da cela nacija sasvim svesno uništi sebe a da ne poželi da prizna potrebu za lečenjem zabluda. Neka mi se ne smeju stoga što smatram da se intelektualne devijacije mogu lako i brzo otkloniti. Najsmešnije bi bilo to da ja, ili bilo ko drugi, uzme na sebe ulogu onoga koji misli da se sve može izgladiti — krajnje smešno bi bilo verovati da se rečima mogu korigovati i ispraviti uverenja koje ima društvo u celini u jednom određenom trenutku. Ja sam svestan toga potpuno. Pa ipak, ne bi se trebalo stideti svojih ubeđenja, a u

ovom trenutku to i nije potrebno, i ko ima šta da kaže — neka govori i neka se ne plaši što ga neće slušati, neka se ne plaši čak ni toga što će mu se smejati i što njegove reči neće imati nikakvog uticaja na duh savremenika. U tom smislu, Dnevnik pisca nikad neće napustiti svoj put, nikad neće činiti ustupke duhu veka i moći vladajućih uticaja ako bude smatrao da su oni nekorektni — neće se truditi da se dopadne, da laska, da se udvara. Posle godine izlaženja, dozvoljavamo sebi pravo da tvrdimo tako nešto. Mi znamo i potpuno smo svesni toga da smo i u toku minule godine, sa svim onim o čemu smo pisali sa žarom i ubeđenjem, u suštini naneli štete samo sebi, i da bi bilo mnogo korisnije da smo se s takvim žarom pridružili drugom horu.

Ponavljamo: nama se čini da je sad potrebno da se svt izjasne što je mogućno otvorenije i neposrednije, ne stideći se naivne ogoljenosti neke misli. Nas, to jest celu Rusiju, zaista očekuju, može biti, izuzetni i veliki događaji. »Odjednom mogu da nastupe veliki događaji, i da našu intelektualnu elitu zateknu nespremnu, i neće li onda biti već kasno?«, — kako sam pisao završavajući decembarski broj moga Dnevnika. Govoreći to, nisam imao u vidu samo politička zbivanja te »bliske budućnosti«, iako i sama ta zbivanja više nc izmiču pažnji čak i onih umova koji se ponašaju »jevrejski«, i kojih se ništa drugo sem njih samih ne tiče. Doista, šta pređstoji svetu ne samo u toku ove preostale četvrti veka, nego (ko bi to mogao da zna?) možda i u toku ove godinc? U Evropi već ima nemira, u to nema sumnje. Je li taj nemir nešto privremeno, trenutno? Nikako — nastupilo je vreme nečeg vekovnog, nečeg hiljadugodišnjeg, nečega što se u svetu spremalo od samog početka njegove civilizacije. Svet se suočava s trima idejama, i izgleda da su one već jasno formulisane, i konačno. S jedne strane — s kraja Evrope — katolička ideja koja je već osuđena i koja u mukama i nedoumicama proživljava svoje biti ili ne biti, živeti ili se pomiriti sa svojim krajem. Ne govorim samo o katoličkoj veri, nego o katoličkoj ideji u celini, o sudbini naroda koji su se formirali pod uticajem te ideje u toku hiljadu godina, koje je ta ideja prožela u celini. U tom smislu, na primer, Francuska predstavlja najpuniju inkarnaciju katoličke ideje u toku vekova, ona je korifej te ideje koju je nasledila od Rimljana, i koju je razvijala u njihovom duhu. Ta Francuska, čak i sad kad je izgubila, gotovo sva i u celini, svaku religiju (jezuiti i ateisti su tamo isto, tu nema razlike), koja je ne jednom već zatvarala svoje

crkve i koja je jednom iznela na glasanje pred Skupštinu čak i samoga Boga, ta Francuska, koja je na osnovu ideja iz 89-te godine stvorila svoj posebni francuski socijalizam — to jest konsolidaciju i organizaciju ljudskog društva i bez Hrista i van Hrista, baš onako kao što je želeo ali nijc umeo da učini katolicizam s Hristom — sama ta Francuska je, i sa svojim revolucionarima Konventa, i sa svojim ateistima i socijalistima, pa i sa svojim sadašnjim komunarima, još — i to nastavlja da bude u još većoj meri — sva i u celini katolička nacija, nacija prožeta slovom i duhom katolicizma; ona proklamuje, kroz usta svojih najekstremnijih ateista — Liberté, Égalité, Fraternité — ou la mort[1], upravo onako kako bi proklamovao i sam papa kad bi bio prinuđen da proklamuje liberte, egalite, fraternite na neki svoj katolički način — dajući svemu tome pcčat svoga stila i svoga duha — autentičnog stila i duha papa iz vremena srednjeg veka. I sam današnji francuski socijalizam koji je, spolja gledano, vatreni i odlučni protest ljudi i nacija koje je ta ideja pritiskala i gušila, i koji sada nastoje da po svaku cenu žive bez katolicizma i njegovih bogova — i sam taj protest, dakle, koji je faktički počeo krajem prošloga veka (ali, u suštini, mnogo ranije) — nije ništa drugo do pravi i logični nastavak katoličke ideje, njeno potpuno i konačno dovršenje, njena kobna posledica koja se uobličavala u toku vekova. Jer, francuski socijalizam nije ništa drugo do nasilno ujedinjenje čovečanstva — a to je ideja koja vodi svoje poreklo još iz starog Rima i koja se, kasnije, u celini sačuvala u katolicizmu. Tako je ideja oslobođenja ljudskog duha od katolicizma ovde prihvatila striktne forme katolicizma, a te forme je ona pozajmila iz suštine njegova duha, od njegova slova, od njegova materijalizma, od njegova despotizma i od njegova morala.

S druge strane, ustaje stari protestantizam koji protestuje protiv Rima evo već devetnaest vekova, i protiv njegove drevne paganske i protiv njegove obnovljene ideje katolicizma, protiv njegovih težnji da u celini pokori čoveka na zemlji, moralno i materijalno, protiv njegove civilizacije — taj protestantizam nastupa još od vremena Arminija i Tevtoburških šuma. To ustaje Nemac koji slepo veruje da se jedino u njemu, a ne u katoličkoj civilizaciji, može izvršiti preporod čovečanstva. U toku cele svoje istorije, on je sanjao i žudeo za ujedinjenjem radi trijumfa svoje ideje koja je jasno formulisana i istaknuta već u Luterovoj jeresi; sada, pak, posle poraza Francuske

od pre pet godina, Francuske koja je bila prva, glavna katolička nacija — Nemac je još više uveren u svoj konačan trijumf na zemlji, u to da niko drugi ne može da ga zameni na svetu u borbi za preporod toga sveta. On u to veruje oholo i neumorno, on veruje da nema ničega višeg od germanskog duha i reči — on veruje da jedino Nemačka može da kaže tu reč. Njemu je smešna čak i pretpostavka da na svetu može da bude još nečega, makar i u zametku, što bi moglo da sadrži nešto što već ne sadrži Nemačka kojoj je namenjena vodeća uloga u svetu. No, neće biti suvišno da istaknemo, makar i onako u zagradama, da ta Nemačka, koja u toku devetnaest vekova nije ništa drugo činila osim protesta, sama svoju novu reč još nije izrekla — ona je sve vreme živela poričući i protestujući, buneći se protiv svog neprijatelja, i sasvim lako se može dogoditi da će ta Nemačka, kad konačno bude pobedila i uništila to protiv čega je protestovala devetnaest vekova, i sama odjednom duhovno umreti zajedno sa svojim neprijateljem, jer neće više imati zbog čega da postoji — neće imati više protiv čega da protestuje. Neka su zasad ovo moje himere, ali Luterov protestantizam je već jasna činjenica: ta vera je protestantska i isključivo negativna; u onom momentu kad više ne bude katolicizma, neće više biti, verovatno, ni protestantizma, neće više biti onoga protiv čega se protestuje — protestantizam će završiti tako što će se pretvoriti u direktni ateizam. Ali, to je, recimo i tako, zasad moja himera. Nemac prezire slovensku ideju isto onako kao i katoličku ideju, samo s tom razlikom što je ovu poslednju ipak uvek cenio kao moćnog neprijatelja, a što se tiče slovenske ideje — nju ne samo da nije cenio, nego je sve do najnovijeg vremena nije ni priznavao. Ali, odnedavno, ipak, on počinje da zagleda ispod oka na Slovene, veoma podozrivo. Tako je njemu sve do danas smešna čak i pomisao da oni mogu da imaju nekakve svoje ciljeve i ideje, da oni mogu da gaje neke nade da će i sami »imati nešto da kažu svetu«, posle poraza Francuske, njegove podozrive sumnje su ojačale, a prošlogodišnji i ovi sadašnji događaji, naravno, nisu nimalo smanjili njegovu nepoverljivost. Sadašnji položai Nemačke je dosta neugodan: u svakom slučaju, pre svih namera na Istoku, ona mora da završi svoje delo na Zapadu. Ko bi mogao da kaže da ta nepotučena Francuska nije uznemiravala, i ne uznemirava i danas, kao i tokom ovih pet godina, Nemca, a ona ga plaši upravo time što nije sasvim

dotučena. Sedamdeset i pete godine ta uznemirenost je u Berlinu dostigla krajnje granice, i Nemačka bi krenula, verovatno, da dotuče svog iskonskog neprijatelja dok još ima vremena, ali su to omele neke izvanredno važne okolnosti. Sada, pak, posebno ove godine, više nema sumnje da Francuska iz godine u godinu jača, i ona sada — još i više plaši Nemačku nego pre dve godine. Nemačka je svesna da njen neprijatelj neće umreti bez borbe, pa i više od toga — ona zna da će taj neprijatelj, kad se bude oporavio kako valja i ojačao, i sam stupiti u borbu, i tako za tri ili pet godina za Nemačku može biti već sasvim kasno. I, evo, s obzirom na to da je Istok Evrope potpuno prožet svojom sopstvenom idejom koja se odjednom pojavila, i da je obuzet problemima kod svoje kuće — sasvim se lako može dogoditi da se Nemačka, dobivši privremeno odrešene ruke, konačno baci na svog zapadnog neprijatelja, na taj strašni košmar koji joj ne daje mira i — sve se to može dogoditi u veoma, veoma bliskoj budućnosti. Uopšte, može se slobodno reći da je na Istoku situacija teška, zategnuta, ali i sama Nemačka nije u boljem položaju — njen je položaj bezmalo teži. Ona ima dosta straha i bojazni pred sobom, bez obzira na onaj njen oholi ton — a to je ono što bi mi trebalo posebno da uzmemo u obzir, i da tome poklonimo pažnju.

No, na Istoku doista plamti i sija dosad neviđenim sjajem treća svetska ideja — slovenska ideja koja se rađa — a to je, možda, treća mogućnost da se u budućnosti reši sudbina Evrope, čovečanstva. Sad je svima jasno da s rešenjem istočnog pitanja čovečanstvo dobija jedan novi element, novu stihiju koji su dosad ležali pasivno, inertno, i taj novi element neće ostati bez uticaja, bcz izvanredno snažnog i odlučnog uticaja na sudbinu sveta. Šta je, zapravo, ta ideja, šta donosi ujedinjenje Slovena? — sve je to zasađ još nešto neodređeno ali stvamo; da bi trebalo da bude rečena nova reč, i da je reč o novom doprinosu rešavanju svetskih problema — u to više niko ne sumnja. I ove tri velike svetske ideje srele su se u momentu svog raspleta, u jednom istom vremenu. Sve to, naravno, nisu ćudi, nije to više bitka oko nekakvog nasleđa, niti je to prepirka dama iz visokog društva, kako se događalo u prošlom veku. Ovde je reč o nečem opštem i konačnom, pa iako sve to ne odlučuje o sudbini čovečanstva u celini, sumnje nema da sve to govori o početku kraja celokupne ranije istorije evropskog dela čovečanstva — tu je početak rešenja sudbine

njegove, koja je u Božjim rukama, sudbine koju čovek gotovo i ne može da predvidi, ali koju može da nasluti, da oseti.

A sada pitanje koje se i nehotice nameće svakom čoveku koji misli — mogu li se ovakvi događaji zaustaviti u svom toku? Mogu li se ideje ovakvih dimenzija potčiniti sitnim, »jevrejskim«, trećestepenim razlozima? Može li se odgoditi njihovo rešavanje, i je li tako nešto, najzad, korisno? Nema sumnje, mudrost bi trebalo da štiti i da čuva nacije, ona bi trebalo da služi čovečanstvu i čovekoljublju, ali neke ideje imaju svoju snagu inercije, moćnu i privlačnu snagu. Odlomljeni vrh stene koji pada nećeš zadržati rukom. Mi, Rusi, imamo dve strašne sile koje vrede koliko sve one sile u celom svetu — to su opšte jedinstvo i duhovna nerazdeljenost miliona naših ljudi, i njihova bliska veza s monarhom. Ovo poslednje je, naravno, neospomo, ali našu nacionalnu ideju taj naš »Petar kojeg je zatekao dan« ne samo da ne razume — on uopšte ne želi da je razume.

II
ILUZIJE. STUNDISTI I REDSTOKISTI

No, da li samo »evropljani« i taj naš »zakasneli Petar« neće da shvate? Ima i drugih, kudikamo opakijih. »Petar« barem priznaje našu nacionalnu ovogodišnju akciju u korist Slovena, a ovi ne. Petar, čak, hvali tu akciju, na svoj način naravno, iako mu se u toj akciji mnogo šta ne sviđa, a ovi drugi negiraju ceo taj pokret, uprkos svedočenju cele Rusije — »nije tu ničega ni bilo« — vele oni — »i to je svc. Pa ne samo što nije bilo, nego nije ni moglo da bude«. »Narod« — vele oni — »nije nigde kazao da želi u rat«. Da, naš narod ne viče nikad, on ne izjavljuje ništa, naš narod je razuman i krotak, i još, on uopšte i ne želi rat — on samo iz dubine duše saoseća s ugnjetenom braćom koja stradaju za veru Hristovu, i ako bude trebalo, ako se oglasi moćna reč našega Cara, stomilionska masa toga naroda će se sliti u jedno i učiniće sve što može da učini stomilionska masa koja, zahvaćena oduševljenjem i slogom, nastupa kao jcdan čovek. I tako, s obzirom na nejasnu budućnost sudbine Evrope, nemogućno je ne primećivati i ne ceniti takvu snagu jedinstva, osobito u trenuoima nekih naših nehotičnih razmišljanja i nagađanja. Ta ko želi rat, iako, neka bude rečeno u zagradama, krv prolivena »za veliko delo ljubavi« mnogo

znači, ona može da opere i da očisti mnogo onoga što je dosad bilo zgaženo i uprljano u našim dušama.

Ali, ovo su samo »reči i misli«. Ja sam samo govorio o tome da postoje istorijski događaji koji sve povuku za sobom, od njih se čovek ne može izbaviti ni voljom ni lukavstvom, isto onako kao što ne može da naredi morskoj plimi da se zaustavi i da se vrati nazad. Pa ipak je uvredljiv taj cinizam koji se javio posle letošnjeg ushićenja, uvredljiva je radost toga cinizma, radost zbog nečeg gadnog koje je tobož trijumfovalo nad ljudskim ushićenjem, uvredljivi su ti pobednički govori ljudi koji ne samo što preziru naš narod, nego koji čak ne priznaju narod — ti ljudi, izgleda, u narodu vide, kao i nekad, samo inertnu masu i radničku ruku, isto onako kako su činili i pre dva veka, sve do onog velikog dana — devetnaestog februara. »Zar ja da imitiram taj narod? Kakvu on to ima veliku ideju, gde ste vi to našli?«, — to se sada, gotovo u svakom trenutku, može čuti. To neverovanje u duhovnu snagu naroda jeste, naravno, neverovanje u Rusiju. Nema sumnje, ima ovde mnogo različitih razloga kojima se rukovode ovi negatori, ali da li verujete — ima u svemu tome i mnogo iskrenosti! A glavno je, to je na prvom mestu — potpuno nepoznavanje Rusije. No, može li se zamisliti da se neko među njirna raduje i našoj Stunde kao nečemu što je dobro za narod, što služi njegovim interesima i njegovom blagostanju: »Ipak, sve je to iznad nekadašnjih narodnih shvatanja, sve to ipak može, u izvesnoj meri, da oplemeni naš narod!« Nemojte misliti da su to retka i usamljena razmišljanja. Uzgred, šta je to ta nesrećna Stunde? Nekoliko Rusa — radnika koji su radili u nemačkih kolonista shvatili su da Nemci žive bogatije od Rusa, i da to dolazi otuda što je u njih drugačiji red. Pastori koji su se tu našli objasnili su da je taj red, i taj način života u njih, bolji zato što je drugačija vera. I, evo, okupile su se grupice Rusa, mahom neobrazovanih ljudi, počeli su da slušaju kako se tumači Jevanđelje, počeli su i sami da ga čitaju i da ga tumače, i desilo se ono što se uvek događa u takvim slučajevima. Unose posudu s dragocenom tečnošću, svi padaju ničice, ljube i obožavaju tu posudu koja čuva tu dragocenu, i za njih životvornu, tečnost i, evo, ljudi odjednom ustaju i počinju da viču: »Slepci! Zbog čega ljubite posudu: skupocena je samo ta životvoma tečnost koja se u posudi nalazi, vredi samo sadržina a ne ono što sadržinu čuva, a vi ljubite staklo, prosto staklo,

obožavate posudu i staklu pripisujete svetu moć, i tako zaboravljate na dragocenu sadržinu posude! Pagani! Bacite posudu, razbijte je, klanjajte se samo životvornoj tečnosti, a ne staklu!« I, evo, razbijaju posudu, a životvoma tečnost, ona dragocena sadržina, razliva se po zemlji i, naravno, zemlja je upija. Razbili su posudu i izgubili su i tečnost.

Ali, pre nego što zemlja upije svu vlagu, nastaje gužva: da bi se nešto spasio iz još celih delova posude, počinju da viču tla bi (rebalo načinili novu posudu, počinju prepirke kako i od čega je načiniti. Spor počinje od. samog početka svega, i ubrzo posle prvih reči — spor se pretvara u spor oko reči. Oni su spremni da se poklone toj reči još dublje nego onoj nekadašnjoj, samo da što pre sačine novu posudu: ali, spor se rasplamsava i ljudi se razdeljuju u malene grupice, i svaka grupica nosi poneku preostalu kap one dragocene tečnosti, skuplja je u svoje male čašice koje je nakupila ko zna gde, ne vodeći računa o drugim grupicama. Svak hoće da se spasi svojom sopstvenom čašicom, a u svakoj od tih manjih grupica počinju novi sporovi. Idolopoklonstvo se pojavljuje onoliko puta koliko ima delova na koje se razbila posuda. To je večna priča, stara i zastarela priča koja je počela mnogo pre pojave Martina Ivanoviča Lutera, ali, po neumitnim zakonima istorije, ta se priča ponavlja baš na isti način i u naše Stunde: poznato je da se oni raspadaju, spore samo o rečima, tumače Jevanđelje svak po svojoj savesti i po svom strahu i, što je najvažnije, polazeći od samog početka svega — jadni, nesrećni i neprosvećeni narod! I u svemu tome ima toliko iskrenosti, toliko dobrih inicijativa, tolike spremnosti da se izdrže i muke, a ipak — u svemu tome ima i toliko mnogo nemoćne gluposti, toliko sitničavog pedantskog licemerja, samoljublja, slatke oholosti zbog novog čina »svetih«, ima u svemu tome mnogo prepredenjaštva i lukavosti ali, što je najvažnije — sve to u njih počinje »od samog početka«, od stvaranja sveta, od onih pitanja šta je to čovek a šta je to žena, šta je to dobro a šta je zlo, pa čak — ima li Boga ili nema? I, kao vrhunac svega: upravo to što su tako nemoćni i što su tako prinuđeni da počinju sve od početka, upravo to se sviđa mnogima, posebno nekima: »Počeće da žive po svojoj pameti, prema tome, sporazumeće se, doći će do nečega«. To vam je razmišljanje! I tako, nasleđe koje je stvarano vekovima, i koje bi trebalo tumačiti tom neprosvećenom svetu, tako se smisao toga

nasleđa ne čuva, nego propada konačno i nepovratno. Razvitak, svetlost, progres — sve se to opet udaljava od naroda još više, jer sada nastupa period usamljivanja, partikularizacije i raskolničke zatvorenosti u sebe i, umesto očekivanih »razumnih« novih ideja — pojavljuju se stari, poznati, paganski idoli i — probajte sad da srušite te idole! Uostalom, Stunde se ne bi trebalo bojati, nju bi trebalo žaliti. Stunde nema nikakvu budućnost, sve se to ne može razviti i, veoma je verovatno, sve će se to sliti s nekom od onih mračnih sekti kojih ima u ruskom narodu, s nekakvim »hlistima« — drevnom sektom koje ima svuda u svetu, i koja ima svoj smisao što se izražava onim veoma starim alributima: okrctanjc ukrug, i proricanje. I templarima su sudili zbog proricanja i okretanja ukrug, i kvekeri se vrte i proriču, u stara vremena se i Pitija vrtela i proricala, vrteli su se i proricali su i kod Tatarinove, pa i naši redstokisti će verovatno završiti tako što će se okretati ukrug, jer oni se proricanjem već sad bave. Neka se »redstokisti« ne uvrede zbog ovog poređenja. Uzgred, mnogima je smešna ta podudamost u pojavi ovih dveju sekti u nas: »štundisti« su se pojavili među neprosvećenim ljudima, a »redstokisti« među našim bogatim ljudima. Ali, tu nema ničega mnogo smešnog. Što se tiče podudarnosti među ovim sektama, sumnje nema — one potiču iz istog neznanja, one su nastale kao posledica potpunog nepoznavanja svoje vere.

III
TOMA DANILOV — RUSKI HEROJ I MUČENIK

Prošle godine, u proleće, sve su novine prenele vest koja se pojavila u Ruskom invalidu o mučeničkoj smrti Tome Danilova, podnarednika Drugog turkestanskog streljačkog bataljona, kojeg su zarobili Kipčaci i ubili na svirep način, posle dugotrajnog sadističkog mučenja, 21-og novembra 1875-te godine, u Margelanu, zato što nije hteo da pređe u islamsku veru i da stupi u njihovu službu. Sam han mu je lično obećavao pomilovanje, nagrade i počasti, ako bude pristao da se odrekne Hrista. Danilov je odgovarao da neće izdati krst i da je, kao carski podanik, bez obzira na zarobljeništvo, dužan da ispunjava svoje obaveze prema caru i hrišćanskoj veri. Njegovi mučitelji, koji su ga mrcvarili dok nije izdahnuo, ostali su zadivljeni snagom njegova

duha, oni su ga nazivali batir, što bi se na ruskom jeziku reklo: vitez-heroj. Tada je ta vest, iako su je prenele sve novine, prošla nekako bez mnogo komentara u javnosti, a i same novine koje su je donele kao uobičajeni novinski entrefilet[2], nisu našle za potrebno da se posebno pozabave njome. Jednom reči, sve to oko Tome Danilova je »prošlo mirno«, kako kažu na Berzi. Potom je, kao što se zna, došao taj slovenski pokret, pojavio se Černjajev, Srbi, Kirjejev, pomoć, dobrovoljci, i na Tomu-mučenika su sasvim zaboravili (to jest, u novinama) i, evo, tek nedavno dobili smo dodatne pojedinosti u vezi s tom vešću. Javlja se da je gubernator iz Samare došao do podataka o porodici Danilova — seljaka iz sela Kirsanovke u samarskoj gubemiji buguruslanskog sreza — i sada se zna da on ima živu suprugu, Jefrosinju, kojoj je 27-ani godina, i kćer Ulitu, kojoj je šest godina, i da se one nalaze u bednom položaju. Njima su, na plemenitu inicijativu samarskog gubernatora, pomogli, on se obratio nekim ljudima s molbom da pomognu porodici ruskog heroja-mučenika, da pomognu udovici i kćeri heroja, a samarskoj »zemskoj« Skupštini je uputio molbu da primi kćer Danilova u neku školu, kao stipendista.

Zatim su skupili 1320 rubalja, od čega su šest stotina namenili kćeri do njenog punoletstva, a ostalo su predali udovici na ruke — kćer Danilova su, pak, primili u školu. Osim toga, načelnik Glavnog štaba je obavestio gubernatora da je, u znak milosti, udovici Danilova određena doživotna penzi ja iz državne blagajne od 120 rubalja godišnje. Zatim — zatim će stvar, verovatno, opet biti zaboravljena, s obzirom na sadašnje nemire, političke bojazni, velike probleme koji čekaju rešenje, s obzirom na krah, i slično.

O, nemam namere da kažem da se naša javnost prema ovom strašnom postupku ponela ravnodušno kao prema nečemu što ne zaslužuje nikakvu pažnju. Činjenica je činjenica — o tome su malo govorili ili, bolje rečeno, niko o tome posebno nije ni govorio. Uostalom, možda se negde i govorilo, u sebi onako, među trgovcirna, duhovnim licima, na primer, ali nije javno i među našom inteligencijom. U narodu, naravno, ova mučenička smrt neće biti zaboravljena: taj junak je podneo muke u ime Hrista, i on je veliki Rus; narod to ceni i ne zaboravlja, nikad on takva dela ne zaboravlja. I, evo, meni se čini kao da slušam neke meni poznate glasove: »Jeste to snaga, naravno, mi to priznajemo, no ipak — to je neprosvećena snaga koja se

manifestovala, da tako kažemo, na neki prepotopni kanonizovani način i — šta bismo mi tu imali posebno da govorimo? To nije nešto iz našeg sveta, druga bi stvar bila da se ta snaga manifestovala intelektualno svesno. Postoje, vele, takvi — i drugi mučenici, postoji i drugačija snaga, postoje mnogo uzvišenije ideje — opštečovečanska ideja, na primer...«

Bez obzira na te racionalne i inteligentne glasove, mislim da je dopušteno i da je mogućno reći i nešto posebno o Danilovu; štaviše, ja čak mislim da se i sama naša inteligencija ne bi mnogo ponizila ako bi svemu ovome poklonila malo više pažnje. Mene, pre svega, čudi to što se ne zapaža nikakvo divljenje, da, upravo divljenje. Ne govorim o narodu: tamo divljenje nije ni potrebno, toga tamo nema, postupak Tome Danilova u narodu nije nešto neobično, jer narod veruje u sebe i u svoju dušu. On će se odazvati na ovaj podvig osećanjem dubokog ganuća. Ali, kad bi se nešto slično dogodilo u Evropi, kad bi došlo do slične manifestacije duha u Engleza, Francuza ili Nemaca, oni bi o tome udarili u sva zvona pred celim svetom. Ne, znate li vi, gospodo, kako zamišljam tog nepismenog i neznanog vojnika Turkestanskog bataljona? To je, i tako ću reći — amblem Rusije, cele te naše narodne Rusije, to je pravo lice te Rusije kojoj cinici i naši pametnjakovići odriču veliki duh i svaku mogućnost da pokaže veličinu misli i dubinu osećanja. Čujte, niste vi svi takvi cinici, vi ste samo Evropljani u duhovnom smislu, to jest u suštini dobri ljudi: ta nećete valjda i vi poricati da je u toku ovoga leta naš narod posvedočio izvanredno veliku snagu duha — ljudi su napuštali svoje kuće, decu, i odlazili su da umru za veru, za ugnjetene, Bog zna kuda tamo i kakvim sredstvima su stizali, kao nekad krstaši pre devet vekova u Evropi — da, kao krstaši čiju bi pojavu sada Granovski smatrao za nešto smešno i uvredljivo u »vremenu pozitivnih zadataka, progresa...«, i sličnog. Neka je ovaj naš letošnji pokret bio, prema vašem mišljenju, nešto nerazumno, »krstaško«, ali taj je pokret bio odlučan i plemenit, i u to se ne može sumnjati ako samo malo šire pogledamo celu stvar. Probudila se velika ideja, i ponela je stotine hiljada i, može biti, i milione duša odjednom, izdigla ih je iznad učmalosti, cinizma, pokvarenosti i ružnoće u kojima su dotad te duše čamile. Vi znate da naš narod smatraju dobrodušnim, pa čak i intelektualno sposobnim, ali ipak veruju da je on nekakva mračna

masa, stihija nekakva u kojoj je svak predan porocima i predrasudama, masa u kojoj se sreću sve same rugobe. Ali, vidite, ja ću imati smelosti da izreknem jedan, da i tako kažem, aksiom, a on glasi: da bi se sudilo o moralnoj snazi naroda, i o tome na šta je on sve spreman u budućnosti, ne bi trebalo gledati prema tome do kojeg stepena nakaznosti je on sad privremeno pao i unizio se; valja, naprotiv, uzeti u obzir onu visinu duha do koje je on u stanju da se digne kad nastupi vreme za to. Jer, ružnoća je nesreča privremenog karaktera, ona je uslovljena okolnostima koje su prethodile, ali koje su i prolazne — ona je posledica robovanja, vekovnog ugnjetavanja i nužne ogrubelosti, a dar velikodušnosti je večni, stihijni koji se rađa zajedno s narodom, i sve je to utoliko više poštovano ukoliko se, tokom vekova robovanja i nevolja, ipak sačuvalo kao nešto neuništivo u srcu naroda.

Toma Danilov je možda, na prvi pogled, bio jedan običan i neprimetan primerak u ruskom narodu, onako običan i neprimećen kao što je i sam ruski narod (o, njega mnogi i sad još ne zapažaju!). Možda u svoje vreme on i nije imao ništa protiv malo veselja, možda je voleo da popije, možda se nije ni mnogo molio ali, naravno, Boga on nije nikad zaboravljao. I, evo, odjednom njemu naređuju da napusti svoju veru, u protivnom — čeka ga mučenička smrt. Valja se samo setiti kakve znaju da budu te muke, te azijatske muke! Pred njim je sam han koji mu obećava milost, i Danilov je sasvim svestan toga da će odricanje još više razjariti hana, on zna da će raspaliti sujetu Kipčaka time »što se« — reći će oni — »to hrišćansko pseto usuđuje da tako ponizi islam«. No, bez obzira na sve što ga čeka, ovaj nezapaženi Rus pristaje na sve muke i zadivljuje i same svoje mučitelje. Znate, gospodo, niko od nas to ne bi mogao da učini. Stradati pred očima ljudi, to je ponekad i divno, ali ovo se zbilo daleko od svih očiju, u nekom zabitom uglu — niko ga nije video, a i sam Toma nije mogao ni da zamisli da će njegov podvig imati odjeka širom ruske zemlje. Mislim da su neki velikomučenici, čak i među onima iz prvih vekova hrišćanstva, nalazili utehu i olakšanje u času mučenja u pomisli da će njihov primer biti ohrabrenje za slabe i kolebljive na njihovom putu do Hrista. Toma nije mogao da ima čak ni tu veliku utehu: ko će i kad saznati — on je bio sam među mučiteljima. On je bio još mlad, imao je negde daleko suprugu i kćer, nikad ih više neće

videti, ali neka: »Ma gde se ja našao, neću ići protiv svoje savesti, i prihvatiću muke« — to je prava istina zbog istine a ne zbog lepote postupka! I, nema nikakvog vrdanja, nema sofizma pred sopstvenom savešću: »Ta primiću i islam, ali neću pristati na sablazan, niko me neće videti, zatim ću se pomoliti, dug je život, darovaću crkve, činiću dobra dela«. Ničega sličnog nije bilo — pred nama je zadivljujuća čestitost, ona prvobitna, stihijna. Ne, gospodo, teško da bi neko od nas postupio tako!

Ali, to smo mi; što se tiče našeg naroda, ponavljam, za njega je podvig Danilova nešto što ne bi trebalo da čudi. U tome je i stvar što ovde imamo neku vrstu portreta ruskog naroda prikazanog tako u celini — i to je ono što je meni, a i vama, drago i blisko, razume se. Naš narod upravo tako voli istinu zbog istine, a ne zbog lepote postupka. Neka je on grub, ružan i bez sjaja, ali kad nastupi čas svenarodne istine, on će vas zadiviti visokim stepenom slobode duha pred navalom materijalizma i nabujalih strasti gramzive pohotljivosti za novcem, veličinom duha pred strašnim opasnostima mučeničke smrti. I sve će to on učiniti jednostavno i odlučno, ne tražeći ni nagrade ni pohvale, bez divljenja samom sebi: »U šta verujem, to i ispovedam«. Tu čak i ond najstrašniji polemičari na temu o »nazadnim« narodnim idealima ne mogu ništa da kažu, jer stvar uopšte i nije u tome — je li ideal nazadan ili nije? Stvar je u tome da se manifestuje volja u podvigu velikodušnosti (ovu smešnu idejicu o »nazadnosti« ideala ja sam ovde pomenuo zbog pune objektivnosti).

Znate, gospodo, stvar valja postaviti direktno, otvoreno: otvoreno tvrdim da mi nemamo čemu da učimo ovakav narod. To je, razume se, sofizam, no i to ponekad pada na pamet. O, naravno, mi smo obrazovaniji od naroda, ali čemu bismo mogli da ga naučimo — to je nevolja! Razume se, ne govorim o zanatima, o tehnici, o matematici — tome ga mogu učiti i Nemci koji nam dolaze u najam, ali šta smo mu onda mi? Mi Rusi — mi smo braća tome narodu i prema tome, mi smo dužni da ga prosvetimo. Sta ćemo mu u moralnom smislu dati, šta ćemo mu to objasniti, i čime ćemo mu prosvetiti »mrak duše njegove?« Prosvećivanje naroda — to je, gospodo, naše pravo i naša dužnost, to je pravo u hrišćanskom smislu reči: ko poznaje dobro, ko poznaje prave reči života, dužan je, obavezan da to kaže onome koji ne zna, koji bludi u tami, bratu svojemu — tako je prema Jevanđelju.

No, šta ćemo mi reći zabludelom što on i sam ne zna bolje od nas? Pre svega, reći ćemo mu da je učenje nešto korisno i da bi trebalo učiti — zar ne? No, taj narod je i pre nas rekao: »Znanje je svetlost — neznanje je mrak«. Valja li da ga učimo da odbacuje predrasude, da obara idole? Ali, mi smo i sami puni predrasuda, mi smo i sami sebi stvorili toliko idola da nam narod otvoreno može reći: »Doktore, izleči se sam« (a te naše idole on odlično zna da prepozna!). Da ga učimo poštovanju ličnog dostojanstva, možda? Ali, narod naš kudikamo bolje od nas zna da ceni sebe, on mnogo više uvažava svoje dostojanstvo nego što umemo mi. Doista, mi smo strašno sujetni, ali mi nimalo ne cenimo sebe, i ličnog dostojanstva u nas nema nigde i ni u čemu. Zar mi da učimo narod, na primer, tome da bi trebalo poštovati tuđa ubeđenja? Naš narod je dokazao, još od vremena Petra Velikoga, da ume da ceni tuđa ubeđenja, a mi među sobom ne praštamo ni najmanje razlike u odnosu na naša uverenja, i čim se neko ma i najmanje ne slaže s nama — mi ga proglašavamo podlacem, zaboravljajući da onaj ko nema poštovanja prema drugom i njegovim ubeđenjima ne ume da poštuje ni sebe samog. Zar mi da učimo narod da poštuje sebe i sopstvene snage? Narod ima Tomu Danilova i hiljade sličnih, a mi uopšte ne verujemo u ruske snage, i još to neverovanje smatramo najvišim izrazom prosvećenosti, hrabrošću. No, čemu ga mi, najzad, možemo naučiti? Mi se gnušamo i zlojedimo nad svim onim što narod poštuje, čemu njegovo srce teži. No, kakvi smo mi prijatelji naroda? Neki će prigovoriti da mi, prema tome, utoliko više volimo narod ukoliko se više gnušamo nad njegovim neznanjem u želji da mu učinimo dobro. O, ne, gospodo, nikako ne: da mi stvarno doista volimo narod, ne samo u napisima i knjižicama — mi bismo krenuli da ga bolje upoznamo, da mu se više približimo, a ne ovako kao sada — naopačke, prema evropskim šablonima, kako sad činimo ubijajući sve najbolje u njemu — imali bismo mi mnogo šta da naučimo o čemu sada i ne sanjamo.

Mi imamo, međutim, jednu veliku utehu, veliki ponos svoj pred narodom našim, i zbog toga ga, može biti tako i gledamo s visine: njegova su uverenja nacionalna, i on se njih pridržava svom snagom, naša su uverenja opšteljudska, mi u tom opšteljudskom vidimo svoj cilj, i mi smo se, prema tome, preko svake mere izdigli iznad njega. Otuda ceo naš razdor, naša odvojenost od naroda, i ja otvoreno mogu

da kažem: čim se to bude izgladilo, čim se bude našla tačka izmirenja — onoga časa će nestati naša odvojenost od naroda. Ta tačka postoji, ona veoma lako može da se primeti. Odlučno tvrdim i ponavljam da su sve naše najradikalnije nesuglasice u suštini samo iluzije — priviđenja.

Ali, gde je i u čemu je ta tačka izmirenja?

GLAVA DRUGA

I
SAN O IZMIRENJU VAN NAUKE

Pre svega, istaći ću najsporniju i najneugodniju tezu, i s njom ću početi:

»Svaki veliki narod veruje, i valja da veruje ako samo hoće dugo da živi, da se u njemu i samo u njemu nalazi spasenje za svet, da on živi radi toga da bi stao na čelo naroda koje će privući sebi sjedinivši ih u jedno, i koje će povesti, kao složni hor, ka konačnom cilju koji im je sudbina odredila«.

Tvrdim da je oduvek tako bilo sa svim velikim narodima sveta, s onim najstarijim jednako kao i s najnovijim, jedino je takva vera omogućavala svakom narodu da u toku svoje istorije izvrši veliki uticaj na sudbinu čovečanstva. Tako je, nema sumnje, bilo s drevnim Rimom, tako je kasnije bilo i s Rimom iz katoličkog perioda njegova postojanja. Kad je, kasnije, Francuska postala naslednica katoličke ideje, to isto se dogodilo s Francuskom, ona je u toku gotovo dvovekovnog perioda, sve do samog nedavnog pada i potištenosti — sebe videla na čelu čovečanstva, barem u moralnom smislu, a tokom vremena ona je sebe i u političkom smislu zamišljala kao predvodnicu čovečanstva, kao snagu koja određuje njegovu budućnost. Ali, i Nemačka je oduvek sanjala o tome, ona je, nasuprot univerzalnoj katoličkoj ideji, isticala zastavu svog protestantizma s neograničenom slobodom savesti i istraživanja. Ponavljam, to se događa sa svim velikim narodima koji se, više ili manje, nađu u zenitu svoga razvoja. Reći će mi da sve to nije tačno, da je to pogrešno, i ukazaće mi, na primer, na posebnu svest tih samih naroda, na saznanja njihovih naučnika i mislilaca koji su pisali o ukupnom značenju evropskih nacija koje su zajednički stvarale i formirale evropsku civilizaciju, a ja, razume se, nemam namere da poričem i takvu svest. No, ne govoreći o torne da, na primer, takvi zaključci označavaju kraj stvamog života jednog naroda, samo ću podsetiti na to da i sami ti mislioci i istraživači, bez obzira na to što pišu o nekakvoj svetskoj harmoniji nacija i naroda, ipak u isto vreme, i to sve češće, na osnovu

neposrednog, živog i iskrenog osećanja i dalje veruju, isto onako kao što veruje i običan narod, da njihov narod upravo u tom velikom horu nacija, koje su stvarale tu harmoniju, čini nešto posebno — da su oni (na primer, Francuzi) najnapredniji, da se oni nalaze na čelu toga jedinstva, da su oni ti kojima je namenjena uloga da budu vođi i da bi svi ostali trebalo da idu za njima. Oni vemju, recimo, da ako nešto i prihvate od dmgih, to nije ni mnogo značajno; međutim, drugi narodi valja da prihvate sve od njih, oni mogu da opstanu samo uz pomoć njihovih ideja, i nikako dmgačije, oni bi trebalo da se uliju u veliki narod, ranije ili kasnije. Evo, i u današnjoj Francuskoj koja je potištena i duhovno razjedinjena, i sada postoji jedna takva ideja koja predstavlja novu ali, prema našem mišljenju, sasvim prirodnu fazu u razvoju njene nekadašnje katoliičke ideje, i bezmalo polovina Francuza veruje i sada da se u Francuskoj nalazi spasenje ne samo za njih, nego i za ceo svet — a ta ideja je njihov, francuski socijalizam. Ta ideja, to jest taj njihov socijalizam — lažna je ideja, nešto očajno, ali nije reč o njenom kvalitetu nego o tome da ona postoji, živi živim životom, stvar je u tome da oni koji je ispovedaju ne podležu sumnjama i očajanju onih iz dmgog, ogromnog dela Francuske. S druge strane, pogledajte kojeg hoćete Engleza, iz više ili iz najniže klase, pogledajte lorda ili radnika, naučnika ili neobrazovanog čoveka, i vi ćete videti da se svaki Englez pre svega trudi da bude Englez, da opstane kao Englez u toku svoga i privatnog i političkog života, on čak i čovečanstvo voli na neki svoj engleski način. Reći će mi da, ako bi to bilo tako, da ako bi čak sve bilo tako kako ja tvrdim — samo takvo divljenje sebi i takvo zanošenje sobom bi ipak bilo ponižavajuće za velike narode, sav taj egoizam i šovinizam bi umanjili značaj velikog naroda, i sve to ne samo što ne bi podiglo vitalne snage velikih naroda nego bi im, naprotiv, nanelo štete i razorilo osnove života na samom početku. Reći će mi da su slične bezumne ideje zaslužile ne podražavanje nego, naprotiv, one su zaslužile da budu uništene svetlostima razuma koje ubijaju sve predrasude. Recimo da je to, gledano s jedne strane, sasvim tačno; pa ipak, potrebno je obavezno pogledati i s druge strane, i tada će se videti da sve to uopšte nije ponižavajuće, nego — naprotiv. Šta je to čudno što mladić koji još ne zna šta je život sanja o tome da postane junak? Verujte, takve, ako hoćete ohole i zanosne, sanjarije mogu da budu važnije i korisnije

mladiću nego ona razboritost dečaka koji u svojoj šesnaestoj godini veruje da je »sreća nešto bolje od junaštva«. Verujte, život takvog mladića, čak i posle proživljenih nevolja i neuspeha, u celini može da bude nešto lepše nego mirni život njegovog druga iz detinjstva, razboritog druga kojem je bilo, na primer, suđeno da ceo svoj život provede u miru sedeći na kadifi. Takva vera u sebe nije nešto nemoralno, i ona nikako nije odvratno samohvalisanje. Baš tako je i s narodima: ima naroda koji su razboriti, čestiti i umereni, krotki i bez elana, ima trgovaca i brodograditelja koji žive bogato i neobično spretno — neka ih, neće takvi daleko stići; tu će obavezno doći do izražaja osrednjost koja ne donosi mnogo vajde čovečanstvu: oni nemaju energije, oni ne znaju za velike sumnje i za veliku pomisao o sebi, nema pod njima ona tri kiita koji se miču — na kojima stoje svi veliki narodi. Vera u to da hoćeš i da možeš da kažeš svetu poslednju reč, vera da ćeš obnoviti svet dajući mu suvišak sopstvene žive snage, vera u svetinju svojiih ideala, vera u snagu svoje ljubavi prema čovečanstvu kome valja služiti — da, takva vera je garancija uzvišenog života nacije, samo uz pomoć te vere nacije mogu da donesu čovečanstvu onu korist koju im je sudbina namenila da je donesu čovečanstvu kao svoj doprinos, to je njima sama priroda odredila da tako doprinesu obogaćivanju nasleđa za buduće čovečanstvo. Samo nacija koja je moćna takvom verom ima pravo na viši život. Drevni legendarni vitez je verovao da će pred njim pasti sve prepreke, da će nestati svi bauci i sva čudovišta, da će pobediti sve i svakoga i postići cilj samo ako bude verno čuvao svoj zavet »siromaštva, čednosti i pravednosti«. Vi ćete mi reći da su to samo legende, pesme u koje može da veruje jedino Don Kihot, reći ćete mi da su drugačiji zakoni koji važe za stvarni život nacije. Ali, ja vas tu i čekam, gospodo, ja ću vam dokazati da ste i vi sami takvi Don Kihoti, vi i sami verujete u takve ideje, vi i sami verujete u nekakvu ideju pomoću koje mislite da preporodite čovečanstvo!

Doista, u šta vi verujete? Vi verujete (i ja s vama) u univerzalni humanizam, to jest u to da će jednog dana, pred svetlošću razuma i znanja, pasti prirodne barijere i predrasude koje su sve dosad sprečavale komunikacije među nacijama, postavljajući među njima egoizam posebnih nacionalnih težnji, i da će tada narodi početi da žive u drugačijem duhu i na drugačiji način, kao braća, razumno

stremeći opštoj harmoniji. Da, gospodo, šta može biti uzvišenije i svetije od takve vaše vere? Ali, ono što je još važnije, vi takvu veru nećete naći više nigde u svetu, nema toga ni u jednom narodu u Evropi, tamo su pojedinci već naglašene individualnosti, a ukoliko negde i ima vere, ona je samo neka vrsta spekulacije, ona je, ako hoćete, nešto strašno i plameno, no — ona je ipak nešto kabinetsko. A u nas, gospodo, zapravo ne samo u vas nego u svih nas Rusa — ima te vere, ona je sveprisutna, živa i najbitnija stvar, svi u nas veruju i svesno i onako prosto, i intelektualci i narod svojim neposrednim osećanjem, u ono što nam zapoveda, što nam religija nalaže. Da, gospodo, vi ste verovali da ste vi jedini »građani sveta« među svim našim intelektualcima, a da su ostali, zar ne — samo slovenofili i nacionalisti? Ali, evo, nije tako: slovenofili i nacionalisti veruju upravo u ono u šta i vi verujete, pa još i čvršće nego vi!

Pogledajmo samo slovenofile: šta su oni proklamovali kroz usta svojih vođa, osnivača i predstavnika svog učenja? Oni su otvoreno, jasno isticali svoje uverenje, oni su izjavljivali da će Rusija, udružena sa slovenstvom i stojeći na njegovom čelu, reći svoju veliku reč svetu, reč kakvu svet dotad nije čuo, i upravo ta reč može da bude zavet opšteljudskog jedinstva, jedinstva koje neće biti građeno u duhu egoizma koji je danas osnova ujedinjavanja nacija u krilu ove civilizacije zbog odbrane prava na postojanje, egoizma koji kao neka pozitivna nauka određuje moralne granice slobodnome duhu, dok u isto vreme te iste nacije kopaju jedna drugoj jamu, obasipajući jedna drugu lažima, huljenjem i klevetama. Slovenofilski ideal je bio jedinstvo u duhu istinske i beskrajne ljubavi, van laži i materijalizma, ljubavi zasnovane na primeru lične velikodušnosti, a takav primer je trebalo da ponudi ruski narod na čelu slobodnog sveslovenskog saveza u Evropi. Vi ćete mi reći da u sve to uopšte ne verujete, da su sve to samo kabinetske kombinacije. Ali, stvar nije u pitanju kako ko veruje, nego u tome što se u nas svi, bez obzira na neka neslaganja, slažu oko one konačne ideje opšteljudskog jedinstva. To je činjenica koja ne podleže sumnji, ona sama po sebi izaziva divljenje, jer se nešto slično što se ističe kao najpreča potreba i u takvoj meri ne može naći ni u jednog drugog naroda. Ako je to tako, onda i u nas, u svih nas postoji čvrsta i određena nacionalna ideja: upravo nacionalna. Prema tome, ako se ruska nacionalna ideja, na kraju krajeva, svodi na

svetsko opšteljudsko jedinstvo, to znači da bi svi mi trebalo što pre da prekinemo naše sporove i da se potrudimo da postanemo u većoj meri Rusi i nacionalisti. Nije naše spasenje u tome što ćemo se unapred sporiti o tome kako će se ta ideja ostvariti, da li u formi koju zamišljamo mi, ili u formi koju zamišljate vi, ono se nalazi u tome da bi trebalo odmah svi da napustimo kabinete i da se prihvatimo posla.

Ali, evo, tu je to — ta tačka.

II
MI SMO U EVROPI SAMO »VETROGONJE«

Ta kako ste vi pristupali poslu? Vi ste odavno, veoma davno još, počeli, ali šta ste učinili za taj univerzalni humanizam, za trijumf vaše ideje? Vi ste počeli s besciljnim lutanjem po Evropi, vođeni lakomom željom da postanete Evropljanin, makar to bilo samo naizgled. U toku celog osamnaestog veka, mi smo samo menjali svoj izgled. Mi smo se trudili da imamo evropski ukus, mi smo se čak trudili da jedemo sve i svašta, i nismo se ni mrštili: »Evo« — govorili smo — »kakav sam i ja Englez, ništa bez feferona ne mogu da pojedem«. Vi mislite, možda, ja to zbijam šale? Nikako. Sasvim dobro znam da se drugačije i nije moglo početi. Još i pre cara Petra, u vreme moskovskih careva i patrijarha, jedan tadašnji mladi moskovski kicoš, od onih naprednih, hio je obukao francusko odelo, i na bok privezao evropsku sablju. Mi smo upravo morali da počnemo s tim preziranjem svojih i svega što je naše, i ako smo proveli cela dva veka u tome ne pomerajući se ni napred ni nazad, verovatno je sama priroda tako htela, odredivši nam taj rok. Istina, mi smo se i kretali: prezrenje prema onome što je naše raslo je iz dana u dan, naročito u vreme kad smo počeli da se ozbiljnije upoznajemo s Evropom. Nas u Evropi, uostalom, nikad nije zbunjivala ona naglašena podvojenost među nacijama, mi nismo primećivali jasno istaknute i formirane tipove nacionalnih osobenosti. Mi smo počeli tako što smo neposredno »odbacili sve protivrečnosti«, i dobili smo opšteljudski tip »Evropljanina« — to jest, mi smo od samog početka otkrili ono opšte što njih sve spaja, i to je veoma karakteristično. Zatim, tokom vremena, kad smo postali još pametniji, mi smo se brzo prihvatili civilizacije, i poverovali smo slepo i predano da se u njoj nalazi ono »opšte« koje će sjediniti celo čovečanstvo. Čak

su se i Evropljani čudili gledajući na nas, tuđine i došljake, oni su bili zadivljeni tom našom verom i tim našim ushićenjem utoliko više jer su oni već tada, avaj, počeli već da gube sličnu veru u sebe. Mi smo s ushićenjem dočekali pojavu Rusoa i Voltera, mi smo s Karamzinom, našim putnikom, bili ganuti odlukom o sazivu generalnih staleža 1789-te godine, mi smo kasnije, istina, padali u očajanje, osobito krajem prve četvrti ovoga veka, zajedno s našim naprednim »evropljanima« koji su jadikovali nad propalim nadama i izneverenim idealima, ali mi svoju veru ipak nismo izgu bili, naprotiv — mi smo tešili čak i same Evropljane. Čak i oni među Rusima koji su bili »beli« ovde u domovini, u Evropi su odmah postajali crveni — takođe neobično karakteristična crta. Zatim, polovinom ovog veka, neki među nama su prihvatili francuski socijalizam, i to su učinili bez i malo kolebanja, prihvatili su ga kao mogućnost konačnog rešenja problema opšteljudskog jedinstva, to jest kao ostvarenje svih onih snova koji su nas dotad nadahnjivali. Tako smo mi, u ime ostvarenja cilja, prihvatili ono što predstavlja vrhunac egoizma, vrhunac nečovečnosti, vrhunac apsurda i ekonomske pometnje, koji vređaju ljudsku prirodu, vrhunac jedne negacije čovekove slobode — ali, nas sve to nije zbunjivalo nimaio. Naprotiv, gledajući žalosnu pometenost nekih dubokih evropskih mislilaca, mi smo pohitali sasvim slobodno da ih bez oklevanja proglasimo podlacima i glupacima. Mi smo sasvim poverovali, a i sada verujemo, da je pozitivna nauka apsolutno u stanju da odredi moralne granice koje dele individue i nacije kao celine (kao da bi nauka — ako bi tako nešto i bila u stanju da učini — mogla da otkrije takve tajne pre kraja iskustva, to jest pre kraja koji je čoveku određen i dosuđen na zemlji). Naše spahije su prodavale svo je seljake s imanjima i odlazile u Pariz da štampaju socijalističke revije, a naši Rudjini su ginuli na barikadama. U međuvremenu, mi smo se do te mere odvojili od ruske zemlje da smo izgubili svaku predstavu o tome koliko je takvo učenje tuđe duši ruskog naroda. Uostalom, mi ne samo što smo potcenjivali karakter ruskog naroda — mi smo odbijali da priznamo da narod uopšte ima karaktera. Mi smo zaboravili i da mislimo na njega, i s osećanjem despotskog mira smo bili ubeđeni (i ne postavljajući pitanje o tome) da će naš narod prihvatiti sve što mu mi budemo kazali, zapravo — što mu budemo naredili. U tom smislu, u nas je bilo mnogo veoma smešnih anegdota o narodu. Naši građani sveta su, u odnosu

na narod, ostajali prave spahije čak i posle Reforme.

I, dokle smo stigli? Rezultati su čudni: što je najvažnije — svi u Evropi gledaju nas s podsmehom, i naše najbolje i neosporno naše najumnije ljude u Evropi gledaju s oholom snishodljivošću. Od takve vrste gledanja nije ih spasla ni emigracija iz Rusije, politička emigracija i potpuno odricanje od Rusije. Evropljani ni po koju cenu nisu hteli da nas prihvate kao svoje, ni u kom slučaju i ni za kakve žrtve: Grattez — vele oni — le Russe et vous verrez le Tartare[3], i tako to traje sve do danas. U njih smo mi ušli u poslovicu. I što god smo mi više, njima ugađajući, prezirali našu nacionalnost, utoliko su oni više prezirali nas. Mi smo puzili pred njima, mi smo skrušeno ispovedali pred njima naša »evropska« ubeđenja i naša gledišta, ali oni su nas gledali s visine, s podsmehom, kao da žele što pre da nas se otarase i dodavali su: »Niste nas kako valja razumeli«. Upravo su se oni čudili kako to mi, pošto smo Tatari (les Tartares) nikako ne uspevamo da postanemo Rusi; mi, pak, nismo nikako mogli da objasnimo da mi i ne želimo da postanemo Rusi, nego građani sveta. Istina, u poslednje vreme, oni su nešto čak shvatili. Oni su shvatili da mi nešto hoćemo, nešto strašno i opasno, shvatili su da nas ima mnogo — osamdeset miliona, i da mi razumemo njihove evropske ideje, a oni naše ne — ako ih budu i upoznali, neće ih ni shvatiti; oni su shvatili da mi govorimo svim jezicima, a oni govore samo svojim jezikom — da, mnogo je toga što su oni zapazili i u šta su sumnjičavo počeli da gledaju. Sve se završilo tako što su nas nazvali neprijateljima i rušiteljima evropske civilizacije. Evo kako su oni shvatili naše žarke želje da postanemo građani sveta!

No, mi se nikako ne možemo odreći Evrope. Evropa je nama druga otadžbina — ja prvi to strasno ispovedam, i uvek sam to ispovedao. Evropa je nama gotovo isto tako draga, svima nama, kao i Rusija; u njoj boravi celo Jafetovo pleme, a naša ideja je — ujedinjenje svih nacija koje vode od tog plemena, pa čak i više od toga, mnogo više — do Sima i Hama. Šta učiniti, dakle?

Prvo — i pre svega, valja postati Rus. Ako je ideja univerzalnog humanizma u isto vreme ruska nacionalna ideja, onda je najpre potrebno da svak postane najpre Rus, dakle svoj, i tada će se sve, posle prvih koraka, sve promeniti. Postati Rus, to znači prestati s preziranjem svoga naroda. I čim Evropljanin bude primetio da smo mi

počeli da cenimo svoj narod i svoju nacionalnost, on će odmah početi više da nas ceni. I stvarno: ukoliko se mi više i samostalnije budemo razvili u našem nacionalnom duhu, jači će biti odjek o nama u evropskim dušama, a kad se budemo više zbližili s njima, oni će nas bolje i razumeti. Tada neće okretati glavu od nas, nego će nas pažljivo saslušati. Mi ćemo tada biti i po izgledu sasvim drugačiji. Kad najzad budemo svoji, imaćemo ljudski, a ne majmunski lik. Mi ćemo tada dobiti izgled slobodnih bića, a ne roba, lakeja, Potugina — tada će nas smatrati ljudima, nećemo biti međunarodne protuve, vetrogonje evropejštine, liberalizma i socijalizma. Mi ćemo tada s njima govoriti pametnije nego danas, jer ćemo u našem narodu i u riznicama njegova duha pronaći nove reči koje će tada Evropljanima obavezno biti razumljivije. I sami ćemo tada shvatiti da mnogo onoga što smo mi prezirali u našem narodu — nije tama nego svetlost, nije glupost nego um, i — kad to budemo shvatili, mi ćemo toj Evropi obavezno reći takvu reč kakvu ona dosad nije mogla da čuje. Mi ćemo tada shvatiti da stvarnu socijalnu poruku i istinu o njoj ne nosi niko drugi do naš narod, shvatićemo da se u njegovom duhu nalazi istinska žudnja za ujedinjenjem čovečanstva, za ujedinjenjem koje podrazumeva puno poštovanje nacionalnih inidividualiteta, njihovo očuvanje u duhu potpune slobode za ljude s definicijom o onome u čemu se upravo sastoji ta sloboda — to će biti jedinstvo u ljubavi, garantovano delom, živim primerom, stvarnom potrebom za istinskim bratstvom, a ne giljotinom, ne milionima odrubljenih glava...

Uostalom, jesam li ja imao namere da nekoga ubeđujem? To je bila šala. No — čovek je pun slabosti: ta pročitaće neki mladić, neko od ovih iz mlađeg naraštaja...

III
STARE USPOMENE O »PETRAŠEVCIMA«

U ovom trenutku, kao što je svima poznato, traje suđenje učesnicima događaja u Kazanu od 6-og decembra. O toku procesa moji čitaoci već znaju verovatno iz novina. Ali, mene je zaprepastilo jedno zapažanje u nekim novinama u vezi s nekadašnjim »petraševcima« — poznatoj zavereničkoj organizaciji s kraja četrdesetih godina, čiji sam i ja bio učesnik, što sam platio

desetogodišnjim progonstvom u Sibiru i četvorogodišnjom robijom. To zapažanje su donele Petrogradske novine, u žestokom uvodniku posvećenom kazanskom slučaju. Između ostalog, u napisu se navodi, iz spisa g-na Stronina Politika kao nauka, nekoliko odličnih redaka koje ću ovde citiirati u celini. To je savet omladini koja odlazi »u narod«:

»Umesto odlaska u narod, koristite slučaj — on će sam vama doći. Vi imate poslugu, kuvaricu, sobaricu, kočijaša, lakeja, nastojnika kuće. Ako hoćete da budete demokrat, dovedite ih za svoj sto, ponudite ih svojim čajem, uvedite ih u krug vaše porodice. Umesto toga što im govorite da nema Boga i da postoje proklamacije, kao što ih poučava svaki glupi liberal, bolje im recite šta je to sabiranje i oduzimanje, šta je pismenost i azbuka. U isto vreme, budite s vašim učenicima pošteni, pažljivi, ozbiljni, ali ne i familijarni uopšte, pokažite im primer dobrih ili barem valjanih običaja«.

Vratimo se sada na same petraševce. Evo šta kaže pisac uvodnika:

»Jedna druga misao, na koju i nehotice navodi »kazanski slučaj«, nudi nešto mnogo utešnije društvenoj svesti: junaci svih ovakvih žalosnih slučajeva postaju, u slučajevima koji slede jedan za drugim, mizerniji i sve manje interesantniji čak i za usijane glave. Nekad, pre pedeset godina, akteri političkih zločima u Rusiji su bili ljudi koji su poticali iz najviših intelektualnih krugova društva (dekabristi); četrdesetih godina, tip ruskog političkog prestupnika je već u primetnoj meri degenerisan (petraševci«); početkom šezdesetih godina, taj tip je postao još beznačajniji, sitniji i spustio se do takozvanog »mislećeg proletarijata« (»černiševljevci«); početkom sedamdesetih godina, on je spao na đake kojima škola ne ide, spustio se do naduvanih nihilista (»nečajevci«), u aferi Dolgušin na sceni figurira već polupismeni ološ, na kraju, u ovoj »kazanskoj aferi« na sceni je ostao ne samo polupismeni ološ nego je taj ološ pomešan sa svim nijansama jevrejskog elementa i pijandura iz fabrika. Takva postepena degeneracija je najbolji dokaz toga da prestupnička politička propaganda, posle svih liberalnih reformi sadašnje vlade, više nikako ne može da računa na podršku koliko-toliko razvijenijih društvenih snaga, što se pak tiče podrške narodnih masa, ona još manje može da računa na nju, jer su narodne mase pokazale kako znaju da

dočekuju svoje nezvane proroke...«

Autorova misao o tome da je revolucionama propaganda u nas bez značaja, je, nema sumnje, tačna, iako je iskazana ne mnogo jasno, tu je mnogo šta trebalo da bude preciznije određeno zbog opšte koristi za stvar. Ali, ja ću reći nešto samo o petraševcima — teško da je autor u pravu kad na njihovom primeru ukazuje na degeneraciju političkog prestupnika u odnosu na dekabriste. Dođaću da sam tu misao o »degeneraciji« odavno slušao, ona se često ponavljala u štampi, i to je razlog što se sada zadržavam na njoj kada sam je već sreo, evo, ponovo. Prema mom mišljenju, do korenite promene u tipu našeg političkog prestupnika došlo je tek u toku ovih poslednjih dvadesetak godina, petraševci su bili tip potpuno srodan dekabristima, barem sudeći prema onim bitnim osobinama tipa o kojima govori i sam autor napisa. Autor kaže da su dekabristi bili ljudi »koji su poticali iz najviših intelektualnih krugova društva«. No, zar su petraševci bili nešto drugo? Među dekabristima je, stvarno, možda bilo mnogo ljudi koji su bili povezani s najvišim i najbogatijima, ali dekabrista je i bilo mnogo više negopetraševaca, ali i među ovima je bilo mnogo ljudi koji su biii povezani s najboljim krugovima, koji su bili i u srodstvu s najbogatijim krugovima društva. Uz ostalo, visoki krugovi nimalo nisu bili naklonjeni planovima dekabrista, čak ljudi iz tih krugova nisu učestvovali u tom pokretu ni posredno i, gledano s te strane, ti krugovi nisu pridavali neki posebni značaj tom pokretu. Među dekabristima je bilo mnogo više vojnih lica nego međupetraševcima, ali bilo je dosta vojnih lica i među petraševcima. Jednom reči, ne znam u čemu autor vidi razliku. I jedni i drugi su neosporno pripadali gospodskom društvu, sloju »gospodara« da tako kažemo, i prema toj karakterističnoj crti ondašnjih političkih prestupnika, među dekabristima i petraševcima nije bilo nikakve razlike. Ako je među petraševcima i bilo nekoliko »raznočinaca« (sasvim malo), oni su tamo bili zato što su bili obrazovani ljudi, a takvih obrazovanih ljudi je bilo i među dekabristima, iz istih razloga. Uopštenije rečeno, građana i »raznočinaca« ni u dekabrista ni upetraševaca nije bilo u velikom broju jednostavno zato što ih i nije bilo mnogo. Što se tiče »inteligencije« kao posebnog kvaliteta kojim su se dekabristi isticali nad petraševcima, tu autor potpuno greši: organizacija dekabrista se sastojala od ljudi neuporedivo nižeg obrazovanja nego što su bili ljudi iz kružoka

petraševaca. Među petraševcima je bilo većinom ljudi koji su završili najviše škole — univerzitet, Aleksandrov licej, Institut prava, i druge najviše škole. Bilo je mnogo predavača i ljudi koji su se bavili specijalnim naukama. Kasnije, pošto su bili pomilovani, mnogi od tih ljudi su postali veoma poznati i, ako uzmemo u obzir sve petraševce — ne samo one koji su bili prognani u Sibir nego i one koji su bili po tamnicama u mnogim gradovima širom Rusije ili na Kavkazu, one koji su bili prognani u određeno mesto boravka ili jednostavno stavljeni pod specijalni nadzor — mnogi od njih su se kasnije istakli u nauci kao pošteni radnici, profesori, prirodnjaci, sekretari naučnih društava, izdavači časopisa, kao zapaženi beletristi i pesnici: jednom reči, kao korisni intelektualni radnici. Ponavljam, što se tiče obrazovanja, petraševci su predstavljali jedan viši tip u odnosu na dekabriste.

Razume se, onima koji posmatraju ovu »degeneraciju« tipa mnogo šta može da izgleda ovako zato što su petraševci bili neuporedivo malobrojniji od dekabrista, i još — oni su kao organizacija postojali veoma kratko vreme, i imali su u svojim redovima većinom znatno mlađe ljude nego što je bio slučaj među dekabristima.

Na kraju ću reći da tip ruskog revolucionara u toku našeg veka, onakav kakav je, samo pokazuje do koje je mere naš napredni i prosvećeniji sloj odvojen od naroda, u kojoj meri je on zaboravio narodne potrebe i želje, o kojima neće više ništa da zna — umesto da se stvamo brine da narod dobije olakšice, on mu predlaže sredstva koja su u najvećoj meri nesaglasna s duhom i prirodnim načinom narodnog života, i sve to narod ne može da prihvati čak i u slučaju da to nekako i razume. Naši revolucionari govore nešto dmgo i o nečem drugom, i to traje evo već ceo vek. Sada, pak, a razloga za to ima mnogo i veoma različitih, i mi ćemo o tome reći svoju reč u jednom od narednih brojeva Dnevnika — imamo takav tip ruskog revolucionara koji se do te mere odvojio od naroda da među njima konačno nema nikakvog razumevanja: narod ne razume apsolutno ništa od onoga što ovi hoće, a revolucionari su do te mere zaboravili na narod da to i ne primećuju (kao što su, uprkos svemu, primećivali petraševci) — oni odlaze u narod s najčudnijim predlozima, i čvrsto su i blaženo uvereni da će ih narod razumeti. Ova pometnja će se završiti i sama od sebe, ali samo onda kad se bude ispunio i završio ciklus naše evropomanije, kad se budemo vratili rodnoj zemlji u celini.

Posle reformi sadašnje vlade, prirodno, počelo je stvarno proučavanje i upoznavanje narodnih potreba, izučavanje na primerima iz stvamog života, a ne onako postrani i apstraktno, kao što je bilo ranije. Tako se rađa novi, dosad nepoznati, sloj ruske inteligencije koja razume svoj narod i oseća svoje tlo. Taj sloj izrasta, postaje čvršći, on se sve više širi — u to više nema sumnje. Za te, upravo, nove ljude vezane su sve naše nade...1).

1 Ovaj fragment nije bio objavljen za života F. M. Dostojevskog, njega je, 1877. godine, cenzura zabranila. On nije objavljivan u kasnijim izdanjima Dnevnika pisca, pa se ne može naći, prema tome, ni kod I. P. Ladižnjikova. Fragment je prvi put objavljen u zbomiku A. S. Dolinjima, 1922. godine. Prim. prevodioca.

IV
RUSKA SATIRA. »NOVINA«. »POSLEDNJE PESME«. STARE USPOMENE

Ja sam se u toku ovoga meseca zanimao i za literaturu, to jest za beletristiku, za »lepu književnost«, i pročitao sam ponešto sa zanosom. Uzgred, nedavno sam pročitao jedno inostrano mišljenje o ruskoj satiri, o našoj savremenoj — današnjoj satiri. To je mišljenje bilo izrečeno u Francuskoj. Tu je zanimljiv jedan stav — zaboravio sam doslovno reči, ali evo njihovog smisla: ruska satira kao da se boji valjanog postupka u ruskom društvu. Kad naiđe na silan postupak nju obuzme nemir, i ona ne može da se smiri sve dok ne pronade, negde ispod naličja takvog postupka — podlaca. Tada se ona silno razveseli i poviče: »To uopšte nije dobar postupak, nema tu mesta radovanju, pogledajte sami — tu je takođe podlac zaseo!«

Je li takvo mišljenje ispravno? Ne verujem da jeste. Znam samo da naša satira ima blistave predstavnike koji su na glasu. Publika veoma voli satiru; međutim, moje je ubeđenje barem takvo — ta ista publika neuporedivo više voli pozitivnu lepotu, ona je nje posebno željna i žedna. Grof Lav Tolstoj je, nema sumnje, najomiljeniji pisac ruske čitalačke publike svih nijansi.

Naša satira, ma koliko bila solidna, stvarno pati od neke neodređenosti — to se za nju sigurno može reći. Ponekad je u celini nemogućno pozitivno reći šta zapravo hoće naša satira. Tako izgleda

da ona nema nikakve osnove, no — može li to biti? U šta ona veruje, i u ime čega ona optužuje — to, reklo bi se, tone u tamu neizvesnosti. Nemogućno je saznati šta je to što ona sama smatra dobrim.

I, evo, nad ovakvim pitanjima čovek se na čudan način zamisli.

Pročitao sam Novinu od Turgenjeva, i očekujem drugi deo. Uzgred: ima već trideset godina kako pišem, i za svih tih trideset godina stalno i veoma često mi je padalo na pamet jedno zabavno zapažanje. Svi naši kritičari (a ja pratim književnost bezmalo četrdeset godina), i oni pokojni i ovi današnji, jednom reči, svi koje ja pamtim, čim bi počeli — tako je sada, a tako je i ranije bilo — nekakav pregled tekuće ruske književnosti, onako malo svečanije (ranije, na primer, bilo je u časopisima, u januaru, godišnjih pregleda književnosti u toku minule godine) — uvek su voleli, više ili manje, ali s velikom ljubavlju, da upotrebljavaju jednu istu frazu: »U naše vreme, kad je književnost u krizi...«, »u naše vreme, kad se ruska književnost nalazi u zasto«, »našem književnom nevremenu...«, »lutajući pustinjama ruske književnosti...«, — i tako dalje. Jedna ista misao na hiljadu raznih načina. A, zapravo, tokom ovih četrdeset godina pojavila su se poslednja dela A. S. Puškina, počeo je i okončao je svoju delatnost Gogolj, pojavili su se Ljermontov, Ostrovski, Turgenjev, Gončarov, i barem još desetak ljudi izvanredno talentovanih beletrista. I to samo u oblasti beletristike! Pozitivno se može tvrditi da se gotovo nikad u jednoj književnosti u tako kratkom vremenskom razdoblju nije pojavilo toliko mnogo talentovanih pisaca kao što je bilo u nas, i još — tako zaredom, bez prekida. No, ja i sada čitarn, prošlog meseca sam čitao opet, o zastoju u ruskoj književnosti, i o »pustinjama ruske književnosti«. Uostalom, ovo je samo jedno zapažanje zabave radi, nešto sasvim bezazleno i bez ikakvog značaja. Tako, da se čovek malo nasmeje.

O Novini, razume se, neću ništa da kažem; svi očekuju drugi deo. I nije moje da ja o tome govorim. Umetničke vrednosti Turgenjevljevih dela su van svake sumnje. Primetiću samo ovo: na 92-oj stranici romana (vidi Vesnik Evrope) odozgo, na stranici ima 15 ili 20 redaka, i u tim recima, prema mom mišljenju, kao da je koncentrisana osnovna misao dela, kao da se baš tu iskazala piščeva misao o tom predmetu. Na žalost, ta je misao potpuno pogrešna, i ja se s tim nikako ne slažem. To je onih nekoliko reči koje je autor izrekao u vezi s jednim

likom romana — likom Solomina.

Pročitao sam i Poslednje pesme Njekrasova, u januarskoj svesci Otadžbinskih zapisa. Pesme pune strasti, nedorečene reči, kao i uvek u Njekrasova — no, kakvi su to bolni jecaji bolesnika! Naš je pesnik teško bolestan, i — on mi je sam to govorio — on je potpuno svestan svoga stanja. Ali, ja ne verujem... To je snažan i otporan organizam. On strasno pati (on ima nekakav čir u stomaku, nekakvu bolest koju je teško odrediti), ali ne verujem da on neće izdržati do proleća, a s proleća poći će u banje, u inostranstvo, druga klima — popraviće se, verujem. Čudno je to među nama ljudima — mi smo se retko sretali u životu, bilo je među nama nesuglasica, ali bio je među nama i takav slučaj u životu da ja to nikad ne mogu zaboraviti. To je upravo onaj naš prvi susret u životu. I, eto, nedavno sam svratio do Njekrasova i on je, onako bolestan i izmučen, od prve reči počeo sećanjima na te dane. Tada (ima tome trideset godina!) desilo se nešto mladalačko, sveže, lepo — nešto takvo što ostane u srcirna svih učesnika. Bilo nam je tada jedva nešto više od dvadeset godina. Ja sam živeo u Petrogradu, i već godina je bila prošla od moje ostavke u inženjerijskoj službi, koju sam dao ne znam ni sam zbog čega — moji ciljevi su bili nejasni, sasvim neodređeni. Bio je maj, četrdeset i pete godine. Početkom zime, odjednom sam počeo da pišem Bedne ljude, moju prvu pripovest, sve dotad nisam ništa pisao. Završivši pripovest, nisam znao šta s njom da učinim, kome da je dam. Nisam imao nikakvih književnih poznanstava, osim D. V. Grigorovića, koji tada još nije bio napisao ništa sem člančića »Petrogradski verglaši«, u jednom zborniku. Čini mi se, on se u to vreme spremao da ode na letovanje u svoje selo, i živeo je tada izvesno vreme u

Njekrasova. On je svratio do mene, i rekao mi je: »Donesite rukopis« (i sam on nije još bio pročitao taj rukopis), »Njekrasov namerava da iduće godine objavi zbomik, ja ću mu to pokazati«. Odneo sam, video sam Njekrasova jedan trenutak, pmžili smo jedan drugome ruku. Bio sam zbunjen zato što sam došao da donesem svoje delo, i požurio sam da odem ne izmenivši s Njekrasovom gotovo ni jedne reči. Malo sam razmišljao o uspehu, a te »partije Otadžbinskih zapisa«, kako se tada govorilo, ja sam se plašio. Ja sam Bjelinskog već nekoliko godina čitao sa zanosom, on mi je izgledao grozan i strašan — »Ismejaće on moje Bedne ljude!«, — pomišljao

sam ponekad. Ali, samo ponekad: ja sam to pisao sa strašću, u suzama — »Je li mogućno da je sve to, svi ti trenuci koje sam proživeo s perom u ruci nad tom povešću, je li mogućno da je sve to laž, priviđenje, lažno osećanje?« Ali, tako sam razmišljao samo u momentima, uverenost se posle toga brzo vraćala. Uveče, toga dana kad sam predao rukopis, ja sam se uputio nekud daleko, jednom starom drugu, cele noći smo ja i on razgovarali o Mrtvim dušama, čitali smo ih već ne znam koji put. Tada je to tako bilo među mladim ljudima, sretnu se dvojica ili trojica: »Što ne bismo malo čitali Gogolja, gospodo!«, — sednu i čitaju, Boga mi, i po svu noć. Tada je mgđu mladim ljudima bilo mnogo njih koji su nečim bili zahvaćeni, koji kao da su nešto očekivali. Vratio sam se kući u četiri sata izjutra, bila je bela, svetla kao dan, petrogradska noć. Bilo je toplo divno vreme i, ušavši u svoj stan, nisam pošao da spavam, nego sam otvorio prozor i seo kraj prozora. Odjednom je odjeknulo zvono koje me veoma iznenadilo i, evo, upadaju Grigorovič i Njekrasov, trče prema meni, grle me i ljube potpuno ushićeni, i obojica samo što ne plaču. Oni su se uveče uočii tog dana vratili rano kući, uzeli su moj rukopis i počeli da čitaju onako probe radi: »Desetak stranica, i videće se šta je«. Ali, pročitavši deset stranica, rešili su da pročitaju još deset, a zar tim, ne odvajajući se od rukopisa, presedeli su svu noć do ujutro čitajući naglas, menjajući se kad bi se jedan umorio. »Čita on o smrti studenta«, pričao mi je kasnije nasamo Grigorovič, »i odjednom, na onom mestu kad otac ide onako za kovčegom, Njekrasovu se glas prekida, jednom pa potom opet, i odjednom više nije mogao da izdrži, on je udario dlanom po rukopisu: Ah, stoka! To je o vama. I tako smo proveli celu noć«. Kad su završili (bilo je sedam štamparskih tabaka!), uglas su se složili da pođu k meni. »Nije važno ako spava, probudićemo ga, ovo je važnije od sna!« Kasnije, kad sam upoznao karakter Njekrasova, često sam se čudio tom momentu: on je po prirodi bio zatvoren, gotovo sumnjičav, oprezan, ne mnogo komunikativan čovek. Takav mi je barem uvek izgledao, i ovaj trenutak našeg prvog susreta je zaista mogao da bude manifestacija najdubljeg osećanja. Oni su proveli kod mene nekih pola sata, za tih pola sata Bog zna koliko smo napričali, shvatajući jedan drugoga s pola reči, nestrpljivo smo hitali, prekidali smo jedan drugoga: govorili smo o poeziji, o istini, i o »tadašnjem stanju«, razume se o Gogolju,

citirajući iz Revizora i Mrtvih duša, ali, što je najvažnije, i o Bjelinskom. »Ja ću mu još danas odneti vašu pripovest, i vi ćete videti — ta čovek je to, kakav čovek! Evo, vi ćete se upoznati, videćete kakva je to duša!«, — uzbuđeno je govorio Njekrasov, tresući me za ramena obema rukama. »No, a sada spavajte, samo spavajte, mi idemo, a sutra dođite kod nas!« Kao da sam mogao da zaspim posle njihovog odlaska! Kakvo uzbuđenje, kakav uspeh, a što je najvažnije — osećanje je bilo toplo, dobro se sećam: »U nekih je uspeh, hvale ih, dočekuju, čestitaju a, evo, ovi su dojurili uplakani u četiri sata izjutra, razbudili su me zato što je to važnije od sna... Ah, divno!« Eto, tako sam ja razmišljao — kakav san!

Njekrasov je odneo rukopis istog dana. On je obožavao Bjelinskog, i izgleda nikoga u životu nije toliko voleo kao njega. U to vreme, Njekrasov još nije bio napisao ništa značajnije, kao što je to uspeo već posle godine. Njekrasov se našao u Petrogradu, koliko je meni poznato, kad mu je bilo šesnaest godina, potpuno sam. On je počeo da piše gotovo još od svoje šesnaeste godine. O njegovom poznanstvu s Bjelinskim malo znam, ali Bjelinski je njega rano zapazio, i on je možda najsnažnije uticao na duh njegove poezije. Bez obzira na to što je Njekrasov tada bio mlad, i što je razlika u godinama među njima bila velika, među njima je još tada bilo takvih trenutaka kad se kazuju takve reči koje ostaju zauvek i povezuju ljude neraskidivim vezama. »Rodio se novi Gogolj!«, — povikao je Njekrasov ulazeći kod njega s Bednim ljudima u rukama. »U vas Gogolji rastu kao pečurke«, strogo je dodao Bjelinski, ali je rukopis uzeo. Kad je Njekrasov opet svratio njemu uveče, Bjelinski ga je dočekao »prosto u uzbuđenju«: »Dovedite ga, dovedite ga što pre!«

I, evo (to je bilo posle tri dana), mene su doveli njemu. Sećam se, otprve me iznenadila njegova spoljašnost, njegov nos, čelo: ja sam ga zamišljao, ne znam zbog čega, sasvim drugačije — »tog groznog, tog strašnog kritičara«. On me je dočekao izvanredno nadmeno i uzdržano. »Pa šta, tako to i valja«, pomislio sam ja, ali nije prošao, čini mi se, ni jedan minut, i sve se promenilo: to nije bila nadmenost čoveka, ni velikog kritičara koji prima dvadesetdvogodišnjeg pisca-početnika, nego, da i tako kažem, poštovanje prema osećanjima koje je želeo da mi izrazi, prema onim rečima, značajnim rečiima koje je on hitao da mi kaže. On je govorio strasno, s iskrom u očima: »Ta jeste li

vi i sami svesni« — ponovio mi je on nekoliko puta vičući po svom običaju — »šta ste napisali!« On je nekako uvek pocikivao kad je govorio zahvaćen uzbuđenjem. »Vi ste sve ovo mogli napisati samo vođeni neposrednim instinktom umetnika, ali jeste li vi u stanju da osmislite tu strašnu istinu na koju ste nama ukazali? Nije mogućno da vi, s vaših dvadeset godina, već sve to shvatate. Ta taj vaš nesrećni činovnik — on se do te-mere otuđio u svom služenju da čak ne sme sebe da smatra nesrećnim u tom svom poniženju, on čak misli da je i najmanje roptanje neka vrsta slobodoumlja, on ne priznaje ni samom sebi pravo da bude nesrećan, i kad mu onaj dobri čovek, njegov general, daje sto rubalja — on je slomljen, zaprepašćen i zadivljen da nekoga sličnog njemu može da požali i »Njihovo prevashodstvo«, ne Njegovo prevashodstvo nego »Njihovo prevashodstvo«, kako on u vas i kaže! A ono otkinuto dugme, onaj trenutak ljubljenja generalove ručice — ta to više nije sažaljenje prema nesrećniku, to je užas, užas! U toj zahvalnosti je užas njegova položaja! To je tragedija! Vi ste dodirnuli samu suštinu, vi ste ukazali na ono najvažnije odjednom. Mi, publicisti i kritičari, rasuđujemo samo, mi nastojimo da rečima to objasnimo, a vi ste umetnik, i vi ste odjednom, jednim potezom, u jednom liku prikazali suštinu tako da se to može rukom opipati, da i najneprosvećenijem čitaocu bude odjednom sve jasno. To je tajna umetnosti, to je istina u umetnosti! Evo umetnikovog služenja istini! Vama se istina otkrila, objavila kao umetniku, ona vam je došla kao dar, cenite taj dar i budite mu vemi, i vi dete biti veliki pisac...«

To je on meni tada kazao. Sve je to kasnije on o meni govorio i drugima koji su još živi, i koji mogu to da posvedoče. Ja sam izašao od njega kao opijen. Zaustavio sam se na uglu blizu njegove kuće, gledao sam nebo, divni dan, prolaznike, i svim svojim bićem sam osetio da se u mom životu dogodilo nešto veličanstveno, da je zauvek došlo do nekog preloma, da je počelo nešto novo, nešto takvo što nisam rnogao da zamislim ni u trenucima svojih najstrasnijih maštanja (a ja sam tada sa zanosom maštao). »Jesam li ja zarsta tako velik«. sramežljivo sam pomišljao u sebi, u stanju nekakvog stidljivog ushićenja. O, nemojte mi se smejati, nikad kasnije nisam mislio da sam veličina, ali tada — zar se to moglo drugačije nodneti! »O, ja ću se truditi da budem dostojan tih pohvala i — kakvi ljudi, kakvi ljudi!

Evo gde su ljudi! Ja ću zaslužiti to, trudiću se da budem tako divan kao što su oni, ostaću »veran«! O, kako sam ja lakomislen, kađ bi Bjelinski samo mogao da zna koliko sam ja jadan, koliko u mene ima sramnog, mizernog! A svi govore da su pisci oholi, samoljubivi. Uostalom, takvih ljudi u Rusiji samo i ima, »oni su sami, ali u njih jedinih je istina, a istina, dobro i pravda uvek pobeđuju, trijumfuju nad porokom i zlom — mi ćemo pobeđiti — o, napred k njima, i s njima!«

Ja sam tako mislio, i sećam se tog trenutka veoma jasno. I nikad kasnije nisam moeao da ga zaboravim. To je bio najradosniji trenutak u celom mom životu. U tamnici sam se, sećajući se toga, krepio duhovno. I, evo, posle trideset godina, setio sam se tog trenutka ponovo, nedavno, i kao da sam ga ponovo preživeo sedeći kraj postelje bolesnog Njekrasova. Ja ga nisam potsećao na svaki detalj, ia sam ga samo notsetio da je bilo takvih trenutaka. naših trenutaka, i video sam da se on svega i sam seća. Ja sam znao da on to sve i sam pamti. Kada sam se vratio iz proeonstva, on mi je pokazao svoju pesmu iz jedne njegove knjige: »To sam ja tada o vama napisao« — rekao mi je on. A mi smo proživeli život odvojeni jedan od drugoga. Na svom paćeničkom odru, on se i sada seća nestalih prijatelja:

Njihove proročke pesme su nedopevane,
Padoše kao žrtve izdaja i zlohe
U cvetu mladosti; mene njihove slike
S pre korom sa zidova gledaju...

Teška je ta reč ovde: s prekorom. Jesmo li ostali »verni«, jesmo li? Neka svak odluči kako misli, prema svojoj savesti. Ali, pročitajte ove patničke pesme i sami, i neka još jednom oživi naš voljeni i strasni pesnik! Strasni pesnik bola...!

V
SLAVLJENIK

Sećate li se Detinjstva i dečaštva grofa Tolstoja? Postoji tamo jedan dečak koji je junak cele te poeme. To nije običan dečak kao druga deca, kao njegov brat Volođa. Njemu je tek nekih dvanaest godima, a u glavi i u srcu u njega ima misli i osećanja kakve se ne sreću u njegovih vršnjaka. On se strasno prepušta svojim mislima i

osećanjima, i zna već da je najbolje da sve to zadrži za sebe. Stidljiva čednost i uzvišena oholost ga sprečavaju da sve to iznosi javno. On zavidi bratu i smatra da je on neuporedivo iznad njega, posebno zbog snalažljivosti i lepote izgleda, dok, međutim, duboko u sebi sluti da je brat ispod njega u svakom smislu, no on goni od sebe takvu pomisao i smatra da je to nekakva niskost. On često zagleda sebe pred ogledalom, i dolazi do zaključka da je on ružan do nakaznosti. Njemu počesto pada na pamet da ga niko ne voli, da ga svi preziru... Jednom reči, taj dečak je sasvim neobičan, ali on ipak pripada tipu onih porodica srednjeg i višeg plemićkog kruga čiji je pesnik i istoričar u celini bio, po zavetu Puškinovom, grof Tolstoj. I, evo, u njihovu kuću, u veliku porodičnu moskovsku kuću, dolaze gosti: njegova sestra je slavljenica, imendan je, s odraslima dolaze i deca, takođe dečaci i devojčice. Počinje igra, plesovi. Naš junak je nespretan, on igra gore od svih, on hoće da se istakne duhovitošću, ali mu sve to ne polazi za rukom — a tu je toliko lepuškastih devojčica — i javlja se ona njegova stalna pomisao, njegova sumnja da je on gori od svih. U očajanju, on je spreman na sve, samo da privuče pažnju drugih. Pred svim devojčicama i pred svim tim oholim starijim dečacima koji ga smatraju ništavilom, on odjednom, zahvaćen osećanjem sličnim onom s kojim se ljudi bacaju u provaliju, i kao van sebe, isplazi jezik vaspitaču i udara ga pesnicom iz sve snage! »Sada je svima jasno kakav je on, on je sebe pokazao!« Njega na ponižavajući način izvode i zatvaraju u ostavu. Osećajući da je konačno propao, i to zauvek, dečak počinje da mašta: evo, on je pobegao od kuće, stupio je u vojsku, on u borbi ubija mnoštvo Turaka i pada teško ranjen. Pobeda! Gde je naš spasilac, viču svi, ljube ga i grle. Evo, on je već u Moskvi, korača Tverskim bulevarom s rukom u zavoju, i sreće ga Gospodar... I, odjednom, javlja se pomisao da će se otvoriti vrata i da će ući vaspitač sa šibama da otera sve te sanjarije kao prah. Počimju druge sanjarije. On odjednom pronalazi razlog zbog čega njega »toliko svi ne vole«: verovatno je on nahoče, i to od njega kriju... Vihor je sve jači: evo, on umire, svi ulaze u ostavu i vide njegov leš — »Jadni dečak!« — svi ga sažaljevaju. »On je bio dobar dečak! Vi ste njega uništili«, — kaže otac vaspitaču,... i, evo, dečak kojii mašta guši se u suzama... Cela ta priča se završava bolešću dečakovom, groznicom, buncanjem. Izvanredno ozbiljna psihološka etida o dečjoj duši, divno napisana.

*

Ja sam namerno naveo sve ovo ovako potanko. Dobio sam pismo iz K-va u kojem mi javljaju o smrti jednog dečaka, takođe dvanaestogodišnjaka, i veoma je verovatno da tu ima nečega sličnog. Uostalom, navešću neka mesta iz pisma, ne menjajući u tome ni jedne jedine reči. Siže je veoma interesantan.

»Osmog novembra, posle ručka, pronela se po gradu vest da se dogodilo samoubistvo — obesio se dvanaestogodišnji ili trinaestogodišnji dečak, učenik Niže gimnazije (progimnazije). Sve se dogodilo pod sledećim okolnostima — razredni nastavnik ga je kaznio, zato što nije bio naučio iz n jegovog predmeta ono što bi trebalo za taj dan, da ostane posle časova u školi sve do pet sati posle podne. Hodao tako dečak tamo-amo po sobi, uzeo je uzicu s kotura koji mu je bio pri ruci, zavezao je za klin na koji je obično visila počasna ploča koja je tada bila zbog nekih razloga izneta, i obesio se. Poslužitelj, koji je u susednim prostorijama prao podove, opazio je nesrećnog dečaka i potrčao je inspektoru, ovaj je dotrčao, i skinuli su s omče samoubicu ali — bilo je kasno, nisu mogli da ga povrate u život... Gde je razlog tom samoubistvu? Dečak nije bio nestašan, nije imao opaku narav, učio je uglavnom dobro, i tek u poslednje vreme je iz predmeta svog razrednog učitelja dobio nekoliko nezadovoljavajućih ocena, zbog čega je i bio kažnjen... Kažu da je otac dečaka bio strog čovek, i toga dana je i njemu i dečaku bio imendan. Možda je mali slavljenik s dečačkim ushićenjem sanjao o tome kako će ga tog dana dočekati kod kuće — otac, majka, bratići i sestrice... I, evo, mora da sedi sam samcit, gladan, u praznoj zgradi, i da pomišlja na strašni gnev koji ga očekuje kod kuće od oca, na poniženje i na sramotu, pa možda i na kaznu koja ga čeka kod kuće. On je znao za mogućnost da samom sebi oduzme život (koje dete našega doba to ne zna). Žao nam je zbog umrlog, žao nam je inspektora, čoveka i odličnog pedagoga kojeg pitomci obožavaju, žao nam je i zbog škole koja je među svojim zidovima imala tako nešto. Šta su osećali njegovi drugovi, druga deca iz te škole, među kojom ima, naročito u nižim razredima, još i onih najmanjih, kad su čuli šta se desilo? Nije li to odveć strašna nauka? Ne pridaje li se previše značenja dvojkama, jedinicama, počasnirn tablama i tablama na kojima se ističu slabi — tablama na čijim se klinovima vešaju vaspitanici? Ne unosi li se u nas u vaspitanje mnogo

formalizma i puke bezosećajnosti?«

Naravno, i nama je strašno žao nesrećnog malog slavljenika, ali nećemo dužiti o verovatnim razlozima tog žalosnog slučaja, niti ćemo posebno raspravljati o »dvojkama, kečevima, o nepotrebnoj strogosti« i sličnim stvarima. Svega je toga bilo oduvek, i nije zbog toga bilo samoubistava, razlog sigumo nije u ovome. Onu epizodu iz Dečaštva grofa Tolstoja naveo sam zbog sličnosti ovih slučajeva, ali tu ima i velike razlike. Nema sumnje, Miša — slavljenik imendanski je oduzeo sebi život ne zbog ozlojeđenosti samo, niti samo zbog straha. Oba ova osećanja — i ozlojeđenost i bojažljivo osećanje kukavičluka — odveć su jednostavna, i sve bi to pre moglo da pronađe i rešenje u sebi. Uostalom, doista je mogao da utiče i strah od kazne, to je posebno mogućno u ovakvih bolesno bojažljivih osoba, ali ipak, osećanje je moralo da bude dublje — reč je biila o nečemu sličnom, onome što je opisao grof Tolstoj, o odbačenosti, o problemima kojih ima u dece i koji su nesvesni i potisnuti, neko osećanje nepravde koja pritiska, ono prerano i patničko osećanje sopstvenog ništavila je tu bilo prisutno; tu se do bolesti nametnulo i ono pitanje: »Zbog čefta mene tako svi ne vole«; probudila se strasna želja za tim da nagna sve da ga vole i da ga sažaljevaju, želja da ima ljubavi од strane svih — pojavilo se mnogo toga i sličnog, u raznim nijansama. Stvar je u tome što je svih tih nijansi bilo sigurno, razume se, ali bilo je tu i elemenata neke druge stvamosti, nečega potpuno drugačijeg od onog što smo imali u mimoj, stabilnoj i davno formiranoj moskovskoi plemićkoj porodici srednjeg ili višeg tipa, čiji je istoričar u nas bio Lav Tolstoj, i to upravo u vreme kad je u nekadašnjem ruskom plemićkom načinu života — koji se bio formirao na spahijskoj svojini i ropstvu — došlo do novih, dotad nepoznatih radikalnih preloma, do preloma ili barem do velikih promena koje su najavljivale nove, dotad gotovo nepoznate forme. Postoji ovde, u ovom slučaju s ovim imendanskim slavljenikom, i jedna posebna osobina, tipična za naše vreme. Tolstojev dečak je još mogao da mašta, u suzama, ganut u duši, da će oni ući, da će ga naći mrtvog i da će tada početi da ga vole, da ga sažaljevaju i da sebe optužuju. On je čak mogao da mašta i o samoubistvu, ali samo da mašta: onaj strogi sistem plemićke porodice, koji se formirao istorijski, progovorio bi u duši dvanaestogodišnjeg dečaka i ne bi dozvolio da se mašta pretvori u stvarnost — a ovaj dečak ovde počeo je da mašta o

tome, i odmah je to i ostvario. Uostalom, ističući sve ovo, nemam namere da govorim samo o ovoj današnjoj epidemiji samoubistava. Oseća se da nešto nije kako valja, mnogo šta u ruskom načinu života je ostalo van nadzora i bez istoričara. Barem se jasno primećuje da je život tog srednjeg i višeg plemićkog kruga, koji su naši beletristi tako lepo prikazivali, postao nešto što liči beznačajnom i izdvojenom uglu ruskog načina života. Ko će biti istoričar ostalih načina i kutova života, kojih ima tako mnogo? I ako u tom haosu u kojem se sada nalazi naš društveni život čak ni umetnik šekspirovske snage ne može da pronađe nekakvu zakonitost, niti nit vodilju, ko će biti taj ko će uspeti barem da osvetli makar delić tog haosa, ne tražeći ni tu nit vodilju? Što je najvažnije — sada kao da nikome u nas i nije do toga, to je, reklo bi se, rano za naše najveće umetnike. Nema sumnje, u nas se život razlaže pa, prema tome, razlaže se i raspada i porodica. Ali, postoji u nas ono što je neophodno, i život se obnavlja sada već na novim principima. Ko će biti taj ko će te principe uočiti, ko će ukazati na njih? Ko će biti taj ko će makar primetiti zakone tog raspadanja i zakone ponovnog stvaranja? Ili je za sve to još rano? No, i ono staro, nekadašnje, je li sve to bilo zabeleženo?

NAPOMENA REDAKCIJE I

I

Bez obzira na moju kategoričku izjavu u prošlom, decembarskom broju moga Dnevnika, meni još upućuju pisma s pitanjima: hoću li ja ili ne izdavati novi časopis Svetlost, i prilažu i marke za odgovor. Obaveštavam još jednom i konačno sve one koji me pitaju, da časopis Svetlost ne izdajem ja nego N. P. Vagner — u njegovom uređivanju ja ni na koji način ne učestvujem.

II

Moli se g-đa O-ga A-na A-va, koja se obraćala Redakciji u vezi sa svojim ispitima, da pošalje svoju tačnu adresu. Adresa koju je bila dala u Mohovoj ulici — nije bila tačna.

FEBRUAR

GLAVA PRVA

I
SAMOZVANI PROROCI I HROMI BAČVARI KOJI SE BAVE MESEČARSTVOM U GOROHOVOJ ULICI. JEDAN VELIKI RUS KOJI JE POTPUNO NEPOZNAT

Istočno pitanje kao i dosad nikoga ne ostavlja ravnodušnim — ono je pred očima svih. Ma koliko se mi trudili da ga zaboravimo, da se razonodimo nečim što nam je nrvo bilo pri ruci — pokladnim povorkama, Novinom, krahom o koiem se priča, »crvenim kecom« — ma koliko se mi pravili da smo cinični, uveravajući sve pa i sebe same »da ničega nije bilo, da je sve izmišljeno i podmetnuto«, ma koliko da smo zavlačili glavu u jastuk kao mala deca koia se boje priviđenja — priviđenje je bilo tu, pred našim očima, ono se nije micalo, ono je tu i preti nam kao i raniije. Svak — i pakosni cinik, i iskreni građanin, i lola koji se zabavlja do mile volje, kao i obična lenština — svak oseća, primećuje da postoji nešto — nešto što nikako nije rešeno, što nikako nije okončano, nešto neodložno i nužno što će nas pozvati jednom, što će od nas, ranije ili kasnije, zatražiti da mu učinimo kraj, da ga dovedemo do nekakvog raspleta — postoji, sigurno, nešto što zahteva — da:

Nešto valja učiniti,
Nečim valja završiti...

I ne samo želeti da se nešto učini i da se nečim sve završi, nego valja sve to učiniti i okončati što je mogućno bolje. No, vreme prolazi, dolazi proleće — i šta će nam doneti proleće? Neki već viču da je vreme već prošlo, Bog zna je li tako — za valjana dela uvek ima vremena. Neće li nešto krenuti u proleće, neće li se tada nešto rasplesti, makar za godinu to bilo? Što se tiče istočnog pitanja, niko u Evropi ne računa više od godine, utoliko pre jer evo — teško da će se i Turska održati duže od godine. No, nije reč o Turskoj, nego o onome

šta će biti posle nje. Ta rešenja za godinu — privremena — mogu da budu povoljna za Evropu, ali ne i drugima — šta će biti s tim drugima, posebno s onima tamo preko Dunava? O njima misli jedino ruski narod.

Da, misli i, kako hoćete — bez obzira na to što smo mi svi u toku zime na svaki način negirali našu letošnju akciju, ona je trajala i u toku zime i u toku leta nesmanjenom snagom, mirno, puna nade u Carevu odluku. I, naravno, to će trajati i dalje, do kraja, uprkos našim prorocima koji su Rusiju videli (baš u toku ovoga leta) kao pospano, gadno, pijano čudovište koje se opružilo i proteglo od hladnih finskih litica do žarke Kolhide, s ogromnom bocom u rukama. Prema mom mišljenju, to je čak i bolje što ti proroci ne vide ono čime Rusija živi: manje će se mešati u stvar, i neće smetati, a ako se i budu umešali — neće pogoditi cilj, skrenuće u stranu. Vidite: stvar je u tome što jc ta naša evropomanija, i to naše »prosvećeno« gledanje na Rusiju — isto što i ono skidanje Meseca koje prikazuje onaj došljak, onaj hromi bačvar na Gorohovoj ulici, on to čini neuko i loše kao i dosad, i to je mnogo puta pokazao — evo, to je on ovih dana ponovo dokazao, ali i ubuduće će on to isto tako loše prikazivati: no, neka ga — Nemac je, pa još i hrom, i valja imati sažaljenja.

No, šta ima Rusija s takvim prorocima? Ni počešati se na to nećemo sada, prošla su ta vremena.

Pominjali su u novinama da su u Moskvu stigle grupe male dece iz slovenskih zemalja, grupe jadne dečice iz porodica koje je uništio rat, malih sirotana. Smestili su ih po porodicama i po raznim internatima. Dobro bi bilo da se tako nastavi, da se to organizuje širom Rusije, da se to nastavi u najširim razmerama: to je dobro delo, tu dečicu valja zbrinuti, to su budući Sloveni. Uzgred, mnogo puta sam sebi postavljao pitanje: čime su se prehranile te stotine hiljade usta, tih malih Bugara, Bosanaca, Hercegovaca i drugih koji su bežali pred svojim zlotvorima posle masakra i pustošenja u Srbiju, u Crnu Goru, u Austriju, ili gde sve ne. Kad čovek pomisli koliko valja novaca za ishranu, i kad zna da Srbi i Crnogorci nemaju novaca jer nemaju ni oni šta da jedu, teško je pojmiti kako su te stotine hiljada mogle da opstanu, čime su hranili svoju decu, čime su ih odevali tokom zime. Kažu da je nedavno u Moskvu stigla »partija dece« od tri do trinaest godina, i da ih je prihvatila Pokrovska zajednica milosrdnih sestara.

Kažu da su milosrdne sestre smestile te srpske devojčice zajedno s malim Bugarkama, i da na njih pazi jedna sestra koja zna srpski, deci je lepo, raduju se. Deci je, naravno, dobro, dobro su smeštena, ali ja sam ovih dana čuo od prijatelja koji se vratio iz Moskve jednu veoma karakterističnu priču o tim mališanima i devojčicama: devojčice iz Srbije sede u jednom uglu, a Bugarke u drugom, i neće da se igraju, niti hoće da govore jedne s drugima — kad pitaju te Srpkinjice zbog čega neće da se igraju s Bugarkama, one odgovaraju: »Mi smo njima dali oružje da se zajedno s nama bore protiv Turaka, a oni su sakrili oružje i nisu pošli u borbu protiv Turaka«. To je nešto, prema mom mišljenju, veoma zanimljivo. Ako osmogodišnja ili devetogodišnja deca tako govore, znači, ona su to čula i prihvatila od svojih oceva, a ako takve reči govore ocevi svojoj deci — to znači da među balkanskim Slovenima ima mnogo nerazumevanja i nesloge. Da, to je večna nesloga među Slovenima! Oni sve to čuvaju u svojim predanjima, sve to prenose svojim pesmama, i bez Rusije kao velikog centra koji ih može ujediniti — ne može biti sloge među Slovenima, bez Rusije se Sloveni ne mogu održati, nestaće s lica zemlje potpuno — bez obzira što o tome mislili predstavnici srpske inteligencije ili nekakvi tamo civilizovani i evropeizovani Česi... Ima u njih previše sanjara. Gotovo svi su oni sanjari...

Sećate li se u Puškina, u njegovim Pesmama zapadnih Slovena, pesme »Boj pod Zenicom velikom«? Ustanici se spremaju s Radivojem u napad protiv Turaka:

A Dalmatinci, opazivši silu našu
Svoje duge brke zasukaše,
Svoje kape ukrivo staviše
i nama kazaše: I nas sa sobom povedite...
Beglerbeg je sa svojim Bosancima
Na nas iz Banja Luke pošao:
Ali tek što njini konji zarzaše
I sablje im na suncu blesnuše
Krive sablje dole pod Zenicom —
Dalmatinci umahpobegoše...!

Uzgred, ja sam pitao: sećate li se Pesama zapadnih Slovena...?

Ali, unapred odgovaram, u ime svih, da se više niko ne seća »Boja kod Zenice velike«, ni Pesama zapadnih Slovena A. S. Puškina. Naravno, osim nekih specijalista za književnu istoriju, ili tamo nekih sasvim starih ljudi. Neka i sasvim grešim, ali sam u to čvrsto ubeđen. No, znate li vi, gospodo, da su Pesme zapadnih Slovena remek-delo među Puškinovim remek-delima, da i ne govorimo o proročanskom i političkom značaju tih pesama koje su se pojavile pre pedeset godina. Ta činjenica što su se tada pojavile te pesme je veoma važna: to je bio izraz ruskog osećanja prema Slovenima, to je rusko proročanstvo o Slovenima, o budućnosti njihova bratstva i jedinstva. Ali, ni u jednog kritičara nisam pročitao da su »ta dela Puškinova« njegovo remek-delo. Uzimali su ih onako, kao nešto sasvim obično, međutim, to su remek-dela, i to izvanredno značajna. Prema mom mišljenju, mi još nismo ni počeli da shvatamo Puškina: to je genije koji je odredio pravac ruske svesti za dug period. On je već bio Rus, pravi Rus koji se sam, pomoću snage svoje genijalnosti, pretvorio u Rusa, a mi danas još učimo od onog hromog bačvara. To je bio jedan od prvih Rusa koji su u sebi osetili duh ruskog čoveka u celini, on je Rusa izvukao iz sebe i pokazao ga svima, na svom primeru, kako Rus valja da gleda na svoj narod, na rusku porodicu, na Evropu, na hromog bačvara i na svoju slovensku braću. Humanijeg, uzvišenijeg i trezvenijeg pogleda nije bilo ni u jednog Rusa. No, zasad neču šire o tome, o Pesmama ću samo reći da je njih Puškin uzeo iz francuskog teksta, kao što je poznato, iz Merimeove knjižice La Gouzla, koju je Merime napisao, prema sopstvenom priznanju, napamet, ne napuštajući Pariz. Taj veoma talentovani francuski pisac, kasnije senateur[4] i nekakav čak i rođak Napoleona III, kojeg više nema među živima, u toj knjižici La Gouzla prikazao je u likovima Slovena, razume se, same Francuze, i to baš Parižane, njihovi pisci i ne umeju drugačije: za pravog Francuza, osim Pariza ničega drugog na svetu i nema. Puškin je pročitao knjižicu, i uputio je zahtev u Pariz, i napisao je prema toj knjižici svoje pesme, to jest on je od Francuza koje prikazuje Merime ponovo načinio Slovene i — razume se — to su sada Pesme zapadnih Slovena, pravih Slovena koji su se sada već srodili s Rusima. Naravno, takvih pesama nema u Srbiji, druge se pesme u njih pevaju, ali svejedno: Puškinove pesme su sveslovenske pesme, to su narodne pesme koje su potekle iz slovenskog srca, one

su oličenje slovenskog duha, lika, običaja i istorije. Ja bih tim visokoobrazovanim Srbima, koji su u toku ovog leta gledali s toliko nepoverenja na Ruse, ukazao, na primer, na pesmu A. S. Puškima — »Pesma o Crnome Đorđu«, ili na onu »Boj pod Zenicom velikom«. U tim pesmama ima dva remek-dela, to su biseri prvog reda u Puškinovoj poeziji — i upravo zbog toga su te pesme potpuno nepoznate u našim školama, ne samo učenicima nego, po svoj prilici, i nastavmcima, i oni će biti iznenađeni sada kad budu doznali da su to remek-dela a ne, na primer, »Kavkavski zarobljenik« ili »Cigani«. No, kako bi bilo lepo da smo ono u toku prošle godine barem počeli da popularišemo ove pesme po našim školama! Uostalom, sudeći prema toku događaja, teško da će Srbt skoro doznati za tog najnepoznatijeg među svim velikim Rusima — tako, mislim ja, možemo da kažemo za našeg velikog Puškina, o kojem u nas hiljade i desetine hiljada naših intelektualaca do danas ništa ne znaju, ne znaju koliko je to bio čovek, i kakvih razmera pesnik, i za čiji spomenik sve do danas nisu mogli da skupe novaca — to će ostati činjenica koja će ući u našu istoriju. A kad bi Srbi pročitali te »pesme«, oni bi konačno shvatili šta mi mislimo o njihovoj slobodi, da li mi poštujemo i radujemo se njihovoj slobodi ili ne — shvatili bi da li mi želimo da ih zgrabimo pod svoju vlast ili ne, da li želimo da im uzmemo slobodu ili ne. Uostalom, dosta je o poeziji. I neka mi se niko ne podsmehne s visime — »Evo« — neka ne kaže — »o kakvilm sitnicama je počeo da govori«. Ovo nije sitnica: o Puškinu ima još mnogo i još dugo da se govori u nas — i to i valja.

II
OGRANIČENI VELIKANI I PONIŽENI SIN »KUĆE«. PRIČA O KOŽI ODRANOJ S LEĐA. NAJVIŠI INTERESI CIVILIZACIJE, I »NEKA ONI BUDU PROKLETI AKO IH VALJA KUPITI PO TAKVU CENU«

Srpska narodna skupština, sazvana prošlog meseca u Beogradu na jedan trenutak (na pola sata — kako su pisale novine) da odluči »valja li zaključiti mir ili ne«, nije, kako se čuje, pokazala neko mnogo miroljubivo raspoloženje, nije mnogo žurila u tom pravcu, kao što su od nje očekivali — s obzirom na okolnosti. Kažu da se ona saglasila o

miru tek posle nekakve mutne igre, nekakve intrige njenih ministara. U svakom slučaju, ako je makar malo istina da se Skupština nije kukavički držala u smislu produženja rata, onda, uzimajući u obzir njihov očajnički položaj, čovek i nehotice može sebe da zapita: »Zbog čega su u nas toliko galamili o kukavičluku Srba?« Ja sam dobijao pisma iz Srbije, i razgovarao sam s ljudima koji su dolazili otuda, i posebno sam zapamtio pismo jednog mladog Rusa koji je tamo i ostao, koji s ushićenjem piše o Srbima, ali koji negoduje zato što u Rusiji ima ljudi koji misle da su Srbi kukavice i egoisti. Ovaj oduševljeni ruski emigrant čak nalazi i opravdanje za ono dobrovoljno sakaćenje koje su srpski vojnici vršili nad sobom dok su bili u jedinicama Černjajeva i Novoselova: to je, vidite, do te mere narod nežna srca, taj narod voli svoju »kuću« gde je svako ostavio suprugu, decu, sestre i braću, oca i majku, verenicu, konja i psa, da svako od njih ostavlja sve, sakati sebe, odseca svoje prste samo da bi bio nesposoban za službu, samo da se što pre vrati svome milom gnezdu! Imajte na umu, ja shvatain tu nežnost njihovog srca, ja sve to shvatam — to je, prema tome, neki narod nežna srca, no to su ipak u isto vreme dosta ograničena i tupoglava deca svoje domovine, jer ona ne shvataju šta je to što njihovo srce želi. Po toj nežnosti svoga srca, taj stanovnik srpske kuće, prema mom mišljenju, dosta potseća na onu decu koju ste, može biti, i vi sasvim dobro upamtili još iz detinjstva: takva deca se odjednom, iz porodice ili iz naglo razorene ili rasturene porodice, nađu u školi. Sve dotad dete je živelo kod svoje kuće, i ništa nije znalo osim svoje kuće, i odjednom — stotine drugova, tuđa lica, galama, gužva, nešto sasvim drugo nego kod kuće — Bože moj, kakva je to muka! Kod kuće je bio, ako hoćete, i gladan, bilo mu je hladno, ali su ga voleli, pa ako ga i nisu baš voleli, on je bio kod kuće, bio je sam i svoj, a ovde — ni jedne nežnije reči od strane pretpostavljenih, ovde su strogi učitelji i nekakve zamršene nauke, ovde ima tako dugačkih hodnika, tako mnogo nemilosrdnih obešenjaka koji ga vređaju i koji mu se podsmevaju, ovde ima mnogo tih nemilosrdnih drugova koji »kao da nemaju srca, kao da su bez oca i majke!« Sve dosad su mu govorili da je lagati nekoga i vređati ga nešto strašno i sramotno, a evo, ovi ovde svi lažu, obmanjuju, vređaju, i još — podsmevaju se njegovom užasavanju. I oni ga nisu zavoleli zato što on neprestano plače za svojim gnezdom, »bruka razred«. I

tako oni, razred u celini, počinju da ga biju nemilosrdno sve vreme, i to onako bez zlobe neke, tek tako, zbog razonode. Što se mene tiiče, ja sam u vreme mog detinjstva sretao mnogo takve dece po raznim školama i — kakvi se samo prestupi ponekad događaju u našim vaspitnim ustanovama svih vrsta i nivoa: da, pravi prestupi! Neka dečak samo pokuša da se požali, prebiće ga namrtvo (da, đaci znaju da namrtvo pretuku); đaci ne paze kad biju, oni; to čine bez milosti. Oni će ga cele godine zadirkivati da je doušnik, neće s njim govoriti, tretiraće ga kao pariju — a uprava će prema tome biti ravnodušna, sasvim bez srca! Ja se ne sećam da sam u detinjstvu video nekog pedagoga, ne verujem da ih i danas ima mnogo — sve sami činovnici koji rade za platu. No, baš od takve dece koja, došavši u školu, tuguju za porodicom i čeznu za roditeljskim gnezdom, kasnije postanu ljudi poznati sa svojih sposobnosti i darovitosti. A oni, pak, koji, napustivši porodicu, brzo nađu zajednički jezik s novom sredinom, koji se odmah na sve naviknu, koji nikad i ni za čim ne tuguju i koji se čak brzo svima nametnu — oni završavaju kao bezdarni ljudi ili, prosto, kao loši ljudi, oni su najčešće mediokriteti i intriganti još od svoje osme godine. Razume se, govorim uopšte, pa ipak loš je onaj dečak koji dođe u školu i ne tuguje više za svojim domom, za porodicom, takav ili uopšte nije imao porodice ili je njegova porodica bila veoma loša.

S takvim dečakom — koji pati u prvo vreme posle dolaska u školu — ja sam, još u toku leta dok sam o njima čitao, i nehotice poredio srpske dobrovoljce koji sebe sakate, drugačije nisam mogao da objasnim tog nesrećnika koji ne ume da razmišlja i njegovu gotovo životinjsku potrebu da baci pušku i da se što je mogućno pre domogne svoje kuće. Razlika je samo u tome što se uz ovakvu želju ispoljava i neverovatna, fenomenalna stupidnost. Takav ne uzima u obzir pomisao da ako se svi, tako kao on, budu razbežali, onda neće imati ko da brani zemlju — doći će Turci kad-tad i u njegovu kuću, smšiće mu tu njegovu voljenu kuću, razoriće tu njegovu toliko voljenu kuću i zaklaće mu i oca i majku, i verenicu i sestru, i konja i psa. I, zaista, možda se u mnogim srpskim srcima ova čežnja za roditeljskim ognjištem još nije uzvisila do osećanja stradanja za domovimu, što samo po sebi predstavlja čudan fenomen. Istina, sad pošto je u njih završen rat i zaključen mir, može se videti da se i srca njihove više inteligencije još nisu uzvisila do svesti o potrebi stradanja za

otadžbinu, ali za to postoje drugi razlozi koji ne važe za osećanja ljudi iz nižih slojeva. Takva pojava u njihovim slojevima može se možda objasniti naglašenim političkim častoljubljem. I tako, zbog tih »najviših« interesa otadžbine, ova uzvišena srca nisu čak ni našla vremena da se pozabave interesima najnižih slojeva, slojevima ljudi iz naroda, običnih ljudi. Ali, kad je reč o Srbinu iz nižih slojeva, može se i o njemu, čini mi se, istaći jedno zanimljivo zapažanje. Ono njegovo sakaćenje sebe i bežanje s bojnoga polja ne mogu se objašnjavati samo kao posledica nežnosti njegova srca i ograničenosti uobrazilje. Meni se čini da je on, kad dezertira, potpuno svestan toga da postupa loše, ne hvali se on u takvim prilikama prvi, ali — on nekako oseća da otadžbina ipak neće ostati bez odbrane i zaštite zato što je on dezertirao: »O, ostaće heroji, Kirjejevi, ostaće Černjajev, Rusi i ovi naši strogi pretpostavljeni Srbi, a on — šta je on? Ništavna slamčica, nula i ništa više, on može da ode, i niko to neće primetiti...« Prema mom mišljenju, takvo je osećanje on gajio u sebi, to je veoma zanimljivo, i to je slika o jednom narodu: na vrhu hvalisavci, civilizovani Evropljani koji sanjaju o tome da sve Slovene potčine samoj Srbiji, koji se bave intrigama čak i protiv Rusije, rečju, pravi civilizovani Evropljani, ti Horvatovići i Marinovići koji uobražavaju da su maltene Moltke ili Bizmark. S druge strane, uporedo s takvim velikanima — imamo poniženog žitelja kuće, poniženog u toku četvorovekovnog robovanja: zbog takvog vekovnog ponižavanja on je sebe počeo da smatra ništavilom, slamčicom: »Ostaće« — kao da veli takav — »velikani, a mene neće ni primetiti. Ja sam mali, a oni su visoka, stroga gospoda...« Negde sam čitao da neki od te stroge gospode, tako odjednom kad opaze nekog Srbina iz nižih slojeva da je spreman da baci pušku i da beži, pucaju na njega, pravo u glavu revolverom, i tako ga odstreljaju: »Evo« — vele — »i mi bismo mogli da budemo kneževi čvrste ruke!« Oni tamo, čini mi se, gleđaju na svoj običan narod pomalo s visine.

Uopšte uzeto, svi ti Sloveni iz viših slojeva, koji se hvališu »toliko slavnom budućnošću« — u svakom slučaju su izvanredno zanimljiv svet u političkom, građanskom, istorijskom i svakom drugom smislu.

Sada pošto je Černjajev napustio tu zemlju, i pošto su otuda oterali naše dobrovoljce, može se u njihovim vojnim krugovima čuti jedna teorija o ratu o kojoj mi ranije, u toku leta, nismo ništa znali. Upravo

oni tvrde da je njihov vojnik-Srbin nesposoban da dejstvuje u okviru regularnih trupa i da operiše na otvorenom bojnom polju; njihov način ratovanja, vele, jeste neka vrsta »malog rata«, gerile i partizanskih odreda koji operišu po šumama, klancima, po kamenjaru i u busijama iza stenja. Bože moj, i to je mogućno, ali pošto su oni sada sklopili mir — to je teško proveriti. U krajnjem slučaju, oni će ostati pri takvim vojnim teorijama, ali i to može biti uteha u nevolji. Hoće li dugo potrajati taj mir? Umesto reči oproštaja o tom srpskom ratu u kojem smo svi mi Rusi do jednoga učestvovali svojim osećanjima, reći ću da imam utisak kako se Srbi rastaju od nas i od naše pomoći sada s nepoverenjem koje je mnogo veće od onoga s kojim su nas primali na početku rata. U zaključku se takođe može reći da će to nepoverenje prema nama u njih sve više rasti tokom vremena, utoliko više ukoliko se oni budu više intelektualno razvijali u pravcu samostalnosti i autonomije; prema tome, mi zadugo ne bi trebalo da obraćamo niikakvu pažnju na to njihovo nepoverenje, mi bi trebalo da nastavimo naše delo kako sami budemo znali. Što se tiče istočnog pitanja, mi bi trebalo da pred očima imamo neprestano jednu istinu: glavni cilj Slovena nije samo oslobođenje od porobljivača, nego oslobođenje koje bi bilo uz pomoć Rusa (drugačije i ne može — kamo sreće kad bi oni mogli to da učine sami, bez Rusa!), ali tako ostvareno da se izbegne svaka zavisnost od njih, svaka zahvalnost i dug njima, Rusima.

Među tom slovenskom decom koja su stigla u Moskvu ima, kažu — to mi je pričao prijatelj koji se vratio iz Moskve — jedno dete, devojčica, kojoj je osam ili devet godina, koja često pada u nesvest i o kojoj posebno brinu. Ona se onesvešćuje od uspomena: ona je svojim očima gledala kako su letos Čerkezi njenom ocu oderali kožu s leđa. To sećanje je ne napušta, i najverovatnije će ostati celog života, može biti u nešto ublaženom obliku, ali nisam siguran da se takva sećanja mogu ublažiti. O, civilizacijo! O, gde je ta Evropa čiji če interesi biti oštećeni ako bude zabranila Turcima da skidaju kožu s leđa oceva pred očima njihove dece! Ti najviši interesi evropske civilizacije su, naravno, trgovina, pomorstvo, tržišta, fabrike — ima li nečega uzvišenijeg u očima te Evrope? To su interesi koje je zabranjeno dotaći ne samo rukom nego i mišlju, ali — »neka su prokleti takvi interesi evropske civilizacije!« To nije moj uzvik, to je uzvik

Moskovskih novina, i za mene je velika čast što mogu da se pridružim tom uzviku: da, neka budu prokleti takvi interesi civilizacije, pa i sama civilizacija ako je zbog njenog održanja potrebno derati kožu ljudima. Ali, to je činjenica — zbog njenog očuvanja, neophodno je derati ljudima kožu s leđa!

III
O GULJENJU KOŽE UOPŠTE, I O RAZNTM ABERACIJAMA POSEBNO. MRŽNJA PREMA AUTORITETU I LAKEJSKI MENTALITET

»Ljudima? Kakvim ljudima? Samo malom delu ljudi negde tamo u nekom uglu, turskoj raji o kojoj niko ništa ne bi ni znao da nisu Rusi povikali. Ali, ogromni ostali deo organizma je živ i zdrav, on se dobro oseća, trguje i fabrikuje!«

Tu priču o maloj Bugarki koja pada u nesvest ispričali su mi izjutra, a istog dana sam imao prilike da prođem Nevskim prospektom. Oko četiri sata su tamo majke i dadilje vodile decu, i jedna neželjena misao mi je odjeđnom legla na dušu: »Civilizacija!«, — razmišljao sam — »ko sme nešto da kaže protiv civilizacije? Ne, civilizacija ipak nešto znači: barem ova naša deca koja mirno šetaju po Nevskom prospektu neće videti kako njihovim ocevima gule kožu, a njihove majke neće gledati kako tu decu bacaju uvis i kako ih dočekuju na bajonete — kao što je bilo u Bugarskoj. Neka barem takvo dostignuće ostane vrednost civilizacije! I nije važno što je to samo ovde u Evropi, na jednom dclu Zemljine kugle, na jednom delu koji je mali u poređenju s površinom Zemljine kugle (strašna misao!) — ipak, to postoji, makar u jednom delu, ali, eto, postoji, ako hoćete skupo plaćeno, skidanjem kože s leđa naše braće negde tamo daleko, ali postoji u nas — barem u nas. Valja se samo setiti da toga ranije, i tako davno, toga nije nigde bilo u pravom smislu, čak i u Evropi — u nas, evo, to postoji, i to je prvi put otkako postoji planeta. Ne, sve je to već dostignuto, i nema povratka nazad — to je važna misao koja se nameće, to nije nešto malo na šta ne bi trebalo obraćati pažnje, utoliko pre što je mir kao i dosad — zagonetka, bez obzira na civilizaciju i njena dostignuća. Bog jedini zna čime je bremenit ovaj mir, i šta još može da se desi čak i u najskorijoj budućnosti.

I, evo, tek što sam hteo da u ushićenju uzviknem pred sobom: »Živela civilizacija!«, odjednom sam posumnjao u sve: je li sve postignuto čak i za ovu decu s Nevskog prospekta? Nije li i ovde — recite — samo priviđenje, nešto da se samo zavaraju oči?

Znate, gospodo, ja sam stao kod toga da je sve to priviđenje, ili, da budem blaži, gotovo priviđenje, to što ovde na Nevskom prospektu ne gule kožu ocevima pred očima dece — to je samo slučajno, da i tako kažem, zbog »okolnosti koje ne zavise od publike« i, razume se — to je još i zato što tu stoje gradski čuvari reda. O, hitam da se ogradim: ne nudim nikakvu alegoriju, ne pravim aluzije na bedu nekog proletera u ovom našem veku, niti na one roditelje koji govore svom sedmogodišnjem sinu: »Evo ti moj zavet: ako ukradeš pet rubalja — prokleću te, ako ukradeš sto hiljada — blagosloviću te!« O, ne — svoje reči uzimam doslovno. Mislim doslovno na guljenje kože, na onaj slučaj koji se desio letos u Bugarskoj, na ono čime Turci rado vole da se bave — Turci pobednici. Eto, o takvom guljenju i govorim da ga nema na Nevskom prospektu, da ga nema samo »slučajno i zbog okolnosti koje ne zavise od nas«, zato što je to zabranjeno, inače, što se tiče nas samih, ne bi se na to dugo čekalo — bez obzira na svu našu civilizaciju.

Prema mom mišljenju, ako već sve valja reći, jednostavno zaziru od nekog običaja, od nekog pravila primljenog na veru, neke, reklo bi se, predrasude, ali ako bi neko od »kompetentnih« ljudi mogao kako-tako da »dokaže« da bi deranje kože s leđa bilo nešto odvratno, istina, ali — »cilj opravdava sredstva« — kad bi neko progovorio u tom smislu, autoritativnim stilom i u odgovarajućim prilikama, verujte mi, odmah bi se našli izvršioci koji bi to drage volje sproveli u delo. O, neka, neka je to moj najsmešniji paradoks! Ja prvi to priznajem, i to potpisujem obema rukama, pa ipak, uveravam vas, to bi baš tako bilo. Tu je civilizacija, tu su njeni zakoni, tu je vera u te zakone, ali — dovoljno je da se pojavi nova moda, i odmah se mnoštvo ljudi promeni. Naravno, ne svi, ostala bi neka mala grupica da bismo se i vi i ja, moj čitaoče, začudili gde smo se našli: negde između onih kojima deru kožu, i onih koji im deru kožu — možda? Razume se, meni će u oči kazati da je sve ovo glupost, da nikad takve mode ne može da bude, civilizacija je barem stigla dotle da toga ne bude. Gospodo, kakva lakomislenost s vaše strane! Vi se smejete? No, zar u

Francuskoj (da ne zavirujemo negde pobliže) nije, 1793. godine, bilo u modi guljenje kože, i to u ime najsvetijih principa civilizacije, i još posle Rusoa i Voltera! Reći ćete mi da je to bilo nešto drugo, da je to sve biio veoma davno, ali imajtc na umu: ja pribegavam primerima iz istorije isključivo nameran da ne govorim o tekućim događajima. Verujte, potpuna aberacija uma i srca uvek je mogućna u ljudi, a u nas, i posebno u naše vreme, ona je ne samo mogućna nego je neminovna sudeći prema ovom razvoju događaja. Pogledajte, ima li mnogo onih koji se slažu oko toga šta je dobro a šta je loše. I to ne tamo u vezi s nekakvim »istinama«, nego u onim pitanjima koja su obična, svakodnevna. Kako se brzo zbivaju u nas promene i volte-face![5] Ko su oni mladići koje u Moskvi zovu »crveni kec«? Meni se čini da je to samo onaj deo ruskog plemstva koji nije mogao da podnese seljačke reforme. Oni možda nisu sami spahije, ali oni su spahijska deca. Posle oslobođenja seljaka, oni su promenili kravatu i počeli da zvižde. Nije samo to oslobođenje seljaka jedini razlog: jednostavno nisu izdržali pred »novim idejama«: »Ako je sve ono čemu su nas učili jednostavno predrasuda, zbog čega onda da idemo za njima? Ako ničega nema — znači sve se može — eto ideje!« Obratite pažnju — ta je ideja neverovatno raširena, devet desetina sledbenika novih ideja ispovedaju tu ideju, drugim rečima — devet desetina naših naprednih ljudi i ne ume drugačije da prima nove ideje. U nas se, na primer, Darvin odmah pretvara u džeparoša — eto, to vam je naš »crveni kec«. O, naravno, čovečanstvo je tokom vekova nagomilalo neobično mnogo potvrđenih principa humanosti, od kojih neki važe za nepokolebljive. Ali, ja hoću samo da kažem da, bez obzira na ta pravila, principe, religije, bez obzira na civilizaciju, u ljudskom rodu uz pomoć toga ostaje samo mala skupina — istina, to je skupina koja je pobednik, ali tek na kraju, što se pak tiče aktuelnog trenutka, tekućih zbivanja u istoriji, ljudi ostaju takvi kakvi su inače — oni nemaju ni pojma o osećanju dužnosti, časti, i samo neka se pojavi nekakva nova moda — svi će pojuriti da se obnaže, i još, učiniće to sa zadovoljstvom. Principi postoje, ali ljudi nisu pripremljeni za njih. Reći će mi: i ne bi se trebalo pripremati, valja samo te principe utvrditi! Je li tako — hoće li dugo odoleti ti principi, ma kakvi oni bili, ako čovek tako strasno hoće da se obnaži?

Prema mom mišljenju, važna je jedna stvar: mogu se ti principi

osmisliti i osetiti čak i odjednom i sasvim tačno, ali ne može tek odjednom da postane čovek, njega valja stvarati. Za to je potrebna disciplina. Baš tu neprestanu disciplinu nad sobom i odbacuju neki naši savremeni mislioci: »Previše je bilo tog despotizma, valja nam malo slobode«, ali ta sloboda većinu ljudi vodi do lakejstva pred tuđom misli, jer prosto je strašno koliko čovek može da voli sve što mu se pruža kao gotovo. Pa i više od toga: mislioci proklamuju opšte zakone, to jest takve principe prema kojima bi svi trebalo da budu srećni odmah i bez ikakvog napora, odmah posle prihvatanja tih principa. Kad bi takav ideal i bio mogućan, s nedovršenim ljudima nikakvi principi ne bi mogli da budu ostvareni, čak ni oni sasvim očiti. U toj disciplini nad sobom, u tom radu posvećenom sebi i svom usavršavanju, naš čovek bi mogao da nađe polje svoje delatnosti, kao građanin. S tim trudom nad samim sobom i valja započeti, tako valja obrađivati našu Novinu, inače se nema zbog čega drugog truditi i raditi je.

Da, ali — šta je to dobro a šta je loše, to je ono najvažnije što mi ne znamo. Izgubili smo svako osećanje za to. Srušili su sve nekadašnje autoritete i postavili su nove, a ko je među nama koliko-toliko pametan, u te nove autoritete ne veruje, a onaj, pak, ko je smelijeg duha, on se od građanina pretvara u »crvenog keca«. Nije to sve — Boga mi, takav će početi da guli kožu ljudima s leđa, i još će dokazivati da je to korisno za opštu stvar, da je tako nešto, prema tome, nešto sveto. Kako, prići sebi i potruditi se nad sobom ako čovek ne zna šta je dobro a šta je loše, rđavo?

IV
METERNIH I DON KIHOT

Ali, dosta smo govorili apstraktno, vratimo se našoj temi. Mi stvarno nikome ne gulimo kožu i to ne volimo, štaviše (samo Bog jedini zna: onaj ko voli, skriva se, on nije poznat za neko vreme, stidi se i »boji predrasuda«), ali ako ne volimo i to ne činimo nikad kod sebe, onda bi trebalo da to mrzimo i u drugih. Pa i više od toga — nije dovoljno samo mrzeti, to valja drugima zabraniti da gule kožu, da, i njima jednostavno zabraniti. Ali, je li doista tako? Oni koji negoduju najviše u nas, uopšte ne negoduju tako kako bi trebalo. Ja čak ne

govorim samo o Slovenima. Ako mi toliko saosećamo, onda valja i da postupamo u srazmeri s tim osećanjima, a ne ovako, mereno u srazmeri s onih desetak rubalja koje dajemo kao pomoć. Reći će mi — čovek ne može sve da da. Ja se i s tim slažem, iako ne znam zašto. Zašto ne bismo dali i sve? U tome je i stvar: čovek tu ništa ne shvata, čak ni kod sebe samog, u svojoj sopstvenoj prirodi. I tu se odjednom autoritativno nameće pitanje o »interesima civilizacije«.

Pitanje se nameće direktno, jasno, naučno i cinično otvoreno. »Interesi civilizacije« — to su proizvodnja, bogatstva i mir koji su potrebni kapitalu. Potrebna je velika, neprestana i progresivna proizvodnja, s obzirom na strašni porast proletarijata. Obezbeđujući proleteru zaradu, obezbeđujemo mu i potrošnu robu po smanjenim cenama. Ukoliko je u Evropi mirnije, utoliko će cene biti manje. Prema tome, Evropi bi upravo mir bio potreban. Ratne nevolje i zveckanje oružjem ugrožavaju proizvodnju. Kapital je plašljiv, on će se uplašiti rata, i skriće se. Ako se Turcima ukine pravo da deru kožu s leđa raje, onda valja imati na umu rat, a ako rat bude tu

— Rusija će odmah krenuti napred: a to znači da rat može da dobije takve razmere da obuhvati ceo svet i onda

— gotovo je s proizvodnjom, proleter će izaći na ulicu. A proleter je na ulici opasan. U parlamentarnim govorima se već direktno, otvoreno i naglas, pred celim svetom, izjavljuje da je proleter opasan, da s proleterom nema mira, i da je on naklonjen socijalizmu. »Ne, bolje je ovako — neka negde tamo u nekoj zabiti gule kože. Neprikosnovenost turskih prava valja da bude zajemčena. Valja odbaciti to istočno pitanje, i pustiti da gule kože. I, šta mi je to koža? Zar tih nekoliko kožica, na primer nekakvih tamo dvadesetak koža, zar su one vredne koliko i mir u Evropi — ta nije li svejedno? Ako samo budemo želeli, nećemo to uopšte ni čuti, valja zapušiti uši...«

To je mišljenje Evrope (možda i odluka); evo, to su — interesi civilizacije, i — neka opet budu prokleti! Utoliko više jer je aberacija umova (ruskih posebno), koja predstoji, nesumnjiva. Pitanje se nameće direktno: šta je bolje — da li da desetak miliona radnika bude bačeno na ulicu, ili da jedan milion raje bude i dalje masakriran od Turaka? Navode broj, plaše ciframa. Osim toga, istupaju političari, mudri učitelji: postoji — vele takvi — neko pravilo, neko takvo učenje, neki aksiom koji kaže da je moral pojedinačnog čoveka, građanina,

jedinke — jedna stvar, a državni moral — druga stvar. I, prema tome — ono što je za jedno lice, za jedinku podlost — to za državu može da bude izraz najviše premudrosti!

To je učenje veoma rašireno i staro, ali — neka i ono bude prokleto. Što je najvažnije, neka nas ne plaše ciframa. Neka tamo u Evropi bude kako hoće, u nas pak neka bude drugačije. Bolje je verovati da se sreća ne može kupiti zločinima nego biti srećan i znati da si dozvolio zločin. Rusija nikad nije znala da stvori svoga pravog Meterniha ili Biskonfilda, naprotiv, ona je za sve vreme svog evropskog života živela ne za sebe nego za druge, ona je živela upravo za »opšteljudske interese«. I, stvarno, bilo je slučajeva u toku ovih dvesta godina kad se ona nekako i trudila da stvori svoga Meterniha, ali na kraju je uvek ispadalo da jc ruski Meternih bio Don Kihot koji je još više zadivljavao Evropu. Don Kihotu su se, razume se, smejali, ali sada je nastupio čas, i Don Kihot više ne zasmejava nego počinje da plaši. Stvar je u tome što je on, nema sumnje u to, razumeo svoj položaj u Evropi, i više nema namere da se bori protiv vetrenjača. Ali, on je i dalje onaj verni vitez, a to je ono što njih užasava. Doista, u Evropi viču o ruskim »osvajanjima, o ruskoj prevrtljivosti«, ali to čine samo zbog toga da bi zaplašili svoje gomile kada to valja, inače sami ti koji galame u to ne veruju, niti su ikad verovali. Naprotiv, u liku Rusije njih sada zbunjuje i plaši nešto pravedničko, nešto nekoristoljubivo i pošteno, sve ono što se gnuša osvajanja i podmitljivosti. Oni osećaju da je Rusiju nemogućno potkupiti nikakvim ponudama u smislu političke koristi, da je nju nemogućno povući putem koristoljublja i nasilja. Možda će obmanuti, ali Don Kihot je veliki vitez, on je i sam često veoma lukav — neće on dopustiti da ga obmanu. Engleska, Francuska, Austrija — zar je tamo samo jedna nacija s kojom se ne bismo mogli ujediniti u odgovarajućem slučaju zbog političke koristi i zbog osvajanja iz koristoljubivih motiva: valja samo iskoristiti trenutak kada nacija koja se prodaje to mora da čini tako da prođe bolje — da se skuplje proda. Što se tiče Rusije, nju nije lako uvući u nepravedan savez ni po koju cenu. A pošto je Rusija u isto vreme neobično snažna, i pošto njen organizam jača ne iz dana u dan nego iz časa u čas, kao što se vidi, pošto to u Evropi odlično shvataju (iako povremeno viču da se kolos ljulja) — kako onda mogu da se ne plaše?

Uzgred, ovo gledište o nepotkupljivosti sadašnje ruske politike i o njenom večitom služenju opšteljudskim interesima čak i onda kad je to na njenu štetu, dokazuje i istorija, i to bi trebalo dobro uzimati u obzir. To je naša karakteristika u odnosu na Evropu. I još — to gledište o karakteru Rusije nije mnogo rašireno, i teško da će se naći mnogo njih i u nas koji će u to poverovati. Razume se, greške ruske politike ovde ne bi trebalo računati, jer ovde govorimo o duhu i karakteru naše politike u moralnom smislu, a ne o njenim uspesima u prošlosti ili davnoj prošlosti. Što se tiče ovog poslednjeg, bilo je doista u prošlosti u nas vetrenjača, ali sada, ponavljam, njihovo vreme je prošlo.

Recimo ozbiljno: šta imamo od tog blagostanja koje je dostignuto po cenu nepravdi i deranja kože? Ono što je pravedno za čoveka kao pojedinca, neka to bude pravedno i za naciju. Naravno, može se privremeno gubiti profit, može se osiromašiti privremeno ili izgubiti tržište, može se smanjiti proizvodnja i povećati cena. Samo neka ostane, u moralnom smislu, zdrav organizam nacije — nacija će tako više dobiti čak i u materijalnom smislu. Imajmo na umu da je Evropa stigla dotle da joj je milija tekuća korist, korist ovoga trenutka ma po koju cenu ona bila ostvarena, jer ljudi tamo žive samo za dan današnji, za ovaj trenutak, oni i sami ne znaju šta će s njima biti sutra, mi pak — mi smo Rusija, mi još verujemo u nešto ncprolazno koje u nas nastaje, mi, prema tome, težimo koristi koja je večna, suštinska. I zbog toga smo mi i kao politički organizam oduvek verovali u večni moral, a ne u nekakav uslovni moral koji važi za nekoliko dana. Verujte, Don Kihot takođe zna u čemu je njegova korist, ume i on da misli o tome: on zna da če dobiti tim svojim dostojanstvom i tom svojom svešću o dostojanstvu i samo tako ako bude ostao i dalje pravi vitez, osim toga, on je uveren da na tom putu neće izgubiti svoju iskrenost niti će ostati bez svojih stremljenja prema istini i dobru, on zna da će ga takva vera učiniti jačim za borbe koje ga čekaju na budućim poprištima. On veruje, između ostalog, da je takva politika ujedno i najbolja škola nacije. Tako valja da bude da mi »crveni kec« ne bi mogao reći u lice: »Ta i u vas je sve uslovno, i u vas se računa na korist«. Potrebno je da i mladić-entuzijast zavoli svoju naciju, da ne traži istinu i ideale van društva. I tako će biti — zavoleće on svoju naciju kad bude prošlo vreme ove naše teške, veoma teške škole. Istina je kao Sunce — nju ne možeš da skriješ, misija Rusije će najzad

biti jasna i u nas i u Evropi, čak i onim umovima koji su sasvim deformisani. A zbog čega su u nas sada mogućne takve aberacije uma kakve se ne sreću nigde drugde? Zato što se u toku jednog i po veka naša inteligencija odvikla sasvim od Rusije, ona je na kraju stigla dotle da konačno ništa o Rusiji ne zna, ona je u vezi s njom samo preko kancelarije. S reformama sadašnje carske vlade, u nas je počeo novi vek. Stvar je krenula, i više se ne može zaustaviti.

Evropa je pročitala onaj jesenji manifest ruskog Imperatora, i zapamtila ga je — zapamtila ga je ne samo zasad, u ovom trenutku, nego za sve trenutke koji dolaze, zadugo će ga pamtiti. Isučimo, ako zatreba, mač u ime ugnjetenih i unesrećenih, pa makar to bilo i na štetu naše trenutne koristi! Ali, neka u isto vreme bude u nama jača naša tvrda vera u to šta je misija Rusije, šta je njena snaga i njena istina, neka svak zapamti da je žrtva za ugnjetene, za one koje su svi u Evropi napustili, u ime interesa civilizacije — naše istinsko služenje pravim i istinskim ciljevima i interesima civilizacije!

Da, i za političke organizme valja da važi ona istina, ona Hristova istina koja važi za svakog onog koji veruje. Neka negde bude sačuvana ta istina, neka negde bude neke nacije koja širi svetlost te istine! Inače, šta će biti — sve će potamniti, sve će se izmešati i potonuće u cinizmu. Drugačije se ne može sačuvati moral građana, a ako se to ne sačuva — šta će tek biti s celim nacionalnim organizmima? Potreban je autoritet, potrebno je Sunce koje obasjava. Sunce se rodilo na Istoku, i čovečanstvu će s Istoka zablistati novi dan. Kad Sunce bude zablistalo u svem sjaju, tada će svi shvatiti šta su pravi »interesi civilizacije«. Ako ne bude tako, podići će se zastava s devizom — Après nous le deluge![6] — da, posle nas potop! Je li mogućno da će ta slavna evropska »civilizacija« dovesti evropskog čoveka do takve devize, da će on tako stići svome kraju? Nečemu takvom sve ide.

GLAVA DRUGA

I
JEDNO OD NAJVAŽNIJIH PITANJA NAŠEGA DOBA

Moji su čitaoci, može biti, već primetili da se ja u toku godine kako štampam svoj Dnevnik pisca sve više trudim da što je mogućno manje govorim o tekućim zbivanjima u ruskoj književnosti, i da, ako sebi i dozvolim pokoju reč na tu temu — to činim nekim svečanim i pohvalnim tonom. Ali, u tom mom dobrovoljnom uzdržavanju ima neke nepravde! Ja sam pisac i pišem Dnevnik pisca, pa, prema tome, ja sam se i zanimao, više nego bilo ko drugi tokom ove godine, za ono što se pojavljivalo u književnosti: kako skriti one svoje, može biti najsnažnije, utiske? »Sam je« — reći će mi — »pisac-beletrist pa, prema tome, svako njegovo rasuđivanje o beletristici, osim onih bezuslovnih pohvala, može da bude primljeno kao pristrasnost; pa zar da se govori samo o starim pojavama...«, — evo, takva mogućna razmišljanja su me zaustavila.

Pa ipak, rizikovaću, i ovog puta ću narušiti ovakav način razmatranja. Istina, neću govoriti ni o čemu što je iz domena kritike ili čiste beletristike, osim u slučajevima kad je to potrebno, onako »povodom«. Evo, povod je sada tu. Stvar je u tome što mi je pre mesec dana došla u ruke jedna ozbiljna i karakteristična stvarčica koju sam pročitao s čuđenjem i divljenjem, jer nešto ovako ozbiljno i ovakvih razmera nisam odavno očekivao u beletristici. U pisca koji je umetnik u najvećoj meri, beletrista prvoga reda, ja sam pročitao tri-četiri stranice stvarnih »živih aktuelnosti« — sve što je najvažnije u vezi s našim ruskim tckućim političkim i socijalnim problemima, sve i kao skupljeno u jednu tačku. T, što je najvažnije — sa svim najkarakterističnijim nijansama našeg pravog trenutka, upravo onako kako se u ovom trenutku taj problem u nas postavlja, postavlja i ostavlja nerešen... Govorim o ono nekoliko stranica iz Ane Karenjine grofa Lava Nikolajeviča Tolstoja, u januarskom broju Ruskog vesnika.

O samom tom romanu u celimi reći ću samo nekoliko reči, i to u obliku neophodnog predgovora. Ja sam, kao svi mi, još davno počeo da ga čitam. U početku mi se veoma dopao, potom pak — iako su mi

se pojedinosti sviđale da nisam mogao da se odvojim od njih — roman mi se u celini manje dopadao. Sve mi se činilo da sam to već negde čitao, možda u Detinjstvu i dečaštvu tog istog grofa Tolstoja, ili u njegovom Ratu i miru, i da je sve to tamo bilo nekako svežije. To je ista priča o ruskoj plemićkoj porodici iako, naravno, siže nije isti. Likovi, kao što je na primer Vronski (jedan od junaka romana), koji jedino znaju da govore o konjima i koji čak i nisu u stanju da govore o nečemu drugom osim konja — bili su, naravno, zanimljivi ako poznajemo taj tip, ali oni su monotoni i vezani samo za svoju kastu. Izgleda, na primer, da je ljubav »tog ždrepca u mundiru«, kako ga je nazvao jedan moj prijatelj, mogla da bude prikazana samo u ironičnom tonu. No, kad je autor počeo da me ozbiljno uvodi u unutrašnji svet svoga junaka bez ikakve ironije, meni je sve to postalo čak i dosadno. I eto, odjednom, sva moja predubeđenja su otpala. Otvara se scena smrti junakinje (ona je kasnije ozdravila) — i ja sam shvatio suštinski deo autorove zamisli. U samom središtu tog malog i oporog života, javila se velika i večna životna istina, i ona je odjednom sve ozarila. Ti sitni, ništavni i lažljivi ljudi postali su odjednom pravi i pravedni ljudi dostojni ljudskog imena — i sve je to nastupilo pod pritiskom prirodnog zakona, zakona ljudskog umiranja. Nestao je njihov oklop, i pojavila se sama njihova istina. Poslednji su postali prvi, a prvi (Vronski) su odjednom postali poslednji, izgubili su oreol i ponizili su se, ali, ponizivši se, postali su neuporedivo bolji, dostojniji i stvarniji nego što su bili onda kad su bili među prvima. Mržnja i laž su progovorili rečima ljubavi i praštanja. Umesto glupih svetovnih shvatanja, došlo je čovekoljublje. Svi su oprostili jedni drugima. Pripadnost staležu i isključivost odjednom su nestali, tako nešto se više nije moglo zamisliti, i ovi papirnati ljudi su počeli da liče stvarnim ljudima! Nije više bilo krivih: svi su sebe bezuslovno okrivili, i na taj način su odmah sebe opravdali. Čitalac je mogao da oseti da postoji životna istina kao nešto najrealnije i najneminovnije, istina u koju valja verovati, osetio je da je ceo naš život i sve naše nevolje, kako one najsitnije i ponižavajuće tako jednako i one koje smatramo nečim uzvišenim — kako je sve to ništavna fantastična taština koja pada, nestaje u momentu kad se pojavljuju istine života, nestaje ne pružajući čak ni otpora. Najvažnije je ono ukazivanje da takav moment doista postoji, iako se retko javlja u celini sasvim jasno, u nečijem životu

takav se moment čak uopšte ne javlja. Taj moment je pesnik pronašao i pokazao ga je nama u svoj svojoj strašnoj istini. Pesnik je pokazao da ta istina zaista postoji, ne samo kao zapovest verska, ne samo kao ideal nego stvarno kao nešto neminovno i očito. Izgleda, to je upravo ono što je autor nameravao da nam kaže počinjući svoju poemu. Ruskog čitaoca je upravo trebalo podsetiti na tu večnu istinu: mnogi su u nas počeli da zaboravljaju na to. To potsećanje je dobar postupak od strane autora, da i ne govorimo o tome da je on sve to učinio kao umetnik izvanredne snage.

Zatim se roman opet otegao i, evo, na moje ne malo čuđenje, ja sam u šestoj glavi romana naišao na scenu koja doista odgovara na pravu i »živu aktuelnost« i, što je najvažnije, ta scena nije uvedena namerno i tendenciozno, ona proističe upravo iz same suštine romana. Ipak, to ponavljam, to je za mene bilo neočekivano, i začudilo me dosta: takvu »živu aktuelnost« ipak nisam očekivao. Ne znam zašto, ali nekako nisam očekivao da će autor svoje junake dovesti do takvih »stupova« — bezizlaza. Istina, u tom bezizlazu, u tim krajnjim zaključcima se nalazi ceo smisao stvarnosti, bez toga bi roman imao nekako neodređen oblik, koji nimalo ne bi odgovarao ni tekućim ni suštinskim ruskim interesima: ponudio bi nam sliku jednog dela života, s namernim ignorisanjem onoga što je najvažnije i najsudbonosnije u tom životu. Uostalom, izgleda da sam se sasvim upustio u kritiku, a to nije moj posao. Hteo sam samo da ukažem na jednu scenu. Ništa više — pokazala su se upravo dva lika, i to s one strane koja za nas može da bude karakteristična, tip ljudi kojima pripadaju ovi likovi autor je stavio u tačku koja je za nas najzanimljivija, odatle ih možemo posmatrati u toj ulozi koju oni igraju u naše vreme.

Obojica su plemići, plemići po rođenju i spahije po pripadnosti sloju, i obojica su prikazani kao ljudi iz perioda posle Reforme. Obojica su bili »kreposne spahije«, i sada se postavlja pitanje: šta je ostalo od tih plemića kao plemića posle Reforme? Pošto je takav tip dosta poznat i neobično često se sreće, autor je delimice i odgovorio na pitanje. Jedan od njih je Stiva Oblonski, egoist i prefinjeni epikurejac, žitelj grada Moskve i član Engleskog kluba. Na takve ljude obično gledaju kao na nevine i milejouissenrs, kao na egoiste prijatnog izgleda koji nikome ne smetaju, kao na ljude duhovite, koji žive za svoje zadovoljstvo. Takvi ljudi često imaju brojnu porodicu, sa

suprugom i decom se ophode nežno ali ne misle mnogo na njih. Oni veoma vole lake žene ali, naravno, iz pristojnijeg reda. Nisu mnogo obrazovani, ali vole raskoš, umetnost, vole o svemu da razgovaraju. Posle Reforme, takav je plemić odmah shvatio o čemu je reč: on je izračunao da će njemu u svakom slučaju ostati još dovoljno pa, prema tome — čemu da se menjam, i tako — apres moi le deluge! On se ne opterećuje razmišljanjem o sudbini supruge i dece. Zahvaljujući ostatku imetka i vezama, on je pošteđen sudbine »crvenog keca«; no, ako bi se desilo da njegova imovina počne da propada i da više ne bude u prilici da prima platu bez rada, on bi, može biti, i pristao da bude neki takav as, ali on bi upotrebio svu snagu uma, koja je često besprekorna, da barem postane neki svetski, otmeniji i pristojniji as takve vrste. U staro vreme, naravno, kad je trebalo platiti dug u kartama ili platiti ljubavnici, on je, događalo se i tako, davao svoje ljude u vojnike, ali te ga uspomene sada nisu mučile, on je na njih već sasvim zaboravio. Iako je on aristokrat, on do svog plemićkog zvanja ne drži mnogo, a posle ukidanja kreposnog prava — on smatra da toga više i nema: među ljudima za njega postoje čovek-favorit, zatim činovnik, počinjući od izvesnog čina, i bogataš. Vlasnik železnica i bankar postali su sila, i on je odmah s njima uspostavio odnose i počeo prijateljstvo. I razgovor je počeo tako što mu je Ljevin, njegov rođak i takođe spahija (ali spahija drugog tipa, koji živi na svom imanju) prebacio što odlazi vlasnicima železnica na njihove ručkove i praznike, što posećuje te dvolične ljude koji su, prema Ljevinovu mišljenju, štetni. Oblonski ga zajedljivo opovrgava. Uopšte, među njima, otkako su postali rođaci, postoje nekakvi odnosi puni zajedljivosti. To je u našem veku tako — nitkov koji protivreči plemenitom čoveku uvek je jači, jer on ima dostojanstven izgled koji mu obezbeđuje zdrav razum, a plemenit čovek koji potseća na idealista ima izgled lakrdijaša. Razgovor se vodi u vreme lova, letnja je noć. Lovci su zanoćili u seljačkoj sušari za snoplje, i spavaju na senu. Oblonski dokazuje da prezir prema vlasnicima železnica zbog njihovih intriga, zbog njihovog brzog bogaćenja i prigrabljivanja koncesija, zbog njihovog upuštanja u preprodaje — nema nikakvoga smisla, to su takvi ljudi koji se trude i rukama i umom kao i svi drugi, i na kraju, kao rczultat — oni nam obezbeđuju železničku prugu.

— Svaki dobitak koji ne odgovara uloženom trudu — nije poštena

stvar, — kaže Ljevin.

— Ali, ko će odrediti šta je odgovarajući trud?, — nastavlja Oblonski... — Ti nisi odredio granicu između poštenog i nepoštenog truda. To što ja dobijam veću platu nego moj šef koji bolje od mene poznaje poslove — je li to nepošteno?

— Ne znam.

— No, pa evo, ja ću ti reći: to što ti dobijaš za svoj rad na imanju suvišnih, recimo, pet hiljada, a mužik — ma koliko se trudio — neće dobiti više od pedeset rubalja, isto je toliko nepošteno kao i ovo što ja dobijam više nego moj šef...

— Ne, dozvoli, — nastavlja Ljevin. — Ti kažeš da nije pravično da ja dobijam pet hiljada, a mužik pedeset rubalja: to je istina. To je nepravedno, ja to osećam, no...

— Da, ti osećaš, ali ti mu nećeš dati svoje imanje, — rekao je Stjepan Arkadjevič, rešen da posebno zadirkuje Ljevina...

— Ja ne dajem zato što to niko od mene i ne traži, ako bih ja i hteo, ne mogu dati... i nemam kome.

— Daj tom mužiku, on neće odbiti.

— Da, ali kako da mu dam? Da odem njemu, i da obavimo prodaju?

— Ja ne znam, ali ako si ti ubeđen da nemaš prava...

— Ja uopšte nisam ubeđen. Ja, naprotiv, osećam da nemam prava da dam, i ja imam obaveze i prema zemlji i prema porodici.

— Ne, dozvoli, ako ti smatraš da je takva nejednakost nepravedna, onda zbog čega ne postupiš tako...

— Ja i postupam tako, samo u negativnom smislu, u tom smislu što ne želim da povećavam tu razliku u položaju koja postoji između mene i njih.

— Ne, izvini, ali, to je već paradoks...

Tako je to, moj prijatelju. Samo jedno je od toga mogućno: ili ćeš priznati da je sadašnje uređenje društva pravedno, i u tom slučaju ćeš braniti svoja prava, ili ćeš priznati da se koristiš neopravdanim privilegijama kao što ja činim, i koristićeš se i dalje time sa zadovoljstvom.

— Ne, kad bi to bilo nepravedno, ti ne bi mogao da koristiš ta blaga sa zadovoljstvom, ili barem ja ne bih mogao, meni je najvažnije da osećam to da ja nisam kriv«.

II
»GORUĆA AKTUELNOST«

Evo, to je taj razgovor. Složićete se već da je to »goruća aktuelnost«, čak to je ono što je najaktuelnije u svim našim aktuelnostima. I koliko tu ima onih najkarakterističnijih, čisto ruskih crta! Prvo, pre nekih četrdeset godina, te su misli i ideje i u Evropi tek bile na početku, nisu ni tamo bili mnogobrojni oni koji su znali za Sen-Simona i Furijea — prve »idealne« tumače takvih ideja, a što se tiče nas u Rusiji — u celoj Rusiji je tada bilo pedesetak ljudi koji su nešto znali o tom pokretu koji je bio počeo na Zapadu, u Evropi. I sad odjednom, o tim »pitanjima« raspravljaju spahije u lovu, na prenoćištu u seljačkoj sušari za snoplje, i to raspravljaju na karakterističan način i kompetentno, tako da je, barem što se tiče one negativne strane problema, sve odlučeno, potpisano bez pogovora. Istina, to su spahije iz viših krugova, oni govore u Engleskom klubu, čitaju novine, prate procese i iz novina i iz drugih izvora; pa ipak, već sama činjenica da takve čiste koještarije postaju ozbiljna tema razgovora među ljudima koji uopšte nisu ni profesori ni specijalisti nego, prosto, obični svetski ljudi, neki Oblonski i Ljevini — ta osobenost je, kažem, jedna od najkarakterističnijih osobenosti sadašnjeg stanja umova u Rusiji. Druga karakteristična crta u ovom razgovoru koju je autor istakao jeste to što o pravičnosti takvih ideja raspravlja takav čovek koji za to, to jest za sreću proletera i bednika, ne bi lično ni groša dao, takav bi ga, naprotiv, samo kad bi mogao, ogulio sasvim. No, evo, takav laka srca i, radujući se kao pisac kalambura, odmah potpisuje krah cele istorije čovečanstva i proglašava današnje uređenje društva vrhuncem apsurda. »Ja se« — veli on — »s tim potpuno slažem«. Imajte na umu da se takvi kao Stiva uvek sa svime odmah slažu. Jednim potezom on je precrtao celokupno hrišćansko učenje, sistem, ličnost, porodicu — o, šta ga to košta. Imajte, takođe, na umu da u nas nema nauke, i takva gospoda, ne stideći se nimalo zato što nema nauke, što su o tome počeli da govore tek od juče i onako prema onome što su čuli, odlučuju evo, međutim, o problemima i pitanjima najvećih razmera bez imalo kolebanja. Ali, tu je i treća karakteristična crta

— taj gospodin direktno kaže: »Samo jedno je od toga mogućno: ili

ćeš priznati da je sadašnje uređenje društva pravedno, i u tom slučaju ćeš braniti svoja prava, ili ćeš priznati da se koristiš neopravdanim privilegijama kao što ja činim, i koristićeš se i dalje time sa zadovoljstvom«. To jest, on u suštini, potpisavši presudu celoj Rusiji, osudivši je jednako kao i svoju porodicu i budućnost svoje dece, direktno izjavljuje da ga se sve to ne tiče: »Ja«

— kao da veli takav — »priznajem da sam podlac, ali ja ću i ostati podlac zbog sopstvenog zadovoljstva. Apres moi le deluge«. On je tako spokojan zato što je tu njegov imetak, ali kad bi se dogodilo da ga izgubi, zašto takav ne bi postao i onaj »crveni kec« — takav put vodi pravo tamo. I, tako, eto vam tog građanina, tog porodičnog čoveka, eto vam ruskog čoveka — kako karakteristična i čisto ruska osobina! Reći ćete mi da je takav ipak izuzetak. Kakav izuzetak, i može li toga biti? Setite se samo koliko je bilo cinizma u ovih poslednjih dvadeset godina, kako smo se lako okretali i prevrtali sa svojim shvatanjima, kako je često bilo odsutno svako dublje ubeđenje, i kako smo brzo usvajali ubeđenja koja su nam prva padala pod ruku, naravno, tako da smo ih već sutra prodavali za dva groša. Nije bilo nikakvog moralnog fonda, samo ono — apres moi le deluge!

Ali, od svega je najzanimljivije to što uporedo s ovim tipom koji je najšire zastupljen, i koji je vladajući tip, postoji i drugi tip, tip ruskog plemića i spahije koji je već potpuna suprotnost ovom tipu — ima u njemu svega onoga što je sušta suprotnost. To je Ljevin, ali takvih Ljevina u Rusiji ima tušta i tma, gotovo isto onoliko koliko i Oblonskih. Ne govorim samo o licu, samo o toj figuri koju nam je prikazao umetnik u romanu, govorim samo o jednoj karakteristici njegove suštine, o osobini koja je bitna, i tvrdim da je ta osobina užasno mnogo prisutna u nas u našoj sredini, koja je ispunjena cinizmom i jednim odnosom prema poslu koji potseća na Kalmike. Ta osobina od pre izvesnog vremena sve češće dolazi do izražaja, ljudi koji imaju takvu osobinu su nestrpljivi, oni su bolesno nervozni u svom naporu da pronađu odgovore na svoja pitanja, oni se čvrsto nadaju i strasno veruju, iako gotovo ništa ne mogu da reše. Ta se osobina izvanredno dobro primećuje u onom Ljevinovom odgovoru Stivi:

»Ne, kad bi to bilo nepravedno, ti ne bi mogao da koristiš ta blaga sa zadovoljstvom, ili barem ja ne bih mogao, meni je najvaznije da osećam to da ja nisam kriv«.

I on se doista neće umiriti dok ne bude rešio: je li ili nije kriv? I znate li dokle će to ići, dokle se on neće smiriti? On će stići do kraja tog bezizlaza i ako je potrebno, ako samo i to zatreba, ako on bude sebe ubedio da je i to potrebno, on će, nasuprot Stivi koji kaže: »Neka sam ja nitkov, ali ja ću nastaviti da živim zbog svog zadovoljstva«, on će biti Vlas, da, »Vlas« od Njekrasova — onaj koji je razdelio svoje imanje u nastupu velikoga ganuća i velikoga straha i koji

Pođe u svet da skuplja
Milostinju za hram Boiji...

I ako i ne bude skupljao milostinju za podizanje hrama, nešto će krupno učiniti, nešto veliko, s velikom revnošću. Obratite pažnju, ponavljam opet i hitam da to ponovim, na to što je posebno važno: mnoštvo je to tih novih ruskih ljudi novog soja kojima je potrebna istina i samo istina, ne nekakve uslovne laži, ti su ljudi spremni da za tu istinu sve žrtvuju. Takvi ljudi su se pojavili posebno poslednjih dvadeset godina, i njih je sve više, iako ih je bilo i ranije uvek, još pre Petra se moglo naslutiti da će ih biti. To je Rusija budućnosti koja dolazi, Rusija čestitih ljudi kojima je jedino istina potrebna. O, ima u njih mnogo nestrpljenja: zbog pomanjkanja iskustva oni odbacuju sve uslove, svako razmatranje čak. Ali, posebno hoću da naglasim da njih vodi istinsko osećanje. Postoji još jedna karakteristična crta u vezi s njima — oni još nisu ujedinjeni kako valja, zasad oni pripadaju najraznovrsnijim strujama i tendencijama: ima tu i aristrokrata i proletera, vernika i onih koji ne veruju, učenih i neznalica, staraca i devojčica, slovenofila i zapadnjaka. Njihova razmimoilaženja u pogledu uverenja su ogromna, ali težnja ka istini i poštenju je nepokolebljiva i čvrsta, svak od njih je spreman da za istinu da i svoju imoviinu i svoj život, kažem — svi će se oni pretvoriti u onog Vlasa. Povikaće na mene, ako hoćete, da je sve ovo neobuzdana fantazija, da u nas nema toliko poštenja i traženja istine. Upravo tvrdim da ima; usred strašne iskvarenosti ja predosećam, ja vidim te ljude budućnosti kojima pripada budućnost Rusije, nemogućno je njih ne videti i ne primetiti, i umetnik, koji je suprotstavio tog preživelog cinika Stivu novom čoveku Ljevinu, suprotstavio je sve ono što je preživelo, što je iskvareno i čega ima tako mnogo, što je sebe osudilo već u našem

društvu, onom novom u društvu, onim ljudima koji su spremni da daju sve i koji nisu mogli da podnesu misao da su oni krivi — koji su spremni da učine sve kako bi olakšali svom srcu i oslobodili se osećanja krivice. Valja imati na umu da se naše društvo deli na dve kategorije — do te mere su one obuhvatne da zahvataju celokupni život u Rusiji — naravno, ako stavimo na stranu onu masu lenjivaca, bezdamih i ravnodušnih. Ali, najkarakterističnija, tipično mska crta ove »goruće aktuelnosti« na koju ukazuje autor jeste to što njegov novi čovek, njegov Ljevin ne ume da reši problem koji ga muči. To jest, on ga je gotovo rešio u svom srcu, i ne u svoju korist, sluteći da je on kriv, ali nešto čvrsto, uporno i realno buni se u njegovoj prirodi i zadržava ga da izrekne konačnu presudu, zasad. Nasuprot njemu, Stiva, kome je svejedno je li kriv ili nije, odlučuje o tome bez imalo kolebanja, to njemu ide lako od ruke — »ako je sve apsurdno, i ako ničeg svetog nema, onda se može činiti sve, meni se ionako ne žuri, ta neće tako brzo stići Strašni sud«. Zanimljivo je da je ona najjednostavnija strana problema zbunila Ljevina i dovela ga u ćorsokak, i to je autor istakao na čisto ruski način, veoma istinito: stvar je u tome što su sve te misli, svi ti problemi u nas u Rusiji — samo teorija, sve je to u nas stiglo sa strane, iz Evrope, gde sve to odavno već ima svoju jasnu istorijsku i praktičnu dimenziju. Šta da se radi: obojica naših plemića su Evropljani, njima nije lako da se oslobode evropskih autoriteta, mora se platiti danak Evropi. I, evo, Ljevin, čovek čisto ruskog srca, meša čisto rusko i jedinstveno mogućno rešenje problema s evropskim načinom postavljanja tog problema. On meša hrišćansko rešenje i istorijsko »pravo«. Zamislimo, zbog jasnosti, sledeću scenu:

Stoji Ljevin, zamišljen posle noćnog razgovora u lovu sa Stivom, i muči se, kao i svaki pošten čovek, da reši problem koji ga muči, koji ga je i ranije mučio, prema tome — problem koji mu ne da mira.

— Da, — misli on već upola rešivši, — da, ako ćemo pravo, zbog čega mi, kako juče reče Veselovski »jedemo, pijemo, idemo u lov, ništa ne radimo, a siromah večito, večito jednako radi?« Da, Stiva je u pravu, ja bi trebalo da razdelim svoje imanje siromašnima, i da pođem da radim za njih.

Kraj Ljevina stoji taj »siromah«, i kaže:

— Da, ti bi stvamo trebalo, i ti moraš da daš svoje imanje nama siromasima i pođeš da radiš za nas.

Ljevin će biti potpuno u pravu, a »siromah« uopšte neće biti u pravu, razume se ako o problemu odlučujemo, da i tako kažem, s jedne više tačke gledišta. Ali, sva je razlika baš u takvom postavljanju problema. Jer, moralno rešenje ne valja mešati s istorijskim, inače — tu je opet ona nerazmrsiva zbrka koja evo i danas vlada u glavama ruskih teoretičara, kao i glavama ovakvih podlaca kakav je Stiva ili ovakvih poštenih ljudi čista srca kakav je Ljevin. U Evropi su život i praksa već nametnuli problem — iako apsurdno što se tiče idealnog ishoda, ali ipak — realno u odnosu na tekuća zbivanja, bez mešanja različitih tačaka gledišta, one moralne i one istorijske, barem prema nekim mogućnostima. Objasnimo pobliže našu misao, makar s još samo nekoliko reči.

III
GORUĆE AKTUELNOSTI U EVROPI

U Evropi je postojao feudalizam, bilo je ritera. Ali, posle nešto više od hiljadu godina, ojačala je buržoazija, ona je najzad počela borbu, pobedila je i oterala je vitezove i — zauzela njihovo mesto. Bilo je kao u onoj uzrečici: »Ote-toi de la, que je m'y mette«[7] — skloni se ti, da sednem ja! Ali, zauzevši mesto nekadašnjih gospodara i zavladavši svojinom, buržoazija je sasvim zaobišla narod, proletera, i, ne priznavši ga kao brata, ona ga je pretvorila u radnu snagu koja radi za komad hleba zbog blagostanja buržoazije. Naš ruski Stiva odlučuje u sebi da nije u pravu, i svesno hoće da i dalje ostane podlac, jer mu je tako udobno i lepo: Stiva iz inostranstva se s ovim našim ne slaže, i priznaje da je sasvim u pravu i, naravno, ima u tome logike, jer, prema njegovom mišljenju, tu uopšte i nije reč o nekom pravu, postoji samo istorija i istorijski tok stvari. On je zauzeo mesto viteza kojeg je oterao silom, i njemu je sasvim dobro razumljivo da proleter — koji je u vreme njegove borbe s vitezom bio još slabačak — može sada da ojača, da on, štaviše, postaje sve jači iz dana u dan. On sasvim dobro zna da će proleter, čim bude ojačao, njega oterati s mesta, baš onako kako je on učinio s vitezom, da će mu reći — skloni se ti, da sednem ja. Gde je tu pravo, tu je u pitanju samo istorija. O, on bi bio spreman na kompromis, spreman da se nekako nagodi s neprijateljem, i on je to čak i pokušavao. Ali, on se dosetio, a to zna i na osnovu iskustva,

da neprijatelj ni po koju cenu ne želi da se miri, ne želi ništa da deli, neprijatelj hoće sve: osim toga, ako on i načini neke ustupke, on će sebe oslabiti — i odlučio je da ne čini ustupke, i da se priprema za borbuo Njegov položaj je možda beznadežan, ali takvo je svojstvo čovekove prirode, on se krepi duhom pred bitku on ne očajava, naprotiv, sprema se za bitku sve odlučnije koristi sva sredstva, napinje se iz sve snage dok snage bude nastoji da oslabi protivnika — i, zasad jedino to i čini.

Evo, na toj tački je sada cela stvar u Evropi. Istina, ranije, ne tako davno, bilo je tamo takvog postavljanja problema s moralne strane, bilo je tamo furijerista i kabeovaca, bilo je zahteva, sporova i debata o veoma osetljivim stvarima. Ali, sada su vođi proletarijata sve to za izvesno vreme otklonili. Oni pozivaju direktno u borbu, spremaju armiju, okupljaju se u asocijacije, organizuju kase uzajamne pomoći i veruju u pobedu: »A tamo, posle bitke, sve će se urediti praktično samo po sebi, iako će to možda biti posle čitavih reka prolivene krvi«. Buržuj shvata da vođi proletarijata sablažnjavaju i mame svoje sledbenike obećavajući im pljačku, i da u takvom slučaju uopšte i ne vredi isticati moralnu stranu problema. No, međutim, čak i među sadašnjim vođima ima i takvih konjovodaca koji propovedaju i moralno pravo siromašnih. Veliki vođi dopuštaju tako nešto konjovocima kako bi sve bilo lepše, da bi joj dali izgled pravične stvari, u najuzvišenijem smislu reči. Među tim »moralnim« konjovocima ima mnogo intriganata, ali ima i mnogo onih koji strasno veruju. Oni otvoreno izjavljuju da ne traže ništa za sebe, oni kažu da rade za čovečanstvo i da žele da stvore takav sistem koji će usrećiti čovečanstvo. Ali, tu ih čeka buržuj na čvrstom tlu, i jasno im predočava da oni žele da ga nateraju da bude brat proleteru i da s njim podeli svoje imanje — motkom i krvlju. Bez obzira na to što sve to uveliko liči istini, konjovoci im odgovaraju da oni i ne smatraju da oni, buržuji, mogu da budu braća proleterima, narodu, i zbog toga oni na njih udaraju silom i potpuno ih isključuju iz bratstva: »Bratstvo će se stvoriti posle, od samih proletera, a vi — vas nekih stotinak miliona, vi ste osuđeni da vam glave padnu, da budete istrebljeni — i ništa više. Svršeno je s vama, u ime sreće čovečanstva«. Drugi konjovoci direktno govore da njima nije ni do kakvog bratstva, da je hrišćanstvo buncanje, da će se buduće uređenje ljudskog društva zasnivati na naučnim osnovama. Sve to,

naravno, ne može da ubedi niti da pokoleba buržuja. On zna, i to im i kaže, da je takvo društvo na naučnim osnovama čista fantazija, da oni zamišljaju čoveka drugačije nego što ga je priroda stvorila, čoveku je teško i nemogućno da se odrekne bezuslovnog prava svojine, porodice, slobode — on im kaže da oni od svog čoveka budućnosti mnogo traže, oni od njega kao od ličnosti traže veliku žrtvu — ljudi se tako mogu organizovati samo uz pomoć užasnog nasilja i tako što će nad svima biti postavljeni špijuni, tako što će nad svima biti ustanovljen neprekidni nadzor od strane najdespotskije vlasti. Na kraju, oni pozivaju da im se pokaže koja je to sila koja će ljude budućnosti moći da sjedini u složnu zajednicu, u zajednicu koja neće biti stvorena nasilnim putem. Na to konjovoci ističu korist i nužnost kojih će sam čovek biti svestan, i kažu da će čovek sam, da bi sebe spasao od smrti i rušenja, biti spreman da dobrovoljno čini ustupke koji se od njega budu tražili. Njima odgovaraju da korist i nagon samoodržanja ne mogu sami da dovedu do potpune sloge i jedinstva, nikakva sila ne može da zameni samovolju i prava ličnosti — ti motivi i te snage su odveć slabi i, prema tome, sve je to kao i dosad pod znakom pitanja — sumnjivo. Ako bi oni, navodno, postupali polazeći samo od moralne strane problema, njih proleter uopšte ne bi ni slušao, a sada on ide za njima i spreman je na borbu samo zato što su ga očarali i sablaznili mogućnošću pljačke, što su ga primamili rušenjem i borbama u perspektivi. Prema tome, na kraju krajeva, moralnu stranu problema valja sasvim odbaciti, jer ona ne može da izdrži nikakvu kritiku, i valja se jednostavno spremati za bitku.

Evo, to je evropska pozicija u postavljanju problema. I jedna i druga strana uopšte nisu u pravu, i jedni i drugi će propasti zbog greha svojega. Ponavljamo, najteže od svega za nas Ruse je to što u nas čak i Ljevini nad tim problemima razbijaju sebi glavu, dok je jasno da je jedino mogućno rešenje ovog problema rusko rešenje problema, rešenje koje je važno ne samo za Ruse nego za celo čovečanstvo — a to znači postaviti problem s moralne strane i rešavati ga na hrišćanski način. Evropi se takvo postavljanje problema ne može zamisliti, iako će i tamo, ranije ili kasnije, posle reka prolivene krvi i stotina miliona odsečenih glava, biti prinuđeni da priznaju da je takvo postavljanje problema ispravno, jer se izlaz može naći samo u tom pravcu.

IV
RUSKO REŠENJE PROBLEMA

Ako ste osetili da vam je teško što »jedete, pijete, ništa ne radite i idete u lov«, ako ste to stvarno osetili i ako vam je stvarno žao »siromašnih« kojih ima mnogo, dajte im onda svoje imanje, žrtvujte se u ime zajedničke koristi, i pođite da radite za njih, i »dobićete platu na nebesima, tamo gde se ne zgrće i ne otima...« Pođite kao Vlas kod kojeg

I velika sila duše njegove U delo se Božje pretvorila.

I ako nećete da sakupljate milostinju za Božji hram, pobrinite se onda da prosvetite dušu toga siromaha, prosvetite ga, naučite ga nečemu. A kad bi svi razdelili svoja imanja siromasima, kao što činite vi, sva bogatstva najbogatijih ovoga sveta, tako podeljena svima, bila bi samo kap u moru. I zbog toga je potrebno više se brinuti o svetlosti nauke i o učvršćenju ljubavi. Tada će bogatstvo doista rasti, stvarno bogatstvo, jer ono se ne sastoji u zlatom opšivenoj odeći, nego u radosti zbog opšteg sjedinjavanja, ono se nalazi u čvrstoj nadi svakoga da će mu svi priteći u pomoć ako se bude našao u nevolji — on kao i deca njegova. I nemojte mi reći da ste vi samo nemoćni pojedinac i da nećete ništa popraviti niti učiniti ako budete razdelili imanje svoje. Naprotiv, ako bude još nekoliko takvih kakvi ste vi, cela stvar će krenuti napred. Ćak nije ni potrebno obavezno razdeliti svoje imanje, jer svaka obaveza u takvim stvarima, u takvom činu ljubavi, može da liči na mundir, na rubriku, na »slovo«. Ubeđenje da valja ispuniti samo »slovo« zapovesti vodi jedino oholosti, formalizmu, lenjosti. Valja činiti samo ono što srce zapoveda: ako zapoveda da razdelimo imanje — razdelimo ga, ako zapoveda da pođemo i da radimo za druge — pođimo, ali i u tim stvarima ne bi trebalo postupati tako kako čine neki sanjari držeći se samo i prihvatajući se odmah kolica: vele, »ja nisam spahija, ja hoću da radim kao običan mužik«. Ta kolica, to vam je, opet, neka vrsta »mundira«.

Naprotiv, ako osećate da ćete biti od koristi kao naučnik, idite na Univerzitet i ostavite unapred sebi sredstava za to. Nije obavezno razdeliti imanje i obući »zipun«: sve je to samo »slovo« zapovesti i formalizam, obavezna je i vatna samo vaša odlučnost da sve činite

zbog stvarne ljubavi, da činite sve što je u vašoj moći i što sami iskreno osećate da možete učiniti. Sva ta nastojanja da budemo »prostiji« samo su maskiranje i prerušavanje koje i vas ponižava, i koje je smešno i narodu. Vi ste odveć »složeni« da biste se mogli »uprostiti«, a i vaše obrazovanje vam ne dozvoljava da budete mužik. Bolje mužika podižite do nivoa vaše »složenosti«. Budite samo iskreni i dobrodušni, to je bolje od svih nastojanja da se bude »prostiji«. Najgore je, pak, ako sami sebe budete plašili govoreći — niko nije sam u polju hrabar vojnik — i slično. Svaki onaj ko je iskreno težio istini postao je moćan. Nemojte slediti ni one frazere koji svakog trenutka govore da ih svi čuju: »Ne daju nam da nešto uradimo, vezali su nam ruke, uneli su u našu dušu očajanje i razočaranje!« Sve su to frazeri i junaci poema lošeg ukusa, lenštine koje vole da se pokazuju. Ko hoće da bude od koristi, on može, i vezanih ruku doslovno, da učini mnogo dobra. Pravi radnik koji prione na posao odmah pred sobom vidi mnogo toga što valja uraditi, on se ne žali da mu neko ne da da radi, on će se obavezno snaći i uspeće mnogo da uradi. Svi pravi radnici znaju to sasvim dobro. U nas samo upoznavanje Rusije oduzme mnogo vremena, jer sasvim je redak čovek u nas koji Rusiju poznaje. Žaliti se na razočaranje je veoma glupo: radost zbog zdanja koje se podiže valja da utoli žeđ svake duše, čak i one koja doprinosi makar jedno zrnce zbog podizanja toga zdanja. I jedina plata vama za to biće — ljubav, ako je budete zaslužili. Recimo, vi i ne tražite nagradu, ali vi vršite delo ljubavi i, prema tome, neće biti da vam do ljubavi nije stalo. Ali, neka vam niko ne kaže da biste vi i bez ljubavi sve to činili, da biste vi to činili samo koristi radi, na primer — jer, na to bi vas rnogli i primorati. Ne, u nas u Rusiji valja nametati dmgačija ubeđenja, posebno u vezi sa shvatamjima o slobodi, bratstvu i jednakosti. U svetu danas, kakav on jeste, slobodu zamišljaju u razuzdanosti, međutim, stvama sloboda se nalazi u savladavanju sebe i sopstvene volje, u takvom savladavanju da čovek najzad postiže takvo moralno stanje da može u svakom trenutku da bude samom sebi gospodar. Razuzdanost vaših želja može da vas odvede u ropstvo. Zbog toga danas bezmalo ceo svet smatra da je novčana moć i zakoni koji garantuju tu moć i takvu imovinu ono što obezbeđuje slobodu: »Imam novaca, prema tome — mogu da činim što god hoću; imam li novaca, prema tome — neču propasti, neću od drugoga tražiti

pomoći, a biti u stanju da ti ničija pomoć nije potrebna — to je najviša sloboda«. No, to u suštini nije sloboda nego ropstvo, robovanje novcima. Naprotiv, najviša sloboda je — ne zgrtati, ne brinuti o novcima, ona je u onome: razdeli sve što imaš, i pođi i sam da služiš! Ako je čovek sposoban za tako nešto, ako može sebe dotle da savlada — zar neće posle toga da bude slobodan? To je već najviša manifestacija volje! Zatim — šta je to, u današnjem svetu, jednakost? Ljubomorno gledanje na drugoga, zloba i zavist: »On je pametan, on je Šekspir, on se gordi svojim talentom — valja ga poniziti, uništiti«. Ali, istinska jednakost kaže: »Nije važno što si ti talentovaniji, pametniji i lepši od mene! Naprotiv, ja se tome radujem, jer te volim. Iako sam ja ništa u odnosu na tebe, ja te uvažavam kao čoveka, i ti to znaš, i sam me zbog toga ceniš, i ja sam, zato što me ti uvažavaš, srećan čovek. Ako ti sa svojim sposobnostima doprinosiš sto puta više koristi meni i svima nama nego što mogu ja, ja te zbog toga blagosiljam, zahvaljujem ti i divim ti se, i uopšte se ne stidim toga što ti se divim; naprotiv, srećan sam zato što osećam zahvalnost prema tebi, a to što radim za sebe, kao i za sve druge prema svojim sposobnostima, nije cilj da se s tobom merim — to ja činim zato što vas sve volim«.

*

Ako svi ljudi budu tako smatrali oni će, naravno, postati braća, i to neće biti samo zbog ekonomske koristi

— to će biti u ime pune i radosne ljubavi, u ime punoće života.

Reći će mi da je ovo fantazija, da je ovo »rusko rešenje problema« — samo »carstvo nebesko«, i da je tako nešto mogućno samo u carstvu nebeskom. Da, ovakvi kao Stiva bi se silno rasrdili kada bi nastupilo carstvo nebesko. No, valja imati na umu to da je u toj fantaziji »ruskog rešenja problema« neuporedivo manje fantastike i neuporedivo više realnog nego što je slučaj u onom evropskom načinu rešavanja problema. Takvih ljudi kakav je Vlas mi smo već dosta videli, njih ima u svim staležima, i srećemo ih veoma često; onog njihovog »čoveka budućnosti« mi još ne videsmo nigde, a i sam on obećava da će stići samo preko reka prolivene krvi. Reći ćete mi da pojedinci, pa i desetine, ne mogu mnogo da učine, da valja usvajati poznate opšte sisteme i principe. Ali, ako bi čak i postojali takvi sistemi i principi koji bi pomogli da se s nepogrešivom tačnošću organizuje

ljudska zajednica, ako bi čak bilo mogućno da se to osvoji onako pre iskustva, a priori, da se sve to stvori od samih sanjara i onih njihovih »cifara« koje potiču iz strogo društvenog sistema — s ljudima koji nisu savršeni, koji nisu pripremljeni za to, nikakvi principi neće moći da se sprovedu, naprotiv — sve će to postati samo teret više. Ja bezgranično verujem u naše ljude koji nastupaju, u naše ljude budućnosti o kojima sam napred već govorio da se još nisu ujedinili, da su još razbijeni u gomile, u grupe i tabore, prema svojim ubeđenjima, ali to su ljudi koji streme istini pre svega, i kad bi takvi ljudi samo znali gde se nalazi istina, oni bi za to žrtvovali sve, pa i sam svoj život. Verujte, ako oni budu krenuli na put, ako budu pronašli taj svoj put, oni će i sve druge povući za sobom, i to ne silom, nego slobodno. I, evo, to je plug kojim ćemo razorati našu »Novinu«. Pre nego što budete počeli da propovedate ljudima — »šta valja činiti« — pokažite to na vašem primeru. Pokažite na vama, i svi će poći za vama. Šta je tu utopija, šta je tu nemogućno — ne razumem! Istina je, mi smo veoma iskvareni, mi smo malodušni, i zbog toga ne verujemo, zbog toga se svemu podsmevamo. Ali, sada gotovo i nije reč o nama, nego o onima koji dolaze. Narod ima čisto srce, ali njemu je potrebno obrazovanje. Takvi čista srca javiće se i u našoj sredini, a to je ono što je najvažnije! Tome valja verovati pre svega, valja to umeti zapaziti. A za one koji su čista srca, evo jedan savet: savladajte sebe i pobedite sebe pre nego što načinite prvi korak. Pokaži sam na svom primeru pre nego što budeš zahtevao od drugih da nešto učine

— to je ta tajna prvoga koraka.

V
ODGOVOR NA PISMO

U Redakciju Dnevnika pisca stiglo je pismo sledeće sadržine:

Milostivi gospodine Fjodore Mihajloviču!

12-oga januara poslao sam na vaše ime dve rublje i pedeset kopejaka, moleći vas da mi pošaljete izdanje Dnevnika pisca; iz novina sam saznao da je prvi broj izašao prvoga februara; sada je već 25-ti, a ja još nisam primio broj! Bilo bi veoma interesantno znati koji su razlozi u pitanju? Ne znam kako je vama — ali za mene je sličan

način postupanja prema pretplatnicima, čini mi se, više nego originalan!

Ako vam bude palo na pamet da mi jednom pošaljete taj broj — molim vas da adresirate: grad Novohopersk, doktoru pri gradskoj bolnici, V. V. K-nu.

Novohopersk, V. K-n
25. II 1877. godine

Evo odgovora Redakcije:

Milostivi gospodine!

Na žalost, žalbe zbog nedobijanja brojeva nam stižu dosta često, a naročito početkom svake godine. Proveravamo po knjigama otpremanja, i uvek nalazimo da su primerci o kojima je reč davno otpremljeni, ali se verovatno gube u putu. Procenat takvih brojeva koji se gube nije velik, s obzirom na broj pretplatnika, ali to se sreće i ne samo u nas i ne samo u našim izdanjima nego i u drugih izdavača. Mi se obično ne sporimo nego, da bismo zadovoljili pretplatnika, šaljemo mu ubrzo druge brojeve: gde bismo tražili izgubljeni broj! Sredinom godine, stvari se srede, i već krajem godine nema propusta gotovo nimalo.

Ali vi ste, milostivi gospodine, od svih pretpostavki u vezi s tim zbog čega vam broj nije prispeo, izabrali — nimalo se ne kolebajući — izabrali onu da se, naime, radi o obmani od strane Redakcije. To se vidi po tonu vašega pisma, a posebno iz onih reči: »Ako vam bude palo na pamet da mi jednom pošaljete taj broj...« Prema tome, vi svesno pretpostavljate da je Redakcija namerno zadržala vaš broj, i ne oklevate da izrazite vašu sumnju u to da ćete ga makar jednom ipak dobiti. Zbog toga Redakcija hita da vam vrati vaših dve rublje i pedeset kopejaka, i moli vas da je više ne uznemiravate. Ona je prinuđena da učini tako vođena razumljivim i normalnim pobudama kojima se vi, milostivi gospodine, verovatno nećete više čuditi.

MART

GLAVA PRVA

I
JOS JEDNOM O TOME DA BI KONSTANTINOPOLJ, RANIJE ILI KASNIJE TREBALO DA BUDE NAŠ

Prošle godine, u junskom broju moga Dnevnika, govorio sam da će Konstantinopolj »ranije ili kasnije biti naš«. To je bilo nespokojno i slavno vreme: probudio se bio duh Rusije, oglasilo se bilo njeno srce, i naš je narod krenuo »dobrovoljno da posluži Hristu i pravoslavlju, u pomoć Slovenima, našoj braći po veri i krvi«. Ja sam tada bio naslovio moj tekst »Utopijsko shvatanje istorije« — ali sam čvrsto verovao u svoje reči, i nisam smatrao da je to utopija, i sada sam spreman da svaku reč potvrdim doslovno. Evo šta sam tada pisao o Konstantinopolju:

»Da, Zlatni Rog i Konstantinopolj — sve će to biti naše... I prvo, to će doći samo po sebi, baš zato što je tome došlo vreme, a ako to vreme zasad i nije došlo, ono je zaista već blizu, svi znaci govore u prilog tome. To je prirodan izlaz, to je, da i tako kažem, volja same prirode. Što se to nije i ranije dogodilo, bilo je samo zato što tome nije bilo došlo vreme«.

Zatim sam ja, tada, objasnio svoju misao — zašto nije sazrelo vreme, zbog čega nije još bilo nastupilo to vreme. Da je Petru Velikom i pala na pamet — pisao sam tada — ideja da, umesto osnivanja Petrograda, osvoji Konstantinopolj, on bi napustio takvu ideju, prema mom mišljenju, posle izvesnog razmišljanja, bez obzira na to što je imao moći da pokori sultana, jer u ono vreme takva ideja je bila nepravovremena, i ona bi celu Rusiju mogla da dovede samo do katastrofe.

Ako već u finskoj sredini Petrograda nismo uspeli da izbegnemo uticaj susednih Nemaca — koji su nam s početka bili od koristi, ali koji su paralisali, u velikoj meri, naš ruski razvitak, osobito pre nego što su postali jasni pravci daljeg našeg razvitka — kako bismo onda mogli da

se nadamo da ćemo u velikom i originalnom Konstantinopolju, gradu s ostacima velike i drevne civilizacije, moći da izbegnemo uticaj Grka — ljudi neuporedivo finijih od grubih Nemaca, ljudi koji imaju neuporedivo više dodirnih tačaka s nama nego Nemci, koji uopšte i ne liče na nas, ljudi kojih ima mnogo i koji su odani carstvu i koji bi odmah okružili presto i brzo postali učeniji, obrazovaniji od Rusa, ljudi koji bi ne samo najbliže naslednike nego i samoga Petra zadivili pogodivši mu slabu stranu upravo onim svojim znanjem i umećem u pomorskim veštinama? Jednom reči, tada bi oni politički osvojili Rusiju, povukli bi obavezno nekim novim azijatskim putem, osudili bi je opet na nekakvu zatvorenost u sebe i, naravno, tadašnja Rusija to ne bi mogla da podnese. Njena ruska moć i njeno rusko nacionalno osećanje bili bi zaustavljeni u svom razvitku. Moćni Velikorus bi ostao usamljen na svom mračnom, snegom pokrivenom severu, služio bi samo kao materijal obnovljenom Carigradu i možda, na kraju, ne bi uopšte smatrao potrebnim da ga sledi. Što se tiče juga Rusije, njega bi u celini osvojili Grci. Čak je mogućno da bi se i pravoslavlje raspalo na dva dela: obnovljeni carigradski deo, i ruski deo... Jednom reči, cela bi stvar bila nepravovremena. Sada je situacija sasvim drugačija«.

Sada bi Rusija — pisao sam dalje — mogla da ovlada Konstantinopoljem, ne prenoseći tamo svoju prestonicu, nego u vreme Petrovo kada se to ne bi moglo izbeći — kao što se ne bi moglo izbeći ni mnogo godina kasnije. Sada bi Carigrad mogao da bude naš, ali ne kao prestonica Rusije — dodavao sam — niti kao prestonica sveslovenstva, o čemu neki sanjaju: tamo bi se sveslovenstvo istrošilo bez Rusije, u borbi s Grcima, čak i u onom slučaju kad bi mu pošlo za rukom da od svojih delova obrazuje neku vrstu političke celine. I sami Grci ne mogu sada da budu jedini naslednici Konstantinopolja: nemogućno je njirna prepustiti tako važnu tačku Zemljine kugle, to bi bilo premnogo za njih.

No, u ime čega, u ime kakvog moralnog prava bi Rusija mogla da zahteva Konstantinopolj? Koji su to viši ciljevi u ime kojih bi ona mogla da ga traži od Evrope?

Ona bi mogla da ga traži — pisao sam tada — upravo kao predvodnica pravoslavlja, kao njegova pokroviteljka i čuvarka — a to je uloga koja joj je namenjena još od vremena cara Ivana III, koji je carigradskog dvoglavog orla kao simbol postavio iznad drevnog grba

Rusije — ta je uloga postala jasna osobito posle Petra Velikog, kada je Rusija osetila da ima moći da izvrši misiju, kada je stvarno i postala jedina zaštitnica pravoslavlja i naroda koji ispovedaju pravoslavlje. I, eto, taj razlog i to pravo na drevni Carigrad bi trebalo da budu shvatljivi za Slovene koji tako ljubomorno čuvaju svoju nezavisnost, pa i samim Grcima... Ona (Rusija) je njihova pokroviteljka, pa čak možda i predvodnica, ali ne i vladarka — ona je njihova majka, a ne gospodarica..., kako sam tada pisao.

Svi ovi razlozi su se meni, tada kada sam pisao svoj junski tekst, nametali sami ne kao nešto što bi trebalo odmah sprovesti u delo, nego kao nešto što je nesumnjivo i što će jednom morati da se ostvari kad tome dođe vreme, kad nastupi istorijski trenutak čiju blizinu zasad ne možemo da odredimo, ali čija se nedaleka budućnost može već sada naslutiti. Otada je prošlo devet meseci. O tim mesecima, mislim, ne bi trebalo mnogo ni misliti ni mnogo ih se sećati: svi znamo da je bilo nemirno vreme, da je u početku bilo mnogo nada, zatim je nastupilo nešto čudno i puno nemira, i tako traje do danas, i sam Bog zna (mislim da jedino tako može da se kaže) — čime će se sve završiti: hoćemo li mi isukati mač, ili će sve opet biti svedeno na nekakav kompromis, odloženo ad calendas grecas[8]. Ali, bez obzira na to kako će biti, upravo sada hoću da dodam neke stvari, i da bolje objasnim neke reči iz mojih junskih razmišljanja o Carigradu, i o njegovoj sudbini. Ma šta bilo — opet mir, novi ustupci od strane Rusije — ali, ranije ili kasnije, Carigrad će biti naš — to je upravo ono što hoću još jednom da kažem, ali sada polazeći od jedne nove tačke gledišta.

Da, on bi trebalo da bude naš ne samo zbog one svoje znamenite luke, zaliva koji je »središte vaseljene«, koji je »pupak zemlje«, ne samo zato što je takav džin kakav je Rusija najzad shvatio neophodnost da bi trebalo da izađe iz zatvorene sobe u kojoj je već svojim rastom dodimuo tavanicu i oseća potrebu da izađe na širinu i da udahne slobodni vazduh mora i okeana. Hoću da istaknem jedan razlog koji je najvažniji — da naglasim zbog čega Konstantinopolj ne može da izmakne Rusiji. Razlog koji ističem ima prvenstvo nad drugim razlozima, jer, meni se čini da s te tačke gledišta još niko nije posmatrao stvar, ili su barem svi dosad smetali s uma to, a to je upravo ono što je najvažnije.

II
RUSKI NAROD JE SASVIM DORASTAO PRAVILNOM REŠAVANJU ISTOČNOG PITANJA SA SVOJE TAČKE GLEDIŠTA

Iako je to nezgodno reći, ali četvorovekovno tursko ugnjetavanje na Istoku je, s jedne strane, čak i koristilo tamošnjem hrišćanstvu i pravoslavlju — u negativnom smislu, razume se; ono je, međutim, pomoglo da se tamošnji narodi čvršće zbiju, da se sjedine upravo onako kako je u nas dvovekovno tatarsko ropstvo pomoglo da se u nas, u Rusiji, učvrsti crkva. Ugnjetavano i mučeno, hrišćansko stanovništvo Istoka našlo je u Hristu i u veri u Njega svoju jedinu utehu, a u crkvi jedini i poslednji ostatak svog nacionalnog individualiteta. To je bila poslednja i jedina nada, poslednji komad razbijenog broda, jer crkva je ipak okupljala stanovništvo kao nacionalnost, a vera u Hrista je bila prepreka da se neki delovi naroda ne pretvore i ne pretope u one koji su bili pobednici, da taj narod ne zaboravi svoje poreklo i svoju nekadašnju istoriju. Sve su to osećali i dobro shvatali ti ugnjeteni narodi, i još čvršće su se zbijali oko krsta. S druge strane, od samog pada Konstantinopolja, ceo ogromni hrišćanski Istok je odjednom i nehotice uperio svoj molećivi pogled na daleku Rusiju koja tek što je bila izašla iz svog tatarskog ropstva, on je u njoj naslutio svoju buduću moć i video svoj centar koji će moći da ga ujedini i spasi. Rusija je odmah i bez kolebanja prihvatila zastavu Istoka, i postavila je dvoglavog carigradskog orla iznad svog drevnoga grba, i tako je prihvatila obavezu pred celim pravoslavljem: da štiti pravoslavlje i narode koji ispovedaju pravoslavlje od konačne propasti. U isto vreme je i ceo ruski narod potpuno prihvatio novu misiju Rusije i ruskog Cara u odnosu na buduću sudbinu celog istočnog sveta. Od tog doba je narod za svog cara izabrao omiljeno ime — i tako ga i danas naziva — »pravoslavni car«, »Car pravoslavlja«. Nazvavši tako svoga cara, narod je tim nazivom priznao i njegovu misiju — misiju čuvara, ujedinitelja, a kad bude odjeknula i reč Božja — i oslobodioca pravoslavlja i celokupnog hrišćanstva koje ispoveda pravoslavlje od muslimanskog varvarstva i zapadnjačke jeresi. Pre dva veka, a posebno od vremena Petra Velikoga, verovanja i nadanja naroda

Istoka počela su da se ostvaruju u praksi: ruski mač je u više navrata već zablistao na Istoku u odbranu toga Istoka. Po sebi se razume da su i narodi Istoka videli u ruskog cara ne samo svoga oslobodioca, nego i svog budućeg cara. Ali, u toku ova dva veka pojavila se u njih evropska prosvećenost, došlo je do evropskog uticaja. Viši onaj prosvećeniji deo naroda, njegova inteligencija, kako u nas tako i na Istoku, malo pomalo je postajala ravnodušna prema ideji pravoslavlja, počela je čak da ga odriče da se u toj ideji nalazi mogućnost obnove i vaskrsenja novog, velikog života kako za sam Istok tako i za samu Rusiju. U Rusiji, na primer, ogromni obrazovani deo nije u toj ideji više video glavnu misiju Rusije, nije u njoj više video zavet budućnosti i životvornu snagu, naprotiv — sve su to počeli da nalaze u novim tendencijama. U crkvi su mnogi, po zapadnjačkom maniru, videli samo mrtvu formu, obred, nešto preživelo, a od kraja prošlog veka čak samo predrasude i licemerje: zaboravilo se na duh, na ideju, na životvornu silu. Pojavile su se ekonomske ideje zapadnjačkog tipa, nove političke doktrine, novi moral koji je išao za tim da ukine dotadašnji i da zauzme mesto iznad njega. Pojavila se, najzad, i nauka koja je donela neverovanje u nekadašnje ideje... U naroda na Istoku počela se, pored ostalog, buditi i nacionalna svest: odjednom se pojavila bojazan da će posle oslobođenja od turskog ropstva pasti pod vlast Rusije. Ali u prostom mnogomilionskom našem narodu i u njegovom caru, careva ideja o oslobođenju Istoka i crkve Hristove nije nikad ugasla. Pokret koji je zahvatio ceo ruski narod u toku prošlog leta pokazao je da narod nije ništa zaboravio od svojih drevnih nadanja i verovanja, on je do te mere zadivio čak veliki deo naše inteligencije da mnogi među intelektualcima nisu mogli da poveruju u razmere tog pokreta — oni su se o svemu tome izražavali sa skepsom i podsmehom, oni su čak počeli da uveravaju sve i svakoga da su ceo taj pokret izmislili sumnjivi ljudi kojima je samo do toga da se dočepaju boljih mesta u društvu. Doista, ko bi mogao u naše vreme, među našom inteligencijom, osim malog dela te inteligencije koja se odvojila od opšteg hora, da dopusti mogućnost da je naš narod u stanju da svesno shvati svoju političku, socijalnu i moralnu misiju? Kako bi takvi mogli da dopuste mogućnost da ta gruba, neprosvećena masa, koja je do juče bila u ropstvu, koja se danas opija votkom — može da bude svesna, može da veruje u svoju misiju koja je služenje Hristu, u svoga

cara — koji je čuvar vere Hristove i oslobodilac pravoslavlja. »Ništa zato što je ta masa uvek sebe nazivala hrišćanima (seljak u našem jeziku i hrišćanin su slične reči), međutim, ta masa pojma nema ni o religiji ni o Hristu, ona čak ni najobičnije molitve ne zna«. Tako obično govore o našem narodu. Ko govori tako?

Vi, možda, mislite da tako govori nemački pastor koji u nas osniva sekte »štundista«, putnik-namernik iz Evrope, dopisnik nekog političkog lista ili nekakav Jevrejin iz bogatijih krugova, od onih koji u Boga ne veruju i kojih u nas ima mnogo, vi možda mislite da tako govori Rus koji se odselio u inostranstvo i koji zamišlja Rusiju i naš narod kao pijanu ženu koja drži bocu u rukama? O, ne, tako misli najveći deo našeg ruskog, i to onog najboljeg, društva, i njemu i na pamet ne pada da naš narod, iako ne zna molitve, duboko u sebi čuva duh i istinu hrišćanstva, to je u njega jače nego u bilo kog drugog naroda, bez obzira na sve poruke kojih u njega ima. Uostalom, ateist ili onaj ruski Evropljanin koji je indiferentan prema veri, veru shvata samo tako — kao formalizam i licemerje. Oni i u narodu ne vide ništa što podseća na licemerje, i otuda i zaključuju da narod ništa ne zna u stvarima vere, narod se moli kad mu je to potrebno dasci, a u suštini je indiferentan, njegov duh je ubijen formalizmom. Oni uopšte ne primečuju u naroda hrišćanski duh zato što i sami ne znaju gde se taj duh nalazi, gde takav duh diše. No, taj naš »iskvareni« i neprosvećeni narod voli smirenog i jurodivog: u svim svojim predanjima i legendama, on je sačuvao veru da će slabi i poniženi, koji su bili gonjeni i koji su trpeli Hrista radi, biti uzdignuti iznad onih koji su znani i bogati kad nastupi Sud i kad se bude ispuniia volja Božja. Naš narod voli da priča o slavnom i velikom životu svog velikog neporočnoga i krotkog hrišćanskog viteza Ilje Muromeca, viteza koji je činio podvige pravde radi, koji je štitio siromašne i slabe, viteza koji je krotak, koji se ne oholi, i koji je veran i srcem čist. I zar naš narod, koji ima i koji poštuje takvoga viteza — zar taj narod da ne veruje u pobedu naroda i svoje, sada ponižene, braće na Istoku? Naš narod poštuje uspomenu svojih velikih i krotkih inoka i podvižnika, on voli da priča žitija velikih hrišćanskih mučenika svojoj deci. Ta predanja on zna, on ih je proučio, ja sam sve to prvi put čuo u narodu, sve se to priča s poštovanjem i pijetetom, sve je to meni ostalo u srcu odatle. Osim toga, narod svake godine daje iz svoje sredine velike pokajnike, kao

Vlasa, oni polaze s ganućem, razdelivši svoje imanje, putem velikog podviga u ime pravde, truda i večnog zaveta siromaštva... Uostalom, o ruskom narodu ćemo kasnije govoriti, uspeće jednom i on da ga barem bolje shvate — da počnu da ga uzimaju u obzir. Shvatiće jednom da i on nešto znači. Shvatiće, najzad, i tu činjenicu da se nikad u svim važnim momentima ruske istorije nije moglo bez naroda, shvatiće da je Rusija narodna, da Rusija nije Austrija, shvatiće da je u svim značajnijim momentima ruske istorije odlučivao narodni duh, car tog naroda u tesnom jedinstvu s tim narodom. Ovu izvanredno važnu istorijsku činjenicu naša inteligencija obično zaobilazi, ona se nje seti tek iznenada, u momentu kad se oglasi neki odsudni istorijski trenutak. Ali, ja sam se udaljio — hteo sam da govorim o Konstantinopolju...

III
MISLI KOJE POTPUNO ODGOVARAJU OVOM TRENUTKU

Crkva na Istoku, njeni velikodostojnici i vaseljenski patrijarh su, u toku ova četiri veka koliko je njihova crkva bila porobljena, živeli, i među sobom i s Rusijom, u miru — to jest, što se tiče verskih problema: većih razdora, jeresi, raskola nije bilo, mislilo se na nešto drugo. Ali, evo, u ovom veku, naročito poslednjih dvadeset godina, posle velikog rata na Istoku, kao da se oseća zadah truljenja nekog leša koji se raspada: osećanje bliske smrti i raspadanja »bolesnog čoveka« i propasti njegova carstva je postalo neka vrsta glavnog, nasušnog osećanja. O, razume se, od svega toga može da ih oslobodi opet jedino i samo Rusija, koja i sada, u ovo vreme kad se mnogo razgovara o narodima Istoka, u razgovorima zastupa te narode pred Evropom, dok bi svi drugi — one prosvećene države Evrope, naročito — najviše od svega voleli da tih ugnjetenih naroda na Istoku uopšte i ne bude, da ih uopšte i nema na svetu. No, avaj — bezmalo se sva inteligencija te istočnjačke raje, iako pokatkad doziva Rusiju u pomoć, boji te Rusije možda isto onoliko koliko i Turaka: »Da, Rusija će nas osloboditi od Turaka, ali ona će nas potom progutati, isto onako kao što nas je gutao »bolesnik«, ona neće dozvoliti da se naše nacije razviju« — to je njihova stalna pomisao, ona truje sve njihove nade! Osim toga, u njih se sada sve više raspaljuju međusobna nacionalna

trvenja, sve je to počelo u samom onom trenutku kad ih je obasjao prvi zrak prosvećenosti. Onaj nedavni grčko-bugarski crkveni spor bio je, u stvari, nacionalni sukob u obliku crkvenog spora, i to je, što se tiče budućnosti, neka vrsta znamenja. Vaseljenski patrijarh je, takoreći neposlušnost Bugara i isključujući Bugare i njihovog samovoljno izabranog egzarha iz crkve, stavio na znanje da se u verskim stvarima ne može »novom i pogubnom principu nacionalnosti« žrtvovati ustav Crkve i kanonska poslušnost. Ali, i sam on je, pošto je Grk, isključujući Bugare, nesumnjivo služio tom istom principu nacionalnosti, samo u korist Grka — a na štetu Slovena. Jednom reči, može se pouzdano tvrditi da će u trenutku kad »bolesnik na Bosforu« bude ispustio dušu, u njih početi međusobne raspre i sukobi koji će, prema prilici, imati karakter crkvenih sukoba, i sve će to, nema sumnje, naneti velike štete i samoj Rusiji, naneće joj velike štete čak i u slučaju kad bi ona bila po strani, ili kad bi silom bila dovedena da bude po strani od svakog mešanja u vezi s rešavanjem istočnog pitanja. Pa i više od toga, ti sukobi će imati mnogo veći odjek u Rusiji ako se ona bude povukla, ako se bude odrekla svoje aktivne i odlučujuće uloge u vezi s rešenjem sudbine Istoka. A evo, u nas odjednom počeli da viču — ne samo u Evropi, nego i u nas to čine neke mudre političke glave — da bi u slučaju da Turska nestane kao država, Konstantinopolj trebalo da postane neka vrsta slobodnog grada s »međunarodnim« statusom, slobodan grad koji nikome ne pripada, kako ne bi bilo sporova oko njega. Nešto pogrešnije kao ideja se nije moglo smisliti.

I prvo, baš zato što je to tako značajna tačka Zemljine kugle, niko neće đozvoliti da to bude međunarodni, znači ničiji, grad, obavezno će se i odmah pojaviti, na primer, Englezi sa svojom flotom, koji će se predstaviti kao prijatelji koji žele da zaštite upravo taj »međunarodni status«, a u stvari s namerom da ovladaju Konstantinopoljem u svoju korist. A tamo gde oni zasednu, otuda ih je teško oterati, to je uporan narod. Pa i više od toga — carigradski Grci, Sloveni i muslimani će ih i sami pozvati, prihvatiće ih oberučke, i neće ih puštati, a razlog je — ta ista Rusija: »Zaštitiće nas« — reći će oni — »od Rusije, naše osloboditeljke«. I samo da oni ne vide i ne znaju šta su za njih Englezi, uopšte cela Evropa!? O, znaju oni i sada, bolje nego iko drugi, da je Englezima (kao i svima u Evropi, sem Rusije) tako malo stalo do njihove sreće, do sreće cele hrišćanske raje. Ta raja odlično zna da

kad bi se mogli nekako ponoviti oni letošnji masakri nad Bugarima (a to je, izgleda, sasvim mogućno), kada bi se sve to moglo nekako neprimetno ponoviti, ispod žita, onda bi u Evropi Englezi bili među prvima koji bi poželeli da se sve to desetostruko ponovi — i to ne zbog krvožednosti, ne, nikako: tamo su ljudi humani, prosvećeni — nego zato što bi takvi masakri, ponovljeni nekih deset puta, konačno istrebili svu raju, istrebili bi je do te mere da više ne bi bilo nikoga ko bi u Evropi dizao ustanke protiv Turaka

— a u tome je i suština: ostali bi samo dragi Turci, turske akcije bi skočile na evropskim berzama, a Rusija bi se »sa svojim častoljubljem i svojim osvajačkim planovima« morala povući dublje u svoja prostranstva, pošto ne bi više imala koga da štiti. Raja sasvim dobro zna da su osećanja jedino čemu se može nadati od Evrope. Ali, sasvim drugo bi se nešto dogodilo na svetu, i to u trenutku, kad bi na neki način, ili sam od sebe ili od ruskog mača, izdahnuo »bolesnik na Bosforu«. Evropa bi tog časa počela da plamti ljubavlju prema razbuđenim narodima, nežnom ljubavlju, ona bi odmah krenula da ih »spasava od Rusije«. Valja imati na umu da će ideju o »međunarodnom statusu« Konstantinopolja Evropa prva prihvatiti kao princip novih odnosa u tom području. Evropa će shvatiti da će se nad lešom »bolesnika s Bosfora« u mnogih oslobođenih naroda probuditi žeđ za sukobima, svađama i suparništvom, a to je ono što njoj ide naruku: to će biti izgovor da se umeša i da te narode okrene protiv Rusije, razume se, neće dozvoliti tim narodima da se sukobljavaju oko nasleđa koje je ostalo posle smrti »bolesnika«. I neće biti takve klevete koju Evropa neće uputiti nama u vezi s tim. »Upravo zbog Rusa, mi vama i nismo hteli da pomažemo protiv Turaka« — reći će tada Englezi istočnim narodima. No, avaj

— narodi Istoka i sada odlično znaju »da Engleska uopšte neće učestvovati u borbi za njihovo oslobođenje, ona se s tim nikad neće saglasiti, čak ni onda kad bi nešto slično bilo neophodno, jer ona mrzi sve te hrišćane zbog njihove duhovne veze s Rusijom. Engleska bi želela da hrišćani s Istoka nas mrze istom onom snagom mržnje koju ona gaji prema nama Rusima...« (Moskovske sl. novine, broj 63). Evo to je ono što znaju i što dobro imaju na umu ti narodi, to je ono što oni sada stavljaju na budući račun Rusije. A mi mislimo, pak, da nas oni obožavaju!

U tom gradu s međunarodnim statusom, pored Engleza — pokrovitelja, ipak će gospodariti Grci — iskonski gospodari ovog grada. Valja imati na umu da Grci gledaju na Slovene s većim prezrenjem nego što čine Nemci. I pošto će Sloveni biti strah za Grke, prezrenje će biti zamenjeno surovošću. Oni, naravno neće moći da objavljuju rat jedni drugima i da ratuju međusobno, jer im to neće, prirodno, dozvoliti pokrovitelji, barem ne u ozbiljnijem obliku. I tako, pošto neće biti mogućni otvoreni sukobi, pojaviće se raspre svake druge vrste, i one će najčešće imati karakter međucrkvenih sporova. Sve će počinjati od toga, to je ono što je pod rukom — i, to je ono na šta sam želeo da ukažem.

Sve ovo tako govorim zato što je program već određen: Bugari i Konstantinopolj. To je tačka na kojoj su i Grci jaki, i njima je to jasno. Ali, za Istok, pa i za samu Rusiju, nema u budućnosti ničega strašnijeg od tih crkvenih sporova kakav je bio ovaj i kakav je mogućan ponovo, samo ako se Rusija makar na trenutak povuče iz svoje uloge pokrovitelja koji vodi strogi nadzor nad tamošnjim narodima. Iako je sve to još stvar budućnosti, iako su sve to samo nagađanja, bilo bi neoprostivo ako bi gubila iz vida i sama ta nagađanja. Doista, valja li i mi da želimo produženje turske vlasti i svako zdravlje tom »bolesniku«? Je li mogućno da bi i mi trebalo dotle da idemo? Zar nije jasno da, čim bolesnik bude umro, i čim se Rusija bude povukla iz svoje odlučujuće i bitne uloge koju igra u vezi sa sudbinom naroda Istoka, čim ona bude načinila takav ustupak Evropi — da je sasvim verovatno da će na Balkanskom poluostrvu doći do slabljenja crkvenog jedinstva koje je stvarano vekovima, pa ne samo tamo — nego i dalje na Istoku. Može se čak i ovako reći: bilo tih raspri ili ne bilo, no čim bude umro »bolesnik«, vrlo je verovatno da cela stvar u svakom slučaju neće proći bez velikog crkvenog sabora koji bi morao da potvrdi novo stanje u obnovljenoj crkvi. Zašto to ne bismo unapred predvideli? U vreme četvorovekovnog gonjenja i ugnjetavanja, starešine Istočne crkve su uvek slušale savete Rusije; ali, kad se oni sutra budu oslobodili turskog jarma, i kad im se Evropa bude sutra nametnula kao pokrovitelj — oni će se naći u sasvim drugačijim odnosima s Rusijom. Čim bi Rusija u takvom slučaju stala na stranu Slovena, starešine Istočne crkve, a to su uglavnom Grci, mogle bi da izjave kako im ruski saveti uopšte više nisu potrebni. Oni će požuriti

da kažu da su četiri veka upravo u tom smislu upućivali Rusiji svoje molećive poglede. A položaj Rusije će biti gotovo nemogućan. Ti isti Bugari će odmah povikati da se u Konstantinopolju ustoličio novi Istočni papa, i ko zna — možda će oni biti i u pravu. Konstantinopolj s međunarodnim statusom može stvarno, za izvesno vreme, da posluži kao prestonica novome papi. I tada će Rusija, ako bude stala na stranu Grka, izgubiti Slovene, a ako bude stala na stranu Slovena, u tim budućim i sasvim verovatnim njihovim međusobnim trzavicama, uplešće se u krajnje neprijatne i ozbiljne sukobe crkvenog karaktera. Razume se, sve se to može izbeći samo »blagovremenim« pokazivanjem ruske odlučnosti u vezi s istočnim pitanjem i neumornom dosleđnošću vekovnim zavetima naše drevne ruske politike. Nikakvoj Evropi mi ne bi trebalo da činimo nikakve ustupke, i ni pod kakvim izgovorom, jer je ova stvar za nas pitanje života ili smrti. Konstantinopolj bi, ranije ili kasnije, trebalo da bude naš, pa makar to bilo samo zbog izbegavanja teških i neprijatnih crkvenih raspri koje su tako lako mogućne među mladim narodima na Istoku koji još nisu stekli neko veće iskustvo — a primer za to smo imali u sukobu između Bugara i vaseljenskog patrijarha, sukobu koji se veoma loše završio. Kad mi budemo zagospodarili Konstantinopoljem, više ništa slično neće moći da se dogodi. Narodi Zapada, koji ljubomorno prate svaki korak koji Rusija čini, još ne znaju, niti mogu da naslute u ovom trenutku, kakve su sve kombinacije mogućne u budućnosti, kombinacije o kojima se danas samo mašta, ali koje su sasvim mogućne. Kad bi oni sada i saznali za njih, ne bi mogli da ih razumeju, niti bi im pridavali mnogo važnosti. Ali, oni će to dobro shvatiti, i daće tome važnosti kasnije, kad za sve bude sasvim kasno. Ruski narod, koji na istočno pitanje gleda kao na pitanje oslobođenja celog pravoslavnog hrišćanstva i ujedinjenja crkava, biće potresen ako bude doživeo nove sukobe i razdore, to će ga duboko uznemiriti, to će odjeknuti u njemu, i sve će se to odraziti na ishod cele stvari, posebno ako se svi ti razdori, na kraju krajeva, budu manifestovali kao prvenstveno crkveni razdori. Evo, to je jedan razlog zbog čega mi ne možemo da smanjujemo stepen našeg prisustva u svemu onome što je vezano za taj veliki problem. Nije samo ta divna luka, taj put preko mora i okeana koji se otvara, ono što Rusiju tako čvrsto vezuje s rešenjima u vezi s ovim kobnim problemom, nije to čak ni ujedinjenje i

preporod samih Slovena... Naš je problem dublji, neizmerno dublji. Mi — Rusija, mi smo stvarno potreba i neminovnost za celo istočno hrišćanstvo, mi smo potrebni budućnosti pravoslavlja i njegova jedinstva na Zemlji. Tako su to oduvek shvatili naš narod i njegovi carevi... Jednom reči, to strašno istočno pitanje — to je bezmalo cela naša sudbina u budućnosti. Ono obuhvata sve naše buduće zadatke i, što je još važnije, ono je naš jedinstveni izlaz na širinu istorijskog puta. U tom pitanju je i naš budući konačni sukob s Evropom, i naše buduće jedinstvo s njom, ali prema novim, mogućnim i plodotvornijim principima. O, kada bi sad Evropa mogla da shvati životni značaj koji za nas ima rešenje tog problema! Rečju, ma kako se završili ovi sadašnji, možda i neophodni, diplomatski susreti i razgovori u Evropi, ranije ili kasnije, Konstantinopolj mora biti naš, pa makar to bilo tek u narednom veku! Mi, Rusi, stalno i neumorno bi trebalo da držimo to pred očima. Evo, to je ono što sam želeo da izjavim sada, posebno u ovom sadašnjem evropskom momentu...

GLAVA DRUGA

I
»JEVREJSKO PITANJE«

O, nemojte pomisliti da doista imam namere da pokrećem »jevrejsko pitanje«! Ja sam ovakav naslov napisao šaleći se. Pokretati pitanja takvih razmera kakva su položaj Jevreja u Rusiji i položaj Rusije, koja među svojim sinovima broji i tri miliona Jevreja — za tako nešto nemam snage. Takva pitanja prevazilaze moje snage. Ali, ipak imam neko svoje gledište i, evo, neki Jevreji su počeli da se zanimaju za to moje gledište. Od pre izvesnog vremena, ja sam počeo da dobijam pisma od njih, i oni mi ozbiljno i sa strašću prebacuju to što ih napadam, kažu da »ja mrzim Jevrejina« ne zbog njegovih poroka, ne »kao eksploatatora« nego onako, da ja njih mrzim kao pleme, to jest baš tako što je »Juda« — vele oni — »Hrista prodao«. To pišu »obrazovani« Jevreji, to jest takvi koji (ja sam to primetio, ali svoje zapažanje ne uopštavam, unapred se ograđujem od nečega sličnog) se uvek na neki način potrude da vam stave na znanje kako su oni baš zbog svog obrazovanja davno raskrstili s predrasudama svoje nacije, kako su davno prestali da ispunjavaju religiozne obrede svoje vere kojih se još drže oni Jevreji sitnijeg ranga, koji su daleko od svakog obrazovanja, to pišu oni ko ji — kako vele — više ni u Boga ne veruju. Primetiću, onako kao u zagradi i uzgred, da ta gospoda »obrazovani Jevreji«, koji toliko drže do svoje nacije, silno greše što odbacuju i zaboravljaju svoga četrdesetvekovnoga boga Jehovu. To nije pogrešno samo zbog tog uzvišenog nacionalnog osećanja, postoje i drugi veoma značajni razlozi zbog kojih ne bi trebalo tako postupati. I čudno je to: Jevrejin bez Boga je nešto nezamislivo — teško je sebi predstaviti tako nešto: Jevrejina bez Boga. Ali, to je tema veoma obimna, i mi ćemo se zasad okaniti takve teme. Od svega me najviše čudi ovo: kako sam to ja postao neprijatelj Jevreja kao naroda, nacije? Sama ta gospoda meni delimice dozvoljavaju da osuđujem Jevrejina kao eksploatatora i čoveka s izvesnim porocima, ali — i to na rečima: doista, teško je naći nešto pedantnije, nešto što više pogađa nego što je obrazovani Jevrejin! Pa ipak, kad sam ja, i na koji

način, pokazao mržnju prema Jevrejima kao narodu? U mom srcu takve mržnje nije bilo, i to znaju svi Jevreji koji me poznaju i koji su sa mnom bili u doticaju bilo kad, i zbog toga ja odmah — sada, pre bilo kakvog drugog razgovora, odbacujem takvu optužbu jednom zauvek, i ne želim da se tako nešto uopšte ubuduće pominje. Možda mi takvu »mržnju« pripisuju zato što ponekad Jevrejina nazivam »žid«, Judej. Ali, prvo, koliko ja znam, to nije posebno uvredljivo, a drugo, koliko se sećam, upotrebljavao sam reč »Judej« samo kao reč koja označava izvesnu ideju: »Judej, judaizam, judejsko carstvo — i slično«. Tako se označava određeni pojam, tendencija, jedna karakteristika veka. Može se sporiti o toj ideji, može čovek s njom da se ne složi, ali ne bi se trebalo vređati zbog reči. Navešću jedno mesto iz pisma veoma obrazovanog Jevrejina koji mi je uputio dugačko i divno pismo u svakom pogledu, pismo koje me veoma zainteresovalo. To je veoma karakteristična optužba koja se meni upućuje zbog mržnje prema Jevrejima kao naciji. Po sebi se razume da ću ime g-na N. N. koji mi je uputio pismo zadržati u najvećoj tajnosti.

»... ali, nameran sam da dodimem i jedno pitanje koje ja nikako ne mogu sebi da razjasnim. To je vaša mržnja prema »Židu« koja izbija gotovo iz svakog broja vašeg Dnevnika.

Ja bih želeo da znam zbog čega se vi bunite protiv Žida a ne protiv eksploatatora uopšte; ja, mnogo više nego vi, ne trpim predrasude moje nacije — mnogo sam propatio od ljudi moje nacije i njenih predrasuda — no nikako ne bih mogao da se složim s tim da se u krvi moje nacije nalazi nesvesna žeđ za eksploatacijom.

Kako je to mogućno da vi ne možete da se uzdignete do osnovnog zakona koji važi za svaku socijalnu zajednicu, prema kojem svi građani, bez izuzetka, ako samo ispunjavaju obaveze koje su neophodne za život i opstanak države, moraju da uživaju sva prava, da imaju jednake koristi od takve zajednice, kao što za sve građane koji nanose štete zajednici moraju da postoje iste mere kažnjavanja koje se jednako moraju primenjivati prema svima...? Zbog čega su svi Jevreji ograničeni u svojim pravima, i zbog čega za njih moraju da postoje specijalni kazneni zakoni? Zbog čega je eksploatacija koju vrše stranci (jer, Jevreji su ipak ruski podanici): Nemaca, Engleza, Grka, kojih u Rusiji ima sila jedna — bolja od jevrejske eksploatacije? Zbog čega je ruski pravoslavni kulak, gulikoža, birtaš, krvopija kakvi

su se namnožili po celoj Rusiji koliko hoćete, bolji od sličnih Jevreja koji ipak operišu u ograničenom krugu? Zbog čega je ovaj bolji od onoga...?«

(Ovde uvaženi dopisnik upoređuje nekoliko poznatih ruskih kulaka s jevrejskim kulacima i, vidi se, Rus nimalo ne zaostaje. Ali, šta se time dokazuje? Ta mi se ne hvališemo našim kulacima, ne ističemo ih za primer koji valja slediti, naprotiv, mi se potpuno slažemo da su i jedni i drugi nešto loše).

»Mogao bih vam postaviti na hiljadu ovakvih pitanja«.

No, vi, govoreći o »Judeju«, uključujete u taj pojam svu onu užasno bednu tromilionsku masu jevrejskog stanovništva Rusije, od koje barem dva miliona i devet stotina hiljada ljudi vodi očajničku borbu za opstanak, koja je u moralnom smislu plemenitija od slične borbe koju vode ne samo drugi narodi nego i sam ruski narod kojeg ste vi obogotvorili. Pod tim pojmom vi podrazumevate i onaj, poštovanja dostojni, broj Jevreja koji su stekli najviše obrazovanje, i koji su se istakli na mnogim poljima državnog života; uzmite samo...«

(Ovde opet sledi nekoliko imena koja ja, sem imena Goldštajnovih, nemam prava da navodim, jer mnogima bi među njima bilo neugodno da pročitaju kako vode poreklo od Jevreja).

»Goldštajnovi su (jedan je herojski pao u Srbiji, boreći se za ideju slovenstva) radili u korist društva i čovečanstva. Vaša mržnja prema »Judejima« ide čak do Dizraelija... koji, verovatno, i sam ne zna da su njegovi nekadašnji preci bili španski Jevreji i koji, naravno, ne rukovodi engleskom konzervativnom politikom polazeći od »židovske« tačke gledišta (?).

Ne, na žalost, vi ne poznajete ni jevrejski narod ni njegov duh, ni njegov način života, niti, najzad — ni njegovu četrdesetvekovnu istoriju. Na žalost, zato što vi, čovek iskren i u svakom slučaju pošten, nanosite i nesvesno štetu ogromnoj masi bednog stanovništva — moćni »Judeji« koji primaju moćnike ovoga sveta u svojim salonima neće se, naravno, uplašiti ni štampe ni, čak, onog nemoćnog gneva eksploatisanih. No, dosta o tome! Teško da ću vas ubediti, ali želeo bih da vi nekako možete mene da ubedite«.

Eto, to je taj odlomak iz pisma. Pre nego što budem nešto odgovorio (jer ne želim da prihvatim ovako tešku optužbu) — obratiću pažnju na jarost napada i na stepen uvredljivosti. Pozitivno mogu da

tvrdim da u toku cele godine izlaženja u mene u Dnevniku nije objavljen tekst takvih razmera protiv »Judeja« koji bi mogao da bude povod ovakvim napadima. Drugo, lako se može primetiti da je uvaženi dopisnik, pominjući u svojim napisima i ruski narod, postupio prema tom bednom narodu — nije odoleo — nekako oholo i s visine. Istina, u Rusiji ni sami Rusi nisu ostavili ni jedno mesto koje nisu popljuvali (to je Ščedrinov izraz), pa se utoliko pre nešto slično može lakše »oprostiti« Jevrejinu. U svakom slučaju, ovakav bes jasno kazuje kako Jevreji gledaju na Ruse. Ovo je pisao čovek stvarno obrazovan i talentovan (samo, ne mislim da je on bez predrasuda), ali šta čovek da očekuje, posle ovoga, od neobrazovanog Jevrejina kakvih ima tako mnogo — kakva raspoloženja od njega da očekujemo? Govoreći ovo, ja ne optužujem: sve je ovo prirodno! Samo hoću da kažem da motivi naših nesuglasica s Jevrejima nisu samo na strani ruskog naroda, ima tu ceo splet motiva i na jednoj i na drugoj strani, i zasad je neizvesno na kojoj ih je strani više. Ukazavši na ovo, ja ću još reći nekoliko reči u svoju odbranu, i uopšte u tom smislu kako gledam na tu stvar. Iako za takve probleme, ponavljam, nemam dovoljno snage, ipak — ponešto i ja imam da kažem o tome.

II
PRO I CONTRA

Slažem se, veoma je teško upoznati četrdesetvekovnu istoriju takvog naroda kao što su Jevreji, ali prvo — sigurno znam da na svetu nema ni jednog drugog naroda koji se toliko žali na svoju sudbinu, koji uvek toliko jadikuje, svakog trenutka i u svakoj reči, zbog svoje poniženosti, patnje i mučeništva. Pomislio bi čovek da u Evropi, ne vladaju oni, da ne drže u rukama berze pa, prema tome, i unutrašnju politiku, moral države. Plemeniti Goldštajn je umro za slovensku stvar — slažemo se. Pa ipak, da nije bila tako snažna ta jevrejska ideja u svetu, moda bi i samo slovensko pitanje (od prošle godine) bilo već rešeno u korist Slovena, a ne ovako — u korist Turaka. Ja sam spreman da poverujem da je i lord Biskonfild zaboravio nekadašnje poreklo koje vodi od španskih Jevreja (ali, razume se, — on nije zaboravio) ali da on poslednjih godina vodi »englesku konzervativnu politiku« delimice polazeći od »židovske« tačke gledišta, u tako nešto,

prema mom mišljenju, ne može da bude nikakve sumnje. To »delimice« barem se mora priznati.

Ali, neka je sve ovo samo verbalizam, ležerni ton i prazne reči s moje strane. Pa ipak, ne mogu sasvim da poverujem u ta jadikovanja Jevreja da su oni do te mere zgaženi, pritisnuti i poniženi. Prema mom mišljenju, ruski mužik, uopšte običan čovek u Rusiji, podnosi mnogo veće nedaće nego što ih podnosi Jevrejin. Moj saradnik piše u jednom drugom pismu koje mi je uputio:

»Pre svega, neophodno je da im se daju sva prava (Jevrejima), sva građanska prava (pomislite samo — sve dosad oni su lišeni osnovnog prava, a to je da mogu slobodno da biraju mesto svog boravka, iz čega proističu mnoge nevolje koje pogađaju svu masu Jevreja) kakva imaju svi drugi članovi i predstavnici tuđih nacionalnosti u Rusiji, i da se tek posle toga od njih zahteva da ispunjavaju svoje obaveze prema državi i njenim rođenim podanicima, Rusima«.

Ali, pomislite i vi, g-ne dopisniče, vi koji i sami priznajete u tom pismu, samo na sledećoj stranici, da »ništa manje ne žalite i ne volite masu ruskih trudbenika od jevrejske mase« (što je, kao priznanje od jednog Jevrejina, dosta) — pomislite samo na to da je Jevrejin »trpeo zbog toga, u to vreme, što nije mogao da bira slobodno mesto svoga stanovanja«, ali, u isto vreme je dvadeset i tri miliona »ruskih trudbenika« živelo u kmetskom ropstvu, a to je — pomislite samo — ipak nešto mnogo teže nego slobodni izbor »mesta boravka«! I šta — jesu li ih tada Jevreji žalili? Ne mislim da jesu — i na jugu i na zapadu Rusije na to će vam dati odgovarajući odgovor. Ne, i tada su oni isto ovako vikali o svojim pravima, o pravima koja nije imao i sam ruski narod, vikali su i jadikovali da su odbačeni, da su mučenici, govorili su — dajte nam veća prava, pa onda »zahtevajte od nas ispunjavanje obaveza prema državi i podanicima koji su tu rođeni«. Ali, evo, došao je Oslobodilac i oslobodio je svoj narod, i šta se desilo — ko se prvi bacio na taj narod kao na žrtvu, ko je počeo da se koristi njegovim porocima, ko je taj narod prvi smotao u večne mreže zlata i profita, ko se odmah našao tamo gde su dotad bili spahije koje su, istina, eksploatisale narod, ali koje su se trudile da ga ne unište sasvim, spahije su čuvale svoje seljake jer im je bilo stalo do radne snage — a Jevrejin se nije mnogo brinuo za tu radnu snagu, on je uzimao svoje i odlazio! Ja znam da će Jevreji, kad ovo budu pročitali, povikati kako to

nije istina, kako je to kleveta, kako ja lažem, kako ja svim tim glupostima vcrujem zato što ne poznajem »četrdeset vekova istorije«, tih čistih anđela koji su neuporedivo »moralno čistiji ne samo od druge nacionalnosti, nego i od samog ruskog naroda koji sam ja obogotvorio« (prema rečima moga dopisnika — o čemu sam napred govorio). Ali neka, neka su oni moralno čistiji od svih drugih naroda na svetu, pa, razume se, i od samog ruskog naroda; međutim, evo, upravo sam pročitao u martovskoj svesci Vesnika Evrope da su Jevreji u Americi, u njenim južnim državama, več masovno nagrnuli na mnogomilionske mase oslobođenih Crnaca i da su ih već dograbili u svoje ruke, kako samo oni znaju, da su ih opseli svojom večnom »zlatnom trgovinom«, koristeći pri tom odsustvo iskustva i poroke kojih ima u tih eksploatisanih plemena. Imajte na umu, ja sam se, pročitavši sve ovo, setio kako mi je, još pre pet godina, padalo na pamet da Crnci koje su oslobodili od vlasti robovlasnika neće moći da se održe upravo i zato što će na njih, kao na bespomoćne žrtve, odmah navaliti Jevreji kojih ima mnogo u svetu. Ja sam tada o tome pomišljao, i uveravam vas da mi je u to vreme često padala na parnet ista pomisao: »Zbog čega se ništa ne čuje o tamošnjim Jevrejima, zbog čega novine ništa ne javljaju, ta ti Crnci su za Jevreje pravo blago, je li mogućno da će oni to ispustiti?« I, evo, dočekao sam, novine pišu, i ja sam to pročitao. A pre nekih desetak dana, pročitao sam u Novom vremenu (broj 371) dopis iz Kovna, nešto izuzetno karakteristično: »Javljaju — tamo su Jevreji tako navalili na mesno litvansko stanovništvo da ga umalo nisu uništili votkom, tek su ksendzi — njihovi sveštenici uspeli da spasu narod preteći mu mukama u paklu i organizujući trezvenjačka društva«. Prosvećeni dopisnik, istina, silno crveni zbog svojih sunarodnika koji još veruju u paklene muke o kojima mu govore ksendzi, ali on javlja i to da su se posle ksendza oglasili i tamošnji prosvećeniji ekonomisti koji su počeli da organizuju seljačke banke u nameri da izbave seljaka od Jevrejina-zelenaša, kao i seljačke pijace na kojima bi »bedna masa trudbenika« mogla da kupi robu za svakodnevnu potrošnju po stvarnim cenama, a ne po cenama koje nameću Jevreji. Evo, ja sam sve to čitao, i znam da će uglas povikati kako to ništa ne dokazuje, kako je sve samo zato što su Jevreji i sami ugnjeteni, što su i sami bedni, i kako je to samo »borba za opstanak«, i kako sve to ne može da shvati jedino budala — kad bi

Jevreji, povikaće, bili bogatiji, oni bi odmah pokazali svoje najhumanije strane, i to tako da bi time zadivili ceo svet. No, naravno, svi ti Crnci i Litvanci su još bedniji od Jevreja koji ih cede (ta pročitajte samo taj napis), i oni se gnušaju takve trgovine na kakvu je Jevrejin tako lakom — a drugo, nije teško biti human kad si bogat i sit i, eto, u pitanju je »borba za opstanak«, i ne prilazi mi blizu. Prema mom mišljenju, to nije baš neka anđeoska osobina. A treće — ja ova dva navoda iz Vesnika Evrope i Novog vremena ne ističem kao nekakve činjenice koje imaju odlučujući značaj, koje su od kapitalne vrednosti. Ako bi se pisala istorija tog svetskog plemena, moglo bi se naći na hiljade takvih, i još krupnijih, činjenica i, prema tome, ove dve činjenice ne doprinose nešto posebno svemu tome, no — u svemu tome je posebno zanimljivo ovo: zanimljivo je, naime, da ako vam je u razgovoru ili, prosto tako, u vašim nekakvim razmišljanjima — potrebno neko obaveštenje o Jevrejima i njihovim poslovima — onda nemojte uopšte ići u biblioteke, nemojte kopati po starim knjižurinama ili vašim zabeleškama, i nemojte se mnogo naprezati — možete odmah, ne dižući se s mesta, u novinama koje vam prve padnu pod ruku, na drugoj ili trećoj stranici obavezno naći nešto o Jevrejima, baš ono što vas možda najviše interesuje, što je najkarakterističnije, i uvek zapravo sve jedno i isto — sve sami njihovi podvizi! I, složićete se sa mnom, to nešto znači, to nešto dokazuje, i to o nečemu govori, bez obzira na to što smo, može biti, potpune neznalice što se tiče četrdesetvekovne istorije toga plemena. Razume se, meni će odgovoriti da su svi obuzeti mržnjom, i da svi lažu. Naravno, može biti i tako da, naime, svi do jednoga lažu, ali u tom slučaju nameće se drugo pitanje: ako svi do jednoga lažu, i ako su svi obuzeti mržnjom, morala je i ta mržnja zbog nečega nastati, »ta nešto mora da znači ta reč svi!« — kako je nekad uzvikivao Bjelinski.

»Slobodni izbor mesta boravka!« Ali, zar je Rus, rođen tu, slobodan u izboru svog mesta boravka? Zar se ne sreću i danas ograničenja u izboru mesta boravka, koja svoje poreklo vode iz vremena seljačkog ropstva, ograničenja koja pogađaju običnog ruskog čoveka na koja odavno već ukazuje vlada? A što se tiče Jevreja, očito je svima da su njihova prava slobodnog izbora mesta boravka sve veća i veća u toku ovih poslednjih dvadeset godina. Barem njih sada u Rusiji ima i u takvim mestima u kakvim se ranije nisu mogli videti. Ali,

Jevreji ne prestaju da jadikuju zbog mržnje i ugnjetavanja. Neka ja i nisam mnogo siguran u poznavanju jevrejskog načina života, ali jedno sigurno znam, i u vezi s tim spreman sam da se sporim sa svakim: nema u našeg običnog naroda smišljene, apriorne i neke tupe religiozne mržnje prema Jevrejima, onakve, na primer, u stilu: »Juda je« — vele — »i Hrista prodao«. Ako se nešto slično i čuje ponekad od dece ili od pijanaca, narod naš gleda na Jevrejina bez ikakve unapred smišljene mržnje. Ja sam to posmatrao pedeset godina. Imao sam prilike da živim s narodom, s masom narodnom u kasarnama, da spavam na istim daskama. Tamo je bilo nekoliko Jevreja — i niko ih nije prezirao, niko ih nije terao iz društva, niko ih nije progonio. Kada su oni molili (a Jevreji se mole glasno, i oblače posebnu odeću u vreme molitve), ndko nije u tome video ništa čudno, niko ih nije vređao niti im se ko smejao, što bi se, uostalom, moglo očekivati od takvog, prema vašem mišljenju, grubog sveta kakav je ruski narod, naprotiv — svi su, gledajući na njih, obično govorili: »Takva im je vera, tako se oni mole« — i svi su prolazili mirno kraj njih sa, reklo bi se, razumevanjem i odobravanjem. I šta — upravo su se ti Jevreji tuđili od Rusa, nisu hteli da jedu zajedno s njima, gledali su na njih s visine (i to gde? — u tamnici!) i, uopšte, ti su se gadili i gnušali Rusa i »rođenog tu« ruskog naroda. Takva je situacija i u vojničkim kasamama, i svuda u Rusiji: zainteresujte se, pitajte samo da li u kasarnama vređaju Jevrejina zato što je Jevrejin, što je »Židov«, zbog njegovih običaja i njegove vere? Nigde ga niko ne vređa, i tako u celom našem narodu. Naprotiv, ja vas uveravam da običan čovek sasvim dobro vidi i razume (to ne kriju ni sami Jevreji) da Jevrejin neće s njim zajedno da jede, da se on njega gnuša, da se od njega tuđi koliko god može, i šta — umesto da se vređa zbog svega toga, naš obični čovek jednostavno kaže, mimo i sasvim jasno: »Takva mu je vera, to on zbog svoje vere neće s nama zajedno da jede, zbog vere se on tuđi od nas« (dakle, ne zato što je zao) i, shvatajući taj dublji razlog, Rus izvinjava Jevrejina. No, meni je ponekad padala na pamet i ovakva fantazija: šta bi bi'lo kad bi u Rusiji bilo ne tri miliona Jevreja, nego tri miliona Rusa, kad bi bilo osamdeset miliona Jevreja — šta bi tada bilo s Rusima, kako bi ih Jevreji tretirali? Da li bi im oni dozvolili da budu s njima jednaki u pogledu prava? Da li bi im dozvolili da se među njima slobodno mole? Ne bi li ih pretvorili u prave robove? Pa i gore od toga — ne bi li im sasvim ogulili kožu? Ne

bi li ih sasvim razorili i potpuno uništili, kako su oni činili nekad s dmgim narodima u toku svoje istorije? Da, uveravam vas, nema u ruskom narodu unapred smišljene mržnje prema Jevrejima, postoji samo nesimpatija prema njima, koja je u brojnim mestima naročito velika. O, bez toga ne može da bude, ali sve to nije zato što su oni Jevreji, to nije zbog neke plemenske ili religiozne mržnje — to se zbiva zbog drugih razloga, za koje je kriv ne narod koji je ovde rođen, nego opet — sam Jevrejin.

III
STATUS IN STATU. ČETRDESET VEKOVA POSTOJANJA

Mržnja, i to mržnja zbog predrasuda — eto, zbog toga Jevreji optužuju lokalno stanovništvo. Ali, ako već govorimo o predrasudama, šta mislite — ima li Jevrejin manje predrasuda u odnosu na Rusa, ili Rus u odnosu na Jevrejina? Nije li više toga u Jevrejina? Evo, ja ću vam ponuditi jedan primer kako se običan Rus odnosi prema Jevrejinu, i imam pred očima pisma Jevreja, i to ne običnih ljudi, nego obrazovanih Jevreja i — koliko je mržnje u tim pismima prema »ovde rođenom« lokalnom stanovništvu! Što je, međutim, najvažnije, pišu — da oni to uopšte sami ne primećuju.

Vidite, da bi se na zemlji opstalo četrdeset vekova, dakle, u toku celog istorijskog perioda čovečanstva, da bi se opstalo u tako čvrstom i nenarušivom jedinstvu u uslovima kad se tako često gubila vlastita teritorija i vlastita politička nezavisnost, svoji zakoni, pa čak počesto i sama vera — kad se gubila i opet javljala u obliku pređašnje ideje ali izmenjenog oblika i sama ta vera, pa i sam zakon — takav narod, narod takve vitalnosti i energije, za kakve nema primera u istoriji, ne bi mogao da opstane u svetu bez onog status in statu[9], i to je taj narod sačuvao uvek i svuda za sve vreme najstrašnijih dijaspora i gonjenja koje je taj narod preživeo u toku istorije. Govoreći o tom status in statu, uopšte nemam nameru da ističem neku optužbu. Ali, u čemu se sastoji taj status in statu, u čemu je ta njegova večna i nepromenjiva ideja, u čemu je suština te ideje?

Bilo bi potrebno mnogo vremena da se sve to izloži, to je i nemogućno u jednom kratkom tekstu, a nemoguće je još i zbog jednog razloga — nije se navršilo vreme i rok tamo nečemu, bez

obzira što je prošlo već četrdeset vekova otada; poslednja ljudska reč o tom velikom plemenu još nije rečena. Ne ulazeći u svu dubinu i u suštinu toga svega, mogu se prikazati makar neke karakteristike toga status in statu, barem one koje se, i spolja gledano, mogu uočiti. Te su karakteristike sledeće: dobrovoljna segregacija koja je podignuta na stepen religiozne dogme, odbijanje da se bilo s kim mešaju, vera da na svetu postoji samo jedna nacionalnost — jevrejska, i da druge, naravno, postoje, ali valja smatrati da one kao i da ne postoje na svetu. Izdvojite se među plemenima i pokažite sebe, i znajte da ste zasad jedini narod Božji, a sve druge ili istrebite, ili u robove pretvorite, ili th eksploatišite. Verujte u svoju pobedu nad svim narodima sveta, verujte da će vam se svi pokoriti. Gnušajte se svih ostalih, i po svom načinu života ne mešajte se s drugima. I čak i onda kad budeš lišen svoje zemlje i svoje političke individualnosti, čak i onda kada budeš rasut po licu zemljinom i oteran među druga plemena — svejedno — veruj u sve ono što ti je obečano jednom i zauvek, veruj da će se sve to zbiti što je obećano — a zasad gnušaj se svih, tuđi se od svih i ekspioatiši sve i — čekaj i jedino čekaj...! Evo, to je suština ideje tog status in statu i zatim, razume se, postoje još i neki unutarnji, i možda tajanstveni, zakoni koji štite takvu ideju.

Vi kažete, gospodo obrazovani Jevreji i oponenti, da su sve ovo same gluposti i da, ako je toga status in statu i bilo (dakle, bilo — sada toga nema, sreću se još bledi tragovi toga), njega je stvorilo gonjenje i jedino gonjenje, njega je stvorila srednjovekovna religiozna mržnja koje je i ranije bilo, taj je status in statu, prema vama, isključivo posledica osećanja potrebe za samoodržanjem. Ako nečega sličnog ima i danas naročito u Rusiji, to je samo stoga što Jevrejin još nije izjednačen u pravima s lokalnim stanovništvom. Ali, evo šta ja mislim: kad bi on bio i izjednačen u pravu s drugima, on se ne bi odrekao toga status in statu. I još: objašnjavati status in statu samo gonjenjem i osećanjem potrebe za samoodržanjem — nedovoljno je. Potreba za samoodržanjem i upornost u tom smislu ne bi mogli da potraju četrdeset vekova, dosadilo bi takvo samoodržanje u toku tako dugotrajnog perioda. I mnogo jače civilizacije u svetu nisu uspevale da postignu ni polovinu toga vremena, gubile su političku moć i plemenski oblik. Glavni razlog nije samo u toj potrebi za samoodržanjem, postoji tu nekakva druga ideja koja pokreće i vodi, nešto posebno duboko što

je ukorenjeno u samoj tajni sveta, o čemu ljudi sve do danas nisu u stanju da kažu neku konačnu reč, kao što sam malo napred već naglasio. Da je religiozni moment tu na prvom mestu — u tako nešto ne može da bude sumnje. Da nekakva svoja Promisao pod imenom drevnog prvobitnog Jehove sa svojim idealom i svojim zavetom i dalje vodi svoj narod nekom sigurnom cilju — to je već sasvim jasno. I nemogućno je, to ponavljam, zamisliti Jevrejina bez Boga; i ne samo to, ja čak ne verujem da i obrazovani Jevrejin može da bude ateist: svi su oni od istog korena, i Bog jedini zna šta još svet može da doživi od obrazovanih Jevreja! Ja sam još u detinjstvu čitao i slušao legendu o Jevrejima koja kaže da oni i danas neumomo očekuju Mesiju, svi oni, i onaj najniži Jevrejin i onaj iz najviših krugova koji je obrazovan — kabalist, rabin, filosof, naučnik — svi oni veruju da će ih Jehova opet okupiti u Jerusalimu, da će mačem svojim zgromiti sve narode i staviti ih njima pod noge; zbog toga Jevreji, barem većina među njima, stavljaju na prvo mesto samo jednu profesiju — trgovina zlatom, obradu zlata, da ne bi, kad se Mesija bude javio, bili u položaju ljudi bez otadžbine, da ne budu neki došljaci koji nisu prihvatili tla, nego da zlatom i dragocenostima koje imaju sebe učvrste tada, kad —

Kad na Istoku blesne zrak Danice:
Mi ćemo bubnjeve, zurle i cimbala,
I zlato i dobro i našu svetinju
Odneti Domu starom, daleko tamo — u Palestinu!

Sve sam ja to, ponavljam, slušao kao legendu, ali verujem da ta suština živi u masi među svim Jevrejima, u obliku nekakve instinktivne i nezadržive težnje. Da bi se takva suština očuvala, potrebno je, naravno, da bude očuvan taj i takav status in statu. To se i očuvalo. Prema tome, gonjenje Jevreja nije bilo razlog nečem sličnom, postoji neka druga ideja...

Ako, pak, postoji uistinu takav posebni, unutra ukorenjen i strog sistem u Jevreja, nešto takvo što ih održava kao celinu koja ima svrhe i koja je nešto posebno, onda se gotovo i možemo zamisliti nad pitanjem o njihovom potpunom izjednačavanju u pogledu prava s drugim stanovništvom koje je poreklom odavde. Po sebi se razume, tu je potreban human, pravičan odnos, tu je potrebna humanost i

hrišćanski zakon — to je ono što bi trebalo da bude primenjeno u odnosu prema Jevrejima. Ali ako oni budu, naoružani snagom svog pomenutog sistema i svoje posebnosti, snagom svoje plemenske i religiozne izdvojenosti — naoružani snagom svog zaveta i svojih principa koji su u potpunoj suprotnosti sa svim principima prema kojima se dosad razvijalo evropsko društvo — ako oni budu, kažem, tražili potpuno izjednačenje u svim mogućnim pravima u odnosu na ovdašnje stanovništvo — neće li se tada dogoditi da oni dobiju i nešto više, nešto što je iznad svega onoga i svih onih prava koje ima isto to ovdašnje stanovništvo!? Tu će, naravno, pomenuti druge narodnosti: »Evo« — reći će — »oni su izjednačeni, ili gotovo izjednačeni, sa svima, a Jevreji imaju manje prava od drugih narodnosti, i to je, eto, zato što se nas Jevreja plaše, što smo mi navodno štetniji od pripadnika drugih narodnosti. No, zbog čega je Jevrejin štetan? Ako u jevrejskom narodu ima rđavih kvaliteta, to je samo stoga što tome doprinosi sam ruski narod svojim neznanjem i svojim neobrazovanjem, svojom nesposobnošću za samostalniji razvitak u ekonomskom smislu. I sam ruski narod traži posrednika, rukovodioca i ekonomskog zaštitnika u svojim poslovima, kreditora, i sam ih priziva u pomoć, sam im se predaje u ruke. Pogledajte, naprotiv, kako je to u Evropi: tamo je narod jak i samostalan, snažan duhom, njegov je nacionalni razvoj jasan, on ima ukorenjene radne navike i voli da radi i, eto — tamo nemaju razloga da se boje Jevreja! Jeste li čuli da je u Francuskoj bilo neke štete od tog jevrejskog status in statu?«

Ovakav način rasuđivanja je očito zasnovan i razložan, međutim, nameće se u svemu tome neka vrsta primedbe, onako kao u zagradi, a to je sledeća primedba: ispada da je Jevrejima dobro onamo gde je narod neprosvećen, gde je narod porobljen ili nerazvijen u ekonomskom smislu — tu je, izgleda, njima sekira pala u med! I umesto da svojim uticajem podiže nivo obrazovanja lokalnog stanovništva, umesto da u njemu razvija smisao za napredak, Jevrejin svuda gde se nađe ponižava i kvari narod, gde se on nađe — tamo se čovečnost gubi, tamo zajedno s tim dolazi do još veće bede, tamo se pada u još veće očajanje. Pitajte u našoj provinciji tamošnje stanovnike: šta je to što pokreće Jevreje, šta je to što ih je pokretalo u toku tolikih vekova? Dobićete jednodušan odgovor: nemilosrdnost, »samo ih je pokretala ta nemilosrdnost prema nama, i večna žeđ da

se napiju naše krvi i našeg znoja«. I, stvamo, cela aktivnost Jevreja u našim provincijama svodila se jedino na to da što je mogućno više podjarme tamošnje stanovništvo, da ga stave u položaj potpune zavisnosti, koristeći pri tom mesne običaje i navike. Oni su uvek umeli da se približe onima od kojih je narod zavisio, i oni ne bi trebalo da se tuže zbog svojih manjih prava u odnosu na lokalno stanovništvo. Dobili su oni dosta prava baš u poređenju s lokalnim stanovništvom. Šta je bilo, pak, u toku decenija i vekova s ruskim narodom tamo gde su se naseljavali Jevreji — o tome svedoči istorija naših ruskih provincija. I šta? Pokažite mi na neko drugo pleme među mskim narodima — među narodima Rusije, koje bi se po svom pogubnom uticaju moglo uporediti, u tom smislu, s Jevrejima? Takvog plemena nema; u tom smislu, Jevreji su na nivou originalnosti u odnosu na druge narode u Rusiji, a razlog tome je u onom status in statu, u onom duhu koji diše mržnjom prema svakome ko nije Jevrejin, u duhu one nemilosrdnosti koja se oseća u njihovom odnosu prema svakome i prema svemu što nije jevrejsko — prema svakom drugom biću, plemenu ili narodu. I kakvo mi je to opravdanje što u tom smislu nisu poklekli narodi na Zapadu, što je, zar ne — ruski narod svemu tome sam kriv? Zato što je ruski narod u graničnim provincijama postao slabiji u odnosu na druge narode (a to je, naravno, posledica vekovnih loših političkih prilika), zbog toga će i udaviti eksploatacijom taj narod tako, umesto da mu pomognu!

Ako već ukazuju na primer Evrope, posebno Francuske, valja znati da je i tamo bio od štete, nema sumnje, taj status in statu. Naravno, hrišćanstvo i hrišćanska ideja su tamo padali, i padaju i sada, ne krivicom Jevreja, nego zbog njihove kriviee evropske, pa ipak, primećuje se i tamo u Evropi neka vrsta trijumfa Jevreja koji je, umesto mnogih nekadašnjih ideja, nametnuo svoju ideju. O, razume se, čovek je oduvek u sva vremena obožavao materijalizam, oduvek je bio sklon da svoju slobodu vidi samo u novcima koje je nakupio i koje je na svaki način uspeo da sačuva. Ali, nikad se dosad nisu takve težnje nudile otvoreno i na didaktičan način kao najdostojniji princip kao što je, evo, slučaj u ovom našem devetnaestom veku. »Svak za sebe i jedino za sebe, svaki odnos među ljudima meri se po tome koliko je meni od koristi« — to je moralni princip većine današnjih ljudi (to je osnovna ideja buržoazije koja je, krajem prošloga veka, došla na

smenu starom svetskom sistemu, ta je ideja danas glavna ideja veka u celom evropskom društvu). Ti ljudi čak nisu loši ljudi, naprotiv, to su trudbenici koji nikoga nisu ubili, niti su kome šta ukrali. Nemilosrdnost prema osiromašenim masama, gubljenje bratskih osećanja, eksploatacija siromašnih od strane bogatih — o, naravno, svega je toga biio i ranije, ali nikad sve to nije podizano do nivoa istine i nauke — sve je to hrišćanstvo osuđivalo — a sada se sve to pretvara u vrlinu. Prema tome, nije slučajno što tamo Jevreji vladaju na berzama, nije slučajno što oni drže kapital, nije slučajno što su oni vlasnici kreditnih ustanova, i nije slučajno, ponavljam to — što oni vladaju u međunarodnoj politici, a šta će biti dalje, to znaju već i sami Jevreji: bliži se njihovo carstvo, potpuno njihovo carstvo! Nastupa potpuni trijumf ideja kojima će potamniti osećanje čovekoljublja, žeđ za istinom i pravdom, pred kojima će se ugasiti osećanje hrišćanske, nacionalne i narodne gordosti evropskih naroda. Nastupa materijalizam kao oličenje slepe sladostrasne žeđi za ličnim materijalnim obezbeđenjem, kao oličenje žeđi za gomilanjem i skupljanjem novaca po svaku cenu — i to je sve što se priznaje kao uzvišeni cilj, kao razum i sloboda, umesto ideje spasenja koja počiva na sve većem moralnom i bratskom sjedinjenju ljudi. Nasmejaće mi se i reći će mi da se sve to tamo ne događa zbog Jevreja. Naravno, ne samo zbog Jevreja, ali ako su Jevreji konačno trijumfovali i procvetali u Evropi baš u vreme kad su tamo trijumfovali ti novi principi koji su dignuti do nivoa moralnih principa — onda je nemogućno otkloniti zaključak da su i Jevreji u tome imali uticaja. Naši oponenti kažu da su Jevreji, naprotiv, siromašni, siromašni svuda u svetu, a posebno u Rusiji, gde je bogat samo njihov gornji sloj, vrh, bankari i kraljevi berzi, ostali su, vele oni — devet desetina njih, sve sami siromašni ljudi koji se bore za koru hleba, oni se bave mešetarenjem kako bi stekli koju kopejku za hleb. Da, izgleda da je to istina, ali šta to znači? Ne znači li to upravo da u samom trudu Jevreja (to jest, barem većine njih), u samom njihovom načinu eksploatisanja ima nečeg nenormalnog, neprirodnog, nečega što u sebi samom nosi sopstvenu kaznu? Jevrejin predlaže posredništvo, on trguje tuđim radom. Kapital — to je nagomilani rad, Jevrejin voli da trguje tuđim radom! No, sve to zasad ne menja ništa: vrhovi jevrejstva caruju nad čovečanstvom, i sve jače i sve upomije nastoje da svetu daju svoj oblik i da mu nametnu svoju suštinu. Jevreji

upomo govore da i među njima ima dobrih ljudi. Bože moj! Ali zar je stvar u tome? Mi sada uopšte i ne govorimo o dobrim i o lošim ljudima. Zar da među njima ne bude takođe dobrih ljudi? Zar je pokojni Parižanin Džems Rotšild bio loš čovek? Mi govorimo o celini i o ideji koja vlada tom celinom, mi govorimo o judejstvu i o ideji judejstva koja je zahvatila ceo svet umesto »neuspelog« hrišćanstva...

IV
ALI — NEKA ŽIVI BRATSTVO

Ali, šta ja govorim, i zbog čega? Ili sam neprijatelj Jevreja? Je li to istina, kako to meni piše jedna, u to nema sumnje (ja to vidim po pismu i po iskrenim osećanjima iz tog pisma) plemenita i obrazovana jevrejska devojka — je li mogućno da sam ja, kako ona kaže, neprijatelj tog »nesrećnog« plemena koje »u svakoj prilici koja mi se ukaže (tobože) žestoko napadam«. »Vaše prezrenje prema jevrejskom plemenu koje »ni o kome osim sebe ne misli«, i tako dalje — »očito je«. Ne, ja ne priznajem takvu očitost, sam taj efekt ne prihvatam. Naprotiv, upravo ja i kažem i pišem »da sve što zahtevaju humanost i pravičnost, sve što zahtevaju čovečnost i hrišćanski zakon — sve to bi trebalo da bude učinjeno za Jevreje«. Ja sam već napisao te reči napred, i sada tome dodajem još da, bez obzira na sve razloge koje sam već istakao, odlučno stojim na stanovištu da bi Jevrejima trebalo obezbediti šira prava u formalnom zakonodavstvu i, ako je to samo mogućno, ja sam i za njihovo potpuno izjednačenje u pogledu prava s lokalnim stanovništvom (NB — iako, može biti, oni već i sada u mnogim slučajevima imaju mnogo veća prava ili, bolje reći, mnogo veće mogućnosti da se takvim pravom koriste nego što ga ima domaće stanovništvo). Naravno, meni pada na pamet i ovakva fantazija, na primer: »No, šta će biti ako se naša seoska opština zbog nekih razloga i na neki način nađe u krizi, ta opština koja je štitila našeg bednog domaćeg seljaka od svih zala — no, šta će biti ako na tog sada oslobođenog mužika, koji još nema iskustva, kojeg je sve do sada štitila ta opština, i koji je podložan svakoj sablazni — navali ceo »kagol« (to je jevrejska seoska opština) Jevreja — da, šta će onda biti: tu je u tren oka njegov kraj — sva njegova imovina, sva njegova moć će u toku noći preći u ruke Jevreja, i nastupiće takvo vreme s

kojim se neće moći porediti ne samo vreme kreposnog prava, nego i vreme tatarskoga ropstva«.

No, bez obzira na sve »fantazije« i na sve što sam napisao napred, ipak sam za potpuno i konačno izjednačenje u pravima — zato što je to Hristov zakon, stoga što je to hrišćanski princip. No, ako je tako, zbog čega sam onda napisao toliko stranica, šta sam ja hteo da kažem ako sam toliko mnogo protivrečio sebi? Eto, hteo sam da kažem upravo to da tu nema protivrečnosti, i da ja s ruske strane, sa strane lokalnog stanovništva, ne vidim nikakve prepreke što se tiče većeg proširenja prava Jevreja, ali isto tako tvrdim — da se prepreke nalaze u samim Jevrejima, u njih ih ima neuporedivo više nego u Rusa, i ako sve dosad nije postignuto tako nešto što od svega srca želimo, Rus je zbog svega toga neuporedivo manje kriv nego sam Jevrejin. To je ono kako sam upoređivao običnog Jevrejina koji nije hteo da se meša niti da jede zajedno s Rusima, a ovi ne samo što se nisu ljutili zbog toga, ne samo što mu se nisu zbog toga svetili, nego naprotiv — odmah su sve razumeli i izvinjavali su ga govoreći: »To on tako čini jer mu je takva vera« — isto tako kao i u ovog običnog Jevrejina, mi i u obrazovanog Jevrejina možemo zapaziti, veoma često, takvo neodmereno i oholo prezrenje u odnosu prema Rusu. O, oni kažu kako vole ruski narod, jedan mi je čak pisao kako čak pati zato što ruski narod nema religiju i što ništa ne razume u tom svom hrišćanstvu. To je snažno od jednog Jevrejina, i samo se nameće jedno pitanje: razume li nešto od tog hrišćanstva sam taj visokoobrazovani Jevrejin? Uobraženost i oholost su ona svojstva jevrejskog karaktera koje mi Rusi veoma mučno doživljavamo. Ko je od nas, Rus ili Jevrejin, manje sposoban da shvati drugoga? Kunem se, ja bih pre opravdao Rusa: u Rusa barem nema (sigurno nema!) verske mržnje prema Jevrejimu. A što se tiče ostalih predubeđenja, gde su ona, u koga su veća? Evo, Jevreji viču da su oni toliko vekova bili ugnjetavani, da su i sad ugnjetavani i progonjeni, i da bi sve to barem Rus trebalo da uzme u obzir prilikom donošenja svog suda o jevrejskom karakteru. U redu, mi to uzimamo u obzir, i to možemo da dokažemo: među prosvećenijim slojevima ruskog naroda često je mogao da se čuje glas u odbranu Jevreja. No, a Jevreji: jesu li oni uzimali u obzir, uzimaju li oni i sada u obzir, žaleći se i tužeći se na Ruse, tolike vekove ugnjetavanja i gonjenja koje je podneo sam taj

ruski narod? Može li se tvrditi da je ruski narod pretrpeo manje nevolja i zla »u toku svoje istorije« nego što je pretrpeo jevrejski narod bilo gde? Sme li se kazati da se, veoma često, Jevrejin nije ujedinjavao s goniteljima, da nije uzimao u zakup ruske ljude, i da se nije i sam pretvarao u gonitelja? Ta svega je toga bilo, doista bilo, to je istorijska činjenica, ali mi nismo nikad čuli da se jevrejski narod zbog toga kajao, on uporno optužuje mski narod zato što ga ovaj ne voli mnogo.

Ali, neka bude, neka bude! Neka nastupi potpuno duhovno jedinstvo, i neka ne bude nikakve razlike u pravima među plemeniima! A za to ja, pre svega, molim moje oponente i moje dopisnike-Jevreje da budu, naprotiv, prema nama Rusima snishodljiviji i pravedniji. Ako je njihova oholost, ako stalna »žalosna gadljivost« Jevreja prema mskom plemenu jeste doista samo predubeđenje, »istorijska naslaga«, ako je sve to nešto što se ne skriva u nekim mnogo dubljim tajnama njihova zakona i sistema — neka sve to što pre nestane, ujedinimo se onda u duhu bratstva i uzajamne pomoći, u ime velikog cilja služenja našoj zemlji, našoj državi i otadžbini našoj! Neka prestanu uzajamne optužbe, neka iščezne neprestana egzaltacija tih optužbi koja ometa pravilno razumevanje stvari. A za ruski narod se može garantovati — o, on će prihvatiti Jevrejina kao brata, bez obzira na razlike u veri, prihvatiće ga potpuno uvažavajući istorijsku činjenicu tih razlika, pa ipak, za bratstvo, za potpuno bratstvo potrebno je da bude bratskog osećanja i s jedne i s druge strane. Neka Jevrejin pokaže prema Rusu makar malo tog bratskog osećanja, kako bi ga ohrabrio. Ja znam da u jevrejskom narodu i danas ima mnogo ljudi koji žude za tim da se nesuglasice smanje, ljudi humanih, i neću o tome da ćutim, jer bih tako skrivao istinu. Eto, zbog tih ljudi, zbog tih humanih ljudi koji ne bi trebalo da očajavaju, ja sam se zalagao za veće proširenje prava jevrejskog plemena, barem nekim mogućnostima, zapravo u zavisnosti od toga koliko će sam jevrejski narod biti u stanju da dokaže da je spreman da prihvati takva prava, ne nanoseći štete lokalnom stanovništvu. Moglo bi se, čak, poći još više napred, mogli bi se čak učiniti novi koraci s ruske strane... Pitanje je samo u ovome: hoće li moći mnogo da učine ti novi dobri ljudi kojih ima među Jevrejima, koliko su i sami oni sposobni da se prihvate nove i velike stvari izgrađivanja pravoga bratstva i jedinstva, zajedno s ljudima koji su im tuđi po krvi i veri?

GLAVA TREĆA

I
SAHRANA »GRAĐANINA SVETA«

Hteo sam da govorim o mnogim stvarima ovoga puta, u ovom mom martovskom broju Dnevnika. I, evo, opet je nekako ispalo da je ono o čemu sam hteo da kažem samo nekoliko reči zauzelo ceo prostor. A koliko ima tema o kojima sam se spremao da progovorim u toku cele godine, i nikako da se pripremim za to! Ima stvari o kojima bi upravo trebalo mnogo reći, no kako ispadne najčešće — da, mnogo i ne bi trebalo reći — čovek se i ne prihvata teme.

Hteo bih ovog puta, takođe, pored svih tih drugih »važnih« tema, da kažem reč-dve, onako kao u prolazu, o umetnosti. Gledao sam Rosija u Hamletu, i zaključio da sam, umesto Hamleta, video gospodina Rosija. No, bolje je i ne počinjati razgovor ako čovek nema namere da kaže sve. Hteo bih da kažem (nešto malo) o slici Semiradskog, a najviše bih hteo da kažem makar reč-dve o idealizmu i realizmu u umetnosti, o Rjepinu i o gospodinu Rafaelu — ali, izgleda da ću sve to morati da odložim za neki pogodniji momenat. Zatim, hteo bih i o tome čak i nešto više, da napišem nešto povodom nekih pisama koja sam dobio u vreme izdavanja mog Dnevnika, naročito o onim anonimnim. Uopšte uzeto, ne mogu da odgovorim na sva pisma koja dobijam, a posebno na ona anonimna, ali u toku ovog polugodišta zaključio sam, na osnovu te korespondencije (koja se uopšte ticala naših tema), nešto što će, barem prema mom mišljenju, biti zanimljivo. Barem se može načiniti nekoliko opštih zapažanja na osnovu tog iskustva o našem ruskom stanju duhova, o tome čime se zanimaju i kuda smeraju naši prazni i dokoni umovi, pri čemu se mogu zapaziti karakteristične crte, već prema dobu uzrasta, prema polu, staležu, pa i prema određenom mestu u Rusiji. Mislim da bi se moglo rezervisati malo mesta u narednim brojevima Dnevnika da se nešto kaže i o anonimnim pismima, posebno o njihovim odlikama, i mislim da to ne bi bilo baš mnogo dosadno, jer — ima tu svakojake raznovrsnosti. Razume se, ne može se sve reći, ne može se sve objaviti, čak se ne može reći možda i ono najzanimljivije. I zbog toga

se bojim da se toga prihvatim, ne znam hoću li moći da izađem na kraj s temom.

No, sada ću navesti pismo koje već nije anonimno, koje mi je napisala meni dobro poznata g-đa L., mlada žena — Jevrejka s kojom sam se upoznao u Petrogradu, i koja mi se sada obraća iz M. Ja i cenjena g-đa L. gotovo nikad nismo raspravljali o »jevrejskom pitanju«, iako je ona, kako izgleda, neka stroga i ozbiljna Jevrejka. Vidim, čudno mu dođe ovo pismo uz ovaj moj tekst o jevrejskom pitanju, uz ovu glavu koju sam upravo završio. Biće mnogo za jednu istu temu. Ali, nije tu sve na istu temu, ako delimice toga i ima, ipak se primećuje i druga, upravo sasvim suprotna strana problema, pa čak i aluzija na mogućno rešenje tog problema. Neka mi gospođa L. velikodušno oprosti što ću rečima iz njenog pisma opisati sahranu doktora Hindenburga iz M., sahranu pod čijim je prvim utiscima ona i pisala ove tako iskrene i uzbudljivo istinite svoje redove. Neću da skrivam da je ovo pisala Jevrejka, da su ovo osećanja jedne Jevrejke...

»Ovo pišem pod svežim utiskom pogrebnog marša. Sahranjivali su doktora Hindenburga, koji je umro u 84-oj godini. Pošto je on protestant, prvo su ga odneli u luteranski hram, pa tek posle na groblje. Takvog saučešća, takvih reči koje dolaze pravo iz duše, takvih vrelih suza — sve to ja dosad nisam srela na sahranama... On je umro u takvoj bedi da nije bilo novaca ni za sahranu.

Već 58 godina on radi u M..., i koliko je samo dobra on učinio u tom periodu. Kad biste vi, Fjodore Mihajloviču, znali kakav je to bio čovek! On je bio doktor i akušer: njegovo ime će zapamtiti potomstvo, o njemu ovde već postoje legende, običan svet ga je zvao ocem, voleli su ga i obožavali, i tek njegovom smrću su svi shvatili šta su izgubili u tom čoveku. Dok je on još ležao u sanduku (u crkvi), nije bilo, čini mi se, ni jednog čoveka koji nije prišao da zaplače nad njim, da mu poljubi noge, a posebno su to činile siromašne Jevrejke kojima je on mnogo pomogao, one su plakale i molile su se da on stigne pravo u raj. Danas je došla naša nekadašnja kuvarica, neobično siromašna žena, i priča da je on, posle rođenja njenog poslednjeg deteta, videći da u kući ničega nema, dao njoj 30 kopejaka da skuva supu, zatim je on dolazio svakog dana i ostavljao po 20 kopejaka, pa — videvši da se dete oporavlja, poslao je i par jarebica. Takođe, kad je bio pozvan

kod jedne siromašne porodilje (a takve su se njemu obraćale), on je, videvši da nema u šta da zavije dete, skinuo sa sebe košulju i maramu s glave (on je glavu povezivao maramom), razderao je sve to i dao joj za dete.

Izlečio je još jednog siromašnog Jevrejina-drvoseču, zatim se razbolela drvosečina supruga, pa deca, on je svakog Božjeg dana dolazio i po dva puta, i kad su svi stali na noge on je, upitao Jevrejina: čime ćeš ti meni platiti? Ovaj je rekao da nema ništa osim jedne poslednje koze, i nju će odmah prodati. Tako je i učinio, prodao je kozu za četiri rublje i odneo mu je novce; tada je doktor dao svom lakeju još 12 rubalja, i s onih još četiri poslao ga da kupi kravu, a drvoseči je rekao da ide kući; posle jednog sata, doveli su kravu i kazali da je doktor kazao kako je kozje mleko za njih škodljivo.

Tako je proživeo ceo svoj život. Bilo je primera da je on ostavljao i po 30 i 40 rubalja siromašnima; pomagao je i siromašnim ženama po selima.

Zbog toga su ga sahranili kao sveca. Svi su siromasi zatvorili dućane i pošli za sandukom. U Jevreja postoje dečaci koji na sahranama pevaju psalme, ali je zabranjeno pratiti na poslednji put člana druge vere s takvim psalmima. Ovoga puta su ispred kovčega, u vreme dok je trajala procesija, išli ti dečaci i naglas su pevali psalme. U svim sinagogama su se molili za njegovu dušu, takođe su zvona svih crkava zvonila za sve vreme sahrane. Svirala je i vojna muzika, a jevrejski svirači su pošli sinu ovog usopšeg raba i molili su da, u znak počasti, dobiju dozvolu da sviraju sve vreme dok procesija prolazi. Švi siromasi su doneli ko 10 ko 5 kopejaka, i bogati Jevreji su dali mnogo, tako da je kupljen divan, veliki venac od svežeg cveća s belim i crnim lentama sa strane, na kojima su zlatnim slovima bile ispisane njegove zasluge, na primer: osnivanje bolnice, i drugo — ja nisam mogla sve da pročitam što tamo piše, a i ko bi mogao da nabroji sve njegove zasluge?

Nad njegovim grobom su govorili pastor i jevrejski rabin, i obojica su plakali, a pokojnik je tako ležao u svom starom, iskrzanom vicemundiru, glava mu je bila povezana starom maramom, ta svima draga glava, izgledalo je da on spava, tako je bila sveža boja njegova lica...«

II
USAMLJEN SLUČAJ

Usamljen slučaj, reći će neko. Šta ćete, gospodo, opet se izvinjavam: ja opet u jednom usamljenom slučaju vidim bezmalo razrešenje celog problema... eto, makar tog »jevrejskog pitanja«, kako sam i naslovio drugu glavu moga Dnevnika. Uzgred, zbog čega sam nazvao ovog starčića-doktora »građaninom sveta«? Nije to bio građanin sveta nego, pre, čovek celog sveta — opštečovek. Taj grad M. — to je veliki gubernijski grad na zapadu naše zemlje, u tom gradu ima mnogo Jevreja, ima Nemaca, Rusa, naravno i Poljaka i Litvanaca — i svi oni, sve te narodnosti su priznale ovog starčića svaka kao svoga. On sam je bio protestant, i upravo Nemac, pravi Nemac: ono kako je on kupio i poslao siromahu-Jevrejinu kravu, to je čisto nemački vic. Prvo ga je zabrinuo pitanjem: »Čime ćeš ti meni platiti?« I, naravno, siromah, prodavajući poslednju kozu da bi platio »dobročinitelju«, nimalo nije roptao, naprotiv, gorko je patio u dnu duše što koza vredi samo 4 rublje, a eto — »bedni starčić koji radi za sve siromahe ovde bi trebalo i sam od nečega da živi, i šta je to četiri rublje za sve dobro koje je on učinio nijhovoj porodici?« No, a starčić se onako u sebi smeši, a srce kao da mu kaže: »Pokazaću, eto, ja njemu, siromahu, naš nemački vic!« I, kako to obično i biva, on se do mile volje smejao u sebi kad su kravu odveli Jevrejinu, to ga je okuražilo i, ako hoćete, on je, može biti, svu noć proveo kod neke Jevrejke-porodilje, u njenoj bednoj kolibici. Ta osamdesetogodišnji starčić voli da prospava noć mirno, da odmori stare i umorne kosti. Da sam slikar, ja bih upravo naslikao takav »žanr«, tu noć kod Jevrejke-porodilje. Neobično volim realizam u umetnosti, ali u nekih današnjih slikara nema moralnog centra na njihovim slikama, kako se ovih dana izrazio, u razgovoru sa mnom, jedan poznati pesnik i prefinjeni umetnik, govoreći o slici Semiradskog. Ovde, u sižeu koji predlažem za taj »žanr«, čini mi se, bilo bi tog centra. I to kakav divan siže za umetnika! Prvo, idealna, nemogućna, najsmrdljivija beda jedne jevrejske straćare. Tu bi moglo da dođe i malo humora, to bi dobro došlo: humor je vrhunac dubokog osećanja — meni se veoma sviđa takva definicija. S prefinjenim osećanjem i umom, umetnik može mnogo da izrazi, posebno ako zameni uloge i mesta svih tih bednih

predmeta, tog domaćeg pokućstva u ovoj straćari, takvom zabavnom igrom zamene može da osvoji srca gledalaca odjednom. I svetlost se može podesiti na interesantan način: na krivom stolu dogoreva prljava mala sveća, a kroz jedini prljavi i garavi prozorčić viri svanuće novog dana, novog radnog dana koji čeka ove siromahe. Porodilje koje se muče obično rode pred zoru: muče se svu noć, i u zoru se oslobode tereta. Evo, umorni starčić, koji je na trenutak ostavio majku, prihvata dete. Nema u šta da ga prihvati, nema pelena, nema ni krpice (postoji i takva beda, da, gospodo, kunem vam se, postoji, to je čisti realizam — realizam koji, da i tako kažem, dodiruje nivo fantastičnog) — i, evo, ovaj starčić-pravednik skida svoj ostareli vicemundirčić, skida sa leđa i košulju i cepa je za pelene. Lice mu je strogo i ozareno. Jadno novorođenče Jevrejče se meškolji pred njim na postelji, hrišćanin prima Jevrejče na svoje ruke i povija ga u košulju koju je skinuo s leđa. Rešenje jevrejskog pitanja, gospodo: osamdesetogodišnji obnaženi trup doktorov koji podrhtava od jutamje svežine može da zauzme značajno mesto na slici, da i ne govorim o njegovom licu, o licu ove mlade rodilje koja, onako izmučena, posmatra svoje novorođenče i šta doktor s njim čini. Sve to Hristos gleda odozgo, i doktor to zna: »Ovaj siromašni Jevrejčić će porasti, i možda će i on skinuti s leđa košulju i dati hrišćaninu, sećajući se priče o svom rođenju« — s naivnom i plemenitom verom pomišlja starčić u sebi. Hoće li tako biti? Najverovatnije neće, ali može i da bude tako, ta na zemlji nešto valja činiti, ako čovek vemje da će to biti, možda će i biti. A doktor ima prava da vemje, jer se već u njegovom slučaju to dogodilo: »Izvršio sam ja, izvršiće i drugi — zbog čega sam ja bolji od drugoga?« — hrabri on sebe argumentima. Umoma starica, Jevrejka, majka porodiljina, odenuta u rite, vrzma se oko peći. Jevrejin, koji je pošao da donese zavežljaj sitnih drva, otvara vrata i hladna para na trenutak ulazi, u obliku koluta, u sobu. Na podu, na postelji od asure, čvrstim snom spavaju dva maloletna Jevrejčića. Rečju, ceo dekor bi ispao odlično. Čak i onih trideset bakamih kopejaka na stolu, koje je doktor ostavio porodilji za supu, mogli bi da budu odličan detalj: bakami stubić načinjen od pažljivo poređanih kopejaka — poređanih, ne onako tek bačenih. Čak bi i sedef mogao da bude naslikan kao na slici Semiradskog, na kojoj je zadivljujuće uspelo naslikan komadić sedefa: doktorima ponekad daju (da ne plate sve novcima) lepe

stvarčice i, evo, sedefna doktorova kutija za cigarete leži pored one gomilice od bakra. Da, da — sličica bi imala onaj »moralni centar«. Pozivam nekoga da je naslika.

Usamljen slučaj! Pre dve godine pisali su, odnekud (zaboravio sam odakle) s juga Rusije, o nekom doktoru koji je pošao nekud posle kupanja i osvežavanja, a bio je vreli letnji dan, da pije, recimo, kafu — i zbog toga nije ukazao pomoć utopljeniku kojeg su upravo izvukli iz vode, bez obzira na to što ga je gomila sveta zvala. Čini mi se da su mu zbog toga sudili. A to je, možda, bio neki obrazovan čovek, čovek novih ideja, progresivan čovek koji je »razumno« zahtevao nove zakone za sve koji bi svima dali jednaka prava — i on je zanemario jedan pojedinačan, usamljen slučaj. On je smatrao, može biti, da takvi usamljeni slučajevi pre štete, jer odlažu rešenje problema u celini, on je smatrao, možda, da u odnosu prema tim usamljenim slučajevima važi deviza — »Što gore, to bolje«. Ali, bez tih usamljenih slučajeva ne mogu da budu ostvarena i ona opšta prava. Ovaj čovek uopšte, iako predstavlja usamljen slučaj, ujedinio je nad svojim grobom ceo grad. Te ruske žene i siromašne Jevrejke zajedno su mu u sanduku ljubile noge, zajedno su se tiskale oko njega, i zajedno plakale. Pedeset osam godina služenja ljudima u tom gradu, pedeset osam godina neumorne ljubavi ujedinilo je sve ljude nad njegovim grobom, ujedinilo ih je u zajedničkom ushićenju, u suzama koje su prolivali. Njega prati ceo grad, zvone zvona svih crkava, razležu se pesme i molitve na svim jezicima. Pastor besedi u suzama nad njegovim otvorenim grobom. Rabin stoji po strani, čeka, i kad je pastor završio, i on govori lijući suze. I, evo, u tom trenutku kao da je rešeno to »jevrejsko pitanje«! Jer, ujedinili su se pastor i rabin u zajedničkoj ljubavi, oni su se gotovo grlili nad ovim grobom, kao Jevrejin i hrišćanin. Ništa zato što će oni, kad se raziđu, ponovo prihvatiti svaki svoje predrasude: kaplja dubi kamen, i, evo, ovakvi »građani sveta« — opšteljudi, pobeđuju svet, ujedinjuju ga, izbledeće predrasude posle svakog ovakvog usamljenog slučaja, i najzad će potpuno nestati. O starčiću će ostati legenda — piše g-đa L. — takođe Jevrejka, koja je takođe plakala nad tom »dragom glavom« ovoga čovekoljupca. A legende — to je već prvi korak u stvari, to je živa uspomena i neumrlo sećanje na ove »pobednike sveta« kojima pripada cela zemlja. A ako budete poverovali u to da su to uistinu

pobednici, i da će takvi uistinu »naslediti zemlju«, vi ste gotovo sjedinjeni sa svim i sa svima. Sve je to veoma jednostavno, ali zagonetno je ovo: ubediti se u sve to da bez takvih usamljenih i pojedinačnih slučajeva vi nikad nećete moći da skupite ceo broj, bez takvih će se sve raspršiti — a ovakvi sve sjedinjuju. Takvi nam daruju misao, takvi nam daruju veru, oni svojim primerom oličavaju živo iskustvo pa, prema tome, takvi su i dokaz. I uopšte ne bi trebalo čekati da svi postanu takvi kao što su ovi, ili još manji broj njima sličnih: ne bi trebalo mnogo ovakvih da se svet spasi — toliko su oni močni. A ako je tako, kako onda možemo da se ne nadamo?

III
NAŠIM DOPISNICIMA

Novočerkask. J. G., — Šaljite nam sve o »štundistima«.

*

Moli se g-đa N. N., koja je obećala da će izveštavati o događajima iz seoskog života, kao i o delatnosti

»zemstva« u svom kraju, da ispuni obećanje.

*

Sve one koji su nam poslali oglase o svojim izdanjima zbog objavljivanja u Dnevniku, najpokomije molim da me ovoga puta izvine: mi nismo mogli da ispunimo narudžbine zbog nedostatka prostora.

APRIL

GLAVA PRVA

I
RAT. MI SMO NAJJAČI

»Rat! Rat je objavljen!« — klicali su kod nas pre dve nedelje. »Hoće li biti rata?« — pitali su drugi za njima. »Objavljen je! Objavljen je!« — odgovarali su im. »Da, objavljen je, no hoće li biti vojevanja?« — navaljivali su ovi uporno...

I zaista bilo je takvih pitanja pa može biti ima ih i sada. Nisu ljudi izgubili veru samo zbog dugotrajnog diplomatskog otezanja, ima tu još nečeg, tu su po sredi i instinkti. Svi osećaju da je započelo nešto novo i odlučujuće, osećaju da je došao kraj nečem što je bilo i što je dugo potrajalo, sada se čini korak napred prema nečem novom, nečem prelomnom, nečem što budi i vaskrsava na novi život... svi osećaju da je taj korak načinila Rusija! Ođatle i dolazi ta neverica »premudrih« ljudi. Instinkt govori a neverica ostaje: »Rusija! Kako ona to može, kako se usuđuje? Je li ona spremna? Da li je spremna u pogledu unutrašnjih prilika, da li je spremna moralno — ne samo materijalno...? Tamo je Evropa — lako je to — Evropa je to! A Rusija — šta je to Rusija? Kreće, i to na takav korak?«

Ali narod veruje, on je spreman za taj veliki korak koji će nas preporoditi. Sam je narod krenuo u rat na čelu sa svojim carem. Kad je odjeknula careva zapovest narod je pohitao u crkve i tako je bilo širom ruske zemlje. Dok je čitan carski manifest narod se krstio, svi su jedan drugom čestitali početak rata. Mi smo to lično gledali, svojim očima, lično smo to čuli i čak ovde, u Petrogradu. I opet se ponovilo isto, iste činjenice kao i prošle godine. Seljaci po opštinama skupljaju novaca prema svojim mogućnostima, spremaju taljige i odjednom hiljade tih ljudi kliču kao jedan — »ta nisu važni darovi, taljige naše — svi ćemo mi do jednoga poći da se borimo!«. Ovde u Petrogradu ima darodavaca u korist ranjenih i obolelih ratnika, daju po nekoliko hiljada i zapisuju se kao nepoznati. Takvih činjenica ima mnogo, na desetime hiljada takvih slučajeva i sve to nikoga neće začuditi. To znači da je

čitav narod ustao u ime istine i velike svete stvari, to znači da se podigao čitav narod i krenuo u rat. O, mudraci će i te činjenice poricati kao što su poricali one prošlogodišnje, mudraci će i dalje to činiti — podsmevaće se narodu iako su istina njihovi glasovi sada nešto manje bučni. Zbog čega se oni smeju, odakle im toliko samouverenosti? Oni se smeju zato što još uvek sebe smatraju silom, takvom silom bez koje ništa ne može da se uradi. Međutim, njihova se sila bliži svome kraju. Oni se približavaju svom porazu i, kada ih taj poraz bude zadesio počeće i oni da govore drugim jezikom ali, tada će svima biti jasno da oni mrmljaju tuđe reči, nešto što su načuli i, tada će se svi okrenuti od njih — svi će tada videti svoje nadanje onamo gde se nalazi car i s njim njegov narod.

Nama je samima ovaj rat potreban; nismo mi ustali samo radi »braće Slovena« koje Turci uništavaju, mi smo ustali i radi sopstvenoga spasenja: rat će osvežiti vazduh kojim dišemo i u kojem se već gušimo čameći u nemoći truljenja i duhovne teskobe. Mudraci viču i kazuju da mi propadamo i da se davimo zbog našeg ličnog unutrašnjeg nespokojstva, mi po njima ne bi trebalo da želimo rat nego naprotiv, dugotrajan mir kako bismo mogli da se pretvorimo od zveri i glupaka u prave ljude, kako bismo se nau čili redu, poštenju i časti: — »tada pođite da pomažete vašoj braći Slovenima« — nastavljaju oni u horu svoju pesmu. Zanimljivo bi bilo znati u ovom slučaju kako oni zamišljaju taj proces u toku kojega bi trebalo da postanu bolji? I još — na koji način oni mogu da steknu čast ako već nastupaju javno ovako nečasno? Zanimljivo je najzad i to kako će oni opravdati svoj raskid sa opštim i svuda prisutnim narodnim osećanjima? Ne, doista se vidi — istina se kupuje samo po cenu mučeništva. Milioni ljudi idu, pate i nestaju bez traga kao predodređeni da nikada ne saznaju istinu. Oni žive tuđom mišlju i čekaju gotovu reč, gotov primer, oni se prihvataju onoga što rm je došapnuto. Oni viču da iza njih stoje autoriteti, da iza njih stoji Evropa. Oni zvižde svima onima koji se s njima ne slažu, svima koji preziru lakejstvo misli i veruju u svoju i nacionalnu samostalnost. I šta — doista ta masa ljudi koji viču služi samo zato da bi bila sredstvo makar onim usamljenim pojedincima koji žele da se barem malo približe istini, da je barem nekako naslute. Evo ti pojedinci kasnije povedu sve za sobom, oni prevladaju u pokretu, od njih se rađa ideja i ta ideja ostaje u nasleđe

onoj masi ljudi koji su se razbudili. Takvih je pojedinaca bilo i kod nas. Neki među nama, čak brojni su takvi, već ih razumeju. Ali mudraci nastavljaju da se smeju uvereni u sebe, oni i dalje veruju da su velika sila. »Prošetaće se i vratiće se!« — kažu oni za našu vojsku koja je već prešla granice, i to govore glasno. »Nema rata, kakav rat, gde bismo mi mogli da ratujerno: prosto šetnja po bojištu i manevri uz gubitak stotinak miliona radi očuvanja časti«. To je njihovo intimno gledište na celu stvar. I, je li baš intimno?

Da, kada bi moglo i tako da bude da mi budemo recimo pobeđeni, ili makar da mi i pobedimo neprijatelja ali da pod pritiskom okolnosti pristanemo na nekakav nesigurni mir — o, tada bi naravno mudraci trijumfovali. I kako bi samo opet došlo do zviždanja, do buke, kakav bi se cinizam pokazao koji bi potrajao godinama, koliko bi bilo bahanalija i samopljuvanja, šamara i zadirkivanja — i to ne radi buđenja i vaskrsenja novih snaga nego upravo u ime trijumfa sopstvenoga nepoštenja, dvoličnosti i nemoći. I započeće novi nihilizam isto onako kao što je bio započeo onaj nekadašnji — negacijom ruske nacije i njene samostalnosti. I što je najvažnije steći će toliko snage i tako će se ukoreniti da će, sumnje nema, početi glasno da ruži sve ono što je svetinja za Rusiju. I ponovo će omladina pljunuti na svoje domove i na svoje porodice, napustiće starce koji ponavljaju napamet beskrajna opšta mesta i stare reči koje su svima dosadile o evropskoj veličini i o našoj dužnosti da ostanemo bezlični. I što je još važnije — biće to stara pesma i stare reči — i sve će to dugo potrajati! Ne, nama je potreban rat, potrebna nam je pobeda. Rat i pobeda će doneti novu reč, počeće pravi život, prestaće ovo mrtvilo i blebetanje koje smo imali do sada — šta do sada — imamo ga i sada, gospodo!

No, treba biti spreman na sve i ako hoćete: ako se pretpostavi čak i najgori mogući ishod ovog rata koji je započeo, ako imamo da podnesemo mnogo lošeg, onog bola koji nam je do smrti dosadio, kolos ipak neće ni u tom slučaju biti pokoleban, ranije ili kasnije on će stići onamo kuda i treba da stigne. To nije samo nada, to je puna uverenost, u toj uverenosti da kolos neće biti pokoleban — leži i sva naša snaga pred Evropom gde se sada svi listom plaše da se njihovo drevno zdanje ne sruši na nj ih, da ih s njega ne pritisne tavanica. Taj kolos to je narod naš. I početak ovog sadašnjeg narodnog rata, i sve okolnosti koje su mu prethodile, pokazali su svima ko ume da vidi

našu nacionalnu monolitnost, našu svežinu, pokazali su do koje mere je naš narod ostao pošteđen truljenja koje je uveliko zahvatilo naše mudrace. I kakvu su nam uslugu učiniti ti mudraci pred Evropom! Još nedavno su oni vikali pred celim svetom da smo mi siromašni i ništavni, oni su svakoga uveravali da kod nas uopšte nema narodnoga duha zbog toga što kod nas uopšte i nema naroda, i naš narod i naš narodni duh je nešto što su izmislili u svojim fantazijama naši domaći moskovski sanjari; oni su govorili da je tih osamdeset miliona ruskih mužika samo jedna gomila beznačajnih pijanih poreskih glava, da nema tu nikakvog jedinstva između naroda i cara i da je navodno — sve to samo na papiru inače, sve je pokolebao i zahvatio totalni nihilizam; govorili su dalje da će naši vojnici pobacati puške i pobeći kao ovnovi, da kod nas nema u vojsci ni municije ni provijanta i da mi, na kraju, navodno i sami uviđamo da je sve pokolebano pa prema tome mi samo čekamo zgodnu priliku, mnogo smo se — vele — zatrčali, pa da odstupimo i to nekako ako je samo to moguće — bez ponižavajućih šamara koje »čak i mi teško podnosimo« i — nastavljaju oni — mi priželjkujemo da nam takav razlog Evropa izmisli. Eto to je ono u šta su se zaklinjali naši mudraci no, šta ćete: na njih se skoro i ne treba ljutiti, to je njihov način razmišljanja, to su vam njihovi pojmovi. I doista tako je — mi smo siromašni, naše su prilike žalosne u mnogo čemu, doista ima kod nas mnogo rđavog da je naš mudrac morao da ostane veran sebi i da sebe ne »izneveri«, on je morao da uzvikne: »kaput Rusiji, i ne treba zbog toga mnogo ni žaliti!« Eto takve misli drage našim mudracima su obišle Evropu posebno zahvaljujući evropskim dopisnicima koji su navalili kod nas uoči početka samoga rata sa namerom da nas pobliže pogledaju na svoj evropski način i da naše snage izmere svojim evropskim merilima. I, po sebi se razume, oni su slušali samo ove naše »premudre i razumne« ljude. Oni su prevideli moć naroda i narodni duh i u Evropu je stigla misao da Rusija propada, da Rusija nije ništa ni značila i da će se ona pretvoriti u prah i pepeo. Zaigralo je srce naših iskonskih neprijatelja kojima smo mi u Evropi već dva veka velika prepreka, zaigralo je srce hiljada evropskih Jevreja i miliona »hrišćana« koji se judejski ponašaju, zaigralo je i srce lorda Biskonfilda: njemu su dojavili da će Rusija sve podneti, baš sve, čak i najsramniji šamar ali neće poći u rat — toliko je — vele ovi — snažna njena volja za »miroljubivim« rešenjem. Ali nas je spasao sam

Bog poslavši na sve njih slepilo: odveć su poverovali u našu pogibelj i ono najvažnije su prevideli. Oni nisu umeli da vide ruski narod kao veliku živu silu, oni su prevideli fakat kolosalnog značaja: savez između cara i njegova naroda! Eto, samo to su prevideli. Osim toga oni nisu nikako mogli da shvate i da poveruju u to da je naš car uistinu toliko miroljubiv i da stvarno žali prolivanje ljudske krvi: oni su pomislili da je sve to kod nas samo zbog »politike«. Čak i sada oni ništa ne primećuju: oni viću kako se kod nas odjednom posle carskog manifesta pojavio »patriotizam«. Ta zar je ovo patriotizam, zar je ovaj savez između cara i njegovog naroda u ime velikog dela samo patriotizam? U tome je i naša najveća mođ što oni ništa ne shvataju kada je u pitanju Rusija, oni ništa ne razumeju što je u vezi sa Rusijom! Oni ne znaju da mi ne moramo biti pobednici u nečem, oni ne znaju da mi možemo i gubiti po neku bitku, ali mi ćemo ostati nepobedivi ipak, zahvaljujući upravo velikom jedinstvu narodnoga duha i nacionalne svesti. Oni ne shvataju da mi nismo Francuska koja se sva nalazi u Parizu, da mi nismo Evropa koja zavisi od stanja berze svojih buržuja i od »mira« svojega proletarijata koji se obezbeđuje poslednjim naporima tamošnjih vlada i to samo za jedan trenutak. Oni ne znaju niti žele da shvate da mi, ako samo budemo hteli, možemo biti nepobedivi — nas neće pobediti ni njihovi zlatni milioni, ni njihove milionske armije, ni njihovi Jevreji skupljeni svi zajedno: mi možemo učiniti sve što budemo želeli i nema takve sile koja bi nas u tome mogla zaustaviti, nema je na čitavoj zemlji. Nevolja je samo u tome što će se ovakvim rečima nasmejati ne samo u Evropi, takvim rečima će se nasmejati i kod nas i to ljudi iz obrazovanijih slojeva, i pravi Rusi — jer do te mere mi i sami sebe ne razumemo, do te mere ne poznajemo ni sami našu iskonsku moč koja sve do sada — Bogu neka je hvala — nije bila dovedena u pitanje. Ti dobri ljudi ne shvataju da kod nas i taktika, u ovoj našoj beskrajnoj i originalnoj zemlji, čak ni taktika, kažem (nešto je do te mere opšte!), ne liči na taktiku koja se primenjuje u Evropi — novac i opremljena organizacija od šeststotina hiljada jedinica mogu da se sudare na našem terenu sa silom novom i njima neznanom do sada, sa silom čije se osnove nalaze u prirodi beskraja ruske zemlje i u prirodi samog duha Rusije koji je sposoban da sve ujedini. Ali neka tako bude — neka za sada to i ne znaju ti brojni dobri ljudi — (neka ne znaju i neka se plaše!). Ali zato to znaju

naši carevi i to oseća narod naš. Aleksandar I je znao za tu osobenu moć našega naroda kada je govorio da će pustiti bradu i da će se sa svojiim narodom povući u šume, ali neće položiti mač niti će se pokoriti volji Napoleonovoj. T naravno, čitava bi se Evropa razbila u sudaru sa takvom silom jer ne bi smogla toliko novaca za takav rat, niti bi mogla da obezbedi takvu moć organizacije kakva je potrebna. Kada kod nas svi Rusi budu shvatili to, kada svima bude jasno kakva je naša moć tada mi nećemo morati ni da ratujemo, tada će Evropa poverovati u nas, tada će nas otkriti kao Ameriku. Ali za to je potrebno da prvo mi sami sebe otkrijemo i da naša inteligencija shvati da ne treba da se odvaja od naroda, da ne treba da kida savez sa svojim narodom...

II
RAT NIJE UVEK BIČ, ON JE NEKAD I SPASENJE

Ali, naši mudraci su se uhvatili i za drugu stranu problema: oni propovedaju o ljubavi prema čoveku, o humanosti, oni žale zbog prolivanja krvi, zbog toga što ćemo se u ratu ozveriti i iskvariti i tako ćemo se još i više udaljiti od napretka u unutrašnjim stvarima, od istinskog puta, od nauke. Da, rat je veliko zlo ali ima u takvim razmišljanjima i mnogo onog što je pogrešno a što je najvažnije — dosta nam je tih buržoaskih naravoučenija! Takav podvig u kojem mi žrtvujemo svoju krv u ime onoga što mi smatramo za svetinju je naravno, nešto mnogo moralnije od buržoaskog katihizisa. Podizanje nacionalnog duha u ime velike ideje — jeste impuls koji nas kreće napred, to nije vraćanje u zversko stanje. Naravno, mi se možemo prevariti u pogledu toga šta je to najplemenitija ideja, ali — ako je to što mi smatramo za svetinju nešto poročno i sramno, mi nećemo umaći kazni koju nam sprema sama priroda: ono što je poročno i sramno nosi i samo u sebi klicu smrti i ranije ili kasnije, ono samo sebi izriče kaznu. Rat na primer, radi sticanja bogatstva, radi zadovoljenja zahteva nenasitnog tržišta, u osnovi i proističe iz onog opšteg zakona koji važi za sve nacije koje hoće da razviju svoj nacionalni individualitet, ali — on označava u isto vreme i onu granicu koja se u toku razvitka ne sme prekoračiti jer, iza te granice svako sticanje i svaki razvitak nacije već označavaju nešto prekomerno, to sadrži u

sebi bolest, iz toga proističe i smrt. Tako bi Engleska, ako bi u sadašnjoj istočnoj krizi stala na stranu Turske i ako bi, radi svojih trgovačkih profita, zaboravila na nevolje i jauke unesrećenih ljudi — podigla, nema sumnje, sama na sebe mač koji bi, razume se, ranije ili kasnije, morao da padne na njenu glavu. Obmuto — ima li svetijeg i plemenitijeg podviga nego što je ovaj rat koji je sada Rusija prihvatila? Reći će neko da »eto i Rusija, iako ide da oslobađa ugnjetena plemena i da im povrati samostalnost, ona ipak u tim plemenima nalazi sebi saveznike pa, prema tome, i moć i to je — vele neki — opet onaj isti zakon razvitka nacionalnih individualiteta kome teži i sama Engleska. Pošto ideja »panslavizma« svojom kolosalnošću može da uplaši Evropu onda Evropa shodno zakonu samoodržanja, nema sumnje, ima pravo da zaustavlja nas, ali u isto vreme i mi imamo pravo da idemo napred ne plašeći se nje i rukovodeći se u svom napredovanju jedino političkom razboritošću i dobrim namerama. Ako se tako uzme onda u svemu tome nema ničeg ni svetog ni sramnog — postoji samo onaj večni životni instinkt naroda kome se potčinjavaju sva bez razlike nedovoljno razvijena plemena na zemlji. Pa ipak, svest, nauka i humanost ranije ili kasnije će obavezno oslabiti večni zverski instinkt nerazumnih nacija, sve će to pomoći da se kod naroda učvrsti želja za mirom, za međunarodnom saradnjom u duhu humanoga napretka. Prema tome, treba ipak propovedati mir a ne krv«.

To su sve reči! Aii u sadašnjem slučaju one su neprimenljive na Rusiju ili bolje rečeno — u ovom istorijskom trenutku Rusija je u Evropi neka vrsta izuzetka i to je stvamo tako. Doista, ako se Rusija koja se tako nekoristoljubivo i pravedno zauzima za spasenje i preporod ugnjetenih plemena, nakon toga i bolje učvrsti zahvaljujući savezu s njima, i u tom slučaju ona će ostati izuzetan primer kakav Evropa ne očekuje, ta Evropa koja sve meri svojim aršinom: ako bude ojačala, čak i mnogo, zahvaljujući savezu sa plemenima koje je oslobodila, Rusija neće krenuti na Evropu sa mačem u ruci, ona neće osvajati i otimati ništa toj Evropi, kao što bi to, nema sumnje, učinila ta ista Evropa kada bi joj samo pošlo za rukom da se ujedini za borbu protiv Rusije, kao što su to činile i do sada sve druge nacije čim bi im pošlo za rukom da ojačaju na račun nekog od svojih suseda. (I tako je bilo oduvek, od onih varvarskih vremena u Evropi pa sve do sada, do

ne tako davnog francusko-pruskog rata, gde je tada bila ta njihova civilizacija: najprosvećenija nacija bacala se na drugu naciju isto tako prosvećenu i koristeći pogodan slučaj, zagrizla je kao divlja zver, sisala joj je krv, cedila je iz nje životne sokove u vidu milijardi na ime ošteta, otkidala joj je čitav deo u vidu dveju poznatih njenih najboljih provincija! Da, zaista, je li Evropa kriva zbog toga što posle takvih stvari ne može da razume Rusiju i njenu misiju? Zar oni, oholi, učeni i moćni — da priznaju makar i u mašti da je Rusija zbog toga na svetu, da je u tome njena misija da njih same spase, zar bi oni mogli da priznaju da će najzad Rusija izreći poslednju reč spasenja!). O, da, da naravno — mi ne smemo ne želimo ništa da im uzmemo, niti šta njihovo da osvajamo — mi ćemo samo sticajem takvih okolnosti što ćemo ojačati (kroz savez ljubavi i bratstva a ne putem nasilja i osvajanja) dobiti najzad mogućnosti da ne potržemo mač, mi ćemo tada naprotiv — umireni osećanjem svoje moći, pokazati primer iskrene želje za mirom u duhu međunarodne saradnje i nekoristoljubivih odnosa. Mi ćemo prvi objaviti svetu da ne težimo svom uspehu gazeći individualitet drugih nacija, mi ćemo pokazati da svoj uspeh vidimo samo u slobodnom razvoju drugih nacija, u njihovom bratskom i slobodnom sjedinjenju s narna, u uzajamnim vezama koje će nam biti od uzajamne koristi, u tome što ćemo ih tesno, organski prigrliti dajući im od svog drveta grančicu kalema — u tome što ćemo učeći od njih mi i sami njih nečem poučiti, u tome što ćemo se s njima sjediniti svom dušom i sve će to biti dotle dok ideja velikog svetskog jedinstva naroda poput velikog drveta ne oseni svu srećnu zemlju! O, neka se ovim »fantastičnim« rečima podsmevaju naši »građani sveta« i svi oni koji kod nas pljuju na sebe same, mi nismo krivi zbog toga što svemu tome verujemo, zbog toga što idemo ruka pod ruku sa našim narodom koji u sve ovo veruje. Pitajte narod, pitajte vojnika: radi čega su ustali, radi čega su pošli u ovaj rat — i svi će vam oni odgovoriti da su krenuli listom da bi poslužili Hristu i da bi oslobodili ugnjetenu braću svoju — svi će vam kazati da nikom od njih na pamet ne pada osvajanje. Da, mi ćemo upravo sada, u ovom sadašnjem ratu pokazati našu ideju o budućoj misiji Rusije u Evropi i dokazaćemo je tako što nećemo, oslobodivši slovenske zemlje, od njih uzeti ni pedlja njihove zemlje za sebe (kao što želi Austrija, na primer) naprotiv, mi ćemo vršiti nadzor uz njihovu saglasnost nad

njima, mi ćemo štititi njihovu slobodu i nezavisnost, pa makar to bilo i od čitave Evrope. A ako je to tako onda je naša ideja sveta i ovaj naš rat nije nikako »večni i zverski instinkt nerazumnih nacija«, on je samo prvi korak na putu ostvarenja večnog mira u koji mi imamo sreću da verujemo kao u dostignuće istinskog međunarodnog jedinstva i istinskog humanog napretka! I tako, ne treba uvek propovedati samo mir, ne leži jedino u tom miru koji bi bio dostignut po svaku cenu, spasenje — nekada se spasenje može naći u ratu.

III
DA LI PROLIVENA KRV DONOSI SPASENJE?

»Ali krv, ta ipak krv« — ponavljaju kao refren mudraci i zaista sve te oficijelne fraze o krvi — sve su to one ništavne »krupne« reči koje se kazuju sa poznatim namerama. Berzanski moćniici, na primer, sada posebno vole da raspravljaju o humanosti. I mnogi od tih koji sada raspravljaju o humanosti su jednostavno trgovci koji trguju humanizmom. Međutim, možda bi se i bez rata prolilo mnogo više krvi. Verujte da u nekim slučajevima, ako ne uskoro u svim slučajevima (osim u slučajevima bratoubilačkih ratova) — rat može da bude proces u toku kojeg se upravo uz najmanje prolivanje krvi, najmanje bolno i sa najmanjim gubitkom snaga, postiže međunarodni mir i grade, makar približno i koliko-toliko normalni odnosi među narodima. Razume se, to je žalosno ali šta se tu može ako je već tako kako je. Ta bolje je potegnuti mač nego izgubiti glavu pre vremena. I još — po čemu je sadašnji mir među civilizovanim narodima bolji od rata? Naprotiv, pre će biti da mir i to dugotrajni mir može da učini čoveka nalik zveri, pre će biti da mir donosi surovost — a ne rat. Plodovi dugotrajnog mira su — surovost, kukavičluk, grubi gotovanski egoizam i, što je glavno — intelektualni zastoj. U vreme dugotrajnog mira ugoje se samo eksploatatori naroda. Ponavlja se da mir donosi bogatstva, ali — to je bogatstvo za deseti deo ljudi a taj deseti deo prenosi tu zarazu bogatstva na ostale, prenosi je kao bolest na one ljude koji su lišeni bogatstva. Tako se širi zaraza razvrata i cinizma. Od suvišnog bogatstva koje se gomila u rukama pojedinaca rađa se ogrubelost osećanja. Ukus raskoši se pretvara u ćudljivu žudnju za suvišnim, za nečim nenormalnim. Sladostrašće dobija u zamahu. Iz

sladostrašća se rađaju kukavičluk i surovost. Ogrubela duša sladostrasnika je surovija od svake druge, pa čak i od poročne duše. Tma takvih sladostrasnika koji padaju u nesvest kada ugledaju krv iz posečenog prsta ali takvi neće oprostiti siromahu, oni će ga strpati u tamnicu za najmanji dug. Surovost rađa onu naglašenu kukavičku brigu o ličnoj sigurnosti. Ta kukavna briga o ličnoj sigurnosti se u vreme dugotrajnog mira uvek na kraju pretvara u nekakav panični strah za sebe koji zahvata sve društvene slojeve i rađa strašnu žeđ za gomiianjem i zgrtanjem novaca. Nestaje vera u moć solidarnosti među ljudima, vera u mogućnost bratstva među ljudima i pomoć od strane društva, na sve strane se proklamuje naglas teza: »svako samo za sebe«; bedniku je sasvim jasno ko je bogataš, kakav mu je on brat i evo — svi se izdvajaju i zatvaraju u sebe. Egoizam ubija velikodušnost. Jedino umetnost pomaže da se sačuva pojam o višem životu, jedino je ona u stanju da razbudi duše koje su usnule u periodu dugotrajnijeg mira. Eto zbog toga se tvrdi da umetnost može da cveta samo u vreme mira što je međutim, potpuno pogrešno: umetnost, to jest istinska umetnost se razvija i cveta u vreme dugotrajnog mira upravo zbog toga što stoji u suprotnosti sa onim usnulim dušama, sa svim onim poročnim, ali ona međutim, svojim delima u vreme mira poziva na ostvarenje ideala i rađa protest i negodovanje, ona unosi nemir u društvo i često poziva i na stradanja ljude koji su u vreme mira usnuli u smrdljivoj jami. Na kraju, postaje, jasno da i sam taj dugotrajni buržoaski mir rađa potrebu za ratom, nudi je sam kao neku bednu posledicu toga stanja, ali to više nije potrebna za ratom u ime viših ciljeva kojima teži nacija, to je potreba za ratom u ime nekakvih bednih tržišnih interesa, u ime novih tržišta koja su potrebna eksploatatorima radi sticanja novih bogatstava, eksploatatorima koji već imaju u izohilju zlatnih kesa — jednom reči, to je rat zbog razloga koje ne može da pravda čak ni onaj instinkt za samoodržanjem — to je rat koji govori o ćudima jednog bolesnog nacionalnog organizma. Ratovi u ime takvih interesa kvare narod, ogrubljuju njegova osećanja, dok rat u ime velikih ciljeva, rat za oslobođenje ugnjetenih, rat u ime nekoristoljubive i svete ideje — čisti vazduh koji je okužen mijazmom, leči duše, goni sramni kukavičluk i lenjost, on nameće jasan cilj, on nudi i tumači ideju čijem ostvarenju treba đa pristupi ova ili ona nacija. Takav rat učvršćuje u svakoj duši svest o samopožrtvovanju, on

nameće naciji u celini svest o potrebi uzajamne solidarnosti i jedinstva svih njenih članova. Sto je najvažnije takav rat donosi svest o ispunjenoj obavezi, o izvršenom velikom zadatku: »nismo baš sasvim pali, nismo sasvim iskvareni, ima u nama još uvek nečeg ljudskog!«. I pogledajte samo čime su započinjali svoju propoved o miru i humanosti ti naši nedavni propovednici: oni su polazili direktno od nečovečne surovosti. Oni nisu hteli da pomognu mučenicima koji su vapili za nama, oni su i druge zadržavali da to učine. Oni, koji su po svemu sudeći tako humani i tako osećajni, gledali su hladnokrvno i sa podsmehom na nas koji smo bili spremni da se žrtvujemo u ime duhovnog podviga. Oni su nastojali da gurnu Rusiju na sramni i nedostojni put za jednu naciju da i ne govorimo o njihovom prezrenju prema narodu koji je u slovenskim mučenicima uvek gledao svoju braću, prema tome oni su raskinuvši sa voljom naroda stavili iznad svega svoju licemernu »evropsku« prosvećenost. Njihova omiljena teza je bila: »doktore — izleči se sam«. »Vi se namećete da isceljujete i da spasavate druge a kod vas samih još uvek nema ni škola« — to su oni govorili javno, svima. Priznajemo, mi smo i krenuli isceljenja radi. Škole su važna stvar naravno, ali — školama je potreban duh, potrebno je usmerenje i eto — mi smo i krenuli da se naoružamo duhom i da pronađemo ispravan pravac. I, mi ćemo sve to osvojiti, posebno ako nam Bog bude darovao pobedu. Mi ćemo se vratiti naoružani saznanjem da smo ostvarili veliki nekoristoljubivi cilj, svesni da smo služili ljudima slavno ne žaleći sopstvenu krv, naoružani novim snagama, novom energijom — i sve će to biti novo u odnosu na ono nedavno sramno kolebanje, na onaj naš pozajmljeni mrtvi duh »evropomani je«. Što je najvažnije vratićemo se narodu, zbližićemo se još veoma s njim, jer — jedino ćemo u narodu naći isceljenje od naše dvovekovne bolesti, od naše dvovekovne neproduktivnosti i duhovne nemoći.

Uopšte, može se reći da ako je društvo bolesno i zaraženo onda i takva blagodat kakva je dugotrajni mir može samo, umesto koristi, da mu donese štetu. To se može primeniti i na Evropu u celini. Nije slučajno to što u Evropi, koliko mi pamtimo, nije prošlo ni jedno pokolenje a da nije doživelo u svom veku rat. Prema tome, očevidno je i rat je radi nečega potreban i nužan, on leči i spasava ljude. To je strašno ako se razmišlja apstraktno, no u praksi je drugačije — i takva

blagodat kakva je dugotrajni mir ljudima donosi jedino štetu. Pa ipak, koristan je samo onaj rat koji se vodi u ime velike ideje, u ime uzvišenih i plemenitih načela, a ne rat koji se vodi u ime materijalnih interesa, osvajačkih namera i oholog nasilja. Takvi su ratovi samo odvodili nacije lažnim putevima, takvi su ih ratovi samo uništavali. Mi nećemo, ali naša deca će doživeti da vide kako će završiti Engleska. Danas se već svima na zemlji »bliži čas«. I vreme je za to.

IV
MIŠLJENJE »NAJTIŠEG« CARA O ISTOČNOM PITANJU

Pokazali su mi jedan citat iz jednog dela koje je objavjcno u Kijevu prošle godine — »Moskovsko carstvo u vreme carevanja Aleksija Mihajloviča i patrijarha Tihona prema zapisima arhiđakona Pavla Alepskog«, od Iv. Obolenskog, Kijev, 1876. godine (str. 90— 91). To je stranica iz tuđeg dela, ali ta stranica je do te mere karakteristična i zanimljiva za ovaj naš sadašnji trenutak, a delo je može biti još uvek nepoznato široj čitalačkoj publici, da sam ja odlučio da tih nekoliko redaka objavim u Dnevniku. To je mišljenje cara Aleksija Mihajloviča o istočnom pitanju — takođe »najtišeg« cara koji je živeo još pre dva veka, to su njegove ondašnje suze zbog toga što nije mogao da postane car Oslobodilac.

»Kažu da je na dan velikog praznika Uskrsa (1656) gospodar razmenjujući praznične pozdrave sa grčkim trgovcirna koji su boravili u Moskvi između ostalog rekao ovima: »ielite li vi, i očekujete li vi da vas ja oslobodim iz ropstva, Ja vas otkupim?« I kada su oni odgovorili — »Kako bi drugačije moglo biti? Kako bismo mogli da ne želimo to? — Qn je dodao: »Onda — kada se budete vratili u svoju zemlju umolite sve kaluđere i episkope neka se mole Bogu za mene i neka služe liturgiju kako bi mi Bog podario snage da odrubim glavu njihovome neprijatelju«. I, prolivajući tada obilne suze, on je kazao obraćajući se svojim velmožama: »Moje se srce cepa kada pomišljam na ropstvo tih jadnih ljudi koji stenju u rukama neprijatelja vere naše; gog će mene pozvati da mu o tome položim računa na dan strašnog suda ako ja, budući da imam mogućnosti da ih oslobodim, budem to zanemario. Ja ne znam koliko će još dugo potrajati ovo loše stanje državnih poslova ali još od vremena carevanja moga oca i njegovih

prethodnika nisu prestajali da nam sa svojim žalbama protiv porobljivača i ugnjetača, dolaze patrijarsi, episkopi, monasi i obični siromasi, i svi su oni dolazili gonjeni očajanjem zbog ropstva i progonjeni od strane svojih surovih gospodara i, ja se bojim pitanja koja mi Tvorac može postaviti toga dana: i zato sam svojim umom rešio, ako samo to Bogu bude bilo ugodno, da ne štedim svoju silu i svoju blagajnu, da protijem ako zatreba i poslednju kap svoje krvi samo da ih oslobodim, da se za njih potrudim«. Na to su mu velmože odgovorile — »Daruj Gospode, po želji srca njegovoga«.

GLAVA DRUGA

I
SAN SMEŠNOG COVEKA
— fantastična pripovest —

1.

Ja sam smešan čovek. Sada oni kažu da sam ludak. To bi za mene bilo jedan čin više kada ja za njih ne bih bio isto onako smešan kao i ranije. No, ja se sada više ne ljutim, svi su mi oni sada mili, čak i onda kada mi se podsmevaju — i tada su mi ne znam zbog čega posebno mili. I sam bih se smejao zajedno sa njima — istina ne baš sebi, nego onako iz ljubavi prema njima, no osećam neku tugu prema njima kada ih pogledam. Ja sam tužan zbog toga što oni ne znaju istinu, a ja znam. O, kako je to mučno sam znati istinu! No, oni to ne mogu da shvate. Ne, neće moći da shvate.

Ranije sam duboko patio zbog toga što izgledam smešan. Ja nisam samo tako izgledao, ja sam to bio. Uvek sam bio smešan, znam to može biti od svog rođenja. Može biti ja sam još u sedmoj godini znao to da sam smešan. I zatim sam se školovao, kasnije sam bio na studijama i šta — što sam više učio sve mi je više postajalo jasno da sam smešan. I tako je na kraju za mene sva univerzitetska nauka postojala samo zato da, prema mom shvatanju naučnih znanja, objasni i dokaže da sam ja smešan.

I u životu je bilo slično kao i u nauci. Iz godine u godinu je u meni jačala svest o mom smešnom izgledu u svakom pogledu. Uvek su mi se svi podsmevali. Ali oni nisu znali, niko to nije ni naslućivao da ako na svetu ima čoveka koji najbolje zna koliko sam ja smešan, onda sam to bio ja — i vređalo me je to što ne znaju, no zbog toga sam bio ja kriv: ja sam oduvek bio tako ponosan da to nikada nisam hteo nikome da priznam. Taj ponos je iz godine u godinu bio kod mene sve jači i, da se desilo da sam nekome priznao da sam smešan, meni se čimi ja bih odmah, te iste večeri, prosvirao sebi metak kroz glavu — iz revolvera.

O, kako sam samo još kao dečak patio zbog toga što neću izdržati

i što ću odjednom sve priznati drugovima. Ali kada sam već postao mladić ja sam se ne znam zbog čega pomalo umirio, iako sam svake godine sve dublje osećao ovu svoju strašnu osobinu. I to je bilo upravo zbog nečeg što ni sada ne mogu da odredim. Možda je to bilo zbog toga što je u mojoj duši sve jača bivala tuga zbog jedne okolnosti koja je bila neuporedivo važnija i od mene samog: naime, to je bilo shvatanje — koje me je zaprepašćivalo — da je svuda na svetu isto, svejedno. Ja sam to već davno osećao ali čvršće uverenje se javilo tek poslednje godine i to nekako iznenada. Osetio sam odjednom kako bi meni bilo svejedno hoće li i dalje biti sveta ili neće ničeg nigde biti. Svim svojim bićem sam počeo da osećam da za vreme mog života nije ničeg bilo. U početku sam mislio da je ipak ranije bilo mnogo čega, ali kasnije sam se dosetio da i ranije takođe, nije ničeg bilo — samo je to zbog nečeg tako izgledalo. Malo po malo, postajalo mi je jasno da nikada ničeg neće ni biti. I, tada sam najednom prestao da se ljutim na ljude, počeo sam gotovo da ih ne primećujem.

I doista, to se pokazalo čak i u najmanjim pojedinostima: događalo se na primer, idem ulicom i naiđem na ljude. Nije se to događalo zbog zamišljenosti — nisam ni imao o čemu da razmišljam, ja sam tada bio prestao da mislim: meni je bilo svejedno. I da sam makar rešio problem, ne ni jedan nisam bio rešio — a bilo ih je toliko! Meni je bilo svejedno i svi problemi su nestali.

I eto, nakon toga ja sam saznao istinu. Istinu sam saznao u novembru prošle godine, bilo je to baš trećeg novembra i od tog dana ja pamtim svaki svoj trenutak. To je bilo u toku jedne mračne večeri, najmračnije večeri kakva samo može biti. Vraćao sam se tada, bilo je prošlo deset sati, i baš tada vraćajući se kući pomislio sam da ne može biti turobnijeg vremena. Čak i onako u bukvalnom smislu. Čitavog dana je padala kiša, bila je to neka užasno hladna i mračna kiša, čak neka strašna kiša neprijateljska prema ljudima, dobro se sećam toga — i odjednom, nakon deset sati prestala je ta kiša, osetila se neka strašna vlaga, strašnija i mračnija nego za vreme dok je kiša lila; sve se isparavalo, dizala se para od svakog kamena na ulici, iz svakog sokaka, naročito ako se poizdal je zagleda u njegovu dubinu.

Odjednom mi se učmilo kako bi bilo veselije kada bi nestalo svetla svuda — svetlo sve obasjava, od njega na srce leže veća tuga. Toga dana ja gotovo nisam ni ručao, od rane večeri sam sedeo kod jednog

inženjera kod koga su sedela još dvojica prijatelja. Ćutao sam neprestano i imao sam utisak da sam im dosadio. Oni su raspravljali o nekom izazovnom problemu i u jednom momentu su se čak i uzbudili. No, i njirna je bilo svejedno, video sam ja to i uzbuđivali su se tek onako. Ja sam im to u jednom momentu i kazao: »Vama — rekao sam — gospodo, takođe je svejedno«. To ih nije uvredilo, samo su mi se nasmejali. Nasmejali su mi se zbog toga što sam to kazao bez ikakvog prekora, zbog toga što je meni bilo svejedno. Oni su uvideli da je meni svejedno i to ih je razveselilo.

Kada sam se na ulici opomenuo svetlosti bacio sam pogled na nebo. Nebo je bilo užasno mračno, videli su se ipak, iskidani oblaci i kroz njih ponori crnih mrlja. Odjednom, u jednom od tih ponora zapazio sam — zvezdicu i počeo sam da je gledam netremice. Ta mi je zvezdica nametala pomisao i odlučio sam da te noći izvršim samoubistvo. To sam bio čvrsto odlučio još pre dva meseca i, iako sam bez para, kupio sam krasan revolver koji sam napunio istoga dana. No, prošlo je i dva meseca a on je ležao u fijoci. A meni je bilo tako svejedno da sam poželeo da ugrabim trenutak kada mi neće biti do te mere svejedno, a zbog čega — to ne znam. I tako sam u toku ova dva meseca, kad god bih se vraćao kući, pomišljao da se ubijem. Neprestano sam očekivao taj trenutak. I evo, ova zvezdica mi je nametala tu misao i ja sam odlučio da će to obavezno biti ove noći. A zbog čega mi je ova zvezda nametala takvu pomisao — ne znam.

I eto, dok sam gledao u nebo, mene je iznenada uhvatila za lakat ona devojčica. Ulica je već biia skoro opustela, gotovo nikoga nije bilo na njoj. Malo napred tamo, spavao je u fijakeru kočijaš. Devojčici je moglo biti nekih osam godina, bila je povezana maramom i na sebi je imala samo haljinicu, biia je sva mokra, no ja sam posebno zapamtio njene mokre pocepane cipelice, njih se i sada sećam. One su posebno privukle moju pažnju. Odjednom je ta devojčica počela da me vuče za rukav i da me zove. Ona nije plakala ali je nekako odsečno izgovarala neke reči sa kojima se mučila, sva je drhtala kao da je bila u groznici. Bila je nečim prestrašena i vikala je kao u očajanju: »Mamice! Mamice!«. Ja sam se okrenuo samo ali sam bez reči nastavio dalje, no ona je trčala i vukla me je i ja sam u njenom glasu zapazio onaj zvuk koji kod dece kada se mnogo uplaše govori o očajanju. Meni je taj zvuk poznat.

Iako nije izgovarala reči sasvim do kraja bilo mi je jasno da njena majka tu negde umire, da im se nešto desilo i da je ona pošla da nekoga pozove, da nešto potraži kako bi pomogla rnajci. No, ja nisam krenuo za njom, ja sam, naprotiv, čak u jednom trenutku pomislio da je oteram. U početku sam rekao njoj da pozove čuvara reda. Međutim, ona je najednom sklopila svoje ručice, počela je da jeca i da se guši od plača, trčeći stalno uz mene, ne ostavljajući me. Tada sam ja udario nogom i povikao. Ona je na to samo vrisnula — »Gospodine, gospodine...!« ali me je odjednom napustila i kao munja pojurila preko ulice, tamo je videla nekog prolaznika i očigledno, napustila je mene da bi pritrčala njemu.

Ja sam se popeo na moj četvrti sprat. Moja sobica je mala, jadna, prozor je polukružni kao na svakoj mansardi. Imam ležaj tapaciran mušemom, sto na kome leže knjige, dve stolice i udobnu fotelju, staru i prestaru ali je »volterovska«.

Upalio sam sveću, seo sam i počeo sam da razmišljam. Iza paravana, u susednoj sobi trajala je i dalje »sodoma«. To je kod njih još od prekjučer. Tamo je živeo penzionisani kapetan i bili su mu došli gosti — petoro ili šestoro podlaca: pili su votku i igrali preferans izlizanim kartama. Prošle noći je došlo do tuče i znam da su dvojica dugo jedan drugoga čupali za kose. Gazdarica je nameravala da se žali ali se veoma plašila kapetana. Sem njih ovde stanuje i jedna gospođa, sitna mršava udovica nekog oficira — došla je sa troje nejake dece i ona su se razbolela ovde u ovim našim sobama. I ona i njena deca se užasno boje kapetana, svu noć drhte i krste se, najmanje dete je od straha dobilo napad.

Znam sigurno da taj kapetan ponekad na Nevskom prospektu zaustavlja prolaznike i prosi milostinju. Ne primaju ga više u službu. Ali, čudno je to (ja ovo zbog toga i pričam) u toku celog meseca kako stanuje kod nas, taj kapetan nije kod mene pobudio ni malo gneva. Ja sam se od samog početka, razume se, klonio upoznavanja s njim. njemu je takođe nakon prvog susreta bilo sa mnom mučno i, ma koliko oni sada vikali iza paravana, ma koliko ih tamo sada bilo — meni je to svejedno. Sedim tako po svu noć i zaista ih uopšte ne čujem — toliko malo na njih mislim. Da, ja svake noći ne spavam do zore i to traje tako evo već godinu dana. Svu noć sedim u fotelji za stolom i ništa ne radim. Knjige čitam samo po danu. Sedim tako, čak ne mislim ništa,

misli same lutaju, puštam ih slobodno da lete. U toku noći izgori čitava sveća.

Seo sam za sto polako, izvadio sam revolver i stavio sam ga ispred sebe. Kada sam ga tako položio sećam se — zapitao sam sebe: »Zar tako?« i sasvim sigurno sam sebi dao odgovor — »Tako«. Hoću reći — da, ubiću se. Znao sam da ću se te noći sigurno ubiti, ali koliko ću do tog trenutka još sedeti za stolom — to nisam znao. Ubio bih se sigurno da nije bilo one devojčice.

2.

No, znate — iako mi je bilo svejedno ipak sam osećao nešto, na primer — bol. Kada me neko udari ja osetim bol. Tako je i u moralnom pogledu: kada se dogodi nešto tužno mene obuzima sažaljenje baš onako kao u vreme kada mi nije još bilo svejedno. Osetio sam sažaljenje i maločas: ja bih detetu obavezno pomogao. Ali, zbog čega nisam pomogao devojčici? To je bilo zbog jedne misli koja mi se tada javila: dok me je zvala i vukla za rukav pojavio se jedan problem koji ja nisam mogao da rešim. To je bio bespredmetan problem, ali ja sam se bio naljutio. A naljutio me je bio zaključak: ako sam ja već odlučio da se ubijem i to u toku ove noći onda mi znači sada mora biti svejedno sve na svetu više nego ikada do sada. No, zašto sam odjednom osetio kako mi nije svejedno i kako sažaljevam devojčicu? A sećam se, duboko sam žalio devojčicu, osetio sam čak neki dubok bol potpuno neverovatan za čoveka u mom položaju. Zaista, ne umem kako valja da izrazim to svoje tadašnje osećanje ali to je potrajalo kod mene sve dok sam se vraćao — i kod kuće kada sam seo za sto, bio sam veoma nervozan, kako već nisam odavno bio.

Misli su se nizale jedna za drugom. Bilo mi je jasno — ako sam čovek i ako još nisam nula da, pre nego što postanem nula ja znači živim, mogu da patim, da se ljutim i da osećam stid zbog svojih postupaka. I neka bude. Ali ako se ja ubijem posle dva sata na primer, šta je meni onda stalo do devojčice, šta me se tada tiče taj stid i sve drugo na svetu? Ja ću se pretvoriti u nulu, u apsolutnu nulu! I zar svest o tome da ja od sada konačno neću postojati pa prema tome, neće postojati ni ostalo, nije mogla da ima ni najmanje uticaja na ono osećanje sažaljenja prema devojčici, kao i na osećanje stida zbog

učinjene gadosti? Ja sam zbog toga i udario nogom i viknuo na nesrećno dete onako strašnim glasom što »tobože ne samo ne osećam sažaljenje nego što mogu da činim i takvu nečovečnu gadost, jer kroz dva sata će se sve ugasiti«. Da li verujete da sam zato viknuo? Ja sam sada skoro uveren u to.

Zamislio sam sasvim jasno tako: kao život i svet sada zavise od mene. Mogu čak i ovako da kažem: sada kao da je čak i svet stvoren samo mene radi. Ja ću se ubiti i — barem za mene — sveta više neće biti. Da i ne govorim o tome da može biti posle mene ničeg i ni za koga neće nd biti — čim se bude ugasila moja svest nestaće čitav svet kao nekakvo priviđenje, kao neki atribut koji je pripadao samo mojoj svesti, sve će prestati da postoji jer su, može biti, i čitav ovaj svet i svi ljudi samo jedno — ja sam.

Sećam se kako sam sedeći tako i razmišljajući sve te nove probleme koji su se gomilali jedan na drugi terao od sebe na neku drugu stranu, izmišljao sam uvek nešto novo. Na primer, odjednom mii se javila čudna misao: da sam, na primer, ja ranije živeo na Mesecu ili na Marsu i tamo počinio najsramniji i najnečasniji postupak kakav se samo može zamisliti, da sam zbog takvog postupka tamo bio osramoćen, obrukan kako se to ponekad u snu ili u košmaru može osetiti i — kada bih se potom našao na Zemlji sa svešću o tome šta sam tamo počinio na onoj planeti i uveren još da se više nikada tamo neću vratiti — da li bi mi i tada, dok bih gledao odozdo sa Zemlje na Mesec, bilo svejedno ili ne? Da li bih osećao sramotu zbog takvog postupka ih ne?

Pitanja su bila lišena cilja, suvišna, revolver je već ležao preda mnom i ja sam čitavim svojim bićem osećao da će to uslediti sigumo ali ta su me pitanja nervirala i ja sam se ljutio. Kao da nisam mogao da umrem i sada, pre nego što bilo šta odlučim. Jeđnom reči, ona devojčica me je spasla, ovakvim pitanjima ja sam odgodio pucanj u glavu.

U međuvremenu i kod kapetana se sve smirilo: prestalo je kartanje i spremali su se za spavanje i, kao uzgred, gunđali su i psovali. I eto, tada sam iznenada zaspao u fotelji, tu za stolom što mi se ranije nije nikada dogodilo. Zaspao sam potpuno ne osetivši ništa. Snovi su, kao što se zna, veoma čudna pojava: nešto se odslikava poražavajuće jasno, sa najsitnijim detaljima koji su juvelirski precizno izvajani, preko

dmgog, čovek prelazi, na primer, preko prostora i vremena, kao da svega toga uopšte i nema. Snovima, kako izgleda, ne upravlja ni glava ni razum, nego želja i srce, međutim, kakve je samo lukave obrte izvodio moj razum u snu! S njim se u snu događaju sasvim neshvatljive stvari. Meni je na primer, pre pet godina umro brat. Ja ga ponekad sanjam: on uzirna učešća u mojim poslovima, veoma smo time zaokupljeni mada ja za sve vreme trajanja sna znam i osećam da je moj brat umro i da je sahranjen. Zbog čega se ja ne čudim tome što je on, iako je umro, pored mene tu, sa mnom se brine i zajedno sa mnom radi? Zbog čega moj razum sve to dozvoljava? No, dosta o tome Prelazim na moj san. Da, tada sam sanjao taj moj san — san od trećeg novembra!

Sada me oni zadirkuju da je to bio samo moj san. No, nije li to svejedno da li je san ili nije ako mi je već taj san otkrio Istinu? Jer ako si jednom saznao istinu, ako si je jednom video i ako znaš da je to ta istina i da druge ne može biti, svejedno je da li spavaš ili živiš. Neka je i san, neka bude i tako ali — taj život koji vi svi toliko hvalite ja sam njega hteo da uništim samoubistvom, a moj san, o taj moj san — on je meni otkrio novi, veliki, preporođeni i moćni život!

Čujte samo.

3.

Već sam rekao da sam zaspao ne primetivši to, čak nekako kao da sam i dalje razmišljao o istim problemima. Odjednom sam usnio kako uzimam revolver i nišanim, tako sedeći, pravo u srce — da, u srce a ne u glavu, ranije sam ja uvek odlučivao da ću pucati obavezno u glavu i to ciljajući u desnu slepoočnicu. Pošto sam prislonio cev na grudi sačekao sam sekundu-dve i odjednom moj sto, sveća i zid ispred mene su počeli da se ljuljaju, da se pokreću. Brzo sam opalio.

U snu ponekad padate s visine, kolju vas ili tuku ali nikada ne osećate bol, sem u slučajevima kada se na neki način sami povredite u krevetu i tada osetite bol i tada se skoro uvek probudite od bola. Tako je bilo i sa mnom u mom snu: ja nisam osetio bol ali učinilo mi se da se nakon pucnja sve u meni srušilo, da se odjednom sve ugasilo i da je oko mene sve postalo strahovito mračno. Kao da sam oslepio i zanemeo, ležim ispružen na nečem tvrdom, nauznak, ne mogu ništa

da učinim, ni najmanji pokret. Oko mene se svi muvaju, viču, odjekuje kapetanov bas, gazda rica vrišti — i odjednom opet prekid: mene već odnose u zatvorenom mrtvačkom kovčegu. Ja osećam kako se kovčeg njiše, razmišljam čak o tome i najednom me je, po prvi put, zaprepastila misao da sam ja, evo, konačno umro, znam to i ne sumnjam više da sam umro, ja više ne vidim, ne mogu da se pokrenem, ali mogu da osećam i da razmišljam. Međutim, ja se brzo midm s tim i po običaju kako to u snu biva, primam stvarnost bez pogovora.

I evo, mene zarivaju u zemlju. Svi odlaze a ja ostajem sam, potpuno sam. Ne mičem se. Ranije, na javi, kada sam zamišljao kako će me položiti u grob ja sam uvek sa grobom dovodio u vezu osećaj vlage i hladnoće. I sada sam tako osetio kako mi je strašno hladno, naročito na vrhovima prstiju na nogama ali samo to i ništa više.

Ležao sam i čudo jedno — nisam očekivao ništa uveren da mrtvac i nema šta da očekuje. Samo, bilo je vlažno. Ne znam ni koliko je vremena prošlo — jedan sat, nekoliko ili mnogo dana. I odjednom jedna kap vode je pala na moje levo oko, kap je procurila kroz krov kovčega — zatim minut kasnije za njom je usledila druga, nakon toga kroz jedan minut — treća i tako dalje u toku svakog minuta. Veliki gnev je odjednom obuzeo moje srce i ja sam osetio u srcu fizički bol. »To je moja rana« — pomislio sam ja — »to je onaj pucanj i tamo je i kuršum...«. A kap je padala svakog minuta i pravo na moje sklopljeno oko. I ja sam odjednom povikao, ali ne glasom — bio sam mrtav i nem, obratio sam se svim svojim bićem gospodaru svega oko mene, svega što se događalo sa mnom:

— Ma ko ti bio, ako ti zaista postojiš i ako postoji nešto razumnije od svega ovoga što se sada događa, onda mu dopusti da i ovde bude. Ako mi se svetiš zbog moga nerazumnog samoubistva i ako me kažnjavaš rugobom i besmislom daljeg postojanja, onda znaj da se nikakvo mučenje koje bi me zadesilo neće moći meriti sa prezrenjem koje ćemo mi osećati tokom miliona godina mučeništva!

Zavapio sam tako i ućutao sam. Bezmalo čitav minut je potrajalo duboko ćutanje, kanula je čak još jedna kap ali, znao sam, verovao sam u to bezgranično i nepokolebljivo da će se sve obavezno izmeniti. I gle odjednom, otvorio se moj grob. Istina, ja ne znam da li je bio raskopan i otvoren već, no mene je zgrabilo neko neznano i

tajanstveno biće i mi smo se odjednom obreli u vasioni. Ja sam najednom progledao: vladala je mrkla noć i još nikada nije bilo takvog mraka! Leteli smo u prostoru i bili smo već daleko od Zemlje. Nisam ništa pitao ovoga koji me je nosio — bio sam ponosan i čekao sam. Ja sam uveravao sebe da se ne bojim i obamirao sam od ushićenja što se ne bojim. Ne sećam se koliko smo vremena tako leteli i nisam to mogao ni da zamislim: sve se odvijalo tako kako to biva u snu kada se juri kroz prostor i vreme, preko zakona postojanja i razuma — čovek se samo zaustavlja na onim tačkama za kojima čezne srce i kojima ono sniva. Sećam se, odjednom sam u tami ugledao jednu zvezdicu. »Da nije to Sirijus?« — nisam se uzdržao, upitao sam iako sam bio rešen da ni o čemu ne pitam. »Ne, to je ona zvezdica koju si ugledao među oblacima kada si se vraćao kući« — kazalo mi je ono biće koje me je nosilo. Znao sam da je to biće imalo ljudski lik.

Čudno, ja nisam voleo to biće čak, osećao sam prema njemu duboku odvratnost. Očekivao sam potpuno nepostojanje i zbog toga sam pucao u srce. I evo, ja sam u rukama bića koje, razume se, nije ljudsko biće, ali koje postoji, živo je: »Dakle, postoji i zagrobni život!« — pomislio sam u čudnoj lakomislenosti svojstvenoj snu, no moje srce je bilo tu, svojom suštinom i sa svom svojom dubinom: »Ako treba ponovo biti — pomislio sam ja — »i ponovo živeti po nečijoj neprikosnovenoj volji, onda ne dam da me pobede i ponize!«. — »Ti znaš da te se bojim i zbog toga me prezireš« — kazao sam odjednom svom saputniku — nisam mogao da se uzdržim od tog pitanja koje ponižava, pitanja u kome je bilo priznanja i u srcu sam osetio poniženje i bol kao od uboda igle. Biće nije odgovorilo na moje pitanje ali ja sam odjednom osetio da me niko ne ismejava, da me niko čak i ne sažaljeva i da ovaj naš put ima nepoznat i tajanstven cilj koji ima veze samo sa mnom.

Strah u mom srcu je bivao sve jači. Ali uporedo sa mukama, nešto je polako prelazilo od mog saputnika na mene, kao da je iz mog ćutljivog saputnika ulazilo u mene. Leteli smo mračnim i nepoznatim prostranstvom. Odavno nisam ugledao sazvežđa koja su bila znana mojim očima. Ja sam znao da u nebeskim prostranstvima ima takvih zvezda čija svetlost dopre na Zemlju tek nakon hiljada ili miliona godina. Može biti, mi smo već prevalili ta prostranstva. Obuzet tugom koja je legla na moje srce ja sam nešto očekivao. I odjednom,

prenerazilo me jedno poznato osećanje i povuklo me je snažno nekuda: iznenada sam opazio naše sunce!

Ja sam znao da to ne može biti naše sunce koje je stvorilo našu zemlju, znao sam da smo beskrajno daleko otišli od našeg sunca ali, ne znam zbog čega, odjednom sam čitavim svojim bićem osetio da je to baš takvo sunce kao i ono naše, da je to neko ponavljanje, neki njegov dvojnik! Slatko osećanje privlačnosti je razbudilo oduševljenje u mojoj duši: moć sveta kao zavičaja, sveta u kojem sam se ja rodio, odjeknula je u mom srcu, preporodila je moje srce i ja sam osetio život, onaj nekadašnji život, i to prvi put nakon smrti i groba.

— Ali, ako je to sunce i baš takvo sunce kakvo je ono naše — povikao sam ja — gde je onda zemlja? — Moj saputnik mi pokaza na malenu zvezdu koja je blistala u mraku u sjaju smaragda. Leteli smo pravo prema njoj.

— Zar su mogućna takva ponavljanja u vasioni, je li to zakon prirode?... I, ako je ono onamo zemlja, da li je to isto takva zemlja kao što je naša... baš onako nesrećna i bedna, ali mila i uvek voljena koja poput naše uvek budi isto onakvu bolnu ljubav i kod svoje najnezahvalnije dece...? — vikao sam ja, ponet neodoljivom i plamenom ljubavlju prema našoj staroj, zavičajnoj zemlji od koje sam se odvojio. Lik one jadne devojčice koju sam ostavio proleteo je ispred mene.

— Sve ćeš videti — odgovorio mi je moj saputnik i u njegovim rečima se osećala neka tuga.

Ali brzo smo se približavali planeti. Ona je pred mojim očima bivala sve veća, nazirao sam već okeane, konture Evrope i odjednom se u mom srcu razbudiio osećanje velike i svete ljubomore: »Kako je moguće ovakvo ponavljanje i čega radi je sve to? Ja volim i mogu da volim samo onu zemlju koju sam ostavio, onu na kojoj su ostali mlazevi moje krvi kada sam ono kao nezahvalnik pucao u svoje srce i ukinuo sebi život. Ja nikada — nikada nisam prestajao da volim tu zemlju, čak sam je i one noći kada sam se rastajao od nje, voleo može, biti bolnije i jače nego ikada do tada. Ima li i na ovoj novoj zemlji patnje? Na našoj zemlji mi stvamo možemo da volimo jedino u mukama, jedino kroz patnju! Mi ne umemo da volimo drugačije, mi ne znamo za drugačiju ljubav. Ja želim patnje da bih mogao da volim. Ja hoću i želim ovoga trenutka da ljubim i da suzama zalijem samo onu

zemlju koju sam napustio i neću, neću da prihvatim život ni na jednoj đrugoj...!«.

Ali, moj saputnik me je već bio napustio.

Odjednom, skoro sasvim neprimetno ja sam kročio na tu drugu zemlju obasjanu jarkom svetlošću sunčanog dana divnog kao raj. Stajao sam, tako mislim na jednom od ostrva koja na našoi Zemlji oine grčki arhipelag ili tu negde na obali kopna u blizini tog arhipelaga. O. sve je bilo isto onako kao i kod nas, ali sve je blistalo i disalo praznično, nekom velikom, svetom i najzad postignutom Dobedom. Divno more boje smaragda tiho je šumilo kraj obala i ljubilo je te obale nekom ljubavlju očevidnom, vidljivom i, reklo bi se, svesnom. Visoko krasno drveće je raslo u raskoši svojih boja a njegovi bezbrojni listovi — bio sam uveren — pozdravljali su mene svojim mirnim, nežnim šuštanjem i činilo mi se da izgovaraju nekakve reči ljubavi. Bujna trava je blistala mirisna, razlivala se jarkim bojama. U vazduhu su se lepršala jata ptica i, ne plašeći se mene, ptice su mi sletale na ruke, na ramena, one su me radosno milovale svojim milim drhtavim kriocima.

I, najzad, ugledao sam i ljude, upoznao sam i stanovnike ove srećne zemlje. Prišli su mi i okružili su me, ljubili su me. O, kako su bili divni, ta deca sunca, deca svoga sunca! Nikada na našoj zemlji nisam video takvu ljudsku lepotu. Jedino se kod naše dece i to u njihovim najranijim godinama može sresti neki odsjaj ovakve lepote. Iz očiju ovih srećnih ljudi blistao je sjaj vedrine. Njihova je lica ozario razum i neko saznanje koje ispunjava mirom, ta su lica bila vesela. U glasovima, u rečima ovih ljudi bilo je jeke detinje radosti.

O, ja sam odmah, čim sam ugledao njihova lica shvatio sve — sve! To je bila zemlja koju greh još nije oskrnavio, živeli su na toj zemlji ljudi bez greha i živeli su u onakvom raju kakav je bio prema predanju svih ljudi i onaj raj naših praroditelja koji počiniše greh, samo razlika je bila u tome što je ovde čitava zemlja bila raj. Smešeći se od radosti ovi su se ljudi okupljali oko mene i milovali su me. Poveli su me sebi i svako je nastojao da me umiri. O, ništa me oni nisu pitali, ali bilo je kao da su sve znali, tako se meni činilo — oni su želeli da što pre odagnaju patnju sa mog lica.

4.

Pa ipak, znate šta — neka, neka je to bio samo san! Ali osećanje ljubavi koje su pokazali prema meni ti divni ljudi ostalo je u meni zauvek i ja osećam da se sada otuda, njihova ljubav preliva u mene. Ja sam to lično video, ja sam upoznao te ljude i zavoleo sam ih i kasnije, patio sam sa njima. O, meni je čak i tada odmah bilo jasno da ih u mnogo čemu neću moći uopšte razumeti. Ja, savremeni Rus, progresivan čovek i odvratni Petrograđanin, na primer, čudio sam se i bilo mi je neshvatljivo to kako oni mogu toliko da znaju ako nemaju našu nauku. Ali, ubrzo sam shvatio da njihova znanja dolaze od drugačijih pristupa i otkrića nego što su ovi naši na Zemlji, njihove su težnje takođe smerale sasvim u drugom pravcu.

Oni nisu ništa želeli i zbog toga su bili mimi, nisu nastojali da upoznaju život ovako kako mi to činimo i zbog toga je njihov život bio potpun. Međutim, njihovo znanje je bilo dublje, ono je bilo na većem nivou nego naše i naše nauke, jer naša nauka ide za tim da objasni šta je život, teži da ga spozna kako bi druge mogla naučiti da ga vole, da žive. Oni su bez nauke znali kako treba da žive, to je meni bilo jasno, ali nije mi bilo jasno kakva su njihova znanja. Pokazivali su mi na drveće ali ja nisam mogao da shvatim toliku njihovu ljubav prema drveću: oni su razgovarali sa drvećem kao da je to biće slično njima. I znate li šta — može biti, neću se prevariti ako budem rekao da su oni i razgovarali sa drvećem! Da, oni su znali njegov jezik i ja verujem da ih je drveće razumelo.

Tako su gledali na čitavu prirodu — na životinje koje su živele mimo kraj njih, nisu ih napadale već su ih volele pobeđene njihovom ljubavlju. Pokazivali su na zvezde, govorili su sa mnom o njima i o nečem što ja nisam mogao da shvatim ali ja sam uveren da su oni u vezi sa zvezdama na nebu i to ne samo u mislima nego na neki drugi način — živim nekim putem. O, tim ljudima nije ni bilo stalo da ih ja shvatim, oni su mene voleli i bez toga i ja sam znao da i oni mene neće nikada moći da shvate pa sam s njima govorio, ali skoro nikada o našoj zemlji. Samo sam pred njima ljubio zemlju kojom oni hodaju, ja sam njih obožavao bez reči, oni su to primećivali i dozvoljavali su da ih obožavam, jer i sami su mnogo voleli svoju zemlju. Oni nisu patili zbog mene kada sam ja u suzama ljubio njihove noge sa radošću, oni su svojim srcem osećali i znali kakvom će mi snažnom ljubavlju sve to

vratiti.

Ponekad sam se u čudu pitao: kako su mogli za sve to vreme da ne uvrede takvo stvorenje kakvo sam ja, kako su mogli da takvom biću kakvo sam ja ni jednom ne pobude osećanje ljubomore i zavisti? Mnogo puta sam se pitao kako sam i ja mogao, ja koji sam hvalisavac i lažov, da im ne pričam o svojim znanjima o kojima oni, naravno, nemaju pojma, kako sam mogao da se uzdržim od želje da ih tim svojim znanjima ne zadivim, makar onako iz ljubavi prema njima? Bili su veseli i bezbrižni, nestašni kao deca. Hodali su gajevima i šumama, pevali su svoje divne pesme i hranili su se lakom hranom — plodovima sa svoga drveća, medom iz svojih šuma i mlekom svojih životinja koje su njih volele. Radili su malo i lake poslove da bi stekli hrane i odeće. Oni su rađali i voleli decu, ali ja nikada nisam kod njih primetio onu moć surovog sladostrašća koja vlada nad svima na našoj zemlji i koja je uzrok skoro svih grehova kod naših ljudi.

Radovali su se novorođenoj deci i videli su u n jima nove učesnike njihovog blaženstva. Nije među njima bilo ni svađe ni ljubomore i čak nisu ni znali šta je to. Deca su im bila zajednička jer svi su oni bili jedna porodica. Kod njih skoro nije bilo bolesti, mada je smrt postojala. No, njihovi su starci umirali mirno kao da polaze na počinak, umirali su okruženi ljudima koji se opraštaju od njih, koji ih blagosiljaju i koji im se smeše i sami praćeni njihovim osmesima punim vedrine. U tim trenucima ja nisam zapazio ni tugu ni suze, bila je svuda prisutna samo ljubav puna ushićenja, ali to je bilo mirno, puno i produhovljeno ushićenje. Izgledalo je da su oni imali veze sa svojim pokojnicima nakon njihove smrti, da se zemaljsko jedinstvo među njima nije prekidalo.

Oni mene skoro nisu razumevali kada sam ih pitao o večnom životu ali je bilo očevidno da su oni nekako nesvesno verovali u njega, to za njih nije bio neki problem. Nisu imali hramova ali postojalo je kod njih jedno nasušno, živo i neprestano sjedinjavanje sa Celinom vaseljene. Nije bilo ni vere ali svi su oni sigurno znali da će kada se njihova zemaljska radost bude ispunila do granica koje zemaljska priroda dopušta, za njih sve, i za žive i za mrtve, nastupiti još potpunije sjedinjavanje sa Celinom vaseljene. Očekivali su taj trenutak bez žurbe, radosno, nisu za njim čeznuli ali su srcem predosećali sve to i o tom su predosećanju razgovarali jedan sa drugim.

Uvečer, pred spavanje su voleli da okupljaju složne, harmonične horove. U pesmama su izražavali osećanja koja im je doneo minuli dan, slavili su taj dan i praštali se s njim. Slavili su prirodu, zemlju, more i šume. Stvarali su pesme jedni o drugima, jedni su druge hvalili kao deca; ljile su to veoma jednostavne pesme ali one su išle iz srca, one su prožimale srca. I ne samo u pesmama, činilo se da čitav svoj život provode tako — uživajući jedan u drugom. Vladala je neka opšta, potpuna zaljubljenost. Druge njihove pesme, one poletne i svečane, ja skoro nisam mogao da shvatim. Kada bih reči i shvatao nisam uspevao da prodrem u samu srž njihovog značenja. To je bivalo nepristupačno za moj um, ali zato se moje srce nesvesno ispunjavalo njima.

Govorio sam im često da sam ja sve to odavno slutio, da sam svu tu radost i svu tu slavu slutio još na zemlji našoj, u tuzi koja ophrvava i koja ponekad prerasta u nepodnošljivu žalost; govorio sam im da sam predosećao sve njih i njihovu slavu u čežnjama moga srca, u sanjarijama moga uma i da često na našoj zemlji nisam mogao na sve to da gledam, da gledam na sunce koje zalazi bez suza... U mojoj mržnji prema ljudima naše zemlje uvek je bila prisutna tuga: zbog čega ne mogu da ih mrzim sasvim, bez ljubavi, zašto ne mogu da praštam — u mojoj ljubavi prema njima bilo je tuge: zašto ne mogu da ih volim bez mržnje?

Oni su me slušali ali ja sam primećivao da oni i ne mogu da zamisle sve to o čemu ja govorim, no ja nisam žalio zbog toga što sam im to govorio: znao sam da shvataju dubinu moje tuge za onima koje sam ostavio. Da, kada sam ih gledao, kada su oni mene gledali svojim umiljatim očima punim ljubavi, kada sam osećao da kraj njih i moje srce postaje isto tako nevino i čisto kao što su njihova srca, ni ja nisam žalio što ih ne razumem. Zahvaćen osećanjem punoče života gubio sam dah i nemo sam ih obožavao.

*

Sada mi se svi smeju u lice i uveravaju me da se takve pojedinosti ne mogu ni u snu sresti, ovakve kakve ja sada pričam i kakve sam u snu sanjao — da sam osetio jedno osećanje koje se javilo u mom srcu za vreme bunila — vele — pojedinost sam ja izmislio pošto sam se probudio. I kada sam im otkrio da je, može biti, doista tako i bilo — Bože, kako su mi se smejali u lice i kakvo sam im veselje time

priredio!! Razume se, ja sam bio osvojen utiskom toga sna i on se jedini očuvao u mom ranjenom srcu: ali likovi i oblici iz moga sna, naime, sve ono što sam doista video u trenutku snevanja, bili su tako divni, harmonični, zanosni i tako istiniti da ja, kada sam se probudio, naravno, nisam bio u stanju da ih nanovo sazdam nemoćnim našim rečima i oni su se nekako sakrili u mom umu — pa, prema tome, možda sam doista nesvesno kasnije neke pojedinosti izmislio i to tako, naravno, da izneverim suštinu naročito zbog toga što sam imao strasnu želju da sve to što pre i na svaki način ispričam.

Ali kako bih mogao da ne verujem da je sve tako bilo? Bilo je, može biti, i hiljadu puta lepše, vedrije, radosnije, nego što ja to kazujem! Neka je to san, ali sve je to moralo postojati. Znate šta još — otkriću vam tajnu: sve to može biti, uopšte i nije bio san! Jer, tu se dogodilo nešto takvo, nešto tako poražavajuće istinito da se to ne bi moglo tek u snu privideti. Neka — neka je moj san nastao iz želje moga srca, ali zar je moje srce moglo samo da stvori onu strašnu istinu koju sam kasnije doživeo? Kako bih ja mogao sam da je izmislim, da je srcem dozovem? Zar bi moje maleno srce i moj ćudljivi, ništavni um mogli da se uzdignu do takvog otkrovenja istine?! Oh, prosudite i sami: ja sam sve do sada sve krio, ali sada ću reći do kraja i tu istinu. U stvari, ja sam njih... sve iskvario!

5.

Da, da, sve se završilo tako što sam ih sve iskvario! Kako se to moglo dogoditi ja ne znam, ali — sećam se dobro da je tako bilo. San je prošao kroz milenijume i ostavio u meni osećanje Celine. Znam jedino da sam ja bio uzročnik njihovoga greha i pada. Kao odvratna trihina i bacil kuge koji zaraze čitave države tako sam i ja okužio čitavu tu zemlju koja je do mene bila srećna i bezgrešna. Oni su naučili da lažu, zavoleli su laž i osetili su sve čari laži. To je može biti započelo nevino, malom kokterijom i ljubavnom igrom, stvarno može biti od atoma ali taj atom laži je obuzeo njihova srca i osvojio ih je. Zatim je ubrzo usledilo sladostrašće, iza njega je došla ljubomora, iz ljubomore — surovost...

Oh, ne sećam se, ne znam kada, ali brzo, veoma brzo prolivena je prva krv: oni su se začudili, užasnuli su se i počeli su da se razilaze i

da bivaju daleki jedni drugima. Pojavili su se savezi, ali sada okrenuti jedni protiv drugih. Počela su prekoravanja, ukori. Upoznali su stid i to su proglasili za vrlinu. Pojavilo se osećanje častoljublja i svaka je grupa podigla svoj barjak. Počeli su da muče životinje i one su od njih pobegle u šume i postale njihovi neprijatelji. Počela je borba za individualnost, za samostalnost, borba za pravo ličnosti — za moje i tvoje. Progovorili su na raznim jezicima. Spoznali su tugu i zavoleli su je, počeli su da čeznu za mukama i govorili su da se istina postiže jedino kroz patnju. I tada se kod njih pojavila nauka.

Kada su postali zli počeli su da govore o bratstvu i humanosti i počeli su da shvataju takve ideje. Kada su postali zločinci izmislili su pravdu i napisali čitave kodekse zakona kako bi je očuvali a da očuvaju zakone ustanovili su giljotinu. Jedva su se i sećali onoga što su izgubili i čak nisu mogli ni da veruju da su nekada bili nevini i srećni. Podsmevali su se čak i mogućnostima takve sreće i sve su to nazivali fantazijom. Nisu mogli ni da zamisle takvu sreću u konkretnijem obliku — ali čudno je i nečuveno: kada su izgubili svaku veru u svoju nekadašnju sreću i kada su je proglasili bajkom, poželeli su snažno da ponovo budu srećni i nevini da su se poklonili željama svoga srca poput dece i tu su želju proglasili za božanstvo, sagradili su mnoge hramove i počeli su da se mole toj svojoj želji, ideji i »želji«, a u isto vreme čvrsto su verovali da je nemoguće njeno ostvarenje, no — nastavili su da je obožavaju i da joj se klanjaju, u suzama.

Međutim, kada bi se samo desilo da se mogu povratiti u stanje one sreće i nevinosti koje su izgubili, kada bi neko njima ponovo povratio to i kada bi ih pitao: hoće li da se tamo ponovo vrate? — oni bi to sigumo odbili. Meni su odgovarali: »Neka smo lažljivi, zli i nepravedni, znamo mi to i zbog toga plačemo i mučimo se zbog toga, kažnjavamo sebe strožije od tog milostivog sudije koji će nam suditi i čije ime ne znamo. Ali, mi sada imamo nauku i pomoću nje ćemo ponovo otkriti istinu i nju ćemo primiti svesno; znanje je iznad osećanja a svest o životu je — iznad života. Nauka će nam doneti mudrost, mudrost će nam ponuditi zakone a poznavanje zakona sreće je — više od sreće«.

Eto, tako su govorili i nakon toga svak je zavoleo sebe više nego ostale i drugačije nisu mogli činiti. Svak je krenuo da tako ljubomomo naglašava svoju ličnost i svim silama se trudio da umanji ličnost dmgoga, da su radi toga bili spremni da žrtvuju i život. Pojavilo se i

ropstvo, čak i dobrovoljno ropstvo: slabiji su se potčinjavali od svoje volje jačima od sebe jer su im ovi omogućivali da tlače slabije od sebe. Pojavili su se i pravednici i dolazili su ovim ljudima i govorili im kroz suze o ponosu, o tome da su izgubili stid, harmoniju i meru. Njima su se smejali ili su ih kamenovali. Krv svetitelja je prolivana na vratima hramova. Otuda se počeli pojavljivati ljudi kojima je padalo na pamet: kako da se nanovo svi sjedine i to tako da svaki ne prestajući da uvažava sebe, u isto vreme ne smeta drugome, da svi nekako žive složno u istom dmštvu. Došlo je čitavih ratova zbog takve ideje. Svi koji su ratovali verovali su u isto vreme čvrsto da će nauka, premudrost i nagon samoodržanja najzad nagnati čoveka da se sa drugima sjedini u složnom i savršenom društvu i zbog toga su radi ubrzanja svega toga »premudri« nastojali da što pre istrebe one koji nisu »premudri« i koji ne shvataju njihovu ideju — kako ovi ne bi bili smetnja njihovoj pobedi.

Ali to osećanje samoodržanja je počelo ubrzo da slabi, pojavili su se oholi i sladostrasnici koji su otvoreno tražili sve ili ništa. Da bi dobili sve nisu prezali od zločina pa, kada to ne bi uspevalo — pribegavali su samoubistvu. Pojavile su se i religije koje su slavile kult nepostojanja i samouništenja u ime večnog mira u krilu ništavila. Najzad, ljudi su se umorili od besmislenog napora i na licima im se pojavila patnja; takvi ljudi su počeli tvrditi da je patnja — lepota, jer misao se nalazi jedino u patnji.

Ja sam zavoleo njihovu zemlju koju su oni oskrnavili, zavoleo sam je više nego kada je bila raj jer na njoj se pojavila nesreća. Avaj, ja sam uvek voleo tugu i nesreću ali samo za sebe, jedino za sebe — njih sam žalio i plakao sam za njima. Širio sam ruke, krivio sam sebe, proklinjao sam i prezirao sebe zahvaćen očajanjem. Govorio sam im da sam sve to učinio ja i jedino ja. Ja sam njima doneo iskvarenost, zarazu i laž! Preklinjao sam ih neka me razapnu na krst i kazivao sam im kako se pravi krst. Nisam mogao niti sam imao snage da se ubijem ali sam želeo muke, želeo sam da od njih postradam, da se u tom stradanju prolije i poslednja kap moje krvi. Ali, oni su mi se samo podsmevali i na kraju su me počeli smatrati za »jurodivog«. Pravdali su me i govorili su da su dobili samo ono što su želeli i da je sve ovo što je sada tako i moralo biti. Najzad su mi rekli da sam već opasan za njih i da će me oterati u ludnicu ako ne budem zaćutao. I tada se tuga

zavukla snažno u moju dušu i to tako da mi se srce stezalo, osetio sam da ću umreti... i tada... tada eto,... ja sam se probudio.

*

Već je bilo jutro, nije bilo još svanulo, negde oko šest časova. Probudio sam se u onoj fotelji, sveća je bila dogorela, kod kapetana su spavali a u čitavom našem stanu je vladala tišina kakva retko biva. Prvo sam skočio neobično začuđen, nikada mi se ništa slično nije događalo, čak ni ovakve sitnice: još nikada, na primer, nisam ovako zaspao u fotelji. I odjednom dok sam tako stajao i dok sam se pribirao — ugledao sam svoj revolver pred sobom, spremljen, napunjen, ali — istog trenutka sam ga odgurnuo od sebe! O, sada hoću života, života hoću! Podigao sam ruke i obratio sam se večnoj istini ne, nisam se obratio, zaplakao sam: oduševljenje i neizmemo ushićenje su obuzeli čitavo moje biće. Da, života hoću i — propovedi! Odlučio sam se istog trenutka za propoved i to, naravno, za čitav život! Poći ću da propovedam, želja mi je da propovedam — no, šta? Istinu, jer — ja sam je video svojim očima, video sam je u svoj njenoj slavi!

I eto, od tada ja i propovedam! Osim toga — ja volim sve, i one što me ismevaju više nego sve ostale. Zbog čega je to tako ja ne znam — ne mogu da objasnim ali — neka tako bude. Oni kažu da ja već sada grešim i eto, ako već sada tako grešim šta će onda biti nadalje? To je sušta istina: grešim ja, i kasnije će, može biti, biti i gore. Naravno, ja ću grešiti nekoliko puta dok ne pronađem načina kako treba propovedati, to jest kakvim rečima i kojim delima, jer to je teško vršiti. Meni je i sada sve jasno kao dan, ali čujte — ko je taj ko ne greši? Ipak svi hitaju jed nom istom cilju, svi barem istom teže — od mudraca do poslednjeg razbojnika — samo, svako ima svoj put. To je stara istina ali ovo je u tome novo: ne mogu ja mnogo da pogrešim! Ja sam video istinu, znam, video sam da ljudi mogu biti divni, srećni i da ne izgube pritom sposobnost za život na zemlji. Ja neću, ja ne mogu da verujem da je zlo normalno ljudsko stanje na zemlji. A eto, oni svi takvu moju veru ismevaju. A kako mogu da ne verujem: video sam istinu — ne, nisam je umom otkrio, video sam je, njen živi lik je moju dušu ispunio zauvek.

Video sam istinu u svoj njenoj celovitosti i ne verujem da nje ne može biti među ljudima. Dakle, kako mogu da pogrešim? Razume se, mogu da zastranim i to više puta, čak ću može biti govoriti i tuđim

rečima ali to neće biti dugo: onaj živi lik koji sam ugledao biće zauvek sa mnom, on će me ispravljati i upućivati. O, ja sam krepak, svež, i idem — idem, pa makar to potrajalo hiljadu godina.

Ja sam, znate, u početku čak hteo da sakrijem to da sam ih sve iskvario, no bila je to greška — eto, prva greška! No, istina mi je došapnula da lažem, ona me je sačuvala i uputila pravim putem. No, kako da sagradimo raj — to ne znam, to ne umem da objasnim rečima. Nakon sna ja sam ostao bez reči. Nedostaju mi barem glavne, one najpotrebnije reči. Ali ne mari: poći ću i neumomo ću govoriti o onome što sam svojim rečima ugledao iako ne umem da iskažem sve ono što sam ugledao. Ali oni koji mi se smeju to i ne razumeju: »Sanjao je« — vele »to je bunilo, halucinacija«. Eh! Kakva je to mudrost? A oni se time ponose! San! Šta je to san? Zar naš život nije san? Reći ću još i više: neka — neka se sve to nikada i ne ostvari, neka na zemlji i ne bude raja (jer, ja to razumem!) — ali ja ću ipak propovedati!

Međutim, sve je to prosto: za jedan dan, za jedan bi se sve moglo urediti! Najvažnije je — voleti druge onako kao i sebe, to je najvažnije, i to je sve, ništa više nije potrebno: i to je taj način da se sve organizuje, da se sve sredi. Pa ipak, sve je to samo stara istina koju su svi toliko biliona puta ponavljali, čitali, no ona nije na zemlji uhvatila korena! »Svest o životu je iznad života, poznavanje zakona sreće je — više od sreće« — eto, to je ono sa čim se treba boriti! I, ja ću se boriti. Ako samo svi to budu poželeli, sve će se odmah urediti.

*

A onu devojčicu sam ja pronašao... I poći ću! Poći ću!

II
OSLOBAĐANJE OKRIVLJENE KORNILOVE

22-og aprila ove godine u ovdašnjem okružnom sudu održana je druga rasprava u vezi sa slučajem okrivljene Kornilove, pred sudskim većem u izmenjenom sastavu i sa novim porotnicima. Raniju presudu koja je bila izrečena još prošle godine odbacio je Senat kasacionog suda zbog nedostatka dokaza nakon obavljene medicinske ekspertize. Verovatno se većina mojih čitalaca dobro seća ovog slučaja. Mlada maćeha, tada još nepunoletna, u bremenitom stanju,

ozlojeđena na muža koji ju je korio prvom ženom, nakon strašne svađe s njim, bacila je svoju šestogodišnju pastorku, muževljevu ćerku od prve žene, kroz prozor sa četvrtog sprata (sa jedanaest metara visine) pri čemu se dogodilo prosto čudo: dete se nije razbilo, ništa nije slomilo nije se čak povredilo i brzo je došlo sebi — sada je živo i zdravo. Ovaj zverski čin žene bio je praćen neshvatljivim i čudnim njenim drugim postupcima tako da se samo po sebi nametalo i ovakvo razmišljanje: da li je ona postupila pri zdravoj pameti? Nije li ona bila, na primer, u afektu zbog svoje bremenitosti? Probudivši se izjutra nakon muževljevog odlaska na posao ona je pustila dete da se ispava: zatim je dovojčicu obukla, obula i dala joj je da doručkuje. Zatim je otvorila prozor i izbacila je kroz prozor. Ona nije čak ni pogledala dole da vidi šta je bilo sa detetom, zatvorila je prozor, obukla se i pošla je u policijsku stanicu. Tamo je ispričala šta se dogodilo, odgovarala je na pitanja grubo i na neki čudan način. Kada su joj nakon nekoliko časova javili da je dete ostalo živo ona nije pokazala ni radost ni mučnine, ravnodušno i hladnokrvno je primetila samo kao u nekoj zamišljenosti: »kako je jaka, otporna«. Nakon toga, ona je u toku skoro mesec i po dana u dvema tamnicama u kojima je bila, i dalje ostajala turobna, gruba, bez volje za razgovorom. I odjednom sve je u tili čas prošlo: u toku narednih četiri meseca sve do oslobađanja od bremena kao i kasnije, u toku prvog suđenja i posle toga, upravnica ženskog odelenja u tamnici nije mogla da je se nahvali: došao je do izražaja staložen karakter, nežan, čist. Uostalom, ja sam sve to ranije opisao. Jednom reči, raniju presudu je kasnija odbacila a zatim je održana nova rasprava 22-og aprila i Kornilova je bila oslobođena.

Ja sam bio prisutan u sudskoj dvorani i otuda sam poneo mnogo utisaka. Žao mi je samo što nisam u mogućnosti da sve to izložim bukvalno i što su se morati ograničiti da sve ispričam u nekoliko reči. Ja o tome pričam za to što sam već mnogo pisao o tome pa, prema tome, mislim da neće biti suvišno da čitaoce obavestim o ishodu cele stvari. Suđenje je potrajalo dvostruko duže od onog ranijeg. Sastav sudija porotnika je bio posebno značajan. Pozvana je i upravnica ženskog odelenja tamnice u svojstvu svedoka novog svedoka. Njeno svedočenje o karakteru Kornilove je imalo težinu i išlo je u korist Kornilove. Zanimljiv je bio i iskaz muža okrivljene: on je govorio

izvanredno pošteno, ništa nije skrivao, ni svađe ni uvrede s njegove strane, on je pravdao ženu, govorio je od srca, jasno, otvoreno. On je seljak iako je odeven na nemački način, čita knjige i prima trideset rubalja mesečne plate. Zanimljiv je takođe bio i skup eksperata. Bilo je pozvano šestoro ljudi — sve same znamenitosti u medicini, petoro među njima su dali iskaze o nalazima: njih trojica su izjavili ne kolebajući se da je bolesno stanje svojstveno bremenitim ženama sasvim moglo da bude od uticaja na izvršenje zločina u ovakvom slučaju. Jedino doktor Florinski nije bio saglasan sa takvim mišljenjem no, na sreću, on nije psihijatar i njegovo svedočenje je prošlo tako, nije uzeto kao nešto važno. Poslednji je govorio naš poznati psihijatar Đukov. On je govorio skoro jedan sat odgovarajući na pitanja tužioca i predsednika sudskog veća. Teško je zamisliti bolje i prefinjenije poznavanje čovekove duše i njenih bolesnih stanja. Divljenja je bilo dostojno bogatstvo mnogogodiišnjih, raznovrsnih i veoma zanimljivih zapažanja. Što se mene tiče ja sam neke momente iz izlaganja ovog stručnjaka slušao sa ushićenjem. Mišljenje eksperta je u celini išlo u korist okrivljene: on je pozitivno i sa dokazima zaključio da se radi, po njegovom mišljenju, o nesumnjivom bolesnom stanju duše u slučaju okrivljene, u vreme kada se rešila da počini ovaj strašni prestup.

Sve se završilo tako što je i sam tužilac, bez obzira na svoj preteći govor — ođustao od optužbe za zločin sa predumišljajem, dakle od glavnog punkta optužnice. Branilac okrivljene, advokat pod zakletvom, Lustig, je takođe izvanredno vešto odbacio neke optužbe, posebno onu najtežu — dugotrajnu mržnju koju je maćeha tobože gajila prema pastorki — koju je sasvim uništio, dokazujući razložno i očevidno da se tu radi samo o spletkama sa kućnog stepeništa. Posle toga, nakon dužeg govora predsednika sudskog veća, porotnici su se povukli i za nešto manje od četvrt sata su doneli oslobađajuću presudu koja je dočekana sa ushićenjem u redovima dosta brojne publike. Mnogi su se krstili, drugi su čestitali jedan drugom, neki su pružali drugima ruke. Muž je oslobođenu Kornilovu poveo još iste večeri iako je bilo jedanaest sati svojoj kući i ona je ponovo srećna ušla u svoj dom, nakon bezmalo godine dana odsustvovanja iz njega, sa utiskom da je dobila veliku lekciju za čitav život, da se u svemu tome pokazao prst Božji — makar, eto, za početak u tome što je dete ostalo na čudesan način zdravo i čitavo.

III
MOJIM ČITAOCIMA

Apelujem na izvanrednu blagost i razumevanje mojih čitalaca. U toku prošle godine zbog mog putovanja u toku leta u Ems radi lečenja bio sam prinuđen da štampam dvobroj »Dnevnika«, za mesece jul i avgust zajedno i to sam objavao 31-og avgusta, naravno, sa udvostručenim brojem strana. Ove godine, takođe usled moje bolesti koja sve više uzima maha, ja sam prinuđen da opet objavim majski i junski broj zajedno, u jednoj svesci, krajem juna ili na samom početku jula meseca. Zatim će julski i avgustovski broj izaći u avgustu kao i prošle godine. Od septembra će brojevi »Dnevnika« opet izlaziti uredno, na kraju svakog meseca.

Odlazim iz Petrograda po savetu lekara i obaveštavam da iako će prostorije redakcije u Petrogradu biti zatvorene sve do septembra, ipak svi pretplatnici iz drugih gradova, svi čitaoci, pa prema tome i svi čitaoci iz Petrograđa, mogu da se obrate u slučaju potrebe redakciji pismeno kao i do sada. Pisma će biti odmah dostavljena od strane dežumog u redakciji i svaka žalba, svaki nesporazum i slično, biće, kao i ranije, otklonjeni i zadovoljeni. Isto tako će i sva pisma na moje ime meni obavezno biti dostavljena. U tom smislu redakciji su izdate potrebne instrukcije. Pretplata može da se nastavi kao i do sada: pretplatnicima će obavezno biti udovoljeno.

Ne znam hoće li me izviniti moji čitaoci i pretplatnici Dnevnika pisca? U okolnostima koje se ne mogu predvideti, a u takve spada 1 pogoršanje zdravlja, teško je bilo sve unapred znati i odrediti. Ogromna većina mojih čitalaca odnosila se do sada prema meni veoma dobronamerno u šta sam se ja uverio na temelju pouzdanih činjenica. Usuđujem se da takvu dobrotu očekujem i sada.

MAJ-JUN

GLAVA PRVA

I
IZ KNJIGE PREDSKAZANJA JOANA LIHTENBERGERA — 1528. GODINE

Pokazali su mi jedan više nego čudan dokument. To je jedno drevno, istina, maglovito i alegorično predskazanje o današnjim događajima i o sadašnjem ratu. Jedan naš mladi naučnik je pronašao u Londonu u kraljevskoj biblioteci jedan stari folijant, »knjigu predskazanja« — Prognosticationes Joana Lihtenbergera koja je objavljena 1528-me godine na latinskom jeziku. To je redak primerak i može biti da je to svetski unikat. U toj se knjizi u maglovitim vizijama prikazuje budućnost Evrope i čovečanstva u celini. Knjiga je mistička. Navodim samo ona mesta na koja su meni ukazali i samo kao fakat koji nije lišen izvesne zanimljivosti.

Posle predskazanja o francuskoj revoluciji (1789. god.) i Napoleonu I, koji se u knjizi naziva velikim orlom (aquila grandis) o budućim evropskim događajima govori se nadalje, na ovakav način:

»Post haec veniet altera aquila quae ignem fovebit in gremio sponsae Christi et erunt tres adulteri unusque legitimus qui alios vorabit.

Exsurget aquila grandis in Oriente, aquico!ae occidentales moerebunt. Tria regna comportabit. Ipsa est aquila grandis, quae dormiet annis multis, refutata resurget et contremiscere faciet aquicolas occidentales in terra Virginis et alios montes Superbissimos; et volabit ad meridiem recuperando amissa. Et amore charitatis inflammabit Deus aquilam orientalem volando ad ardua alis duabus fulgens in montibus christianitatis«.

— »Posle toga izaći će drugi orao koji će zapaliti oganj u krilu neveste Hristove, i biće trojica nezakonitih i jedan zakoniti koji će druge progutati.

Javiće se orao veliki na Istoku i zaplakaće ostrvljani na Zapadu. Tri će carstva osvojiti. Taj veliki orao koji spavaše mnoge godine ustaće,

pošto je porazen bio, i zadrhtaće pred njim stanovnici zapadnih voaa i zemlje velike Deve, i mnoge druge gore i ravnine, i poleteće on na jug da povrati ono što je izgubio. I zapaliće Bog ljubav i milosrđe u orlu istočnom i poleteće on na teške puteve a dva njegova krila će blistati iznad celoga hrišćanstva«.

Naravno, ovo je magloviito ali međutim složićete se, taj »veliki istoćni orao koji spavaše mnogo godina i koji će ustati pošto je poraten (NB. — Nije li to naš rat sa Evropom pre 22. godine?) i zadrhtaće pred njim stanovnici zapadnih voda« — složićete se — velim — da sve to podseća na današnje prilike, razume se, ako zanemarimo naše mudre »evropljane« koji još uvek drhte pred »stanovnicima voda« uprkos proročanstvu, a evo — orao je već poleteo i »krila njegova blistaju«. Ali drhte jedino mudraci, orao ne drhti. Dalje: oni »stanovnici zapadnih voda i zemlje velike Djeve« — ako to proročanstvo Joana Lihtenbergera primenimo na savremene događaje onda je jasno da se tu radi o — Engleskoj. Ali u tom slučaju zbog čega se tu pominje »zemlja Djevina«? Godine 1528. još uvek nije bilo kraljice Elizabete. Ne znači li ova Lihtenbergerova alegorija da je reč o zemlji (Britanska ostrva) koja nije nikada do sada bila izložena najezdi u onom smislu u kojem je Napoleon govorio o evropskim prestonicama koje su bile izložene najezdama: »Prestonica koja je pretrpela najezdu liči na devicu koja je izgubila svoje devičanstvo«?!. Ali orao će, prema proročanstvu nagnati da zadrhte i drugi »ponosni vrhovi«, on će krenuti na jug da povrati izgubljeno i — što je najzanimljivije — »zapaliće Bog ljubav i milosrđe u orlu istočnome i poleteće on na teške puteve a dva krila njegova blistaće iznad celoga hrišćanstva«. Složićete se da je već ovo nešto što uveliko podseća na naše vreme. Zar nije naš orao poleteo ponet plamenom milosrđa prema ugnjetenima i pogaženima? Zar nije Hristovo milosrđe pokrenulo naš narod na »teške puteve« kako prošle tako i ove godine? Ko bi mogao to da porekne? Taj narod, ti vojnici koji su ljudi iz običnog naroda, svi ti koji ne znaju kako valja ni molitve, na Krimu i pod Sevastopoljem su prihvatali ranjene Francuze i vodili ih na previjanje pre nego svoje, Ruse: »Neka ovi još leže i neka pričekaju, Rusa će svak prihvatiti a ovaj Francusčić je ovde tuđin, njega treba žaliti unapred«. Zar nema tu Hrista i duha Hristovog u tim prostodušnirn i plemenitim reeima koje su izrečene nekako kao u šali?

I tako, zar nije prisutan u našem narodu — neprosvećenom ali dobrom, neukom ali ne varvarskom — duh Hristov? Da, Hristos je sila i to naša ruska sila sada kada naš orao poleće na »teške puteve«. A šta je ta mala anegdota o sevastopoljskim vojnicima u poređenju sa hiljadama drugih primera manifestacije Hristovog duha i »ognja milosrđa« koje je naš narod pokazao jasno, očevidno upravo u naše vreme bez obzira na to što se mudraci trude iz sve snage da odbace činjenicu o učešću naroda duhom i srcem, u sadašnjim događajima koji su sudbonosni za Rusiju i za Istok? I nemojte mi govoriti o »zverskim instinktima i kretenizmu« koji postoje u narodu, nemojte mi govoriti o njegovoj neprosvećenosti i nerazvijenosti zbog čega on, navodno, nije u stanju da shvati sve ovo što se sada događa. Suštinu stvari narod izvanredno shvata verujte u to, već četiri veka on to odlično shvata. Ove današnje diplomate on ne bi shvatio kada bi za njih znao, ali — ko njih uopšte može da shvati? Da, naš veliki narod je bio kao zver, on je trpeo muke još od svoga početka i trpeo ih je u toku hiljadu godina — i to takve muke koje bi malo koji narod podneo, i veći narodi bi se u takvim prilikama istrošili i razorili a naš narod je u takvim mukama samo više ojačao, postao je monolitniji. Nemojte mu prebacivati njegovo »zverstvo i neprosvećenost« gospodo mudraci, jer upravo vi za njega niste ništa učiniJi. Naprotiv, vi ste taj narod napustili još pre dvesta godina, napustili ste ga i odgurnuli od sebe, pretvorili ste ga u zanemarljivu količinu, načinili ste od njega izvor svojih prihoda i taj narod se razvijao, gospodo, prosvećeni »evropljani«, sam, odbačen, zaboravljen i napušten kao zver u jazbini, ali Hristos je ostao s njim i on je samo s Njim živeo i doživeo onaj veliki dan kada je pre dvadeset godina severni orao planuo vatrom milosrđa, kada je razvio svoja krila i kada je tim krilima osenio njega, taj veliki narod... Da, ima mnogo zverstva u narodu ali nemojte mi ukazivati na to. To zverstvo — to je trina vekova, očistiće se to. I nije nevolja u tome što zverstva ima, nevolja će biti ako se zverstvo bude pretvaralo u vrlinu. Video sam ja i takve razbojnike koji su počinili mnogo zverstava, koji su pali u nastupu iskvarene prirode i slabe volje najniže što se može pasti, ali te iskvarene prirode i posrnule zveri su barem bile svesne da su to, takvi su osečali u onim trenucima, mutnim i svetlim katkad, u takvim trenucima prosvetljenja koje Bog šalje čak i zverima, da su to — posrnule zveri i znali su i sami sebe da osude

iako često nisu imali snage da se uzdignu iznad toga. Sasvim je druga stvar kada se zverstvo uznosi kao ideal, kada mu se ljudi klanjaju smatrajući da je to sama vrlina. Lord Biskonfild, a zajedno s njim i svi naši i evropski Biskonfildi su začepili uši i zatvorili oči pred zverstvima i masakrima kojima se podvrgavaju čitava plemena, oni su izdali Hrista u ime »interesa civilizacije«, oni su to učinili zbog toga što je reč o Slovenima, o plemenu koje donosi nešto i veliko i novo i, eto, zbog toga i treba ugušiti ta plemena, satreti ih do korena u ime te stare i trule civilizacije. Eto, to je zverstvo — prosvećeno zverstvo podignuto na nivo vrline i njemu se kao idolu klanjaju svi i na Zapadu i kod nas u Rusiji. A nije li i »najblaženiji papa, namesnik Božji nepogrešivi, na zemlji« polazeći Bogu na istinu za vreme svojih poslednjih zemaljskih dana, poželeo pobedu Turaka gonitelja hrišćanstva nad Rusima koji su ustali u ime Hrista i u odbranu hrišćanstva samo zbog toga što su prema njegovom nepogrešivom zaključku Turci ipak bolji od jeretika Rusa koji ne priznaju papu? Zar to nije zverstvo, zar to nije varvarstvo? Da, proročanstva Joana Lihtenbergera sasvim odgovaraju današnjem trenutku. Zar nije jasno da se među tim »oholim vrhovima« koji će zadrhtati kada se bude pojavio orao nalazi i papa? Uzgred, da završimo sa ovim proročanstvom: na šta misli Joan Lihtenberger kada govori da će »doći drugi orao koji će zapaliti oganj u krilu neveste Hristove, i biće trojica nezakonitih i jedan zakoniti koji će druge progutati«? U religioznom i mističkom jeziku izraz »nevesta Hristova« je uvek označavao crkvu uopšte. Ko su, pak, ona trojica nezakonitih i jedan zakoniti? Izgleda da pod ovim treba razumeti, ako doista sve ovo prihvatimo kao predskazanje, tri veroispovesti: katolicizam, protestantizam i još jednu... neku nezakonitu veroispovest, ali koja je to? I još, koja je zakonita?

Ali pustimo Johana Lihtenbergera. Teško je ozbiljno govoriti o svemu ovome, sve je to samo mistična alegorija iako mnogo šta podseća na istinu pokatkad.

Zar je malo sličnosti i podudarnosti? Istina, sve je to napisano godine 1528-me i tada i štampano što je veoma zanimljivo. Verovatno je tada bilo mnogo sličnih spisa, pa iako je to vreme bilo još daleko od ratova iz vremena velike protestantske reformacije, bilo je i tada mnogo protestanata, reformatora i proroka. Poznato je takođe da su se i kasnije, naročito u protestantskim armijama, uvek pojavljivali takvi

histerični »proroci« među samim njenim borcima, predskazivači i oni koji padaju u trans. Ja sam naveo ovaj latinski citat iz stare knjige (koja nesumnjivo postoji — to ponavljam) samo zbog toga što je tako nešto karakteristična činjenica. Naveo sam to ne kao čudo — ta, zar su samo čuda čudesna. Najčešće je najčudnije ono što se zbiva u samoj stvarnosti. Mi vidimo stvarnost gotovo uvek onako kako i želimo da je vidimo, i tumačimo je onako sapredubeđenjem koje nam odgovara. Kada ponekad shvatimo da u onom što vidimo ima nečeg što nismo želeli da vidimo, dakle nešto što je doista stvarno, mi smo spremni da to proglasimo za čudo i to se događa veoma često, i kunem se — mi smo spremni da poverujemo pre u čudo nego u samu stvarnost, pre u nešto neverovatno nego u istinu koju ne želimo da vidimo. Tako je oduvek bilo na svetu, u tome se sastoji čitava istorija čovečanstva.

II
O ANONIMNIM PSOVAČKIM PISMIMA

Ja nisam otputovao u inostranstvo, sad a se nalazim u kurskoj gubemiji. Moj lekar mi je, saznavši da imam mogućnosti da provedem leto na selu i to još u takvoj guberniji kakva je kurska gubernija, prepisao da za vreme boravka na selu pijem vodu iz Esentuka i još mi je naglasio da će to za mene biti neuporedivo korisnije od boravka u Emsu na čije sam se vode ja već bio navikao. Smatram za dužnost da izjavim da sam dobio mnogo pisama od mojih čitalaca koji izražavaju saosećanje i razumevanje u vezi sa stanjem moga zdravlja, nakon vesti o tome da sam se razboleo. Uopšte, povodom toga mogu da kažem da sam za sve vreme izdavanja moga

Dnevnika dobijao, a dobij am i sada, mnogo pisama anonimnih i potpisanih koja se laskavo izražavaju o meni, koja me hrabre i koja mi odobravaju sve što činim i, pravo govoreći, ja nikada nisam računao na takvo opšte razumevanje i nikada nisam smatrao da sam svega toga dostojan. Ja ću ta pisma skupljati kao dragocenosti i — nema u tome ničeg nepriličnog — o tome ću govoriti javno u štampi. Zar je to loše što cenim takvo sveopšte uvažavanje i što mi je stalo do toga? No, reći će mi neko da se ja hvalim, da sam hvalisavac. Neka kažu kako hoće ali ja znam u sebi da to nije hvalisanje, ja samo izražavam

svoju zahvalnost, svoja iskrena osećanja i nisam više tako mlad da ne bih mogao da shvatim kako će neku gospodu razdražiti ovakve moje izjave. Ali i takve gospode izgleda nema baš tako mnogo. Od nekoliko stotina pisama koje sam dobio za ovih godinu i po dana izdavanja moga Dnevnika barem stotinak je bilo anonimnih (možda i više), no i među tom stotinom anonimnih pisama ima samo dva koja su potpuno neprijateljske sadržine u odnosu na mene. Ima onih koji se ne slažu sa mojim ubeđenjima i oni otvoreno iznose svoje prigovore uvek iskreno, ozbiljno i bez i jedne lične note kako u potpisanim tako i u anonimnim pismima i meni je samo žao što je tih pisama tako mnogo i što nisam u mogućnosti da svima nekako odgovorim. No ta dva pisma su izuzetak i ona su pisana ne da se izrazi prigovor nego da bi se psovalo. I, eto, ta dva gospodina koji su napisali ovakva pisma će biti i ljuti zbog moje izjave zahvalnosti. Poslednje pismo je upravo u vezi sa obaveštenjem o mojoj bolesti. Moj anonimni korespondent se naljutio ne tek od šale: kako se — veli — ja usuđujem da javno obaveštavam o tako ličnim stvarima kao što je bolest i uputio mi je povodom moga obaveštenja svoju parodiju koja je nedolična i gruba. No, stavljajući na stranu glavni cilj pisma — psovanje, mene je i nehotice zainteresovalo ovo pitanje: ako sam ja, na primer, bio doveden u situaciju da zbog narušenog zdravlja moram da otputujem na lečenje, pa, prema tome, moram i majski broj Dnevnika da odložim i da ga kasnije izdam zajedno sa junskim brojem — a ja u svakom broju obaveštavam čitaoce kada će izaći sledeći broj — onda mislim da nije mnogo zgodno da sve to ne kažem — kada će koji broj izaći — zbog čega onda, kažem, nije umesno da ne kažem čitaocima koji su pravi razlozi svemu tome? I još, zar se u tom mom obaveštenju vidi da sam se tako baš raspisao o tim stvarima, o toj mojoj bolesti? No, sve su to, naravno, sitnice i da je u pitanju čovek koji je ozbiljno povređen u pogledu svog osećanja književnog i društvenog shvatanja pristojnosti onda bismo imali pred sobom, makar delimično, slučaj uvaženog gospodina koji ima nekog značaja i izvan književnosti, gospodina koji iz poštovanja prema književnosti, nekoristoljubivo nastoji da sačuva, izgara u tome, pravila književne pristojnosti, gospodina koji takva nastojanja dovodi do vrhunca, koji ih izvodi iz motiva koji nije bez značaja i koji zaslužuje svako poštovanje — i onda, razume se, ja već zbog same delikatnosti stvari ne bih mogao takvog gospodina da

ostavim bez odgovora, ne bih mogao da sakrijem neku vrstu poštovanja prema takvom anonimusu. Ali psovke su sve pokvarile: jasno je da su psovke bile i osnovni cilj. Naravno, nema smisla sećati se svega ovoga ovde, ja sam odavno želeo da kažem reč-dve o anonimnim pismima, upravo o psovačkim anonimnim pismima i meni je drago što se nametnuo i takav slučaj.

Stvar je u tome kako se meni odavno čini što u naše vreme, u ovo nesigurno, prelazno neko vreme kada se ne zbivaju još uvek veće promene, u vreme sa kojim j e malo ko zadovoljan (a tako i mora biti) — i mora da bude mnogo takvih ljudi, ljudi, da i tako kažem, koji su nekako zaobiđeni, zaboravljeni, lišeni svake pažnje, ljudi kojima je dosadno i mučno: »zbog čega su — kao da veli takav — svuda oni a mene nigde nema, zbog čega na mene niko ne obraća pažnje«. U stanju takve razdražljivosti i nezadovoljstva u vezi sa svojim idealom, da i tako kažemo — neki je gospodin spreman da odmah uzme šibice i da pođe da pali — do te mere je takvo osećanje mučno, meni je to sasvim jasno i, da bi se čovek borio protiv toga treba prvo da se naoruža humanizmom — tu je prosto negodovanje nedovoljno. Ali uzeti šibice i paliti to je već krajnost, to je, da i tako kažemo, svojstvo onih snažnih priroda, onih bajronovskih priroda. Na sreću postoji izlaz i za one prirode koje nisu tako snažne, izlaz koji nije tako užasan. Izlaz je u onom — napakostiti, nalagati, oklevetati čoveka, pustiti spletku ili napisati psovačko pismo. Jednom reči, ja sam to odavno naslućivao i tako mi se čiini i danas da ovo naše vreme mora biti vreme velikih događaja i reformi, ali u isto vreme ono mora biti i vreme sve češćih i sve prisutnijih anonimnih pisama psovačkog karaktera. Što se tiče književnosti i tu više nema nikakve sumnje: anonimna psovačka pisma su, da tako kažemo, sastavni deo savremene ruske književnosti, ona idu s njom u svakom pogledu — ko je taj među izdavačima i piscima ko ih ne prima, ja sam se čak interesovao kod nekih izdavača, video sam u jednoj publikaciji — da upravo u jednoj koja se pojavila odjednom i koja je ostavila snažan uspeh, koja je neočekivano bila po volji čitalačke publike, koja je sve zaokupila do te mere da se takvom uspehu nisu nadali ni njeni pisci — video sam, jedan mi je neposredni učesnik u izdavačkim poslovima kazivao da oni dobijaju toliko mnogo anonimnih psovačkih pisama da ih više i ne čitaju, ostavljaju ih tako, samo ih otvore. On je hteo i da mi ispriča

neke pojedinosti iz tih poslanica ali odjednom se zagrcnuo od smeha koji ga je spopao. To mu tako i dođe — naši anonimusi bez iskustva izgleda i ne pomišljaju na to da su njihova pisma bezazlena, beznačajna bez obzira na to što su psovački nakićena. Karakteristična crta: ona govori o tome da su naši anonimusi vatreni, ali da ipak ne shvataju da uljudan ton pisma koje je ispunjeno zajedljivostima može da donese više zla, može da načini jači utisak. Tog jezuitizma izgleda kod nas još uvek nema, on nije dostigao svoju najvišu fazu barem, prema tome ovo su samo počeci, prvi plodovi onog neobuzdanog žara, nema još uvek ni traga promišljene, inteligentne zajedljivosti u ovakvoj vrsti osećanja. To nije ona, da tako kažem, španjolska osvetoljubivost koja je spremna da čini i najveće žrtve u ime ostvarenja cilja, osvetoljubivost koja je stekla rutinu. Naš anonimni psovač je daleko od onog tajanstvenog neznanca iz Ljermontovljeve drame Maskarada — od onog kolosalnog lika čoveka koji je jednom dobio šamar od nekog oficirčića pa se posle toga povukao u pustinju gde je trideset godina smišljao kako da se ovome osveti. Ne, ovde je u pitanju opet ona naša slovenska priroda koja teži za tim da jednostavno ispsuje čoveka (i čak, ako hoćete da se tu odmah pomiri s njim) i, složićete se sa mnom, ima u tome nečeg što uliva nade, sve to govori da je kod nas sve još uvek mlado, na početku, to je kod nas neka vrsta proleća života iako u tom proleću ima mnogo nečeg strašno zlog i pakosnog. Smatram za dužnost da treba da dodam još jednom zapažanje: izgleda da mlado pokolenje, ovi najmlađi, naši momci ne pišu anonimna psovačka pisma. Ja od mladih ljudi dobijam mnogo pisama i sva su ona potpisana. Nepotpisana su samo ona koja izražavaju naglašeno prijateljska osećanja. Ali oni mladi ljudi koji se u nečem ne slažu sa mnom uvek se potpisuju. (Anonimno psovačko pismo se veoma lako prepoznaje, ima mnogo znakova koji govore da ono ne dolazi od mladog čoveka, da ga nije pisao neki mladić). I tako, naša omladina shvata da se može napisati veoma oštro pismo i da potpis ispod takvog pisma može samo da uveća vrednost onoga što se tvrdi, ona shvata da potpis potvrđuje duh iskrenosti, odvažnosti i spremnosti da se brani ono što se zastupa, njoj je jasno da će oštrina u izraženim stavovima potvrditi snagu ubeđenja a ne žeđ za osvetom i uvredom. Prema tome sasvim je jasno da ovaj psovač koji nema hrabrosti da se potpiše ima namere da psuje onako kao na ulici, sem

tih uličnih psovki on nema drugog cilja, one su mu jedino zadovoljstvo koje na ovakav način obezbeđuje sebi. Ta on i sam zna da čini pakost, da i sebi nanosi štete, to jest tom svom pismu, ali potreba za psovanjem je takva — neodoljiva. Tu crtu, tu potrebu treba imati na umu jer ona još uvek dominira među ljudima našeg obrazovanog društva. I neka se niko ne podsmeva mom uverenju da je ta crta kod nas dominantna, ja sam ubeđen da to nije nikakvo preuveličavanje, mi se sada nalazimo u toj fazi razvitka, tako reći, u masovnom pogleđu. Osim toga, imajte na umu da čovek može čitavog života da ne napiše ni jedno anonimno psovačko pismo pa ipak u sebi da nosi tog anonimnog psovača — i to je jedno veoma važno zapažanje. I šta ima u tome tako važnog što sam ja u toku godine i po dana dobio samo dva psovačka pisma — to samo pokazuje moju bezazlenost i beznačajnost kao što govori takođe i o ograničenom značaju moje delatnosti — pokazuje i to naravno, da ja imam posla samo sa poštenim ljudima. Drugi javni radnici koji su zapaženiji od mene (pa prema tome i krivi u većoj meri) koji su osim toga prinuđeni da zbog prirode svojih publikacija deluju u mnogo širem krugu, dobijaju i po dvesta psovačkih pisama u toku godine i po dana — a ne tek po dva. Jednom reči, ja mislim da evropska civilizovanost kod nas nije sasvim zaživela, njena humanost nam nije prirasla mnogo i još uvek ima kod nas ljudi koji vole da se ispsuju u svakoj prilici koja im nije po volji, da psuju onako neposredno, javno — takvih ljudi ima tako mnogo da je o tome strašno i misliti, ljudi koji psuju i to nekažnjivo, onako anonimno, prikriveno, iza zatvorenih vrata ima, dakle, mnogo a tek kakva se prilika pruža sa anonimnim pismima: pismo ne možeš da išibaš, ono ne može da pocrveni.

U staro vreme kod nas nije bilo časti u evropskom smislu, naši su se bojari psovali, pa i tukli međusobno sasvim otvoreno i šamar nije smatran za neku veliku i neoprostivu povredu časti. Ali postojala je kod nas sopstvena predstava o časti koja je bila lišena evropske forme ali koja je bila svetinja, nešto ozbiljno, i u ime takve časti bojar je često stavljao na kocku svoje imanje, svoj položaj na dvoru, pa čak i carsku milost koju je do tada uživao. Ali sa promenama u načinu odevanja i od vremena uvođenja evropskog »mača« koji se nosio, započelo je kod nas shvatanje časti na evropski način i — u toku dva veka mi smo sve staro zaboravili i popljuvali a novo smo prihvatali sa

nepoverenjem, sa skepsom. Mi smo sve to prihvatili, da i tako kažem, mehanički, u duši pak nrsmo, zaboravili smo šta je to čast, izgubili smo osećanje za to, i strašno je to reći — skoro potpuno sa veoma malim izuzecima.

U toku ta dva veka našeg evropskog perioda »nošenja mača« čast i savest su se — to je čudno priznati — najviše, u celini skoro, sačuvali u našem narodu, on je ostao pošteđen od svega toga što se sretalo u tom periodu »nošenja evropskog mača«. Neka je naš narod prljav, neprosvećen, varvarski, neka se podsmevaju svim mojim pretpostavkama bez i malo razumevanja ali, ja sam se u toku svoga života uverio da je naš narod neuporedivo čistijih srca nego što su to ljudi naših bogatijih slojeva, nema u njegovom umu one podvojenosti koja dopušta da se uporedo sa najsvetlijim idejama sreću i najgadnije antiteze svega toga kao što ćemo to zapaziti kod naše inteligencije u celini u svakoj prilici — kod naše inteligencije koja zna da čuva obe suprotne ideje i koja ne zna kojoj od njih da da prvenstvo u praksi, kojoj da poveruje i koja takvo stanje svoga uma i svoje duše naziva štaviše bogatstvom, posledicom razvitka, čak darom evropske civilizacije; ta inteligencija koja živi u svakojakom bogatstvu umire od dosade i gađenja ali se u isto vreme iz sve snage smeje narodu, prostom narodu koga civilizacija još nije dotakla, narodu koji je iskren i dobronameran u svojim naivnim verovanjima... Ali, ovo je jedna široka tema. Reći ću jednostavno: najgrublji čovek iz naroda zastidiće se pred nekim mislima i nekim pobudama nekih naših »uvaženih javnih radnika«, ja sam u to ubeđen — on će sa gađenjem okrenuti glavu od nekih postupaka velikog dela naše inteligencije. Ja sam uveren da takav čovek ne shvata i još zadugo neće moći da shvati da se može nasamo sa sobom, iza zatvorenih vrata kada niko ne vidi činiti pakost, da je tako nešto dozvoljeno u moralnom smislu samo zato što niko ne vidi i što nikakvih svedoka nema — međutim, tako nešto se praktikuje među našim obrazovanim ljudima i to čak bez i najmanjeg zazora od savesti, to se, naprotiv, smatra za nešto što pričinjava najveće duhovno zadovoljstvo, za nekakvo uzvišeno svojstvo prosvećenog duha. Prema narodnom shvatanju, ono što je pakost na javnom mestu to je pakost i iza zatvorenih vrata. Međutim, mi na narod gledamo kao na neko opsceno, pakosno i pokvareno biće, kao na ne prosvećenog psovača koji u psovkama nalazi i svoje jedino zadovoljstvo. Utoliko

više — da i to uzged napomenem — što je mnogo vremena već prošlo i što se mnogo šta izmenilo. U vreme moje mladosti bilo je kod vojnih lica naročito rašireno ubeđenje da ruski vojnik, budući da je potekao iz običnog naroda, mnogo voli da izgovara skaredne reči, ružne psovke. Događalo se zbog toga da su mnogi komandiri na obuci u nastojanju da obezbede sebi veću popularnost, tako psovali i sa takvim finesama i obrtima da su obični vojnici crveneli pred njima i kasnije vrativši se u kasarnu trudili su se da zaborave sve te psovke koje su čuli od starešina — opominjali su čak one koji su to ponavljali svi, čitava družina je korila takve. Ja sam lično bio svedok takvih stvari. A komandiri su bili duboko zadovoljni u sebi — kao da su govorili — evo, tako smo razumeli duh ruskog vojnika! Šta ćete — čak je i sam Gogolj u Prepisci s prijateljima savetovao svom prijatelju i čitajući javno bukvicu kmetu, da upotrebljava obavezno grublj e reči, pa je čak navodio i koje i kakve upravo: one baš koje su grublje u kojima ima više da i tako kažemo moralne skarednosti, ne one koje su makar spolja gledano finije — kako bi tog psovačkog duha bilo više. Međutim, psuje ruski narod i to na žalost veoma grubo ali, to nije čitav narod nikako, to je nešto što se sreće kod veoma malog broja ljudi (hoće li mi ovo poverovati?) i, što je glavno (i neosporno) on to čini mahinalno a ne onako smišljeno i prefinjeno, on to čini pre po navici nego smišljeno — ovo poslednje, to da psuje smišljeno sreće se u izuzetno retkim slučajevima, kod skitnica, pijandura i svakojakih dmgih vetrogonja koje narod prezire. Narod psuje po navici, istina je, ali svestan je toga da je ta navika loša i osuđuje sve to. Odvići narod od psovanja to je, po mom mišljenju, stvar nekog mehaničkog odvikavanja a ne stvar moralističkih nastojanja, uopšte ta predstava o našem narodu koji navodno voli gadne psovke, po mom mišljenju, pojavila se upravo u onom momentu kada je došlo do konačnog raskida između našeg naroda i predstavnika naših obrazovanijih slojeva, raskida koji se završio kao što je poznato tako što je naša inteligencija postala apsolutno nesposobna da razume narod. Tada su se pojavile i sve druge pogrešne ideje o našem narodu. Neka ne poveruju meni i mom svedočenju, ali — naš narod nije ljubitelj psovki, nije onakav kako su to tvrdili za njega, kako su ga do sada prikazivali — neka, ja sam ubeđen da će ova moja ukazivanja biti vremenom potvrđena i opravdana. Te iste nade koje ja polažem u naš narod ja

polažem i u naše mlado pokoljenje. Narod naš i njegov intelektualni podmladak će se odjednom sresti, sjediniti, oni će i brže i bolje razumeti jedno drugo nego što je to bilo između naroda i inteligencije u toku ovog pokolenja kada smo mi živeli. Ima ozbiljnosti kod naše omladine i neka samo da Bog da ona bude pametnije usmerena. Uzgred o omladini: jedan sasvim mlad čovek mi je nedavno uputio pismo sa veoma oštrim primedbama, u vezi sa jednom temom — a kakvom — o tome ću prećutati i, on se potpisao ispod svog oštrog (ali ne i neuljudnog) pisma en toutes lettres[10] i još — napisao je i svoju adresu. Ja sam ga pozvao da se objasnimo. On je došao i iznenadio me je svojom vatrenošću i svojom ozbiljnošću sa kojom pristupa problemima. On se u nekim stvarima i složio sa mnom i otišao je zamišljen. Mogu još da kažem da ljudi našeg mladog pokolenja mnogo bolje znaju da polemišu nego naši stariji, mislirn upravo na način polemisanja — oni saslušaju šta se kaže i dozvoljavaju i drugom da kaže a to dolazi otuda što je za njih raspravljanje problema i njegovo razrešavanje mnogo važnije od njihovog samoljublja. Odlazeći on je izrazio žaljenje zbog oštrog tona svoga pisma a sve je to bilo sa osećanjem dostojanstva u kome nije bilo ničeg izveštačenog. Naša omladina nema učitelja — to je ono! A kako su joj samo oni potrebni, kako je ona s ushićenjem kretala za onirna koji to, može biti, nisu ni zasluživali ako je samo u njima primećivala makar malo iskrenosti! A kakav, ili kakvi bi trebalo da budu ti budući učitelji i vođe — ma ko to bili? Hoće li nam naša ruska sudbina poslati takve ljude — eto, to su pitanja.

III
PLAN ZA JEDNU SATIRIČNU PRIPOVEST IZ SAVREMENOG ŽIVOTA

No, ja još nisam završio sve o anonimnom psovaču. Stvar je u tome što takav čovek može da bude izvanredno značajan književni tip u romanu ili u pripovesti. Što je najvažnije, u tom slučaju se na siže već može pogledati i s jedne druge tačke gledišta, s neke opšte humanističke tačke gledišta koja bi se mogla dovesti u vezu sa ruskim karakterom u celini i sa uzrocima koji su doveli da se ta današnja, tekuća pojava manifestuje u tom obliku. Doista, čim započnete da

radite na takvom karakteru odmah vam postane jasno da takvih ljudi kod nas i mora biti ili, što je bolje — samo takve ljude mi možemo da očekujemo u ovom našem vremenu a to što takvih još uvek nema mnogo — to je delo neke osobite Božje milosti. I zaista, sve su to ljudi odrasli u našim današnjim nestabilnim porodicama kraj nezadovoljnih skeptika koji su na svoju decu preneli opštu ravnodušnost prema svemu što je nasušno i današnje — koji su opet, na svoju decu preneli i neki nemir. neko neodređeno nespokojstvo u vezi sa budućnošću, sa onim što će doći i što je strašno, fantastično i u šta su skloni da poveruju čak i takozvani gotovi realisti i hladnokrvni hulitelji naše današnje stvarnosti. Osim toga, oni su preneli na svoju decu, razume se, i onaj svoj skeptični nemoćni podsmeh koji malo može ali koji je ispunjen nekim samozadovoljstvom. Zar je za poslednjih dvadeset i dvadeset i pet godina bilo malo dece koja su odrasla u porodicama tih odvratnih zavidljivaca koji su živeli od poslednjih otkupnina i koji su svojoj deci ostavili u nasleđe bedu i zavet podlosti — zar je malo takvih porodica? I evo, takav mlad čovek stupa recimo u službu. On nema formiranu ličnost, »nema duha«, nema nikakvih veza. On ima pnirodnu inteligenciju koju svako ima ali on je vaspitavan već dvadeset godina u duhu besciljnog praznoslavlja, to se kod nas zvalo liberalizmom i, naravno, takav svoj um odmah smatra genijalnim. O Bože, kako da se ne pojavi beskrajno samoljublje kada je čovek odrastao bez ikakvog moralnog nadzora. U početku se takav junači ali budući da je obdaren umom (ja nameravam da prikažem tip čoveka koji je nešto pametniji od osrednjih, pre takvog nego nekog ko je gluplji od tih osrednjih, jer samo u takvim slučajevima se ovakav tip i pojavljuje) on brzo shvata da je ruganje ipak negativna stvar koja ni do čega valjanog ne može dovesti. Da, njegov je tatica bio njime zadovoljan ali to je bilo zbog toga što je bio stari tikvan iako je bio čovek liberalnih shvatanja, a on — sinčić je genije: njegov glavni problem u ovom trenutku je da se svima nametne. O, on je u duši spreman na svaku pa i najotvoreniju podlost »jer zbog čega i podlost ne upotrebiti? Ko bi mogao u našem veku da dokaže šta je podlost i da je podlost »podlost« i sve u tom smislu. Jednom reči, on je odrastao sa takvim gotovim pitanjima. Ali njemu uskoro postaje jasno da danas, da bi še čak i podlost upotrebila u rešavanju problema, treba sačekati mnogo vremena i osim toga od moralne spreminosti da

se čini podlost do samog čina čak i on, takav kakav je, ima još da pričeka — daleko je on od toga i još, prethodno se za to treba da i tako kažemo, praktično pripremiti. Naravno, da je on nešto gluplji on bi se za tili čas mogao prilagoditi: »saviti kičmu što je moguće više pred nekim, prikačiti se uz ovoga ili uz onoga, dirindžiti za njega poslušno i s ubeđenjem — i eto, gotova karijera«. Ali samoljublje, vera u sopstvenu genijalnost za sada dosta smetaj u: on ne može ni da zamisli tako nešto — da svoju sudbinu koju zamišlja tako lepo veže za ovog ili za onog — »Ta ne, mi smo za sada u opoziciji, a ako je njima do mene stalo onda neka dođu i neka mi se poklone«. I, evo, on čeka da neko dođe i da mu se pokloni,. čeka ozlojeđen, veoma ozlojeđen, a međutim — tu pored njega neko je več načinio korak i obišao ga je, drugi se negde nekome već prikačio, treći je već postao ni manje ni više nego njegov šef — tom trećem je on još za vreme studija »na višoj školi« bio smislio nadimak, o njemu je on bio napisao epigram u stihovima u školskom časopisu koji je uređivao i u kome je važio za genija. »Ne, to je uvredljivo! Ne, zbog čega tu nisam ja nego on? I svuda, baš svuda su sva mesta zauzeta! Ne razmišlja on — nije u tome moja karijera, čemu služba, službuju samo balvani, moje pravo poprište je literatura« i, evo, on počinje da šalje redakcijama svoja dela u po četku incognito a zatim potpisujući se punim imenom i prezimenom. Razume se, ne odgovaraju mu, on zahvaćen nestrpljenjem kreće lično da obija pragove redakcije. Kađa mu negde vrate rukopis on dozvoljava sebi da podigne glas, žučno se podruguje, kida sebi srce, da i tako kažemo, ali ništa ne pomaže. »Ne, očevidno je i ovde sve zauzeto« — pomišlja on smešeći se gorko. Što je najvažnije muči ga kobna briga što mora uvek i svuda da sreće ljude koji su gori od njega. O, takav i ne bi mogao da shvati kako se neko može radovati zbog toga što sreće ljude koji su bolji od njega! I, eto, tada mu pada na pamet po prvi put misao da nekoj redakciji, može biti baš onoj gde su ga najviše odbijali, uputi nekakvo pakosno nepotpisano pisamce. Napisao je, poslao, ponovio je to još jednom — i dopalo mu se. Ali, ipak, sve ostaje bez ikakvih posledica, kao i do tada oko njega je sve gluvo, nemo i slepo. »Ne, nije to nikakva karijera« odlučuje on naglo i konačno i prihvata se posla da se nekome »prikači«. On bira ličnost — upravo svoga šefa — direktora i u tome mu možda pomaže i slučaj i kakve — takve vezioe. I Popriščin

kod Gogolja je započeo s tim, istakao se u zaoštravanju pera i tako su ga pozvali u stan njegovog prevashodstva gde je ugleđao direktorovu kćer za koju je takođe zaoštrio dva pera. No, vremena tih Popriščina su prošla, danas se ne upotrebljavaju takva pera za pisanje, no, naš junak ne može da odoli svom karakteru: nisu mu više pera u pameti nego veoma smele pomisli. Prosto rečeno, on je za kratko vreme sebe ubedio da je već uspeo da očara direktorovu kćer i da ova za njim več čezne. »No, ovde je karijera pod rukom — razmišlja on — ta, zbog čega bi postojale žene ako ne zbog toga da pametan čovek preko njdh napravi karijeru: u tome jje uostalom suština čitavog ženskog pitanja ako samo čovek realno porazmisli o njemu. I što je najvažnije, nema u tome nikakve sramote: koliko je njih kretalo na veliki put preko žena?«. No — no tu se upravo kao i kod Popriščina strefi ađutant! Popriščin je postupio u duhu svoga karaktera: on je poludeo od pomisli da je postao španski kralj. Kako je to prirodno! Šta je drugo ostajalo poniženom Popriščimu, čoveku bez veza, bez ostvarene karijere, bez od važnosti i bilo kakve inicijative i to još u ono petrogradsko vreme nego da se prepusti očajničkim razmišljanjima i sanjarenjima i da svemu tome i poveruje? Ali naš Popriščin, ovaj naš savremenik Popriščin ni za šta na svetu neće poverovati da je on takav Popriščin kao što je bio onaj prvi, takav samo što se ponovo pojavio ovde nakon trideset godina. U njegovoj duši odjekuju gromovi, sevaju munje, njega obuzima prezrenje, sarkastičan je i evo — on se predaje sanjarenjima ali druge vrste. Njemu pada na pamet da postoje i anonimna pisma i da je on več to radio i evo — on rizikuje pisamce samo ne redakciji nekog lista nego na neku bolju adresu ako hočete i on oseća kako je zako račio u novu praktičniju fazu svoga života. O, kako se on samo skriva u svojoj sobici da ga gazdarica ne vidi, on drhti da ga neko ne opazi i piše li piše, sve menja rukopis i, evo, napisao je četiri stranice kleveta i psovki, on sve to ponovo čita, uživa u tome — pred zoru, pošto je prosedeo svu noć, zapečaćuje pismo i adresira ga — mladoženji ađutantu. Izmenio je rukopis i ne plaši se. I, evo, on broji sate, pismo je već moralo stići — on je pisao mladoženji u vezi sa njegovom verenicom — o, taj će sve baciti, uplašiće se, ta nije ovo pismo ovo je — »remek-delo«. I taj naš mladi prijatelj sasvim dobro zna da je on odvratni nitkov, ali on se tome samo raduje: »Naše vreme je vreme mentalnog udvajanja i širokih zamaha, sada se ne

može živeti od jed ne samo nekakve jednosmerne — pravolinijske — misli«.

Razume se, pismo je ostalo bez posledica, ubrzo je bila i svadba, no početak je tu, naš junak je reklo bi se otkrio put svoje karijere. Njega je obuzelo neko čudno osećanje kao i Popriščina. On se sa žarom prihvata novoga posla — pisanja anonimnih pisama. On se raspituje za obaveštenja o svom generalu, on razmišlja, on izliva gorčinu razdraženog samoljublja žuči i zavisti koji su se bili skupili u njemu u toku mnogo godina službovanja kojim nije bio zadovoljan. On kritikuje svaki generalov postupak, ismeva ga na surov način i to ne u jednom pismu nego u čitavom nizu pisama. Kako mu se sve to u početku bilo dopalo! Generalove postupke, njegovu ženu i ljubavnicu, glupost čitavog njihovog nadleštva — sve je to on prikazao u tim svojim pismima. Malo po malo, on se upušta u političke i državne poslove, sprema jedno pismo ministru u kojem bez mnogo okolišenja predlaže promene u Rusiji. »Da, ministar mora biti iznenađen, zbuniće ga ova genijalnost, pismo će stići, ako hoćete i do... Do takvog hoće da kaže, lica da će... Jednom reći, to je kuraž mon enfant[11] i kada budu krenuli da otkriju autora ja ću se sam prijaviti, tako reći bez imalo ustručavanja«. Jednom reči, on se zanosi tim svojim delima i povremeno zamišlja kako otvaraju ta njegova pisma tamo negde i kako se na licima tih ljudi javlja... U takvom stanju duha on sebi ponekad dozvoljava i da se našali: piše tako šale radi, nekakvim smešnim ljudima, ne zaobilazi čak ni nekakvog Jegora Jegoroviča svoga šefa odseka koga je zaista bezmalo sludio ubedivši ga, naravno, anonimno da njegova supruga održava intimne veze sa upravnikom mesne policije (što je najvažnije, u tome je moglo biti makar pola istine). Tako prođe neko vreme i... odjednom, njega obuzima jedna čudna ideja — evo kakva: njemu postaje jasno da je on i sam Popriščin, ništa drugo nego Popriščin i to onaj prvi samo milion puta odvratniji od njega, postaje mu jasno da ta njegova anonimna moć, sve te paškvile koje piše iza ugla nije ništa drugo nego jedno priviđenje gadnije i odvratnije priviđenje nego što je bilo ono sanjarenje o španskom prestolu. Ali tu se desilo nešto već ozbiljno — ne nešto sramotno: »šta je sramota, sramota je glupost, sramote se boje samo apotekari« — desilo se nešto stvarno strašno, doista užasno strašno. Evo u čemu je stvar — iako on nije čovek lišen

pameti nije mogao ipak da odoli i, opijen karijerom, odmah posle onog pisma upućenog ministru, izbrbljao je nešto o tim svojim pismima i, šta mislite — kome? Nemici, svojoj gazdarici — no, naravno nije joj rekao sve, ova sve to ne bi ni razumela, rekao joj je malo tek tako da olakša srcu i kakvo je bilo njegovo zaprepašćenje kada mu je nakon mesec dana mirni činovničić iz jednog drugog nadleštva koji je stanovao tu u jednoj sobici kod iste gazdarice, rekao onako u prolazu na hodniku a bio je to ćutljiv i zloban čovek — naljućen, da je on — to jest taj tihi činovničić — »moralan čovek i da on, poput neke gospode, ne piše anonimna pisma«. Tako dakle! U početku se on nije mnogo uplašio, štaviše pripitao je o mnogo čemu činovnika — u tom smislu on se ponizno i s namerom pomirio s njim — i zapazio je da ovaj ne zna baš tako mnogo o tome. No, šta... ako zna? Osim toga, u nadleštvu se odavno već počelo govoriti o tome da neko preko pošte piše psovačka pisma samim starešinama i da to verovatno mora biti neko od ovdašnjih, svojih. Nesrećnik počinje da se brine, ne može noćima da spava. Jednom reči, mogu se lako zamisliti njegove duševne muke — sumnjičavost, neuspesi. Na kraju, on je već sasvim ubeđen da već svi znaju, da će uskoro morati i sam da progovori, da će ga isterati iz službe i da je već to odlučeno ali neće se zaustaviti samo na tome — jednom reči, on počinje da ludi. I, evo, sedi odjednom tako u nadleštvu a srce mu obuzima veliko negodovanje protiv svega i protiv svih: »O, vi, zli i prokleti ljudi razmišlja on — zbog čega se tako pretvarate! Ta znate vi da sam to ja, svi to znaju do poslednjeg, već svi o tome šapuću čujem ja to, šapuću u prolazu pored mene... znaju svi i za papir koji je meni spremljen već tamo u kabinetu i... svi se pretvaraju! Svi nešto kriju od mene! Oni hoće da se naslađuju, hoće da vide kada mene budu poterali... Ali, ne! Ne!«. I evo on, nakon jednog sata, slučajno sa ne kakvim papirima odlazi u kabinet njegovog prevashodstva. On ulazi, bojažljivo stavlja papire na sto, general je zauzet i ne primećuje ga, on se nekako vrti kao da hoće neopažen da izađe, hvata se za bravu i — odjednom, onako kao što ljudi skaču u provaliju, baca se pred noge njegovog prevashodstva ne primećujući na trenutak ni to da se već bacio: »Svejedno mi je, propao sam, bolje je da vam i sam priznam sve!«. »Samo polako vaše prevashodstvo, molim vas, samo tiše vaše prevashodstvo! Samo da nas neko ne čuje sam ću vam ja sve ispričati, sve!« — moli on izbezumljen —

zaprepašćeno njegovo prevashodstvo, sklopivši pred njim ruke kao poslednja budala. I evo, nekako isprekidano, bez veze, drhteći on glupo priznaje sve na veliko zaprepašćenje njegovog prevashodstva koje o tome nije ni pomišljalo. No čak i tu naš je junak ostao na visini svoga karaktera u potpunosti — ta, zbog čega se on bacio generalu pred noge? Naravno, zbog toga što je bolestan, što je bolesno sumnjičav, naravno, zbog toga što je uobrazio i poverovao u to — ali što je najvažnije zbog toga — što je on i takav kakav je — kukavica koja se ponižava i koja je spremna sve da prizna i da sebe optuži, ipak pomišljao kao svaka budala obuzeta sobom da će njegovo prevashodstvo saslušavši ga i zbunjeno njegovom genijalnošću raširiti ruke kojima je potpisalo toliko odluka u korist otadžbine, i prihvatiti ga u svom zagrljaju: »Je li moguće — reći će oni — da si ti, mladi i daroviti čoveče, bio dotle doveden! O, ja sam za sve to kriv, ja tebe nisam zapazio! Uzimam svu krivicu na sebe! O, Bože, evo na šta je osuđena naša darovita mladež zbog našeg zastarelog sistema i naših robovanja predrasudama! Hodi, hodi, meni da te ja privijem na svoje grudi, hodi da podelimo moje mesto i moj položaj i mi... i mi ćemo preokrenuti naše nadleštvo!«. Ali nije bilo tako i mnogo godina kasnije u sramoti i poniženju on se sećao kako je vrhom svoga nosa dodirivao generalove čizme, osećao je sve to na svom licu i, naravno, optuživao je nemilosrdnu sudbinu i ljude: »Jednom sam — pomišljao je on — dozvolio sebi da budem otvoren pred ljudima, jednom sam poželeo da ih prihvatim u svoj široki zagrljaj i, evo, šta sam dobio?«. Finale se može zamisliti kakav hoćete sasvim prirodno i na savremen način, na primer, njega teraju iz službe, on stupa u nekakav fiktivni brak onako za sto rubalja i nakon venčavanja on odlazi na jednu stranu a ona na drugu svome poznaniku koji ju je i kupio: »i milo i lepo« kako kaže policijski pristav kod Sčedrina u sličnoj situaciji.

Jednom reči, meni se čini da je ovaj tip anonimnog psovača sasvim dobra tema za pripovest. To je ozbiljna tema. Tu bi, naravno, bio potreban Gogolj, no... meni je barem drago što sam otkrio ovako, slučajno, ideju. Možda ću i ja zaista pokušati da to stavim u roman.

GLAVA DRUGA

I
NEKADAŠNJI ZEMLJOPOSEDNICI — BUDUĆI DIPLOMATI

No, gde sam ja to otišao tako daleko? Počeo sam time što sam rekao da sam na selu i da mi je to drago. Davno, davno ja nisam boravio na ruskom selu. Ali o selu ću kasnije, a ovde ću dodati da mi je zbog toga drago što sam na selu a ne u inostranstvu, što ne gledam više tamo one naše Ruse kako se skitaju po tuđini. Doista, u ovo naše vreme, vreme narodnih ideala, duha jedinstva i patriotskih osećanja kada svuda, i kod kuće i svuda, čekaš tražiš svoje, Ruse, mučno je videti tamo u inostranstvu kuda se izvozi i kolonizira već dvadesetak godina naša inteligencija — kako se od našeg čistog, svežeg i odličnog ruskog materijala stvara bedni međunarodni ološ, nešto obezličeno što nema karaktera, nacionalnog osećanja, nešto što je bez otadžbine. Ja ne govorim o očevima — očevi su nepopravljivi i neka im je Bog na pomoći — ja govorim o njihovoj nesrećnoj deci koju oni upropašćuju u inostranstvu. Očevi su već postali ubeđeni naši ruski »Evropljani« i na kraju — postali su i smešni. G-din Burenjin koji je otišao u rat kao vojni dopisnik kazuje u jednom svom pismu o zanimljivom susretu sa jednim našim ruskim »Evropljaninom« četrdesetih godina, čovekom »sedih i poštovanja dostojnih vlasi« koji stalno živi u inostranstvu ali koji je sada došao da se divi »ratnim prizorima« (razume se, on se divi s pristojnog rastojanja) — taj je već u vozu počeo da pravi dosetke o svemu onome o čemu prave dosetke takvi ljudi već četrdeset godina, on je sipao dosetke o ruskom duhu, podsmevao se slovenofilima i svemu ostalom. On veli, zbog toea i živi stalno u inostranstvu jer kod nas u Rusiji »ozbiljan i pošten čovek još uvek nema šta da radi«. (NB — ja ovo citiram po sećanju). Jedna njegova posebno uspela duhovitost se sastojala u tvrđenju da je, naime, na železnicama već u primeni instrukcija kako treba postupiti u trenutku kada naše trupe uđu u Bugarsku, kada dođe do obnove slovenstva — »treba, veli, u posebnom vagonu, u znak toga događaja, dovesti — seni Homjakova«. No, tom sedovlasom gospodinu bi trebalo reći da on sam liči na nekog galamdžiju iz četrdesetih godina,

da on liči na senku nekog zapadnjačko-liberalnog tipa, pa bez obzira na sede vlasi do kojih je stigao, on i sada ponavlja ono na čemu je stao još četrdesetih godina, neka je on čak i sam gospodin Granovski — on sada nama liči na nekog lakrdijaša — isto onako kao što na lakrdijaša liči i onaj gospodin koji nas je obavestio da se na železnici vrše pripreme da se u posebnom vagonu dovezu seni Homjakova, koji nam je kazao da pošten čovek nema šta da radi u Rusiji u ovom trenutku.

Pre dvadeset godina iz Rusije su emigrirali (ja ostajem kod ove reči) uglavnom spahije i od tog doba emigracija se nastavlja, iz godine u godinu. Naravno, ima među njima i onih koji nisu bili spahije, ima svakojakih, ali u najvećem broju slučajeva — ako ne i svi — odlazili su oni koji su Rusiju mrzeli, jedni prirodno zbog svojih ubeđenja da »pošten čovek nema šta da radi u Rusiji«, drugi jednostavno zbog toga što su je mrzeli bukvalno, fizički — zbog njene klime, njenih polja, šuma, zbog njenog sistema, oslobođenog seljaka, zbog njene istorije, jednom reči — odlazili su svi koji su Rusiju mrzeli. Primetiću da je ta mržnja bila pasivna, nekako ravnodušna do apatičnosti. I kada su takvi osetili da imaju u rukama otkupnine, kada je sve ozarila nada da je sa oslobođenjem seljaka sve propalo, tako su se osećali onda — mislili su da je kraj svemu: i selu, i posedima, i plemstvu i Rusiji. Istina, nakon oslobađanja seljaka, rad na selu je ostao bez organizacije i bez sigurnosti a lični posed je delovao čudno, vlasnici su se nekako zbunili — i to je sve bilo tako kako nije nikada do tada bivalo. Spahije su tada krenule da prodaju imanja i jedan deo spahija (ne baš tako mali) otišao je u inostranstvo. Međutim, ma šta oni govorili pravdajući sebe oni ne mogu da sakriju ni pred svojim sugrađanima ni pred svojom decom da je glavni razlog njihove emigracije bio u tome što im se ukazivala primamljiva prilika da tamo »ništa ne rade«. I eto, od tog doba ruska lična svojina što se tiče zemljišnog poseda nalazi se u haotičnom stanju, zemlja se prodaje i kupuje, menjaju se svakog časa vlasnici, sama zemlja se menja, javljaju se goleti — i šta će na kraju biti, kome će sve to ostati, kakva će biti forma ruskog zemljišnog vlasništva — sve je to teško predvideti, ali u tome leži, ako hoćete, problem same ruske budućnosti. To je i nekakav prirodni zakon ne samo kod nas u Rusiji, tako je to u celom svetu: onaj ko u zemlji vlada zemljišnom svojinom taj je gospodar zemlje u svakom pogledu. Tako

je bilo uvek i svuda. Ali kod nas postoji, reći će neko, i »občina« — to je pravi gospodar zemlje. No... zar je to pitanje te naše institucije rešeno kako valja? Zar prc petnaestak godina nije i ta institucija ušla u novu fazu kao i sve ostalo? Ali o tome potom, za sada ću svoju misao završiti deklarativno: ako je u jednoj zemlji vlasništvo nad zemljom ozbiljno postavljeno onda će sve u toj zemlji biti ozbiljno u svakom pogledu, kako u pojedinačnim tako i u opštim stvarima. Galame, na primer, kod nas o prosvećivanju, o narodnim školama ali ja verujem da će te škole biti u našim prilikama nešto ozbiljno samo tada kada se vlasništvo nad zemljom uredi, samo kada se organizuje poljoprivreda — neće škole stvoriti valjanu poljoprivredu nego će pre biti obrnuto, dobra poljoprivreda će učiniti da se razviju škole i to nikako ne pre nego što se ono prvo sredi (dobro organizovana poljoprivreda). Paralelno s tim ići će i sve ostalo: i red stvari kod nas, i zakoni, moralnost pa i sam narodni um — hoću reći nacionalni organizam će funk cionisati pravilno samo u slučaju da se pravilno uredi sigurno vlasništvo u pogledu zemlje i poseda. To se isto može reći za karakter zemljišnog vlasništva: bio taj karakter aristokratski ili demokratski nije važno, sve zavisi od karaktera zemljišnog vlasništva — on određuje karakter nacije u celini.

No, za sada se naši vlasnici šetaju po inostranstvu, po gradovima i banjama Evrope, podižu cene po hotelima, vuku za sobom kao bogataši svoje guvernante, svoje bonnes[12] na uslugu svojoj deci koju odevaju u engleska odela sa čipkama, koju pokazuju Evropi u odeći sa obnaženim nožicama. A Evropa gleda sve to i divi se: »Gle, koliko je kod njih tamo bogatih ljudi i što je još važnije — koliko je obrazovanih željnih evropskih znanja! Zbog tamošnjeg despotizma njima do sada nisu davali pasoše i gle sada koliko je kapitalista, bogatih zemljoposednika i rentijera koji ništa ne rade — ima mnogo više takvih rentijera nego u samoj Francuskoj gde inače ima mnogo rentijera!«. I probajte da objasnite Evropljanima, da im protumačite tu čisto rusku pojavu to da se ne radi ni o kakvom rentijerstvu nego da je to, naprotiv, trošenje fondova, paljenje sveće s oba kraja — Evropljanin vas neće razumeti, on neće moći da shvati takvu pojavu koja je tamo u Evropi nešto nemoguće. I, što je najtužnije, ti sibariti koji se vrzmaju po nemačkim banjama i po obalama švajcarskih jezera, ti Lukuli koji se viđaju u restoranima Pariza — oni sami znaju,

oni sami s bolom predosećaju da će uskoro te svoje fondove pojesti, da svojoj deci, tim heruvimčićima u engleskim odelcima, neće imati šta da ostave — ta će dečica prositi milostinju po Evropi ili će se pretvoriti u francuske ili nemačke radnike (da, pretvoriće se u francuske i nemačke radnike!). Ali oni ovako misle — apres nous le deluge, i ko je za to kriv: kriv je taj naš ruski sistem, ta naša nezgrapna Rusija u kojoj pošten čovek sve do sada nema šta da radi«. Eto tako oni misle a oni među njima koji se mogu nazvati čistim zapadnjacima četrdesetih godina, još dodaju, može biti, onako za sebe — »Nije važno što će decai ostati bez ičega, ona će naslediti ideju, taj kvasac istinskog i plemenitog načina rasuđivanja. Odgajeni daleko od Rusije oni neće znati za popove i za one glupe reči kakva je, na primer: »Otadžbina«. Ona će shvatiti da je otadžbina predrasuda i to najgluplja od svih predrasuda kojih ima na svetu. Od njih će se formirati plemeniti »građani sveta« i prosvećeni umovi. Mi, samo mi Rusi ćemo obeležiti početak takvih novih umova. Baš zbog toga što živimo u inostranstvu i trošimo naše zakupnine mi stvaramo osnove za novi tip građanina koji će uspeti da obnovi Evropu, nama će pripasti čast jer mi smo bili prvi, mi smo počeli prvi i pre svih«. Tako upravo govore oni »sedovlasi«: znači ne baš svi, jer — ima i naprednijih. Oni koji su ljudi praktičnijeg duha pa makar i bili takvi »sedovlasi« nisu baš toliko plemeniti, na kraju krajeva, takvi se još uvek uzdaju u neke »vezice«: »Mi živimo ovde, istina je, ponešto ovde i stičemo zna se, ali tamo su poznanstva, vezice, sve je to tu — to će kasnije, tamo u »otadžbini« biti dobrodošlo. Jeste, mi vaspitavamo decu u liberalnom duhu ali ona su ipak džentlemeni — a to je ono što je glavno. Oni će se i kretati u višim sferama u posebnim krugovima a liberalizam je uvek kod nas išao sa džentlemenstvom, jer, da i tako kažemo, taj džentlemenski liberalizam je od koristi i samom konzervativizmu — to su kod nas oduvek umeli da zapaze. Šta s tim — mi vaspitavamo decu u inostranstvu znači — spremamo ih za diplomate. Kakva je to milina sva ta mestašca po poslanstvima, po konzulatima, koliko je samo takvih mestašca lepih, kako su samo dobro dotirana ta mestašca! Biće dosta za našu dečicu: mirno, lepo, dobro plaćeno, sigurno i služba ugledna. To je fina služba, prosto za kicoše, za džentlemene, a posao — posao je lak: treba samo znati održavati veze sa Rusima u inostranstvu, sa onima, pak, koji zabrljaju

nešto i zatraže da ih konzul zaštiti — mi ćemo s njima onako s visine, kao šefovi, ako zatreba nećemo ih ni saslušati: »ne verujemo vam — tako ćemo kazati — sami stvarate nerede i zamišljate da ste u našoj dragoj otadžbini, niste... ovde je tako sve čisto. Imamo eto, neprijatnosti zbog vas, radi vas moramo da uznemiravamo strane sefove a vredi li zbog takvih to činiti... pogledajte se u ogledalu na šta ličite, molim vas!«.

I tako, svi koji žive u inostranstvu nisu »toliko plemeniti«, manje ili više i oni računaju na vezice. Ali šta su to veze? Razume se, to nešto znači ali to je materija koja se brzo istroši. I ne bi smetalo da se osim veza obezbedi i nešto znanja u ime Rusije, za sebe čak onako za svaki slučaj. Sada u vreme reformi i novih načela kod nas svi nekako hoće da žive po svojoj pameti, svi to hoće: ideja je nema sumnje, dobra samo nikada kod nas nije bilo manje sopstvenoga uma nego sada, bez obzira na želju da se nešto slično ima. Zbog čega je to tako ja ne umem da objasnim, to je teško znati ali da će ti heruvimčići biti sigurno budale — ja to pouzdano znam i, iako je taj razlog nešto poznato i staro, ja ću podsetiti na njega. Uostalom, to je ono o čemu sam ja govorio prošle godine. Uzrok tome je — ruski jezik, neznanje ruskog jezika koji je zaboravljen u inostranstvu pored guvernanti, zaboravljen je jezik svoje domovine pored tih bonnes strankinja. Toga je kod nas bilo i ranije ali taj se nedostatak posebno oseća sada kada tako mnogo tih heruvimčića raste u inostranstvu. Recimo i tako — oni se spremaju za diplomate a jezik diplomatije je kao što je poznato, francuski: ruski jezik je dovoljno znati tek po gramatici. No, da li je tako?. To je, istina, staro pitanje, pomalo već banalno pitanje, ali to nije rešeno pitanje — nedavno je to pitanje pokrenuto u štampi uzgred povodom dela I. S. Turgenjeva na francuskom jeziku. Čak je bilo rečeno — »nije li svejedno što g-din Turgenjev piše na ruskom ili na francuskom jeziku — šta je tu zabranjeno?«. Nema tu ničeg zabranjenog naravno posebno za takvog velikog pisca i znalca francuskog jezika kakav je g-din Turgenjev, ako on ima toliko mašte zašto ne bi pisao i na francuskom jeziku kada ga već zna isto koliko i ruski jezik. I zatim, o Turgenjevu ni reči... no ja vidim da moram ponoviti ono što sam govorio prošle godine u vezi sa tom temom, za vreme onih meseci koje sam proveo u inostranstvu, raspravljajući sa onom inostrano-ruskom mamicom o štetnosti francuskog jezika za

njene upravo heruvimčiće. No ta mamica sprema svoje heruvimčiće za diplomate i, eto, povodom diplomatije — iako je o tome teško govoriti — ja rizikujem da kažem, da ponovim reč-dve.

»Ali francuski je diplomatski jezik« prekida me mamica ovoga puta i ne dozvoljava mi čak ni da počnem. Avaj, ona se od prošle godine spremila, ona na mene gleda s visine. — Da, gospođo, kažem ja — vaša je primedba jaka i ja se nema sumnje saglašavam s njom. Ali, prvo, ono što sam ja rekao za francuski jezik može se primeniti i na ruski jezik — zar ne? Da bi se iskazalo sve bogatstvo svoje ličnosti na francuskom jeziku treba i taj francuski jezik poznavati na najbolji mogući način. No, morate znati postoji takav prirodni zakon, tajna neka, da možete najbolje znati onaj jezik koji vam je maternji, dakle, najsavršenije ćete vladati jezikom kojim govori narod kome vi pripadate. Vi se mrštite, ja sam vas uvredio i vi me gledate s podsmehom. Vi mašete rukom i kažete mi da ste to čuli još prošle godine i da se ja ponavljam. U redu, ja se slažem i povlačim, ta nije to baš damska tema. Ja se povlačim jednostavno i slažem se s vama da i Rus može da ovlada francuskim jezikom do savršenstva samo pod jednim uslovom: ako se rodi u Francuskoj, ako tamo odraste i ako se već od prvog koraka pretvori u pravog Francuza. O, vi se veselite već, vi se smejete, međutim, gospođo, imajte na umu da je nešto slično nemoguće čak i vašem heruvimčiću bez obzira na sve udobnosti to jest na emigraciju, na prihode od zakupnina, pariske bonnes i sve što s tim ide. Uz ostalo, uzmite u obzir i takozvane prirodne darovitosti, jer ne možete upoređivati g-na Turgenjeva i vašeg heruvimčića u pogleđu tih darovitosti. Zar je mnogo, recite, Turgenjeva na svetu... Ah, ne ne, šta je meni! Opet sam pogrešio, izbrbljao sam se — od tog vašeg heruvimčića postaće Turgenjev verovatno, možda i tri Turgenjeva odjednom, pustimo to, no... — »No — prekidate me vi odjednom — ta diplomati su svi i bez toga pametni ljudi, zbog čega zapinjati oko te pameti? Verujte, samo kada bi bilo veza. Mon mari...«. Potpuno ste u pravu gospođo — prekidam i ja nju brzo — kada bi i bilo veza, kada bismo čak i vašeg supruga ostavili po strani, ja ipak kažem da uz veze ne bi bilo na odmet i malo pameti. Prvo, diplomati nisu zbog toga tako pametni što su diplomati nego zbog toga što su i pre stupanja u diplomatiju bili pametni ljudi i još — verujte mi ima čak i među diplomatima mnogo ljudi koji su neobično glupi. — »Ah, ne to će te

izviniti — prekidate vi mene s nestrpljenjem — diplomati su uvek pametni i oni se nalaze na takvim mestima, to je tako plemenita dužnost!«. — Gospođo, gospođo — vičem ja — vi kažete: veze i znanje jezika, ali veze mogu da obezbede samo mesto a posle... No, zaimislite samo: vaš heruvimčić raste po evropskim kafanama, mota se sa mlađim koketama u društvu stranih vikonta i naših ruskih grofova, no kasnije... Evo, on zna sve jezike — što će reći baš zbog toga ne zna ni jedan kako valja. On nema svoj jezik i hvata nekakve odlomke tuđih misli i osećanja raznih tamo nacija, njegov se um, da tako kažem, od malih nogu pretvara u nekakav bućkuriš, od njega postaje nekakav internacionalni tupoglavac sa sitnim nedovršenim idejama koji tupoglavo i pravolinijski rasuđuje. On je diplomata ali za njega je istorija svoje nacije neka lakrdija. On ne ume da vidi, on ne ume ni da nasluti šta je to od čega žive nacije i narodi, on ne zapaža zakone koji pokreću nacionalne organizme i nc zna da vidi ima li sve to neke veze sa celinom, sa onim opštim što je neka vrsta međunarodnog zakona u tim stvarima. On je, na primer, spreman da sve događaje svetske objašnjava time što je recimo neka kraljica uvredila milosnicu nekoga kralja i zbog toga je došlo do rata među tim kraljevstvima. Dozvolite, ja ću suditi polazeći od vaše tačke gledišta. U redu, veze... Ali, da bi se obezbedile veze potrebno je imati karakter, potreban je, da i tako kažem, ljubazan, prijatan karakter, dobrota i u isto vreme čvrstina, odlučnost, upornost... Diplomata mora da ume da očara, da bude zavodljiv, da i tako pobeđuje, zar ne? No, verovali vi meni ili ne, ja ću vam otvoreno reći i sasvim određeno da bez poznavanja svog prirodnog jezika, bez vladanja svojim maternjim jezikom ne može se stvoriti karakter pa makar taj vaš heruvimčić bio i obdaren od prirode. Kod njega će se pojavljivati misli, ideje, osećanja, sve će ga to, da tako kažem, pritiskati iznutra, sve će to tražiti izraza a bez bogatih od detinjstva usvojenih izraza, to jest bez jezika i njegovih finesa, nijansi — vaš će sin večito biti nezadovoljan sobom u nastojanju da sve to izrazi, prestaće da ga zadovoljavaju odlomci tuđih misli, onaj materijal koji se nakupio u umu i u srcu zatražiće da bude iskazan, zahtevaće izraza... Mladog čoveka će pritisnuti brige, postaće rasejan, zamišljen ne znajući ni zbog čega — zatim će takav postati brbljiv, nesnosan, zatim će uništiti sebi zdravlje, upropastiće želudac, može biti, verujete li u ovo...

Ali ja vidim, vidim vi se kidate od smeha a ja sam opet zabrazdio daleko, slažem se (ali, Bože, kako je sve ovo istina što ja govorim!), i dozvolite mi da završim, dozvolite da skrenem pažnju da sam vam ja onomad popustio onako naizgled, složio sam se naime s vama da su svi diplomati pametni ljudi, no vi ste me gospođo, doveli ipak dotle da sam ja prinuđen da vam kažem i naličje svega onoga što u vezi s tim mi'slim — da vam odam tajnu u vezi s tim predmetom. Upravo mi je gospođo, mnogo puta u životu padalo na pamet da u diplomatiji baš i to u čitavoj diplomatiji, posebno u ovom našem devetnaestom veku, ima veoma malo pametnih ljudi. To je iznenađujuće ali jetako. Naprotiv, odsustvo pameti kod tih ljudi u istoriji Evrope u toku ovog našeg veka... to jest, vidite, svi su oni umni manje ili više u to nema sumnje, sve su to oštroumni ljudi ali kakva je to pamet! Da li je neko od tih ljudi razmišljao o suštini stvari, da li se neko potrudio da shvati da pronikne u to, da li je neko pokušao da pronikne u one tajanstvene zakonitosti koje evo nečem vode Evropu, nečem nepoznatom, čudnom, strašnom — nečem što se evo već zbiva pred očima svih, pred očima svih onih koji kako tako umeju da vide i da predosete sve to? Ne — pozitivno se može tvrditi da nije bilo takvog uma među ljudima tog uvaženog i toliko favorizovanog staleža! (Naravno ja, govoreći ovako izuzimam Rusiju i sve naše zbog toga što smo mi već po samoj našoj suštini u tim stvarima »poseban član«). Naprotiv, u toku čitavog veka javljali su se diplomatski umovi, hitri, lukavi, intriganti koji su pretendovali da sasvim realno gledaju na stvari ali, međutim, svi oni nisu videli dalje od svog nosa i tekućih vlastitih tekućih interesa (površnih i pogrešnih!) i niko ništa nije umeo da vidi! Vezati nekako otkinutu nit, staviti krpu na poneku poderotinu, »nabiti cenu nečemu, pozlatiti pa će biti kao novo« — to su vam naša posla, to vam je sva naša rabota! I svemu tome postoje razlozi — glavni je po mom mišljenju — razjedinjenost u pogledu stavova, odvajanje od naroda i izdvajanje diplomatije i njeno zatvaranje da i tako kažem, u nekakve više i nedostižne sfere za čoveka. Uzmite, na primer, grofa Kavura — zar to nije bio um, zar to nije bio diplomata? Ja uzimam njega za primer jer je njemu genijalnost već osigurana i zbog toga, naravno, što je već umro. Šta je on učinio, pogledaj te samo: o, on je postigao svoj cilj, ujedinio je Ilaliju, no šta je od toga ispalo — dve hiljade godina Italija je gajila u sebi jednu svetsku ideju, ideju svetskog

jedinstva — ne nekakvu apstraktnu ideju, nekakvu spekulaciju kabinetskih umova, nego realnu, organsku ideju koja je plod života nacije, plod razvoja sveta — : to je bila ideja svetskog jedinstva — jedinstva koje je u početku bilo drevno rimsko shvatanje jedinstva a kasnije papsko. Narodi koji su živeli, postojali u toku ovih dve i po hiljade godina na terenu Italije su osećali da su oni nosioci te svetske ideje, oni pak koji to nisu shvatili oni su osećali i predosećali. Nauka, umetnosti — sve je bilo prožeto tom svetskom idejom i njenim značenjem. O, priznajmo, ta se ideja na kraju krajeva i sama istrošila, rasula se i prošlo joj je vreme (istina — je li baš tako?) pa ipak, šta smo na kraju dobili umesto nje, na čemu danas da čestitamo Italiji, šta je to što je ona ostvarila bolje i veće diplomatskim potezima grofa Kavura i svim onim posle njega? Dobili su ujedinjeno malo kraljevstvo drugostepenog značaja koje nema nikakvog svetskog značenja, ono je takvo značenje zamenilo za otrcano buržoasko načelo — trideseto ponavljanje toga načela od vremena prve francuske revolucije — to je kraljevstvo zadovoljno tim svojim jedinstvom koje apsolutno ništa ne znači jer, to je nekakvo mehaničko a ne duhovno jedinstvo (nije dakle, onakvo kakvo je nekada bilo to jedinstvo) i još, to kraljevstvo grca u neplaćenim dugovima i ostaje eto — zadovoijno sobom. Eto, to su dobili, to je delo grofa Kavura! Jcdnom reči, savremeni diplomata je upravo »velika zverka u sitnim aferama!«. Knez Meternih je važio za umnog i prefinjenog diplomatu kakvog nema na svetu i nema sumnje on je bio čovek svetskog značaja i uticaja. Međutim, pogledajte u čemu je bila njegova ideja kako je on shvatao svoi vek koji je u njegovo vreme bio na svom početku, kako je on osećao tu budućnost koja nas je čekala? Avaj, on je sve ideje veka tretirao policijskim sredstvima i verovao je u potpuni uspeh tih metoda i tih sredstava! Pogledajmo sada i na kneza Bizmarka, taj je tako — priznat za genija, no...

Finissons, monsieur[13] — strogo me prekida mamica sa izgledom dubokog i ponosnog ali povređenog dostojanstva. Razume se, ja sam se brzo i mnogo uplašio zbog toga. Naravno, ja sam kriv, sa mamicama ne treba razgovarati na ovakve teme, ja sam sebi mnogo dozvolio. Ali, s kim se danas može razgovarati o diplomatiji — to je pitanje? A kako je to samo interesantna tema upravo u ovo naše vreme! No...

II
DIPLOMATIJA PRED SVETSKIM PROBLEMIMA

I kako je to i ozbiljna tema! Jer, šta to sada znači — naše vreme? Svi koji su obdareni mudrošću kažu da je naše vreme diplomatije, uglavnom, vreme rešavanja svetske sudbine upravo diplomatskim sredstvima. Kažu da mi sada negde vodimo rat. Ja sam čak slušao o tome da negde traje rat ali meni govore i ja sam to i črtao na mnogim mestima da, ako negde i ima rata to je onako, ne treba to sve tako primati i shvatati... Barem tako je odlučeno da taj rat neće ništa omesti, neće zaustaviti pravilno funkcionisanje nacionalnog organizma, koji se prema važećim gledištima svodi na »premudrost« koja postoji jedino i uglavnom u diplomatiji, kažu tako da su svi ti vojni izleti, ti manervi i ostalo nešto nužno, tako je uvek kažu bilo — kažu dalje da sve to u normalnom toku stvari nije ništa neobično, to je samo nova faza u postupcima visoke diplomatije i nišita više. Trebalo bi verovati da je tako. Što se mene tiče ja sam sklon da u sve to poverujem, jer sve to umiruje, ali, evo, zanimljivo je ovo što se nameće, šta se užasno nameće: kod nas je, na primer, pokrenuto istočno pitanje i to se odmah kao pitanje pojavilo i u Evropi odmah pa čak i ranije, pre nego kod nas i to je tako shvatljivo: svi, čak i oni koji nisu diplomate (čak ti posebno koji nisu diplomate) — svi odavno znaju da je istočno pitanje jedno tako reći svetsko pitanje, to je ona tačka od koje zavisi rešenje buduće sudbine čovečanstva — to je ona buduća faza u odlučivanju o sudbini sveta. Poznato je da se tu ne radi samo o Istoku Evrope, ne radi se tu samo ni o Slovenima, o Rusima i Turcima, niti specijalno o nekakvim tamo Bugarima, u pitanju je čitav zapad Evrope i ne samo u vezi sa morima i zalivima, ulazima i prolazima kroz luke — radi se o nečem dubljem, stihijnom i nasušnom, o nečem suštinskom i primarnom. I otuda je razumljivo što se Evropa uznemirila i što diplomati imaju pune ruke posla. Ali, u čemu se sastoji posao diplomata — to je moje pitanje! Čime se diplomatija (uglavnom) bavi sada u vezi sa istočnim pitanjem? Posao diplomatije sada je u tome (inače ona ne bila diplomatija) da konfiskuje, da tako kažem, to istočno pitanje u svakom pogledu i da ubedi sve i svakoga da tu nikakvog pitanja nikada nije ni bilo, da su

sve to samo manevri manjih razmera i neka vrsta vojničkih izleta — pa čak, ako se kako može da ubedi da tog pitanja uopšte nema, da je to neka magla koju su stvorili pre sto godina i eto, ta se magla vuče i danas i niko ne zna šta se to tajanstveno pod njom skriva. Otvoreno ću reći da bi se u sve ovo moglo poverovati kada se ne bi nametala jedna enigma, ali ne diplomatska (to je nevolja!), jer diplomatija se nikada ne prihvata posla oko takvih enigmi, da, nikada i ni po koju cenu štaviše, ona okreće glavu od takvih stvari sa prezrenjem jer smatra da su to fantazije kakvima se um ne sme baviti. Tu enigmu bismo mogli formulisati na ovakav način: zbog čega se uvek događa tako, osobito u poslednjem veku i to u drugoj njegovoj polovini i još, kako vreme odmiče sve jasnije i očevidnij e — zbog čega se, kažem, događa tako da čim se pokrene negde neko pitanje svetskog značaja odmah se pokrenu i sva ostala pitanja i tako, evo, Evropi je sada malo to što je pokrenuto jedno, ovo istočno pitanje, da malo joj je toga — evo, ona pokreće u Francuskoj sada još jedno pitanje svetskog značaja — pitanje katolicizma i sudbine njegove ideje? To katoličko pitanje se postavlja ne samo zbog toga što će papa, kako se priča, skoro umreti i što Francuska kao katolička nacija treba da bdi da se nešto ne izmeni u sistemu katolicizma koji je ustanovljen tokom vekova — nego zbog toga što se katolicizam tamo shvata kao zastava ujedinjavanja svih koji su u toku devetnaest vekova predstavljali stari poredak — ujedinjavanja protiv nečeg novog, neminovnog i fatalnog, protiv ustanovljavanja novog svetskog poretka, novog reda stvari i radikalnog menjanja socijalnih i moralnih odnosa u celokupnom životu na zapadu Evrope ili barem — ako do takve obnove ne dođe — ujedinjavanja protiv strašnih potresa jedne kolosalne revolucije koja već, više u to nema sumnje, preti da ugrozi buržoaska carstva u čitavom svetu svuda gde su ona nastala i procvetala po francuskom šablonu iz 1789-te godine — da ih ugrozi i da ih zameni nečim novim. Uzgred, na trenutak ću se odvojiti od moje teme i načiniću jednu nužnu nota bene jer predosećam kako će smešno zazvučati moje reči — posebno nekim mudracima, posebno liberalnim mudracima — o Francuskoj koju ja usred ovog devetnaestog veka nazivam katoličkom nacijom pa čak i predstavnikom katolicizma! Da bih pobliže objasnio tu svoju misao ja ću za sada deklarativno ponoviti da je Francuska upravo takva zemlja, naime, kada bi u njoj ostao jedan jedini čovek

koji veruje u papu pa čak koji ni u papu ni u Boga ne veruje, ona bi ostala uglavnom katolička zemlja, predstavnica katolicizma, ona bi ostala njegov barjak — i to će tako biti još dugo vremena, neverovatno dugo će to potrajati, može biti sve dotle dok Francuska bude prestala da bude Francuska, sve dotle dok se ne bude pretvorila u nešto sasvim drugo. Pa, i više od toga: i sam će socijalizam u njoj započeti po katoličkom šablonu, sa katoličkim tipom organizacije, sa katoličkim »kvascem« i nikako drugačije — do te mere je ta zemlja katolička! Ništa u vezi s ovim ja za sada neću podrobnije dokazivati, za sada ću samo podsetiti, na primer, na sledeće okolnosti: šta je to tako iznenada potaklo maršala Mak Mahona da pokrene bez ikakvog povoda upravo to katoličko pitanje? Taj hrabri general (uostalom, svuda je do sađa bivao pobeđen a u diplomatiji će ostati zapamćen po onoj kratkoj frazi — j'y suis et j'y reste[14]) — taj general ne spada u takve kako izgleda državnike koji su u stanju da svesno pokrenu neko slično pitanje. A evo, on je tako počeo, pokrenuo je kapitalno, najvažnije pitanje među svim evropskim pitanjima i upravo pokrcnuo ga je tako kako se ta pitanja i moraju pokretati — ali, najvaž nije je ovo: zbog čega, zbog čega je upravo to učinio u ovom momentu kada se na drugom kraju sveta otvorilo novo pitanje, ovo istočno pitanje? Zbog čega jedno pitanje stiže drugo, zbog čega jedno pitanje izaziva drugo pitanje kada ona, kako se čini, nemaju nikakve veze među sobom? I još nisu samo ta dva pitanja pokrenuta tako zajeđno: sa istočnim pitanjem će otvoriti i druga pitanja, koliko još novih ako se istočno pitanje kao takvo bude razrešavalo u valjanom smeru. Jednom reči, svi najvažniji problemi Evrope i čitavoga čovečanstva u ovom našem veku otvaraju se istovremeno. I evo, baš ta činjenica izaziva zaprepašćenje. Istovremeno se pojavljuje taj isti uslov i to je ono što čini onu enigmu. Ali zbog čega ja sve to govorim. Upravo zbog toga što diplomate na takva pitanja gledaju sa prezrenjem. Diplomatija ne samo što ne priznaje nikakvih podudarnosti ove vrste nego ne želi ni da misli o nečem sličnom. Priviđenja — vele diplomate — gluposti, beznačajnosti — »nema tu svega toga, to se maršalu Mak Mahonu ili bolje njegovoj supruzi tako prohtelo i eto, tako je i ispalo«. I zbog toga bez obzira na ono što sam ja rekao na početku ovoga poglavlja da je, naime, naše vreme vreme diplomatije i da je sve ostalo priviđenje — samo ja sam prinuđen među prvima da u to ne verujem. Ne, ne — ima

tu enigme! Ne, ne — ovde će odlučivati ne diplomatija nego nešto drugo. Priznajem, ja sam lično zbunjen ovakvim zaključkom, ja sam bio sklon da poverujem diplomatiji da su sva ta nova pitanja samo nove priče i ništa više...

III
NIKAD RUSIJA NIJE BILA TAKO MOĆNA KAO SADA: TO NIJE ZAKLJUČAK DIPLOMATIJE

Doista, ja sam već predložio jedno pitanje i za sada sam ga objašnjavao samo na rečima. Meni se uvek nametalo, još pre ovog sadašnjeg pitanja (to jest pitanja o istovremenom javljanju svih svetskih pitanja, svih odjednom u trenutku kada se jedno pokrene) i jedno drugo pitanje mnogo prostije i mnogo prirodnije, ali na to pitanje, zbog toga upravo što je ono tako prosto i tako prirodno, mudraci ne obraćaju ni najmanje pažnje. Evo tog drugog pitanja: da, neka je tako, neka je diplomatija ta koja je uvek rešavala sva najvažnija pitanja čovečanstva, sva evropska pitanja, neka tako ostane i ubuduće, ali — da li baš od nje zavisi konačno rešenje evropskog pitanja? Zar nema naprotiv i takvih faza, takvih tačaka u svakom pitanju kada više nisu moćna ta diplomatska rešenja koja su poznata i koja sve umiruju, kada više ne pomažu diplomatska zapušavanja. Nema sumnje, sva svetska pitanja se s diplomatske tačke gledišta dakle, s tačke gledišta zdravog razuma objašnjavaju zna se kako — ta i ta država je htela da proširi svoje granice, ili neki hrabri general je lično nešto hteo ili, nešto se nije svidelo nekoj poznatijoj dami i slično (i neka je to neosporno, ja ću se povući jer, tu progovara premudrost) — pa ipak zar ne biva u izvesnhn momentima, i pored tih realnih uzroka i njihovog objašnjavanja, i takve tačke i takvih faza u razvoju događaja kada na scenu stupaju i nekakve druge sile koje su, priznajemo, tajanstvene i neshvatljive ali koje odjednom sve obuzmu, sve povuku nekuda slepo, nekuda na planinu ili može biti i u nekakav bezdan? U suštini ja bih samo hteo da znam: da li se diplomatija uvek tako uzda u svoje moći i u svoja sredstva da nikakve tačke u razvoju niti kakve faze razvoja problema sme da ne priznaje — da ih ne priznaje pa čak da uopšte o nečem sličnom i ne pomišlja? Avaj, izgleda da diplomatija uvek tako postupa i zbog toga: kako ja mogu da joj verujem i da joj se poverim,

kako mogu da prihvatim onda da je ona ta koja donosi konačne odluke u pogledu sudbine tog tako nerazumnog i još uvek naivnog čovečanstva!

Avaj, u opširnoj Istoriji Kajdanova postoji jedna velelepna fraza. To je tamo kada on u Savremenoj istoriji pristupa izlaganju o francuskoj revoluciji i pojavi Napoleona I. Ta se fraza nalazi na početku poglavlja i ja sam je zapamtio za celi život, evo kako ona glasi: »Duboka tišina je vladala u čitavoj Evropi kada je Fridrih Veliki zanavek sklopio svoje oči; no nikada takva tišina nije prethodila tako velikoj buri!« Recite, znate li za neku uzvišeniju frazu? Doista, ko je tada u Evropi bio u stanju, tada kada je Fridrih Veliki sklapao zanavek svoje oči — da zna, da makar najmaglovitije nasluti šta će biti sa ljudima u toj Evropi posle u toku narednih trideset godina? Ja i ne mislim na obične obrazovane ljude čak ni na pisce, novinare i profesore. Svi su oni, kao što je poznato, tada ostali zbunjeni: Šiler je tada, na primer, bio napisao jedan ditiramb povodom otvaranja Narodne skupštine, mladi Karamzin koji je tada putovao po Evropi gledao je sa ushićenjem i ganuta srca na taj događaj, a u Petrogradu kod nas još mnogo pre toga blistala je mramorna bista Volterova. Ne, ja se obraćam direktno toj najvišoj premudrosti, direktno onima koji odlučuju o ljudskim sudbinama, to jest samim diplomatima sa ovim pitanjem: jesu li oni slutili nešto od svega onoga što se zbilo kasnije tokom onih trideset godina?

Ali, evo šta je strašno: ako bih ja o tome pitao diplomate (a imajte na umu da su skoro svi evropski diplomati učili na delu Kajdanova) i ako bi me oni udostojili odgovora, verovatno bi mi rekli sa oholim podsmehom da se »slučajnosti ne mogu predvideti i da se sva mudrost nalazi samo u tome da na slučajnosti treba biti spreman«.

Šta kažete na to! Ne, reći ću vam: to je tipičan odgovor iako sam ga ja izmislio jer ja ni jednog diplomata nisam uznemiravao takvim pitanjima (i ne smem), i sav moj užas je upravo u tome što sam uveren da bi mi upravo tako odgovorili i zbog toga sam takav odgovor nazvao tipičnim. Jer, recite i sami, šta su drugo bili ti događaji s kraja prošloga veka nego slučajnosti — u očima diplomata? Bili su i jesu i sada. A Napoleon, na primer — to je samo arhi-slučajnost, da nije bilo Napoleona, da je on umro još na Korzici kada mu je bilo tri godine i to od šarlaha — treći stalež, buržoazija ne bi krenula sa svojom zastavom u rukama da menja lik Evrope (a to traje evo i danas), ostao

bi taj stalež tamo u Parizu skrštenih ruku pa, ako hoćete, tako bi i završio na samom početku!

Stvar je u tome što ja verujem da će se i sadašnji vek završiti u staroj Evropi neoim kolosalnim, to jest može biti ne nečim što je bukvalno nalik na ono čime se završio osamnaesti vek, no ipak završiće se nečim tako kolosalnim — nečim stihijnim, strašnim što će izmeniti lik sveta ovoga — barem će tako biti na zapadu Evrope, ove stare Evrope. I eto, ako naši mudraci budu i dalje tvrdili da se slučajnosti ne mogu predvideti, pa i još i to ako im ništa ne bude i dalje padalo na pamet u pogledu finala, onda...

Jednom reči: krpljenje, krpljenje i krpljenje!

No, šta se tu može, budimo razboriti i sačekajmo. I to krpljenje je takođe nešto nužno, ako hoćete i to je pametna i praktična stvar. Utoliko pre jer se takvim krpljenjem može, na primer, obmanuti neprijatelj. Evo, na primer, mi smo sada u ratu i ako bi se desilo da se Austrija okrene prema nama neprijateljski onda bismo je mogli zavarati »krpljenjem«, mogli bismo je uvući u igru a ona bi sa zadovoljstvom uletela u to, jer — šta je Austrija? Ona je već s jednom nogom u grobu, raspada se, ona je isti onakav »bolesnik« kao i Turska, pa, može biti, i veći. To je obrazac svih tih dualizama, svih tih zajednica koje okupljaju najrazličitije i najprotivurečnije narodnosti, ideje, stremljenja — tu su Mađari, Slovenci, Nemci, tu je i židovsko pleme... I eto, sada zahvaljujući diplomatiji koja joj se udvara ona bi mogla da uvrti sebi u glavu da je neka velika i moćna sila koja nešto stvarno znači i koja može da ima odlučujućeg udela u rešavanju sudbine naroda. Takva iluzija koja se održava upravo diplomatskim udvaranjem i »krpljenjem« u vezi sa rešavanjem slovenskog pitanja je korisna, jer, za izvesno vreme može da zavara neprijatelja i tada — to jest u trenutku odlučivanja — on će shvatiti da ga se neko ne boji i da zapravo nema nikakve moći: to će izazvati klonuće, to će stvoriti konfuziju. Engleska je nešto sasvim drugo: ona je nešto mnogo ozbiljnije i pored toga ona je sada veoma zabrinuta u vezi sa svojim najvažnijim inicijativama. Nju krpljenjima i udvaranjima nećemo uspavati. Ma šta joj govorili ona nikad i ni za šta na svetu neće poverovati da je jedna velika, najmoćnija svetska nacija koja je istrgla mač i razvila zastavu svoje velike ideje, koja je već prešla preko Dunava, u stanju da reši sve te probleme koje hoće da rešava upravo

ona, samo u svoju korist, sama Engleska — i eto na svoju očevidnu štetu. Jer, svaki napredak u poboljšanju stanja slovenskih plemena, jeste u svakom slučaju, očevidna šteta za Englesku, tu ne pomažu »krpljenja« to ne može da zamaže oči: neće poverovati! Prosto rečeno, ničemu u Engleskoj neće poverovati. Kakvim se argumentima ona može ubediti? Možda reći — »Ja ću, evo, nešto započeti ali neću završiti«. Ali u politici početak je sve, jer prirodno početak ranije ili kasnije mora dovesti do nekoga kraja. Nije važno što će taj kraj biti ne danas nego sutra. Jednom reči, oni neće poverovati i prema tome trebalo bi i mi da ne verujemo Englezima ili bar da im verujemo što je moguće manje — onako u sebi. Treba samo da imamo na umu da se Engleska sada nalazi u kritičnom položaju u kakvom se nikada do sada nije nalazila. Taj njen kritični položaj izražava se u jednoj reči: usamljenost — jer, nikada do sada, može biti, Engleska nije bila usamljenija. O, kako bi ona sada volela da može u Evropi da stvori nekakav savez, nekakvu entente cordiale[15]. Ali njena je nevolja u tome što u Evropi nikada nije bilo težeg momenta za stvaranje saveza nego što je sadašnji momenat. Jer, upravo se sada u Evropi sve odjednom podiglo, sva svetska pitanja su se istovremeno otvorila, pokazale su se sve protivurečnosti tako da svaki narod i svaka država imaju strašno mnogo posla u svojoj kući. A budući da engleski interesi nisu interesi u korist svih nego odvojeni i posebni, čisto engleski interesi, to će barem za neko vreme Engleska ostati potpuno usamljena. O, razume se, ona bi se mogla složiti i sa onim koristima koje idu za drugačijim ciljevima: »Ja ću — kao da veli ona — tebi ovo a ti meni ono«. — Ali sudeći prema karakteru sadašnjih evropskih zbivanja teško je stvoriti nekakvu sličnu entente cordiale barem je to teško u sadašnjem momentu i biće potrebno sačekati dosta dok se ne stvori nekakva prilika da se sa takvim savezom nekome prikače. Osim toga, Engleskoj je potreban takav savez od koga bi ona imala koristi, savez u kome bi ona uzela sve a drugome ne bi morala da daje ništa. Ali eto, upravo takav je savez danas nemoguć i Engleska je prinuđena da ostane usamljena. O, kako bi bilo dobro kada bismo mi umeli da iskoristimo tu njenu usamljenost! No, tu je drugi usklik: »O, kako bi bilo divno da smo mi manje skeptični, kako bi bilo divno kada bismo mogli da poverujemo da su to svetska pitanja a ne nekakva priviđenja!«. Ono što je najvažnije to je da kod nas u Rusiji najveći deo inteligencije

gleda nerealno na Evropu, uvek gleda nekako nestvarno i shvata sa zakašnjenjem. U nas ne gledaju na budućnost, sude prema prošlosti, čak prema davnoj prošlosti.

Međutim, svetski problemi postoje stvarno i kako da ne verujemo u njih posebno, kako da mi u njih ne verujemo? Dva problema su otvorena i to ne zahvaljujući ljudskoj premudrosti, otvorili su se stihijno snagom svoje suštinske aktuelnosti i oni ne mogu ostati bez rešenja bez obzira na sve diplomatske računice. Ali postoji i treći problem, i on se otvara — i on se već otvorio. Taj se problem delimično može nazvati nemačkim problemom u celini i svojom suštinom, to je opšteevropski problem i vezan je za sudbinu sveta — od evropskog on prerasta u svetski problem. Na prvi pogled bi se moglo reći da nema mirnije zemlje danas nego što je Nemačka: ova pritajena grozna sila gleda, meri i čeka. Svi, neko manje neko više, osećaju potrebu za njom, svi neko više neko manje — zavise od nje. Međutim... sve je to priviđenje! U tome je stvar što danas svi u Evropi imaju svoga posla, kod svih su se pojavili sopstveni oni najvažniji problemi, problemi važni kao postojanje, problemi — biti ili ne biti. Evo, takvo pitanje se pojavilo i u Nemačkoj, i to upravo u momentu kada su se pojavila i druga svetska pitanja — i eto to stanje u Evropi — dodaću to požurujući malo napred — veoma je pogodno za Rusiju u ovom sadašnjem momentu! Jer, nikada kao sada, ona nije bila potrebnija Evropi i nikada kao sada nije bila moćnija u njenim očima, ali — nikada ona nije bila više odvojena od onih velikih, kapitalnih problema koji su se pojavili u staroj Evropi — od problema koji su ne ruski nego svoji, mislim, svoji toj staroj Evropi. Nikada savez sa Rusijom ne bi bio više cenjen nego sada u Evropi, nikada ona ne bi mogla tako radosno da čestita sebi to što je ona deo nove a ne stare Evrope, kao što bi to mogla sada — ona je veliki, svoj, moćni svet koji stupa u novu fazu svoga razvitka, ona ima šanse da bude nezavisna u odnosu na sve te njihove sudbinske probleme kojima je ta iznemogla stara Evropa sebe zarobila!

GLAVA TREĆA

I
NEMAČKO PITANJE KAO SVETSKO PITANJE. NEMAČKA — PROTESTANTSKA ZEMLJA

Počeli smo da govorimo o Nemačkoj i o n jenim aktuelnim problemima — o onom kobnom njenom problemu svetskog značaja. Kakav je to problem? Zbog čega se taj problem sada a ne ranije, ne nedavno, ne pre godinu dana pretvorio za Nemačku u tako hitan problem?

Postoji samo jedan nemački problem i tako je oduvek bilo, tako je i sada. To je njen protestantizam, ali ne ona jedinstvena formula protestantizma koja se stvorila u doba Lutera — ne, to je njen vekovni protestantizam i njen neprestani protest protiv rimskog sveta još od vremena Arminija a zatim protiv svega što je iz drevnog Rima prešlo na novi Rim, svim narodima koji su od drevnog Rima nasledili njegovu ideju, njegovu stihiju — njegovu formulu, što je prešlo na sve naslednike Rima i na sve što čini to nasleđe. Ja verujem da će neki čitaoci kada ovo budu pročitali slegnuti ramenima, da će se nasmejati: »zaboga, sme li se — reći će oni — u devetnaestom veku u veku nauke i novih ideja raspravljati o katolieizmu i protestantizmu ovako kao da smo u srednjem veku! Postoje, ako hoćete, još uvek religiozni ljudi pa i fanatici, ali takvi su danas arheološka retkost, oni se skrivaju po ćoškovima, to je jedna gomila kojoj se svi podsmevaju, mala skupina među ostalim ljudima. I tako, treba li njih uzknati u obzir u ovakvim važnim stvarima kakva je svetska politika?«.

Ali ja se ne osvrćem na religiozni protest, ja se ne zaustavljam na istorijskim formulacijama drevne rimske ideje, mene ne zanima i vekovni nemački protest protiv svega toga. Mene zanima jedino ona osnovna ideja koja se pojavila još pre dve hiljade godina i koja se sačuvala do danas, iako je postepeno dobijala drugačije oblike i drugačije formulacije. Upravo sada čitav taj zapadnoevropski svet koji je nasledio rimsku ideju preživljava porođajne muke u očekivanju da donese na svet novu varijantu te nasleđene ideje i to je za sve one koji umeju da vide toliko jasno da i ne zahteva neko posebno i

detaljnije objašnjenje.

Drevni Rim je prvi stvorio ideju svetskog ujedinjenja svih ljudi i prvi je razmišljao o tome (i čvrsto u to verovao) kako da je praktično ostvari u obliku svetske monarhije. Ali ta je formula pala pod naletom hrišćanstva — formula ali ne i ideja. Jer, ta ideja je ideja Evropljana, ona je stvorila njihovu civilizaciju, Evropljani jedino nje radi i žive. Pala je samo ideja svetske rimske monarhije ali pojavila se nova ideja — ideja svetskog jedinstva u duhu Hristovom. Taj novi ideal se razdvojio na istočni, to jest na ideal potpunog duhovnog jedinstva među ljudima, i na zapadno-evropski, rimsko-katolički, papski ideal koji stoji u potpunoj suprotnosti sa istočnim idealom. Ta zapadna rimsko-katolička inkarnacija ideje ostvarila se na svoj način i izgubila je hrišćansko, duhovno načelo podelivši ga sa drevnim rimskim nasleđem. Rimski papizam je proklamovao da hrišćanstvo i njegova ideja bez svetskog gospodstva nad zemljama i narodima — državnog i ne duhovnog gospodstva — drugim rečima bez stvaranja svetske rimske monarhije na zemlji na čijem bi se čelu nalazio ne rimski imperator nego upravo papa — ne mogu biti ostvareni. I započeli su opet pokušaji stvaranja svetske monarhije u duhu ideje staroga Rima ali u dmgoj formi. Na taj način, prema istočnom idealu — na prvom mestu se nalazi duhovno ujedinjavanje ljudi u duhu Hristovom, pa, iz toga sledi, i ispravno i socijalno ujedinjenje u duhu Hristovom, dok prema rimskom tumačenju stvari stoje obrnuto: prvo treba stvoriti čvrste državne organizacije u obliku svetske monarhije a zatim, ako se bude htelo, stvarati duhovno jedinstvo među ljudima prema načelu samoga pape koji je gospodar nad svetom.

Od tog vremena takvi pokušaji su u okviru rimskog sveta napredovali i menjali su se neprestano. Kako su takvi pokušaji napredovali suštinski deo hrišćanskog načela se gubio i izgubio se skoro sasvim. Odbacivši na kraju hrišćanstvo u duhovnom pogledu, naslednici starog rimskog principa su odbacili i papizam — papstvo. Protutnjala je strašna francuska revolucija koja je u suštini bila poslednji oblik i poslednja inkarnacija te iste drevne rimske formule o svetskom jedinstvu. Ali pokazalo se da je nova formula nedovoljna, nova ideja je bila nedovršena. Bio je i jedan takav momenat kada su sve nacije koje su nasledile ideju misije drevnog rimskog univerzalizma osetile bezmalo očajanje. O, razume se, onaj deo

društva koji je 1789-te godine ostvario svoju ulogu predvodnika, to jest buržoazija — taj deo je triumfovao i proklamovao da dalje i ne treba ići. Ali, tada su se svi oni umovi koji su po večnim zakonima prirode osuđeni na večni nemir i traženje novih formula i novih ideala bez kojih organizam čovečanstva ne može da napreduje — okrenuli svima onima koji su poniženi i zaobiđeni, svima koji nisu dobili ništa ostvarivanjem te nove formule opšteljudskog jedinstva koju je proglasila francuska revolucija od 1789-te godine. Oni su objavili svoju novu reč o potrebi sjedinjenja svih ljudi ne samo dakle, za prava i jednakost jedne četvrtine čovečanstva — dok ostali eto, ostaju grubi materijal i masa koja je eksploatisana — ne, oni su zahtevali nešto suprotno: potpuno jedinstvo svih ljudi na osnovama opšte jednakosti i ravnopravnog učešća svih i svakoga u korišćenju svih blaga ovoga sveta ma ka kva i kolika ona bila. Oni žele ovo da ostvare svim sredstvima, to jest ne uzimajući u obzir sredstva hrišćanske civilizacije — oni nemaju namere ni pred čim da ustuknu.

Šta je činila za sve to vreme u toku tih dve hiljade godina Nemačka? Najkarakterističnija, suštinska osobina ovog velikog, ponosnog i originalnog naroda od prvog trenutka njegove pojave na istorijskoj sceni, ogledala se u tome što taj narod nikada nije hteo ni s kim da se ujedini u pogledu svoje misije i svojih principa — on nije hteo da se ujedini sa zapadnim svetom dakle, sa naslednicima ideje o misiji koja potiče iz starog Rima. Taj narod je protestovao protiv čitavog tog sveta dve hiljade godina, pa iako ni je ponudio (nikada do sada nije ponudio) Svoju Reč, svoj strogo formulisani ideal koji bi bio zamena za stari rimski ideal, on je duboko u sebi nosio uverenje da ima snage da objavi Novu Reč i da povede čovečanstvo za sobom. On se borio sa rimskim svetom još u doba Arminija, a kasnije, u vreme rimskog hrišćanstva, on se borio više nego ikada sa novim Rimom za svoju prevlast nad njim. Najzad je pristupio protestu na najsnažniji mogući način nalazeći novu formulu toga protesta u samim duhovnim, stihijnim osnovama germanskog sveta: on je proklamovao slobodu traženja i podigao je uvis Luterovu zastavu. To je bio strašan raskid svetskog značaja, nađena je i primenjena formula protesta — iako je ona bila još uvek samo negativna, iako još uvek ona nova i pozitivna Reč nije bila izrečena.

I eto, germanski duh je izrekavši tu Novu Reč protesta — za neko

vreme reklo bi se zamro, dogodilo se nešto slično onom slabljenju nekada onako formulisanog principa jedinstva kod njegovih protivnika. Zapadni svet je pod uticajem otkrića Amerike, novih naučnih dostignuća i novih principa nastojao da stvori novu istinu, da zakorači u neku novu fazu. Kada je došlo do prvog pokušaja ostvarenja takve inkarnacije u vreme francuske revolucije germanski duh je bio zbunjen, on je privremeno izgubio bio veru u sebe, veru u sopstvenu originalnost. On nije mogao ništa da kaže protiv novih ideja ovog zapadnoevropskog sveta. Luterov protestantizam je proživeo svoje vreme već davno a svetska nauka je prijhvatila ideju slobode istraživanja. Veliki germanski organizam je osetio jače nego ikada do tada da mu nedostaje telo, telo i forma za vlastiti izraz. Upravo tada on je osetio hitnu potrebu da se makar spolja gledano ujedini u stabilan savez, u nekakav organizam s obzirom na nove faze njegovih budućih sukoba sa zapadnoevropskim svetom. Ovde treba imati na umu jednu veoma zanimljivu podudarnost: oba zaraćena tabora, oba protivnika stare Evrope koji se bore za prevlast u njoj, u isto vreme (ili približno u isto vreme), prihvataju se i ostvaruju jedan problem koji je i za jednog i za drugog veoma sličan kao problem. Javila se nova formula u zapadnom svetu, formula budućnosti i preporoda čovečanstva prema novim socijalnim principima i o njoj se počelo maštati — tu su formulu u toku skoro čitavog našeg veka proklamovali sanjari, predstavnici nauke, idealisti svake vrste i fantazeri i ta formula odjednom u toku poslednjih godina menja svoj oblik i pravac svoga razvitka i nalaže: napustiti za sada teorijska odrcđenja i utemeljivanja problema i pristupiti neposredno, pre svakog razmišljanja, praktičnom koraku, to jest direktno ući u borbu: u tom cilju je potrebno stvoriti osnove za ujedinjenje svih boraca u jednu organizaciju, ujediniti sve sledbenike nove ideje, to jest čitav onaj 1789-te godine zaobiđeni četvrti stalež, sve radnike, sve bedne, i stvorivši takav tip organizacije podići zastavu nove i do sada neviđene svetske revolucije. Pojavila se Internacionala, međunarodna udruženja svih siromašnih ovoga sveta, susreti, kongresi, novi običaji, zakoni — jednom reči, u čitavoj staroj Evropi je započelo stvaranje nove status in statu budućnosti koja treba da uništi svet gospodara u zapadnoevropskom delu sveta i poredak ovoga sveta u celini. I eto, u isto vreme kada se je sve ovo dogodilo već kod protivnika germanski genije je shvatio da i on treba, pre svih

drugih inicijativa, pre svakog pokušaja realizovanja principa Nove Reči protiv inkarnacije drevne rimske ideje kod njenog protivnika (one katoličke ideje) — da završi sopstveno političko ujedinjenje, stvaranje sopstvenog političkog organizma i — tek kada sve to bude sproveo u delo on će moći da se pogleda oči u oči sa svojim političkim neprijateljem. Tako je i bilo: okončavši svoje ujedinjenje Nemačka se bacila na svoga protivnika i krenula je u novu fazu borbe protiv njega započevši sve to — krvlju i mačem. Stvar je mačem okončana ali sada predstoji da se ona završi i duhovno, suštinski. I evo, odjednom se Nemačkoj nameće nova briga, dolazi do neočekivanog zaokreta u događajima i sve to strašno komplikuje problem. Kakav je to problem i u čemu je taj zaokret?

II
JEDAN GENIJALAN I BOLESNO SUMNJIČAV ČOVEK

Taj problem, ta nova neočekivana briga za Nemačku se odavno najavljivala i evo, sada je sve izbilo na površinu odjednom nakon iznenadnog klerikalnog prevrata u Francuskoj. To se može barem delimice formulisati u obliku ovakve jedne sumnje: »Da li je baš tako — da li je germanski organizam ujedinjen stvamo, je li on celina — nije li sve to još uvek iscepkano kao i ranije bez obzira na genijalna nastojanja nemačkih vođa koja su se pokazala osobito u toku poslednjih dvadeset i pet godina — pa i još više od toga: da li je to jedinstvo makar političko jedinstvo, nije li sve to samo priviđenje bez obzira na sve ono u vezi sa francusko-pruskim ratom i onim nakon rata obavljenim proglašenjem velike Germanske imperije kakve do sada nikada nije bilo?«. To je to dosta zamršeno pitanje.

Sva nevolja u vezi sa ovim pitanjem sastoji se uglavnom u tome što je ogromna većina Nemaca sve do najnovijeg vremena smatrala da takvo pitanje uopšte i ne postoji. Opijenost sobom, oholost i potpuna uverenost u svoje neizmerne mogućnosti opijali su bezmalo svakog Nemca nakon francusko-nemačkog rata.

Narod koji je neobično retko pobeđivao ali koji je začuđujuće često bivao pobeđen — evo, taj narod je odjednom pobedio takvog neprijatelja koji je skoro uvek svakoga pobeđivao! A pošto je i bilo jasno da će on pobediti, jer je raspolagao uzomo organizovanom

brojnom armijom koja je reorganizovana na potpuno novim principima, i još — pošto je imao na čelu armije genijalne komandante, razume se, Nemac je morao da se oseti gordim i da se tom gordošću opije. Ovde nije potrebno da se sećamo one vekovne karakteristične crte koja se sastoji u onom poznatom samozadovoljstvu i hvalisavosti svojstvene svakom Nemcu, jer to je iskonska crta nemačkog karaktera. S druge strane, posle one nedavne političke rascepkanosti obrazovalo se nešto čvrsto, celovito i kod Nemca više nije moglo biti sumnje — on je postao svestan da je ujedinjenje okončano i da je za germanski državni sistem nastupila nova značajna i blistava faza u njegovom razvitku. I tako, ne samo što su se pojavili oholost i šovinizam, pojavila se i reklo bi se lakomislenost; i kakva tu pitanja sada mogu već da se pojave — ne samo za nekog ratobornog bakalina ili obućara, nego čak i za jednog profesora ili ministra? Međutim, ipak je ostala jedna manja skupina Nemaca koja je veoma brzo, odmah nakon francusko-pruskog rata počela da sumnja i da zabrinuto razmišlja. Na čelu te značajne skupine ljudi, nema spora, nalazio se knez Bizmark.

Nije nemačka vojska još čestito ni napustila Francusku a njemu je već bilo jasno da je malo urađeno tom politikom »mača i krvi«, trebalo je s obzirom na takve ciljeve učiniti barem dvostruko više od toga kada se već takav slučaj bio ponudio. Istina, vojnička nadmoć je ostala na strani Nemačke ali i to nije dugo potrajalo. Francuska je nakon ustupanja Alzasa i Lotaringije postala u pogledu teritorije tako mala zemlja da je bio potreban jedan napad u slučaju novoga rata pa da se nemačka vojska nađe u centru Francuske, i tom slučaju Francuska bi bila strategijski izgubljena. Međutim, jesu li takve pobede verovatne, treba li baš očekivati pouzdano da će takvi napadi biti sigurni? U toku francusko-pruskog rata Nemci zapravo nisu pobedili Francuze nego samo Napoleona i njegov sistem. Neće uvek Francuska imati tako loše organizovanu vojsku, neće ta vojska uvek imati tako loše komandante — neće valjda uvek biti tih uzurpatora koji će sa svojim generalima i činovnicima u ime dinastičkih interesa dozvoljavati sebi da čine tako kukavne ustupke a zna se — u takvim uslovima prava i dobro organizovana armija i ne može da postoji. Neće se više ponoviti i Sedan, jer Sedan je samo slučaj i do njega je došlo samo zbog toga što se Napoleon nije mogao vratiti drugačije u Pariz kao car — on se

vratio samo zahvaljujući milosti pruskog kralja. Neće uvek biti i tako malo darovitih generala kakav je bio Mak Mahon i takvih izdajnika kakav je bio Bazen. Opijeni takvim trijumfom, kakav do sada nije viđen, svi su Nemci poverovali da su to oni učinili zahvaljujući svome talentu, ali ona gomila kod njih koja je još sumnjala mogla je da misli i drugačije — naročito posle toga kada je pobeđeni i zbunjeni neprijatelj uplatio ne trepnuvši okom tri milijarde i to odjednom na ime kontribucije. To je, naravno, veoma ogorčilo kneza Bizmarka.

S druge strane, toj gomili koja se podaje sumnjama nametnulo se još jedno, može biti, i mnogo važnije pitanje: da li je u celini unutar organizma završeno političko i građansko ujedinjenje? Gotovo niko u Evropi, a posebno kod nas u Rusiji, u tako nešto nije sumnjao. Uopšte, mi Rusi smo sve to što se za poslednjih deset ili petnaest godina zbilo u Nemačkoj primali kao nešto konačno, prirodno, kao nešto što nikako ne može biti slučajnost — kao nešto što više ne podleže nikakvim izmenama. Taj svršeni čin je kod nas pobuđivao neobično uvažavanje. Međutim, u očima tako genijalnih ljudi kakav je knez Bizmark sve to nije bilo svršeno, niti je bilo čvrsto i sigurno okončano. To što danas izgleda tako čvrsto sutra može biti čista fantazija. Teško je i zamisliti da je ona nemačka navika na razjedinjenost mogla tako brzo da nestane, tako odjednom kao kada se ispije čaša vode. Nemac je opijen već po samoj svojoj prirodi. Današnje pokolenje Nemaca je za tako nešto kupljeno uspesima, opijeno ohološću i vođeno gvozdenom rukom svojih vođa. Ali, neće proći tako mnogo vremena i te vođe će napustiti ovaj svet i ustupiće mesto drugima, i tada će se može biti razbuditi privremeno potisnuta pitanja i instinkti. Veoma je verovatno da će tada splasnuti onaj prvobitni elan, probuđen ujedinjenjem, i pojaviće se ponovo energija opozicionih snaga koje će uzdrmati sve ono što je učinjeno. Pojaviće se težnje za otcepljenjem, za izdvajanjem i to upravo tada kada će se na zapadu oporaviti od udaraca strašni neprijatelj koji i sada ne spava i za koga se još sada zna čime će započeti. A tu je da i tako kažemo povrh svega i zakon prirode: Nemačka je u Evropi ipak zemlja u sredini — s jedne strane Francuska, s druge strane Rusija. Istina, Rusi su za sada učtivi. Ali šta će biti ako se oni odjednom dosete da nije njima potreban savez sa Nemačkom nego obrnuto — da je Nemačkoj potreban savez sa Rusijom pa i više od toga: da je na

zavisnost od saveza sa Rusijom Nemačka očevidno sudbinski upućena posebno nakon francusko-ruskog rata. Evo problema: čak i takav čovek koji je do te mere uveren u svoju moć kakav je knez Bizmark nije u stanju da veruje u toliku obazrivost Rusije. Istina, sve do poslednjih neočekivanih zbivanja u Francuskoj, koja su iznenada izmenila izglede cele stvari, knez Bizmark se nadao da će ta obazrivost Rusije potrajati i evo — odjednom su usledila i takva zbivanja. Jednom reči. desilo se nešto neobično.

*

Neobično za sve, ali ne i za kneza Bizmarka! Sada je jasno da je njegov genije sve to unapred predvideo — čitav taj »događaj«. Nije li to genije, recite, nije li to genijalno oko koje je umelo da uoči glavnog neprijatelja tako rano? Zbog čega je on tako počeo da mrzi katolicizam, zbog čega je on tako progonio sve što je dolazilo iz Rima (to jest, od pape) — i to, evo, već toliko godina? Zbog čega se on tako dalekovido obezbedio onim savezom sa Italijanima, da savezom (i tako se može reći) — ako to nije bilo zbog toga da bi uz pomoć italijanske vlade mogao da gazi papski princip svuda u svetu, naročito kada bude došlo vreme izbora novoga pape. Nije on progonio katoličku veru, on je progonio rimsko-katolički princip te vere. O, nema sumnje, on je postupao kao Nemac, kao protestant, on je nastupao protiv osnovne stihije zapadnjačkog sveta, koji je neprijateljski raspoložen prema Nemačkoj, pa ipak, veliki broj genijalnih i krajnje liberalnih evropskih mislilaca je na tu njegovu borbu protiv nemoćnoga pape gledao kao na borbu između slona i muve. Neki su sve to objašnjavali nastranošću genija, kao ćud genijalnog čoveka. Ali stvar je u tome što je genijalni političar umeo da oceni, može biti jedini među svetskim političarima, koliko je još uvek moćan taj rimski princip sam po sebi i posebno među neprijateljima Nemačke i kako on može da posluži u budućnosti kao cement koji će ujediniti sve nemačke neprijatelje. On je osetio da sama ta rimska ideja može da podigne barjak koji će u sudbonosnom momentu (koji je po Bizmarku neizbežan) okupiti sve rascepkane nemačke neprijatelje u jednu novu celinu. I evo, ta genijalna dosetljivost se odjednom pokazala opravdanom: sve partije u pobeđenoj Francuskoj koje bi mogle da počnu akciju protiv Nemačke — sve te partije su bile posvađane, ni jedna nije mogla da trijumfuje i da u Francuskoj sama osvoji vlast.

One se nikako nisu mogle međusobno složiti budući da su sledile svaka svoj cilj, dakle, suprotne ciljeve — i, evo, zastava pape i njegovih jezuita ujedinjuje sve. Ustao je neprijatelj i taj neprijatelj nije više Francuska — nego sam papa. Papa je stao na čelu svih koji su primili zaveštanje rimske ideje — on se sprema da krene na Nemačku. Ali da bi'smo bolje shvatili ono što se desilo, pogledajmo pažljivije na tabor neprijatelja Nemačke.

III
ONI SU LJUTI I MOĆNI

Papa je na samrti. On će vrlo brzo umreti. Čitav katolicizam koji prihvata Hrista u obliku rimske ideje — odavno je zahvaćen strašnim uzbuđenjem. Nastupa kobni trenutak. Ništa se ne sme zanemariti jer to bi značilo smrt rimske ideje. Može se dogoditi da će novi papa pod pritiskom evropskih vlada biti izabran »ne slobodno«, možda će se novi papa složiti da se zauvek i u principu odrekne od zemaljske vlasti, od zvanja svetovnog vladara od čega se Pije IX nije hteo odreći (naprotiv, u samom onom kobnom momentu kada su mu već bili uzeli i Rim i poslednji komadić zemlje ostavljajući mu samo Vatikan — u samom tom kobnom trenutku on je našao za shodno da potvrdi dogmu o svojoj nepogrešivosti a zajedno s njom i tezu: da se bez svetovne vlasti hrišćanstvo ne može održati na zemlji — to jest u suštini, on je sebe potvrdio kao svetovnog vladara i objavio je čitavom katoličkom svetu u obliku čvrste dogme ciljeve svetske monarhije na zemlji kojoj je ostao veran u siavu Božju i u ime Hrista). O, naravno, on je tada time silno razveselio sve oštroumnije ljude: »ljut je — ali moćan nije, on je brat rođeni Hljestakovu«. I, evo, sada ako novoizabrani papa bude potkupljen, ako čak i sam konklav bude pod pritiskom Evrope prinuđen da prihvati savez sa protivnicima rimske ideje — tada će nastupiti i njena smrt. Jer, ako se jednom taj papa koji bi bio pravilno izabran, prema tome, taj nepogrešivi papa bude odrekao zvanja svetovnog vladara — tako će ostati zauvek, tako će biti i u budućnosti. S druge strane, ako se taj novi papa, koga konklav bude izabrao, bude i dalje držao čvrsto svega kao i do sada, ako ne bude hteo da se svega toga odrekne — ako bude krenuo da anatemiše sve neprijatelje Rima i rimskog katolicizma onda ga

evropske vlade mogu ne priznati i tada će, prema tome, uslediti takvi kobni potresi u okviru rimske crkve čije bi posledice bile brojne i nepredvidljive.

O, zar ne, za političare i diplomate gotovo cele Evrope sve je ovo smešno i ništavno! Ovaj papa koji je oboren i zatočen u Vatikanu bio je u toku poslednjih godina u njihovim očima takvo ništavilo da je bilo sramota baviti se nečim takvim. Tako su razmišljali napredni ljudi u Evropi u većini, naročito oni oštroumniji i najliberalniji. Papa koji objavljuje alokucije i naređuje Syllabus-e, koji prima poklonike i koji anatemiše umirući — njima je ličio na lakrdijaša koji im služi za uveseljavanje. Misao o tome da će velika svetska ideja — ideja koja je potekla iz đavolove glave za vreme Hristovoga kušanja u pustinji, ideja koja je organski živela u svetu hiljadu godina — tek tako u jednom trenutku biti mrtva, ta misao se smatrala za nešto što ne podleže nikakvoj sumnji. Greška je bila upravo u religioznom značenju te ideje, u tome što su dva značenja bila izmešana: »Pošto malo ko na svetu veruje u boga, naročito prema rimskom shvatanju vere, a u Francuskoj, recimo, ne veruje u Boga ni narod a kamoli viši slojevi — onda, kakvu moć može da ima papa i njegov rimski katolioizam u ovom našem prosvećenom veku?« — evo, tako veruju čak i sada i neki oštroumniji ljudi. Ali, religiozna ideja i papska ideja su u suštini dve različite stvari. Evo, upravo ta papska ideja je odjednom u naše vreme, nema tome ni dva meseca, pokazala takvu vitalnost, takvu moć da je izazvala najradikalniji prevrat u Francuskoj, ona je uspela da zauzda Francusku i da je ropski poslušno povede za sobom.

*

U Francuskoj je u toku poslednjih godina stvorena parlamentarna većina od republikanaca i oni su svoje poslove vodili kako treba, čisto i mirno bez ikakvih potresa. Oni su reorganizovali armiju, izdvojili su za nju velike sume bez mnogo spora, ali nisu mislili na rat i svi su, i u Francuskoj i u Evropi, bili uvereni da ako ima neke miroljubive partije onda je to ta republikanska partija. Njihove vođe su se odlikovale uzdržanošću i razboritošću koja je kod njih nešto neobično. U suštini, međutim, sve su to ljudi apstrakcije i idealisti. To su već odavno ljudi koje je vreme pregazilo i koji nemaju nikakve moći. To su sve liberalni sedoglavi mladi starci koji još veruju da su mladi. Oni su stali kod ideja prve francuske revolucije, to jest kod onog trijumfa trećeg staleža, i oni

su u pravom smislu te reči oličenje buržoazije. To je potpuno ona ista julska monarhija samo s tom razlikom što se ona sada naziva republikom i što više nema kralja (to jest, nema više razume se — »tiranina«). Sve što su oni doneli novo — bilo je ono proglašenje opšteg prava glasa 1848-me godine čega se toliko plašila kraljevska vlada u vreme julske monarhije — no, u svemu tome nije bilo ničeg strašnog, naprotiv, buržoazija je i iz toga izvukla mnogo koristi. Ta ideja je kasnije posebno bila dobrodošla vladi Napoleona III. Ali, starčići su tom idejom bili prezadovoljni i tešili su se kao deca time što su republikanci. Reč »republika« u njihovim ustima zvuči nekako idealno-komično. Izgledalo je da ta naivna partija može u celini da zadovolji Francusku, to jest gradsku buržoaziju i zemljoposednike. Međutim, ispalo je suprotno. Doista, niko ne zna zbog čega je republika u Francuskoj uvek smatrana za neki nesiguran oblik vladavine. Republikance nisu uvek mrzeli, ali njih je posebno buržoazija zbog njihove nemoći uvek prezirala — buržoazija u svojoj ogromnoj većini. Ako ih i nisu direktno prezirali, nikada ih nisu mnogo uvažavali. Narod, takođe, nije nikada njima verovao. Stvar je u tome što su svi, čim bi u Francuskoj bila proglašena republika, nekako gubili sigurnost i samouverenost. Sve do sada republika je uvek bila nekakva sredina privremenog značaja — sredina između socijalnih nastojanja najstrasnijih razmera i nekog, ponekad veoma osionog, uzurpatora. I tako je uvek bilo i društvo se naviklo da tako gleda na republiku — čim bi se dogodilo da republika bude proglašena, svi su osećali da se nalaze u nekakvom međucarstvu i, ma kako pametno vladali republikanci, buržoazija je uvek pod njihovom vladom bila uverena da će ranije ili kasnije buknuti nekakva crvena pobuna, ili da će opet biti uspostavljena nekakva monarhija. Sve se završavalo tako da je buržoazija mnogo više volela monarhistički oblik vladavine nego republiku, bez obzira na to što je monarhija, kako što je bilo pod Napoleonom III, činila i pokušaje da se nagodi i sa socijalistima a zna se da niko na svetu nije neprijateljskije raspoložen prema socijalistima nego što su to čisti republikanci: republikancima je potrebna samo reč »republika« a socijalisti ne traže reč — oni hoće da pređu na stvar. Prema socijalističkim principima to je svejedno — republika ili monarhija, njima je svejedno da li će biti Francuzi ili će postati Nemci, kada bi bilo tako da im i sam papa bude odgovarao — oni bi prihvatili i

proglasili i samog papu. Oni pre svega teže svom cilju, to jest teže trijumfu četvrtog staleža i ostvarenju jednakog prava u korišćenju životnih dobara a pod kakvom će zastavom nastupati — to je već prema prilici njima svejedno, neka to bude i pod zastavom despotizma.

Zanimljivo je da knez Bizmark mrzi socijalizam ništa manje nego papizam, kao i to da se nemačka vlada osobito u najnovije vreme počela veoma plašiti socijalističke propagande. Nema sumnje, to je zbog toga što socijalizam obezličava nacionalni princip i potkopava naciju u samom njenom korenu, a taj nacionalni princip je glavna, osnovna ideja nemačkog ujedinjenja i svega onoga što se u Nemačkoj dogodilo u toku ovih poslednjih godina. Međutim, vrlo je verovatno da knez Bizmark gleda i vidi dublje, naime — što se tiče zapadne Evrope, socijalizam je sila njene budućnosti i ako jednoga dana evropske vlade budu napustile papizam, ako ga budu odbacile moglo bi se — i to je verovatno — lako desiti da se papizam baci u zagrljaj socijalizmu i da se s njim stopi u jednu celinu. Papa će se uputiti siromašnima pešice i bosonog i reći će im da sve to što oni propovedaju i u šta veruju postoji već u Jevanđelju i eto, još nije bdo nastupilo vreme da oni sve to saznaju a evo — sada je došlo vreme i sam on, papa — daje njima Hrista i sam veruje u mravinjak. Rimskom katolicizmu nije potreban Hristos (to je sasvim jasno) nego svetsko gospodstvo: »Vama je — kažete — potrebno jedinstvo protiv neprijatelja — ujedinite se pod onda mojom vlašću jer ja sam među svim svetovnim vlastima jedina svetska vlast i vladar sveta i krenimo zajedno«. Tu sliku po svoj prilici ima pred očima knez Bizmark, jer on je jedini među svim diplomatima imao oštar pogled kojim je znao da sagleda vitalnost rimske ideje, i svu onu njenu snagu sa kojom je ona spremna da se brani ne birajući pritom mnogo sredstava. Ta ideja ima neku pakleno moćnu želju za životom, nju je teško ubiti, to je zmija! — to je ono što je u toj sili razumeo jedino Bizmark — glavni neprijatelj papstva i rimske ideje!

Ali, oni mladi starci, francuski republikanci to nisu bili u stanju da shvate. Oni su mrzeli klerikalce već zbog svog liberalizma, papu su smatrali nemoćnim i prezrenim, za njih je rimska ideja nešto što je pre živelo. Oni nisu umeli da se slože ni sa klerikalnom partijom, makar samo politićki, čisto radi toga da sebi obezbede malo više čvrstine.

Oni bi za sada barem trebalo da ne izazivaju klerikalce sa onakvim zajedljivostima, čak bi trebalo da obećaju neku vrstu zbližavanja s njima u dogledno vreme, s obzirom na predstojeći izbor novoga pape. Međutim, oni su postupili u svemu suprotno — ne zna se da li zbog idealnog poštenja svojih uverenja ili zbog lakomislenosti. U poslednje vreme, oni su posebno počeli da proganjaju klerikalce i to baš u trenutku kada je papstvo imalo jedino Francusku na svojoj strani — na pomolu je bila nezgodna šansa da papstvo umre zajedno sa Pijem IX. Jer, ko oi bio taj ko bi, u slučaju nevolje u Evropi, isukao mač u ime »slobode« izbora pape i u ime slobode za izabranog papu? Takav bi mač morao da bude moćan i svemoćan. Nije bilo drugog izbora osim francuske i njene milionske armije. No, gle, Francuska se našla na čelu neprijatelja! Istina, maršal Mak Mahon je poslušan, ali se nalazi u tesnacu i ne može sam da se iščupa: skupštinsku većinu čine republikanci i liberali i ni jedna od partija nema moći da ga zameni. Jednom reči, nemoguće je odbaciti republikansku većinu i, evo, odjednom se pojavljuju klerikalci — ti prezreni i nemoćni klerikalci — i oni izvlače maršala Mak Mahona iz nevolje i pokazuju pred svetom takvu moć kakvu niko od njih nije mogao očekivati. Oni stavljaju do znanja svim partijama da mogu da se ujedine samo pod klerikalnom zastavom i ovi se, zaprepašćeni onim što vide, odjednom u svemu s njima moraju složiti. Doista: i legitimistima i bonapartistima je glavni i neposredni neprijatelj — ta ista republikanska većina. Ako svaka od ovih partija bude delovala odvojeno i za sebe ništa se neće moći ostvariti — budu li se te dve partije složile, one će predstavljati snagu koja sve može da savlada, koja može da razjuri i republikance. A kasnije, kada republika bude poražena, svaka bi partija mogla da deluje i za sebe i razume se, ona među njima koja bude umela u većoj meri da ugodi klerikalcima imaće veće šanse za uspeh. Klerikalci su sve to matematički tačno proračunali, ostvaren je savez, i klerikalna većina u senatu je dopustila Mak Mahonu da razjuri republikance.

IV
CRNA LEGIJA. MIŠLJENJE LEGIONA KAO NOVI ELEMENAT CIVILIZACIJE.

Pošto su pokazali takvu neočekivanu moć i takvu umešnost

klerikalci će, nema sumnje, poći i dalje. Oni će u trenutku koji je za njih od odlučujuće važnosti objaviti rat Nemačkoj — i to je ono što je tako brzo uspeo da shvati knez Bizmark! Oni su ono glavno već učinili: Mak Mahon je već pristao da gurne Francusku na put političkih avantura. Zar oni da se zaustave pred onim što sledi? Oni ne žale Francusku, Francuska je kao i sve drugo na svetu, ona im je potrebna dotle dok im može donositi koristi. O, trebalo bi oni i da se sažale nad njom: ta je zemlja njihova jedina nada, ona im je služila u toku tolikih vekova! Ali, sada kada je nastupio njihov odlučujući trenutak u toku ovih hiljada godina i kada im je Francuska pala u ruke — zašto ne isisati sve njene sokove, pa makar ona i postradala od toga, zašto ne rizikovati i samo njeno postojanje! Treba uzeti sve što ona može da pruži i što je najvažnije ne treba časiti ni časa: samo ako se malo bude zakasnilo biće nema sumnje zauvek kasno. Upravo sada treba pokušati da se Bizmark odbaci, jer ako neko bude smetao prilikom izbora novoga pape to će sigurno biti on. Uz to, Bizmark je baš u ovom momentu kao poručeno usamljen — nema saveznika: Rusija (sva njegova nada) — zaokupljena je problemima na Istoku. Najzad ako bude uspelo da se Bizmark umiri, pa makar to bilo za izvesno vreme, treba što pre graditi osnove za budućnost: treba iskoristiti trenutak koji je povoljan i od Francuske načiniti jednom zauvek pouzdanu saveznicu koja je u svako doba spremna na sve, koja je poslušna i u ime toga treba izvesti u njoj prevrat, ali sada ozbiljan, veoma radikalan i trajnog značaja. Nema sumnje, u svemu ovome ima mnogo rizikovanja, ali neka se kolebaju drugi — oci jezuiti se ne kolebaju. Što je najvažnije, oni u ovom momentu i nemaju drugoga izbora, njima predstoji rizik i jedino rizik... Oni nikako ne mogu da se zadovolje samo klerikalnim prevratom u Francuskoj bez rata sa Nemačkom i bez ozbiljne revolucije u samoj Francuskoj. Njihova je aktivnost več dostigla i takav nivo. Oni hoće sve ili ništa, ako bi se zadovoljili malim, ako bi se ograničili samo na izvestan uticaj u vladi to bi za njih bilo kao da nemaju ništa, kao da nisu ostvarili ni najmanje koristi do te mere su njihovi zahtevi veliki! Zbog toga će oni i poći otvoreno u najveći rizik, jer njima je stalo da zgrabe u celini va-banque. Ako bi se pak dogodilo i tako da rizik ne uspe, na primer, i da Nemci pobede i pregaze Francusku opet, i onda je njima svejedno — njima klerikalcima, gore je i tako nego ovo kako je sada (to jest, kada sede skrštenih ruku i ne

započinju s prevratom) hoću reći, njima neće biti ništa gore: oni će ostati s onim što su imali i na početku »događaja«, to jest u veoma lošem položaju. ali u takvom da se više pogoršati ne može. Francuska, to je nešto druro: ako ona još jednom bude pobeđena, ona će, nema sumnie, propasti. Ali, zar su jezuiti takav svet koji se pred nečim sličnim zaustavlja: oni znaju, da ako Francuska bude pobedila, oni će dobiti sve i učvrstiće se tako da ih niko neće moći isterati. A za tako nešto oni raspolažu svojim specifičnim sredstvima o kakvima se u Francuskoj za sada nije čulo.

Svi revolucionari, čak i oni crveni i najjarosniji, nosle prevrata, ipak, vode računa, makar delimice, o onom što ie opšte, što je prethodno postojalo, što je zakonito. Revolucionari jezuiti ne mogu da postupaju zakonito, oni postupaju upravo neobično. Ta crna legija stoji po strani od čovečanstva, daleko od građanstva, izvan civilizacije, ona proizilazi iz sebe same. To je status in statu, to je papina vojska, ona teži pobedi svoje, jedino svoje ideje — i neka propadne sve što stoji na putu ostvarenja takvog cilja, neka sve ostale snage nestanu i neka propadne sve i svako ko se s tim ne slaže — civilizacija, društvo, nauka! Njima je, u to nema sumnje, potrebno da Francusku tako urede, ako im slučaj bude poslužio, da iz nje pometu sve smeće i to takvom metlom o kakvoj se do tada nije čulo — oni bi želeli da se zauvek zatre u njoj svaki duh otpora, da zemlju pretvore u takav organizam koji bi postojao samo zahvaljujući brizi jezuita i to za večita vremena.

Sve ovo na prvi pogled može da izgleda sasvim apsurdno. U francuskim novinama (i u našim) mnogi dobronamemi ljudi izražavaju uverenje da će klerikalci slomiti sebi vrat obavezno u toku narednih izbora za narodnu skupštinu. Francuski republikanci su u svojoj duhovnoj naivnosti u potpunosti, takođe, ubeđeni da sva ta activite devorante policijskih prefekata i predsednika opština, koji su upućeni na sve strane neće ni do čega dovesti, oni i dalje veruju da će ponovo biti izabrani ti isti republikanci koji su i ranije bili izabrani i da će oni i dalje činiti skupštinsku većinu koja će reći veto svim namerama Mak Mahona; a zatim, klerikalci mogu biti proterani, pa može biti s njima i sam Mak Mahon. Ali, takva uverenost je bez osnova i po svoj prilici, klerikalci ne brinu mnogo u vezi s tim. Stvar je u tome što ovi naivni starčići čista srca, bez obzira na znatno iskustvo, još uvek ne shvataju

izgleda, u pravom smislu, s kakvim narodom imaju posla. Jer, budu li se samo izbori pokazali neugodni za klerikalce, oni će razjuriti i novu skupštinu, bez obzira na sva njena zakonska i konstituciona prava. Reći će mi neko da bi to bilo nezakonito, pa prema tome to neće ni biti moguće. Tako je, ali — zar mnogo mari za zakon ta crna legija, ta cma armija? Oni će verovatno (već ima čimjenica koje to potvrđuju) nametnuti tako poslušnom maršalu Mak Mahonu rešenje da upotrebi radi razrešenja problema i sredstvo koje do sada u Francuskoj nije bilo korišćeno, a to je: vojnički despotizam. Povikaće da je to oprobano sredstvo, da je ono već mnogo puta korišćeno, na primer, od strane Napoleona! No, međutim, usuđujem se da tvrdim da to ipak nije bilo to — to sredstvo sasvim otvoreno i stvamo još ni jednom nije bilo korišćeno u Francuskoj. Maršal Mak Mahon koji je za sebe obezbedio podršku armije može da rastera novu buduću skupštinu predstavnika Francuske, ako se ova bude okrenula protiv njega, jednostavno bajonetima i nakon toga može direktno da kaže naciji da je to armija tako htela. Kao i rimski imperatori iz doba opadanja imperije, on može da kaže da će »ubuduće uzimati u obzir jedino mišljenje legiona«. Tada će doći do opšteg opsadnog stanja i vojnog despotizma — i, eto, videćete, sami ćete videti, da će se to mnogima u Francuskoj dopasti! I verujte, bude li potrebe i za tim, biće tu i plebiscita koji će većinom glasova u čitavoj Francuskoj dopustiti i rat i obezbediti i potrebne sume za njega. Obraćajući se nedavno vojsci, maršal Mak Mahon je upravo govorio u tom smislu i vojska je sve to prihvatila sa mnogo razumevanja. Sumnje više nema — armija je većinom na njegovoj strani. Osim toga, on je već daleko otišao i teško bi mogao da se zaustavi i on nema namere da ostane na tome, jer sva se njegova politika izražava u onoj poznatoj frazi: »J’y suis et j'y restel — što će reći: »Uzjahao sam i ne silazim«. Dalje od toga, kao što je poznato, on nije otišao i, naravno, radi trijumfa takve teze on je spreman da stavi na kocku i samo postojanje Francuske. Da je on spreman i na takav rizik videlo se u toku francusko-pruskog rata, kada je on pod uticajem bonapartista odlučio da svesno liši Francusku njene armije, vođen osećanjem odanosti dinastiji Napoleona. Najverovatnije je da su mu klerikalci osigurali uspeh one njegove devize: J’y suis et j'y reste. Čim su jednom uspeli da ujedine partije pod svojom zastavom, mislim na partije bonapartista i legithnista, oni

su lukavo đošapnuli Mak Mahonu da se može ako zatreba i bez Šambora i bez Bonaparte, nije uopšte potrebno njih zvati — može i Mak Mahon da vlada sam kao diktator, koji sam određuje vladu i to ne sedam godina nego stalno, neograničeno. Eto, tako će se ostvariti deviza — j'y suis et j'y reste — samo da se nekako obezbedi saglasnost vojske, što se tiče saglasnosti same Francuske, ona će kasnije uslediti neminovno, jer čvrsta ruka diktatorske vlasti će mnogima biti po volji. Sličnih laskavih došaptavanja je verovatno već i bilo. Možda će poneko posumnjati u to da bi takav čovek kakav je Mak Mahon mogao toga da se prihvati da to sprovеđe u delo. No, prvo, on je prvu polovinu svega toga već prihvatio i sproveo u delo i to onu polovinu koja nije nimalo laka u odnosu na iskazanu već odlučnost — koja je mnogo teža nego ona druga polovina. A drugo — eto, baš takvi ljudi nisu sami po sebi tako preduzimljivi, ako odjednom padnu pod nečiji veliki i odlučujući uticaj, međutim, oni mogu da pokažu veliku i sudbonosnu odlučnost i to nije zbog toga što su odveć genijalni nego pre — iz nekih drugih razloga. Tu je najvažnije ne neka njihova moć imaginacije nego jednostavno — njima je potreban impuls i kada takve odjednom pokrenete oni nadalje upiru u jednu tačku i to tako, tako upomo da ili čelom probiju zid ili polome sebi rogove.

V
JEDNA VEOMA NEPRIJATNA TAJNA

Sve to u Nemačkoj savršeno dobro razumeju. Barem, svi poluzvanični organi štampe koji se nalaze pod uticajem kneza Bizmarka ne kriju svoje uverenje o neminovnosti rata. Ko će i kada nasrnuti prvi na koga — to se ne zna, ali je rat sasvim moguć. Naravno, ta oluja još može da nas zaobiđe. Ima nade da će se maršal Mak Mahon odjednom uplašiti svega čega se već prihvatio i da će se, kao nekada Ajaks, zaustaviti u nedoumici nasred puta. Ali, u takvom slučaju, on se izlaže riziku da strada i sam i teško je verovati da on toga nije svestan. Šansa na nedoumice koje ga mogu obuzeti na putu nije mala, ali ipak teško je nadati se na tako nešto. Za sada knez Bizmark prati, sve ono što se zbiva u Francuskoj, pažljivo i grozničavo, on motri i čeka. Njegova je nevolja u tome što sve to nije započelo u vreme kada je on to očekivao. Sada su mu ruke vezane.

Sva je nevolja u tome što su se sada pokazale i rane koje su sve do sada brižljivo skrivane. O onome što je rana svih Nemaca, ja sam već govorio — to je onaj strah od Rusije kojoj će odjednom postati jasno da je moćna i da u ovom momentu upravo raspolaže snagom svoje reči koja može da bude odlučujuća, posebno strah da — »odlučujuća uloga Nemačke u ovom trenutku zavisi od saveza sa Rusijom, to je očevidno posebno nakon francusko-pruskog rata«. Ta nemačka tajna bi mogla sada odjednom da se otkrije i to bi izazvalo konfuzi ju među njima. Bez obzira što je nemačka politika prema nama, u toku poslednjih godina, bila iskrena, svi su Nemci ovu tajnu brižljivo čuvali. Posebno se u tom smislu trudila štampa. Sve do sada, Nemci su se držali oholo i mirno, kako i priliči sili kojoj nije potrebna ničija pomoć. Ali sada, to njihovo slabo mesto mora da se otkrije. Jer, ako se klerikalna Francuska upusti u odlučujuću bitku, onda neće biti dovoljno samo pobediti Francusku, ili tek odbiti njen napad ako bi prva napala — biče potrebno zauvek uništiti Francusku, zgaziti je u takvom slučaju — eto, to je problem! A budući da Francuska raspolaže armijom koja prelazi milion vojnika potrebno je, ako se hoće da se stvar uspešno dovede do kraja, da ta stvar bude sigurna inače — nema smisla upuštati se u sve to. A sve to ne može drugačije da se osigura nego samo oslanjanjem na odlučujuću i moćnu reč Rusije. Jednom reči, najneprijatnije od svega je to što se sve zbiva tako iznenada. Svi su proračuni otpali, sada događaji imaju vlast nad proračunima a ne obmuto.

Francuska može da započne danas-sutra, čim kako-tako bude sredila svoje unutrašnje prilike. Ona se upustila u politiku avantura i to je jasno svima, i ako je već tako, postavlja se pitanje — gde je kraj tim avanturama, gde je granica, gde je zid pred kojim će se sve zaustaviti? To je vrlo neprijatno: još donedavno su Nemci delovali tako sigurno — naročito u toku poslednjih godina. Setimo se i toga da je tokom ovih godina i Rusija nastojala da bolje uoči ko su joj prijatelji u Evropi i Nemci su to videli i držali su se u tom slučaju pristojno i važno. Naravno, svako komešanje među Slovenima i dalji razvoj njihovog pokreta su uvek izazivali nemir među Nemcima, ali može se sada i tako reći — nedavno objavljivanje rata od strane Rusije, ono od pre dva meseca, za Nemačku znači čak i nešto što se može smatrati prijatnim: »Ne, sada se oni neće dosetiti nikako — tako su mislili u

Nemačkoj pre dva meseca — da mi tražimo savez s nj ima, naprotiv, oni sada kada se nalaze pred Dunavom — »tom rekom nemačkom«, veruju da oni treba da teže savezu s nama, sada su oni konačno uvereni da cela stvar, na kraju krajeva, ne može biti okončana bez naše odluke koja ima težinu. I to je dobro što sada Rusi tako misle, to će nam u budućnosti biti od koristi«. Nema sumnje, tako su o nama mislili čak i najfiniji Nemci, tako je i štampa pisala — i evo, odjednom, ovo klerikalno raspoloženje je sve okrenulo sasvim u drugom pravcu: »O, sada će se oni dosetiti, sada će njima sve biti jasno! A osim toga, potrebno je da Rusija što pre okonča ono na Istoku i da se oslobodi. Vršiti na nju neki pritisak je veoma nezgodno. Neće li se i sama uplašiti Engleske ili Austrije — no i to je sumnjivo! Da se ujedinimo sa Engleskom i Austrijom radi pritiska na Rusiju — ne vredi o tome ni pomišljati: ove kasnije neće hteti da pomognu a Rusija će se naljutiti. Mučna situacija! Nije li bolje da pomognemo Rusiji kako bi ona što pre okončala sve to? To bi se moglo učiniti i bez potezanja mača i čisto sredstvima političkog pritiska na Austriju, recimo...«. Evo, tako sada razmišljaju ti političari i vrlo je verovatno da tako može i da bude — da je sve to doista i tako.

*

Jednom reči, ja sam samo hteo da izrazim svoje ubeđenje i svoju veru u to da je Rusija sada ne samo silna i svemoćna, kao što je uvek i bila, nego da je ona i sada najmoćnija zemlja među svim zemljama Evrope, nikada se njena reč koja ima težinu nije tako cenila u Evropi kao što je to sada slučaj. Jeste, Rusija je sada zauzeta na Istoku, ali jedna njena odlučna reč može da prevagne na terazijama evropske politike u pravcu koji ona bude želela. Naravno, sada i Engleska shvata da i ona može s obzirom na mogućnost veoma neugodnih zbivanja na krajnjem zapadu Evrope, da izgubi i dve trećine od svoga prestiža, barem u očima Rusa, i to će razumeti i oni najsumnjičaviji među Rusima, sada dakle i Engleska shvata da joj ne vredi da rizikuje rat u slučaju ako Rusija bude rešila da nastavi rešavanje svojih problema — Engleska će pre početi sada da računa na podelu nasleđa nakon smrti »bolesnika«, ona neče smeti da se zauzima za tog »bolesnika« više, niti da ulazi otvoreno u rat u njegovu korist, posebno u ovom trenutku koji je za njega sada u Evropi veoma neugodan. Doista, ako se desi da dođe do nekih takvih kobnih i

neočekivanih zbivanja negde na zapadu Evrope, Engleska se neće nikako upustiti u takve po nju neugodne poslove koji tako malo odgovaraju njenoj politici interesa, ona će izabrati ulogu pažljivoga posmatrača i čekaće po svom običaju pogodan trenutak kada će negde moči opet da nanjuši nekakvu podelu dobitka i da se u sve to uplete. Da sada (pre raspleta zbivanja na zapadu Evrope) započne nešto ozbiljno u odnosu na Rusiju ne — ona se na to neće rešiti — to bi bilo veoma nepromišljeno s njene strane. S druge strane Austrija koja je ostala sama — šta ona može da učini? Sasvim je verovatno da su ove klerikalističke komplikacije stvari na zapadu Evrope i nju zbunile makar delimično. I ona, naravno, kao i svi, čeka dalji rasplet događaja, i njoj su, kao i svima drugima, delimice vezane ruke. Svima su vezane ruke — jedino Rusija ima odrešene ruke. Evo, odigralo se znači nešto nepredviđeno što ide u korist nama. No, recite, kako bi moglo da se ne računa na to nepredviđeno u vezi sa rešavanjem problema ljudske sudbine?

Svetom upravlja Bog sa Svojim zakonima i ako se u Evropi ubuduće budu odigrali neki novi i komplikovaniji događaji to znači da je to tako, ranije ili kasnije, i moralo biti. No, neka da Bog da ja nisam u pravu, neka da Bog da se taj grozni oblak raziđe i neka sva ta moja predosećanja budu samo moja »zapaljena« mašta — fantazija čoveka koji ništa u politici ne shvata. Cela stvar je u ovome: jesu li u pravu ti poluzvanični organi štampe u Nemačkoj koji očekuju, koji proriču rat? S druge strane i Mak Mahonovi ministri se trude iz sve snage i pre svih optužbi da uvere i Francuze i čitav svet da Francuska neće zaipočeti rat. Složićete se da je sve to u najmanju ruku sumnjivo, složićete se da se takve sumnje mogu odagnati samo tokom samog razvoja događaja i to će uslediti brzo, neće proći mnogo vremena. Ali, šta će biti ako sve bude uveliko zavisilo i sada od »mišljenja legiona?«. Zlo će biti ako tako bude: to će biti kraj Francuske. Uostalom, samo se njoj jedinoj tako nešto može dogoditi — nikome drugome na svetu. No, neka da Bog da se i njoj to ne dogodi: početak je loš, primer će biti takođe loš.

GLAVA ČETVRTA

I
OBOŽAVAOCI TURAKA

Kod nas se sada pojavilo mnogo obožavalaca Turaka — naravno, to je u vezi sa ovim ratom s njima. Ranije, bar ja se ne sećam toga, nije nikada bilo da neko započine razgovor time što će izraziti svoje divljenje prema Turcima. Sada često čujem da ima onih koji ih brane i sam sam sretao takve i oni se veoma razgneve u razgovoru. Tu je, razume se, ona potreba da se čovek istakne, da bude originalan. No, evo, međutim, među tim obožavaocima ima naučnika, učitelja, profesora.

— Islam je hrišćanskom svetu doneo nauku. Hrišćanski svet je čamio u mraku neznanja u vreme kada je kod Arapa cvetala nauka.

Tu je, kao što vidite, hrišćanstvo uzrok neznanja. Tu je Bokl, tu je čak i Dreper. Ispada prema tome obrnuto — islam je svetlost, a hrišćanstvo je početak mraka. Kakva jedinstvena logika! Zbog toga je, navodno, islam tako prosvećen u današnje vreme u odnosu na hrišćanstvo. Šta ćete, oni su svoje baklje ugasili tako rano.

— Da, oni ispovedaju monoteizam, a kod hrišćana...

Ta egzaltacija islama zbog njegovog monoteizma, to jest zbog čistote učenja o jedimstvu bića Božjeg koje je iznad Hrišćanstva i njegovog učenja — to je ono na čemu jašu mnogi naši obožavaoci Turaka. No, tu j e najvažnije ovo — ti obožavaoci su prekinuli svaku vezu s narodom, oni ne shvataju narod. Raskinuvši vezu s narodom, oni su stvorili za sebe čudne pojmove o tome šta se zbiva u glavi običnog ruskog čoveka iz naroda. Međutim, kod običnog Rusa iz naroda »koji ništa ne razume u stvarima vere i koji ne zna ni da se moli« — kako o njemu već odavno govore — često, ako ne i uvek, postoji u srcu i u umu jedno svojevrsno ali istinito ubeđenje koje je njemu u potpunosti dovoljno, o tome šta veruje i kako veruje, iako se često sreće veoma mali broj tih običnih ljudi koji znaju da izlože tu svoju veru jasno i jasnim rečima, sasvim doslovno i sa podrobnostima. Taj ruski »intelektualac«, koji je raskinuo s narodom, bio bi veoma zadivljen kada bi mogao da čuje kako ruski nepismeni mužik potpuno i

bez kolebanja veruje u jedinstvo bića Božjeg, u to da je Bog jedan i da drugog Boga nema kojd bi bio ravan njemu. U isto vreme, ruski mužik i sa strahopoštovanjem veruje u to (svaki ruski mužik to zna) da je Hristos njegov istinski Bog koji je rođen od Boga Oca i ovaploćen preko Deve Marije. Pre svega, taj Rus »intelektualac«, koji je prekinuo svaku vezu s narodom, ne može ni da dopusti mogućnost da ruski mužik koji nije prosvećen može uopšte da ima nekakva znanja te vrste: »On je neobrazovan, neprosvećen i ko je njega nečemu učio — gde su njegovi učitelji?«. On nikada neće moći da shvati da je mužiku — »u stvarima vere« učitelj samo tlo, sama ruska zemlja, on ne može da shvati da se njegova vera rađa i učvršćuje u njegovom srcu sa samim životom koji on živi. Ali, najčudnije je takvom ruskom misliocu to kako može običan čovek iz naroda da se ne zbuni sa takvim pojmovima? Pošto je sam odavno izgubio veru u to da može da postoji velika topla i neposredna narodna vera, on ne može da zamisli da taj mužik koji veruje u najveću hrišćansku tajnu ovaploćenja Sina Božjeg može u isto vreme da se pridržava shvatanja o najstrožijem monoteizmu. On će pre tu sigurnost neposredne vere koja se sreće kod običnog čoveka iz naroda objašnjavati kao posledicu njegove nenaviknutosti na razmišljanje, on će objašnjavati kao posledicu njegove navike da meša pojmove jer nije prosvećen, kao posledicu mraka koji vlada u njegovoj svesti — on će taj »žalosni« položaj njegovog uma objašnjavati kao posledicu mužikove odbačenosti, nevolja u kojima živi, kmetskog prava koje ga pritiska i drugim sličnim razlozima. Toga se pridržava ruski naučnik koji izučava narod. Na takav način su optuživali pravoslavne za idolopoklonstvo, na primer, u vezi sa poštovanjem ikona. Po neki luteranski pastor nikako ne može da shvati kako se može verujući u jednoga i istinoga Boga u isto vreme klanjati pred »daskom« koja prikazuje sveca i kako se sve to ne bi moglo nazvati idolopoklonstvom. Ruski intelektualac se u takvom načinu rasuđivanja najčešće slaže sa pastorima. Međutim, nema ni jednog ruskog mužika ili žene koji bi, klanjajući se ikonama, makar u izvesnoj meri mešali »dasku« i samoga Boga, bez obzira na činjenicu da naš pravoslavni narod u isto vreme veruje i u čudotvomu moć nekih ikona. Nema ni jednog Rusa koji će čudotvomu moć ikone pripisati samoj ikoni — moć ikone dolazi po višnjoj volji Božjoj. A to je već nešto sasvim dmgo. Takvo gledište običnog Rusa iz naroda ni

pastor ni intelektualac koji je raskinuo s narodom ni po koju cenu ne dopuštaju, oni šta više ne mogu da vemju da takvo gledište uopšte postoji.

*

Dovoljno je setiti se Muhamedovog raja pa da bude jasna predstava o tome kakva je to čistota turskih pojmova o jedinstvu bića Božjeg. Sve sam ja ovo govorio, razume se, ne radi toga da sa obožavaocima turskog monoteizma zapodenem teološki spor i naravno — nisam ga ni zapodenuo. Ta ovi obožavaoci najviše galame o zdravim narodnim pojmovima, a njima je, ako hoćete, i samima svejedno ko i kako vemje. Evo, zbog toga sam ja i čitav ovaj problem sveo samo na narodne pojmove o njemu.

II
ZLATOM OPŠIVENI FRAKOVI. LJUDI KOJI IDU SAMO PRAVO

Pored ovih obožavalaca Turaka pojavilo se i mnoštvo ljudi koji imaju potrebu za mišljenjem koje ih izdvaja od drugih: »Sve je to glupost, nema nikakvog pokreta, i te adrese su glupost, to nije ruski način, sanitame jedinice su takođe glupost i to nije ruski način. Sve su to sentimentalnosti! Izmislili su te Slovene, izmislili su i Bugare, Turci su bolji od Bugara — sve je glupost. Ja volim Turke...«

I sve to nije zbog nekakvih sumnjivih i prefinjenih stvari u vezi sa visokom politikom. »Visoka politika« kod nas postoji, u to nema sumnje — ovi pak, oni su jednostavno izraz samoljublja. Postoje dve vrste takvog samoljublja:

1) ili je neko sasvim odbačen pa oseća potrebu da bude originalan makar malo kako bi se istakao, kako bi se nametnuo drugima, ili — 2) samoljublje koje dolazi kao posledica osećanja sopstvene veličine. »Veliki čovek« među Rusima najčešće ne može da podnese svoju veličinu. Pravo govoreći, kada bi se moglo obući frak koji je opšiven zlatom ili brokatom, na primer, pa da se čovek tako razlikuje od drugih, od onih koji stoje niže posebno, on bi i to učinio, ne bi se i toga postideo. Ja sam u to ubeđen, a što još do sada nisam video ni jednog od naših »velikih« ljudi koji je obukao takav pozlaćeni frak, to je verovatno zbog toga što krojači odbijaju da šiju takve frakove. »Ja sam pametniji od svih, ja sam velik. Svi oni misle o ratu tako, e pa

lepo, ja neću tako da mislim kako oni misle. Dokazaću da sam veliki...«

O pozlaćenom fraku, o tipično ruskim socijalnim i psihološkim razlozima njegova nastanka, o nekim očevidnim primerima i sličnim stvarima, ja bih rado želeo da progovorim — to je simpatična tema i po svoj prilici neću zaboraviti da to učinim. Sada pak, ostavljajući na trenutak taj pozlaćeni frak na miru, ja ću reći reč dve o onima »koji idu uvek pravo«. Tih koji uvek idu pravo ima ljudi svakojakih — dobrih i zlih, pametnih i glupih, poštenih i nepoštenih i tako dalje. Kod nas ih ima mnogo. Ti upiru u jednu tačku i ni na koji način ne možeš da ih s te tačke makneš: j 'y suis et j 'y reste. To su naši Mak Mahoni.

Iz armije stižu vesti o herojstvu i samopožrtvovanju Rusa, kako vojnika tako i oficira. To je omladina. Još donedavno se tako malo verovalo u omladinu — u našu uzdanicu, mnogi su kod nje zapažali samo cinizam, samo nevericu, mnogi su je optuživali zbog tupoglavog nihilizma, prebacivali su joj ravnodušnost, bezosećajnost, sklonost ka samoubistvu — a sada odjednom kao da je vazduh postao čistiji: ta ista omladina pokazuje plemenitost duše, žeđ za junačkim elanom, pokazuje osećanje časti, dužnosti i potrebe žrtvovanja. Mladi idu ispred vojnika, bacaju se prvi u susret opasnostima...

— Da, ali tako svesno srlja u sigurnu smrt samo onaj ko je pijan ili ko je lud. Drugog objašnjenja je nemoguće pronaći.

— Kako? Zar vi ne možete da pretpostavite da kod takvih ima plemenitog saznanja o tome da se on žrtvuje za Rusiju, da on njoj služi...?

— Pesnicom.

— Sta time hoćete da kažete? U ratu se treba tući. Čime bi on mogao da bude od koristi?

— Hm. Na primer, tu su škole.

— Skole — to će doći u svoje vreme. On će kasnije i u školu doći sa svešću o ispunjenoj dužnosti, sećaće se svega sa uzbuđenjem, pamtiće svoje zbližavanje s narodom.

— Kakvo zbližavanje s narodom?

— Solidarnost s njim u ime zajedničkog cilja. Vojnik i oficir sada tamo žive zajedno, njih prožima jedan duh, jedno osećanje. Inteligencija se zbližava s narodom, ona se vraća narodu opet i to stvarno, ne onako teorijski gledano, ona uči da ceni narod iz kojeg je

ponikao taj vojnik, ona uči narod da ceni sebe, tog intelektualca, ali ne samo kao starešinu ili gospodina nego onako — iz duše. Ona nedavna priča o običnom čoveku iz naroda, koji je u Uspenskoj sabornoj crkvi plačući zagrlio Černjajeva, nije bez značenja. Vi hoćete da prosvetite narod, ali brže ćete ga prosvetiti ako ga budete naučili da ceni vaše ideje, vaše postupke, ako ga budete osvojili srcem. Ukoliko narod bude cenio više obrazovane ljude lično, utoliko će brže napredovati i sama stvar narodnoga prosvećivanja. I tako, ako budete zaslužili poštovanje naroda, vi ćete pomoći stvar njegovoga prosvećivanja u tim istim školama o kojima sada toliko galamite.

— Da zaslužimo preko pesnice, da nagnamo narod da uvažava pesnicu?

— Nije tu u pitanju samo pesnica, tu je pre svega plemenitost, žrtvovanje sopstvenog života pred očima svih. Kao primer drugima i smrt može da bude lepa. Vi što postavljate pitanje o tome šta je to što nagna čoveka u cvetu mladosti da žrtvuje svoj život — i u nedoumici ste, jer, kako drugačije da shvatim vaše reči o pijanom ili poludelom čoveku: je li to samo alegorija — način izražavanja. No, šta je to što ga nagoni na nešto slično? Žeđ za slavom, težnja ka uzvišenom podvigu, želja da se zasluži lepa uspomena i zahvalnost svih sugrađana koji sada prate njihove podvige — da se čovek istakne, da proslavi svoje ime!

— Ah, da, da se napravi karijera!

— Ali sva ta osećanja i sve takve pobude su nešto plemenito. Njih ima na hiljade i svi žive zajedno. Čoveka ne pokreće samo jedan motiv, čovek — to je čitav svet ako je samo ona suštinska pobuda u njemu plemenita. Sopstvena prolivena krv, spremnost da se ona prolije čak, oplemenjuje čak i takvog čoveka koji do tada nije pokazivao znake plemenitosti, ona nameće osećanje časti koje potom čitavoga života može da traje. Kod nas su se u novinama već pojavila strahovanja da će takvi ljudi prevladati, da će se pojaviti samozadovoljstvo i oholost, da će takvi ljudi prezirati obrazovane, da će oni postati »kaputaši« koji će besneti i nastojati da čitavom društvu nametnu te svoje ideje. Ali, takav strah je suvišan. Samo puzi puže — jednom ćeš stići! Pojaviče se Kopejkini »koji su tako reći svoju krv prolivali« to je istina — ali oni će samo ljude zasmejati a sebi će naneti štete — naudiće sebi. Moralna korist od svega toga biće neocenjiva.

Izgubiće se tuga onog cinizma, pojaviće se poštovanje prema plemenitom podvigu...

— I prema pesnici.

— Ta nisu ovde pred nama samo junaci onih grupnih pesničenja, ovo su skoro deca i to deca čista srca. Takav dečak je tek unapređen, on stremi napred željan podviga, on misli o tome šta će o nemu kazati tamo negde daleko njegova majka, njegova sestra s kojima se ne tako davno opraštao... Zar je to samo tako — nešto smešno, sentimentalno? Najzad, zbog čega kod tih junaka isključujemo postojanje neke više svesti o dužnosti. On shvata da se Rusija prihvatila teškog zadatka, on zna da će taj zadatak biti možda još teži i komplikovaniji. Svi oni vide da sada Rusija ne vodi samo sa Turskom rat, znaju oni da turskom vojskom komanduju engleski generali, da engleski oficiri podižu mnogobrojna utvrđenja za engleske novce, da engleska flota ohrabruje Tursku da nastavi ovaj rat i da samo malo treba pa da se (u azijskom delu Turske) pojave engleske trupe... Oni sve to znaju i idu u sigurnu smrt svesni da je došlo vreme da posluže Rusiji svojom vernom službom. Ne govorim ja samo o Bugarima, o ugnjetenoj »braći Slovenima« koje muče i tlače. Na našu sramotu ta je tema već zastarela... ali nije zastarela u srcima ovih ljudi. Zar vi isključujete kod tih mladića postojanje uzvišenog osećanja i svesti da su krenuli da posluže čovečanstvu, ugnjetenima...

— Da služe čovečanstvu pesnicom!

— Dozvolite, uostalom, da vam ispričam jednu anegdotu. Ja sam već kazivao jednom o tome da se u Moskvi u jednom prihvatilištu za osirotelu bugarsku decu koju su doveli ovamo u Rusiju nakon tamošnjih masakra, nalazi jedna bolesna devojčica kojoj je desetak godina koja je videla (i ne može da zaboravi) kako su Turci njenom ocu pred njenim očima odrali kožu — kožu s leđa živom čoveku. U tom istom prihvatilištu se nalazi i jedna druga mala Bugarka kojoj je isto tako desetak godina i o njoj su mi nedavno pričali. Ona pati od čudne bolesti: postepeno, ali sve brže i brže, ona gubi snagu i stalno oseća potrebu za spasavanjem. Ona jednako spava, ali je san nimalo ne okrepljuje, nego baš naprotiv. Ta bolest je veoma ozbiljna. Možda je ta devojčica već odavno umrla. Nju opseda jedna uspomena koje ne može da se oslobodi. Turci su uzeli njenog malog brata kome je bilo dve ili tri godine pa su mu prvo iglom izvadili oči a potom su ga

nabili na kolac. Detence je strašno zapomagalo pre nego što je umrlo i to je činjenica koja je potpuno proverena. To je ono što ova devojčica ne može da zaboravi, jer sve su to oni učinili pred njenim očima. Priroda, može biti, zbog toga i daje san ovakvim bićima čije je srce slomljeno, jer ta bića ne bi na javi mogla dugo da izdrže sa ovakvim sećanjima, koja im se ne uklanjaju iz pameti. Sada zamislite da ste vi sami bili tamo u tom momentu kada su detetu iglom kopali oči. Recite, zar ne biste skočili da ih zaustavite u tome čak i pesnicama, ako bi trebalo?

— Da, no ipak pesnica...

— Ta, vi ih nemojte tući ako nećete, otmite im samo jatagane! Zar se i u takvom slučaju ne sme primeniti sila?

Uzgred, zar je moguće da kod nas ima i takvih obožavalaca Turaka koji im ne bi čak ni jatagane oduzeli? Ne mislim da ima, ne verujem u to.

JULI AVGUST

GLAVA PRVA

I
RAZGOVOR S JEDNIM MOJIM MOSKOVSKIM POZNANIKOM. BELEŠKA POVODOM NOVE KNJIŽICE

Pošto sam u Petrogradu objavio moj zakasneli dvobroj Dnevnika za maj i juni, ja sam krenuo u Kursku gubemiju, i u prolazu kroz Moskvu, porazgovarao sam s jednim mojim starim moskovskim poznanikom s kojim se viđam retko ali do čijeg mišljenja mnogo držim. Ja neću navoditi taj razgovor u celini, iako sam saznao mnogo zanimljivih stvari o tekućim zbivanjima, stvari o kojima nisam ni slutio. Opraštajući se od svog sabesednika, ja sam pomenuo da želim, koristeći se slučajem, da načinim jedan zaobilazak na svom putu, da svrnem u stranu od Moskve nekih stotinak i po vrsta, u nameri da posetim mesta moga najranijeg detinjstva i dečaštva — selo koje je nekada davno bilo vlasništvo mojih roditelja, ali koje je posle prešlo u vlasništvo jedne naše rođake. Četrdeset godina je minulo kako nisam tamo bio, a toliko sam puta poželeo da odem, i sve nekako nije bilo vremena — a to malo i neugledno mestašce je ostavilo na mene takve utiske koje sam pamtio celoga života, tamo je sve ispunjeno dragim uspomenama za mene.

Da, ima takvih uspomena i takvih mesta, svi mi to znamo i svi smo to imali. Zanimljivo bi bilo znati: šta će današnjim mladim ljudima, deci i dečacima biti najdragocenije u njihovim sećanjima i — hoće li oni toga imati? Kakve će to biti uspomene, koje vrste?

Imaće i današnja deca svojih svetih uspomena u to ne treba sumnjati, naravno, jer kada bi drugačije bilo ne bi ni života bilo. Bez svega onoga što je sveto i dragoceno i što je dete za celi život ponelo iz detinjstva čovek ne bi mogao da živi. Poneko, očevidno, o tome i ne misli, no i nesvesno čuva u sebi takva sećanja. Takva sećanja mogu biti mučna, gorka, ali i patnja koja se preživi kasnije biva neko lepo i sveto sećanje koje se u duši taji. Čovek je uopšte tako i sazdan da i

svoju preživljenu patnju ume da zavoli. Čovek je, osim toga, već po svojoj prirodi naklonjen tome da pamti neke tačke svoga proživljenoga puta, on se pomoću njih orijentiše za budućnost, on uz pomoć toga stvara neku celinu života i pomoću toga sebe uči i upućuje. Pri tome, najsnažnija sećanja koja imaju uticaja u toku celoga života jesu upravo ta sećanja iz najranijeg detinjstva. I otuda, nema sumnje, takve svete i velike uspomene, takve utiske će i ova današnja deca poneti za celi život iz svog detinjstva. Ali, šta je to što će činiti sadržinu tih uspomena, šta je to upravo što će oni poneti u život, kako će oni sačuvati to dragoceno blago — sve su to, naravno, i zanimljiva i veoma ozbiljna pitanja. Kada bi nekako bilo moguće da se naslute odgovori na ta pitanja mnoge bi se sadašnje nemime sumnje mogle odagnati, može biti tada bi mnogi s radošću poverovali u rusku omladinu, a što je najvažnije — mogli bismo u tom slučaju naslutiti našu budućnost, našu neizvesnu rusku budućnost. No, nevolja je u tome, što još nikada do sada nije bilo epohe koja je nudila manje činjenica koje bi bile interesantne za odgonetanje naše zagonetne ruske budućnosti, nego što je današnja epoha u ruskom nacionalnom životu. Nikada ruska porodica nije bila više uzdrmana, podložna raspadanju i neoformljena nego što je to danas slučaj. Gde ćete vi danas naći »Detinjstvo i dečaštvo« onako sigurno i mirno izloženi kao što je to slučaj kod grofa Lava Tolstoja, koji nam u tom delu prikazuje svoju epohu i svoju porodicu — a to vidimo i u njegovom delu Rat i mir?. Sve te poeme danas nisu ništa drugo nego istorijske slike davno prohujalih vremena. O, ja nikako ne nameravam da kažem da su to bile prekrasne slike, ja nikako ne žudim za tim da se one ponovo sretnu i u naše vreme — i uopšte ja ne govorim o tome. Ja govorim samo o njihovom karakteru, o savršenstvu, preciznosti i jasnosti toga karaktera — a to su kvaliteti zahvaljujući kojima se i moglo pojaviti tako jasno i sigumo slikanje epohe o čemu nam i svedoče poeme grofa Tolstoja. Danas toga nema, nema određenosti i preciznosti. Savremena ruska porodica postaje sve više i više slučajna porodica. Da, baš tako — slučajna porodica — to vam je definicija današnje ruske porodice. Svoj nekadašnji oblik je ta porodica iznenada izgubila čak nekako neočekivano, a novi... hoće li ona naći snage da stvori novi oblik koji bi bio zadovoljavajući za kojim žudi njeno srce? Neki, i to sasvim ozbiljni ljudi, otvoreno kažu da ruske porodice danas

»uopšte nema«. Razume se, sve se to govori o porodici ruskih intelektualaca, to jest o porodicama viših klasa — ne o narodnim porodicama. Ali i ta narodna porodica — nije li i ona danas takođe u znaku jednog velikog znaka pitanja?

— Evo šta je neosporno — rekao mi je moj sagovornik — naime, neosporno je to da će se za kratko vreme u narodu pojaviti pitanja, nametnuće se problemi, toga već i sada ima — čitava gomila pitanja, masa strašnih pitanja kakvih do sada nije bilo i, to je sasvim prirodno. I ko će narodu ponuditi odgovor na sva ta pitanja? Ko je taj ko će kod nas odgovarati na takva pitanja, ko će to učiniti prvi, ko je taj ko već čeka i ko se već sprema da odgovori? Evo, to je pitanje, naše pitanje i to prvoga reda.

Da, upravo, pitanje prvoga reda. Onaj nagli preokret u životu kakav nam je donela reforma od 19-og februara, pa kasnije i sve druge reforme, a posebno opismenjavanje (pa makar i onaj naš dodir tek s opismenjavanjem), sve to, razume se, rađa i već je nametnulo mnogo novih pitanja, sve to formira niz problema, toga je sve više i doista — ko je taj ko će na sve to odgovoriti? No, ko je najbliži narodu? Sveštenstvo? Ali, naše sveštenstvo već odavno ne odgovara na pitanja koja postavlja narod. Osim nekih sveštenika koji plamte vatrom revnosti prema Hristu koje niko i ne zapaža i o kojima se ne zna, jer oni ništa za sebe ne traže — oni žive za svoju pastvu — osim njih, kažem, kojih nema mnogo, svi ostali ako se od njih bude i zatražilo da odgovore — odgovoriće tako što će denuncirati onoga koji postavlja pitanje. Drugi su se svojim nesrazmernim nametima do te mere odvojili od svoje pastve da se niko i ne usuđuje da njih nešto upita. U vezi sa ovom temom bi se imalo još mnogo dodati, ali dodaćemo kasnije. Zatim, dolaze oni koji su bliski s narodom — to su seoski učitelji. No, šta učiniti s njima, na šta su spremni naši seoski učitelji? Šta nam je ponudila ta korporacija koja je kod nas u začetku ali koja je toliko važna za našu budućnost, šta ona može da ponudi kao odgovor? Na ovo je pitanje bolje i ne odgovarati. Ostaju, prema tome, oni slučajni odgovori — ono što ćemo čuti po gradovima, po stanicama, na putevima, na pijacama i od prolaznika i skitnica i najzad — odgovori od slučajnih bivših spahija (starešine, po sebi se razume, neću ni pominjati). O, razume se, biće mnogo odgovora, ako hoćete biće ih više nego pitanja — biće odgovora valjanih, pakosnih, glupih i

mudrih, ali ono što je bitno to je da će svaki odgovor stvarati tri nova pitanja i sve će tako ići kao crescendo. I kao rezultat sledi haos, a haos i nije ono što je najstrašnije: brzopleta rešenja problema su nešto gore od haosa.

— A što je najvažnije — ne vredi o tome govoriti. Podneće.

Naravno, podneće i bez nas će podneti, i bez onih koji odgovaraju i kod kojih se takvi odgovori sreću. Moćna je Rusija, podnela je ona i mnogo teže stvari. Nije njena misija takva niti je takav njen cilj da bi se ona tek zbog toga vratila s polovine puta, s polovine svoga vekovnoga puta — nisu njeni prostori tako skučeni da bi se na to osvrtala. Ko veruje u Rusiju taj zna da će ona podneti apsolutno sve, čak i ta pitanja, i u suštini ostaće ona takvom kakva je vekovima bila, ona sveta naša Rusija kakvom je oduvek za nas bila — neka se njen lik i promeni, ne treba se bojati promene lika njenoga, ne treba zadržavati ta pitanja i ne treba ih odgađati: onaj ko veruje u Rusiju on će se postideti toga. Njena je misija tako uzvišena, njeno unutrašnje osećanje te misije je tako jasno (naročito sada, u ovo vreme, u ovom sadašnjem trenutku), da onaj ko veru je u takvu misiju treba da se oseća iznad svih sumnji i svih bojazni. »Tu je trpljenje i sveta vera« kako bi se reklo u svetoj knjizi.

*

Toga jutra ja sam prvi put video u novinama vest o tome da je posebno objavljen osmi i poslednji deo Ane Karenjine koji je redukcija Ruskog vesnika, gde je roman objavljivan od samog početka, odbacila i odbila da objavi. Svima je poznato da je taj poslednji osmi deo odbijen zbog neslaganja sa tendencijom časopisa i uverenja urednika koji se ne slažu sa piščevim gledanjem na istočno pitanje koje se nametnulo u toku prošlogodišnjeg rata. Ja sam naumio da odmah kupim knjigu i opraštajući se sa mojim sabesednikom ja sam i njega zapitao o njoj znajući da je njemu već poznat njen sadržaj. On se nasmejao.

— Najbezazlenija stvar kakva se samo može zamisliti! — odgovorio mi je on. Uopšte ne razumem zbog čega je Ruski vesnik nije objavio. Pored toga, autor im je nudio pravo da objave napomene i ograđivanja kako im se bude prohtelo, ako se već s njim ne slažu. I eto, mogli su da objave napomenu da je eto, rekli bi — autor...

Uostalom, ja ovde neću da navodim sadržinu te napomene koju je

predlagao moj sabesednik, utoliko pre što je on sve to rekao ne prestajući da se smeje. No, on je na kraju dodao već sasvim ozbiljno:

— Pisac Ane Karenjine je, bez obzira na svoj veliki umetnički talenat, jedan od onih ruskih umova koji jasno vide samo ono što se nalazi neposredno pred njihovim očima i zbog toga on i njemu slični i upiru u tu jednu tačku. Da pokrenu vrat desno ili levo i da pogledaju i ono što se nalazi na strani oni za nešto slično očevidno nemaju snage: oni bi u tom slučaju morali da pokrenu čitavo telo. I tako je moguće da oni govore direktno suprotno od svega onoga što su ranije govorili, jer takvi ljudi su u svakom slučaju sasvim iskreni. Takva prevrtljivost može i da se ne dogodi, ali može da se dogodi i nakon dva meseca, i tada uvaženi autor počinje strasno da dokazuje kako je potrebno slati i dobrovoljce i čupati staro platno — škarpiju, on će tada govoriti sve ono što smo i mi govorili i što i sada govorimo...

Tu knjižicu sam ja posle kupio i pročitao sam je i našao sam da ona nije tako »nevina«. I tako sam se ja rešio, bez obzira na moje gađenje od toga da se upuštam u kritiku savremenih pisaca i njihovih đela — da neizostavno progovorim o toj knjižici u Dnevniku (čak, može biti, u ovom istom broju) — i zbog toga sam pomislio da neće biti suvišno da navedem ovaj moj razgovor sa mojim sabesednikom, koga molim da mi oprosti moju neskromnost...

II
ŽUDNJA ZA GLASINAMA I ZA ONIM ŠTO »SKRIVAJU«. REČ »SKRIVAJU« MOŽE DA IMA BUDUCNOST I ZBOG TOGA TREBA PREDUZETI PREVENTIVNE MERE. OPET O SLUČAJNOJ PORODICI

Ta »mesta mojega detinjstva« kuda sam se ja spremao da pođem — nalaze se samo stotinu i pedeset vrsta daleko od Moskve, a od toga je sto četrdeset vrsta trebalo proći železnicom i ja sam za tih stotinu i pedeset vrsta morao da žrtvujem gotovo deset sati. Ima mnogo stanica, mnogo presedanja, a na nekim stanicama na presedanje treba čekati i po nekoliko časova. Uz to idu i sve druge neprijatnosti koje vas inače očekuju na ruskim železnicama sa onom našom nemarnošću i sa onim oholim odnosom koji prema vama i

vašim potrebama pokazuju kondukteri i drugi »šefovi«. Davno je poznata formula koja važi na ruskoj železnici: »nije železnica stvorena radi publike nego je publika tu radi železnice«. Nema ni jednog železničara, počinjući od konduktera pa završavajući sa direktorom, koji sumnja u ovakvu aksiomu, svako od njih će vas sa čuđenjem pogledati, pa će vam se i nasmejati ako biste se usudili da tvrdite pred njim kako je železnica stvorena radi publike. Što je još važnije — neće vas ni saslušati.

Uzgred, ja sam u toku ovoga leta proputovao blizu četiri hiljada vrsta i svuda me je na putu čudio naš svet, taj narod koji putuje — narod je svuda jednako o ratu govorio. Teško je naći nešto drugo sa čim bi se moglo uporediti to interesovanje, ta velika znatiželja koju je pokazivao narod govoreći o ratu, raspitujući se za ratna zbivanja. U vagonima sam čak primetio nekoliko mužika koji čitaju novine, najčešće naglas. Događalo mi se da sednemo pored takvih: neki malograđanin vas u početku pažljivo zagleda a ako primeti da imate novine u rukama hita da se veoma učtivo obavesti: odakle ste vi? I ako mu kažete da ste iz Moskve ili iz Petrograda (a za njega je još interesantnije ako ste, na primer, s juga iz Odese), on će vas obavezno pitati: »Šta se čuje o ratu?«. Zatim, ako u njegovim očima steknete poverenje svojom spremnošću da mu odgovorite na njegova pitanja, on će odmah postati nekako tajanstven, približiće vam se poverljivo i počeće dalje da vas pita sada već sasvim tihim glasom »A da nema — veli takav — još nečeg drugog, posebnog?« — to jest, hoćp da kaže, nečeg đrugačijeg čega nema u novinama, onog što »skrivaju«. Dodaću da nisam naišao na nekog iz naroda ko je nezadovoljan odlukom vlade o objavljivanju rata, čak ni među onim zlobnim tipovima a tih zlobnih uvek ima, no — to je neka zluradost posebne vrste: ideš na primer, po stanici za vreme zadržavanja i odjednom čuješ: »imali smo sedamnaest hiliada mrtvih, evo, stigao je upravo telepram koji to javljal«. Pogledaš — to govori neki momčić, na licu mu čitaš tragove nekakvog zloslutnog zanosa. i on se ne raduj e tome što je sedamnaest hiljada naših palo — ne, nikako, to vam ie ono kao kada čovek sa svojom imovinom postrada u požaru — kuća, novac i stoka: »pogledajte na mene — viče takav — pravoslavni hrišćani, ja sam u dronjcima, ostadoh go kao prst!«. U takvim momentima se i takvome na licu čita ta zloslutna opijenost svojom

nesrećom. No, u vezi sa onim da je bilo mrtvih »sedamnaest hiljada« ima i drugih stvari: »postoji — vele — takav telegram samo zadržavaju ga, kriju ga, ne puštaju... mi smo videli, sami smo čitali...« — i u tom smislu. Ja nisam mogao da izdržim, odjednom sam pristupio toj gomili i rekao sam da su to sve gluposti, glupe glasine, nisu valjda mogli da ubiju sedamnaest hiljada naših — nije tako bilo, sve se dobro svršilo. Momčić onaj (reklo bi se da je malograđanin a može biti i mužik, kako hoćete) malo kao da se zbuni, ali ne mnogo: »mi smo — reče — 1judi nepismeni ali govorimo ono što znamo, tako smo čuli« a gomila se tada poče razilaziti i tada odjeknu i zvonce. Meni je to zanimljivo jer se sve to događalo devetnaestog jula, negde oko pet sati posle podne. Uoči toga dana, osamnaestoga jula, bila je bitka na Plevnu. Kakav je telegram mogao da stigne, kome i to još ovde u vozu? Naravno, to je slučajna podudarnost. Ja ne mislim, uostalom, da je ovaj momak sam izmišljao i širio te lažne glasine, najverovatnije je da je on sve to već od nekoga čuo. Treba znati da je tih koji smišljaju lažne glasine i koji šire zle slutnje o našim neuspesima bilo toga leta mnogo u Rusiji, i razume se, oni su imali poseban cilj — nije to bilo onako zbog sklonosti prema lažima.

S obzirom na snažna patriotska raspoloženja u narodu za vreme ovoga rata, s obzirom na svest o značaju i ciljevima ovoga rata što se primetilo još od prošle godine, s obzirom na veliku veru ispunjenu strahopoštovanjem koju je narod iskazao u odnosu na svoga cara — sva ta zadržavanja i sve te tajne u izveštajima sa ratnih poprišta ne samo što nisu korisni, oni su sigurno veoma štetni. Niko, naravno, ne želi niti može da zahteva da se objavljuju strategijski planovi, podaci o trupama, vojne tajne i slično, ali barem ono što znaju bečke novine pre naših novina — barem to bi trebalo da znamo i mi pre svih ostalih. (Sada je sve to barem što se tiče onog najvažnijeg, ispravljeno: gotovo svakoga dana publici su dati na uvid telegrami-depeše iz stana glavnokoman du j ućeg).

Sedeo sam na stanici na kojoj sam morao da čekam tri sata presedanje u drugi voz, ja sam bio veoma loše raspoložen, sve mi je bilo mučno. Nisam imao šta da radim i odjednom mi je palo na pamet da ispitam ovo: zbog čega mi je tako mučno, ima li za to pored onih opštih uzroka i nekih drugih neposrednijih ili nekih slučajnih uzroka? Nisam dugo ispitivao i odjednom sam se počeo smejati otkrivši taj

uzrok. Stvar se ticala jednog mog slučajnog susreta u vagonu, na dve stanice pre ove. U kupe je odjednom ušao jedan džentlemen, da savršeni džentlemen, koji mnogo podseća na one ruske džentlemene koji skitaju po inostranstvu. On je ušao vodeći svog malog sina, dečaka od nekih osam godina — ne više, moglo je čak biti i manje. Dečak je bio divno obučen, na njemu divno odelce evropskog kroja, nosio je divnu bluzu, raskošne cipelice, na njemu je bilo rublje od batista. Videlo se da se otac brine o njemu. Odjednom dečak, tek što su bili seli, reče ocu: »tata, daj cigaretu!«. Otac odmah zavuče ruku u džep, izvadi tabakeru od sedefa, uze dve cigare, jednu za sebe drugu za dečaka — obojica sa najobičnijim izgledom koji govori o tome da takvi odnosi među njima odavno vladaju, oni zapališe. Džentlemen utonu u nekakve misli a dečak gleda kroz prozor vagona uvlači dimove, puši. On je brzo popušio svoju cigaretu, nije tome prošlo ni četvrt sata i odjednom će opet: »tata, daj cigaretu!« — i opet njih obojica zapališe i za vreme dok smo stigli do druge stanice koliko sam ja posedeo zajedno sa njima, dečak je popušio barem četiri cigarete. Nikada do tada ja nisam video ništa slično i bio sam veoma začuđen. Slabašne, nežne, još neformirane grudi ovoga dečačića već su naviknute na takav užas. I otkud kod njega tako rana neprirodna navika? Razume se. ugledao se na oca — deca tako lako sve primaju, ali otkud otac da dozvoli ovakvo trovanje svome detetu? Sušica, katar disajnih puteva, kaveme na plućima — to je ono što sigurno čeka tog nesrećnog dečaka: to su njegove šanse koje neće mimoići, to je svima poznato i, eto, otac razvija kod svog sina tu neprirodnu naviku! Ja ne mogu da shvatim šta ovim hoće da dokaže ovaj džentlemen: ne mari za predrasude, hoće možda neku novu ideju da nametne, da pokaže možda da je sve što je ranije bilo zabranjeno — glupost, da je sada sve dozvoljeno!? — ja sve to ne mogu da shvatim. Taj slučaj je ostao za mene nešto neobjašnjivo, čudno. Nikada u životu ja nisam sreo takvog oca i verovatno ga neću nikada ni sresti. Čudnih li očeva ima u naše vreme! Uostalom. ja sam odmah prestao da se smeiem. Ja sam se samo nasmeiao zbog toga što sam pronašao uzrok tom mom lošem raspoloženju. I tu sam se setio, iako to nema neke direktne veze sa ovim događaiem, mog jučerašnjeg razgovora sa onim mojim sabesednikom i u vezi onoga: šta je to sveto i dragoceno što će ova današnja deca sačuvati iz svoga detinjstva. a zatim sam se setio i

onih svojih razmišljanja o slučajnoj ovoj našoi savremenoj porodici... i, evo, ponovo sam utonuo u veoma neprijatna razmišljanja.

Neko će me upitati: šta ie to ta slučajnost i šta je to pod tom reči podrazumevam? Ja odgovaram: slučajnost današnje ruske porodice se sastoji, po mom mišljenju, u tome što su savremeni očevi izgubili svaku predstavu o onoi opštoi ideji koja je bitna za svaku porodicu, o onoj ideji koja je svima zajednička i koja sve povezuje — oni više u takvu ideju ne veruju i ne uče, prema tome, ni svoju decu da u to veruju, oni ne prenose tu ideju deci da im bude od koristi u životu. Imaj te na umu i ovo: ta ideja, ta vera — to je može biti nešto pogrešno i ako hoćete mnoga ova današnja deca sve će to odbaciti kasnije ili će barem sve to korigovati u svom duhu i tako preneti nešto novo na svoju decu, pa ipak — samo postojanje takve opšte ideje koja je u stanju da poveže porodicu i društvo u celinu je važno, to je početak reda i sistema moralnoga reda, razume se, koji je podložan, kao i sve, izmenama, progresu, ali ipak, kažem — to je onaj red bez kojega se ne može. Međutim, u naše vreme svega toga nema, nema ničeg opšteg, onog što sve povezuje i u šta bi svi očevi verovali, umesto toga postoji: 1) direktno i totalno odricanje svega raruijeg (samo negacija, ničeg pozitivnog nema) ili 2) nekakvi pokušaji da se kaže nešto pozitivno ali bez onog opšteg što povezuje, samo ono — koliko glava toliko i pameti — sve sami pokušaji koji pripadaju određenim licima koja su bez iskustva, bez prakse, čak i bez one vere koju bi morali da imaju u sve to tvorci svega toga sami. Ti pokušaji imaju ponekad dobre namere ali sve je to bezoblično, nezavršeno, sve to liči na ono neodgovorno dozvoljavanje svega što je ranije bilo zabranjeno, prema principu da je sve što je staro ujedno i glupo i sve to ide dotle da se, na primer, deci od sedam godina dozvolj ava da puše cigarete. Najzad tu je i ono treće — onaj nemarni, nekako pospani odnos prema problemima koji pokazuju lenji očevi, ovejani egoisti: »eh, neka bude kako bude šta mi imamo da brinemo, izrašće deca i nečega će se prihvatiti kako to i biva — samo, tako su nam dosadila deca ne bilo ih!«. I tako, rezultat je tu — nered, rascepkanost i slučajnost u ruskoj porodici i — u čemu je naša nada: skoro i jedino u Boga: »ponadajmo se — kao da vele — podariće nam Bog nekakvu opštu idejicu i mi ćemo se opet ujediniti!«.

Iz toga se, naravno, rađa beznađe, iz beznađa sledi i ono što je

gore — lenost a kod onih koji su vatreniji ta lenost je cinična, zlobna. Međutim, ima i danas mnogo očeva koji nisu lenji koji su, naprotiv, veoma priležni kao roditelji. U većini slučajeva to su očevi koji imaju ideje. Jedan, koji se naslušao recimo i takvih stvari koje baš nisu glupe i koji je pročitao potom dve-tri pametne knjige odjednom, čitavo vaspitanje i sve svoje obaveze u odnosu na porodicu svodi na biftek: »Krvav biftek i, naravno, Libih — tako veli« i slično. Drugi, sam po sebi čovek veoma čestit koji je nekada blistao oštroumljem, već je tri dadilje oterao od svoje dece: »nemoguće je izaći na kraj s ovom stokom, strogo sam zabranio i, evo, odjednom ulazim juče u dečju sobu i šta vidim zamislite, šta čujem — ona stavlja Lizu u kolevku i krsti je i pominje joj Bogorodicu — pomiluj — veli — Gospode, tatu, mamu... a ja sam bio strogo zabranio! Odlučio sam se za Engleskinju samo, hoće li to ispasti bolje?«. Treći svome sinu kome je tek petnaest godina sam traži ljubavnicu: »inače — veli — uzeće maha one loše navike ili će se predati ulici i doneće mi nekakvu sramnu boleštinu... ne, ne, bolje je da mu to na vreme rešim...«. Četvrti nameće svom sedamnaestogodišnjem dečaku najnaprednije »ideje« i ovaj prirodno (jer šta drugo može da bude od takvih ideja pre života i iskustva?) svodi sve te napredne ideje (koje su često lepe ideje) na ono — »ako nema ničeg svetog onda se prema tome može činiti kakva hoćete pakost«. Dopustimo da su očevi zainteresovani veoma ali da li se ta gorljivost njihova opravdava nečim ozbiljnim — nekom mišlju, patnjom? Ima li mnogo takvih kod nas? U najvećem broju slučajeva to je samo ono liberalističko cerekanje tuđim glasom i tako dete će poneti u sećanju, pored ostalog, komičnu predstavu o svom ocu.

Ali to su »priležniji« i njih nema tako mnogo, mnogo je više onih lenjih. Svako prelazno doba u kojem je društvo zahvaćeno raspadanjem rađa lenost i apatiju zbog toga što je malo onih koji u takvim vremenima mogu jasno da vide ono što je pred njima, malo je njih koji ne skrenu s puta. Većina se zbuni, izgubi nit vodilju i najzad na sve odmahne rukom — »eh, nosite se! Kakve vam obaveze padaju na pamet kada niko ništa kako valja ne zna da kaže! Daj da ja nekako proživim, kakve dužnosti mi pominjete«. I eto, ti lenji ako su samo bogatiji učine sve kako treba: lepo oblače decu, hrane ih bogato, uzimaju im guvernante, kasnije i učitelje i njihova deca, razume se,

kasnije, stupaju na univerzitet, no... oca nije bilo, nije bilo porodice, mladić zakoračuje u život sam i go kao prst, njegovo srce nije ništa osetilo niti ga šta vezuje za prošlost, za porodicu, za detinjstvo. I, evo, šta još: ta to su samo oni imućniji, oni su živeli u izobilju, a imamo li mi mnogo takvih koji su živeli u izobilju? Većina, ogromna većina — su oni siromašni i zbog toga su, ako su očevi lenji, deca u najvećem broju slučajeva prepuštena toj slučajnosti! Nevolje, briga očeva — sve to ostaje kao mračna uspomena, kao nekakvo sećanje koje truje život. Deca se do duboke starosti sećaju malodušnosti svojih očeva, svađa u porodici, sukoba, optuživanja, gorkih prekora pa čak i toga da su im prebacivali i da su ih proklinjali zbog njihovih suvišnih usta i što je još strašnije deca zapamte podlost svojih očeva, ponižavajuće postupke u vezi sa sticanjem nekog značajnijeg mesta u službi, borbu za novac, sećaju se gnusnih intriga i odvratnog puzanja. I dugo potom u životu, možda i u toku čitavoga života, čovek je sklon da bez razmišljanja osuđuje sve te nekadašnje ljude zbog toga što nije ništa lepo sačuvao iz svoga detinjstva čime bi mogao da umekša sve to, sva ta rnučna sećanja — dugo potom ne može pravedno i realno da pogleda pa, prema tome, i da opravda sve te nekadašnje ljude pored kojih su protekle te prve, rane i tako sumorne godine. No, to su još uvek ona najbolja deca, većina ponese u sećanju nc samo prljavštinu uspomena nego jedino prljavštinu, ona se snabde tom prljavštinom i nabije svoje džepove njome i tako krene na put i tu prljavštinu kasnije koristi ne onako kao njihovi očevi sa prekorom u savesti, nego drugačije, sasvim laka srca: »Svi su — vele takvi — u toj prljavštini, o idealima buncaju samo sanjari, sa ovom prljavštinom se bolje prođe...«.

»Pa šta vi hoćete? Kakve su to uspomene koje bi trebalo da ponesu ta deca iz svoga detinjstva koje bi mogle kasnije da speru priljavštinu s njihovih porodica kako bi, kako vi kažete, opravdala svoje očeve?«. Ja odgovaram: šta mogu da kažem ja sam ako u čitavom društvu nema na to odgovora? Nema one opšte ideje koja bi povezala sve savremene očeve, ničeg što povezuje nema. Nema velike misli (nestala je), nema velike vere koja bi obuzela srca njihova. A samo je velika vera u stanju da stvori osećanje za lepo koje će živeti u sećanjima te dece i to kako: može bez obzira na surove okolnosti u kojima je proteklo njihovo detinjstvo, bez obzira i na samu onu

moralnu prljavštinu koja ih je pratila od kolevke! O, ima takvih slučajeva da je otac koji je posrnuo ali koji je u duši još uvek sačuvao makar bledi lik te velike moći vere, uspevao da svojoj deci usadi tu veliku veru i to uzvišeno osećanje — takvom su ocu deca kasnije praštala od svega srca zbog takvoga dobročinstva bez obzira na sve ostalo. Bez zametka svega onoga što je pozitivno i lepo čovek ne treba da polazi na životni put, bez takvih zametaka ne treba ni pokolenje da polazi na životni put. Pogledajte, zar današnji očevi, oni koji su zainteresovani i prilježni, ne veruju u svc to? O, oni su uvereni da bez te ideje koja sve povezuje, bez te opšte moralne i građanske ideje, jedno pokolenje ne treba pustiti na stazu života! Ali sami oni su izgubili osećanje celovitosti, izgubili su ono što je opšte i podelili su se na grupe, oni su se ujedinili u pogledu onoga što je negativno ali su ostali razdvojeni u vezi sa onim što je pozitivno — u suštini oni ne veruju više ni u sebe, oni govore tuđim glasom, oni su se zbližili sa tuđim idejama i izgubili su svaku vezu sa našim ruskim načinom života.

Uostalom, da ponovim — tih gorljivih je malo, lenjih ima neuporedivo više. Uostalom, sećate li se procesa Džunkovskih? Taj proces je bio skoro i rasprava je održana u kaluškom okružnom suđu tu skoro, 10-oga juna tekuće godine. Na taj proces, u jeku ovih sadašnjih zbivanja, može biti, mnogi nisu ni obraćali pažnju. Ja sam o tom procesu čitao u novinama »Novo vreme« i nije mi poznato da li je sve to još negde preštampano. Reč je o zemljoposedniku iz Przemisla majoru Aleksandru Afonasjevu Džunkovskom kome je pedeset godina i njegovoj ženi Jekaterini Petrovnoj Džunkovskoj kojoj je četrdeset godina, koji su optuženi zbog surovog postupanja prema njihovoj deci malodobnoj, Nikolaju, Aleksandru i Olgi... Ovde je prilika da kažemo da su deca o kojoj je reč bila ovoga uzrasta: Nikolaj je imao trinaest godina, Olga dvanaest godina a Aleksandru je — jedanaest godina. Dodaću još istrčavajući malo napred, da je sud oslobodio okrivljene.

*

U toku tog procesa, po mom mišljenju, došlo je do izražaja sve ono što je tipično za našu stvarnost i što je još zanimljivije i što još većma začuđuje — taj proces je nešto obično, nešto svakodnevno. Čovek oseća da takvih ruskili porodica danas ima neobično mnogo — naravno, ne u ovom ovakvom obliku, ne sreću se baš svuda, istina,

ovakve slučajnosti, kao što je češanje peta (o čemu će kasnije biti reči), ali suština je ista, ta crta koja je karakteristična za ruske porodice sreće se ovde jasno. To je tip »lenje porodice« o kakvoj sam upravo govorio. Ako taj tip nije celovit i potpun (naročito ako uzmemo u obzir neke izuzetne i karakteristične pojedinosti), imamo u ovom slučaju jedan zanimljiv tip porodice. Ali neka čitaoci sami o tome sude. Okrivljeni su bili predati sudu na zahtev moskovskog tužilaštva; setimo se te optužnice. Ja je navodim prema tekstu iz »Novog vremena« onako kako je tamo objavljena što će reći u sažetijem obliku.

III
POSTUPAK RODITELJA DŽUNKOVSKI PREMA ROĐENOJ DECI.

»Okrivljeni Džunkovski koji su raspolagali znatnim imetkom i koji su imali dovoljan broj posluge stavili su svoju decu: Nikolaja, Aleksandra i Olgu u takav položaj u odnosu prema sebi u kakvom nisu bila druga njihova deca. Oni su s njima ne samo loše postupali nego su ih lišili roditeljske nežnosti, ostavljali su ih bez nadzora, loše su ih hranili, deca nisu imala gde da legnu kako valja niti često šta da jedu — pa još nametali su im obaveze, kao što je, na primer, češanje peta i slično, što je kod njih izazivalo nezadovoljstvo i razdražljivost koja je dovela do onakvog postupka prema umrloj sestri o čemu će dole biti još reči. Sve se to loše odrazilo na zdravlje dece. Tako, na primer, vidi se iz cele afere, Olga pati od padavice a osim toga ne vodeći računa o deci i ne brinući se za njihov moralni razvoj, okrivljeni su pribegavali i merama za koje se ne bi moglo reći da spadaju u blage i razumne mere koje roditelji preduzimaju u cilju vaspitavanja svoje malodobne dece. Tako su okrivljeni zatvarali decu u nužnik i držali ih tamo dugo, ostavljali su ih kod kuće u hladnoj sobi i skoro bez hrane, ili su ih slali da obeduju i da spavaju kod posluge nagoneći ih na takav način da budu u društvu takvih lica koja malo mogu da budu od pomoći u vaspitanju i najzad, tukli su ih čime su stigli čak i pesnicama, šibali su ih čak i remenima koji su namenjeni za konje i to tako surovo da je to bilo strašno gledati — tako su (prema izjavi dečaka Aleksandra) njega leđa bolela čitavih pet dana nakon jedne takve egzekucije. Takva batinanja su sledila ne posle nekog uobičajenog nestašluka nego onako — tako im se htelo. Žena vojnika Sergejeva, koja je kod

Džunkovskih služila kao pralja, izjavila je između ostalog da okrivljeni nisu voleli svoju decu Nikolaja, Aleksandra i Olgu koji su uvek spavali odvojeno od druge dece, u prizemlju u jednoj sobi na podu na nekakvoj asuri, pokrivali su se čime stignu (imali su jedan pocepan jorgan), jeli su hranu koju jede posluga tako da su bili skoro uvek gladni. Oblačili su ih veoma loše: leti u razne košuljice a u toku zime su im odevali polubundice. Džunkovska je za tu decu bila gora od maćehe, ona ih je tukla čime god stigne — naročito Aleksandra — često i pesnicama. Kada je šibala Nikolaja bilo je strašno gledati. Deca su bila nestašna kao i sva deca. Najteže im je bilo uvečer kada su morala da češu majci pete a to je trajalo po sat i više — sve dok mati ne zaspi. To je ranije morala da čini posluga a to je činila i sama Sergejeva koja je na kraju odbila to da čini jer joj je ruka počela da otiče! Iz svedočenja Usačkove postalo je jasno da su se Aleksandar i Olga vukli po podu na nekakvim prljavim jastucima, »uopšte držali su ih u prljavštini — u svinjskom brlogu je čistije nego kod njih«. Plemić Ljubimov, koji je kod Džunkovskih živeo kao učitelj od avgusta 1875-te godine, posvedočio je da su Nikolaja i Olgu držali loše, da su deca često i bosa hodala. U svedočenju gospođice Šišove (koja pohađa Nikolajevski institut), koja je kod dece okrivljenih radila kao guvemanta do avgusta 1874-te godine, čije je svedočenje pročitano pred sudom jer se svedok nije lično pojavio — stoji da je Džunkovska žena egoističkog karaktera, žena koja nije nikada, jednako kao i njen muž, mazila svoju decu Aleksandra i Nikolaja. To odsustvo svakoga reda u kući okrivljenih i taj njihov ravnodušni odnos prema deci, Sišova je objašnjavala kao posledicu njihove nemarnosti prema svemu pa i prema sebi samima; sve je kod njih bilo zapetljano, oni su večito oko nečega galamili ali nisu nikako umeli da vode domaćinstvo. Džunkovska, koja je nastojala da živi što mirnije, prepuštala je mužu kažnjavanje dece što je ovaj i činio, pa iako za vreme egzekucije nije prisustvovala svedokinja ona je ipak uveravala da »nikakve surovosti u izvršavanju kazne nije bilo«. »Događalo se — nastavljala je učiteljica Šišova — da smo Džunkovska ili ponekad i ja šale radi zatvarale decu u prostoriju gde se nalazio vater-klozet ali ta prostorija nije bila hladnija od dmgih, ona je čak zagrevana«. Šišova je i sama kažnjavala decu bičem od remena »ali to je bilo neko malo remenje«. Nije se nikada događalo, pred svedocima barem, da su deca ostajala

bez hrane po nekoliko dana.

»Zatim su dečaci Nikolaj i Aleksandar dali pred islednikom bojažljive iskaze iz kojih se, međutim, videlo da su ih šibali, da su ih tukli remenom koji se upotrebljava za konje, zatim i prutovima koje je upotrebljavao i učitelj Ljubimov. Jednom su Aleksandra pet dana bolela leđa pošto ga je mati išibala zbog toga što je iz kuhinje doneo sestri Olgi krompira da doručkuje.

Džunkovski se branio tako što je tvrdio da su njegova deea u potpunosti iskvarena i u potvrdu toga je navodio i ovakav slučaj: kada je umria njegova starija kćarka Jekaterina dečaoi Nikolaj i Aleksandar su dok je njihova sestra još ležala na stolu — nasekli u bašti prutove i tukli su umrlu po licu i uzvikivali pri tome: sada ćemo ti se osvetiti za ono što si nas tužakala.

Na sudu su okrivljeni izjavili da se ne osećaju krivima.

Okrivljeni je tvrdio da troši za vaspitanje svoje dece više nego što dopuštaju njegove mogućnosti, ali on je nesrećan čovek jer nije postigao svoj cilj — deca su sve gora i gora.

Stariji sin (Nikolaj) je bio dobar dečak sve dok nije pošao u gimnaziju ali čim je postao učenik gimnazije naučio je tamo da krade, sve do tada on je znao molitve ali kasnije ih je zaboravio zbog toga što je nakon svega odlučio da bude katolik i prestao je da pohađa časove iz Zakona Božjeg pa je bilo potrebno da se donese izvod iz matične knjige i da se tako potvrdi da je Nikolaj — što se tiče veroispovesti rođen u pravoslavnoj veri.

U svojoj završnoj reči Džunkovska je izjavila da je deci uzimala u više navrata guvernante ali da su se uvek varali na svoju nesreću a tako je bilo i sa učiteljima, sada se — kazala je ona — otac sam bavi oko dece i ona se nada da će se deca sasvim popraviti«.

Evo, to je taj proces. Okrivljeni su, kao što sam već rekao, oslobođeni. Kako i ne bi bili!? Nije najčudnije to što su ih oslobodili nego to da su ih opšte doveli na sud i da su im sudili. Ko je taj i koji je to sud koji bi mogao da ih okrivi — i zbog čega? O, naravno, ima takvog suda koji bi mogao da im sudi i da jasno kaže zbog čega to čini, ali to nije ovaj sud sa svojim zakletim braniocima koji sude po pisanom zakonu. A u pisanim zakonima nema takvog člana koji kaže da je nemarni i nemilosrdan odnos roditelja prema deci krivično delo. Inače, trebalo bi osuditi polovinu Rusije — šta kažem, i više od

polovine. I šta je to nemilosrdan odnos? Kada bi ovde bila u pitanju nekakva surova mučenja, nešto užasno i nečovečno! Ali ja se sećam kako je advokat za vreme procesa Kronebergovih koji su bili optuženi zbog nečovečnog postupanja prema svom malom detetu otvorio zakonski kodeks i pročitao član o surovom postupanju, surovim kažnjavanjima i sličnom sa namerom da dokaže da njegov klijent ne podleže ni pod jedan od tih zakonskih članova koji jasno određuju šta se smatra za žestoko i nečovečno u postupcima prema deci. I ja se sećam da su te formulacije o surovim kažnjavanjima bile i same tako surove da su podsećale na ona mučenja koja bašibozluci primenjuju nad Bugarima sa svim onim nabijanjima na kolac, sa rezanjem kajiševa s leđa ljudi, lomljenjem rebara, ruku, nogu i ne znam čega sve još — i tako nekakav bič i to mali bič od remenja prema svedočenju gospođice Šišove, nikako ne bi mogao da potpadne pod udar zakonskog člana i da bude predmet na kome bi se mogla temeljiti optužnica. »Tukli su — veli — šibama«. Ali ko je taj ko ne kažnjava decu šibama? Devet desetina ljudi u Rusiji to čini. To ne pada pod udar krivičnog zakona. »Šibali su — veli, ni zbog čega, tek onako, zbog krompira«. — Ne, nije to zbog krompira — mogao bi da odgovori g-din Džunovski — tu se mnogo toga nakupilo, to je zbog pokvarenosti i zbog toga što su oni bili izrodi koji šibaju umrlu kćer Jekaterinu po licu. — »U nužnik su ih — vele — zatvarali«. Ali i nužnik je bio zagrejan i šta još hoćete — samica je samica. »Zbog toga — vele — što su ih hranili hranom koju jede posluga i što su ih slali da spavaju u brlogu za svinje gde su ležali na nekakvoj bednoj prostirci pokrivajući se pocepanim jorganom«. I to je bilo kazne radi pa bio jorgan taj pocepan ili ne bio — ja trošim za vaspitanje te dece toliko koliko mogu i nadam se da zakon ne dopušta da neko broji moja sredstva u mom džepu. »Zbog toga — vele — što niste bili nežni prema deci«. Ali dozvolite, pokažite mi taj član u zakonu koji nalaže, pod pretnjom krivičnog gonjenja, nežan odnos prema deci koja su obešenjaci, nemilosrdni i prljavi kradljivci, izrodi. »Zbog toga najzad, što ste vi izabrali takav upravo sistem vaspitanja dece«. A kakav to sistem vaspitanja nalaže krivični zakon pod pretnjom krivičnog gonjenja? Uopšte uzeto, je li to stvar zakona...

Jednom reči, ja hoću da kažem da ova afera Džunkovskih ne može da bude stvar krivičnog gonjenja i rasprave na sudu. Tako je i

bilo: oni su bili oslobođeni, od optužnice nije ostalo ništa. Međutim, čitalac oseća da iz svega ovoga može da nastane, može biti već je i nastala, čitava tragedija. O, to je stvar drugačijeg suda, ali kakvog?

Kakvog? Evo, na primer, ta gospođica Šišova, studentkinja pedagoškog instituta, daje izjavu i donosi se presuda. Imajmo na umu da je ta g-đica Sišova, iako je i sama šibala decu bičem (»samo bič je bio mali«), ipak jedna pametna osoba. Nemoguće je jasnije i preciznije odrediti karakter tih Džunkovskih nego što je ona to učinila. G-đa Džunkovska je žena egoista — kaže ona. Kuća Džunkovskih je u neredu... zbog nemarnosti okrivljenih prema svemu pa čak i prema sebi samima. Njihovi su poslovi bili uvek zapetljani, oni večito nekuda žure... ne umeju da vode domaćinstvo a najviše od svega im je stalo da žive u miru: Džunkovska je uvek nastojala da živi što mirnije pa je kainjavanje dece prepuštala mužu... Jednom reči, g-đica je iz kuće Džunkovskih ponela utisak da su to ljudi egoisti i bez osećanja i što je još važnije — nekakvi lenji egoisti. Sve dolazi od lenosti, njihova su srca obuzeta lenošću. Oni su lenji, u kući im je večiti nered jednako kao i u poslovima a ništa tako ne žele kao što žele mir: »Eh, vi, ta nosite se svi, samo da nam je da mi proživimo!«. Odakle dolazi ta lenost, ta apatija! Bog jedini zna! Nije li zbog toga što se osećaju tako mučno u ovom današnjem haosu života u kome je tako teško bilo šta razumeti? Ili je, možda, ovaj današnji život njima ostao dužan odgovora na njihova stremljenja, želje, pitanja? Ili, najzad, možda nisu uspeli da shvate ništa od svega onoga što se oko njih zbiva pa ih je zahvatilo razočaranje? Ne znam, nikako ne znam; ali očevidno je da su to ljudi obrazovani, da su oni nekada voleli, pa može biti i sada vole, sve ono što je lepo i uzvišeno. Ono češanje peta ne bi moralo da bude u protivurečnosti s ovim. Češanja peta — to je želja koja dolazi od apatije u razočaranju, to je želja da te neko mazi, da budeš sam, spokojan i u toplom. To su nervi — ne toliko ni lenost, to je žudnja za mirom i samoćom, želja da se čovek ukloni od svih dužnosti i obaveza. Razume se, tu je u pitanju egoizam a egoisti su ćudljivi, oni su kukavice pred obavezama: oni osećaju večito neko kukavičko gađenje od toga da se vežu nekakvim obavezama. Obratite pažnju na to da večna i strasna želja da se čovek oslobodi obaveza stvara kod egoiste uverenje da su svi ljudi koji s njim dođu u doticaj njemu nešto dužni — da mu svi moraju nešto dati, da mu moraju vratiti nekakav

dug. Ma koliko bile besmislene takve pomisli one se na kraju ukorenjuju i pretvaraju se u nekakvo nezadovoljstvo koje čovek oseća prema celom svetu, u nezadovoljstvo svim i svačim. Takve neispunjene fantastične želje pretvaraju se najzad u srcu u veliku uvredu — i tako nikada vam neće postati jasno zbog čega se takav egoista na vas ljuti, zbog čega neprestano taji zlobu u svom srcu protiv vas. Takva se ozlojeđenost pojavljuje i prema sopstvenoj deci — o, prema deci najčešće. Deca su predodređene žrtve tog ćudljivog egoizma, ona su pored toga tu nekako pod rukom i što je najgore tu nema kontrole: »moja su — deca su samo moja« — kao da veli takav. Ne čudite se ako se to osećanje mržnje, to večito osećanie obaveza prema deci, obaveza koje su neispunjene u odnosu prema deci koja su mali ljudi koji od vas sve očekuju (avaj, to nije drskost, to je tako kod dece!) — ne čudite se, kažem, ako se takvo osećanje mržnje čak i prema sopstvenoj deci pretvori na kraju čak i u pravo osećanje osvete, a u slučajevima kada dođe do podstrekavanja i kada nema straha od kazne — i u pravo zverstvo. Da, iz lenosti uvek nastaje zverstvo, ona se uvek završava zverstvom. I to zverstvo dolazi od lenosti, ne od surovosti. Ta srca nisu surova, njih je obuzela lenost. I evo, ta dama koja je toliko volela da živi mimo da je čak izmislila češanje peta, ona se odjednom ražestila zbog toga što ona jedina nema mira i što je oko nje večiti nered, što ništa ne može da prođe bez njenog učešća, što svemu ona mora da pokloni pažnju — ta dama, kažem, skače s postelje, grabi prutove i šiba, nemilosrdno šiba sopstveno dete, šiba ga neumomo, besno tako »da je to strašno bilo gledati« kako svedoči posluga i, zbog čega: zbog toga što je dečak doneo gladnoj sestri (koja je patila od padavice) iz kuhinje malo krompira — to jest šiba ga zbog tog plemenitog osećanja, zbog toga što se još nije sasvim iskvarilo i sasvim okorelo u zlobi srce dečakovo. »Svejedno — veli — ja sam to zabranila a ti si doneo i nemoj ubuduće da činiš to što ti misliš da je dobro nego čini ovo loše što ja hoću«. Da, to je histerija. Deca spavaju u prljavštini, »u svinjskom brlogu je čistije«, imaju njih troje jedan poderan jorgan: »neka, tako im i treba — razmišlja rođena majka — nedaju mi mira!«. I ne misli ona tako zbog toga što je njeno srce surovo ne, njeno je srce može biti po prirodi dobro ali eto, ona nema mira, ona nikada u životu nije imala mira i što dalje sve gore mira nema tu su deca (»šta će mi ona! Otkud su se i rodila!«), ona

rastu svakim danom su sve nestašnija i sve više zahtevaju da im se svakodnevno poklanja sve veća pažnja! Da, ako je to histerija ta se histerija skupljala godinama. Pored te bolesne (ona je dovedena do bolesnog stanja) majke ove porodice pred sudom se nalazi i otac g-din Džunkovski. Može biti i on je sasvim dobar čovek, obrazovan, on nije cinik, naprotiv, on je čovek koji zna svoje očinske dužnosti — njemu se srce steže pri pomisli na te roditeljske dužnosti. Evo, on plače pred sudom i tuži se na svoju maloletnu decu, on pruža ruke: »ja sam učinio za njih sve, uzimao sam im guvemante, učitelje i trošio sam na njih više nego što mi to dozvoljavaju moje mogućnosti, ali to su izrodi, oni su počeli da kradu, oni su šibali po licu mrtvu sestru!« Jednom reči, on smatra da je potpuno u pravu. Deca stoje tu kraj njega i zanimljivo je da su »svedočila uzdržljivo«, to jest, nisu se mnogo žalila, nego su se samo tako branila i ja ne mislim da je sve to samo zbog straha od roditelja kojima se ipak moraju kasnije vratiti. Naprotiv, sama činjenica što njihovog oca sude zbog surovog postupanja trebalo bi da ih ohrabri. Jednostavno, njima je neugodno da se parniče sa ocem, da stoje tu kraj njega i da svedoče protiv njega, dok je on, ne razmišljajući o budućnosti i o tome šta će ta deca poneti u svojim uspomenama, kakva će osećanja ostati u srcima te dece nakon toga dana — nastavljao da ih optužuje, da ističe sve njihove rđave postupke pred sudom, pred publikom, pred društvom.

Ali on je uveren da je u pravu a g-đa Džunkovska takođe veruje i u budućnost i ona je potpuno uverena u sve to! Ona izjavljuje pred sudom da sve to dolazi od loših učitelja i guvernanti, ona kaže da se razočarala u njih i da će se sada, pošto se njen muž prihvatio vaspitanja dece, sve »potpuno popraviti« (tako! tako!). Neka da Bog da tako bude.

Uzgred, recimo koju reč o tim nestašlucima malih Džunkovskih.

To što su oni šibali po licu mrtvu sestru zbog toga što ih je ona ranije tužakala — to je, naravno užasno, odvratno. Ali budimo malo manje pristrasni i ja vam se kunem lako ćemo videti da je i to samo po sebi samo dečji nestašluk, to je ona dečja — žeđ za »fantastičnim«. To je dečja mašta, to nije nešto što potiče iz zla koje se u srcu taji. Dečja uobrazilja je već po samoj svojoj prirodi a posebno u izvesnom uzrastu neobično naklonjena svemu što je fantastično. To se posebno sreće u onim porodicama u kojima ljudi, istina, žive jedni blizu drugih,

u kojima je svak svakome pred očima, ali u kojima su deca nekako sabijena u posebnu gomilu, izdvojena i otuđena usled večnih briga i nevolja u kojima se nalaze roditelji: »učite samo, knjigu u ruke, nema nestašluka!« — to se jedino čuje i deca sede u uglu i ne smeju da maknu ni nogom. U onom svom svinjskom brlogu, u toku noći zatvoreni u nužniku sa obavezama da uče dosadne lekcije mali Džunkovski su se navikli na najčudnija sanjarenja — na ono što je dobro i lepo ali i na ono što je strašno, onako na svoj dečji fantastični način — »eh, samo da sam malo veći pa da pođem u rat i da se tako vratim a naš učitelj me pita: gde ste vi bili? Kako ste smeli da odete iz razreda? Ja bih tada izvukao iz džepa orden sv. Georgija okačio bih ga za petlju a učitelj bi se poplašio i pao bi na kolena!«. Kada je umrla starija sestra neko je od njih troje, grejući se pod onim starim jorganom, mogao i ovako da pomisli ili da kaže: »znaš šta Kolja, nju je možda Bog tako i kaznio zbog toga što je bila zla i što nas je tužakala. Ona sada odozgo gleda, htela bi da se požali na nas ali to više ne može. Hajde sutra da je šibamo neka odozgo gleda, neka puca od jeda jer ne može nam više nikako nauditi, ne može se više na nas žaliti!«. Kunem se, dečica su se nakon nekoliko dana gorko pokajala zbog toga što su učinila tako odvratnu glupost. Dečja srca su dobra. U vezi s tim, ja se sećam, evo, jednog ovakvog slučaja. Umrla je jedna majka koja je imala sedmoro dece. Jedno od dece, devojčica svojih sedam ili osam godina, videvši mrtvu majku počela je gorko da rida. Ona je tako ridala da su je morali odneti u dečju sobu, bila je u očajanju i nisu znali kako da je uteše. Nekakva budala koja se tu našla kao slučajno odjednom je rekla devojčici tešeći je: »nemoj plakati, zbog čega tako gorko plačeš pa ona te nije volela, ona te je, sećaš li se, kaznila jednom i morala si da stojiš u uglu!«. Ta je mislila da će tako učiniti najbolje — dete će se umiriti, prestaće da plače i, eto, postigla je cilj: devojčica je odjednom prestala da plače. Pa i više od toga — i sledećeg dana na sahrani devojčica je imala neki mimiji uvređen izgled, bila je hladnokrvna: »ona me — vele — nije ni volela«. Njoj se dopala misao da je odbačena, zaboravljena, da nju niko nije voleo. Da, to je bilo s tom osmogodišnjom devojčicom. Ali ta dečja »fantazija« nije dugo potrajala — nakon nekoliko dana devojčica je počela da tuguje za majkom, ona se razbolela od tuge i nikada kasnije tokom svoga života nije mogla da se seti majke bez osećanja duboke

zahvalnosti. Zbog takvog postupka prema mrtvoj sestri male Džunkovske je trebalo, razume se, kazniti i to strogo kazniti, ali sam taj postupak je nešto dečje, glupo, da, upravo nešto fantastično i to ne znači da je njihovo srce bilo zahvaćeno zlom. Ona šala dečaka Nikolaja koji je u gimnaziji izjavio da je postao katolik kako bi se oslobodio časova iz Zakona Božjega jeste takođe tipično dečja šala, mali nestašluk — to je ono isticanje pred dečacima iz razreda: »evo — pomišlja on — vi morate na časove veronauke a ja sam se izbavio, ja sam ih nasamario, moja porodica mu dođe nekako kao poljska«. Tu je u pitanju samo onaj đački nestašluk — nešto glupo, smešno zbog čega bi ga trebalo kazniti i to strogo kazniti ali to nije nešto zbog čega bi trebalo očaj avati, nemojte misliti da je on već toliko iskvaren da će obavezno postati protuva. Ali otac Džunkovski izgleda veruje u to: ne bi se on onako žalio, ne bi on onako plakao pred sudom da u to ne veruje.

Kod nas se na sudu događa da kada oslobode okrivljene (a naročito ako su okrivljeni doista krivi i sud ih oslobađa iz samilosti), predsednik suda izričući oslobađajuću presudu nudi okrivljenima neku vrstu pouke u vezi sa celim slučajem: kako treba razumeti to oslobađanje, šta od toga treba iskoristiti u životu kako bi se u buduće izbegle slične nevolje. U takvim slučajevima predsednik suda govori reklo bi se u ime čitavog društva, u ime države, to su značajne reči, to je pouka koju izriče autoritet. Možda je okrivljenima iz porodice Džunkovskih oslobađanje saopšteno bez svega ovoga — ja o tome ništa ne znam ali ja tako to zamišljam: šta bi njima mogao da kaže predsednik suda oslobađajući ih. I, evo, ja mislim da im je on mogao reći, na primer, ovo:

IV
IMAGINARNI GOVOR PREDSEDNIKA SUDA

»Okrivljeni! Vi ste oslobođeni, ali imajte na umu, da osim ovoga suda, postoji još jedan sud — to je sud vaše sopstvene savesti. Učinite tako da vas i taj sud oslobodi, makar to bilo i sa zakašnjenjem. Vi ste izjavili da nameravate da se od sada sami prihvatite vaspitanja i poučavanja vaše dece: da ste se toga bili prihvatili ranije ne bi sada ni bilo tog suđenja vama tu pred vašom decom. Ali ja se bojim: hoćete li

imati dovoljno snage da ostvarite takve vaše namere? Nije dovoljno samo odlučiti se za tako nešto, treba sebi postaviti pitanje: hoćemo li imati revnosti i strpljenja za ispunjenje te obaveze? Ne mogu da kažem, ne usuđujem se da tvrdim da ste vi roditelji bez srca i da mrzite svoju decu. Mrzeti svoju decu, to je uostalom, nešto neprirodno i prema tome nešto što je nemoguće. Mrzeti ove male — to je nešto nerazumno, pa čak i smešno. Ali lenost i ravnodušnost, odviknutost od vršenja te osnovne roditeljske i građanske dužnosti u kakve spada vaspitanje sopstvene dece, zaista mogu da stvore osećanje manje ljubavi prema sopstvenoj deci osobito u vreme kada deca rastu, kada se formiraju njihove potrebe — sve to uz vašu svest o tome da za njih treba još mnogo učiniti, da za njih treba mnogo žrtvovati od onog što se zove vaše lično zadovoljstvo, vaš dragoceni mir. Osim toga, svi nestašluci dece koja rastu, koja su ostavljena sama sebi, sva ona nastojanja da se uklone rđave navike koje uzimaju maha i osvajaju um i srce detinje, mogu da izazovu osećanje odvratnosti prema deci čak i u srcima njihovih roditelja. U vašim žalbama koje ste ovde izrekli, u vašem jadikovanju zbog poroka vaše dece, mi smo ovde osetili svu dubinu vaše tuge, jad nesrećnog i ojađenog oca koga su sopstvena deca uvredila. Međutim, porazmislite malo i recite i sami: kako su i mogla ta deca da budu bolja? Na sudu je postalo jasno, na primer, da ste ih vi zbog lenosti i zbog njihovih nestašluka ponekad i po nekoliko časova zatvarali u nužnik. Naravno: samica je samica, vaš je nužnik bio zagrejan, prema tome, tu nije u pitanju neka prestroga kazna, pa ipak, je li baš sve to tako? Sedeći tamo i osećajući da se nalazi u ponižavajućem i sramnom položaju dete je moglo da oseti ozlojeđenost, u njegovoj glavi su mogle da se pojave najfantastičnije nastranosti i cinične pomisli; ono je moglo konačno da vas omrzne i vas i svoj rodni dom — vas, njegovog roditelja jer mu se moglo učiniti da vi ne marite za njegova osećanja, za njegovo ljudsko dostojanstvo, a kod dece čak i kod one najmanje dece postoji već formirano to osećanje ljudskog dostojanstva — imajte to na umu. O tome da će ono takve misli i to veoma snažne misli i takve utiske potom nositi u sećanju čitavoga života i sve do svoga groba — vi o tome izgleda, niste nikada razmišljali. Jeste li vi sami učinili nešto pre nego što ste ga zatvorili u takvo mesto, jeste li nešto učinili pre nego što ste ga tako ponizili, tako se nedostojno poneli prema njemu? Jer, kasnije u životu,

njemu će takvo pitanje nametnuti, on će sebi postavljati takvo pitanje. Vi tvrdite da ste za svoju decu učinili sve i reklo bi se da ste u to ubeđeni ali ja ne verujem da ste učinili sve, i kada ste vi nošeni osećanjem uvređenosti to nagašavali ja sam bio uveren da vi i sami sumnjate baš u to — u taj momenat koji tako naglašavate. Vi nas uveravate da ste uzimali učitelje i da ste trošili više nego što su vam mogućnosti dozvoljavale. Nema sumnje, učitelj je potreban deci i uzimajući učitelja vi ste postupali kao i svaki revnosniji otac: ali najmiti učitelja koji treba decu da uči naukama ne znači naravno dati mu decu, skinuti ih sebi s vrata da tako kažemo, osloboditi se dece da nas više ne uznemiravaju. A vi ste izgleda upravo tako postupili i tako ste i mislili, da se novcima naime, sve može učiniti, čak i više nego sve — može i »iznad mogućnosti«. Međutim, ja vas uveravam da ste vi učinili najmanje od svega onoga što ste mogli učiniti za njih, vi ste se novcima samo otkupili što se tiče dužnosti i roditeljskih obaveza i mislili ste da ste sve učinili. Vi ste zaboravili da njihove male dečje duše žude za tim da budu u stalnom doticaju sa vašim roditeljskim dušama, vi ste zaboravili da ste u njihovim očima morali biti uvek na gori kao objekat ljubavi, kao predmet nelicemernog poštovanja i divnog uvažavanja, i stalnog podražavanja. Nauka je nauka a otac treba da bude svojoj deci stalni i očevidni primer svih onih moralnih zapovesti koje njihovi umovi i njihova srca crpu iz nauke. Vaša briga o njima, vaše iskreno staranje o njima i vaša ljubav, ogrejali bi ih kao topli zrak koji bi granuo u njihovim dušama, koji bi ih ogrejao i tada bi i plod bio, naravno, i valjan i obilan. Ali izgleda da vi ništa niste posejali, vi ste ih prepustili sejaču koji je tuđin i čekali ste žetvu, pa — nepriviknuti na ovakve poslove vi ste tu žetvu očekivali odveć rano; niste ništa dobili i vi ste se ozlili, postali ste surovi prema... tim malim bićima koja su vaša deca i to ste učinili takođe rano — odveć rano!

Stvar je u tome što je vaspitavanje dece trud, trud i obaveza — za neke roditelje taj trud je lak bez obzira na nemaštinu, na brige i nevolje, za druge pak — i takvih ima najviše, to je najteži trud, najmučnija obaveza. I eto, zbog toga oni i nastoje da se od svega toga otkupe novcima ako se novaca nađe. Ali ako novci ne pomognu, ili kako kod mnogih i biva ako novaca nema, onda se pribegava obično strogosti, mučenjima, šibama. Ja ću vam reći šta je to šiba. Šiba je u jednoj porodici proizvod lenosti roditelja, ona je neizbežni rezultat toga

poroka. Sve što se može postići trudom i ljubavlju, neumornim staranjem sa decom i oko dece, sve što se može postići objašnjavanjem, sugestijama, primerima i vaspitanjem — sve to neki loši i lenji roditelji misle da postignu šibom: »neću da mu objašnjavam narediću mu — neću da mu sugerišem, hoću da mu nametnem«. I kakav je rezultat svega toga? Dete je lukavo i dosetljivo, obavezno će se pokoriti i obmanuće vas i vaša ga šiba neće popraviti, naprotiv, ona će ga još više iskvariti. Slabašno, bojažljivo i nežnije dete možete i ubiti tako. Najzad, dobrog prostodušnog i pažljivog dečaka koji je otvorenije prirode vi ćete u početku izmučiti a posle — on će posle postati surov i više nećete nikada steći naklonost njegovog srca. Teško, veoma teško se detinje srce odvaja od onoga koga voli ali ako se jednom odvoji onda se u njemu razbudi onaj neprirodni i prerani cinizam, pojavi se zloba i zauvek se uništi osećanje pravičnosti. Sve ovo biva, naravno, samo u onim slučajevima ako se surovost pojavi kao posledica egoizma roditelja — ako onaj ko ima njivu sam ne poseje kako valja, a očekuje kada vreme tome dođe da mu žetva bude obilna. U takvim slučajevima surovost i nepravda dolaze od očeva i bivaju sve jači, nema kraja tome više. »Ne čini ono što ti misliš da je dobro — čini ovako rđavo kao ja!« — evo najzad i tako nešto postaje deviza i dete kažnjavaju i zbog valjanih postupaka, zbog krompira što ga je donelo sestrd iz kuhinje: kako može srce da se ne ozlojedi, kako mogu da ostanu čisti pojmovi? Vi niste bili čak ni surovi, vi ste čak svoju decu voleli, pa ipak vi ste ih kažnjavali tom vašom nemarnošću prema njima, vi ste ih kažnjavali tako što ste ih ponižavali: ona su spavala u nečistoći na nekakvoj prostirci, nisu jela hranu s vašega stola nego su jela zajedno sa slugama. I naravno, vi ste mislili da će ona postati svesna svoje krivice i da će se popraviti. U protivnom, moglo bi se pretpostaviti da ste vi tako postupali s njima zbog toga što ih mrzite, iz osvete prema njima, da im nanesete zlo? Ali sud nije hteo da prihvati takva ubeđenja i vaše je postupke objasnio kao lošu računicu vaspitača. I, evo, vi se sada sami spremate da ih učite, da ih sami vaspitavate: to je težak zadatak bez obzira na to što on vašoj supruzi izgleda lak.

Vaša deca nisu u dvorani, ja sam naredio da ih izvedu i zbog toga mogu da se osvrnem i na sve ono što je najvažnije u poslu koji vas očekuje. Najvažnije je to što je potrebno veliko uzajamno praštanje —

i s vaše i s njihove strane. Ona treba da vam oproste gorka i mučna sećanja koja su ponela u svojim srcima, svu tu svoju zlobu, sve te svoje poroke. Vi treba da im oprostite onaj vaš egoizam, onu nebrigu prema njima, vaša rđava osećanja prema njima i surovost i najzad i to što ste ovde i što ste se sudili pred njima i sa njima. Ovo govorim zbog toga što ćete vi nakon izlaska iz ove dvorane optuživati ne sebe nego upravo njih — ja sam u to uveren. I tako, prihvatajući se teškog zadatka vaspitavanja sopstvene dece postavite sebi pitanje: možete li vi da optužite sebe a ne njih zbog svih tih vaših loših postupaka prema njima? Ako to budete mogli — sebe da okrivite — onda ćete uspeti u vašem poslu! Znači, Bog je izoštrio vaš pogled i očistio vašu savest. Ako to ne možete onda vam je bolje da se i ne prihvatate ostvarenja vaših namera.

Drugo što vas očekuje u vašem odgovornom poslu je da morate nastojati da savladate kod njih sve ono — da odagnate sve one strašne utiske koje ona nose u svojim srcima, da izmenite te strašne utiske i ta sećanja. Ali tu je potrebno mnogo toga zaboraviti, mnogo toga ponovo stvoriti, a ja u sve to sumnjam: kojim putem ćete sve to postići? O, ako budete uspeli da ih zavolite sve ćete postići. Ali i ljubav zahteva truda, i ljubavi se treba naučiti

— verujete li vi u ovo? Da li vi najzad verujete, da li ste vi ubeđeni da vas u vašem teškom poslu neće zaustaviti one najsitnije i najneugodnije brige, one svakodnevne nevolje koje nas sve prate, sve ono o čemu sada može biti i ne pomišljate ali što je u stanju da bude prepreka svim vašim najboljim namerama? Svaki revnosniji i razumniji otac, na primer, zna da se mora u krugu porodice uzdržavati od onih svojih ležernosti i svoje slobode u porodičnim odnosima, da se mora uzdržavati od poznate opuštenosti i česte razuzdanosti od svih svojih loših i poročnih navika a što je još važnije — otac mora da vodi računa o tome kakvo mišljenje imaju deca o'njemu, da li je u njihovim očima komičan, na primer, a to je ono što se najduže zadrži u n jihovom sećanju o nama i našem nedoličnom držanju u krugu porodice. Da li vi verujete da revnosan otac mora nekada sebe da prevaspita radi sopstvene dece. O, ako su roditelji dobri, ako je njihova ljubav prema deci revnosna i samopregorna, onda će im njihova deca mnogo oprostiti, moći će u tom slučaju da zaborave i ono loše, ono komično i naopako pa, u tom slučaju neće ih bez pogovora ni osuđivati čak ni za

one najgore postupke naprotiv, naći će se u njihovim srcima i onog što se zove olakšavajuće okolnosti. Ali sasvim drugačije biva u porodicama koje su nesložne, koje su zahvaćene zlom. Vaša supruga, kako se to na sudu objasnilo, ima bolesnu naviku da joj neko češe pete pred spavanje. Sluškinja je izjavila da je ta obaveza za nju bila mučna jer su joj »otekle ruke«. Zamislite vašeg sina, tog dečaka, kako mora umesto sluškinje da obavlja tu dužnost. O, da je njega majka iskreno volela, i da je on bio uveren u takvu ljubav, on bi se i sada sećao, kao i čitavoga života, te nemoći njemu bliske osobe, sećao bi se toga sa blagim osmehom iako mu je sada taj posao nešto mučno — sada, kada ga nagone da češe noge drugima. Ali ja mogu da zamislim kako je on gledao, šta je osećao i šta mu je padalo na pamet dok je tako ponekad i više od jednog sata morao da sedi i da se zanima ovim smešnim rabotama pred osobom koja ga ne voli i koja može svakog trenutka da skoči i da ga počne šibati ni zbog čega

— tek onako. Tada mu je obaveza da čini takve usluge morala izgledati kao nešto ponižavajuće i kao nešto što pokazuje da za njega ne mare, da ga preziru. On je morao biti svestan, ili bolje, on je morao osetiti, da nije toj majci potreban kao sin — kao sina ona njega prezire, odbacuje ga i šalje ga da spava na prostirci, a to što se pokatkad njega seća to je zbog toga što joj je potreban ali ne kao sin nego kao neka vrsta — češagije! I vi se posle toga žalite da su deca iskvarena, da nemaju srca, da su izrodi, da »su naučili da kradu!«. Napregnite malo vašu uobrazilju, zamislite vašeg sina u budućnosti posle recimo trideset godina i zamislite sa kakvim će se on gađenjem i sa kakvim zlobnim prezrenjem sećati te epizode iz svoga detinjstva... Da će on tu epizodu pamtiti do groba u to nema više nikakve sumnje. On neće moći da oprosti, on će omrznuti svoje uspomene, svoje detinjstvo, prokleće svoje rodno gnezdo i sve one koji su bili s njim u tom gnezdu! Takva buduća sećanja vi sada treba da iskorenitc, treba da ih ugušite i treba obavezno da stvorite nešto novo, da stvorite mogućnost novih budućih svetlih i svetih uspomena i utisaka — a koliki je tu trud potreban! Strašno je i pomisliti! Ne! Stvar koje se vi sada prihvatate je teža nego što se to čini vašoj supruzi!

Ne ljutite se, ne budite uvređeni zbog mojih reči. Kada vam ovako govorim, ja vršim svoju stalnu dužnost.

Ja govorim u ime društva, države i otadžbine. Vi ste očevi a to su

vaša deca, vi ste današnja Rusija, oni su Rusija budućnosti: šta će biti sa Rusijom ako se očevi u njoj budu klonili svojih građanskih obaveza, ako se budu izdvajali i usamljivali, što će reći, ako se budu otuđivali od društva zahvaćeni cinizmom, ako se budu odvojili od svoga naroda zaboravljajući svoju osnovnu dužnost prema tom narodu. Najstrašnije od svega je to što je ovakva pojava veoma rasprostranjena: niste samo vi takvi, ima i drugih koji čine takve greške iako je to pod drugim izgovorom. Ali uliva mnogo nade činjenica da vi ne samo što niste najgori među sličnima, nego ste još uvek od onih savremenih očeva u čijem srcu nije u potpunosti ugašeno osećanje obaveze i dužnosti, iako sve to niste kako valja izvršili. Nekog apsolutnog odricanja dužnosti kod vas nema. Vi niste hladnokrvni egoista, vi ste nemirni i uznemireni u duši — da li ste uznemireni zbog sebe ili zbog vaše dece ja u to neću da ulazim, ali vi ste pokazali sposobnost da primite k srcu vaš neuspeh i da vas on duboko ogorči! I tako, neka vam Bog bude na pomoći u vašoj rešenosti da ispravite taj svoj neuspeh. Tražite ljubavi i neka se srce vaše ispuni njome. Jer ljubav je tako svemoćna da može da preporodi i nas same. Samo ljubavlju možemo osvojiti srca dece naše — nećemo to postići tek onim našim pravom koje nam priroda nalaže nad njima. I sama nam je priroda najviše pomogla u tim našim obavezama prema rođenoj deci, jer, ona je učinila tako da ne možemo a da ih ne volimo. I kako bismo mogli da ih ne volimo? Ako budemo prestali da volimo decu koga ćemo onda moći da volimo, šta će onda biti s nama? Setite se uvek da je samo radi dece naše i njihovih glavica zlatnih Spasitelj obećao da će »skratiti vremena i vekove«. Njih radi biće skraćene muke preporoda ljudskoga društva na putu njegovoga većega savršenstva. Neka bude to savršenstvo i neka najzad nastupi kraj stradanjima i kolebanjima civilizacije naše!

I pođite sada, vi ste oslobođeni...«

GLAVA DRUGA

I

OPET JEDNO IZDVAJANJE. OSMI DEO »ANE KARENJINE«

Kod nas su se sada mnogi obrazovani Rusi navadili pa kažu: »kakav narod? Ja sam sam narod«. U osmom delu Ane Karenjine Ljevin, omiljeni junak autora romana, kaže za sebe da je on sam narod. Ja sam Ljevina ranije govoreći o ronianu Ana Karenjina nazvao — »Ljevin, čovek čista srca«. Iako ja i dalje verujem u čistotu njegovoga srca, ja ne verujem da je on narod, naprotiv, sada zapažam da je i njemu stalo do izdvajanja. U to sam se uverio kada sam pročitao taj osmi deo »Ane Karenjine«, kada sam počeo da govorim o tome — na početku dvobroja za juli i avgust moga Dnevnika. Naravno, Ljevin nije stvarna, živa ličnost, on je tvorevina piščeve mašte, no to je veliki pisac, snažan um i čovek koga uvažava čitava obrazovana Rusija. Preko te idealne, izmišljene ličnosti pisac delimice iznosi i svoje lično gledište o našoj današnjoj ruskoj stvarnosti i to će biti jasno svakome ko bude pročitao ovo izvanredno delo. Prema tome, sudeći o Ljevinu koji ne postoji mi ćemo doista suditi o gledištu jednog od najznačajnijih ruskih pisaca našega vremena u vezi sa aktuelnim ruskim zbivanjima. A to je veoma ozbiljna tema za razmišljanje u ovo naše današnje burno doba ispunjeno velikim, potresnim i stvarnim faktima koji se tako brzo menjaju. To gledište velikog ruskog pisca o problemu koji interesuje čitavu Rusiju, problemu koji se izražava kao opšti nacionalni pokret kod Rusa u toku perioda od poslеđnje dve godine i koji se zove »istočno pitanje« — to gledište dolazi do jasnog i konačnog izraza baš u tom osmom i poslednjem delu njegovoga romana. Koliko sam ja mogao razumeti suština tog gledišta se sastoji u sledećem: čitav taj naš takozvani pokret u korist balkanskih Slovena naš narod ne odobrava pa čak, narod ništa od toga ne razume; — drugo, sve su to započele neke poznatije ličnosti a kasnije su to prihvatili novinari radi koristi, kako bi se njihova izdanja više čitala — treće, svi su ti dobrovoljci bili ili izgubljeni ljudi i pijani tipovi ili prosto glupaci — četvrto, čitav taj probuđeni takozvani elan ruskog nacionalnog duha u korist Slovena nije samo bio isforsiran od strane

poznatih ličnosti i prihvaćen od štampe nego je sve to forsirano da tako kažemo u suprotnosti sa najosnov... i, najzad — peto, sva ta varvarstva i nečuvenji masakri koje su Sloveni podneli ne bi trebalo, navodno, kod nas Rusa da pobuđuju neposredno nekakvo osećanje sažaljenja, takvog »neposrednog osećanja prema ugnjetenim Slovenima netna i ne može biti«. Ovo poslednje je rečeno bez pogovora, kategorično.

Tako se i »Ljevin čovek čista srca« prepustio tom izdvajanju i razišao sa ogromnom većinom ljudi u Rusiji. Međutim, njegovo gledište uopšte nije ni novo ni originalno. On bi bio po ukusu mnogim ljudima koji su skoro na isti ovakav način razmišljali tokom minule zime kod nas u Petrogradu, ljudima koji zauzimaju značajnija mesta po svom društvenom položaju i zbog toga se može zažaliti što je ova knjižica nešto zakasnila. Kako je došlo do tog Ljevinovog mračnog izdvajanja, kako je on mogao tako žalosno da zabrazdi — to ne bih umeo da kažem. Istina, to je čovek vatren, »nemiran« čovek koji sve analizira i ako bolje pogledamo — to je čovek koji i sebi malo u čemu veruje. Pa ipak to je čovek »čista srca« i ja ostajem kod takvog mišljenja, iako mi je poznato da nekada nekim tajanstvenim pa i ponekad čak i smešnim putem mogu sasvim neprirodna i izveštačena osećanja da obuzmu i srca koja su čista, koja su u najvećoj meri iskrena. Dodaću još — mnogi tvrde pa čak i ja sam to jasno uviđam (kao što sam već rekao) da pisac preko Ljevina u velikoj meri izlaže svoja lična uverenja i gledišta na taj način što sve to stavlja u usta Ljevinu — i tako, razume se, žrtvuje u velikoj meri umetničku vrednost dela, no, ja ipak njega ne mešam sa autorom dela. Ovo kažem jer me obuzima gorka nedoumica: iako se mnogo od svega onoga što je pisac izrazio u liku Ljevina očigledno tiče samo Ljevina kao umetnički prikazanog tipa, ja ipak sve ovo nisam očekivao od takvog pisca!

II
ISPOVEST SLOVENOFILA

Da, očekivao sam nešto drugo. Ovde sam prinuđen da izrazim neka svoja osećanja, iako sam kada sam prošle godine odlučio da nastavim sa objavljivanjem svoga Dnevnika bio rešio da u mojoj publikaciji ne bude književne kritike. Ali izražavanje osećanja nije

kritika, iako ja sve to činim povodom jednog književnog dela. Zaista, ja beležim u svom Dnevniku svoje utiske o svemu što me u tekućim zbivanjima zanima i ja sam, ko zna zbog čega, odjednom izmislio za sebe i takvu dužnost da namerno skrivam neka od mojih najsilnijih osećanja upravo zbog toga što je sve to u vezi sa ruskom književnošću. Naravno, u osnovi je takvo rešenje bilo ispravno ali njegovo bukvalno ostvarenje nije ispravno baš zbog toga što je to sve tako kako je bukvalno. Ovo književno delo o kojem sam ja sve do sada ćutao za mene i nije jednostavno književno delo — to je posebna činjenica sasvim drugačijeg značenja. Ja se, može biti, naivno izražavam ali se usuđujem da kažem i ovo: ta činjenica moga utiska o ovom romanu, od svega toga što je izmišljeno, od te poeme u mojoj se duši ovoga proleća poklopila sa onom značajnom činjenicom o našoj objavi rata koji, evo, i sada traje, i jedna i druga činjenica su u mom umu našle stvarnu međusobnu vezu, one su se srele kod jedne dodirne tačke koja je mene zaprepastila. Umesto da mi se smejete bolje će biti da me saslušate.

Moja su ubeđenja u velikoj meri čisto slovenofilska, iako ja nisam može biti pravi slovenofil. Slovenofile i danas veoma različito shvataju. Za neke je, na primer, slovenofilstvo čak i danas ono što je bilo nekada, u vreme Bjelinskog — jednostavno kvas i rotkva. Bjelinski stvarno nije išao dalje od toga u shvatanju slovenofilstva. Za druge (i imajmo na umu takvih je mnogo, to je bezmalo većina samih slovenofila) slovenofilstvo označava težnju za oslobođenjem i ujedinjenjem svih Slovena pod vrhovnim vođstvom Rusije — vođstvom koje možda i nije neko vođstvo u strogo političkom smislu. I najzad, za treće slovenofilstvo označava, osim ujedinjenja Slovena pod vođstvom Rusije, duhovni savez svih onih koji veruju da će naša velika Rusija na čelu ujedinjenih Slovena, celom svetu i čitavoj evropskoj civilizaciji reći svoju veliku, novu, zdravu reč kakvu svet do sada nije čuo. Ta će reč biti rečena u korist čitavog čovečanstva ujedinjenog u novi, bratski svetski savez čije se načelo skriva u slovenskom geniju a u prvom redu u duhu velikog ruskog naroda koji je toliko vekova patio, koji je toliko vekova ćutao, ali koji je oduvek čuvao u sebi velike snage koje će biti od koristi za buduća razrešenja mnogih gorkih i najkobnijih nesporazuma u krilu zapadnoevropske civilizacije. Evo, u takve koji su u ovo ubeđeni i koji u ovo veruju

spadam i ja.

Ovde opet nema mesta zadirkivanju i podsmehu: ovo su stare reči, ta je vera davnašnja ali satna ta činjenica što se takva vera ne gubi i što takve reči nisu još umukle, već naprotiv, ta vera jača i ima već mnogo novih sledbenika, mnogo ubeđenih aktivista — sama ta činjenica bi mogla da nagna protivnike i sve one koji se podsmevaju ovom učenju da pogledaju na njega ozbiljnije, da se okanu onog neprijateljskog stava prema njemu koji se već okamenio u njima. Ali o tome je za sada dosta. Stvar je u tome da je ovoga proleća započeo ovaj naš veliki rat u ime velikog podviga koji će ranije ili kasnije, bez obzira na privremene neuspehe koji odlažu konačno rešenje, biti priveden kraju, iako ga nećemo u toku samoga ovoga rata dovesti do kraja koji nam je svima na srcu. Taj je podvig toliko velik i cilj tog rata je do te mere neverovatan za Evropu da je sasvim razumljivo što je Evropa ozlojeđena našim lukavstvom — ona ne veruje u ono što smo joj mi rekli objavljujući ovaj rat, ona će se truditi na svaki način da nam napakosti ujedinjujući se sa našim neprijateljima istina ne u obliku javnog i političkog saveza, ona će nastaviti da nas mrzi i ona će ratovati sa nama makar i tajno u očekivanju otvorenog rata. I to sve, naravno, zbog naših jasno iskazanih namera i naših otvorenih ciljeva! »Veliki istočni orao leti iznad sveta i blistaju krila njegova na visinama hrišćanskim« ali taj orao nije pošao da osvaja, da nekoga potčini, on nije poleteo da proširuje granice — njemu je stalo da oslobodi ugnjetene i odbačene, da im udahne novi život u ime njihovog blagostanja i blagostanja čitavoga čovečanstva. Ma kakvi se tu računi pravili, ma kako se skeptički gledalo na celu stvar, u suštini to je jedini naš cilj i to je ono u šta Evropa ne može da poveruje. I verujte, nju ne plaši toliko ovo jačanje Rusije, nju plaši baš to što je Rusija spremna da se prihvati takvih zadataka i takvih ciljeva. To posebno imajte na umu. Preduzimati nešto što nije direktni cilj u ime vlastite koristi to Evropa ne može da shvati nikako, to je za nju nešto što je nespojivo sa međunarodnim običajima i ovakav postupak Rusije ta Evropa prirodno prima ne samo kao izraz »varvarstva zaostale i neprosvećene nacije« koja je spremna na niskost i glupost u nastojanju da započne nešto što podseća na krstaške ratove iz mračne prošlosti — to je za tu Evropu nemoralni postupak koji nju ugrožava, koji ugrožava njenu civilizaciju. Pogledajte ko nas, posebno

sada, voli u Evropi? Cak i naši prijatelji, oni koji su se i formalno deklarisali kao naši prijatelji, i oni otvoreno izjavljuju da se raduju našim neuspesima. Ruski porazi su njima miliji od njihovih pobeda, ti naši porazi njih vesele i laskaju im. U slučaju našeg uspeha ti su se prijatelji odavno sporazumeli među sobom da upotrebe sve snage kako bi izvukli iz toga koristi za sebe i to u mnogo večoj meri nego što bi sama Rusija mogla da izvuče koristi za sebe...

No, i o ovome ćemo govoriti kasnije. Ja sam započeo da govorim o utiscima koje bi trebalo da osete svi koji veruju u veliku i opštečovečansku misiju Rusije, osobito u toku ovoga proleća nakon objavljivanja ovoga rata. Ovaj rat kakvog do sada nije bilo, ovaj rat u korist slabih i ugnjetenih kojima treba udahnuti život i podariti slobodu i kojima ništa ne treba uzimati — takav rat i takvi ratni ciljevi, kakvih do sada nije na svetu bilo za sve one koji veruju u to kod nas, postali su činjenica koja svečano i odlučno potvrđuje tu njihovu veru. To više nije mašta, to više nije nagađanje, to je stvarnost koja je počela da se događa. »Ako je već počelo da se ostvaruje onda će sve to stići i do svoga kraja, do one velike reči koju će Rusija na čelu slovenskog saveza, reći Evropi. Već se i sama ta reč čuje iako Evropa nije u stanju da je shvati, iako će proći mnogo vremena pre nego što ona u tu reč poveruje«. Evo, tako razmišljaju oni »koji veruju«. Da taj utisak je bio veličanstven, značajan i, razume se, vera svih koji veruju prekalila se i još većma okrepila. Međutim, započinjalo je nešto do te mere značajno da su se i njima samima nametala najnespokojnija pitanja: »Rusija i Evropa! Rusija je isukala mač protiv Turaka, ali ko zna neće li se ona sukobiti i sa Evropom — nije li za to još rano? Taj sukob sa Evropom — to nije isto što i sukob s Turcima, to se ne može okončati samo mačem« — tako su oduvek gledali na tu stvar oni koji veruju. No, jesmo li mi spremni za ovaj drugi sukob? Istina, ta je reč već izrečena ali, ne govoreći o Evropi, da li svi kod nas sve to shvataju? Evo, mi koji verujemo, tvrdimo, na primer, da jedino Rusija raspolaže načelima koja bi mogla da budu od koristi za rešenje onog sudbonosnog pitanja naše obespravljene braće iz nižih slojeva, tog kobnog evropskog problema — mi znamo da Rusija može da ponudi rešenje bez boja i krvi, bez mržnje i zla, ali ona će tu svoju reč reći kada Evropa već bude bila zalivena krvlju — jer ako bi ona tu svoju reč kazala ranije to niko u Evropi ne bi hteo ni da čuje a ako bi neko i

čuo — niko u to ne bi poverovao. Da mi verujemo, mi u sve to verujemo, ali pogledajmo šta nam na to kažu sada naši, Rusi. Oni nam odgovaraju da su sve to samo histerična nagađanja, da su to grčevi, da je to raspojasana uobrazilja i buncanja, oni nam traže dokaze, pouzdane znake i činjenice koje bi to potvrđivale. Šta im možemo mi reći sada u potvrdu naših proročanstava? Da im pomenemo oslobođenje seljaka — tu činjenicu koja je tako loše shvaćena kod nas, činjenicu o manifestaciji ruske duhovne moći? Da li da pomenemo ono nama urođeno osećanje bratskih veza koje dolazi do izražaja sve više, posebno u novije vreme, koje se primećuje ispod svega onoga što je pritiskalo vekovima, što je to osećanje deformisalo vekovima i što ga je unakazilo do te mere da se ono danas teško raspoznaje? Možemo mi sve to istaći ali nama će i tada odgovoriti da su sve te činjenice samo naša buncanja, da je to naša raspojasana mašta a ne neke činjenice, reći će nam da sve to može na različite načine shvatiti i da sve to za sada ne može da ima snagu nekog dokaza. Evo, to je ono što će nam odgovoriti bezmalo svi, dok međutim mi, koji tako malo znamo da razumemo sebe koji tako malo verujemo u sebe — mi se, eto, sukobljavamo sa Evropom! Evropa — to je nešto sveto i strašno — ta Evropa! O, znate li vi, gospodo, kako je nama, sanjarima slovenofilima, koji smo po vama neprijatelji Evrope — draga baš ta Evropa, »ta zemlja svetih čuda!«. Znate li vi kako su nam draga ta »čuda«, kako mi volimo i poštujemo kao što vole i poštuju braća, sva njena velika plemena koja je naseljavaju i sve ono što su ta plemena u njoj stvorila. Znate li vi kako nam se srce steže i kako mi plačemo nad sudbinom te nama drage i rođene zemlje, da li vam je poznato kako nas plaše mračni oblaci koji sve više i više zastiru nebeski svod nad njom? Nikada vi gospodo, naši »evropljani« i zapadnjaci, niste toliko voleli Evropu koliko smo je voleli mi, sanjari i slovenofili koji smo, po vašem mišljenju, njeni iskonski neprijatelji! Ne, nama je draga ta zemija — zemlja buduće mirne pobede velikog hrišćanskog duha koji se sačuvao na Istoku... Nas obuzima bojazan da ćemo se u toku ovoga rata sukobiti s njom, mi se zbog toga najviše plašimo da nas ta Evropa kao što je i do sada bivalo, neće shvatiti — ona će nas dočekati oholo, s prezrenjem i sa mačem u rukama kao nekakve divlje varvare koji nemaju pravo da govore pred njom. Da, mi smo sebe pitali šta ćemo tada reći, šta ćemo joj tada pokazati da bi

nas shvatila! Očevidno kod nas ima tako malo toga što bi ona mogla da shvati, tako malo toga zbog čega bi nas ona mogla uvažavati. Onu našu osnovnu ideju, onu našu »novu reč« koja se rađa, ona sve to još dugo neće moći da shvati. Ona traži činjenice koje će joj sada biti shvatljive, koje će biti jasne njenom današnjem pogledu. Ona će nas zapitati: »Gde je vaša civilizacija? Može li se uočiti taj sistem koji određuju vaše ekonomske potencije sada u ovom haosu koji nam je svima pred očima i koji vlada kod vas? Gde su vaša nauka, vaša umetnost, vaša literatura?«.

III
»ANA KARENJINA« KAO ČINJENICA OD POSEBNOG ZNAČAJA

I eto, upravo tada, to jest, u toku ovoga proleća, jedne večeri ja sam sreo jednog pisca na ulici, pisca kojeg neobično volim. Ja i on se retko viđamo, jedva jednom u nekoliko meseci, i to uvek slučajno i uvek tako na ulici. To je jedan od najpoznatijih članova one naše petorice ili šestorice naših beletrista koje obično ne znam zbog čega, sve zajedno nazivaju — »plejada«. Barem tako ih je i kritika, idući za publikom, posebno izdvojila među ostalim beletristima i tako je to i ostalo do dana današnjeg — ostala je ta petorka, »plejada« se ne proširuje. Ja volim da se sretnem sa tim meni dragim i omiljenim romansijerom i neobično volim da mu dokazujem između ostalog i to da on nije ostario kako sam tvrdi, i kako više ništa neće napisati. Iz svakog razgovora s njim ja zapamtim po neku finu i dalekovidu reč. Ovoga puta smo imali o čemu da govorimo, rat je već bio počeo. Ali on je istoga časa i direktno počeo da govori o »Ani Karenjinoj«. Ja sam upravo bio dospeo da pročitam sedmi deo kojim se roman završavao u »Ruskom vesniku«. Moj sagovornik nije na izgled neki čovek koji se brzo oduševljava. Ovoga puta on me je, međutim, iznenadio čvrstinom i strašću sa kojom je izražavao svoje mišljenje o »Ani Karenjinoj«.

— To je nešto nečuveno, to je stvarčica prvoga reda. Ko se kod nas među našim piscima može ravnati s ovim? I u Evropi — ko bi i tamo mogao da ponudi makar nešto slično? Jesu li oni imali u svim svojim književnostima tokom ovih poslednjih godina pa i mnogo pre toga, delo koje bi moglo da stane u isti red s ovim delom?

Ono najvažnije što me je zaprepastilo u tom sudu, koji sam i ja delio, bilo je ciljanje na Evropu, koje je baš kao poručeno došlo uz pitanja i dvoumljenja, koja se tada mnogima nametala. Ta je knjiga u mojim očima dobila razmere jedne činjenice, koja bi mogla sama za nas da odgovara pred Evropom, ona je postala ona tražena činjenica na koju bismo mogli da ukažemo Evropi. Razume se, na nas će zagalamiti u smehu da je to ipak samo literatura, to je nekakav roman, smešno je tako preuveličavati stvari, sa romanom izlaziti pred Evropu. Znam ja da će tako povikati i da će početi da se smeju ali ne uzbuđujte se, ja ne preuveličavam, ja trezveno gledam na stvar: ja i sam znam da je to za sada samo roman, to je samo jedna kap onoga što nam je potrebno ali, važno je da ta kap postoji, stvamo istinski postoji, pa prema tome, ako je tako, ako je ruski genije mogao da stvori i takvu činjenicu onda on nije osuđen na nemoćno tavorenje — on još uvek može da stvara, da nudi svoje, on može da kaže i svoju sopstvenu reč i on će nju izreći do kraja kada se budu ispunili vremena i vekovi. Osim toga, nije sve to samo jedna kap. O, ja i ovde ne preuveličavam: ja sasvim dobro znam da nema, ne samo kod j ednog člana te plejade nego kod svih iz tog kruga, onoga što se može nazvati genijalnom stvaralačkom snagom. Mi smo imali samo tro jicu neospornih genija koji su imali svoju nesumnjivo »novu reč« u čitavoj našoj literaturi: Lomonosov, Puškin i delimice Gogolj. Čitava ta plejada (među njima i autor romana »Ana Karenjina«) potiče neposredno iz Puškina, jednog od najvećih Rusa koji još uvek nije shvaćen i kako treba protumačen. Kod Puškina postoje dve glavne misli — obe sadrže u sebi sliku buduće mske misije i ruskoga cilja, pa prema tome one govore o našoj budućoj sudbini. Prva misao — to je univerzalizam Rusije, njena stvarna moć da shvata sve tuđe, neospoma i duboka srodnost njenoga genija sa genijem svih vremena i naroda sveta. Ta je misao kod Puškina izražena ne samo kao prosto ukazivanje, kao učenje ili teorija ili kao fantazija i proročanstvo — nju je on posvedočio na delu, nju je on dokazao i ona će večito ostati prisutna u njegovim genijalnim tvorevinama. On je čovek starih vekova, on je i Nemac i Englez koji je duboko svestan svoga genija i tuge zbog svojih stremljenja (»Gozba za vreme kuge«) i u isto vreme on je i pesnik Istoka. Svim tim narodima je on rekao, objavio je svima da mski genije zna za njih, da ih razume, da se s njima sreče kao sa nekim ko mu je

blizak, ruski genije može da se ovaploti u svima njima u svoj svojoj celovitosti, samo on poseduje duh univerzalizma koji će u budućnosti moći da ujedini sve te različite nacionalnosti i da ukine sve protivurečnosti među njima. Druga Puškinova misao sastoji se u njegovom vraćanju narodu, u onoj nadi da ćemo samo u narodu moći u celini da otkrijemo naš ruski genije i punu svest o njegovoj misiji. I to je ono na šta je Puškin ne samo ukazao nego je posvedočio prvi, i na delu. Tek s njim je kod nas započelo istinsko vraćanje narodu, kako se pre njega nije moglo zamisliti još od vremena reforme Petra Velikoga. Citava naša današnja plejada postupala je prema njegovim smernicama, ona ništa novo nije posle Puškina izrekla. Svi začeci su se nalazili u njemu, na sve je on bio ukazao. I još — ta je plejada razradila tek jedan mali deo od onoga na šta je on ukazao. Ali sve su to oni učindli tako, sve su razradili sa takvim razumevanjem da bi ih Puškin i sam, razume se, priznao. »Ana Karenjina« — nije, naravno, stvar nova po svojoj ideji, to nije nešto što do sada nismo imali. Umesto nje mi bismo, naravno, mogli da ukažemo Evropi na izvor, to jest, na samoga Puškina kao na najbolji, najneospomiji i najsigurniji dokaz samostalnosti ruskog genija i njegovog prava na najveći opštesvetski značaj u budućnosti. (Avaj, ma koliko mi ukazivali na to naše, još dugo neće početi da čitaju u

Evropi i, kada i budu počeli da ih čitaju, mnogo će još vremena proći pre nego što budu nešto razumeli, kako valja ocenili. Da nas ocene oni za tako nešto nemaju snage, ne zbog nedostatka sposobnosti nego zbog toga što smo mi za njih jedan dmgi svet, mi smo za njih neko ko je, reklo bi se, pao s Meseca i tako — oni se ne mire lako čak ni sa našim postojanjem. Ja sve to znam i o ovom »ukazivanju Evropi« govorim samo u smislu našeg ličnog ubeđenja da pred Evropom imamo pravo da zastupamo našu samostalnost.) Pa ipak, »Ana Karenjina« je kao umetničko delo primer savršenstva i ono je došlo u pravi čas, to je nešto sa čim se ništa u današnjim evropskim književnostima ovoga trenutka ne može porediti, a drugo — to je i po ideji nešto naše, svoje rođeno, nešto što predstavlja našu osobenost kojom se izdvajamo pred Evropom, nešto što označava našu »novu reč« u nacionalnim razmerama ili barem početak nečeg sličnog — novu reč kakva se ne može čuti u Evropi, ali koja je toj Evropi, međutim, potrebna bez obzira na njeno oholo držanje. Ja se neću

ovde upuštati u književnu kritiku i reći ću samo nekoliko reči. U »Ani Karenjinoj« je prikazano gledište o problemu krivice i ljudske skJonosti prema prestupima. Ljudi su prikazani u nenormalnim uslovima. Zlo je nešto što postoji pre njih. Ljudi su u kovitlacu laži, oni čine zločine i konačno propadaju: kao što se vidi ovde se misli na onu omiljenu i veoma staru evropsku temu. Međutim, kako se taj problem rešava u Evropi? Tamo se on svuda rešava na dva načina. Prvo rešenje: postoji zakon, on je napisan i formulisan, on je nastajao tokom hiljada godina. Zlo i dobro su određeni, izmereni, razmere i stepen su u toku istorije odredili mudraci ljudskoga roda, trudeći se neumorno da izuče čovekovu dušu, da izuče stepen njene moći da ujedinjuje ljude u zajednici. Kažu da se treba slepo pridržavati tog utvrđenog kodeksa. Ko se toga ne bude pridržavao, ko bude pregazio te zapovesti — on će platiti svojom slobodom, imovinom, životom, platiće bukvalno i na surov način. »Ja znam — kaže sama ta njihova civilizacija — da je sve to i slepo i nečovečno, da je to nemoguće i nije moguće utvrditi neku konačnu formulu koja bi važila za čitavo čovečanstvo sada na sredini njegovoga puta, ali pošto drugog izlaza nema onda se moramo pridržavati toga što je napisano, moramo se toga držati bukvalno i na jedan neljudski način, jer — ako svega toga ne bi bilo sve bi bilo i gore. I zajedno s tim, bez obzira na nenormalnost i apsurd svega onoga što se naziva uređenje naše velike evropske civilizacije, neka snage ljudskog duha ostanu zdrave i čitave, neka se društvo ne pokoleba u svojoj veri da će obavezno stići do savršenstva, neka niko ne misli da je potamneo ideal svega lepog i uzvišenog i da se izgubio pojam o dobru i zlu, neka niko ne misli da uslovnost sledi posle nenormalnosti, da jednostavnost i prirodnost nestaju pod pritiskom laži koje ima sve više i više!«. Drugo rešenje je suprotno: »Pošto je ljudsko društvo uređeno na nenormalan način onda ne treba od ljudske jedinke tražiti odgovor za posledice. Prema tome, zločinac je nevin i zločin za sada ne postoji. Da bi se odstranio zločie i da bi se ukinula ljudska krivica treba konačno rešiti nastranosti društva i njegovoga uređenja. Pošto nema mnogo nade da bi se postojeći društveni poredak mogao izlečiti i pošto do sada i nisu pronađeni neki lekovi, treba uništiti društvo i pomesti stari poredak kao što se metlom mete. Zatim treba stvarati nešto novo, na novim principima koji su do sada bili nepoznati, ali sve će biti bolje od svega dosadašnjeg, postoje

navodno velike šanse za uspeh. Osnovne nade se polažu u nauku«. I tako, evo u čemu je to drugo rešenje: u očekivanju budućeg mravinjaka za sada zalivaju svet krvlju. Druga neka rešenja problema krivice i prestupnosti među ljudima zapadnoevropski svet nam nije ponudio.

Iz gledišta ruskog autora na problem krivice i prestupa među ljudima sasvim jasno se vidi da nikakav mravinjak, nikakav trijumf »četvrtog staleža«, nikakvo uništenje siromaštva niti kakva organizacija rada ne mogu da spasu čovečanstvo od svega što je nenormalno, pa, prema tome, ni od krivice i zločina. To je autor izrazio psihološki ispitujući čovekovu dušu, duboko i snažno sa svim realizmom umetničkog prikazivanja kakvog do sada kod nas nije bilo. Jasno je i sasvim očevidno da se zlo skriva negde u ljudima mnogo dublje nego što to pretpostavljaju lekari-socijalisti, jasno je da se ni u kakvom uređenju društva zlo ne može izbeći, ljudska će duša ostati uvek takva da će iz nje uvek dolaziti sve ono što je nenormalno i što je greh, zakoni ljudskog duha su još uvek nepoznati nauci, oni su nejasni i tajanstveni do te mere da ne može biti ni lekara ni onih poslednjih sudija — postoji samo Onaj koji je rekao: »Osveta je moja i Ja ću je vršiti«. Samo Njemu jedinome je poznata sva tajna sveta ovoga i konačna čovekova sudbina. Čovek za sada ne može da se prihvati rešavanja nekog problema sa onim ponosnim osećanjem o svojoj nepogrešivosti — još se za tako nešto nisu ispunila vremena i vekovi. Sam I judski sudija mora da zna da on nije poslednji sudija, on mora da zna da je i sam grešnik, terazije i tegovi u njegovim rukama su apsurd ako se on sam, držeći u rukama terazije i tegove, ne bude poklonio zapovestima o velikoj i neodgonetnutoj tajni i ako ne bude potražio izlaza u onom što je jedini mogući izlaz — u Milosrđu i Ljubavi. Čoveku je taj izlaz ponuđen da ne bi propao od očajanja, zbog toga što ne može da shvati tajanstvene i kobne puteve neizbežnog zla. To je pesnik genijalno prikazao u jednoj genijalnoj sceni romana još u njegovom pretposlednjem delu, u sceni kada nam je prikazao tešku bolest junakinje romana kada se zločinci i neprijatelji pretvaraju u bića višeg reda, kada postaju braća koja su sve oprostila jedni drugima, u bića koja su snagom uzajamnog praštanja uspela da odbace od sebe laž, krivicu i zločin, u bića koja su u potpunosti opravdala sebe već samom svešću da imaju prava na sve to. Ali

zatim, na kraju romana u mračnoj i strašnoj slici pada čovekovog duha koji korak po korak pratimo u slikama onog užasnog stanja kada zlo, pošto je zavladalo čovekovim bićem sputava svaki njegov pokret, paralizuje svaki pokušaj otpora, svaku misao, svaku volju za borbu protiv mraka koji se spušta na dušu a duša ga prima željno, sa strašću za osvetom, prima ga umesto svetlosti — u tim umetničkim slikama ima beskrajno mnogo poučnog za ljudskog sudiju, za onoga koji drži terazije i meri i ima svega toga u tolikoj meri da će on moći da zavapi u strahu i nedoumici: Ne, nije uvek moja osveta i neću je ja uvek vršiti« — i neće onda nečovečno suditi za zločin palome zločincu koji je prenebregao večni, svetli izlaz na koji mu je bilo ukazano, koji je svesno sve to odbacio. Barem neće se uhvatiti samd za slovo zakona...

Ako mi imamo književna dela ovakve snage misli i umetničkog izraza zašto se ne bi kod nas kasnije mogla roditi i svoja nauka, zašto ne bismo mogli imati i svoja ekonomska i socijalna rešenja, zbog čega nam Evropa odriče samostalnost i naše pravo na svoju sopstvenu reč — to su pitanja koja se nameću sama po sebi. Nemoguće je pristati na smešnu pomisao da je nas prirođa obdarila jedino literarnim sposobnostima. Sve je ostalo — navodno — pitanje istorije, okolnosti, uslova, vremena. Tako bi barem mogli da razmišljaju naši poklonici Evrope u očekivanju šta će na to sve reći pravi Evropl jani...

IV
SPAHIJA KOJI PRIMA VERU U BOGA OD MUŽIKA

Sada pošto sam izrazio svoja osećanja možda će čitaoci bolje razumeti kako je na mene delovalo otpadništvo takvog pisca i njegovo izdvajanje iz ove velike ruske, opšte stvari — kakva je rat za oslobođenje ugnjetenih — i ona njegova paradoksalna nepravda koju je on učinio narodu u nesrećnom osmom delu svoga romana koji je i posebno objavljen. On prosto narodu oduzima sve ono što je njemu najdragocenije, on ga lišava osnovnog smisla njegovoga života. Njemu bi neuporedivo prijatnije bilo da naš narod nije pošao onako iskreno u pomoć svojoj braći koji stradaju za veru. U tom smislu on poriče čitavu ovu pojavu bez obzira na svu njenu očevidnost. Naravno, sve je to izraženo preko fiktivnih likova junaka romana ali

ponavljam, sve je jasno, vide se i shvatanja samoga autora. Istina je, ova je knjižica iskrena, autor govori iz duše. Čak i one najškakljivije stvari (a tamo ima tih škakljivih stvari) tu stoje kao nešto obično tako da čitalac, bez obzira na sve to što je mučno, prihvata sve to kao prostodušne reči i ne dopušta mogućnost da tu može biti nekih podmetanja. Pa ipak, ja tu knjižicu ne smatram za nešto baš sasvim bezazleno. Ona za sada, razume se, nema i ne može ni da ima nikakvog uticaja — ona jedino može da bude neki impuls nekoj od ovih naših izdvojenih grupica. Ali sama činjenica da ovakav pisac piše ovako kako piše — jeste jedna žalosna čin jcnica. To je žalosno u pogledu budućnosti. Uostalom, bol je je da pređem na stvar: ja hoću da prigovorim i ukazaću na to što me je posebno zapanjilo.

Uostalom, pre svega reći ću nešto o Ljevinu — to je očevidno glavni junak romana, u njemu je izraženo sve ono pozitivno što stoji u suprotnosti sa svim onim nenormalnim od čega su stradali i postradali drugi likovi u romanu i po svemu sudeći on je bio autoru potreban da bi sve to mogao da izrazi. Međutim, Ljevin nije nikako savršen, njemu još uvek nešto nedostaje i autor se pozabavio time da i to reši kako njegov Ljevin ne bi više pobuđivao nikakvog dvoumljenja ili sumnje. Čitalac će kasnije razumeti zbog čega se ja na ovom zadržavam i zbog čega ne prelazim pravo na stvar.

Ljevin je srećan, roman se završava u trenutku kada njegova slava dostiže vrhunac, ali njemu nedostaje nešto unutrašnje — on ne nalazi duhovnoga mira. Njega muče večni ljudski problemi: o Bogu, o večnom životu, o dobru i zlu i slični problemi. On se muči zbog toga što ne može da poveruje, on ne nalazi mira u onom u čemu svi nalaze mira — u interesu, u obožavanju sopstvene ličnosti ili ličnih ideala, u samoljublju i sličnom. To je znak velikodušnosti, zar ne? Ali od Ljevina se nešto manje i nije moglo očekivati. Postaje jasno uzgred da je Ljevin mnogo čitao: on poznaje filozofe, pozitiviste i prosto prirodnjake. Njega ništa ne zadovoljava, naprotiv, sve ga baca u još veću zabunu i on, u vreme kada nije zauzet poslovima oko imanja, beži u šume i obližnje šumarke, gnevi se, i čak i svoju Kiti ne uvažava onoliko koliko bi trebalo da je uvažava. I evo, on jednom sreće mužika koji, kazujući mu o dvojici mužika koji su u moralnom pogledu različiti — o Mitjuhi i Teokaniču — kaže ovako:

«... Zar Mitjuha da ne dobije svoje! Taj će navaliti i dobiće svoje!

Taj hrišćansku dušu neće požaliti a čiča Teokanič, taj ne dere kožu čoveku s leđa? Nekome da na dug, nekome i sasvim oprosti. Ali i kada on sam nema opet je čovek!

— Ali zašto da oprašta?

— Pa tako, znači da su ljudi različiti, neko živi samo za sebe baš kao taj Mitjuha, samo sebi nabija trbuh — a Teokanič je pravičan starac. On živi za dušu, on na Boga misli.

— Kako to — na Boga misli? Kako to za dušu živi? — gotovo j e uzviknuo Lj evin.

— Zna se kako, po pravdi, kako Bog zapoveda. Ta ljudi su različiti... Evo, i vi, na primer, i vi nećete čoveku učiniti nažao.

— Da, da, zbogom! — reče Ljevin gušeći se od uzbuđenja, zatim se okrete, uze svoj štap i žurno pođe prema kući...»

On je, uostalom, opet pošao u šumu, legao je ispod jasike i počeo je da misli obuzet nekakvim ushićenjem. Reč je bila pronađena, sve večne zagonetke su bile rešene i to jednom običnom reči ovoga mužika: »Živeti za dušu, Boga ne zaboravljati«. Mužik mu, razume se, nije rekao ništa novo, sve je to on odavno i sam znao, ali mužik ga je naveo na misao i ponudio mu je rešenje u najmučnijem momentu Zatim je usledio čitav niz Ljevinovih rasuđivanja, tačnih i jasno izraženih rasuđivanja. Ljevinova misao se sastoji u ovome: zbog čega umom tražiti ono što život sam nudi, što je u životu dato, i sa čim se svaki čovek rađa i čemu (čak i mimo svoje volje) svaki čovek mora da teži. Svaki čovek se rađa sa svešću, sa pojmovima o dobru i zlu, pa prema tome — čovek se rađa neposredno i sa tim smislom za život sa osećanjem cilja u životu: živeti dobra radi i mrzeti na svako zlo. Sa tim se rađa i mužik i spahija, i Francuz i Rus i Turčin — svi oni poštuju dobro. (NB — iako svi oni to čine strogo na svoj način). Ja sam — kaže o tome Ljevin — sve to hteo da upoznam uz pomoć matematike, uz pomoć nauke i razuma, ili sam očekivao čudo, međutim, sve mi je to dato, sve je to rođeno zajedno sa mnom. A da je to dato od života za to postoje neposredni dokazi: svi na svetu shvataju ili mogu da shvate da treba voleti bližnjega kao samoga sebe. U takvom se znanju u suštini skriva i čitav ljudski zakon kako nam je to kazao i Sam Hristos. Međutim, to znanje je urođeno, prema tome ono nam je dato, jer razum ni na koji način ne bi mogao da nam da takvo znanje — a zbog čega je to tako? Zbog toga što »ljubiti bližnjega«, ako je suditi po

razumu, ispada nerazumno.

»Odakle meni sve to? (Pita Ljevin). Jesam li ja razumom došao do toga da treba bližnjega ljubiti i da ga ne treba tlačiti? Meni su to rekli još u detinjstvu i ja sam radosno poverovao u to zato što su mi rekli ono što je već postojalo u mojoj duši. A ko je to otkrio? Razum nije. Razum je otkrio borbu za opstanak i zakon koji nalaže da gazimo sve koji stoje na putu zadovoljenja naših želja. To je zaključak razuma. A to da treba voleti drugoga — to nije otkrio razum zbog toga što je nešto slično nerazumno«.

Dalje se Ljevin setio nedavne scene sa decom. Deca su grejala malinu u čašieama na sveći i nalivala su sebi kao iz ibrika mleko pravo u usta. Majka ih je zatekla na delu i prekorila ih je rekavši im da ako budu upropastili sudove i prolili mleko neće više imati ni sudova ni mleka. No, deca očevidno nisu u sve to mogla da poveruju, jer »nisu mogla da shvate čitav obim svega onoga što im je na raspolaganju, ona nisu mogla da predstave sebi da je to što oni uništavaju u isto vreme ono čime upravo i žive«.

»To je sve tako, tako je to samo po sebi — mislila su deca — tu nema ničeg važnog ni značajnog zbog toga što je to tako oduvek bilo i tako će i biti. I uvek će biti tako — jedno isto. Mi o tome nemamo šta da mislimo, to je gotova stvar, mi hoćemo da izmislimo nešto svoje i nešto sasvim novo. Evo, mi smo izmislim da stavimo malinu u čašicu i da je grejemo na sveći i da pravo u usta kao iz ibrika nalivamo mleko jedan drugome. To je novo i zanimljivo i nije nikako gore od onog kada se pije iz čašica«.

»Zar i mi ne činimo isto, zar i ja to nisam činio kada sam uz pomoć razuma tražio značenje prirodnih sila i smisao čovekovog života?« — nastavljao je Ljevin.

»I zar ne čine isto i sve filozofske teorije kada uz pomoć misli čoveka na čudan i nesvojstven način dovode do znanja o onome što je njemu davno poznato, što čovek tako dobro zna da bez toga i ne bi mogao da živi. Zar se ne vidi jasno iz nastajanja teorije kod svakog filozofa da on unapred zna i to sigurno kao i mužik Fjodor sve ono što čini osnovni smisao života, zar nije jasno da se on tim svojim spekulativnim naporima samo vraća onome što je svima poznato.

No, da pustimo onda decu neka sama steknu, neka načine posude i neka pomuzu mleko i tako dalje. Da li bi se i tada bavila

nestašlucima? Ona bi pomrla od gladi. No, pustite nas sa našim strastima i mislima bez pojmova o jedinom Bogu i Tvorcu! Ili bez pojmova o onome šta je dobro, bez objašnjenja o prirodi moralnoga zla.

Hajde, stvorite bez takvih pojmova nešto!

Mi samo zbog toga rušimo što smo duhovno siti. Baš kao deca!«.

Jednom reči, sumnje su nestale i Ljevin je poverovao — no u šta? On to još uvek ne ume jasno da odredi, ali on veruje. No, da li je to vera? On sam sebi s radošću postavlja pitanje: »Je li moguće da je to vera?«. Treba pretpostaviti da još uvek nije. Pa i više od toga: malo je verovatno da takvi kao što je Ljevin mogu da imaju prave vere. Ljevin voli da kaže za sebe da je on narod ali on je samo gospodin, moskovski gospodin srednjeg ili višeg kruga čiji je istoričar i bio uglavnom grof Tolstoj. Mužik nije rekao Ljevinu ništa novo, ali on ga je naveo na ideju a od te ideje je i započela vera. Već po tome je Ljevin mogao da vidi da on nije narod u pravom smislu i da ne bi trebalo da govori za sebe: ja sam narod. Ali o tome ćemo kasni je. Ja samo hoću da kažem da ovakvi kao što je Ljevin, ma koliko živeli s narodom ili u blizini naroda, nikada neće postati narod — pa i više od toga: oni neće shvatiti narod u najbitnijim stvarima. Nije dovoljno samo visoko mišljenje o sebi ili jednostavni akt volje koja je još i tako ćudljiva pa da se postane narod. Neka je on spahija i to spahija koji i sam radi i zna seljačke poslove — zna da kosi i da zapregne taljige, zna takođe da se uz med u saću služe sveži krastavci pa ipak, bez obzira na sve to, u njegovoj duši ostaje nešto što bih ja nazvao praznim provođenjem vremena — takvim provođenjem vremena u fizičkom i duhovnom smislu koje mu je, ma koliko se on tome opirao, ostalo u nasleđe i to je ono što narod vidi kod svakog gospodina, jer — narod na sve gleda svojim očima. No i o tome ćemo kasnije. A svoju veru on će izgubiti, opet će je uništiti sam i neće tome proći mnogo vremena: pojaviće se opet neki novi čvor i sve će se srušiti odjednom. Kiti je krenula i spotakla se i eto, zbog čega se ona spotakla? Ako se spotakla znači da nije mogla da se ne spotakne, sasvim je jasno da se ona morala spotaći zbog toga i zbog toga, na primer. Jasno je da je tu sve zavisno od zakona koji se mogu u strogom smislu odrediti. A ako je tako onda znači svuda se može primeniti nauka. No, gde je Promisao? U čemu je njegova uloga? Gde je ljudska odgovomost? A ako Promisla nema

kako onda ja mogu da verujem u Boga i tako dalje. Uzmite pravac i zaputite se u beskraj. Jednom reči, ta čestita duša je dokona i haotična duša, inače junak ne bi bio savremeni mski intelektualac, gospodin iz onih srednjih i viših plemićskih krugova.

On dokazuje sve to blistavo samo jedan čas nakon nalaženja vere, on dokazuje da ruski narod uopšte ne oseća ono što mogu da osećaju ljudi uopšte, on gazi dušu toga naroda na najdrskiji način pa i više od toga — on izjavljuje da ne oseća nikakve samilosti prema ljudskoj patnji. On kaže da »neposrednog osećanja prema ugnjetenim Slovenima nema i ne može ga ni biti« — to jest ne samo kod njega nego takvog osećanja nema ni kod drugih Rusa — a ja sam — veli on — sam narod. Suviše jeftino ta gospoda cene ruski narod! Uostalom — to su procenjivači na stari način. Nije prošao ni jedan sat kako je stekao vem a malina je opet počela da se greje na sveći.

GLAVA TREĆA

I
RAZDRAŽLJIVOST SAMOLJUBLJA

Dotrčala su deca i javila su Ljevinu da su stigli gosti — »jedan, evo, ovako maše rukama«. Pokazalo se da su gosti stigli iz Moskve. Ljevin ih je smestio ispod drveća, doneo im je meda u saću sa svežim krastavcima i gosti su odmah prionuli na med i — na istočno pitanje. Sve je to bilo imajte na umu prošle godine i setite se: Černjajev, dobrovoljci, prilozi. Razgovor postaje sve življi, jer svi hitaju onom najvažnijem. Sagovomici su, osim dama, prvo jedan profesorčić iz Moskve, čovek drag ali priglup. Zatim je tu i čovek (tako je on prikazan) ogromnog uma i velikih znanja, Sergej Ivanovič Koznišov, Ljevinov brat po majci. Taj je tip u romanu prikazan vešto i na kraju nam je sasvim jasan (to je čovek iz četrdesetih godina). Sergije Ivanovič se bio upravo sav posvetio aktivnostima u korist Slovena i komitet je na njega uveliko računao tako da je teško shvatiti, ako se imaju na umu događaji od prošloga leta, da je on mogao da ostavi sve i da čitave dve sedmice provede u selu. Istina, u tom slučaju, ne bi ni bilo ovog razgovora na pčelinjaku u vezi sa ovim nacionalnim pokretom, pa, prema tome, ne bi bilo ni osmog dela romana, koji je i napisan upravo zbog ovoga razgovora. Vidite, taj Sergije Ivanovič je pre nekih dva ili tri meseca objavio u Moskvi nekakvu naučnu knjigu o Rusiji, koju je dugo pisao i u koju je polagao velike nade, ali, knjiga je potonula i to na sraman načim — niko ništa nije rekao o toj knjizi, prošla je nezapažena. I eto, tada se Sergije Ivanovič predao aktivnostima u korist Slovena i to sa takvim žarom kakav se od njega nikako ne bi mogao očekivati. Ispada, prema tome, da se on nije prirodno predao svemu tome, taj njegov žar prema Slovenima to je samo — ambition rentree[16] i ništa više i vi već predosećate da je Ljevin i morao biti pobednik kada je u pitanju neko takav. Sergije Ivanović je i u prethodnim poglavljima bio prikazan na komičan način i to veoma vešto, ali u ovom osmom delu je već sasvim jasno da je zamišljen samo s tom namerom da na kraju romana posluži kao pijedestal Ljevinovoj veličini. Ali kao lik on je sasvim uspeo.

Ali najmanje uspeli lik — to je lik staroga kneza. On tu sedi i jednako raspravlja istočno pitanje. On je neuspeo u čitavom romanu, ne samo u sceni gde se raspravlja ovo istočno pitanje. To je pozitivni lik u romanu koji je uveden da izrazi na svom primeru pozitivnu lepotu — razume se, ne grešeći protiv realizma: on je čovek sa slabostima, tu su i njegove smešne strane ali on je dostojanstven, veoma dostojanstven. On je i dobro srce ovoga romana i razum romana, ali nije to onaj fonvizinovski razum koji kada jednom krene jednako sipa, kao učeni magarac sve same ra zumne i trezvene misli. Ne, ovde ima i humora i uopšte Ijudskih osobina. Najzabavnije od svega je to što je ovom starom čoveku namenjena uloga onoga koji oličava oštroumlje. On je prošao školu života, otac je mnogobrojne iako već zbrinute dece i on pod starost na sve oko sebe gleda sa nekim blagim osmehom mudraca, osmehom koji je uostalom, daleko od toga da bude krotak i nevin. On će dati savet ali čuvajte se igre njegovoga uma: on zna i da odbrusi. I eto, tu je i ta nevolja: on je zamišljen kao oštrouman čovek zdrave pameti i sam Bog zna kako — on nije oštrouman nego je naprotiv banalan. Istina, on se upinje u toku čitavog romana da kaže nešto oštroumno, ali sem te želje ništa drugo mu ne polazi za rukom. Čitalac je na kraju spreman da mu iz delikatnosti prizna i te pokušaje, da mu, da i tako kažemo, prihvati te napore u pravcu oštroumlja, kao neku vrstu oštroumlja, ali najgore je to što je ovaj isti lik u osmom delu romana koji je i posebno objavljen, određen da izrazi i sve ono što je, recimo i to, opet ne mnogo oštroumno (u tome je stari knez dosledan svome karakteru) ali što je cinizam i huljenje na jedan deo našega društva i na naš narod u celini. Umesto čoveka dobrog srca pred nama je član kluba koji negira ruski narod i sve ono što je u njemu dobro. Oseća se ona razdražljivost Ijudi iz klubova, nekakva staračka žučnost. Uostalom, političke teorije staroga kneza nisu nimalo nešto novo. To je po stohiljaditi put ponovljeno sve ono što možemo čuti svakoga dana:

»— Evo i ja — rekao je knez — ja sam živeo u inostranstvu, čitao sam novine i priznajem do ovih masakra nad Bugarima nikako nisam mogao da shvatim zbog čega su svi Rusi tako odjednom zavoleli braću Slovene a ja prema njima ne osećam ni malo Ijubavi? Jedino sam zbog toga, pomišljao da sam ja nekakav izrod (to on, vidite li, hoće da bude duhovit — zamislite samo može li on da pomisli o sebi

da je izrod!) ili je možda Karlsbad na mene tako delovao (to je posebna duhovitost). Ali evo, došavši ovamo ja sam se umirio (kako i ne bi!) vidim da osim mene ima još ljudi koji se interesuju samo za Rusiju a ne i za braću Slovene«.

Evo, to je ta duboka misao! Treba se interesovati samo za Rusiju. I tako to pomaganje Slovenima nije neki ruski problem — kada bi on priznao da je to ruski problem ne bi govorio da se treba interesovati samo za Rusiju, jer interesovanje za Slovene bi u takvom slučaju značilo i interesovanje za Rusiju i njenu buduću misiju. Osobina tih kneževih gledišta se izražava u toj uskosti sa kojom on gleda na ruske interese. To smo čuli, to smo hiljadu puta čuli a u izvesnim krugovima se tako nešto jedino i može čuti. Ali evo, međutim, i onog što je mnogo gore — to je razgovor koji je vođen nekoliko minuta ranije. Stari knez pita Sergija Ivanoviča:

»— ... Hrista radi, objasnite mi Sergije Ivanoviču, kuda odlaze svi ti dobrovoljci i protiv koga oni ratuju?...

— Protiv Turaka — spokojno se nasmeja i reče Sergije Ivanovič...

— A ko je to Turcima objavio rat? Ivan Ivanovič Ragozov i grofica Lidija Ivanovna sa gospođom Štal?«

Eto, omaklo mu se. Vi, razume se, shvatate da je sve vodilo tome, on je radi toga, može biti, i iz Karlsbada požurio ovamo. Ali to je već pitanje druge vrste i to što je knez i o tome zapodenuo razgovor nije nešto mnogo lepo. Naravno, nije ni ta ideja nova ali zbog čega se ona opet ponavlja? Prošle zime su mnogi, kojima je to bilo potrebno, tvrdili da je neko u Rusiji objavio rat Turcima. Ovo su pakosno isticali ali ova sitna ideja nije dugo potrajala, ona se tu i tamo sretala i vratila se onima koji su je i bili smislili. To je bilo zbog toga što apsolutno niko nije u Rusiji u toku prošle godine objavljivao rat Turcima i tvrditi nešto slično to bi bilo u najmanju ruku preuveličavanje. Istina, Sergije Ivanovič i dalje zbija šale ali naivni i čestiti Ljevin, kao pravo enfant terrible direktno kazuje ono što je starom knezu na pameti.

»— Niko nije objavio rat ali ljudi saosećaju sa patnjama bližnjih i žele da im pomognu — rekao je Sergije Ivanovič.

— No, knez ne govori o pomoći — reče Ljevin zauzimajući se za tasta — nego o ratu. Knez kaže da čestiti ljudi ne mogu uzeti učešća u ratu bez dozvole vlade«.

Da li sada vidite o čemu to Ljevin brine? Stvar se već postavlja

sasvim otvoreno i povrh svega sve je ob jašnjeno onom glupom doskočicom Katavasova. Evo šta Ljevin dalje kaže:

»— Moja j e teorija ovakva: rat je s jedne strane takva zverka, surova i užasna stvar da ni jedan čovek da i ne govorim o hrišćaninu, ne može lično i na svoju odgovomost da donese odluku o početku rata, to može samo vlada da učini koja radi toga i postoji i samo ona može da uđe u rat ako ga već ne može izbeći. S druge strane, tako kažu i nauka i zdrav razum, u tim državnim stvarima a posebno u onim koje se tiču rata, građani moraju da se odreknu svoje lične volje.

Sergije Ivanovič i Katavasov su sa gotovim primedbama počeli da govore istovremeno.

— Ta u tome je vic baćuška, što postoje i takvi slučajevi kada vlada ne izvršava volju građana i tada je dmštvo dužno da pokaže svoju volju — rekao je Katavasov.

Ali Sergije Ivanovič se nije, to je bilo jasno, slagao sa ovakvom primedbom..

Jednom reči, kaže se i to se potvrđuje da je neko doista u Rusiji u toku prošle godine bio objavio rat Turcima i to mimo volje vlade. Sa takvim umom kakav je Ljevinov um čovek bi mogao da se doseti da je Katavasov budala, da takvih Katavasovih ima svuda i da je onaj prošlogodišnji pokret bio nešto suprotno od toga baš zbog toga što je to bio pokret širokih nacionalnih razmera — nije to bila neka igra opozicije, to je bilo nešto naše, nešto msko. Ali Ljevin je uporan u svome, on je dosledan u samooptuživanju, njemu nije stalo do istine nego do onoga što je sam izmislio. Evo kako on na kraju završava u svojim razmišljanjima u vezi s ovim:

»... On (Ljevin) govorio je kao i Mihajlič, kao i narod koji je izrazio svoju misao prema predanju, u pozivu Varjazima: »Budite nam kneževi i vladajte nad nama. Mi vam s radošću obećavamo da ćemo vam biti pokorni. I sav trud i sva poniženja, sve žrtve mi uzimamo na sebe — ali suditi i odlučivati nećemo mi«. I sada se narod, po rečima Sergija Ivanoviča, odricao tog prava koje je kupljeno po tako velikoj ceni.

»On je još hteo da kaže da ako je javno mnenje takav nepogrešivi sudija zbog čega onda i revolucija ili komuna ne bi bili isto tako nešto zakonito kao što je i ova akcija u korist Slovena...?«.

Jeste li čuli? Nikakvi razlozi ne mogu da zbune ovu gospodu, to ne

mogu da učine i najočevidnije činjenice. Ja sam već rekao da je bilo bolje da knez i Ljevin nisu iznosili ovakve optužbe ali kome nije jasno da je jedan — uvređeno samoljublje a drugi — paradoksalista. Uostalom, možda je i kod Ljevina u pitanju uvređeno samoljublje jer nije jasno čime bi se moglo tako odjednom uvrediti ljudsko samoljublje! Međutim, stvar je jasna, optužbe su bile bez osnova, takve optužbe ne može ni biti jer ona nema ni svoj raison d'etre. Činjenice su govorile nešto drugo.

II
TOUT CE QUI N'EST PAS EXPRESSEMENT PERMIS EST DEFENDU[17].

Turskoj je u toku prošle godine bio objavljen rat ali nije ga objavila Rusija niti bilo ko drugi u Rusiji; rat su objavile slovenske zemlje i njihovi kneževi i vladari, to jest suvereni, srpski knez Milan i crnogorski knez Nikola koji su krenuli protiv Turske zbog nečuvenih ugnjetavanja, zverstava, pljačke i masakra koji su sprovođeni od strane Turske nad njenim slovenskim podanicima, posebno nad Hercegovcima koji su bili prinuđeni da zbog takvih zverstava ustanu protiv porobljivača. Ta nečuvena mučenja i ti masakri su postali poznati čitavoj Evropi — ona je bila obaveštena šta se čini sa Hercegovcima. Vesti o tim užasima su stigle i kod nas u Rusiju, o njima zna inteligencija a kasnije se to sve znalo i u narodu. O tim nečuvenim postupcima čulo se svuda. Stigle su vesti prema kojima stotine hiljada ljudi, staraca, bremenitih žena, dece koja su ostavljena na milost, ostavljaju svoja ognjišta i beže iz Turske u susedne zemlje gde stignu, putuju bez hleba, bez krova i bez odeće vođeni onim životinjskim strahom za opstanak. Knez, Crkva i crkveni dostojanstvenici su podigli glas u zaštitu nesrećnika i počeli su da prikupljaju pomoć za njih. Počeo je da prilaže i naš narod, pomoć je stizala u određena mesta, u redakcije časopisa, u odseke bivših slovenskih komiteta — i u svemu tome nije bilo ničeg nezakonitog, nečeg nemoralnog ili onog što je upereno protiv vlade. Naprotiv, sasvim se slobodno može reći da je u svemu tome bilo samo dobrog. Što se tiče slovenskih kneževa koji su krenuli u rat protiv

Turske tu Rusija niti ko u Rusiji ne može reći da je zbog toga kriv.

Istina, jedan od tih vladara upravo srpski knez Milan nije bio potpuno samostalan kao vladar, on se nalazi u odnosu prema sultanu u nekoj vrsti vazalske podčinjenosti i jedne ruske novine su mu oštro zamerile zbog toga što se on tako reći ponaša kao pobunjenik i još — da bi ga zbunile i postidele te su novine tvrdile da je ustao protiv svoga »sizerena«. No, sve je to bila lična stvar samoga kneza Milana i on jedini može za sve to đa snosi odgovornost. Rusija niti ko drugi u Rusiji nisu nikome objavili rat u toku prošle godine, pa, prema tome, nisu ništa skrivili sultanu. Pomoć je, međutim, jednako stizala, ali to je već nešto sasvim drugo. I eto, odjednom je jedan ruski general koji u to vreme nije bio zauzet drugim obavezama, čovek još mlad koji je tek u činu general-majora ali koji se istakao u operacijama u srednjoj Aziji, krenuo po sopstvenoj volji u Srbiju i ponudio je svoje usluge knezu Milanu. On je bio primljen u službu ali nije postao glavnokomandujući u srpskoj vojsci, kako se kod nas pričalo o Rusiji — a takve glasine su se dugo mogle čuti. Tada su krenuli i ruski dobrovoljci, kojih je nema sumnje bilo i pre Černjajeva, i započelo je prikupljanje i slanje pomoći što je prihvatila čitava Rusija. Dobrovoljaca je u toku prošle godine bilo nekoliko hiljada, to nije Bog zna koliko ali njih je u Srbiju pratila apsolutno čitava Rusija, posebno narod, i to pravi narod a ne samo besomučnici i vetrogonje kako na tome insistira ozlojeđeni Ljevin — za njega su i dobrovoljci nekakvi besomučnici. Ali to nije bilo tako, nije se sve to zbivalo negde iza leđa, to je svima poznato i svi su mogli da se uvere i čitavoj Rusiji je postalo jasno da je ta stvar — pravedna stvar. Narod je pokazao toliko plemenitosti, saosećanja i razboritosti da će čitav taj pokret iz prošle godine u korist Slovena nesumnjivo ostati jedna od najlepših stranica njegove istorije. Uostalom, braniti narod od Ljevina, dokazivati Ljevinima da sve to nisu bili besomučnici i vetrogonje nego ljudi svesni svojih obaveza — sve to dokazivati je po mom mišljenju, nepotrebno i izlišno pa i više od toga — to je nešto ponižavajuće za sam narod. Što je najvažnije sve je to rađeno otvoreno, pred očima svih: objavljivane su poražavajuće činjenice, karakteristične činjenice koje su zabeležene i zapamćene i koje neće biti zaboravljene — činjenice koje se neće moći osporiti. No, o narodu ćemo kasnije, a što se tiče dobrovoljaca među njima je bilo, pored onih uzvišenih primera samopožrtvovanja u korist bližnjega (NB — Kirjejev), i usijanih glava, ljudi željnih avantura, pijanica i sličnih. Sve

je to bilo onako kako je oduvek i svuda bivalo. Istina, još nije poznato koliko je takvih lola i pijanica, ako je takvih bilo među dobrovoljcima, koliko je kažem takvih izgubljenih ljudi tamo ostavilo svoj život za veliku stvar — kada bi se sve to znalo ne bi se na njih samo bacalo blatom. Ali tvrditi da su svi prošlogodišnji dobrovoljci bili lole, pijanice i izgubljeni ljudi — to u najmanju ruku nema smisla jer, opet moram da ponovim, nije se sve zbivalo iza leđa, svi su mogli da vide o čemu se radi. No, u svakom slučaju u toku prošle godine niko u Rusiji nije bez znanja vlade objavio rat nekoj susednoj državi i to je apsolutno jasno. Ivan Ivanovič Ragozov i grofica Lidija Ivanovna nisu mogli da objave rat Turcima čak i da su to hteli. I više od toga, oni nisu čak ni dobrovoljce skupljali, nisu nikoga pozivali, svak je išao potpuno dobrovoljno i to je apsolutno svima poznato. Ali oni su pomagali dobrovoljce i osim toga slali su u slovenske zemlje novac za pomoć unesrećenim, masakriranim i unakaženim ljudima, oni su još i pomagali novcima i one koji su štitili pobunjenike — da toga je bilo, o, bilo je toga uz najrevnosnije želje da Turci krvopije što pre sebi slome vrat — da, kažem, toga je apsolutno bilo! Ali, čitav problem je u ovome: da li je to bila objava rata? Ako nije da li je onda zabranjeno od strane vlade da se pomažu novcima oni koji se bore za hrišćane, da li je to zabranjeno želeti da Turci što pre sebi slome vrat? Ponavljam, nikako ne mislim da je sve to zabranjeno, sve je rađeno otvoreno, svi su mogli sve da vide, u svemu da učestvuju, a dobrovoljci su dobijali svoje pasoše od te iste vlade. Uostalom, ja ne znam možda i postoji takav zakon koji kaže da »građani privatno ne mogu uzimati učešća u ratu bez dozvole vlade«, to jest da ne mogu stupati u službu kod stranih vladara bez posebne dozvole svoje vlade. Možda stvarno postoji takav neki zakon, koji je veoma star zakon i koji još uvek nije ukinut, ali vlada bi i sama mogla da koristi prava koja joj takav zakon daje — zbog čega bi Ljevin trebalo da se u to meša? Šta on ima s tim? Međutim, njega upravo to uzbuđuje...

— Pardon, monsieur, mais il me semble que tout ce qui n'estpas expressement defendu estpermis.

— Au contrairem-r: tout ce qui n’est pas expressement permis est defendu[18].

To je kraći komični dijalog čoveka reda sa čovekom nereda koji se zbiva u Francuskoj. Ali poredak je postavio takvog tumača reda, on ga

tumači i štiti, on je lice kome je namenjena takva uloga. Šta pak ima Ljevin s tim? Kakav je on specijalista u tim stvarima? On se jednako plaši da se ne izgubi nekakvo pravo. Međutim, čitav narod je saosećajući sa ugnjetenim hrišćanima sasvim dobro znao da je u pravu i da ništa ne čini što je protiv volje svojega Cara, svim svojim srcem narod je bio uz svoga Cara. Da, narod je toga bio svestan. Tako su mislili i svi oni koji su pomagali dobrovoljce. Niko se nije zavaravao takvom pomišlju makar i duboko u sebi da je cela stvar nešto što je u suprotnosti sa voljom vlade. Carska reč je očekivana s nestrpljenjem i u nju su polagane velike nade, svi su to predosećali i u tome se nisu prevarili. Optužba zbog objavljivanja rata je jednom reči fantastična optužba, ona je izrečena tako tek i ona se ne može održati.

No, Ljevin i knez i sami brane narod od takve optužbe Oni direktno negiraju učešće naroda u prošlogodišnjim akcijama i direktno kažu da narod nije ništa razumeo niti je mogao šta razumeti, sve su to veštački naduvali novinari radi obezbeđenja pretplatnika, to je navodno posebno organizovao Ragozov i slične stvari.

»Lično mišljenje tu ništa ne znači — rekao je Sergej Ivanovič. Nema tu nikakvih ličnih mišljenja kada je čitava Rusija — kada je čitav narod manifestovao svoju volju.

— Oprostite, ja to ne vidim. Narod o tome pojma nema — rekao je knez.

— Ne, tata... Pogledajte. Šta je bilo u nedelju u crkvi? — rekla je Doli koja je slušala ovaj razgovor...

— Ta, šta je to bilo u nedelju u crkvi? Svešteniku su naredili da to pročita. On je pročitao. Oni ništa nisu razumeli, uzdisali su kao i prilikom svake propovedi — nastavljao je knez. Zatim su im rekli da su se okupili u crkvi radi spasenja duše, no oni su tada izvadili po jednu kopejku i dali su. A za šta — to oni ni sami ne znaju«.

Takvo mišljenje je apsurdno, ono je u suprotnosti sa samim činjenicama, ali ovako iz kneževih usta ono se može lako objasniti: ono potiče od jednog od nekadašnjih narodnih tutora, od starog zemljoposednika koji ne može, makar i bio lično dobar čovek, da ne prezire svoje robove i da sebe ne smatra za nešto iznad njih — »uzdisali su — veld — i ništa razumeli nisu«. Ali, evo i Ljevinovog mišljenja, on ovde barem nije prikazan kao predstavnik starih

veleposednika:

»— Ja nemam šta da pitam — rekao je Sergej Ivanovič — videli smo i vidimo i sada stotine i stotine ljudi koji ostavljaju sve i polaze da služe opštoj i pravednoj stvari, oni stižu iz svih krajeva Rusije i direktno i jasno kazuju svoju misao, ističu svoj cilj. Oni daju svoj groš, odlaze i sami i otvoreno kažu radi čega su krenuli. Šta to znači?

— To znači, po mom mišljenju — rekao je Ljevin koji je počeo da se uzbuđuje — da će se u jednom narodu od osamdeset miliona uvek naći ne stotine kao sada, nego desetine hiljada ljudi koji su izgubili svoj društveni polozaj, dokonih i pustih ljudi koji su uvek spremni da stupe u bandu Pugačova, da krenu na Hivu ili u Srbiju...

— A ja tebi kažem da to nisu nekakve stotine i da to nisu dokoni ljudi, to su najbolji predstavnici naroda! — rekao je Sergej Ivanovič ljuteći se tako kao da brani ono poslednje što mu je ostalo. — A šta je sa darovima? Tu je čitav narod izrazio svoju volju.

— Ta reč »narod« je tako neodređena — rekao je Ljevin. — Sreski pisari, učitelji i možda jedan od hiljadu mužika tek znaju o čemu se tu radi. Ostalih osamdeset miliona kao i Mihajlič, ne samo što ne izražavaju svoju volju nego nemaju ni pojma o onome povodom čega bi trebalo da izraze svoju volju. Kakvo pravo mi imamo da kažemo da je to volja naroda?«.

Uopšte, trebalo bi to naglasiti jednom zauvek da su reči »volja naroda« u vezi sa onim prošlogodišnjim pokretom nešto neumesno, one ne kažu mnogo, pa čak precizno ništa i ne označavaju. Nije se u toku prošle godine manifestovala volja naroda nego njegovo veliko saosećanje, to je prvo — a drugo, došla je do izrašaja velika ljubav prema Hristu i treće — došlo je do izražaja narodno pokajan je, nešto slično velikom tugovanju

— pravo govoreći mislim da bi se to tako moglo nazvati. Ja ću sve ovo pobliže objasniti nadalje a sada ću samo dodati da mi je drago što iz Ljevinovih usta čujem i takve izraze u vezi sa prošlogodišnjim pokretom i dobrovoljcima kao što su stupiti u bandu Pugačova i slično. U najmanju ruku, ja takve misli nikako ne mogu da pripišem autoru i to mi je milo, jer mi je veoma jasno da autor ovde koristi prava umetnika: on je sasvim dobro osetio da ovaj razgoropađeni hipohondar Ljevin kao lik koji je on stvorio, i nije mogao u datom momentu da odoli svome karakteru, to jest nije mogao da se uzdrži od ruganja i vređanja

dobrovoljaca kao i čitavog ruskog naroda koji je ove ispratio na put. Pa ipak, pošto je narod optuživan u vezi sa prošlogodišnjim pokretom zbog svoje gluposti i ograničenosti, pošto se sve tome slično zaista moglo čuti svuda — mogla se čuti i ovakva aluzija u vezi sa bandama Pugačova, ja ću se ovde usuditi, koliko mi to moje mogućnosti budu dozvolile da neke stvari u vezi sa svim tim razjasnim: kako treba shvatiti tu enigmu naše svesne svenarodne prošlogodišnje akcije u korist Slovena? Jer, doista su od svega toga u nekim krugovima načinili čitavu enigmu: »kako to — neki vele — narod koji je tek koliko jučer čuo za te Slovene, narod koji pojma nema ni o geografiji ni o istoriji

— evo odjednom sada kreće da se bije za Slovene, kako je mogao taj narod da ih tako odjednom zavoli!«. Za tu temu su se, osim određenih krugova, uhvatili i sedi starci poput ovog starog kneza, uhvatili su se oni iz klubova i mnogo su se toj temi obradovali svi, pa i sam Ljevin, jer samo se tako može održati ono njegovo objašnjenje o tome da je čitav pokret veštački naduvana stvar i da to sve namerno čine izvesni ljudi u ime izvesnih ciljeva. Istina, tu je Sergije Ivanovič koji brani svest u tom nacionalnom pokretu — narodnu svest — nasuprot Ljevinu, ali on ne vrši taj svoj posao kako valja, on se mnogo uzbuđuje i uopšte — on je prikazan na komičan način. Međutim, cela ta stvar o svesnosti i razboritosti narodnoj u vezi s tim pokretom u korist ugnjetenih hrišćana je do te mere jasna da sam ja odlučio da osvetlim to sve, naime: kako bi trebalo po mom mišljenju gledati na celu tu stvar da ne bi bilo zabune i posebno — kako shvatati sve to da bi se izbegle enigme?

III
O NEPOGREŠIVOM POZNAVANJU NEPROSVEĆENOG I NEPISMENOG RUSKOG NARODA. BITNA SUŠTINA ISTOČNOG PITANJA.

Od samoga početka ruskoga naroda i njegove države, od vremena pokrštavanja ruske zemlje, polazili su njeni hodočasnici u sveta mesta, na Grob Gospodnji, na Atos, pa i dalje. Još u doba krstaških ratova putovao je u Jerusalim jedan ruski iguman i tamo ga je ljubazno dočekao jerusalimski kraj Baldvin, što je prekrasno opisano u

njegovom putopisu. A zatim je usledilo hodočasništvo na Istok u svete zemlje i to traje do dana današnjega. Među ruskim kaluđerima u današnjoj Rusiji ima mnogo onih koji su boravili na Atosu. Tako je taj zaostali i potpuno neprosvećeni ruski narod, što će reći, oni najzaostaliji mužici koji nisu znali ni o geografiji ni o istoriji apsolutno ništa — sasvim dobro znao da su sva sveta mesta i tamošnji istočni hrišćani pod vlašću nečastivih Agarjana, muslimana i Turaka i da svi ti hrišćani širom celog Istoka žive veoma teško. Sve to zna ruski narod i sve to prima skrušena srca; to je ruska nacionalna osobina stvarana tokom istorije; odlazak u sveta mesta ruski narod je oduvek visoko cenio i smatrao je takva pokajnička putovanja za podvig. Srce ga oduvek vuklo tamo — to je takođe istorijska činjenica. Ljudi bez groša u džepu, starci, ratni veterani, ostarele žene, nemajući pojma o geografiji odlazili su iz svojih zaselaka sa sirotinjskim zavežljajima na leđima i stvarno su uspevali ponekad posle mnogobrojnih nedaća, da se domognu svetih mesta. Kada su se vraćali u zavičaj njihova su kazivanja o tim dalekim stranstvovanjima slušana sa strahopoštovanjem. Uopšte uzeto, kazivanja o »bogougodnim stvarima« ruski narod mnogo voli. Mužici i njihova deca, varošani, trgovci, čak svi oni, rado slušaju takva kazivanja, svi oni osećaju divljenje i ushićenje. Na primer, postavlja se pitanje: ko je čitao praznične Mineje? Po neko u manastiru, neki profesor svetovnjak po dužnosti, ili još možda neki starčić osobenjak koji posti i odlazi na noćna bdenija. Teško je do toga i doći — treba moći kupiti, a probajte i zatražite da dobijete na neko vreme da pročitate u parohijskom domu — neće vam dati. I eto, verovali ili ne, u čitavoj ruskoj zemlji je rasprostranjeno znanje o prazničnim Minejima — o, naravno, ne poznaju svi celu knjigu — ali barem je svuda prisutan njen duh i recite mi — odakle to? To dolazi otuda što ima mnogo muškaraca i žena koji znaju da pričaju Žitija Svetih. Oni kazuju baš kao po prazničnom Mineju, ne umećući ni jednu suvišnu reč i svi ih pažljivo slušaju. Ja sam u detinjstvu i sam slušao takve priče pre nego što sam naučio da čitam. Ja sam sve slušao i kasnije u tamnici među zločincima koji su i sami slušali sa ganućem. Ta se kazivanja ne prenose preko knjiga nego usmeno. U tim kazivanjima i u kazivanjima o svetim mestima ima nečeg što je za ruski narod prilika da se pokaje i da se duhovno pročisti. Čak i oni najgori među ljudima, gulikože i izrabljivači osećali

su često neku čudnu i nezadrživu želju da pođu u stranstvovanja da se očiste radom i podvigom, da ispune neko davno dato obećanje. Ako nisu polazili na Istok ili u Jerusalim, oni su se upućivali u sveta mesta u Rusiji — u Kijev ili čudotvorcima na solovjeckim ostrvima. Njekrasov je stvarajući svoga velikog »Vlasa« kao veliki umetnik tako i postupio — zamislio ga je u verigama kao skitnicu koja se kaje. Ta je karakteristika kod našeg naroda jedna istorijska karakteristika i to treba imati na umu zbog toga što ničeg sličnog nema ni kod jednog evropskog naroda. Šta će od svega toga biti — teško je reći utoliko pre što se i našem narodu nameću preko škola i opismenjavanja, mnogi nesumnjivo novi problemi koji mnogo šta mogu da promene. Ali, za sada jedino pomoću nje — i samo, kažem, pomoću nje, pomoću te karakteristike je moguće objašnjavati onu zagonetku o prošlogodišnjem svesnom pokretu kod nas u korist »braće Slovena«, kako su se izražavali u toku prošle godine zvanično o tome i kako i sada to kažu ali s nekim podsmehom. Zaista, naš narod nije ništa znao o Slovenima, nije znao ne jedan od hiljade, kako kaže Ljevin, nego među tolikim hiljadama jedva da je bilo jednog koji je nešto bio načuo kao u prolazu da tamo negde postoje nekakvi Srbi, Crnogorci, Bugari i druga naša braća po veri. Ali je zato naš narod, i to čitav naš narod, ili barem njegova ogromna većina, čuo i dobro zna da postoje pravoslavni hrišćani pod jarmom Muhamedovim, da oni pate i da žive u nevoljama, naš narod zna takođe i to da se sveta mesta kao što su Jerusalim i Atos nalaze u rukama inoveraca. On je još pre dvadeset godina imao prilike da sluša o masakrima koji se sprovode nad istočnim hrišćanima, o porobljenim svetim mestima, kada je pokojni Gospodar započinjao rat protiv Turske a kasnije i protiv Evrope, rat koji se okončao na Sevastopolju. Tada je još na početku toga rata odjeknula odozgo velika reč o svetim mestima i narod je od toga doba zapamtio tu reč. Osim toga, još mnogo pre našeg prošlogodišnjeg pokreta u korist Slovena, započeli su novi masakri nad Slovenima i evo ima već godina dana kako se o tome govori i piše u Rusiji, ja sam lično imao prilike da čujem kako se postavlja i ovakvo pitanje — »Je li istina da Turčin ponovo diže glavu?«. Osim toga (iako je ovo razmišljanje pomalo udaljeno od teme), meni se čini da i vreme svemu tome ide na ruku — hoću da kažem ide na ruku tom prošlogodišnjem nacionalnom pokretu. Relativno je dosta vremena prošlo od

oslobođenja seljaka, prošle su, eto, godine — i šta je to narod od svega toga video u svojoj sredini? Video je kako se iz dana u dan povećava pijančenje, kako sve više ima kulaka i gulikoža, video je bedu oko sebe i često zverski lik koji ga motri — o, mnogima je srce pritiskala tuga, tuga pokajanja i samooptuživanja, mnogi su poželeli da nađu nešto lepše i svetije... I evo, odjednom se razlegao glas o ugnjetenim hrišćanima, o mučenicima za Crkvu i za veru, glas o hrišćanima koji ne žale svoje glave Hrista radi, koji su spremni da ponesu krst — jer ako bi se oni odrekli Krsta svojega i primili islamsku veru svega bi bili pošteđeni pa i nagrađeni — i sve je to, razume se, narodu postalo poznato. Javili su se apeli za prikupljanje pomoći, zatim se pronela vest o ruskom generalu koji je pošao u pomoć hrišćanima, počeli su da se okupljaju dobrovoljci — i sve je to izazvalo duboki potres u svesti naroda. Da, to je bio potres, kao što sam gore rekao, jer — to je bio poziv na pokajanje, na skrušene molitve i ispaštanje. Ko nije mogao lično da pođe doneo je svoj poslednji groš i dobrovoljce su pratili svi — čitava Rusija. Stari knez je sedeo u Karlsbadu i nije ni mogao da shvati taj pokret, on se vratio u jeku dogadaja i govori o njima sa humorom. Ali šta može da shvati u Rusiji i kod ruskog čoveka ovaj starčić koji vreme provodi po klubovima? Pametni Ljevin bi mogao da shvati mnogo više od njega ali njega su zbunila ona razmišljanja o tome da narod ne zna istoriju i geografiju i, što je još važnije — zbunila ga je mučnina što, eto, nekakvi Ragozovi objavljuju rat ne pitajući njega, Ljevina. No, nikakve objave rata nije bilo, bilo je u narodu samo onog ganutljivog pokajanja i velike želje da bude saučesnik u nečem svetom, u borbi za delo Hristovo i za one koji revnuju o krstu njegovome — eto, samo toga je bilo. Taj pokret je, dakle, bio i pokajnički i u isto vreme istorijski pokret. Imajte na umu da ja, kada govorim o ovoj karakteristici ruskog naroda, to jest o njegovoj revnosti prema »delu Božjemu«, o svetim mestima, o ugnjetenim hrišćanima, uopšte o svemu što je pokajničke i pobožno, nemam nikako namere da zbog toga hvalim posebno ruski narod: ja niti hvalim niti kudim, ja samo konstatujem činjenicu pomoću koje se mnogo šta može objasniti... Sta da se radi — postoji kod nas takva istorijska crta. Ja ne znam šta će od toga izaći, ali vrlo je verovatno da će nešto od toga izaći. U životu nacija ono najvažnije se zbiva u zavisnosti od njihovih najvažnijih i najkarakterističnijih nacionalnih osobenosti. Za

sada je, na primer, jasno na osnovu tih nacionalnih osobenosti, da uvek kada se Rusija nađe u ratu protiv sultana dođe do izražaja duboko svesni odnos našeg naroda prema takvom ratu i ne treba se prema tome čuditi što narod tako svesrdno uzima učešća u ratu, iako nema dovoljno znanja iz istorije i geografije. Ono što mu je potrebno to narod zna. O, naš je narod nepismen, on je neznalica u to nema sumnje i njemu bi u moralnom pogledu imalo mnogo šta prigovoriti — moglo bi mu se ponuditi mnogo divnih, mudrih saveta u vezi sa ovom njegovom drevnom i zastarelom istorijskam osobinom. Tim Rusima bi se moglo objasniti da su sva ta stranstvovanja, ta hodočašća — samo jedno usko shvatanje svojih dužnosti i obaveza, da za dobrim ne treba ići tako daleko, da je bolje da se on, Rus, okane pijančenja, da se posveti povećanju svoga ličnog blagostanja, da treba da ojača svoje ekonomske moći, da ne tuče svoju ženu, da obrati pažnju na škole, da povede računa o tvrdim putevima i drugo — jednom reči, da nastoji da ta Rusija, njegova otadžbina počne najzad da liči na druge »prosvećene evropske države«. Moglo bi se najzad tom hodočasniku reći da te njegove posete svetim mestima uopšte i nisu Bogu potrebne, da nisu, što je takođe važno, potrebne ni njemu samome niti njegovoj porodici, jer sve to ne donosi nikakve koristi nego naprotiv — sve je to šteta, jer on, odlazeći na dugo od svoje kuće i stranstvujući tako ostavlja svoj dom, otadžbinu svoju i to samo radi uskih egoističkih ciljeva spasenja svoje duše, dok bi, na primer, Bogu bilo mnogo ugodnije kada bi on svoje slobodno vreme iskoristio da učini neku korist bližnjemu svome: kada bi, na primer, pripazio na baštu, kada bi nekome pričuvao telad i slično. Jednom reči, moglo bi se mnogo toga divnog kazati ali šta se može kada se ta istorijska osobina tako formirala u našem narodu, kada je traženje dobra dobilo isključivo takvu formu, to jest formu pokajničkog i hodočasničkog oblika žrtvovanja? U krajnjem slučaju, u očekivanju »prosvećenosti« pametni Ljevin bi trebalo da prizna narodu tu njegovu istorijsku osobinu. On bi, barem, trebalo da shvati da mnogi dobrovoljci i onaj narod koji ih je pratio postupaju iz dobrih pobuda tako i da svi oni misle kako je najbolje da tako postupe da bi učinili dobra svima (sa ovim je teško ne složiti se)! pa prema tome, u svakom slučaju, to su bili valjani predstavnici naroda iako, naravno, nisu blistali »prosvećenošću« — to nisu bili neki izgubljeni ljudi, besposlen svet i vetrogonje koje ne znaju

kuda idu, ne — to su možda bili naši najbolji ljudi iz naroda. Sve je to bilo javno, čisto kao delo Hristovo i u skrivenim kutovima duše kod mnogih od tih ljudi živela je tajna da je to nešto pokajničko što pročišćuje u duhovnom smislu. I niko se među tim svetom u toku ove akcije nije osećao krivim pred Carem svojim! Naprotiv, svakome je bilo jasno da je sa svojim srcem punim milosrđa Car Oslobodilac zajedno sa svojim narodom u tom teškom času! Volju Carevu i reč njegovu svi su očekivali sa ushićenjem i sa velikim nadama a mi, sedeći po svojim uglovima, radovali smo se u sebi što je veliki ruski narod opravdao velike i večne nade koje smo polagali u njega. Da li je onda moguće primeniti na njega, u nekom pogledu, s obzirom na taj njegov plemeniti i smireni pokret — ono poređenje koje pominje bande Pugačova, komunu i slično! Samo Ljevin, taj hipohondar koji je izgubljen u svojoj razdražljivosti, mogao je da proklamuje nešto slično. Evo kuda vodi takvo uvređeno samoljublje!

IV
LJEVINOV POTRES. PITANJE: IMA LI RASTOJANJE UTICAJA NA ČOVEKOLJUBLJE? MOŽE LI SE PRIHVATITI MIŠLJENJE JEDNOG ZAROBLJENOG TURČINA O HUMANOSTI NEKIH NAŠIH DAMA? ČEMU NAS, NAJZAD, UCE NAŠI UČITELJI?

Ljevinov potres ide i dalje: Ljevin otvoreno i upadljivo naglašava da tog saosećanja prema stradanjima Slovena »neposrednog osećanja prema potlačenim Slovenima nema i ne moze ni biti«. Sergej Ivanovič na to kaže:

»... Tu nema objave rata, to je prosto ljudsko izražavanje hrišćanskog osećanja. Ubijaju našu braću — braću po krvi i po veri. No, dozvolite, neka i nisu braća, neka nam nisu bliski po veri ali ubijaju decu, žene, starce, tu se osećanje buni i Rusi hitaju da pomognu da se prekrate takvi užasi. Zamisli da ti hodaš ulicom i vidiš kako pijanci tuku ženu ili dete, ja mislim da ti ne bi postavljao pitanje da li je rat objavljen ili nije tom čoveku, ti bi se bacio na njega i zaštitio bi onoga koji je uvređen.

— Ali, ne bih ubio — rekao je Ljevin.

— Ne, ti bi ubio.

— Ja ne znam. Kada bih ja ugledao nešto slično dao bih oduška svojim neposrednim osećanjima; ali ništa unapredne mogu da tvrdim. I takvog neposrednog osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema, i ne može biti.

— Možda za tebe nema. No, kod drugih to postoji — mršteći se malo, reče Sergije Ivanovič. — U narodu su živa predanja o pravoslavnim ljudima koji su postradali pod jarmom »nečastivih Agarjana«. Narod je čuo za stradanja svoje braće i počeo je o tome da govori.

— Može biti — pomirljivo reče Ljevin — no, ja to ne vidim, ja sam sam narod, i ja to ne osećam«.

Opet ono: »ja sam narod«. Još jednom ponavljam: nema ni dva sata kako je taj isti Ljevin primio veru od mužika, barem ovaj ga je uputio kako treba verovati. Ja ne hvalim mužika i ne kudim Ljevina, sada neću ni da razmišljam o tome ko je od njih dvojice čvršći u veri, kod koga je stanje duše pouzdanije i slično. Ali, složićete se i sami i ja to ponavljam da je već na osnovu same te činjenice Ljevin mogao da se doseti da postoji izvesna suštinska razlika između njega i naroda. I, evo, on ponavlja: »ja sam narod«. A odakle je on tako ubeđen da je on narod? Zbog toga što ume da zapregne taljige i što zna da su krastavci s medom dobra stvar. To vam je naš čovek! Kakvo samozadovoljstvo, kakva oholost, kakva obuzetost sobom!

Pa ipak, nije to ono glavno. Ljevin uverava da neposrednog osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema i ne može biti. Njemu kažu da je »narod čuo o stradanju svoje braće i da je počeo o tome da govori« a on na to odgovara: »Može biti, no ja to ne vidim, ja sam sam narod, i ja to ne osećam«!

To će reći saosećanja? Imajte na umu da spor između Ljevina i Sergeja Ivanoviča o saosećanju i neposrednim osećanjima prema ugnjetenim Slovenima, teče pomirljivo i vodi se tako da se završi pobedom Ljevina. Sergej Ivanovič, na primer, dokazuje na svaki način da bi Ljevin kada bi na ulici video kako pijanci tuku ženu skočio da je oslobodi! »No, ja ne bih ubio!« odgovara Ljevin. — »Ne, ti bi ubio« — insistira Sergej Ivanovič i već, naravno, govori gluposti, jer ko bi pomažući ženi na ulici koju tuku pijanci, te pijance ubio? Može je

osloboditi i bez ubijanja. A što je još važnije, nije reč o tuči na ulici, to poređenje je loše i neprikladno. Govori se o Slovenima, o masakrima, o mučenjima, ubistvima kojima su oni podvrgnuti i sam Ljevin sasvim dobro zna da je reč o Slovenima. Prema tome, kada on kaže da ne zna da H bi pomogao, da on ništa ne vidi niti šta oseća i slično, on upravo tvrdi da ne oseća nikakvog saosećanja prema mučenjima nad Slovenima (a ne prema ženi koju na ulici tuku pijanci) i on insistira na tome da neposrednog osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema niti može biti, dakle prema njima, a ne prema onoj ženi koju pijanci tuku. I on se bukvalno tako i izražava.

Ovde će biti veoma zanimljiva jedna psihološka činjenica. Knjiga se pojavila tek pre dva i po meseca a upravo pre dva i po meseca je postalo savršeno jasno da su sve te bezbrojne priče o mučenjima i masakrima nad Slovenima — potpuna istina, istina koju su sada posvedočile hiljade svedoka i očevidaca, pripadnika raznih nacija. To što smo saznali u toku ovih godinu i po dana o masakrima nad Slovenima prevazilazi čak i fantazije bolesne i najpomamljenije ljudske uobrazilje. Poznato je, prvo, da sva ta istrebljivanja nisu slučajna nego sistematska, to se specijalno inscenira i na svaki način priprema. Hiljade i desetine hiljada ljudi je istrebljeno. Rafiniranost kojom se odlikuju mučitelji je takva da možemo reći da nismo nikada ni o čemu sličnom mogli ni da čujemo ni da pročitamo. Živim ljudima skidaju kožu s leđa pred očima njihove dece, na očima majki bacaju i dočekuju na bajonete njihovu dečicu, vrši se silovanje žena i u trenutku nasilja nasilnik je probada nožem, i što je najstrašnije podvrgavaju mučenjima odojčad i iživljavaju se nad njima. Ljevin tvrdi da on ne oseća ništa i strasno dokazuje da neposrednog osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema i ne može biti. Usuđujem se da uverim g-na Ljevina da tog osećanja može biti i ja sam u više navrata bio svedok nečeg sličnog. Ja sam video, na primer, jednog gospodina koji ne voli da govori o svojim osećanjima i taj je slušao kako su jednom dvogodišnjem dečaku pred očima njegove sestre iglom izboli oči a potom su ga nabili na kolac pa dečak nije mogao odmah da umre nego je tako još zadugo vrištao — i kada je taj gospodin to čuo, on se razboleo i čitave noći nije mogao da zaspi, u toku narednih dana nalazio se u stanju duševne pometenosti koja mu nije dozvoljava da se nečim bavi. Usuđujem se da uverim g-na Ljevina da je taj gospodin

čestiti i nesumnjivo pošten čovek, on nikako nije vetrogonja ili član neke bande Pugačova. Hoću samo da kažem da tog neposrednog osećanja prema stradanjima Slovena ima i da je ono veoma snažno — ima njega u svim društvenim slojevima. Ali Ljevin insistira na tome da njega nema i da ga ne može biti i da sam on ništa ne oseća. To je za mene enigma. Naravno, postoje ljudi bez osećanja, ljudi grubi, koji su nečim ometeni u razvoju. Ali Ljevin kako izgleda nije od takvih, on je prikazan kao čovek koji ume da oseća. Ne deluje li ovde jednostavno rastojanje? Doista, nije li kod nekih priroda u pitanju takva psihološka osobina: »Nisam lično — kao da veli takav — video, to je negde tamo daleko i, evo, ja ništa i ne osećam«. Šalu na stranu, zamislite da na Marsu ima ljudi i da tamo vade oči maloj deci. Možda bi nama ovde na zemlji bilo zbog toga manje žao, barem — ne bi nam mnogo zbog toga bilo žao! To isto se, ako hoćete, događa i na zemlji kada su u pitanju velika rastojanja: »Eh, rekli bi tako neki — to je negde na drugoj hemisferi, nije to kod nas!«. To jest, iako takav to ne kaže direktno, on tako oseća, to jest, on ništa ne oseća. U takvom slučaju, ako rastojanje doista ovako deluje na čovekoljublje onda se samo po sebi nameće novo pitanje: na kojoj daljini prestaje čovekoljublje? A Ljevin je stvarno velika zagonetka kada je u pitanju čovekoljublje: on direktno tvrdi kako ne zna da li bi ubio:

»Kada bih ja sve to video ja bih dao oduška svojim neposrednim osećanjima, ali unapred ne mogu da tvrdim«.

Znači, on ne zna šta bi učinio! Međutim, to je čovek koji ume da oseća i evo kako je osećajan taj čovek, on se boji da ubije... Turčina. Zamislite ovakvu scenu: stoji Ljevin tamo na tom mestu sa puškom i bajonetom u rukama a na dva koraka od njega Turčin se sa uživanjem sprema da iglom izbode oči dečaku koga već drži u rukama. Sedmogodišnja dečakova sestrica vrišti i izbezumljena juriša da otme brata od Turčina. I evo, Ljevin stoji u nedoumici i koleba se:

»Ne znam šta se tu može. Ja ništa ne osećam. Ja sam narod. Neposrednih osećanja prema ugnjetavanju Slovena nema i ne može ni biti«.

Da, ozbiljno uzeto, šta bi on učinio posle svega onoga što nam je rekao? Kako bi mogao da ne oslobodi dete? Zar će dopustiti da ga ovaj masakrira, zar neće spasiti dete iz ruku Turčina zlotvora?

»Da, da ga otmem ali tada bi trebalo Turčina grubo odgurnuti, zar

ne?

— Pa i odgurni ga!

— Odgurni! A šta će biti ako on neće da pusti dete nego dohvati sablju? Onda ću morati, može biti, i Turčina da ubijem?

— Pa i ubij ga!

— Ne, kako se sme ubijati! Ne, ne treba ubiti Turčina. Bolje je da on iskopa očice detencetu, neka ga masakrira a ja ću poći mojoj Kiti«.

Tako mora da postupi Ljevin, to neposredno proističe iz njegovih ubeđenja iz svega onoga što on sam kaže. On sam kaže da ne zna da li bi pomogao ženi ili detetu ako bi pri tome trebalo ubiti Turčina. A Turaka mu je veoma žao.

»Pre dvadeset godina mi smo mogli da ćutimo (kaže Sergej Ivanovič), ali sada je odjeknuo glas ruskog naroda koji je spreman da krene kao jedan čovek i da se žrtvuje u ime ugnjetene braće; to je veliki korak i velika zaloga snage.

— Ta nije u pitanju samo žrtvovanje, treba ubijati Turke — stidljivo je promucao Ljevin. — Narod žrtvuje i spreman je da žrtvuje i dalje radi duše svoje, a ne radi ubijanja..

To jest, drugim rečima rečeno: »Uzmi, devojčice, ovaj novčić, žrtvu duše naše radi, a pusti neka tvom bratiću iskopaju očice. Ne sme se ni Turčin ubiti...«.

I potom dalje već i sam autor govori o Ljevinu:

»... On nije mogao da se složi s tim da desetine tih ljudi među kojima je bio i njegov brat, imaju pravo na osnovu onoga što su im kazivale te stotine brbljivaca-dobrovoljaca koji stižu iz prestonice — da tvrde da oni i štampa izražavaju volju i misao celoga naroda, i to misao koja se izražava u osveti i ubijanju«.

To nije tačno: tu nema nikakve osvete. Mi smo i sada u ratu sa tim krvopijama i neprestano čujemo o najhumanijim postupcima od strane Rusa. Odlučno se može tvrditi da bi malo koja evropska armija tako postupala sa svojim neprijateljima, kao što to čini naša armija. Tu skoro, dva naša ugledna lista su postavila i ovakvo pitanje: ne bi li bilo korisnije — u cilju smanjenja broja zverskih postupaka — uvesti represalije prema onim Turcima koji bi bili uhvaćeni kao učesnici u zverstvima i mučenjima? Oni ubijaju zarobljenike i ranjenike posle neviđenih masakriranja — seku im nos i druge delove tela. Kod njih ima specijalista za ubijanje odojčadi, takvih majstora koji dohvate

odojče za noge i raščereče ga zabavljajući i uveseljavajući tako svoje drugove bašibozluke. Ta lažljiva i podla nacija ne priznaje zverstva koja čini. Sultanovi ministri uveravaju da nema ubijanja zarobljenika »jer Koran to zabranjuje«. Ne tako davno čovekoljubivi imperator nemački je sa negodovanjem odbacio oficijelnu i lažnu tursku žalbu koja je svima nuđena protiv ruskih nedela — on je izjavio da to ne može da veruje. S tom podlom nacijom se izgleda i ne može ljudski postupati, ali, eto, mi postupamo ljudski. Usuđujem da izrazim i svoje lično mišljenje da ne treba primenjivati represalije ni prema onim Turcima koji budu uhvaćeni da čine zverstva prema zarobljenicima i ranjenicima. Ne verujem da će to umanjiti njihovu surovost. Kažu da oni i sada, kada padnu u zarobljeništvo, gledaju s nepoverenjem i strahom, čvrsto ubeđeni da će im odmah odseći glave. Bolje je da ovaj velikodušni način ratnih postupaka koji Rusi pokazuju u toku ovoga rata ne bude pomračen represalijama. Ali da se odojčadi vade oči to ne treba dopustiti i zbog toga treba jednom zauvek učiniti kraj zločinstvima, treba konačno osloboditi potlačene i tiranima jednom zauvek istrgnuti oružje iz ruku. Ne uznemiravajte se, kada im bude oteto oružje oni će praviti i prodavati kućne ogrtače i sapun kao i naši kazanski Tatari, o čemu sam ja već govorio, ali da bismo im oteli oružje moramo ga oduzeti samo u borbi. Borba nije osveta, neka se Ljevin ne brine mnogo za Turke.

Što se tiče Turaka, Ljevin je i prošle godine mogao da bude spokojan. Zar on ne poznaje Rusa, ruskog vojnika? Evo, pišu da naš vojnik u boju izbode Turčina, ali viđali su i to kako taj isti vojnik deli sa zarobljenim Turčinom svoje vojničko sledovanje, kako ga hrani, kako ga sažaljeva. I verujte, taj je vojnik znao sve o Turčinu, znao je da kada bi on pao njemu u zarobljeništvo da bi mu ovaj odsekao glavu i da bi tu glavu zajedno sa drugim odsečenim glavama stavio tako da od nje napravi polumesec u čijoj bi sredini bila načinjena sramna zvezda od drugih delova tela. Sve to vojnik zna, pa ipak hrani izmučenog u boju i zarobljenog Turčina: »i on je čovek iako nije hrišćamin«. Dopisnik jednih engleskih novina, koji je posmatrao slične slučajeve, napisao je: »to je armija dženlemena«. I Ljevin bi bolje nego drugi mogao da zna da je stvarno armija džentlemena. Kada su Bugari po gradovima pitali njegovo visočanstvo glavnokomandujućeg kako da postupe sa imovinom pobeglih Turaka, ovaj im je odgovorio:

»njihovu imovinu skupiti i sačuvati dok se oni ne vrate, uraditi njihove njive i sačuvati žito a uzmite samo trećinu kao nagradu za vaš trud«. To su takođe reči džentlemena i ponavljam, Ljevin bi mogao da bude bez brige što se Turaka tiče: gde tu ima osvete, gde su tu represalije? Osim toga, Ljevin dobro poznaje naše društvo i može lako znati i to da će Turke spasiti naša lažna evropomanija i onaj naš izveštačeni, jednosmemi sentimentalizam koji se tako često sreće među našim obrazovanijim ljudima. Da li je Ljevin nešto čuo o našim damama da su Turcima koje su zarobljene prevozili u vagonima, bacale cveće, nudile skupoceni duvan i bombone? Pisalo se tada kako je jedan Turčin u momentu kada je voz naglo krenuo, nakašljavši se, pljunuo pravo u tu gomilu ruskih dama dobrotvorki, koje su mahale maramicama za kompozicijom koja je odlazila. Naravno, teško je sasvim prihvatiti mišljenje ovog bezosećajnog Turčina, i Ljevin bi imao pravo da misli da je sve ovo što čine naše dame — samo histerični sentimentalizam i lažna liberalna evropomanija: »Da — kao da vele takvi — kako smo mi humani, kako smo mi evropski prosvećeni i kako mi sve to umemo da izrazimo!«. Ali, i sam taj Ljevin — zar nije i on sam propovedao tu jednosmernost i taj lažni duh sentimentalne evropomanije? Turke ubijaju u ratu, u časnoj borbi, ne iz osvete nego samo zbog toga što se na drugi način ne može istrgnuti dete iz njihovih ruku — što im se drugačije ne može oteti njihovo nečasno oružje. Tako je bilo i prošle godine. A ako im se ne bi otelo oružje — da ih ne bismo ubili — oni bi odmah krenuli ponovo da seku grudi ženama i da deci iglama kopaju oči. Šta da se čini? Da pustimo možda da kopaju oči samo da se ne desi da ubijemo Turčina? Ali to je izvrtanje pojmova, to je najgrublji i najgluplji sentimentalizam, to je pomamna doslednost jednoj pravoj liniji, to je izopačenost priroda ljudskih! Povrh svega, vojnik koji je prinuđen da ubije Turčina i sam prinosi svoj život na žrtvu, njega čekaju mučenja i mrcvarenja. Da li je ruski narod ustao samo osvete i ubijanja radi? I kada je to bilo da se pomaganje onima koje ubijaju, koje istrebljavaju po čitavim oblastima, da se pomaganje ženama koje siluju i slično — smatralo za nešto ružno, smešno, nemoralno, za osvetu krvopija! Kakvo odsustvo osećanja i zajedno s tim taj sentimentalizam! Ta i Ljevin ima dete, dečačića, on ga tako voli, kada malog kupaju u kadici to je čitav događaj u kući, kako mu se srce ne oblije krvlju kada sluša ili čita kako

masovno ubijaju decu, kada sluša o dečici sa razbijenim lobanjama koja puze pored svojih silovanih majki, majki ubijenih sa razrezanim grudima! To se desilo u jednoj bugarskoj crkvi gde su našli dvesta takvih leševa nakon osvajanja grada. Ljevin sve to čita i ostaje u nedoumici:

»— Kiti je vesela i danas je ručala sa apetitom, dečaka su okupali u kadi i on već počinje da me zapaža: šta se mene tiče sve to što se zbiva tamo na drugoj hemisferi; neposrednog osećanja prema tom ugnjetavanju Slovena nema i ne može ga ni biti — zbog toga što ja ništa ne osećam«.

Je li time Ljevin završio svoju epopeju? Zar njega hoće da nam ponudi autor kao primer pravednog i čestitog čoveka? Takvi ljudi kakav je autor Ane Karenjine — su učitelji našega društva, to su naši učitelji i mi smo samo njihovi učenici. Ali, čemu nas oni uče?

SEPTEMBAR

GLAVA PRVA

I
NESREĆNICI I LJUDI BEZ ŠANSE.

Teško je zamisliti nesrećnije ljude nego što su francuski republikanci sa njihovom francuskom republikom. Evo, skoro će sto godina kako se na svetu prvi put pojavila takva institucija i od tada, skoro uvek (ovo sada je treći put), kada lukavi uzurpatori odluče da konfiskuju republiku u svoju korist, osim neke male skupine — nema nikoga ko bi se ozbiljnije prihvatio da štiti republiku. Neke snažnije svenarodne podrške još nijednom nije bilo. I za vreme dok je republika postojala malo je njih smatralo da je to nešto stalno — većina je mislila da je sve to prolazno. Pa ipak, nema ljudi koji su više ubeđeni da čitava zemlja njih podržava nego što su to francuski republikanci.

Uostalom, u vreme prvih pokušaja da se u Francuskoj stvori republika — u prošlom veku kao i u vreme 1848-e godine — republikanci su, osobito u samom početku, imali nekog osnova da računaju na podršku čitave zemlje. Ali, ovi današnji republikanci — upravo ovi sadašnji, koje će neko uskoro zajedno sa njihovom republikom konfiskovati takođe u svoju korist, čini mi se neće moći da računaju na neku sigurniju budućnost čak i u slučaju neke šire podrške koju bi im zemlja dala (takva podrška, uostalom, nije tako velika, oni danas postoje u negativnom smislu, prema onoj poslovici — u kraljevstvu slepih i kraljevi su ćoravi). Međutim, čak i uoči svog sigurnog pada oni su i dalje ubeđeni u svoju pobedu. Međutim, kako su to bili nesrećni ljudi, kako je bila nesrećna i ta poslednja treća republika koju je, istina, bio priznao pokojni Tjer ali opet prema onoj poslovici — u kraljevstvu slepih i kraljevi su ćoravi! Setimo se samo kako je nastala ta treća republika. Gotovo dvadeset godina su ti republikanci čekali »srećan« trenutak kada će uzurpatori pasti i kada će ih opet »nacija pozvati«. I šta se desilo: osvojivši vlast nakon Sedana ovi su nesrećnici bili prinuđeni da navale sebi na pleća teret strašnog rata koji oni nisu hteli ali kojim ih je nagradio taj isti uzurpator

kada je polazio da u dokolici puši svoje cigare u zamku Vilhelmsgege. Taj lukavi uzurpator je osećao ozlojeđenost prema njima u toku svojih šetnji alejama nemačkog zamka zbog toga što su opet uzeli vlast, ali u izvesnim trenucima, on se smešio zadovoljno u sebi, smešio se nekim zajedljivim osmehom pri pomisli kako im se opet osvetio svalivši na njihova pleća nejaka svoju sopstvenu krivicu. Smešio se jer — bilo kako bilo, Francuska je kasnije optuživala njih a ne njega, barem više njih a manje njega — oni su nastavljali rat bez izgleda, nisu znali da sklope primirje odmah nakon osvajanja vlasti, dali su dve velike provincije i tri milijarde, oni su upropastili zemlju, nisu znali da se bore kako valja, računali su na sreću vodeći poslove bez reda i bez kontrole zbog čega sve do sada svi optužuju bivšeg tadašnjeg diktatora Gambetu koji, međutim, ni za šta nije kriv — naprotiv, on je učinio sve što se u tadašnjim okolnostima moglo učiniti. Jednom reči, ta optužba protiv republikanaca, koji ne umeju da upravljaju i koji su upropastili zemlju, stoji i danas kao nešto ozbiljno i čvrsto zasnovano. Nije važno što je osnovni uzrok nevolje bio imperator Napoleon, »ali zbog čega oni nisu popravili stvar — tako se kaže — ako su se već bili svega prihvatili?«. I više od toga — oni su upropastili sve da gore ne može biti — to je ta optužba! Pa i gore od toga: pored ove optužbe njih prati i neka vrsta prezira i podsmeha zbog toga što su se nakon osvajanja vlasti upetljali, no, međutim — šta su oni drugo i mogli da učine? Ne prihvatiti rat, pristati na primirje odmah nakon osvajanja vlasti posle Sedana — tako nešto je bilo apsolutno nemoguće: Nemci bi i u tom slučaju tražili i novaca i ustupanje teritorija i šta bi onda bilo sa republikancima kada bi pristali na mir pod takvim uslovima? Njih bi direktno optužili da su malodušni, da su ponizili zemlju, da se nisu borili iako su »imali armiju u rukama« i da su se sramno predali. To bi bio žig srama na licu njihove nove republike! A pošto je za njih republika i njeno ustanovljenje u Francuskoj bilo nešto mnogo važnije od odbrane zemlje, oni su bili prinuđeni da nastave rat, iako su sasvim jasno predosećali da ih na kraju rata čeka još veća sramota. Znači, sramota ih je čekala i napred nje je bilo i na kraju, i takav položaj je ne samo nesrećan i tragičan, nego u izvesnom smislu i komičan, jer oni nikako nisu zamišljali da će tako stupiti na vlast nakon obaranja tiranina!

Ta komedija je postala još veća jer oni su ipak došli na vlast lako,

ne obazirući se ni na šta, to jest ne može se reći da njima nije bilo nimalo stalo do Francuske, ne nikako — o, bilo je među njima odličnih ljudi za koje se može reći da su istinske sluge otadžbine u slučaju da ta otadžbina bude republika po obliku vladavine, naravno. Možda čak ima i takvih, jedan ili dvojica, koji su spremni da i samu republiku stave u drugi plan samo da bi Francuska bila srećna (iako je teško verovati da takvih ima, makar i dvojica, ne više). Ali stvar je u tome što su oni, odmah nakon primirja sa Nemcima i u vreme kada su u miru počeli da upravljaju zemljom, uobrazili da je čitava zemlja zaljubljena u njih. To je bilo komično! Svaki francuski republikanac je obuzet kobnim i pogubnim uverenjem da je dovoljna samo reč »republika«, da je dovoljno samo da se zemlja nazove republikom pa da ona onoga časa postane zauvek srećna zemlja. Sve neuspehe republike oni su uvek objašnjavali samo spoljašnjim okolnostima, postojanjem uzurpatora i zlih ljudi i nikada nisu pomislili na to koliko su slabi koreni koji republiku vezuju za tlo Francuske, koliko su ti koreni u toku ovih sto godina bili slabi i koliko su malo prodrli dublje u to isto tlo. Povrh svega, u toku tih šest godina, republikanci nisu ni jednom razmislili o tome da taj njihov komični položaj koji su nasledili od Napoleona III, traje i sada, stara je nevolja prošla ali bliži se nova koja je slična pređašnjoj — i ta će ih nevolja staviti u najkomičniji položaj, u takav položaj da se oni neće moći održati u Francuskoj i to će biti uskoro možda i u najskorijoj budućnosti. Ta buduća komedija je u tome što se njihova buduća nevolja jednako kao i pređašnja sastoji u tome što će oni vršiti svoju uzvišenu dužnost služenja otadžbini svesni da to moraju činiti na svoju štetu, i osim toga ta nevolja koja je neminovna odvešće ih, jednako kao i ona pređašnja, u onakva petljanja kakva su imali 1871-ve godine, i najzad da nevolja bude još veća — i ova nevolja kao i ona ranija, dopala im je u nasleđe od onog istog Napoleona III koga oni mrze i čiju uspomenu ne prestaju da proklinju. Doista: ko je sada najrevnosniji pristalica francuske republike i čovek koji najdublje saoseća sa uvođenjem takve institucije? Nema sumnje, to je knez Bizmark. Sve dotle dok u Francuskoj bude postojala republika, »rat odmazde« je nemoguć. Pomislite samo, da li bi se republikanci mogli opet odlučiti da objave rat Nemačkoj! Knez Bizmark to sasvim dobro shvata. Međutim, jasno je kao dan da ogromni četrdesetmilionski organizam Francuske ne može večito da ostane u

sramnom položaju nemačke zaštite. Rane če se zalečiti, zaboraviće se potresi, rodiće se nove snage, ojačaće snage organizma, naći će se sredstava, stvoriće se armija — i hoće li moći zemlja, koja je dugo vremena imala vodeću političku ulogu među nacijama, da lako zaboravi tu svoju ulogu, svoj nekadašnji položaj u Evropi? Taj trenutak može biti i nije daleko; narasle unutrašnje snage teže da se oslobode Bizmarkovog pokroviteljstva, one žele da povrate nekadašnju nezavisnost (danas se Francuska nikako ne može nazivati nezavisnom zemljom). I eto, tada bi čitava Francuska već pri prvom koraku udarila čelom u svoju republiku. Opet ću ponoviti: zamislite samo, bi li sadašnji republikanci smeli da u nečem napakoste Bizmarku, bi li smeli da pođu tako daleko da se odluče na rat s njim? Prvo, ko bi pošao za njima čak i kada bi sama Francuska htela rat, a drugo — takvo se razmišljanje posebno nameće: šta će biti ako ih Nemci opet potuku? Tada će republici u Francuskoj doći pravi kraj jer njih će Francuska optužiti zbog neuspeha i prognaće ih zanavek, zaboravljajući pri tom da je sama htela »odmazdu« i povratak onog svog nekadašnjeg položaja i svoje vodeće uloge... Ako se pak republikanci učvrste, ako se ne budu povodili za novim glasovima i povicima, ako ne budu objavljivali rat — to će značiti da idu u raskorak sa zahtevima zemlje pa će ih dakle, zemlja opet odbaciti i predaće se u ruke prvom dovitljivijem vođi koji se bude pojavio. Jednom reči, napred Sedan, nazad Sedan! Međutim, oni verovatno o tome još nisu počeli da razmišljaju bez obzira na to što je novi talas oduševljenja može biti već sasvim blizak. Oni nikada još nisu razmišljali o tome da nisu u suštini ništa drugo nego protéges[19] kneza Bizmarka i da Francuska to shvata sve više iz godine u godinu, ona će toga biti svesnija i u buduće kako se budu rađale i jačale njene snage, pa, prema tome — Francuska će njih prezirati u početku tiho, onako u sebi, učtivo, ali kasnije taj će prezir biti jasan i glasan.

Ali republikanci ne priznaju taj svoj komični izgled. To su patetični ljudi. Naprotiv, oni su se upravo sada ohrabrili kada ih je Mak Mahon presednik »republike« oterao s mesta i kada je do novih oktobarskih izbora raspustio skupštinu. Sada su oni »ugnjeteni« i osećaju na glavi oreol mučenika, oni se nadaju da će odjednom čitava Francuska zapevati Marseljezu i da će povikati — »on assassine nos freres!«[20], to je onaj povik iz svih nekadašnjih pariskih uličnih revolucija posle

kojeg je gomila po običaju podizala barikade. U svakom slučaju oni se nadaju na »zakonitost«, to jest, da će zemlja zahvaćena negodovanjem protiv maršala Mak Mahona budućeg uzurpatora, ponovo na izborima dati poverenje nekadašnjoj republikanskoj većini pa još i više — da će zemlja izabrati i nove predstavnike republikanaca koji će u skupštini staviti veto maršalu posle čega će ovaj uplašivši se zakonitosti, podviti rep i nestati nekuda. Oni nepokolebljivo veruju u snagu takve »zakonitosti« — i to ne čine zbog nedostatka sposobnosti nego zbog toga što su to dobri ljudi i uveliko ljudi svoje partije, oni su dugo otezali i dugo su sedeli u svom zapećku. Oni su dugo patili zbog svoje voljene republike i zbog toga veruju u revanš. Začuđujuće je da i kod nas u Rusiji mnogi listovi veruju u njihovu skoru pobedu, u neminovnu pobedu te njihove »zakonitosti«. Ali čime je osigurana ta zakonitost ako se Mak Mahon ne bude udostojio da joj se potčini o čemu je on rekao naciji u svom velelepnom manifestu. Negodovanjem, gnevom zemlje? Ali maršal će istoga časa naći bezbroj sledbenika u toj istoj zemlji, kako je to u Francuskoj u sličnim slučajevima uvek i bivalo. Šta onda uraditi? Podizati barikade? Ali s obzirom na sadašnje puške i na moć sadašnje artiljerije nekadašnje barikade su nemoćne. Francuska i neće da podiže više barikade čak i kada bi stvarno želela da ustanovi republiku. Umorna i izmučena vekovnim političkim nedaćama ona će na sasvim prozaičan način videti gde je sila i toj će se sili pokoriti. Sila je danas u legionima i zemlja to sasvim dobro predoseća. Citav problem je prema tome u ovome: za koga su ti legioni?

II
ZANIMLJIV KARAKTER

O legionima, kao novoj budućoj snazi koja će zauzeti svoje mesto u evropskoj civilizaciji, ja sam već pisao u dvo broju za maj i juni moga »Dnevnika«, to jest, mnogo pre ovog manifesta maršala-presednika — i evo, ispalo je sve tako kako sam ja tada pretpostavljao. U tom manifestu koji je mnoge zadivio, maršal, istina, obećava da će se pridržavati zakonitosti, on obećava i mir i slične stvari, ali on tu otvoreno izjavljuje da u slučaju da mu zemlja ponovo nakon izbora pošalje nekadašnju republikansku većinu da se, dakle, ne složi sa

njegovim mišljenjem — on će biti prinuđen, kako sam kaže da se ne složi sa mišljenjem nacije i da ne prihvati ono što sledi posle izbora. Takav začuđujući maršalov postupak je morao biti nečim motivisan. On ne bi smeo da govori takvim jezikom i takvim tonom sa zemljom (Francuska nije nekakvo selo) da ne veruje čvrsto u svoju moć i u svoj uspeh. Već sada je sasvim jasno da on polaže sve nade na armiju kojoj on u potpunosti veruje. I stvamo, za vreme letošnjih maršalovih putovanja po Francuskoj njega su u mnogim gradovima i provincijama dočekivali nekako dvosmisleno, ali armija i flota su svuda izražavali odanost maršalu i dočekivali su ga povicima oduševljenja. Nema sumnje u dobra, i da i tako kažemo, nedužna osećanja staroga maršala ne treba sumnjati. Ako je on postupio tako neuobičajeno, izjavivši direktno pred svima da se neće povinovati mišljenju nacije ako se ova bude usprotivila njegovoj volji, to je on učinio, naravno, uveren da će zemlji obezbediti blagostanje, da će upravo on biti taj koji če joj to blagostanje doneti. I tako, ne treba sumnjati u moralne kvalitete maršala, možda treba sumnjati u neke druge... I stvamo, maršal je izgleda jedan od onih karaktera koji ne mogu da ne budu pod nečijim pokroviteljstvom i u tom smislu taj karakter nudi neke zanimljive osobine. Na primer, postavlja se pitanje: za koga on sada radi? Za koga se toliko trudi i toliko rizikuje? Nema sumnje, on se nalazi pod neči jim tutorstvom, međutim, ja sam uveren (uostalom, to je samo moje lično mišljenje) da je on danas jedini čovek u Evropi koji je potpuno ubeđen da se nalazi izvan svakog tutorstva i zaštite, i da postupa po svojoj volji. Lukavi Ijudi, koji su uspeli da mu se nametnu, verovatno ga hrabre u takvom ubeđenju za izvesno vreme, oni mu ugađaju na svaki način ali ga usmeravaju nepovratno onamo kuda njima odgovara. Sve to dolazi otuda što takvi Ijudi odlično znaju osobine takvih karaktera, posebno njihovo samoljublje. Takvih lukavih Ijudi ima samo u jednoj partiji, istina, ona je velika i moćna — to je klerikalna partija. Sve ostale političke partije u Francuskoj ne odlikuju se nekom posebnom lukavošću. Doista, postavlja se pitanje: ako je maršal pod nečijim tutorstvom čije je tutorstvo tu po sredi? Evo, sada je već dobro poznato da su se bonapartisti strašno uskomešali, oni su istakli mnogo kandidata i sam maršal je pokrovitelj njihovim kandidatima, oni veruju u svoju pobedu na izborima, oni veruju u armiju, princ imperator je već došao na kontinent, čak se pričalo da će

stići i u Pariz. Treba li, međutim, poverovati da je maršal Mak Mahon taj toliko u sebe uvereni predsednik »republike« uzeo na sebe svu tu obavezu i sve te nevolje samo zbog toga da bi doveo na presto princa naslednika imperatora? Meni se čini (to je opet moje lično mišljenje) da to nije tačno. Uostalom, ima tamo u vezi s tim i sasvim posebnih kombinacija, neke su novine pre mesec dana širile vest, na primer, da je princ imperator uzeo za verenicu maršalovu ćerku — i slične stvari. No, ako takvih tajnih kombinacija i nema, ako nema posebnih dogovora i sporazuma u tom smislu, meni se čini da je maršal naklonjen tome da zemlju usreći u svoju korist a ne u korist nekog drugog, on podržava bonapartističke kandidate jer je ubeđen da su oni ipak najpouzdaniji i da će ih kasnije sve okrenuti u onom pravcu koji njemu bude odgovarao. Bog zna kakve se sve misli mogu javiti u ovakvim i sličnim glavama. Nije tek tako jedan episkop u pozdravnom govoru upućenom maršalu dokazivao da maršal po ženskoj liniji vodi poreklo od roda Karla Velikoga. Jednom reči, nekoliko godina na položaju predsednika republike je bilo dovoljno da se u njegovoj duši formiraju neki naglašeniji i sasvim fantastični utisci. Uz ostalo, on je i vojno lice. Uostalom, sva ova razmišljanja su samo fantastični pokušaji da se objasni ovaj zagonetni karakter. Za sada je istina da je maršal u rukama klerikalaca i da ga oni usmeravaju u pravcu koji njima odgovara, iako on, nema sumnje, misli da on njih okreće kuda hoće i da se oni nalaze u njegovim rukama a ne on u njihovim. Ali, naravno, oni nisu više u njegovim rukama i sudbina Francuske u ovom trenutku izgleda konačno zavisi od njih i samo od njih. Nema sumnje, iako se još uvek nastavljaju strašne skrivene intrige, iako je čitava Evropa još od samog početka znala da klerikalci u tim zapadnoevropskim kretanjima igraju značajnu ulogu, sami klerikalci su sve do sada skrivali — i uspeli su da sakriju — obim i značaj te svoje uloge, oni laviraju i skrivaju se privremeno iza drugih, iza maršala, na primer, iza bonapartista, i oni će tako nastaviti sve do tada dok ne budu ostvarili cilj koji su sebi postavili. U suštini njima je svejedno: hoće li uspeti maršal ili princ imperator. Oni nemaju, i to im nije potrebno, nekakvih ličnih simpatija. Njima je važno samo jedno: da Francuska što je moguće pre isuče svoj mač i da udari na Nemačku. I eto, u ime tog cilja oni su gazili republikance koji su bili nesposobni da se zauzmu za papu. Sada oni pritajeno i lukavo čekaju: ko će imati

više šanse? Ako im doista princ imperator bude ponudio više šanse u pogledu objavljivanja rata, oni će se može biti uhvatiti za njega i dovešće ga u Pariz ne razmišljajući više o Mak Mahonu. Ali, za sada, oni se izgleda još uvek drže maršala. Uzgred, nedavno je maršal u jednom razgovoru stavio do znanja i ovo: »o meni se pronose glasovi da ja tobože želim da uništim institucije republike, naravno, pri tome se zaboravlja da sam ja prihvatajući se položaja predsednika republike, dao reč da ću te institucije čuvati«. Ove reči mogu da budu potvrda maršalove nevinosti u moralnom smislu, bez obzira na sve optužbe koje dolaze od strane republikanaca. Kao čoveku i vojniku njemu je prema tome stalo do sopstvene časne reči i razume se, on će se nje i pridržavati. Ali ako on bude čuvao republiku proganjajući u isto vreme republikance, to onda znači da on ima namere da očuva republiku bez republikanaca. Treba znati da je njegov politički program doista takav i njega su uverili da je takav program sasvim realan. Taj program zajedno sa onom tezom — J'y suis et j'y reste — je po svemu sudeći deo ciklusa svih njegovih političkih ubeđenja sve do 1880-te godine, kada ističe rok njegovom predsedničkom, mandatu, pa, prema tome, i njegovoj časnoj reči. No, tada će započeti maštanja — »Zahvalna otadžbina, videći kako on ostavlja predsednički položaj, predložiće mu u ime vlastitog spasenja od demagogije, drugu novu dužnost, na primer, ulogu u smislu Karla Velikoga, i tada će opet sve ići kao po loju«. Po sebi se razume da će ljudi koji ga drže u rukama u tom slučaju — ako bude sačuvao republikanske institucije i držao se svoje časne reči — njega lako odbaciti i zameniti Bonapartom, ako bi ta republika i bez republikanaca bila smetnja njihovim budućim planovima. U tom smislu su ga oni, izgleda, nagovorili da za svaki slučaj podrži bonapartističke kandidate uveravajući ga da će po njega biti dobro. U svakom slučaju, on je dalje po sigurnim tutorstvom i nema nade da će se toga osloboditi. Jednom reči, svet očekuje velike i sasvirn nove događaje, svi slute pojavu legiona, oseća se živost i pokret u krilu katolicizma. Papino zdravlje je, tako pišu — »zadovoljavajuće«. Nevolja će biti ako se papina smrt podudari sa izborima u Francuskoj ili ako do toga dođe ubrzo nakon tih izbora. Tada se istočno pitanje može odjednom pretvoriti u opšteevropsko pitanje...

III
TO JE TO I TO — NIJE TO. PODSEĆANJE NA ONO O ČEMU SAM PISAO PRE TRI MESECA.

Ja sam dosta detaljno izložio tu misao u letnjem dvobroju za maj i juni moga »Dnevnika«, ali ono glavno mesto u mom članku, to jest, da se ključ za sadašnja i buduća zbivanja u Evropi nalazi u katoličkoj zaveri, i u onom nesumnjivom predstojećem velikom nemiru u krilu katolicizma koje se poklapa sa neobično bliskom, po svemu sudeći, papinom smrću kao i sa izborom novoga pape — na to glavno mesto izgleda niko nije obratio pažnju i moj je članak prošao (u štampi) neprimećen.

Međutim, ja sam sada više ubeđen i još čvršće se pridržavam tog mišljenja nego onda, pre dva meseca. Od tada je bilo mnogo događaja koji su potvrdili moja razmišljanja do te mere da ja više ne mogu da sumnjam u njihovu ispravnost. Od tog doba su i novine, kako naše tako i strane, započinjale da govore o ovoj temi ali sve nikako da se odluče da o tome određenije progovore, da ponude zaključke. Evo šta su nedavno pisale »Moskovske službene novine« u svom odličnom uvodniku (»Moskovske službene novine« br. 235). One navode, između ostalog, i mišljenja dopisnika engleskih listova:

»Dopisnici engleskih listova se upuštaju u sasvim otvorena razmišljanja. Ključ evropske politike, prema njihovom tumačenju, se nalazi u rukama Nemačke i upravo je Nemačka raspoložena da se drži Rusije još čvršće nego do sada, iz razloga koji su sasvim shvatljivi. Prvo, u Berlinu su shvatili da su ruski strategijski neuspesi oživeli i obodrili Austriju koja, kako se veruje, još uvek gaji neprijateljska osećanja prema Pruskoj. Zatim, glavni neprijatelji Nemačke — Francuska i katolicizam su tu, i jedan i drugi su u pogledu svojih simpatija, na strani Turske. U samom početku nemira na Istoku Francuska je istina malo koketirala sa Rusijom, no ako je tada i bilo nekih simpatija prema nama one sada ne samo što su se ohladile nego su se okrenule prema Turcima. Što se tiče militantnog katolicizma, on je ne samo sada nego još od samog početka, kao što je svima dobro poznato, uzeo u odbranu pravovernu Tursku koju je ugrozila šizmatička Rusija. Nepristojnost žustrih klerikalaca je došla dotle da je jedan među njima sa nekom blagošću govorio o Koranu, i

to tako da je čak i ultramontanska Germania našla za potrebno da ublaži slična razmišljanja, stavljajući primedbu da se, istina, treba radovati pobedi Turska nad mrskim Rusima ali da nije mnogo zgodno izražavati otvoreno simpatije prema islamu. Budući da se mot d'ordre[21] katolicizma upadljivo poklapa sa promenom javnog mnenja u Francuskoj u korist Turaka, budući da i Austrija, takođe katolička zemlja, ima interese koji su suprotni ruskim interesima, sasvim je prirodno što se u Berlinu pribojavaju opasnosti od stvaranja takve katoličke i antipruske lige u koju bi kasnije mogli da budu uvučeni interesi — ultramontanski i separatistički interesi Južne Nemačke, pa »čak i Engleske«. Tako tumače stvari dopisnici engleskih listova ali, sumnje nema, Engleskoj pripada glavna uloga u intrigama.

I tako, kao i do sada, mi ostajemo sami suočeni s Turskom«.

Sve je to divno, no, sve to još uvek nije ono pravo, to nije ona konačna reč koja bi trebalo sve da razjasni, reč koju na veliko čuđenje niko nema hrabrosti da izgovori jer — kao da još uvek nema nikoga ko bi osetio u svemu značaj svega što se zbiva. U ovom su članku, međutim, započeli da govore i o militantnom katolicizmu, o značaju katolicizma u Bizmarkovim očima, o njegovom današnjem uticaju na Francusku i najzad čak i o ligi, o tome da se u Berlinu pribojavaju opasnosti od stvaranja takve katoličke i antipruske lige u koju bi kasnije mogli da budu uvučeni interesi — ultramontanski i separatistički interesi Južne Nemačke, pa »čak i Engleske«. O toj samoj ligi, o toj katoličkoj zaveri, ja sam i govorio pre dva meseca i mnogo pre nego što su o tome počeli da govore drugi, ja sam tada bio rekao i svoju poslednju završnu reč, to jest, da se čitava stvar nalazi upravo u toj zaveri, sve od sada u Evropi zavisi od te zavere — čak i sam rat na Istoku može se veoma skoro pretvoriti u evropski rat i sve bi to bilo samo posledica velike zavere koju je pripremio rimski katolicizam koji leži na samrti. Međutim, u svim tim »mišljenjima dopisnika« i u čitavom onom divnom uvodniku »Moskovskih službenih novina« još uvek ne dopuštaju takvu pomisao, čak umesto toga tvrde da »Engleskoj, sumnje nema, pripada glavna uloga u intrigama« i da smo mi kao i do sada sami suočeni s Turskom. Da li je to tako? Jesmo li suočeni? Ne predstoji li nama, naprotiv, da se u bliskoj budućnosti nađemo suočeni ne samo s Turskom nego sa čitavom Evropom?

*

Doista, šta je to »militantni katolicizam« koji su svi počeli da zapažaju u sadašnjim zbivanjima, odakle tolika ratobomost i ta »strast« sa kojom je katolicizam uzeo pod svoju »zaštitu« pravovemu Tursku protiv šizmatičke Rusi je? Je li moguće da je sve to samo zbog toga što je »Rusija šizmatička zemlja?«. Katolicizam u naše vreme ima toliko nevolja i nasušnih briga da ne bi trebalo mnogo da se brine o tim davnašnjim crkvenim rasprama. A što je još važnije odakle ta »katolička liga« koje se tako pribojavaju u Berlinu? Evo, upravo o tim stvarima sam ja razmišljao, nema tome ni dva meseca, u nastojanju da sve to razjasnim. Moj zaključak je bio da je ta liga o kojoj sada svi govore, nižta drugo nego snažna i dobro organizovana katolička zavera koja ide za tim da ponovo ustanovi rimsko svetsko gospodstvo, ta zavera postoji sada u čitavoj Evropi i ona će biti od velikog značaja i mnogo će uticati na tekuća zbivanja u Evropi, pa prema tome — ključ za sve savremene intrige ne nalazi se ovde ili onde, taj ključ nije nd u samoj Engleskoj — on se nalazi u toj svetskoj katoličkoj zaveri koja je izvan svake sumnje!

Militantni katolicizam jarosno i »strasno« ustaje protiv nas i stavlja se na stranu Turaka. Čak i u Engleskoj, pa i u Mađarskoj, nema tako jarosnih pristalica mržnje prema Rusiji kakvi su ovi ratobomi klerikalci u sadašnjem trenutku. To nije bio nekakav prelat, sam papa je glasno na skupovima u Vatikanu s radošću govorio o »pobedama Turaka«, on je lično predskazivao Rusiji »strašnu budućnost«. Taj starac na umoru, koji je uz ostalo i »poglavar hrišćana«, nije se postideo da javno izjavi kako se uvek mnogo veseli kada čuje o porazima Rusa. Ta strašna mržnja biće sasvim jasna ako se setimo da rimski katolicizam sada stvamo »vojuje«, da doista i na delu, sa mačem u rukama u ovom momentu vodi u Evropi rat protiv strašnih i kobnih neprijatelja svojih. Ko je sada u Evropi najstrašniji neprijatelj rimskog katolicizma, to jest, papske svetske monarhije? Nema sumnje, to je knez Bizmark. Sam Rim je bio oduzet papi u onom trenutku nemačkog trijumfa i trijumfa samoga Bizmarka kada je Nemačka zgazila tadašnjeg glavnog zaštitnika papstva, Francusku — tada su bile odvezane ruke italijanskom kralju koji je odmah ne časeći časa zauzeo Rim. Od tada je osnovna briga katolicizma bila da nekako pronađe neprijatelja i suparnika Nemačke i samoga kneza Bizmarka. Sam knez Bizmark odlično shvata, duboko i ima tome mnogo

vremena već, da je rimski papski katolicizam, pored toga što je neprijateljski raspoložen prema nemačkom protestantizmu i prema Nemačkoj koja se vekovima bunila protiv Rima i njegove ideje koja se manifestovala na razne načine, protiv svih rimskih saveznika, štićenika i sledbenika — takođe i upravo u ovom trenutku koji je važan za ujedinjenje Nemačke, najopasniji elemenat među svim drugim elementima koji ometaju to ujedinjenje i dovršavanje onog zdanja nad kojim se tako mnogo čitavoga svoga života trudio i sam knez Bizmark. Osim toga, u Berlinu se pribojavaju »mogućnosti« stvaranja takve katoličke i antipruske lige koja bi kasnije mogla da privuče ultramontanske i separatističke interese Južne Nemačke — u Berlinu se osim svega toga pribojavaju i to su već i davno uočili da će katolicizam, ranije ili kasnije, ali neminovno, poslužiti kao povod za budući napad Francuske na Nemačku koja ju je ponizila, pobedila i razorila, takav povod će rimski katolicizam ponuditi i sam pre svih drugih, pa prema tome, najveća prepreka za ujedinjenje Nemačke nalazi se u katolicizmu a ne negde drugde. I ta berlinska predviđanja su polazila od normalnih činjenica koje svi zapažaju da, prvo — u čitavom svetu papizam nema drugog zaštitnika osim te Francuske i on se može uzdati jedino u njen mač, pod uslovom da taj mač nekako čvrsto zgrabi u svoje ruke i drugo — taj rimski katolicizam nije nikako neki sasvim dotučeni neprijatelj, to je hiljadugodišnji neprijatelj koji strasno hoće da živi, njegova je vitalnost fenomenalna, on ima još mnogo snage i takva velika istorijska ideja kakva je ideja o papskom svetskom gospodstvu ne može da se ugasi tek tako u jednom trenutku. Jednom reči, u Berlinu su ne samo priznali neprijatelja nego su ocenili i njegovu snagu. U Berlinu nemaju običaj da preziru neprijatelje pre nego što se s njima okušaju u boju.

Ako katolicizam toliko želi da živi i ako se taj mač koji bi trebalo da ga zaštiti nalazi jedino u rukama Francuske, onda je sasvim jasno da katolicizam neće ispustiti iz ruku Francusku, naročito ako mu se za to bude ukazao pogodan momenat. Taj pogodni momenat je nastupio proletos — u vreme rata između Rusije i Turske, u vreme kada se ponovo otvorilo istočno pitanje. Doista: ko je najvažniji saveznik Nemačke? Razume se — to je Rusija. To u Rimu sasvim dobro shvataju. Evo, zbog toga se papa toliko veseli zbog ruskih »neuspeha«. Znači, najvažniji saveznik najstrašnijeg neprijatelja

papske vlasti odvojen je sada od svog iskonskog saveznika Nemačke, zahvaljujući ratu, pa prema tome, Nemačka je sada sama i, evo, nastupio je sada i taj trenutak koji je katolicizam odavno priželjkivao: kada će ako neće sada, u ovom momentu početi da raspaljuje pritajenu mržnju — sada je najpogodniji momenat da se Francuska gume u revanšistički rat protiv Nemačke!

Osim toga, nastupili su i drugi kobni trenuci katolicizma, tako da se ne može oklevati ni jednog trenutka. Približava se i trenutak neizbežne papine smrti i trenutak izbora novog pape i u Rimu sasvim dobro znaju da će knez Bizmark upotrebiti sve svoje snage i angažovati svoj um kako bi uticao na izbor novog pape, on će nastojati da od pape koji je vladar sveta i svetovni imperator načini makar običnog patrijarha i potrudiće se da to bude sa pristankom samoga pape i tako će razdeliti katolicizam na dva dela koji su neprijateljski raspoloženi jedan prema drugome — on će se potruditi da se osujete sve zamisli katolicizma, da se unište sve njegove vekovne pretenzije i nade. I prema tome, kako bi katolicizam mogao da ne hita, da ne koristi sve mere protiv Bizmarka? I evo, opet, i u ovoj prilici, tu je staro istočno pitanje! O, sada bi se veđ moglo potražiti i nešto saveznika za Francusku, tih saveznika koje ona nije mogla da nađe godinama sada ima, mogla bi se načiniti čitava koalicija. Neka Evropa bude zalivena krvlju samo da papa trijumfuje a onima koji u Rimu ispovedaju Hrista to je sve, to je najvažnije.

I evo, oni su počeli da deluju. Pre svega je bilo potrebno da Francuska bude na njihovoj strani. Kako to učiniti? Oni su to već postigli. Sada svi evropski političari i čitava štampa u Evropi priznaju da su majski prevrati u Francuskoj izveli klerikalci pa ipak, to moram da ponovim, kao da još uvek svi ne primećuju u dovoljnoj meri značaj te činjenice. Kao da su se svi bili složili pre četiri meseca u tvrđenju da su klerikalci izvršili prevrat u Francuskoj samo radi osvajanja više prostora za svoje akcije, samo radi koristi, beneficija i sticanja većih prava. Teško je zamisliti da prevrat nije bio zamišljen drugačije nego upravo u ime najradikalnijih ciljeva, to jest, da bi se izdejstvovao rat (s obzirom na bliske smutnje nakon papine smrti u krilu rimske Crkve), da, upravo, brz i neodložan rat Francuske protiv Nemačke! I videćete, ma kako se okončala stvar, oni će ostvariti svoj cilj, izdejstvovaće rat u toku kojega će, ako bi se desilo da Francuska pobedi, može biti i papa

ponovo osvojiti svetovnu vlast.

Oni su sve to izveli zadivljujuće lukavo i, što je najvažnije, izabrali su takav trenutak kada je sve išlo naruku njihovom uspehu. Oni će morati da počnu od toga što će proterati republikance, jer ovi ni po koju cenu neće podržati papu niti će se odlučiti na rat protiv Nemačke. Oni su ih prognali. Osim toga, bilo je potrebno nagnati maršala Mak Mahona da načini nepopravljivu grešku (upravo nepopravljivu), bilo je potrebno gumuti maršala na put bez povratka i — on je počinio tu nepopravljivu grešku: on je proterao republikance i čitavoj je Francuskoj rekao da se oni nikada neće vratiti. I tako, početak je siguran i klerikalci su za sada mimi: oni znaju da ako Francuska bude ponovo uputila u skupštinu republikansku većinu, maršal će je vratiti nazad. Gambeta je izjavio da će maršal morati ili da se povinuje volji nacije ili da napusti mesto. Tako su, sledeći njega, odlučili i svi republikanci zaboravljajući da je maršalova deviza — J'y suis et j'y reste — i maršal neće otići s tog mesta. Jasno je da maršal polaže sve nade u odanost legiona. Tu vernost legiona prema maršalu, ili prema bilo kome drugome, želeli bi da iskoriste i klerikalci. Kada bi za njih, konačno, bio izvršen državni prevrat, oni bi sve usmerili kuda njima odgovara. Najverovatnije je da će tako i biti: oni će se naći kraj uzurpatora i oni će ga usmeravati. A ako čak i ne bili tamo stvar bi i bez njih išla sama po sebi, kao da su oni sve postavili na odgovarajuće mesto samo da dođe do takvog državnog prevrata: oni znaju kakav će kolosalan utisak ostaviti na kneza Bizmarka svaka državna promena u Francuskoj. On je još 1875-te godine nastojao da objavi rat Francuskoj plašeći se njenoga jačanja koje je napredovalo iz dana u dan, iz godine u godinu. Republikanci koje je on protežirao ne bi smeli ni pod kakvim izgovorom da stupe u rat s njim i on je sve do sada bio delimice spokojan videći da se oni nalaze na čelu države koja je bivala svake godine sve jača i jača. Ali zato će njega svaki novi prevrat u Francuskoj nagnati da se prepusti krajnjoj zabrinutosti. I kada se sve to zbiva, u kakvom trenutku: kada je Nemačka ostavljena bez Rusije, svog prirodnog saveznika, kada je Austrija (takođe stari supamik Nemačke) u kojoj ima toliko mnogo katoličkih elemenata neprijateljski raspoloženi prema Nemačkoj odjednom upoznala svoju cenu i kada i Engleska očekuje već od početka rata na Istoku, sa nestrpljenjem i besom, da pronađe sebi saveznika u Evropi! No, šta će

biti ako se Francuska — tako moraju razmišljati u

Berlinu — sa svojom budućom novom vladom oko koje se muvaju i koju usmeravaju klerikalci, odjednom doseti da ako već mora biti revanšističkog rata onda nema pogodnijeg trenutka nego što je ovaj i ako krene u rat sa sadašnjim saveznicima, jer neće nikada biti boljih koji bi je podržali! I šta će biti ako upravo tada bude umro papa (a to je sasvim moguće)? Šta će birti ako klerikalci budu nagnali novu francusku vladu da izjavi knezu Bizmarku da se njegova gledišta u pogledu izbora novog pape ne podudaraju sa stavovima francuske nacije (a to će se obavezno dogoditi ako republikanci budu proterani)? Šta će biti ako novoj francuskoj vladi postane jasno da bi mogla (s obzirom na mogućnosti da se u Evropi pronađu jači saveznici) da povrati makar jednu od onih provincija koje su joj otete 1871-ve godine i da time učvrsti svoju vlast i da ojača svoj uticaj u zemlji barem za nekih dvadeset godina? Da, kako bi se moglo sedeti mimo pred svim ovim!

Što je najvažnije postoji tu još jedna okolnost: Nemac je samouveren i ohol, on neće trpeti nepokomost. Sve do sada Francuska je bila poslušna, ona je sigumo bila pod tutorstvom Nemačke na čiji zahtev je morala da polaže računa o svakoj novoj diviziji kojom je jačala svoju armiju, o svakoj bateriji i, evo, sada — ta Francuska diže glavu odjednom! Tako klerikalci mogu, ako hoćete, sasvim ozbiljno da računaju na to da će bezmalo i sam knez Bizmark lično prvi započeti rat. On je taj rat hteo da započne još 1875-te godine. Ne ući u rat — to znači ispustiti iz ruku Francusku zauvek. Istina, 1875-te godine stvari nisu stajale ovako kao sada ali ako Austrija bude stala na strani Nemačke, tada... Jednom reči, u toku nedavnog susreta između premijera Nemačke i Austrije po svoj prilici nije bilo razgovora jedino u vezi sa istočnim pitanjem. I ako danas ima u svetu države čiji je spoljnopolitički položaj pogodan onda je to uipravo Austrija!

IV
ŠTA SADA MISLI AUSTRIJA?

Reći će mi: u Austriji su nemiri, polovina Austrije neće ono što hoće njena vlada. U Mađarskoj demonstracije, Mađarska gori od želje

da krene protiv Rusa na strani Turaka. Otkrivena je čak i nekakva zavera anglo-mađarsko-poljska. S druge strane, slovenski elementi na njenoj teritoriji u sadašnjem trenutku, istina, podržavaju vladu ali austrijska vlada i na njih gleda ispod oka i sa podozrenjem, čak, može biti, u mnogo većoj meri nego i na same Mađare. A ako je već tako, može li se onda tvrditi da se Austrija u ovom trenutku nalazi u najpogodnijem političkom položaju u kakvom može da bude neka evropska država?

Da, to je istina. Istina je da katolička aktivnost napreduje nesumnjivo i u Austriji. Klerikalci su dalekovidi i zar bi oni mogli da ne shvate današnji značaj koji ta zemlja ima, zar bi oni mogli da propuste priliku. I razume se, oni ne propuštaju priliku i raspaljuju u toj katoličkoj i »najhrišćanskijoj« zemlji sve moguće nemire, pod svim mogućim izgovorima, u svim mogućim oblicima i formama. Ali, evo, šta: ko zna, možda se u Austriji samo tako prave da su ljuti zbog svih tih nemira ali u suštini ako hoćete — oni se zbog svega toga malo ljute, čak je moguće da je sasvim suprotno — oni te nemire čuvaju za svaki slučaj s obzirom da sve to može dobro doći u najbližoj budućnosti... Sasvim je očevidno, uostalom, to da se Austri ja, iako trenutno oseća da se nalazi u srećnom političkom položaju ipak, s obzirom na tekuća zbivanja, ne odlučuje na neku dalju i sasvim određenu politiku, ona čeka, ne rešava se, ona čeka i posmatra: ona čeka šta će joj zapovedati mudrost. Ako se na nešto odlučila to je samo za politiku u najbližoj budućnosti, pa i to uslovno. Uopšte, ona se nalazi u blaženom stanju duha, ona se rešava bez mnogo žurbe, ona čeka jer zna da svi čekaju nju i da je ona svima potrebna, ona cilja na korist koju sama bira i ona se već slatko oblizuje s obzirom na bliske i sigurne dobitke.

U toku nedavnog susreta kancelara obeju nemačkih država verovatno je dodirnuto mnogo tih »uslovnih« problema. Barem austrijska vlada je izjavila sasvim jasno da na istoku ništa ne može biti rešeno mimo interesa Austrije — a to je jedna neobično rasplinuta misao. Na taj način Austrija je, i ne dotakavši se mača, izjavila da će imati interesa u svim ruskim uspesima ako tako nečeg bude i da će, može biti, biti još zainteresovanija u slučaju da takvih uspeha ne bude uopšte. I to ona izjavljuje sledeći za sada samo politiku najbliže budućnosti! A šta će biti kada se bude odlučila za politiku na duži

period? Sada je svima jedino do nje stalo, svi drže do njenog mišljenja, do njene neutralnosti, svi joj obećavaju, svi je daruju možda samo zbog toga što ona sedi tako i svima govori — »Hm«. Ali ta država, koja tako dobro zna svoju cenu, neće moći da ne računa i na šanse svoje dugoročnije politike o kojoj još uvek niko ništa ne zna, bez obzira na onaj prijateljski susret dvojice kancelara — ja sam uveren u to. Ja čak verujem da će ta politika do poslednjeg i najkobnijeg momenta ostati neizvesna — sve će biti u duhu iskonskih tradicija austrijske politike. Ona sađa željno gleda na Francusku, očekuje kraj njene sudbine, čeka nove interesantne činjenice i, što je najvažnije, sve to čini u najboljem stanju duha. No, ona ne može da se ne uznemirava: može biti, ona će se vrlo brzo odlučiti za vođenje dugoročne politike i to jednom zauvek — ovi su sadašnji nemiri, naravno, njoj, u položaju u kome se sada nalazi, prijatni ali oni su ipak veoma snažni. Ona dobro vidi, čak veoma precizno to zapaža, da su, prilikom svake nove promene u Francuskoj (sada su one na pomolu i vrlo su verovatne) i pod svakom novom francuskom vladom (samo da ne bude opet republikanska), izgledi za sukob između Nemačke i Francuske konačno tu kao nešto neizbeino i to će biti tako čak i u slučaju da novi francuski upravljači ne budu želeli rat nego naprotiv — da ti isti upravljači budu nastojali iz sve snage da sačuvaju ovaj sadašnji mir. O, Austrija, može biti, bolje nego drugi shvata da postoje takvi momenti u životu nacija kada ne odlučuje volja i proračun nego sama sudbina.

Dozvoliću sebi da se prepustim nekim fantastičnim razmišljanjima (i, naravno, to je samo mašta). Predstavljam sebi, na primer, šta misli Austrija u ovom nemimom i neodređenom trenutku o toj svojoj politici dugoročnijih ciljeva, za koju se ona, naravno, još nije odlučila jer još nisu tu sve potrebne činjenice, međutim — neko već kuca na vrata i ona to dobro vidi, neko pokušava po svaku cenu da uđe, čak je uhvatio i kvaku na vratima ali vrata se još uvek nisu otvorila — i ko će biti taj što će ući to za sada još nikome nije poznato. Francuska je zagonetka ali to će se tamo rešiti, a za sada Austrija čeka i razmišlja i, naravno, kako bi mogla da ne razmišlja; ako se budu isukali mačevi, ako se Nemačka i Francuska budu bacile jedna na drugu i to konačno, s kim i na čijoj strani će tada biti Austrija? Evo, to je jedno od tih daljh pitanja, međutim, može biti neće proći mnogo vremena a na njega će

se morati dati odgovor!

Ta kako bi ona mogla da ne zna sada svoju cenu: onaj će trijumfovati za koga ona bude potegla svoj mač. O čemu je bilo reči u susretu kancelara obeju nemačkih država, to za sada nije nikome poznato, ali bilo je tu aluzija u vezi s ovim. Moralo je biti aluzija. Bilo je može biti i jasnih predloga pored aluzija. Jednom reči, njoj je obećano mnogo poklona i mnogo slatkiša i u to nema nikakve sumnje i ona je sada uverena da će ostati u savezu sa Nemačkom u slučaju da ova stupi u rat protiv Francuske, i za to će dobiti... mnogo. I to samo zbog te nekakve neutralnosti, zbog toga što će nekih pola godine ostati mirna i čekati nagradu za svoje dobro ponašanje — eto, to je ono što je najprijatnije! Nikakav kancelar ne može da izdejstvuje neko njeno aktivnije učešće u operacijama protiv Francuske, Austrija neće načiniti takvu grešku: ona neće poći da tuče Francusku koja je na umoru, naprotiv, ona će je može biti uzeti u zaštitu u poslednjem i kobnom trenutku putem diplomatskih zauzimanja i tako će sebi obezbediti još i nagradu. Ona ne želi da ostane sasvim bez Francuske, u prijateljskom zagrljaju takvog giganta kakav će biti Nemačka posle svoje druge pobede nad Francuskom. Ako hoćete, taj gigant je može tako snažno stegnuti u svoj zagrljaj da će ona biti uništena kao muha. A tu je već i onaj drugi istočni gigant koji joj je s desne strane, ustaće i on najzad i krenuće iz svog vekovnog boravišta...

»Lepo ponašanje — to je dobra stvar — tako možda sada pomišlja Austrija — no...«. Jednom reči, njenoj uobrazilji se nameće i jedna druga pomisao koja je uostalom takođe fantastična:

»Do prevrata u Francuskoj može da dođe čak i u toku ove jeseni i, može biti, brzo, veoma brzo se sve to može i završiti. Ako propadne republika ili ako republika čak nominalno i ostane do zime, može i u Nemačkoj da dođe do nesuglasica. Klerikalci će se za to postarati utoliko pre što će papa verovatno do tada umreti i tada će izbor novoga pape biti povod za nesporazume i sukobe. Ali ako papa i ne umre, mogućnost takvih nesporazuma i sukoba nije nikako isključena. Ako se Nemačka bude čvrsto rešila, na proleće bi moglo da dođe do rata. Na drugom kraju Evrope, zimske operacije protiv Turske su, po svemu sudeći, neizbežne tako da će saveznik Nemačke sve do proleća biti preokupiran. I tako, ako bude buknuo revanšistički rat Francuska će odmah pronaći dva saveznika: Englesku i Tursku«.

Nemačka će, prema tome, biti sama... sa Italijom, to jest, opet skoro sasvim sama. O, razume se, Nemačka je opijena sobom, ona je snažna. Ali i Francuska je uspela da stane na noge, da se oporavi: ona ima već milionsku armiju a i Engleska je kakva-takva pomoć: treba braniti nemačke primorske gradove od njene flote, prema tome, držati vojsku, artiljeriju, oružje, rezerve. Sve će to na neki način slabiti Nemačku. »Jednom reči, šanse da se uspešno rve Francuska ima i bez mene— tako misli Austrija— barem te su šanse dvostruko veće nego što su bile sedamdesete godine, a Francuska sada neće verovatno počiniti one greške koje je tada bila počinila. Zatim, bila Francuska uništena ili ne, ja ću svoje na Istoku dobiti: ništa na Istoku ne može biti rešeno mimo interesa Austrije. To je već odlučeno i potpisano. No,... šta će biti ako ja budem u tom odlučnom trenutku, pametno zadržavajući za sebe pravo odlučivanja, stala odjednom na stranu Francuske, pa čak i ako budem potegla mač u njenu odbranu!«.

Doista, šta će tada biti?

Austrija će se odjednom naći licem u lice sa trojicom neprijatelja — Italijom, Nemačkom i Rusijom. Ali Rusija će biti strašno zaokupljena svojim ratom i njoj neće biti do napadanja. Italije se, u svakom slučaju, ne treba mnogo bojati. Ostaće Nemačka, ona će krenuti na Austriju silom, ona će je time ugroziti, pa i oslabiti, ali neku veću silu ona ne može da pošalje, jer su joj sve snage potrebne za borbu protiv Francuske. Doista, samo kada bi se Austrija odlučila za savez sa Francuskom, Francuska bi navalila na Nemačku, može biti, prva, čak i u slučaju da Nemačka i ne bude htela da se tuče. Francuska, Austrija, Engleska i Turska protiv

Nemačke s Italijom — to je strašna koalicija! Uspeh je vrlo verovatan. U slučaju takvog uspeha Austrija može odjednom da povrati sve ono što je izgubila pod Sadovom, pa i mnogo više od toga. Zatim, ona neće izgubiti svoje interese na Istoku i sve ono drugo što joj je obećano. A što je najvažnije, ona će dobiti što se tiče njenog uticaja u katoličkoj Nemačkoj. Ako Nemačka bude pobeđena, pa čak ako i ne bude pobeđena, nego ako se iz rata vrati bez mnogo uspeha — ujedinjenje Nemačke će biti odjednom i snažno pokolebano. U južnoj katoličkoj Nemačkoj buknuće separatizam za šta će se na svaki način postarati klerikaloi i to će, naravno, Austrija iskoristiti.. to će ići

dotle da će se pojaviti dve Nemačke, dve ujedinjene nemačke imperije, jedna katolička, druga protestantska. A zatim, ojačana nemačkim elementima, Austrija bi mogla da posegne i na onaj svoj »dualizam«, Da Mađarsku vrati u ono pređašnje, staro stanje kada se ona sa poštovanjem odnosila prema njoj, pa zatim razume se — ona može da sredi sve ono sa svojim Slovenima i to jednom zanavek...! Jednom reči, sve se koristi i ne bi mogle pobrojati! Čak i tom slučaju ako Nemačka najzad izađe kao pobednik neće biti neke velike nevolje jer, ona i ne može da pobedi lako tako snažnu koaliciju i tako sigumo kao što je to bilo 1871-ve godine — pre će biti da će ona i sama nažuljati sebi valjano bokove. Prema tome, mir bi mogao biti zaključen bez posebno strašnih posledica. »I tako, na čijoj strani biti? Gde je bolje, s kim je korisnije?«.

S obzirom na sadašnji razvoj događaja u Evropi Austrija, nesumnjivo, postavlja sebi ovakva radikalna pitanja...

V
KO KUCA NA VRATA? KO ĆE UĆI? NEMINOVNA SUDBINA.

Kada sam bio započeo ovo poglavlje još nije bilo onih činjenica i svih onih izveštaja koji su sada najednom ispunili čitavu evropsku štampu, sve što sam ja bio napisao tada bilo je još uvek pod znakom pitanja, ali, evo — sve se sada potvrdilo na najprecizniji način. Moj »Dnevnik« će se pojaviti sledećeg meseca 7-og oktobra, a sada je tek 29-ti septembar, i ta moja, da tako kažem, »predskazivanja«: na koja sam se odlučio rizikujući, biće delimice, nešto zastarelo, delovaće kao svršen čin prema kojem sam ja gradio ta svoja »predskazivanja«. Ali usuđujem se da podsetim čitaoce moga »Dnevnika« na onaj moj letošnji majski i junski dvobroj. Gotovo sve što sam ja tada bio napisao o bliskoj budućnosti Evrope sada se potvrdilo ili počinje da se potvrđuje. Međutim, ja sam još onda slušao razna mišljenja o tom članku: govorili su (istina, pojedini ljudi) da je to »pomahnitali bes«, fantastično preuveličavanje. Što se tiče moći i značenja klerikalne zavere tu su se jednostavno smejali, nikakvu zaveru nisu tu primećivali. Uostalom, ja sam pre dve nedelje čuo i mišljenje jednog »kompetentnog« lica da je smrt i izbor novog pape nešto bez značaja — sve će to u Evropi proći nezapaženo. Ali sada je poznato kakav

značaj pnidaje svemu tome Bizmark i o čemu je bilo reoi u Berlinu, u razgovorima sa Krispijem. Ja sam u dvobroju za maj i juni svoga »Dnevnika« pisao da je Bizmark shvatio još u vreme francusko-pruskog rata da je rimski katolicizam najveći neprijatelj ponovnog ujedinjenja Nemačke, on će pružiti povod za veliki rat »revanša« koji će zahvatiti čitavu Evropu. Tvrdili su da je to apsurdno i tome slično. To sam sve ja pisao još onda kada niko kod nas, niti ko u evropskoj štampi, još nije ni pomišljao o tome bez obzira na to što je rat na Istoku već besneo i što je taj rat unosio zabrinutost kod mnogih. Svi su tada mislili da će se sve to tamo, na Istoku, i završiti. Uostalom, i sada niko ne veruje u neminovnost jednog evropskog rata u bliskoj budućnosti. Naprotiv, još donedavno su poklanjali mnogo pažnje mišljenjima kompetentnih Engleza (govor Nordskota) prema kojima se mir može produžiti do zime. I tako, ako hoćete, ja uzalud držim da je ovo moje sadašnje poglavlje unapred zastarelo: činjenice su tu, njihov značaj svi vide, nad Evropu se nadnosi nešto kobno i strašno, i što je još važnije, nešto neminovno i blisko, pa ipak, iako je sve to pred očima, naći će se ljudi koji će reći da su sva moja tumačenja lažna, smešna, fantastična i preuveličana, jer svi sada misle da je ovo što se zbiva neuporedivo manje značajno nego što je inače, eto, slučaj. Tu su, na primer, skorašnji izbori u Francuskoj i Francuska će izabrati u skupštini raniju republikansku većinu, što inače i može da se desi, i eto, tada će, ja sam u to uveren, svi povikati kako se, eto, sve srećno svršilo, kako je nebo opet vedro, kako nema nikakvih sukoba i kako se Mak Mahon povinovao, kako su nemoćni klerikalci pobegli i kako u Evropi opet vlada mir, caruje »zakonitost«. Sva moja Izmišljanja u toj glavi opet će delovati kao produkat dokone uobrazilje. Opet će reći da ja činjenicama pridajem takvo značenje kakvo im nigđe niko ne pridaje. No, sačekajmo razvoj događaja pa ćemo videti koji je put bolji i ispravniji. Pokušaću u zaključku da se ne bi zaboravilo, da odredim tačke i putokaze na tom putu koji se pruža pred nama i kojim nam je, hteli mi to ili ne, suđeno da krenemo. Želim da se ovo zapamti kako bi se kasnije moglo proveravati. Uostalom, ovo je samo završni pregled osnovnih misli iz ovog poglavlja.

1) Put vodi iz Rima, iz Vatikana gde ga je starac na umoru okružen gomilom jezuita davno odredio. Kada se pojavilo istočno pitanje jezuiti su shvatili da je nastupio najpogodniji trenutak. Putem koji je trasiran

oni su prodrli u Francusku, izvršili su u njoj državni prevrat, postavivši je u takav položaj da je njen bliski rat sa Nemačkom skoro neminovan, čak, i kada ona ne bi želela da započne taj rat. Sve je to, još mnogo vremena pre toga, znao i predviđao knez Bizmark. Izgleda, on je jedini barem bio taj i to mnogo pre ovog sadašnjeg trenutka, koji je uočio i razumeo ko je njegov najveći neprijatelj, on je shvatio ogromni i svetski značaj te svoje poslednje bitke za opstanak, bitke koju će, nema sumnje, svetu nametnuti papski katolicizam koji konačno umire i koji će umreti u bliskoj budućnosti.

2) Ta sudbonosna bitka je u ovom momentu već pri kraju, a poslednja bitka se približava strašnom brzinom. Francuska je izabrana i određena da bude poprište te strašne bitke i do te bitke će doći. Bitka je neminovna, to je jasno. Uostalom, postoji još uvek manja šansa da će ona biti odgođena ali to će biti samo za neko vreme. U svakom slučaju, bitka je neminovna i bliska.

3) Čim bitka bude započela istoga časa će se pretvoriti u opšte evropski sukob. Istočno pitanje i bitka na Istoku će se, voljom sudbine, izjednačiti sa tom evropskom bitkom. Najvažnija epizoda te bitke biće konačna odluka Austrije kojoj će strani ponuditi silu svoga mača. Ali suštinski i odlučujući moment te odlučujuće i kobne bitke biće, s jedne strane, u tome što će ona razrešiti onaj hiljadugodišnji problem rimskog katolicizma — što će na njegovo mesto doći, voljom Providenja, preporođeno Istočno hrišćanstvo. Tako će se naše rusko istočno pitanje pretvoriti u svetsko i vaseljensko pitanje, ono će imati značaj posebnog predodređenja bez obzira na to što će se sve to odigrati pred očima koje ne vide, koje su nesposobne do poslednjeg trenutka da shvate sav značaj toga predodređenja. I najzad —

4) (Neka ovo nazovu najvećim nagađanjem i nečim najfantastičnijim od svih mojih predskazivanja — unapred se slažem): Ja verujem da će bitka biti okončana u korist Istoka, u korist istočnog saveza, Rusija nema čega da se plaši čak ni onda ako se rat na Istoku bude slio sa evropskim ratom čak — to će biti i bolje ako se cela stvar tako bude proširila. O, nema sumnje, biće to strašna stvar ako se bude moralo toliko mnogo dragocene krvi ljudske proliti! Ali uteha je barem u saznanju da će ta prolivena krv nesumnjivo spasiti Evropu od desetostruko većeg krvoprolića koje bi moglo da nastane ako bi se stvar odgodila, ako bi se opet otela. Utoliko pre što će se ta velika

bitka nesumnjivo završiti brzo. Ali zato će se konačno rešiti mnoga pitanja (rimsko-katoličko pitanje zajedno sa sudbinom Francuske, nemačko pitanje, istočno i muslimansko pitanje), srediće se sve stvari koje nisu bile sređene u vreme dosadašnjeg toka zbivanja, izmeniće se lice Evrope, nastupiće era novih progresivnih odnosa među ljudima i zbog toga ne treba gubiti nade, duhom pasti i plašiti se tog poslednjeg grozničavog nemira koji obuzima staru Evropu uoči njenog velikog i nesumnjivog preporoda...

Najzad, dodaću još jedno zapažanje: ako prihvatimo pravilo da se o svim svetskim zbivanjima, čak i o onim koja imaju veliki značaj i na prvi pogled, obavezno sudi prema principu: »danas je kao juče, a juče je kao danas«, biće jasno da to pravilo ide u raskorak sa istorijom nacija i čovečanstva. Međutim, to je ono što nalaže takozvani realni, trezveni zdravi razum i svi se podsmevaju i zvižde svakom onom ko se usuđuje da pomisli da će sutra sve stvari biti pred svim očima takve, istina — ne baš takve i u takvoj formi u kakvoj smo ih videli do sada. Čak i sada kada su, na primer, mnoge činjenice pred očima, mnogi misle da je taj klerikalni pokret neka sitna i beznačajna stvar, da će Gambeta održati govor i da će sve biti onako kako je bilo i jučer, da će se naš rat sa Turcima završiti do zime i tada će opet započeti berzanske kombinacije, ponovo će se govoriti o problemu železnica, rublja će biti revalvirana, poći ćemo kao i nekada u inostranstvo i tako dalje. Neodrživost starog poretka — to je bila očevidna istina u Evropi koju su priznavali svi najnapredniji njeni umovi još uoči prve evropske revolucije što je buknula potkraj prošloga veka u Francuskoj. Međutim, ko je taj u čitavom svetu ko je mogao uoči saziva skupštine Staleža da predvidi formu koju će imati čitava ta stvar gotovo jedan dan iza toga, sutradan pošto je sve bilo počelo...? A kada se i to ostvarilo, ko je, na primer, mogao da predvidi Napoleona I koji je u suštini bio predodređen, da tako kažemo, da okonča prvu istorijsku fazu onoga što je započelo 1789-te godine? Pa i više od toga, u vreme Napoleona I svakome se činilo da je njegova pojava aipsolutna beznačajna slučajnost koja nema veze sa onim svetskim zakonom po kome je bilo predodređeno da čitav nekadašnji svet promeni svoj lik...

Da, evo, i sada neko kuca, neki novi oovek sa svojom novom reči — on hoće da otvori vrata i da uđe... Ali ko će ući — to je pitanje: da li će to biti novi čovek ili će i taj ličiti na sve nas, stare sitne ljude?

GLAVA DRUGA

I
LAŽ SE LAŽJU SPASAVA.

Jednom je Don Kihot, dobro poznat vitez tužnoga lika, najvelikodušniji vitez kojega je na svetu bilo, prostodušan i plemenita srca, lutajući sa svojim vernim štitonošom Sančom u potrazi za pustolovinama odjednom bio obuzet nekakvom nedoumicom koja ga je nagnala da o svemu dugo porazmisli. Reč je o tome da su ovi vitezovi počev od Amadisa Galskog, čiji se doživljaji čuvaju u najistinitijim knjigama koje se zovu viteški romani (radi kojih i sam Don Kihot nije požalio da odvoji koju akru od svog malog imetka) — da su, dakle, ovi vitezovi za vreme svojih slavmih i po svet korisnih stranstvovanja nailazili neočekivano na čitave armije koje su brojale i po stotinu hiljada vojnika i koje su na njih slale zle sile i pakosni čarobnjaci, u želji da ih onemoguće da ostvare svoje plemenite zamisli i da se sretnu sa svojim prekrasnim gospama. Obično je bivalo da vitez kada naiđe na takvu čudovišnu i opaku vojsku isuče svoj mač, prizove u pomoć lik svoje gospe i jurnuvši u sredinu neprijateljskih redova sve ih poubija. Cela stvar je, dakle, bila jednostavna i jasna, ali Don Kihot se odjednom zamislio i to nad čim: njemu je odjednom postalo jasno da je nemoguće da jedan vitez, ma koliko bio silan i makar dan i noć mahao svojim mačem, može tako odjednom da poubija stotine hiljade neprijateljskih vojnika i to u toku jedne jedine bitke. Da bi se ubio neprijatelj po neprijatelj ipak je za to potrebno dosta vremena, da bi se ubilo stotinu hiljada ljudi potrebno je mnogo više vremena i ma koliko mahao mačem jedan čovek to ne može da učini sam, u toku samo nekoliko časova. Međutim, u ovim istinitim knjigama se tvrdilo da se sve to završavalo u toku jedne jedine bitke. Kako je to bilo moguće?

— Razmrsio sam ovaj čvor — dragi moj Sančo — reče najednom Don Kihot. — Pošto su sve te junačine i svi ti čarobnjaci bili, u stvari, zli dusi onda je i sva njihova vojska imala takav čarobnjački i naopak karakter. Mislim da u tim vojskama nije bilo ljudi koji su nalik na nas. To su bila samo nakaradna priviđenja i utvare i vrlo je verovatno da

njihova tela nisu ličila na naša tela nego su, recimo, ličila na tela gmizavaca, crva i pauka. Zbog toga je silni i oštri mač u snažnoj viteževoj ruci šibao po tim telima ne nailazeći skoro ni na kakav otpor, kao po vazduhu. A ako je to tako, onda je on doista mogao u jednom pokretu da preseče dva ili tri, pa i desetak takvih tela, ako su ona bila zbijena u gomilu. Jasno je da je na takav način sve išlo brže i vitez je mogao doista u toku nekoliko sati da uništi čitave vojske takve gamadi i drugih čudovišta...

Ovde je veliki pesnik i znalac ljudskog srca dodirnuo jednu od najtajanstvenijih strana ljudskog duha. O, vclika je to knjiga i ona ne liči na ove koje se danas pišu. Takve knjige čovečanstvo dobija tek po jednu u stotinu godina. I takva duboka zapažanja o čovekovoj prirodi u ovoj knjizi ćete moći da nađete na svakoj njenoj strani. Pogledajte, recimo to, da se Sančo Pansa, oličenje zdravog razuma, trezvenosti i spretnosti, taj izraz zlatne sredine — sprijateljio sa najnastranijim čovekom na svetu, on baš a ne neko drugi! Za sve vreme on ga laže, on ga magarči kao dete i u isto vreme veruje u njegovu izuzetnu pamet, očaran je plemenitošću njegovog srca, veruje u sve najneobičnije saniarije ovoga viteza i ni u jednom momentu ne sumnja da će mu on, najzad, ponuditi ovo ostrvo mira za kojim on čezne. Bilo bi jako poželjno da se sa ovim velikim delom svetske literature upozna temeljnije naša mlađa generacija. Ja ne znam šta se sada u gimnazijama uči iz književnosti, ali verujem da bi poznavanie ove naiveće i naitužnije knjige kakvu do sada genije ljudski nije stvorio, oplemenio mladu dušu i obogatio bi je novim mislima, to bi je nasrnalo da razmišlia o krupnim pitanjima, to joi ne bi dozvolilo da se klanja večnom i nlupom idolu osredniosti, uobraženom samozadovolistvu i banalnoi promućumosti. Ovu najtužniju knjigu bi čovek mosrao da ponese sa sobom i na strašni sud Božji. Tu je kazana najdublja i sudbonosna taina čoveka i čovečanstva — to je u njoj saopšteno. On će pokazati kako najveća Ijudska lepota, naisavršenija čistota i čednost, srdačnost, nezlobivost i odvažnost i konačno i um — kako sve to propada (i na žalost, veoma često) uzalud, neiskorišćeno od Ijudi, kako se sve to čak pretvara u predmet podsmeha i to samo zbog toga što je spisku ovih najplemenitijih darova kojim je često čovek nagrađen, nedostajao samo još jedan: genij koji bi upravljao svim ovim bogatstvima i svom tom silom, koji bi sve to usmerio na pravi a

ne onaj izmišljeni i naopaki put, na put stvarnog služenja ljudima. Ali avaj, oreol genija se spušta na narode i plemena tako retko da slika ove tužne sudbine koja često predaje smehu i kamenovanju najplemenitije među ljudima i najveće prijatelje čovečanstva i to samo zbog toga što u odlučujućem momentu nisu znali da otkriju pravo značenje stvari i pronađu novu reč koja se u njima nalazi — slika ta, velim, može po nekog stvarnog prijatelja ljudi da dovede do pravog očajanja, može u njemu da izazove ne smeh nego suze jeda i gorčine, ona može zauvek da ispuni srce sumnjama i to srce koje je nekada bilo ispunjeno verom...

Uostalom, ja sam jedino želeo da podsetim na jednu zanimljivu crtu koju je pored stotine drugih pronašao u ljudskom srcu Servantes. Najveći sanjar među ljudima, koji je do pomahnitalosti verovao u svoj ludi san, odjednom je zahvaćen nedoumicama i sumnjama koje su bezmalo pokolebale i svu tu njegovu veru. Zanimljivo bi bilo znati šta je to što je pokolebalo njegovu veru: to nije sumanutost one njegove osnovne ideje, to nije shvatanje besmisla postojanja vitezova na svetu koji se trude za opšte dobro, nije tu u pitanju ni čitav besmisao svih onih neverovatnih čudesa o kojima se kazuje u tim »najistinitijim knjigama«. Ne, ovde je u pitanju jedna sasvim obična činjenica vezana za njegov lični život. Čovek fantazije je odjednom osetio žeđ za realizmom! Njega ne zbunjuje to što postoje te vojske čudovišta. On u to ne sumnja, jer kako bi ti veliki i slavni vitezovi mogli da pokažu onu neizmernu hrabrost ako ne bi bilo i takvih iskušenja, tih moćnih zavidljivaca i pakosnih čarobnjaka? Ideal ovog Lutajućeg viteza je do te mere lep, velik i koristan, on je do te mere obuzeo srce Don Kihota da je bilo nemoguće odreći se svega toga; to bi bilo isto što i izdaja ideala, neverstvo prema Dulčineji i prema čovečanstvu. (Kada se odrekao od tog ideala, kada se izlcčio od svoje sumanutosti i kada se opametio nakon povratka s dugotrajnih stranstvovanja kada je bio pobeđen od strane razboritog berberina Karaska, tog negatora i kritičara, on je istoga časa umro: tiho, smešeći se tužno, on je tešio uplakanog Sanču i voleo je čitav svet snagom svoje velike ljubavi potpuno svestan da više nema šta da traži na ovom svetu). Da, njega je porazila ta neosporna i matematički precizna okolnost da je ipak nemoguće, ma koliko jedan vitez bio snažan i ma koliko mahao svojim mačem, za jedan dan ubiti armije od stotinu hiljada ljudi i to tako da

budu pobijeni svi do poslednjeg. Međutim, u onim istinitim knjigama to je bilo napisano. Prema tome, bila je zapisana laž. A kada je jednom izrečena i tako laž onda je i sve ostalo laž. Kako se onda može spasiti istina? I evo on, da bi spasao istinu smišlja drugu laž, dva i tri puta fantastičniju od one prve, grublju i besmisleniju laž. On zamišlja stotine hiljada nekakvihi začaranih bića sa telima gmizavaca koje bi oštri mač mogao bez smetnje da seče. Realizam je tu, istina je spasena, i prvi put se u onaj san može verovati bez sumnji, pa ipak, to je moguće samo zahvaljujući drugoj, daleko većoj i besmislenijoj izmišljotini, samo zbog toga da bi se spasao realizam one prve izmišljotine.

Zapitajte se i sami: nije li se i vama u životu i to stotinama puta događalo ovo isto? Zavoleli ste, recimo, neki svoj san, neku ideju, neki svoj zaključak, neko uverenje, ili jednostavno neku činjenicu koja vas je iznenadila i opsela. Vi težite tom svom objektu ljubavi svom snagom vaše duše. Istina, vi ste obuzeti, vaše je srce savladano ali ako u tom objektu vaše ljubavi postoji nešto lazno, nešto nestvarno, nešto što je tome dodala i što je uvećala sama vaša strast, i vaša osećanja te prve ljubavi — i to samo zbog toga da biste stvorili novog idola kome biste se poklonili — onda vi to potajno osećate u sebi; vas obuzima sumnja, vaš um i vašu dušu zahvata nemir koji vam ne daje da spokojno živite sa tim vama tako dragim snom. I sećate li se čime ste se makar onako u sebi tešili? Zar niste i vi smišljali novi san, novu laž može biti i grublju i veću od one prve, ali joj ste se predavali s poverenjem, jer ona je bila rešenje svih vaših nedoumica i sumnji?

II
MEKUŠCI KOJI SE SMATRAJU LJUDIMA. ŠTA JE NAMA KORISNIJE: KADA O NAMA ZNAJU ISTINU ILI KADA O NAMA GOVORE GLUPOSTI?

U naše vreme čitava je Evropa manje ili više zaljubljena u Turke. Ranije, na primer, pre nekih godinu dana, svi su nastojali da pronađu među Turcima nekakve velike nacionalne vrednosti, ali, u isto vreme, svi su nekako u sebi osećali da sve to čine jedino iz mržnje prema Rusiji. Doista, svima je bilo jasno da Turska i ne može da ima ispravan i zdrav nacionalni organizam, pa i više — ona nema nikakvog

organizma, do te mere je sve to kod nje uništeno, zaraženo i istrulelo; Turci su azijatska horda a ne država u pravom smislu te reči. Ali sada, od kako se Turska nalazi u ratu sa Rusijom, malo po malo, počelo je uzimati maha ponegde u Evropi i shvatanje i to sasvim ozbiljno da je turska nacija jedan nacionalni organizam koji ima sve šanse da se razvija linijom daljeg progresa — i takva se svojstva posebno ističu. Ta fantazija sve više obuzima evropske umove i, evo, najzad je to stiglo i kod nas: i kod nas u Rusiji su odjednom počeli da govore o nekakvim neočekivanim nacionalnim vrednostima koje su se navodno najednom probudile u Turskoj. No, u Evropi se ta fantazija drži zbog mržnje prema Rusiji, a kod nas — kod nas do toga dolazi zbog naše malodušnosti i naše strašne brzordetosti u izvođenju zaključaka, naravno, pesimističkih zakliučaka, što je oduvek bilo svojstveno predstavnicima naših obrazovanijih slojeva i uvek kada bi se negde i u nečemu pokazivali naši »neuspesi«! U Evropi se desilo isto ono što se desilo i u sumanutom umu Don Kihotovom, samo u obrnutom smislu, ali suština svega je apsolutno ista: da bi spasao istinu Don Kihot je izmislio ljude sa telima puževa golaća, a ovi drugi, naši su, da bi spasli svoju glavnu sanjariju koja ih je pritiskala, sanjariju o ništavnosti i nemoći Rusije — načinili od stvarnog puža golaća liudski organizam obdarivši ga telom i krvlju, zdravljem i duhovnom snagom. O samoj Rusiji danas i najprosvećenije evropske države šire najapsurdnije izmišljotine. U Evropi su i ranije, sasvim malo znali o nama, i to je bilo tako da je čovek morao da se čudi da se tako obrazovani liudi malo zanimaju za narod koji toliko mrze i kojega se toliko boje. Ta oskudnost evropskih znanja o nama, i ta nemogućnost da nas ta Evropa malo bolje upozna, bili su u izvesnom pogleđu nešto što je nama bilo korisno. I zbog toga neće ni sada biti štete od toga. Neka oni samo galame o »sramnoj nemoći Rusije kao vojničke sile«, uprkos svedočenju desetine njihovih dopisnika koji su izveštavali sa samog boinog polja, i koji su bili zadivljeni boinom gotovošću, viteškom izdržljivošću i primernom disciplinom što su je pokazivali ruski vojnici i oficiri, neka oni i one sasvim moguće greške i trenutne promašaje ruskog operativnog štaba smatraju za nešto nepopravljivo, za nešto što je izraz organskog nedostatka naše armije i naše nacije (zaboravljajući kako smo ih mi često u toku poslednjih godina tukli na bojnom polju)! Neka oni u svojim najozbiljnijim izdanjima političkih

glasila obaveštavaju Evropu kako je, tobože, tačno da je kod nas došlo do velike narodne pobune na čijem čelu stoje nihilisti, kako je do takve pobune došlo u Viborgškom kraju u Petrogradu i kako su ruske vlasti, navodno, dovele dva puka vozom iz Dinaburga kao pojačanje radi spasavanja Petrograda — neka ih, neka samo tako govore zaslepljeni zlobom. Ponavljam, nama je sve to čak i od koristi, jer oni i sami ne znaju šta čine. Njima je, naravno, stalo da svuda kod njih razbude mržnju prema nama, kao prema »glavnim neprijateljima njihove civilizacije« — i eto, oni nas prikazuju kako smo u krizi, kako smo sramno nemoćni kao nacionalni i državni organizam. Ali, ako je neko toliko nemoćan i ništavan, kako onda mogu da se protiv njega stvaraju koalicije, kako ga se onda toliko boje? A oni upravo osećaju potrebu da protiv nas okrenu čitavo svoje društvo. Prema tome, oni govore to što govore sebi na štetu, a ako je već tako, onda oni ne nanose štetu nama nego nam donose — koristi. A mi ćemo sačekati kraj.

Ali, zamislimo samo, da oni imaju tačne vesti o snazi duha, osećanja i nepokolebive vere u veliku stvar koje gaji ruski narod, stvar u ime koje je njegov Gospodar isukao mač i da oni znaju da će ta stvar ranije ili kasnije trijumfovati! Zamislite, šta bi bilo kada bi u Evropi najzad shvatili da je ovaj rat za Rusiju rat nacionalnih razmera, kada bi shvatili da naš narod nije neka mrtva i inertna masa nego organizam koji je moćan i svestan svoje moći, to je organizam u kojem su svi kao jedan čvrsto uz svoju armiju — o, kakav bi strah tada nastupio kod njih, kako bi takvo obaveštenje izazvalo mnogo uzbuđenja! Razume se, to bi ubrzalo stvaranje stvamih i otvorenih koalicija protiv nas u Evropi, mnogo više nego ove njihove klevete prema kojima smo mi slabi i skloni raspadanju. Ne, samo neka oni i dalje veruju u onu pobunu na Viborgškoj strani. Nas samo hrabri to što oni u to tako veruju.

No, u Evropi je sve to razumljivo i razumljivo je odakle to dolazi. Ali kako mogu kod nas da se kolebaju, kako mogu da se uzbuđuju i da veruju čak u neke nove i neočekivane snage, u neke vitalne osobine, koje je pokazala turska nacija? Čime je ona manifestovala takvu snagu? Fanatizmom? Ali, fanatizam je mrtvilo, a ne snaga, i kod nas su nešto slično stotinu puta već propovedali ljudi koji sada, evo, veruju u snagu turske nacije. Govore o turskim pobedama. Ali Turci su

jednom ili dva puta uspeli da odbiju naše napade a to su, da tako kažem, negativne pobede, a ne prave pobede. Mi smo držeći Sevastopolj odbili jednom napad Francuza i Engleza pri čemu su oni imali mnogo gubitaka, i ta Evropa, međutim, nije tada galamila o nekoj našoj pobedi. Mi smo u toku dva poslednja meseca bili mnogo slabiji u odnosu na Turke pa zbog čega oni to nisu iskoristili, zbog čega nas nisu potisli s Balkana i proterali preko Dunava? Naprotiv, mi smo svuda očuvali naše pozicije i uspeli smo uvek da odbijemo napad Turaka. Događalo se da je sedam ili osam naših bataljona tuklo njihovih dvadeset, kao što je nedavno bilo pod Čerkovnom. Oni koji veruju u moć Turaka pominju, međutim, njihove puške koje su navodno bolje od naših, njihovu artiljeriju koja je, takođe, navodno bolja od naše. Ali takvi, u suštini, neće da priznaju da mi ne ratujemo samo protiv Turske nego protiv mnogih evropskih država, oni zaboravljaju da ima mnogo Engleza koji služe kao oficiri u turskoj vojsci i da se Turci naoružavaju uz pomoć evropskog novca, da evropska diplomatija veoma često staje na put našim planovima još od početka rata, lišavajući nas tako pomoći naših prirodnih saveznika, lišavajući nas čak pravih puteva koji od nas vode prema Turskoj. Osim toga, Evropa je tom svojom mržnjom prema nama ohrabrila fanatizam Turaka. Evropi je najzad otkriveno mnogo zavera, čitave bande koje su organizovane, koje imaju oružja i novaca i koje su pripremane da neočekivano upadnu u pozadinu naše armije. U Evropi su, kao kruna svega toga, nedavno, kako-tako, prikupili veliki zajam u korist Turaka, na štetu po vlastiti džep, i taj nemogući zajam je ostvaren samo zahvaljujući tome što su u Evropi poverovali u fantaziju da Turska nije neka država puževa golaća nego državni organizam od krvi i mesa, da tako kažemo, kakvi su drugi državni organizmi. I to kada — kada su čitave turske provincije bile natopljene krvlju, kada je čak otkrivena i direktna zavera među samim turskim upravljačima koja je imala za cilj da svi Bugari do poslednjeg budu istrebljeni! Turci ratuju protiv nas ali oni hrane i drže svoju vojsku rekvizicijama u stoci, posebno konjima koje oduzimaju Bugarima, i te su rekvizicije takve da će u cellni upropastiti tu najbogatiju tursku provinciju. I njima koji tako uništavaju sopstvenu zemlju prosvećeni Englezi daju novce u zajam i tako pomažu njihovu ekonomsku moć! Ali neka, to je tamo, tamo je sve to shvatljivo. Ali kako to kod nas da priznaju da su Turci sila? Uništenje

sopstvene zemlje do tla i potpuno istrebljenje hrišćanskog dela stanovništva zemlje — zar je to neka sila? Takva sila će im ponestati do kraja rata. Kada se stvari prvi put budu okrenule u našu korist — čitavo to fantastično zdanje njihove vojne i nacionalne moći će pasti u jedan Iren, sve će nestati kao priviđenje zajedno sa tim njihovim fanatizmom koji će iščileti kao što iščili para iz otvorene slavine.

*

Neki pametni ljudi sada kod nas proklinju taj slovenski problem i to čine i usmeno i u štampi: »Sta su nam bili potrebni — vele — ti Sloveni i sve te fantazije o ujedinjenju Slovena! I ko nam je stavio na vrat te Slovene i radi čega: da se večito prepiremo sa Evropom, da ona večito na nas sumnja, da nas zbog svega toga mrzi, kako sada tako i u budućnosti! Neka su prokleti ti slovenofili i tako dalje!«. Ali ti ljudi, koji tako viču, imaju izgleda lažne predstave o Slovenima i o istočnom pitanju, mnogi među njima se uopšte i nisu zanimali za sve to sve do poslednjeg trenutka. I zbog toga sa takvim i ne vredi sporiti. Oni doista ne znaju da to istočno pitanje (i zajedno s njim i slovensko pitanje) uopšte nisu izmislili slovenofili, njega niko nije izmislio, ono je nastalo samo i to veoma davno — ono se pojavilo pre slovenofila, pre nas, čak i pre Petra Velikoga i Ruske imperije. To se pitanje pojavilo još u vreme prvog ujedinjavanja velikoruskog plemena koje je obrazovalo jedinstvenu rusku državu, to jest, pitanje se pojavilo još sa pojavom Moskovskog carstva. To istočno pitanje jeste iskonska ideja Moskovskog carstva i nju je u punoj meri priznao Petar Veliki koji ju je, napuštajući Moskvu, poneo sa sobom u Petrograd. Petar je u pravom smislu shvatao njenu organsku povezanost sa ruskom državom i sa ruskom dušom. I ta ideja ne samo što se nije ugušila u Petrogradu nego su je neposredno prihvatili kao ideju ruske misije svi Petrovi naslednici i nastavljači. Eto, zbog čega tu ideju ne treba napustiti niti je treba izneveriti. Napustiti slovensku ideju i ostaviti bez rešenja problem o sudbini istočnoga hrišćanstva (NB — to je suština istočnog pitanja) — to znači razbiti u paramparčad zdanje Rusije i umesto nje izmisliti nešto novo što više neće ličiti na Rusiju. To čak ne bi bila revolucija nego jednostavno uništenje i zbog toga se nešto slično ne može ni pomišljati — nemoguće je razoriti takvu celinu i umesto nje stvarati nekakav drugačiji državni organizam. Tu ideju sada ne vide i ne priznaju samo oni slepi ruski »Evropljani« i s njima zajedno još i, na

njihovu sramotu, berzanski kraljevi i kombinatori. Berzanski moćnici su za mene, uslovno govoreći, svi oni Rusi danas koji osim svog džepa ne vide nikakvu Rusiju i koji na sve gledaju isključivo s tačke gledišta koja je važna za njihov džep. Oni danas u horu galame o zastoju trgovine, o krizi na tržištu i o devalvaciji rublje. Ali kada bi ti naši berzanski moćnici bili malo dalekovidiji i kada bi shvatali nešto izvan svoje uske sfere, oni bi shvatili da čak i da Rusija nije počela ovaj sadašnji rat njima od toga ne bi bilo mnogo bolje — bilo bi im svakako gore. Da bi se vodili »poslovi«, čak i oni berzanski poslovi, potrebno je da nacija živi pravim životom i da vrši svoju pravu misiju a ne da bude nekakav galvanizirani leš u rukama Jevreja i berzanskih moćnika. Da mi nismo započeli ovaj sadašnji rat posle onih ciničnih izazova koje nam je upućivao neprijatelj, posle onih uvreda kojima nas je obasipao, da nismo pritekli u pomoć mučenicima koji su zlostavljani — mi bismo danas prezirali sebe. A samoprezrenje, moralni pad i cinizam koji ide s tim zajedno — sve to smeta čak i »poslovima«. Nacije žive od velikih osećanja, njih nadahnjuje velika ideja jedinstva, misao koja obasjava i sjedinjuje narode njih pokreće, nacije žive kada ljudi priznaju one najveće kao sebi ravne, i to je ono odakle se rađa nacionalna moć — da, tako žive nacije — ne žive one nikako od berzanskih špekulacija i od brige o vrednosti rublje. Ukoliko je narod duhovno bogatiji utoliko je veće i njegovo materijalno bogatstvo... Uostalom, šta je meni — kakve to ja stare reči ponavljam!

III
BLAGA ALUZIJA NA BUDUĆNOST PROSVEĆENOG RUSKOG COVEKA. NESUMNJIVI BUDUĆI DOPRINOS RUSKE ŽENE

Danas postoje čudne nedoumice i čudne brige. Stvarno, postoje Rusi koji se boje ruskih uspeha i ruskih pobeda. Ne boje se oni zbog toga što žele zla Rusima, naprotiv — oni od srca žale zbog velikih ruskih neuspeha, oni su dobri Rusi ali, oni se boje uspeha i pobeda ruskih — »Zbog toga eto, što će se nakon pobedonosnog rata razviti samouverenost, samohvalisanje, šovinizam, zastoj«. Osnovna greška tih dobrih ljudi je u tome što su oni uvek ruski progres videli jedino u samoupravljanju. Da, samouverenost je ono što nam je danas

najpotrebnije! Nama je danas potrebno FKJŠtovanje prema sebi, a ne pljuvanje na sebe. Ne uznemiravajte se: zastoja neće biti. Rat će otkriti mnogo novog, on će izmeniti mnogo od svega starog, i sve to vi nikada ne biste postigli tim samopljuvanjem i tim izazivanjem koji su u poslednje vreme postali dokona zabava. Ali, otkriće se i mnogo onoga što su naši pametnjakovići koji vole da optužuju druge nazivali sitnicama, smešnim sitnicama i poslednjim stvarima ali sve je to, međutim, ono što čini suštinu naših poslova u svakodnevici. Ali mi se nećemo predavati šovinizmu, i nećemo biti opijeni sobom! Kada je i gde, uostalom, bilo nečeg sličnog u ruskom društvu! Oni koji ovo tvrde jednostavno ne poznaju rusku istoriju. 0 našoj obuzetosti sobom mnogo se govorilo posle Sevastopolja: tada nas je, govorilo se, ta samouverenost upropastila. Nikada, međutim, obrazovaniji naš svet nije bio manje samouveren i više sklon raslojavanju nego što je to bilo u vreme pre sukoba pod Sevastopoljem.

Uzgred ću primetiti: među onima koji su pisali o toj našoj obuzetosti sobom i koji su nas izazivali sa tim nakon Sevastopolja bilo je nekoliko mladih pisaca, koji su tada skrenuli na sebe pažnju javnosti i izazvali veliko saosećanje te javnosti prema svim tim njihovim raskrinkavanjima. Međutim, tim tužiocima koji su želeli dobra pridružilo se tada mnoštvo nekakvog nabusitog i svakojakog sveta, pojavilo se mnogo onih koji im zvižde i pljeskaju i koji apsolutno ne shvataju u čemu je stvar, no, koji su bili uvrteli sebi u glavu da su oni spasioci Rusije — pa i više od toga, javilo se tada i mnoštvo onih koji su bili otvoreni neprijatelji Rusije i ti su naneli mnogo štete celoj toj stvari koju su u početku bili započeli talentovani ljudi. Ali u početku su i takvi imali uspeha i to samo zbog toga što su Rusi, ljudi čista srca, tada doista želeli da dođe do obnove svuda i u svemu, što su želeli da čuju novu reč — i tada u njima nisu raspoznali hulje i ljude bez dara i bez uverenja, ljude koji su, čak, bili prodane duše. Naprotiv, svi su mislili da su ovi za Rusiju, za njene interese, da su za obnovu, da su pristalice naroda i društva u celini. Sve se završilo tako što je ogromna većina Rusa najzad doživela razočaranje i napustila ove — a zatim su na scenu stupili berzanski kombinatori i akcionari, graditelji železničkih pruga... Sada se, po svemu sudeći, takva greška neće ponoviti, jer, nema sumnje, javljaju se novi lj udi koji donose novu misao i nove snage.

Ti novi ljudi se neće bojati samouvažavanja, ali oni se neće bojati ni od toga što ne plivaju tragom starih. Oni se neće plašiti ni pametnjakovića: oni će biti skromni, ali će mnogo znati iz iskustva, i primenjivaće to na delu, o čemu naši mudraci nisu mogli ni da sanjaju. Poučeni iskustvom i praksom, oni će naučiti da poštuju ruskog čoveka i ruski narod. To će biti nova znanja koja će on i doneti sa sobom i to će biti njihova tačka oslonca. Oni neće sve naše nedaće i sve naše mane pripisivati ruskom čoveku i ruskoj prirodi, što je već postalo navika kod naših pametnjakovića, jer — tako nešto ne zahteva mnogo truda i pameti. Oni će prvi posvedočiti da ruski duh i ruski čovek nisu krivi ni za jednu od tih stotina hiljada optužbi koje se svaljuju na pleća Rusa, jer, tamo gde postoji mogućnost neposrednog pristupa tamo Rus vrši svoj posao ništa gore od drugih. O, ti novi ljudi će najzad razumeti, bez obzira na svu svoju skromnost, kako su često naši pametni ljudi čak i oni čista srca kojima je bilo stalo do istinske koristi — sedeli među dvema stolicama u nastojanju da pronađu koren zla. Takvim novim ljudima, koji će se nesumnjivo pojaviti posle rata, priključiće se mnogo živih nacionalnih snaga, posebno omladine. Njih je bilo i pre rata, ali mi nismo umeli da ih zapazimo, dok smo mi svuda viđali samo prizore cinizma i raspadanja, oni su svedočili snagu svesnog samopožrtvovanja, snagu iskrene vere odlazeći da polože svoje živote a mi smo se pri tom jedino čudili: odakle sve ovo? Neki dopisnici inostranih listova prebacivali su ruskim oficirima da su samoljubivi karijeristi koji trče za odlikovanjima zaboravljajući svoj osnovni cilj: ljubav prema domovini i odanost stvari kojoj su dužni da posluže. Ima kod nas takvih oficira, ali ti dopisnici bi trebalo da znaju i za one neprimećene mlade ljude kojih ima i među oficirima, za one skromne sluge svoje domovine, koji su umirali zajedno sa svojim vojnicima hrabro, ne čekajući nagradu, koji su umirali ne lepe slave radi i ne radi karijere — da, to su plemenita i velika hrišćanska srca, to su neprimećeni veliki ruski ljudi kojih ima tako mnogo, kakav je skoro svaki ruski vojnik u sadašnjoj ruskoj vojsci. Imajte na umu da ja kada govorim o našem čoveku budućnosti ne mislim samo na naše vojnike koje očekujemo da se vrate nazad. Pojaviće se i mnogo drugih — doći će svi oni koji su goreli od želje da veruju u ruskog čoveka ali nisu došli do izražaja, jer je svuda carevala negacija i svuda je vladao duh pesimizma. Ali sada, kada su videli kakvu je veru pokazao na delu

ruski čovek tamo, oni će se, hteli ne hteli, ohrabriti i poverovaće da pravih ruskih snaga ima i ovde; odakle su ti tamošnji — zar nisu i oni od ovih ovdašnjih? A kada se budu ohrabrili i čvršće ujedinili, oni će se skromno ali odlučno prihvatiti dela, ne plašeći se ničijih zvučnih i praznih povika. Da, starih, veoma starih reči! A ovi naši umni starčići su i danas uvereni da su oni ti novi i mladi ljudi i da oni govore tu najnoviju reč!

Ali stvar preporoda i spasenja ruskog društva pripašće u deo, u to nema sumnje — ruskoj ženi. Nakon sadašnjeg rata, u toku kojega se ruska žena pokazala tako veličanstveno, više nema sumnje da će njen udeo i njen doprinos biti od velikog značaja. Najzad će biti srušene vekovne predrasude i »varvarska« Rusija će pokazati kakvo mesto daje toj »majčici« i »sestrici« ruskoga vojnika, toj odvažnoj mučenici koja se oduvek žrtvovala za ruskog čoveka. Zar njoj, toj ženi koja je pokazala toliko hrabrosti da odričemo potpunu jednakost sa muškarcem u pogledu obrazovanja, u pogledu prava na izbor zanimanja, obaveza i dužnosti, njoj sve to odričemo sada kada polažemo sve nade u nju i njen podvig u ime duhovnoga preporoda i podizanja moralnoga nivoa našega društva! To bi bilo sramno i nerazumno, utoliko pre, što nešto slično neće od nas ni zavisiti, jer, ruska žena je sama zauzela mesto koje joj pripada, ona je sama prekoračila onu granicu koja joj je do sada bila strogo zabranjena. Ona je pokazala do kakve visine može da se uzdigne i šta je u stanju da učini. Uostalom, kada ovako govorim, ja mislim na rusku ženu a ne na one sentimentalne dame koje su Turcima nudile slatkiše. U dobrom odnosu prema Turcima nema, naravno, ničeg lošeg, ali to ipak nije ono što su učinile tamo one druge žene; one prve su samo stare ruske gospođe, a ove druge — to su nove ruske žene. Ali ja ne govorim samo ni o tim ženama koje se trude za delo Božje i koje tamo služe ljudima, ne, one su pokazale da su žene velikoga srca i da u Rusiji ima takvih žena koje su spremne na samopregor i žrtvu jer — odakle su takve ako nisu odavde iz reda ovih ovde! Ja želim da govorim o ruskoj ženi i o njenoj sudbini, o njenom udelu u našem društvu, o tome bih želeo da progovorim više i posebno i zbog toga ću se još vratiti na ovu temu u narednom oktobarskom broju moga Dnevnika.

OKTOBAR

GLAVA PRVA

I
ČITAOCU

Usled lošeg zdravlja, koje me posebno onemogućavalo da na vreme izdajem svoj Dnevnik, ja sam odlučio da za godinu ili dve prekinem izdavanje ove publikacije. Ovo činim sa velikim žaljenjem, jer, kada sam prošle godine počinjao da objavljujem Dnevnik, nisam ni slutio da ću naići na toliko razumevanja od strane čitalaca. Takvo razumevanje me je pratilo sve vreme do poslednjeg dana. Zbog toga se iskreno zahvaljujem. Posebno se zahvaljujem onim koji su mi se obraćali pismima: iz tih pisama ja sam saznao mnogo nevolja. Uopšte, objavljivanje Dnevnika u toku ovih godina je i mene mnogo čemu naučilo, pomoglo mi je da čvršće poverujem. Na žalost, ja sam prinuđen da obustavim izdavanje. Objavljivanje će biti završeno sa decembarskim brojem. Nadam se da ni ja ni čitaoci nećemo jedni druge zaboraviti makar za neko vreme.

II
STARO I VEČITO VOJNIČKO PRAVILO

O našim vojnim promašajima u toku sadašnjih operacija se govorilo i pisalo i u Evropi i u Rusiji. Takva razmišljan ja se nastavljaju i sada. Tačna i celovita ocena naših vojnih operacija pripada, naravno, samo budućnosti, nešto slično je barem moguće jedino nakon završetka rata, ali neke činjenice su i sada dovoljno jasne i o njima se manje ili više može i sada dati konačan sud. Ja nemam namere da govorim o našim vojnim promašajima, jer ja sam čovek nedovoljno kompetentan u tim stvarima (iako se baš ti nedovoljno kompetentni sada kod nas posebno uzbuđuju). Ja samo hoću da ukažem na jednu savremenu činjenicu (a ne na grešku) koju sve do sada vojna nauka nije dovoljno objasnila, to do sada nije zapažano niti je ocenjena savremena suština, o tome se nagađalo u teoriji ali u praksi to nije bilo

dokazano sve do sada, upravo do ovog sadašnjeg rata. Ta sudbonosna činjenica koja sve do ovoga rata nije bila praktično potvrđena na delu, pokazala se u svoj svojoj snazi upravo u toku ovih sadašnjih operacija jer ova čisto vojničkog karaktera činjenica odgovara nacionalnom i vojničkom karakteru turske nacije ili još bolje: ona ide uz osnovno obeležje koje je karakteristika Turske kao vojničke nacije. Pa i više od toga, može se čak i ovako zaključiti — ova se činjenica, ako hočete, i ne bi objasnila bez Turaka, barem u Evropi bez obzira na nedavne ratove (pa i tako veliki rat kakav je bio francusko-pruski rat); ta činjenica nije objašnjena niti je dovoljno određena. Sada, nakon tragičnog iskustva iz ovog rata, ta će činjenica, razume se, ući u vojnu nauku i biće ocenjena prema svom značaju. Ali u toku ovog sadašnjeg rata, kobno je bilo to što je ruska armija, da tako kažemo, naletela na ovu neobjašnjenu vojnu činjenicu i što je upravo njoj bilo suđeno da sve to iskusi sa ogromnim gubicima u svojim redovima, barem tako je bilo sve dotle dok se sve to nije u celini razjasnilo. Međutim, mnogi su i kod nas i u Evropi skloni da sve te ogromne gubitke koje smo mi imali zbog te nerazjašnjene činjenice, tumače kao vojničku pogrešku, zaboravljajući da je tu bilo po sredi nešto kobno i neminovno a ne tek greška; da je na našem mestu bila neka druga armija, na primer nemačka armija, i ona bi na toj nerazjašnjenoj činjenici dobro nažuljala sebi bokove... iako bi je, može biti, mnogo brže razjasnila i na vreme preduzela potrebne mere. Ja samo hoću da kažem da nisu sve naše greške u toku sadašnje kampanje jednostavno greške — doista tako nešto bi moglo da zadesi i bilo koju drugu evropsku armiju na našem mestu. Ponavljam, mi smo se sudarili sa nerazjašnienom vojnom činjemcom i pre nego što smo je razjasnili pretrpeli smo velike gubitke — a nešto slično se ne može smatrati bezuslovnom greškom. No, kakva je to činjenica?

Kada sam ja u mladosti pohađao kurs viših vojnih inžinjerijskih nauka na Glavnoj inžinjerijskoj akademiji, postojalo je jedno shvatanje koje je smatrano za nešto sasvim sigurno — bila je to neka vrsta naše inžinjerijske aksiome.

(Uostalom, dozvolite mi da se ogradim: ja sam tako davno napustio vojne inžinjerijske nauke da više ne bih mogao da pretendujem ni na najmanju kompetentnost u tim stvarima. Ja sam stupio u Glavnu inžinjerijsku akademiju i pohađao sam šestogodišnji

kurs u njoj krajem tridesetih i početkom četrdesetih godina a zatim sam, nakon završetka, izašao iz Akademije i služio sam samo godinu dana kao inžinjerac — no, posle toga, ja sam dao ostavku i počeo sam da se bavim književnošću. Totleben je završio tri ili četiri godine pre mene. Kaufmana se sećam sa oficirskih kurseva. Sa mlađim Kaufmanom sam jedno vreme bio na podoficirskom kursu. Radečki, Petraševski i Jolšin su bili za klasu stariji od mene. Od mojih drugova iz klase napustili su taj pravi put i krenuli jednim drugim nesigurnim i neizvesnim putem samo njih trojica: ja, pisac Grigorovič i slikar Trutovski.

Jednom reči, sve je to bilo veoma davno). Inžinjerijska aksioma, o kojoj je reč, sastojala se u shvatanju da nema i ne može ni biti takve tvrđave, ma kako ona bila vešto štićena i utvrđena, koja ne bi mogla biti osvojena, što će reći, vojna nauka koja govori o opsađivanju tvrđava stoji uvek iznad svih sredstava i veštine s kojom se tvrđava brani. Razume se, ovo se može prihvatiti uopšteno i teorijski: apstraktno se posmatraju samo suštinska svojstva inžinjerijske veštine — napada i odbrana tvrđave. No, naravno, nema pravila bez izuzetaka i nama su tada ukazivali na neke postojeće tvrđave koje su tobože bile neosvojive. Pominjali su nam, recimo, Gibraltar o kojem smo mi znali nešto po čuvenju. Ali, u naučnom smislu, nikakav Gibraltar nije mogao biti smatran neosvojivim i aksioma prema kojoj je umeće opsade uvek iznad svakog umeća odbrane — ostajala je nepokolebiva.

O sasvim drugačije stoje stvari u praksi. Tma tvrđava, na primer, koje važe za neosvojive (a nisu to) samo zbog toga što onc uspevaju da iz ovih ili iz onih razloga, da dugo zadrže glavni nalet neprijatelja, iznure ga i tako vrše funkciju od koje se ništa bolje i ne bi moglo tražiti. Totleben je, na primer, sigurno znao da će Sevastopolj ipak biti osvojen, da on najzad ne može da ne padne bez obzira na to što je bio onako branjen. Ali saveznici, opsedajući tvrđavu, nisu znali niti su mogli pretpostavljati da će Sevastopolj od njih zahtevati onoliko napora svih raspoloživih snaga. Oni su najverovatnije mislili da će im Sevastopolj oduzeti mesec ili dva i da će biti jedna prolazna epizoda u njihovim širim planovima za nanošenje mnogobrojnih udaraca koje su oni namenili Rusiji pored osvajanja Sevastopolja. I eto, upravo je Sevastopolj vršio funkciju takve neosvojive tvrđave, iako je na kraju

bio osvojen. Posle dugotrajnog i za saveznike neočekivanog otpora koji je genijalno organizovao Totleben, ljudstvo, vojne i finansijske rezerve saveznika su bile iscrpljene do te mere da nakon osvajanja Sevastopolja saveznici više nisu ni pomišljali o novim udarima — naši neprijatelji su želeli mir, barem, ništa manje nego mi sami! Da li bi nam predložili takve uslove za sklapanje mira posle dva meseca da im je pošlo za rukom da osvoje Sevastopolj! Prema tome, i nema apsolutno neosvojivih tvrđava — kada se dobro organizuje odbrana i kada se branioci junački usprotive i ona tvrđava koja važi za neosvojivu sama može da slomi neprijatelja. Pa ipak, ma kako bila genijalno organizovana odbrana Sevastopolja on je, to ponavljam, ranije ili kasnije morao pasti, jer u uslovima izvesne ravnoteže snaga između protivnika i fjranilaca, moć napada je ipak iznad moći odbrane (to jest, opet, govoreći u naučnom smislu a ne u praktičnom, jer, napadači su često napuštali neke tvrđave ne zbog toga što su one neosvojive nego zbog toga što su dolazili na ideju da pokušaju napad s druge strane, da pokušaju proboj na drugom mestu gde je moglo sve da prođe sa manje gubitaka, razume se — to su činili samo ako su im se takve mogućnosti ukazivale).

III
TO ISTO PRAVILO SAMO U NOVOM OBLIKU.

I eto, ta vojna činjenica, ta, da tako kažem, vojna aksioma, odjednom se u toku ovog našeg sadašnjeg rata sa Turcima, reklo bi se, pokolebala i to čime — ne nekakvim »dugotrajnim« fortifikacijama, ne — nju nije nokolebala sama ta neosvojiva strašna tvrđava, nju su dovela u pitanje improvizovana, poljska, »privremena« naša utvrđenja. Ranije se takav sistem odbrane nije uzimao ozbiljno, to je bila samo neka vrsta improvizovanih fortifikacija. Takva poljska fortifikacija je samo obezbeđivala mesto bitke ali nije bila nešto nepristupačno za onoga koji napada. Mi smo pod Borodinom imali šančeve i oni su odigrali svoju ulogu, to jest, obezbedili su bojište ali ipak su bili osvojeni, istina sa gubicima na neprijateljskoj strani, ali — osvojeni su bili i to istoga dana u toku napada.

I evo, pod Plevnom se dogodilo već nešto sasvim novo. Niz jednostavnih poljskih, reklo bi se, improvizovanih (nije to bilo nešto

značajno ni u ono vreme), utvrđenja delovalo je na tom mestu kao neosvojiva tvrđava koja se onim nekadašnjim sredstvima ne može osvojiti, to je od nas zahtevalo da udvostručimo, da utrostručimo, čak, naše napore i, evo, sve do sada, ta utvrđenja uprkos našim pretpostavkama s početka opsade, nisu osvojena. Da je taj strašni niz utvrđenja bio štićen nekadašnjim sredstvima odbrane — da li bi on odoleo energičnom, sjajnom napadu Rusa kakvog do sada nije bilo? Naravno, ne bi: sve bi to odigralo svoju ulogu, produžilo bi bitku ali onih 50.000 Rusa bi onako napadajući kako su to činili 30-og avgusta, osvojili najzad šančeve i razbili bi Osman pašinu armiju koja je brojala pedest hiljada vojnika, to jest, sve bi se završilo uz učešće jednakog broja vojnika i ne bi bilo potrebe ni za kakvim pojačanjima. Sada, posle dva neuspela juriša, postalo je jasno da treba udvostručiti našu armiju, barem udvostručiti, i to je samo prvi korak na putu ostvarenja cilja.

U čemu je stvar? Naravno, po sredi je savremena puška — Turčin se zaklanja iza dobro obezbeđenog nasipa i sioa na napadače kišu kuršuma tako da čitava kolona napadača pre nego i stigne do pristupa može da bude istrebljena do poslednjeg čoveka. O, razume se, može se Plevna osvojiti i onim nekadašnjim načinom, to jest, frontalnim napadom bez fortifikacionih uređaja, upravo onako kako su bili osvojeni šančevi pod Borodinom.

Rusi bi to mogli da izvedu! Možda se ni jedna evropska armija ne bi odlučila na nešto slično, ali naši bi to mogli da učine. Ali, evo u čemu je nevolja: iz iskustva je poznato da bi nešto slično moralo da bude plaćeno desetinama hiljada ruskih života i mi bismo tako, savladavši šančeve frontalnim napadom sa jednakim brojem vojnika u početku u odnosu na broj vojnika u Osman pašinoj vojsci, sada na kraju nakon osvajanja bili brojčano oslabljeni toliko da više ne bismo mogli da zadržimo Osman pašu, koji bi izgubio sigumo deset puta manje vojnika, budući da je zaštićen onim šančevima. I tako, posle dva strašna juriša koji su ostali bez rezultata, postalo je jasno da je neophodno sledeće: prvo, udvostručiti našu živu silu, zatim, uz pomoć Totlebena pristupiti izgrađivanju inžinjerijskih objekata, neku vrstu jakih utvrđenja koja ne padaju lako i brzo, pa dalje izvršiti opsadu Plevne, nreseći puteve i sve druge komunikacije koje bi mogle da koriste neprijateliu za dovođenje pojačania i dopremanje snabdevanja.

Jednom reči, niz veoma jednostavnih, poljskih, improvizovanih utvrđenja je neprijatelju poslužio kao prvoklasna tvrđava. I Plevnu će zauzeti (to je verovatno), bolje rečeno, zarobiće i Osmana pašu kada bude krenuo na juriš da izvrši proboj, jer teško da će pristati da umre u okruženju (on će krenuti na juriš, to jest, on će zameniti ulogu onoga koji se brani ulogom onoga koji napada a to je za nas bitno), teško da će on pristati, kažem, da ostane u utvrđenju — pa ipak, biće jasno da je Plevna odigrala ulogu u korist našeg neprijatelja, da je ta tvrđava zaustavila pobedonosni juriš Rusa, da su oni morali da ulože dvostruke i trostruke napore da prihvate velike gubitke (a za to su čak i u Evropi verovali da Rusija nije u stanju da podnese) i ko zna možda bi sve bilo na kraju bez onog poraznog rezultata. Osman se nada da će barem polovinu svoje armije iščupati od Rusa i da će se opet negde s tom polovinom utvrditi, da će opet stvoriti nekakvu Plevnu (ako mu samo budu dozvolili da to učini, no to nije sasvim isključeno jer Osman paša je čovek energičan i ponosit).

Moglo bi se čak i ovako reći: ako ovaj koji se brani bude imao instrumenata da stvori šančeve, ako bude obezbedio dvadesetak hiljada vojnika sa ovakvim sadašnjim puškama, onda se niz ovakvih prostih poljskih utvrđenja, kakvih se može u okolini načiniti koliko hoćete za jednu noć, može pretvoriti sa onom armijom od dvađesetak hiljada vojnika, u veliku snagu — ta armija može da naraste do pedeset ili šezdeset hiljada ljudi pa ako joj još okolnosti budu išle na ruku, ona može da manevriše tako da je teško predvideti šta se sve može dogoditi. I tako je takav niz lakših utvrđenja ponekad mnogo bolji za onoga koji se brani i od same strašne i neosvojive tvrđave, jer tu vrstu utvrđenja onaj koji se brani može da prenese ako hoćete i na drugo mesto u momentu odstupanja, samo ako pritom ima mogućnosti da stvori sistem šančeva. Vi njemu takvu tvrđavu možete da otmete žrtvujući pri tom hiljadu vojnika, ali već sutra vas na putu čeka ista takva tvrđava, koju vam je spremio neprijatelj od vas izmakao. Nemaju sada Turci samo jednu Plevnu, svaka turska armija, čak svaka turska jedinica, koja se utvrdi dočekuje Ruse iz takvih rovova sa smrtonosnim kuršumima iz. onih svojih pušaka: »Priđite — kao da vele — i neka vas je dvostruko višc, izgubićete deset puta više nego što ste pretpostavljali na početku rata«. Onaj koji napada nema drugog izbora nego da izjednači snage sa onim koga napada, da ga

sačeka tako što će se i sam ukopati. Ali to je nemoguće, jer napadač mora da napada i da napreduje. On ne može da čeka u utvrđenju, on mora da juriša na utvrđenja... Znalci će razumeti da ja samo teorijski gledam na stvari, i da ja ne uzimam u obzir sve druge slučainosti koje rat nudi, i koie mogu često da izmene ratnu sreću u korist ovoga ili onoga. Ja samo hoću da istaknem formulu da sa mogućnostima koje pruža savremenapuška i uz pomoć tih poljskih utvrđenja, svaki onaj koje se brani u bilo kojoj evropskoj zemlji danas, može da ima nadmoć nad onim koji napada. Sila odbrane je veća od sile napada i onaj koji se brani, prema tome, ima veće šanse. Evo, to je ta čin jenica koja je do sada u vojnoj nauci ostala nerazjašnjena u dovoljnoj meri, ona je nešto neočekivano i nama Rusima je bilo suđeno da se sudarimo s njom uz velike gubitke koje smo morali da podnesemo. I to uopšte nije naša greška, to je samo nova vojna činjenica koja je odjednom izbila na videlo i koja se, evo, odjednom razjasnila...

IV
NAJVEĆE VOJNE GREŠKE PONEKAD UOPŠTE NISU GRESKE.

Ali, evo, reći će mi — kakvu ste vi to novu činjenicu pronašli? Zar mi nismo znali i pre početka operacija šta je to nova puška i kakva je njena smrtonosna moć? I još, to nije nešto novo, to je poznato tako da smo mi ne samo mogli nego smo i morali još u Petrogradu da na to računamo, da se pripremamo za to smrtonosno oružje naročito za njegovu primenu u utvrđenjima zatvorenog tipa. Ali to je ono — stvarno nije tako kao što je to u teoriji, mi stvarno nismo mogli na sve to da računamo i da se za sve to pripremamo. To samo tako izgleda onim civilima koji sede u svojim kabinetima i kritikuju naše vojne operacije. Ja ne poričem greške, imajte lo na umu, ja priznajem da je njih bilo i da toga mora biti, ja samo ne priznajem da je ona činjenica bila neka naša bezuslovna greška i naglašavam da je sve do ovog sadašnjeg rata ta činjenica bila nerazjašnjena, da je ona čak bila neuočena sa svim svojim značenjem. uopšteno rečeno. O, nema sumnje, to se moedo znati unapred da onaj ko se brani sa ovakvom puškom kakva je ova današnja, čak i u običnom utvrđenju, može da nanese čak i dvostruko više gubitaka onome ko napada, da, to se moglo predvideti — to nije teško i za to nam nije bila potrebna neka

velika vojna nauka. Ali neuporedivo je bilo teže proračunati i predvideti ovo: sa ovom savremenom puškom onaj ko se brani iz utvrđenja može da nanese ne dvostruko veće gubitke u odnosu na raniji period, nego petostruko veće a u onoj energičnoj odbrani sa kojom su nas dočekali Turci (a nas ništa ne izvinjava što to nismo uzeli u obzir) ti su gubici mogli da budu čak i desetostruki. Ta činjenica je bila, ako hoćemo pravo, poznata ali njena moč i razmere te moći nisu bili dovoljno poznati. Zaboravljalo se da savremena puška pojačava moć onoga koji napada, ali ona pojačava i moć onoga koji se brani, i to u neuporedivo većoj meri. Ta posebna moć nama nije bila poznata ali ona je upravo suština te nove činjenice sa kojom smo se mi sukobili.

Ta činjenica nije bila poznata i nije ni mogla biti poznata zbog toga što se nigde, pre ovog rata sa Turcima, nije manifestovala u svem svom obimu. Verujte, da je na našem mestu bila nemačka armija i ona bi se sukobita sa tom činjenicom i ona bi sebi valjano nažuljala bokove. Ponavljam, ona bi možda pre nego naša armija znala da oceni značaj te činjenice i da na vreme preduzme mere. Tu se radi o osobinama nacionalnog karaktera: Nemac je u izvesnim slučajevima pažljiviji i obazriviji nego Rus, ali ruski vojnik se odlikuje najprimernijom disciplinom, energijom, izdržljivošću da je, pravo govoreći, teško odlučiti šta je u tim stvarima bolje — ona nemačka ili ova ruska osobina. Prirodno, naši kompetentni ljudi koji su poznavali osobine ruskog vojnika u početku, pre nego što su iskusili, nisu o tom novom oružju mnogo razmišljali, oni nisu razmišljali o tome da je to oružje čak i u utvrđenjima ne samo dva puta nego tri puta strasnije od nekadašnje puške — i oni se otuda nisu mnogo ni plašili. I pokazalo se da je nova puška u utvrđenjima pet puta, pa čak i deset puta, efikasnija od nekadašnje puške, ali to se može videti samo u praksi... A takve prakse do danas u evropskim ratovima nije bilo. I nakon pojave ove nove puške ostalo je još mnogo nerazjašnjenog čak, još nisu jasne neke veoma jednostavne činjenice. Mi smo, na primer, sada malo živnuli kada smo našu armiju opremili »berdankama«, ranije smo prepuštali našu vojsku da se bori sa puškama koje su nepraktične i bez nekog većeg dometa. To je već bilo sigumo pogrešno. Ali ova činjenica na koju ja ukazujem, nije bila neka naša greška: to se nije moglo u celini predvideti, nije bilo moguće sve precizno proračunati pre iskustva.

Francusko-pruski rat, rat među narodima koji su prosvećeni, koji su jednaki što se tiče otkrića, pronalazaka, koji su jednaki u pogledu naoružanja (Francuzi su tada imali savršeniju pušku nego Nemci tako da su Nemci bili prinuđeni da osvoje proizvodnju takve puške odmah, ne prekidajući ratne operacije) — i taj francusko-pruski rat koji je doneo toliko novine u ratnim veštinama da je čak načinio preokret u njima, nije, međutim, razjasnio ovu našu činjenicu nimalo. A taj rat je to mogao da razjasni. Ali nastupile su posebne okolnosti koje su to omele i Nemačka, kao pobednica, sve do danas, do ovog turskog rata, ne zna da je Francuz koga je ona pobedila imao u svojim rukama kolosalno sredstvo, kojim je mogao da zaustavi nadiranje Nemaca 1871-ve godine, ali nije pribegao korišćenju tog sredstva zbog okolnosti posebne vrste, koje su učinile da mu tako nešto nije ni na pamet dolazilo. Nemac nije tada pobedio Francuze nego ondašnji francuski sistem, koji je u početku bio sistem napoleonovskog režima a kasnije neka vrsta republikanskog haosa. U početku rata francuska armija, čija je nacionalna karakteristika frontalna borba prsa u prsa, bila je iznenađena i moralno ugrožena time što je, umesto prelaska preko Rajne i upada u Nemačku, bila prinuđena da se brani tu — na svojoj teritoriji. Došlo je do nekih borbi u kojima su pobedili Nemci. Ali, misao o tome da su sa svojim velelepnim »Šaspo« mogli da podignu protiv neprijatelja koji nadire nekoliko utvrđenja strašnijih od Plevne — nije Francuzima padala na pamet. Francuz je grudima išao napred i sve do Sedana nije hteo da prizna da je pobeđen. Zatim je došao Sedan i regularna armija je u većini, iz razloga koji nisu vojne prirode, bila izbačena iz toka operacija. Preostala je odorana Pariza sa onim ludim Trošijem. Gambeta je odleteo iz Pariza na vazdušnom balonu, descendit du Ciel[22] u jednom departmanu (kako piše jedan istoričar), zaveo je tamo diktaturu i počeo je da okuplja novu armiju. Ta armija nije mnogo ličila na pravu armiju, ona je bila sastavljena od svakojakog ološa, međutim, to nije bila krivica Gambete. Sami su Francuzi tada pisali da njihov vojnik ne ume da napuni pušku niti ume da gađa, vojska se nije za to zanimala niti je želela da ratuje — njoj je bilo stalo do spokojstva. Nastupila je zima, studen i glad. Nije im ni pamet padalo da mogu da budu dvostruko, pa i četvorostruko nadmoćniji nad neprijateljem sa svojom puškom tipa »Šaspo«, i sa svojim sredstvima za kopanje rovova i ušančavanje. Da li su oni

uopšte imali instrumente za ušančavanje? Sve je omela opsada Pariza koja nije imala vojni cilj nego je bila operacija političkog značaja. Jednom reči, Francuzi nisu iskoristili tu strašnu vojnu novu činjenicu jer nisu ni sami bili svesni moči. U ovom sadašnjem našem ratu sa Turcima ta se činjenica razjasnila u celini i, naravno, političari i vojnici u današnjoj Nemačkoj su sve to sa velikim uznemirenjem primih to i zapamtili kako valja. Doista, ako ova činjenica bude prihvaćena u vojnoj nauci i ako ona postane sastavni deo taktike armija, možda će se i Francuzi poslužiti time kada jednom opet Nemačka bude napala na njih. Ako Francuzi odbace svoje vojničke predrasude (a to se teško čini) i ako usvoje iskustva iz ovog našeg rata sa Turcima, ako shvate da je odbrana sa novom puškom i instrumentima za ušančavanje neuporedivo efikasnija od napada, može doći do ove situacije:

Francuzi imaju armiju od milion vojnika ali postoji opšte vojničko pravilo prema kome onaj ko je napadnut može mnogo lakše da prikupi svoje snage ako se bori na svojoj teritoriji čak i onda ako je država takva — kao što je sa Rusijom slučaj — da ima nezgodne granice u vojnom pogledu, nego onaj koji napada bez obzira na to što može da ima dvomilionsku armiju (što ne biva često) jer on ne može da uđe u zemlju koju je napao sa celom armijom — može se angažovati šest ili sedam stotina hiljada vojnika najviše. Zamislite sada da taj milion vojnika koji se brane upotrebi instrumente za ušančavanje i to sa veštinom i energijom kakvu sada pokazuju Turci, zamislite pored toga i jednog talentovanog vojskovođu koji ima sa sobom odlične inžinjerce — u takvom slučaju bi, na primer, Nemačka morala da uputi protiv Francuske ne milion vojnika nego čak minimum milion i po! Verovatno neko sada o tome u Nemačkoj razmišlja.

V
MI SMO SE SAMO SUKOBILI SA ČINJENICOM ALI GREŠKE NIJE BILO. DVE ARMIJE — DVE SUPROTNOSTI. SADAŠNJE STANJE STVARI.

Upravo je Turcima bilo suđeno da otkriju ovu činjenicu u svoj njenoj širini! Drugi narodi i druge armije je zadugo ne bi otkrili praktično i ovakvim razmerama. Turci su odavno napadali Evropu

sami i navikli su se na odbranu. To je ta nacionalna karakteristika turske armije. Turčin je jak u utvrđenju, energičan je, i ovaj ga je sadašnji rat ohrabrio, svi su ga pomogli oružjem, dali su mu inžinjerce, novaca u velikim količinama i najzad podstrekavanjem i podbadanjem protiv nas kod njega su probudili fanatizam. Dakle, čak i da nije znao sve to, imao je ko da ga pouči i ova se činjenica podudarila upravo sa svojstvima njegovoga duha. On je brzo shvatio šta je to instrumenat za ušančavanje i kolika je njegova moć uz upotrebu nove puške, shvatio je da odbrana postaje nadmoćnija nad napadom u takvim uslovima. I upravo je ruskoj armiji bilo suđeno da se suoči sa svim ovim — armiji koja je po svojoj staroj i vekovnoj navici praktikovala napad i napredovanje, koja je umela da hiljadu ljudi sjedini tako da nastupaju svi kao jedan čovek... Evo, u okviru ovakvih protivurečnosti postala je jasna ona aksioma u svoj svojoj dubini. Ponavljam još jednom: bilo je još uvek moguće predvideti i izračunati da će moć nove puške u zatvorenom rovu dvostruko pa i trostruko premašiti moć onoga koji napada. Uzdajući se u hrabrost i neviđenu izdržljivost ruskog vojnika, mi smo tako i gledali na to) ali pokazalo se da je to ne trostruko nego — desetostruko. To se nije moglo predvideti pa čak, bez obzira na praksu, nije se moglo tako brzo ni usvojiti.

Kabinetskim vojnicima će sve ovo, razume se, biti smešno. Ta i samu činjenicu oni uopšte ne priznaju: »Trebalo je da predvidite i ništa drugo. Svima je poznato da puška tipa Pibodi izbacuje deset do dvanaest metaka u minutu i da sa takvom puškom Turčim sakriven u utvrđenju može da uništi čitavu kolonu napadača do poslednjeg čoveka«. Ali teorijski, pre iskustva, to ponavljam, nije bilo moguće shvatiti sve to u čitavom obimu. Postoje začuđujuće proste stvari koje ni najgenijalniji vojskovođe ne mogu unapred da predvide. Jedan francuski vojni istoričar gorko prekoreva Napoleona I zbog toga što je on, imajući u rukama armiju od sve u svemu 170.000 ljudi i znajući da više neće ni jednog vojnika moći da dobije od Francuske, jer je ova bila iznurena dvadesetogodišnjim ratovanjem, odlučio da sam napadne na neprijatelje, to jest, što se odlučio za spoljašnji a ne za unutrašnji rat. Taj istoričar se upinje da dokaže da bi Napoleon, i u slučaju pobede pod Vaterloom, doživeo konačni poraz kasnije u toj operaciji, s obzirom na nadmoćnost svake vrste koju su imale snage koalicije. Napoleonova greška je bila u tome, smatra ovaj istoričar, što

je on kao i do tada smatrao da jedan francuski vojnik vredi za dva nemačka vojnika i da je tako nešto bilo tačno on bi mogao da nadoknadi nedostatak vojnika u svojim pohodima po čitavoj Evropi. Međutim, 1815-te godine to više nije važilo, nastavlja svoju kritiku istoričar: za dvadeset godina Nemci su naučili da ratuju i njihov je vojnik bio u svemu jednak francuskom vojniku. I tako je i genijalni Napoleon načinio veoma jednostavnu grešku i nije uvideo, reklo bi se, ono što su svi zapažali i što je posebno padalo u oči njegovom kritičaru. Ali lako je kritikovati i lako je biti veliki vojskovođa sedeći na divanu. Zanimljivo je da je i Napoleon pogrešio onamo gde smopogrešili i mi — i on je pogrešno ocenio neke nacionalne karakteristike armije kao što smo i mi to učinili.

U zaključku mogu da kažem, opet, da sve što sam rekao ima samo smisla uopšteno uzeto, ima smisla u naučnom pogledu (o tome koliko je to tačno ili ne — neka svako sam prosudi). U praksi, pak, rezultati mogu da budu veoma različiti. Tako su, na primer, u početku rata Turci dozvolili da pređemo Dunav i da prodremo na Balkan, oni su napuštali tvrđave i bežali su pred nama napuštajući gradove, ne razmišljajući o instrumentima za ušančavanje i o puškama tipa Pibodi. Tada kod njih izgleda nije još bilo onog fanatizma. U čemu je stvar oni su to kako valja razumeli tek pod Plevnom. Tu je njima prvi put postalo jasno u čemu su prave koristi i prednosti napadnutog u taktičkom smislu te reči. Ali može se dogoditi da Plevna padne kroz nedelju dana i s njom i sve snage Osman-pašine, to jest, možda on neće uspeti ni jednog vojnika da izvuče ako se samo bude odlučio na proboj. Zatim, može se desiti da odjednom padne moral turskih trupa, da one zaborave i na Andrijanopolj i na

Sofiju, da pobačaju instrumente za ušančavanje i da glavom bez obzira uteknu pred navalom ruskih trupa, jednom reči — mnogo šta može da se desi ali sve to uopšteno uzeto ne može da promeni značenje nove aksiome — sa sadašnjim sredstvima za borbu moč odbrane prevazilazi moć napada ne kao do sada nego — neuporedivo više. Uzmimo još jedan primer: vodi se negde rat i general se zatvorio sa svojim jedinicama među zidovima jake tvrđave. Proučivši sve mogućnost, to jest, mogućnost dopremanja provijanta, instalacije i moć fortifikacionih otvora inžinjerska nauka može (tako se meni čini) precizno da odredi sledeće stvari: koliko bi vremena tvrđava mogla da

odoli i da pomogne svojoj državi zadržavajući u jeku bitke pod svojim zidinama, na primer, dvostruko nadmoćnijeg neprijatelja? Recimo da je taj rok šest ili sedam meseci, i odjednom general koji se bio zatvorio u tvrđavi pristaje na kapitulaciju prema svojim računima ne posle sedam meseci nego, na primer, nakon dva meseca. Ali to malo, skoro nimalo nije u suprotnosti sa prvobitnim proračunom da će se tvrđava držati seđam meseci. Jednom reči, praksa može da izmeni stvar u najrazličitijim varijantama. Pa ipak, aksioma o neuporedivoj nadmoći (o kakvoj niko ni sanjao nije pre ovog našeg rata sa Turcima) snaga odbrane nad snagama napada uzimajući u obzir današnja sredstva naoružanja — ostaje na snazi. (Naglasiću još jednom: nije bilo važno da mi predvidimo mogućnost nadmoćnosti nego je bilo važno da predvidimo da će ta nadmoć biti neuporedivo veća).

Ali sada je praksa na našoj strani i mi više takvu grešku nećemo počiniti. Sada imamo Totlebena, šta on sada radi mi precizno ne znamo, a!i genijalni inženjer će naći načina i sredstava (ne samo u jednom pojedinačnom slučaju nego uopšte) da pokoleba ovu aksiomu, da ukine onu neupoređivu nadmoćnost i da izjednači dve sile, silu napada i silu odbrane nekim svojim novim genijalnim pronalaskom. Njegovu aktivnost pažljivo i koristoljubivo prati Evropa i očekuje ne samo političke rezultate nego i naučne. Jednom reči, zablistao je naš vojnički horizont i pojavile su se velike nade. U Aziji smo imali veliku pobedu. Naša balkanska armija je brojna i valjano se drži, njen moral je na visini zadataka. Ruski narod (da, narod) je kao jedan čovek, on hoće da veliki cilj rata u ime hrišćanstva bude ostvaren. Da, plaču majke za svojim čedima koja odlaze u rat, to je prirodno, ali uverenje da je stvar za koju se svi bore sveta je tu — ono je kao i ranije snažno. Očevi i majke znaju kuda odlaze čeda njihova: plamti narodni rat. Neki sve to poriču, ne veruju, nude činjenice koje ovo opovrgavaju i, evo, ovakve vesti koje su sitnim slovima naštampane u novinama ostaju gotovo neprimećene:

»Sa stanice u Birzulima, javljaju u »Odeski vesnik« da je 3-ćeg oktobra kroz ovu stanicu prošlo, na putu u armiju koja je na terenu, 2.800 prezdravelih vojnika. S njima su bila i šestorica prezdravelih oficira koji su bili zadobili rane. Zanimljivo je da među ranjenicima ni jedan nije hteo da koristi svoje pravo, to jest, da bude zadržan u rezervi. Svi su hitali na bojno polje«. (»Mosk. sl. novine«, broj 251).«

Kako vam se sviđa ovakva vest? Ta ove činjenice izgleda, nešto govore o karakteru cele stvari! Kako se može posle ovoga tvrditi da ovaj rat nema karakter narodnog rata i da je narod navodno po strani? I takvih činjenica ima mnogo — nije samo ova. Sve će se to ujedno sakupiti i zablistaće, ući će u istoriju... Na sreću, mnoštvo ovakvih činjenica su posvedočili mnogobrojni očevici iz Evrope i sada je više nemoguće nešto menjati, nešto podmetnuti, nemoguće je više sve to predstavljati u nekakvom berzanskom ili rimsko-klerikalnom vidu...

GLAVA DRUGA

I
SAMOUBISTVO HARTUNGA I NAŠE VEČITO PITANJE: KO JE KRIV?

Sve ruske novine su nedavno komentarisale (i sada komentarišu) samoubistvo generala Hartunga u Moskvi za vreme zasedanja Okružnog suda, četvrt sata nakon što je saslušao optužnicu koju su protiv njega podigli tužioci. Zbog toga ja mislim da čitaoci »Dnevnika« već znaju, manje ili više, o tom neobičnom i tragičnom događaju pa ja i ne treba podrobnije da se zadržavam na njemu. Stvar se u glavnim crtama svodi na sledeće: čovek značajan po svom rangu i pripadnik viših slojeva, udružio se sa bivšim krojačem i zelenašem, diskonterom Zontlebenom, ne zbog toga što je bio prinuđen da od njega pozajmljuje novaca nego onako — prijateljski se prihvata da bude izvršilac njegovog testamenta i sve to prihvata kako se vidi veoma rado. Zatim, nakon Zontlebenove smrti, zbivaju se neki užasni događaji: menična knjiga nestaje nekuda, menice, vrednosni papiri i dokumenta u potpunom neredu, sve onako kako zakon upravo brani da bude — stižu kod Hartunga u njegov stan. Hartung se, kako se vidi, dogovorio sa jednim delom naslednika na štetu drugog dela naslednika (iako, može biti, toga nije bio svestan i sam). Zatim upada kod njega jedan od naslednika i nesrećni izvršilac testamenta se uverava doista da je zapao među ljude o kakvima i nije pomišljao. Nakon toga, počinju direktne optužbe — za krađu menica, menične knjige, optužbe zbog falsifikovanja menica, utaje dokumenata koji su jemčili imovinu od stotinu, pa i od dvesta hiljada rubalja vrednosti... Zatim dolazi do suda. Tužilac je zadovoljan tim suđenjem, drago mu je što general sedi na optuženičkoj klupi zajedno sa običnim svetom i što je na taj način pružen povod ruskoj Temidi da pokaže trijumf jednakosti pred zakonom koja važi za moćne ljude i ljude na položajima jednako kao i za one nemoćne i sitne ljude.

Suđenje, međutim, teče normalnim tokom (bez obzira šta o tome govore neki) i na kraju porotnici prihvataju neminovnu otužnicu koja se tiče i Hartunga, i čiji je smisao jednostavno ovaj: »kriv je — uzeo je«. I

sud se povlači da donese presudu ali general Hartung nije želeo da čeka presudu: on je izašao — kažu — u drugu prostoriju, seo je za sto i uzeo je među ruke svoju nesrećnu glavu i tada se odjednom razlegao pucanj — on se ubio revolverom koji je doneo sa sobom i koji je ranije napunio pucajući sebi pravo u srce. Kod njega su našli pripremljenu belešku u kojoj se on »kune svemogućim Bogom da u celoj toj stvari nije ništa kriv, da ništa nije uzeo i da svojim neprijateljima prašta«. Tako je on umro svestan svoje nevinosti i svestan svoga džentlmenskog postupka.

Ta je smrt uzbudila sve u Moskvi i zbog nje su se uzbudile i sve novine u čitavoj Rusiji. Kažu da su i sudije i tužilac izašli iz svojih soba potpuno bledi. Kažu da su i porotnici bili potpuno zbunjeni. Novine su podigle galamu o »očevidno nepravednoj odluci«, a u jednim novinama je rečeno da se naši sudovi ne mogu optuživati zbog blagih i popustljivih presuda: »evo — pisali su — primera, pala je nevina žrtva«. Drugi su opravdano isticali da se ovakvim poslednjim rečima koje čovek izriče odlazeći sa zemlje mora verovati, pa, prema tome, može se pouzdano zaključuoiti da je došlo do žalosne sudske pogreške. Mnogo, mnogo toga i sličnog su pisale novine povodom toga događaja. Treba priznati da su neki odjeci u novinama bili čudni: osećalo se nešto falš — bilo je i vatreno i iskreno ali opet kažem — to je bilo licemerno. Žao nam je Hartunga ali tu je pre u pitanju tragedija (i to duboka), nešto fatalno iz ruskog života, nego nekakva greška s nečije strane. Ili, bolje rečeno, tu su svi krivi: naravi i običaji našeg obrazovanijeg sveta, karakteri koji su se formirali u takvom društvu i na kraju, krivi su i običaji naših mladih sudova, običaji koji su pozajmljeni sa strane, sve ono što još nije sasvim postalo rusko. Ali kada su svi u gomili krivi onda pojedinačnog krivca nema. Među svim komentarima po novinama meni se najviše sviđao komentar »Novog vremena«. Ja sam baš uoči današnjeg dana razgovarao sa jednim našim odličnim pravnikom i dobrim znalcem ruskog načina života i pokazalo se da smo on i ja, što se tiče svega ovoga, bili istoga mišljenja, moj sagovornik je veoma precizno ukazao na tragiku u celom tom događaju i ukazao je takođe na uzroke koji su do toga doveli. Sutradan sam u feljtonu koji je potpisan sa »Nepoznati« pročitao mnogo toga o čemu sam ja uoči toga dana razgovarao sa mojim poznanikom. I zbog toga ću sada reći koju reč o tome ali to će

biti samo onako, delimice apropos de...

II
RUSKI DŽENTLEMEN. DŽENTLEMEN NE MOŽE DO KRAJA DA OSTANE DŽENTLEMEN

Stvar je u tome što ovi stari karakteri još nisu nestali, i kako izgleda, dugo će ih još biti, jer za sve je potrebno vremena, priroda se ne menja lako. Ja govorim o karakterima među našim obrazovanijim ljudima. Ovde ću, uostalom, posebno i namerno naglasiti sledeće: ne bi ni bilo dobro da se menjamo i okrećemo tako brzo kao vetrokazi, jer to svojstvo — ta bezbriga i lakomislenost su nešto najodvratnije kod naših obrazovanijih ljudi. To je nešto lakejsko, to podseća na onog lakeja koji se kinđuri gospodskim haljinama. Tako, na primer, naš džentlemen kada se umeša među one bogatije i poznatije, kada se s njima nekako zbliži — oseti potrebu da se pokaže, da se što udobnije namesti tu gde je. Vidite, ja o samom Hartungu ovde ne govorim ni reči, ja apsolutno ne znam njegovu biografiju, ja samo hoću da istaknem nekoliko sličica o našim karakterima među ljudima obrazovanijih slojeva i to uopšteno uzeto — ljudima kojima bi se, u određenim prilikama, moglo desiti isto ovo što se desilo generalu Hartungu. Tako, na primer, mali čovek neznatnog čina bez groša u džepu odjednom se nađe u visokom društvu ili tako — dođe u doticaj sa takvim društvom. I, eto, siromašak bez igde ičega, koji je jedino bio sposoban da se probije u to visoko društvo, odjednom ima svoje kočije, stan u kojem može da »živi«, lakeje, odela, rukavice. On možda želi da načini karijeru, da se probije među ljude, ali najčešće se radi o tome da on jednostavno hoće da podražava velikima: svi — kao da veli takav — tako žive i zbog čega ne bih i ja? On oseća neku vrstu stida, i toga ne ume da se oslobodi, jednom reči: čast i poštenje su shvaćeni na neki čudan način, nikakvoga ličnoga dostojanstva više nema. Tom nerazumevanju osnovnih stvari kao što je osećanje ličnog dostojanstva slično je, kako se meni čini, i ono nerazumevanje slobode koje primećujemo kod obrazovanih ljudi, u ovom našem »evropskom« i prosvećenom veku — no o tome ćemo govoriti kasnije. Druga, takođe tragična osobina našeg ruskog obrazovanog čoveka — to je njegova spremnost da se potčinjava, njegova spremnost da čini

ustupke. O, ima toliko mnogo kulaka, berzanskih moćnika, tih odvratnih ali upornih gadova — ima i dobrih upornih ljudi ali njih je malo, kod većine Rusa srećemo spremnost da se potčine, spremnost da idu na ustupke svake vrste. I sve to nije zbog njihove dobrodušnosti niti je zbog kukavičluka, to je tako — neka vrsta delikatnosti ili još nečeg neodređenijeg. Koliko vam se puta, na primer, događalo da u razgovoru sa takvim upornim čovekom, na primer za vreme neke sednice kada takav navali na vas i traži vašu saglasnost — da se s takvim složite, da odstupite od svog mišljenja, da date svoj glas iako duboko u sebi ne mislite tako. Rusa takođe neobično opija reč svi: »ja sam kao i svi« — »ja se slažem sa prihvaćenim mišljenjem« — »idemo svi — ura!«. No, ima tu i čudnijih stvari: Rus ume sam sebi da polaska, on ume sam sebe da očara, on voli sebe da ubedi, da nagovori. On neće da učini, na primer, to i to, neće da bude, recimo, izvršilac testamenta nekog Zontlfebena ali, eto, on na kraju ubedi sebe — »nije to ništa — kao da veli takav — učiniću to...«

Ima među obrazovanim Rusima i tipova u izvesnom smislu neobično privlačnih, ali skoro svi imaju ta nesrećna svojstva ruskog džentlmena, na koja sam ja upravo ukazao. Neki među njima su gotovo bezazleni, skoro neka vrsta Šilera, njihovo nepoznavanje »poslova« deluje dirljivo, ali osećanje časti je kod takvih naglašeno: takav će se ubiti, kao što je to učinio Hartung, ako oseti da je izgubio čast. Možda takvih ima u velikom broju. Teško da takvi ljudi znaju koliko je velika suma njihovih dugova. Nisu svi takvi bekrije, ima među njima odličnih muževa i očeva, ali novac mogu da zgrću jednako i bekrije i oni koji su dobri očevi. Neki od n jih zakorače u život sa nasleđenim nekadašnjim imetkom, ali sve to brzo ode već na prvim koracima, u vreme najranije mladosti. Zatim dolazi brak, zvanje, lepo državno mestašce i sve to donosi prihode, stvara osnove za život, sve je to solidno i sve je u suprotnosti sa onim nekadašnjim mondenskim lutanjem po svetu. Ali, dugovi se neprekidno gomilaju, on ih naravno plaća, jer on je džentlmen, ali plaća ih tako što stvara nove dugove. Sigurno se može tvrditi da mnogi takvi ljudi, kada onako u sebi u nekim trenucima razmišljaju o svom položaju, mogu da kažu sa osećanjem zahvalnosti i ovako: »mi ništa nismo nikome uzeli niti želimo da nešto nekome uzmemo«. Međutim, evo, tu može da se desi i ovakva sitnica, recimo: u određenom sltičaju (i to mu dobro dođe!)

takav je spreman da pozajmi novce i od dadilje svoje dece, tamo nekih jedva nakupljenih desetak rubalja. Ta šta je to, molim vas, zbog čega ne bi? Ta starica dadilja je često čovek koji je postao blizak, intiman u njegovoj kući. Ona je gotovo član porodice, prema njoj su pažljivi, njoj poveravaju najvažnije ključeve na čuvanje. Dobri general, njen gospodar, joj je davno obećao mesto u staračkom domu ali, eto, poslovi ga ometaju da poradi na tome, on se, inače, odavno sprema da o tome kaže neku reč. A dadilja se sve boji da to pomene, ona pomene dom za starce tek jednom u godinu dana, boji se da ne gnjavi nervoznog i uvek zauzetog čoveka kakav je njen general. »Ta oni su tako dobri, sami će se toga opomenuti«, pomišlja ona, polazeći na počinak da odmori stare kosti, a za onih deset rubalja nju je sramota da to pomene, ima ta starica svoju savest. I evo, najednom, umire general i starica ostaje i bez mesta u domu za starce i bez onih svojih deset rubalja. Sve su to, razume se, sitnice i to užasno beznačajne stvari, ali kada bi neko na onom svetu pomenuo generalu da dadilja nije dobila svojih deset rubalja on bi strašno pocrveneo: »Kakvih deset rubalja, nije moguće? Otkud? Ah, da bilo je to zaista pre četiri godine! Mais comment, comment kako je to moglo da bude!«. I taj bi ga dug mučio više nego neki drugi dug od desetak hiljada koji je ostao na zemlji! On bi se tako stideo toga: »o, verujte mi, ja to nisam hteo, verujte nisam o tome ni mislio, zaboravio sam o tome i da mislim!«. Ali, nesrećnog generala bi tamo slušali samo anđeli (jer on bi verovatno došao u raj), a dadilja bi ipak ostala na zemlji bez svojih deset rubaija, i starica bi za njima često žalila: »no, neka ga Bog sačuva, greh je to i pominjati, a on je bio čovek dragocen kakav se samo može zamisliti, bio je pravičan moj gospodar«.

I još nešto: kada bi se taj prekrasni čovek opet našao na zemlji i kada bi opet bio general kao i ranije — da li bi on vratio tih deset rubalja dadilji ili ne bi?

Ali, ne pozajmljuju svi. Evo, njegov prijatelj, plemeniti Ivan Petrovič, moli ga da mu da meniou na hiljadu rubalja sa šest procenata: založiću — veli — u banci gde sam namešten, diskontiraću sve, a evo tebi najdraži prijatelju, ono što ide na šest hiljada. Treba 1i razmišljati? Menice se daju, on kasnije često viđa Ivana Petroviča u klubu, obojica su, razume se, zaboravili da misle o menicama, jer oni su, kako bi se reklo, krem društva, uvaženi i pošteni ljudi u našem društvu i evo —

odjednom nakon šest meseci svih šest hiljada pada na teret generalu: »izvolite platiti — kažu mu — vaše prevashodstvo«. I, eto, tada takvi hitaju takvim ljudima kakav je Zontleben i potpisuju dokumenta — sto na sto u nevolji.

Verujte mi, ja, u ovakvom načinu prikazivanja, nemam namere da optužujem pokojnog generala Hartunga: ja ga nisam poznavao lično, niti sam šta o njemu drugo čuo. Ja sam jedino imao namere da prikažem jednog takvog člana našeg društva koji bi, takođe, kada bi se našao u ovakvim mrežama u kakvima se kod Zontlebena našao Hartung, doživeo sve ovo, uključujući tu i samoubistvo. I zbog toga se meni čini, da u svemu ovome u vezi sa Hartungom, sud nema šta da se stidi. U pitanju je fatum, tragedija: general Hartung je do poslednjeg trenutka smatrao da je nevin i ostavio je i belešku za sobom...

— Da, međutim, tu je upravo ta beleška — reči će mi drugi. — Nije moguće da čovek u takvom trenutku, još uz to čovek koji veruje, slaže. Znači da nije ništa uzeo, ako već u takvom momentu tvrdi da nije uzeo. Ta tu nema ni nekakvog nagađanja sa svojom savešću: on je bio kolebljiv, zbunjen svim tim zavrzlamama, pa ipak on kaže — »nisam uzeo« i to jc ono što on ne može da ne zna, naime — »da li je uzeo ili nije uzeo?«. To je prosto stvar koja se rukama čini. Pitanje je prosto: stavio ili nije stavio u svoj džep? Kako bi mogao da ne zna, ako je stavio u svoj džep?

To je tačno, ali šta još može tu da bude po sredi i to je, čak, vrlo verovatno: on je napisao jedino o sebi lično

— »ja — veli — ništa nisam uzeo niti sam pomišljao da uzmem« — prema tome mogli su uzeti drugi.

— Apsolutno nemoguće — reći će mi drugi: — ako je on omogućio drugima da uzmu, a znao je za to, budući da je bio izvršilac, pa je o svemu ćutao, onda je prema tome i on uzimao zajedno sa drugima! General Hartung je morao da zna da tu nema razlike.

Ja odgovaram: prvo, može se osporiti argumenat da je »on znao i omogućio drugima da uzmu, pa je, prema tome, i on zajedno s njima uzimao« i drugo — tu, sumnje nema, ima razlike. I treće, general Hartung je mogao da napiše i bukvalno tako kako što mi kažemo — »ja nisam ništa uzeo i nisam lično ni želeo ništa da uzmem, sve su to učinili drugi mimo moje volje. Ja sam kriv zbog svoje slabosti ali nisam varalica, nisam nikome ništa uzeo, čak, protivio sam se tome. Sve su

to učinili drugi...«. On je mogao u tom smislu da ostavi svoje poslednje reči, ali budući da je bio pošten i čestit čovek ni po koju cenu ne bi mogao da se saglasi da — »ako sam dopustio da se krade znači i sam sam ja krao«. On je polazio Bogu na istinu i znao da nije hteo ni da krade ni da drugima popušta, nego je bilo tako — prosto nekako samo se ukralo. Imajte na umu da on u toj svojoj belešci i ne bi mogao svoje reči šire da razjasni: to jest, da je kriv zbog popuštanja, a ne zbog uzimanja i slično. Nije mogao on, džentlemen, da denuncira druge — posebno ne u takvom kobnom trenutku kada je »praštao neprijateljima svojim«.

I najzad, sasvim je verovatno da on, duboko u svom srcu, nije mogao sebe da optuži ni za popustljivost, za dobrodušnost i slično, kada se lako popušta. Tu je, može biti, bio po sredi takav splet okolnosti, koje on nije umeo sebi da objasni do poslednjeg trenutka, i tako je otišao sa ovoga sveta. »Ukradena je menična knjiga« — i, evo, umni ljudi kojima on veruje od početka ga uveravaju da su sve to samo sitnice, nestala je knjiga pa šta

— ona nikome nije ni potrebna. Oni mu dokazuju uz pomoć cifara, matematički, da bi ta knjiga bila od štete čak i samim naslednicima. (S tim argumentom je kasnije na sudu nastupala odbrana i, po svemu sudeći, taj je argument bio na mestu). U tom smislu je i sve drugo moglo biti Hartungu prikazano i protumačeno. Jer, on nije poznavao poslove, i ljudi su mogli da ga ubede u šta god hoće. »Verujte nam — govorili su oni — mi smo takođe pošteni ljudi i mi kao i vi nećemo ništa da uzmemo naslednicima, ali Zontlebenovi poslovi su ostali u takvom neredu da ako oni (naslednici) budu saznali za tu meničnu knjigu i za sve ostalo, mogu prosto nas da optuže da smo varalice i eto — zbog toga je potrebno sve to sakriti od njih«. Taj »nered kod Zontlebena«, razume se, otkrivao se postepeno ne odjednom, i tako je Hartung i saznavao istinu ili, bolje reći, gubio uvid u istinu i zapadao u laž svakim danom sve više. I, evo, odjednom kod njega upada jedan od naslednika, i ako ne viče on se ponaša gore nego što bi bilo da je vikao — on viče da je general Hartung lopov. On je upao oholo, sa pobedonosnim osmehom na usnama i veruje da ima pravo da u stanu generala Hartunga čini svakojake pakosti. I tu je tek generalu posalo jasno u kakvo se je blato zaglibio. Zatim se sasvim smeo, počeo je da nudi kompromise svake vrste, nudio je ustupke i zbunio se do te mere

da se strana tužitelja sada mogla uhvatiti za sve to — i ona se uhvatila kompromitujućih činjenica u vezi sa takvim kompromisima i ponuđenim ustupcima. I sve je krenulo naopako. Jednom reči, Hartung je umro svestan svoje lične nevinosti, ali i svoje greške... sudske greške, u strogom smislu reči, uopšte nije bilo. To je bio fatum, dogodila se tragedija: slepa sila je, ne zna se zbog čega, izabrala Hartunga da njega kazni zbog poroka koji su mnogo rasprostranjeni u čitavom društvu. Takvih, može biti, ima deset hiljada, ali stradao je samo Hartung. Ovaj nevini i pošteni čovek je svojim tragičnim krajem pobudio simpatije — on je od svih tih deset hiljada ljudi pobudio jedini najveće simpatije — sud koji ga je sudio imao je oidjeka u čitavoj Rusiji i njegova je presuda mogla da bude opomena »poročnima«, ali — teško da je sudbini, to slepoj boginji, bilo stalo do toga kada je odlučila da ga uništi.

III
LAŽ JE NEOPHODNA DA BI SE ISTINA POKAZALA. LAŽ POMNOŽENA LAŽJU DAJE ISTINU. DA LI JE TO TAČNO?

Međutim, setio sam se jednog svog ranijeg utiska i o njemu hoću da progovorim, iako je to, može biti, nešto sasvim naivno. To je nešto uopšte o našem sudu. Javna sudska rašprava, sa prisustvom porotnika i zakletih branilaca, smatra se u čitavom svetu, bezmalo, za vrhunac savršenstva — »to je, tako reći, pobeda, najveće dostignuće razuma«. Ja u to verujem, kao i svi drugi, jer bi se moglo, na primer, reći: »izmislite nešto bolje« — i naravno, niko ne može da izmisli. Međutim, evo stupa na scenu... hoću reći na podijum, g-din tužilac. Recimo da je to odličan čovek, pametan, savestan, obrazovan, čovek hrišćanskih ubeđenja koji poznaje Rusiju i ruskog čoveka bolje od svakog u Rusiji. I eto, taj najsavesniji čovek direktno počinje tako što kaže »kako se on raduje što je došlo do ovakvog zločina, jer, eto — dolijao je taj zločinac, upravo ovaj okrivljeni, jer kada biste vi gospodo porotnici, samo mogli znati kakva je to stoka!«. Razume se, on neće upotrebiti ovu reč »stoka«, ali svejedno je: on će na najučtiviji i najblaži, na najhumaniji način okrivljenog na kraju prikazati kao nekog ko je gori od svake stoke. S bolom u srcu, on će na veoma delikatan

način govoriti o tome kako mu je i mati bila takva, kako ovaj nije mogao da ne krade jer su ga pobude najniže vrste sve više vukle u ponor. Okrivljeni je sve učinio svesno i sa predumišljajem. Setite se kako je on vešto iskoristio požar, koji je buknuo u susednoj ulici, jer požar je izazvao pometnju i odvratio pažnju domara i svih drugih koji su bili prisutni u trenutku izvršenja zločina. »O, ja sam razume se, daleko od direktne optužbe zbog podmetanja požara, ali gospodo porotnici, složićete se da se ovde neke okolnosti na čudan način podudaraju i sve to navodi na misao, no, ja — ja ću o tome za sada ćutati, ali vi ćete gospodo, ovog lopova i ubicu (jer, taj bi obavezno nekoga ubio ako bi ga sreo u stanu), naravno, poslati daleko kuda treba i tako ćete obezbediti mira domaćicama, daćete da odabnu dobri ljudi i da mogu slobodno da izlaze iz svojih domova u nabavku, obezbedićete da vlasnici kuća ne drhte za svoju imovinu, bez obzira na to što je ta imovina osigurana kod ovog ili kod onog osiguravajućeg društva. Što je još važnije, nema ni potrebe da ja sve ovo dokazujem — pogledajte na njega! Evo, on sedi i nema hrabrosti da pogleda u oči čestitim ljudima, i dovoljno je da pogledate pa da se uverite da je on lopov, ubica i palikuća. Ja samo žalim, u ovom svečanom trenutku, što on nije stigao da počini deset takvih krađa rublja, što nije zaklao deset ovakvih domaćica, što nije zapalio deset ovakvih kuća, jer, samo bi u tom slučaju kolosalnost takvih zločina jedino mogla da razbudi naše građansko pospano društvo, samo to bi moglo da nagna to društvo da pribegne merama samozaštite i da izađe iz stanja svoje prestupne građanske učmalosti...«.

O, znamo mi, g-din tužilac će govoriti mnogo otmenije. Naše su reči karikiranje i one bi odgovarale humorističkom nedeljnom listiću u kojem ima, recimo, kupleta i karikatura. No, recimo, biće to jedno od takvih suđenja koja će izazvati duboka socijalna i građanska uzbuđenja i što je najvažnije — biće tu onih psiholoških mesta, a kao što je poznato tužioci su u čitavoj Evropi posebno jaki u psihologiji. I šta, na kraju će izaći opet isto, to jest, za žaljenje je što — navodno — nije bilo umesto jednog — deset, trideset, pedeset trovanja, jer tada bi naša srca bila slomljena i mi bismo svi kao jedan čovek ustali — i tako dalje.

Ali, prigovoriće mi, pa šta je u svemu tome čudno? Dozvolite, ima mnogo tužilaca koji nisu neki veliki govornici, ali svaki tužilac je, prvo,

činovnik i on mora da postupa po službenoj dužnosti, a drugo — tužioci uvek preuveličavaju u optužnicama — i u tome nema ne samo nečeg zlonamernog nego je sve to čak korisno. Jer, upravo tako i treba. Zbog toga su tu i branioci okrivljenog koji mogu u celini da opovrgnu tužioca. Osim toga, i u Evropi je dozvoljeno dokazivati, naravno, na učtiv način, da je tužilac glup i podao čovek i da — »ako je neko zapalio kuću u trećoj liniji na Vasiljevskom ostrvu to je mogao da učini jedino taj čovek, tužilac, jer on je upravo tada bio na Vasiljevskom ostrvu na imendanu kod generala Mihajlova, divnog i plemenitog stvorenja, i da je on upravo zapalio kuću u to ne može biti sumnje već zbog toga (opet psihologija) što — da, eto, nije on zapalio tu kuću iz mržnje prema vlasniku trgovcu Ivanu Bradatome, njemu ni na pamet ne bi mogla da padne takva stvar koja je prosto neverovatna da je okrivljeni zapalio kuću u vreme kada je nameravao da počini zločin i zbog toga je želeo, eto — da odvrati pažnju prolaznika kako bi počinio taj strašni zločin. Ta njegova paljevina ga je upravo navela na ovakvu ideju«. Najzad, uzmite u obzir da branilac ima prava da gestikulira, da plače, da škrguće zubima, da čupa sebi kose, da lupa stolicama (ali ne i da zamahuje njima), on ima prava da pada u nesvest jer je plemenit čovek koji ne može da podnosi nepravdu, što sve izgleda, nije dozvoljeno tužiocu bez obzira na to što je i on, recimo, plemenit čovek, jer nekako bi bilo nezgodno da činovnik takvoga ranea padne ničice, tako u isvečanom mundiru. Tako nešto se ne praktikuje.

Opet kažem, sve ovo što ja govorim jeste karikiranje, ne događa se nikada ovako, sve se svršava na najbolji način, slažem se (iako je bilo lupanja stolicama i padanja u nesvest!). Meni je stalo do suštine stvari a i u najplemenitijim i u najneplemenitijiTn izrazima i rečima stiže se do istoga.

— Kako, šta je vama — reći će mi neki — pa to je upravo i potrebno — to preuveličavanje i s jedne i s druge strane! Porotnik je često čovek bez obrazovanja, on je osim toga zauzet, čeka ga svoj dućan, poslovi, on je ponekad rasejan i najčešće i nema snage da se u sve udubi. Zbog toga je potrebno da mu se pomogne, potrebno je prikazati mu sve faze zločina, čak i ono što je najneverovatnije, kako bi se on ubedio da je optužnica iscrpla sve i kako više nema šta da se razmišlja, kako je i odbrana rekla svoje i kako opet — nema više zbora

da bi se okrivljeni mogao nekako izvući; njega, okrivljenog, više ništa ne može oprati. I zbog toga tamo, u posebnoj prostoriji, kada svode sve razloge, oni, tako reći, mehanički znaju šta može od svega toga izaći — znaju gde je plus i gde je minus — i oni su u krajujem slučaju mirni pred svojom savešću. Na kraju, postaje jasno da je sve to bilo neophodno radi istine, to jest, bili su potrebni i oni žestoki napadi i ona gorljiva odbrana, pa čak ta žestoka optužba, ako se samo strogo uzme cela stvar, korisna je za okrivljenog, mnogo korisnija nego samom tužiocu i tako — ništa se pametnije ne može izmisliti.

Jednom reči, savremeni sud je ne samo trijumf i najviše dostignuće uma, on je nešto izuzetno genijalno. S ovim se moramo složiti. Javna rasprava, okuplja se stotinu ljudi i sme li se pretpostaviti da svi oni dolaze radi zabave, radi pukog spektakla? Naravno, ne: nije važno kakve su ih pobude dovele ovamo, važno je da svi pođu kući sa utiscima koji su snažni, poučni, sa utiscima koji će imati svrhu. Međutim, svi koji tu sede vide da je po sredi nekakva laž — o, naravno, nije laž u instituciji suda, niti u značaju izrečene presude, laž je jednostavno u nekim usvojenim navikama koje smo tako primili od Evrope, te su se navike ukorenile u našim predstavama o optužbi i odbrani. Ja sam, na primer, pošao kući i kod kuće sam u sebi ovako razmišljao: ta tog Ivana Hristiforiča, tužioca, ja lično poznajem, to je najbolji i najpametniji čovek, a, evo, on je lagao i znao je da laže. Stvar koja je mogla da se okonča opomenom sudskom ili dvomesečnim zatvorom on je nategao, i tako je izrečena kazna dvadesetogodišnjeg progonstva u najudaljenija mesta Rusije. Možda je sve to bilo potrebno da bi se stvari razjasnile, pa ipak on je lagao, lagao je svesno, a radilo se o glavi čovekovoj. Kako se onda to može razumeti posebno kada je reč o talentovanom čoveku: jer, il en reste toujours quelque chose, naročito ako je odbrana loša i ako jedino ume stolicama da lupa. Recimo, tu se raspalilo samoljublje Ivana Hristiforiča, a to je ljudska osobina, pa ipak, da li ga to pravda u ovako važnim stvarima? Gde je nestao čovek, plemeniti, humani i civilizovani čovek?

Neka — neka je na kraju i tako, neka iz toga proistekne istina, da, tako ona i proistekne, tako reći, mehanički i na najlukaviji način, pa - ipak publika koja se tu skuplja skuplja se radi takvih prizora — ona prati to i divi se tim lukavstvima, ona je ushićena, na primer, kako

dovitljivi branilac laže protiv svoje savesti i ona je spremna da mu skoro aplaudira sa svojih sedišta: »kako — kao da veli — čovek lepo ume da laže!«. Odatle onaj cinizam i ono licemerje kod publike, sve se to neprimetno ukorenjuje na takav način. Ne očekuju istinu nego dovitljivost da se razvesele i zabave. Tako se otkupljuje humano osećanje i ono se ne može povratiti padanjem u nesvest. I zamislite samo šta će biti ako lažov bude raspolagao i velikim talentom?

Ja znam da su sve ovo s moje strane prazne lamentacije. Ali znajte, ta institucija javnog porotnog suda nije ruska institucija, ona je kopija strane slične institucije. Nadajmo se da će jednoga dana ruska nacija i ruski duh odbaciti sve te rogobatnosti, da će odbaciti sve to licemerje... da će odbaciti sve te loše navilke i da će sve ići po pravdi i po istini. Istina, za sada je to nemoguće: sada se upravo odbrana i optužba hvališu tim lošim navikama, jer jednoj je stalo do novaca drugoj do karijere. Ali doći će vreme kada će tužilac moći čak i da brani okrivljenog, umesto da ga optužuje, tako da će branioci kada budu želeli da se usprotive morati da obraćaju pažnje na onaj deo krivice koji bi tužilac ostavio na teret okrivljenog — biće tako da njima, braniocima, porotnici čak neće ni verovati u svemu!

Ja mislim, čak, da bi takav način bolje odgovarao nastojanjima da se dođe do istine, on bi bio bolji od ovog mehaničkog načina kada se sreće preuveličavanje, kada dolaze do izražaja krajnosti optužbe i zversko držanje odbrane! Odgovoriće mi, naravno, da je to apsolutno nemoguće, pa budući da je tako i u Evropi, tako i ne treba da bude — »ukoliko je više takvog mehaničkog pristupa utoliko će sve biti bolje«.

Taj mehanizam, taj mehanioki način isterivanja istine biće kod nas zamenjen jednostavno... pravom istinom. Ono veštačko naduvavanje, i s jedne i s druge strane, će nestati. Sve će biti iskreno i pravično, neće više biti igre koja ide za tim da istera nekakvu istinu. Imaćete na sceni ne prizor, ne igru — imaćete lekciju, primer, pouku. Istina, advokatima će biti isplaćivano mnogo manje. Ova će se utopija ostvariti kada ljudima budu porasla krila i kada svi budu postali anđeli. Ali, tada neće biti ni sudova...

GLAVA TREĆA

I
RIMSKI KLERIKALCI KOD NAS U RUSIJI

Nedavno su »Moskovske službene novine« broj 262. objavile u svom uvodniku sledeće zapažanje:

»Prekjučer smo skrenuli pažnju na jednu partiju u Rusiji, koja deluje u saglasnosti sa ruskim neprijateljima i koja je spremna da se stavi na stranu Turaka u njihovoj borbi protiv Rusije — to je partija ruskih anglo-mađara koja se protivi svakoj manifestaciji našeg nacionalnog duha i kojoj je tuđa svaJka aktivnost naše vlađe u tom duhu; ta partija ruski patriotizam izjednačuje sa nihilizmom i revolucijom — ta partija snabdeva najgnusnijim informacijama štampu u inostranstvu neprijateljski raspoloženu prema nama. Tek što je naš članak otišao u štampu naš petrogradski dopisnik nas je obavestio u čemu je suština vesti koju je obnarodovao »Vladin vesnik«, vesti koja otkriva nove mahinaoije pomenute partije. U vreme kada su između Plevne i Orhane naše trupe imale sjajne uspehe u Petrogradu su intriganti širili lažne glasove o tobožnjem porazu koji su pretrpele ove odlione jedinice, u nameri da u narod unesu osećanje potištenosti i to je rađeno tako sistematski da je vlada našla za potrebno da upozori mase da ne treba verovati ovakvim zlonamernim glasinama«.

Sutradan je »Novo vreme« povodom ovoga primetilo, uostalom, kao uzgred, da su »Moskovske službene novine« otišle predaleko, prema ovom listu »Vladin vesnik« je, može biti, imao na umu jednostavno neke priče koje se u narodu šire i koje uopšte ne moraju da imaju ovakav značaj i ove razmere. (Ja izlažem misao iz »Novog vremena« svojim rečima, po sećanju).

Lako je moguće da je i tako, da je »Vladin vesnik« neposredno govorio samo o izvesnim »glasinama«. Pa ipak, pretpostavka »Moskovskih službenih novina« nije, nema sumnje, lišena svake osnove. Samo, kakvi su to anglo-mađaroni o kojima govore »Mosk. sl. nov.«? Kod nas, na našim granicama i u našim provincijama, kao i u unutrašnjosti, postoje naši rimski klerikalci. Sada nije mesec maj, sada svi govore i pišu o tome da postoji svetska klerikalistička zavera, čak i

naši najliberalniji listovi priznaju da takva zavera postoji i da je veoma moćna. Bilo bi čudno kada bi vatikanska zavera mimoišla naše rimske klerikalce, kada ih ne bi upotrebila za svoje ciljeve. Neredi i smutnje u pozadini ruskih armija mnogo bi koristili Vatikanu, posebno u ovom sadašnjem trenutku. Evo još jednog navoda, ovoga puta iz »Novog vremena« broj 587. Novo vreme u svojoj rubrici «Iz novina i časopisa«, navodi mišljenje Glasa koje je izrečeno povodom nekih napisa u engleskom MorningPost-u i u nekim drugim stranim poljskim publikacijama. Evo tog navoda:

»U Moming Post-u od 22. oktobra štampan je jedan čudan i neočekivan napis u kome ovaj turkofilski list javlja o pregovorima koji su, tobože, započeli između Rusije i Nemaoke u vezi sa ustupanjem Nemačkoj krajeva sve do same reke Visle! Po sebi se razume da je to u očima Morningpost-a rezultat sporazuma kojim se Nemačka obavezuje da pomogne »ruska osvajanja na Balkanskom poluostrvu«. Londonski list dalje uporno tvrdi da Poljaci iz krajeva oko Visle sada uopšte ne pomišljaju na ustanak »ne želeći da padnu u još veće ropstvo«, to jest, pod prusku vlast i ako se u »ruskoj Poljskoj« dogode neki neredi, oni će biti jednostavno posledica »rusko-pruskih intriga«... Zanimljivo je da je, nekoliko dana pre pojave ovoga napisa u Morning Post-u, o toj istoj stvari, istina, u nešto drugačijem tonu, govorio i DziennikPolski obaveštavajući da je tobože ruska vlada, povlačeći svoje trupe iz krajeva blizu Visle, objavila tamo proklamaciju tamošnjim seljacima pozivajući ih da obrazuju seoske straže koje bi panove držale na oku i koje bi trebalo da uguše svaki pokušaj izazivanja nereda. Prikazujući sadržinu tih napisa Glas se čudi zbog čega se tako iz petnih žila upinju Dziennik Polski i Moming Post? Zbog čega im je potrebna ta apsurdna priča o ruskoj proklamaciji upućenoj seljacima u krajevima oko Visle i o rusko-pruskim agents provocateurs koji, tobože, nastoje da izazovu »namerni ustanak« u »Kongresovki«?

Te neočekivane izmišljotine imaju nekakav cilj. Novine koje su to objavile verovatno raspolažu podacima koji im daju razloga da se pribojavaju nereda u krajevima oko Visle i one se unapred trude da deformišu smisao svega toga kretanja čijih se posledica, očevidno mnogo boje. Taj način nije mnogo nov. Njime su se već služili Poljaci i njihovi zapadni prijatelji 1863-će godine. Već samo podsećanje na ovo dopušta mogućnost da napisi u Dziennik Polskom i Morning Post-u

nisu lišeni smisla, oni su u nekoj tajanstvenoj vezi sa nekadašnj im tvrđenjima mađarske štampe o postojanju simpatija u Poljskoj prema Turcima, o potajnoj poljskoj želji da oteža položaj Rusije uz pomoć revolucioname agitacije na našoj zapadnoj granici. Zanimljivo je da se ti napisi poklapaju sa vestima o kandidaturi kardinala Ledohovskog za mesto na papskom prestolu. Mi ne pripadamo — tvrdi Glas — onima koji su rado naklonjeni preuveličavanju svakojakih fantastičnih kombinacija kojima se služe neprijatelji Rusije u nastojanju da ometu srećno po Rusiju okončanje ovog sadašnjeg rata. U ovom slučaju, međutim, stvar nam se čini toliko ozbiljnom da ne možemo da ne obratimo pažnju na takvu činjenicu kakva je očevidno, pojava ovakvih napisa u listovima Dziennik Polski i Morning Post.

Prema tome, postoji nešto što podseća na konce klerikalne zavere, može biti ima toga i kod nas! Već sama vest o kandidaturi Lcdohovskog je nesumnjivo poljskog porekla jer teško da bi neka lakomislena glava među poljskim inostranim agitatorima mogla ozbiljno da poveruje da bi rimski konklav koga čine onako prefinjeni umovi, mogao tako da nasedne i da izabere za papu Ledohovskog, jer — novi papa bi se jedino zanimao za obnovu otadžbine, njega ne bi zanimalo rimsko svetsko gospodstvo do kojega je papama jedino stalo. No, pustimo to, konci postojanja klerikalne zavere u Rusiji se jasno vide. Novo vreme uz ostalo, dodaje da —

»Sadašnja intenzivna polemika između Journal de St.-Petersbourg i italijanskih klerikalnih listova, povodom tobožnjeg ugnjetavanja katolika u Poljskoj, upravo pokazuje da postoje izvesni znaci o postojanju nekakve agitacije na našim zapadnim granicama«.

No, to uopšte nisu samo izvesni znaci. To je aktivnost upravo te partije o kojoj Moskovske službene novine kažu da ona »deluje u saglasnosti sa neprijateljima Rusije... da se protivi svakoj manifestaciji našeg nacionalnog duha i kojoj je tuđa svaka aktivnost naše vlade u tom dufau; ta partija ruski patriotizam izjednačuje sa nihilizmom i revolucijom — ta partija snabdeva najgnusnijim infbrmacijama štampu u inostranstvu koja je neprijateljski raspoložena prema nama...«.

Da, evropske informacije iz Rusije su najverovatnije delo te partije. Ta radost zbog ruskih neuspeha, to lakomisleno pocikivanje od ushićenja što je Rusija, tobože, odjednom »postala slaba, što je ostala bez finansijske moći i sa dezorganizovanom armijom, usamljena i

suočena sa nezadovoljnim narodom koji se buni, sa svojim nihilizmom koji razjeda društvo« — sve te izmišljotine nesumnjivo nose na sebi pečat dobro poznatog porekla. O, nije moguće da nema i mskih pera koja ne bi bila spremna da pišu u istom tonu kao i ovi klerikalci, ali ipak, ove informacije namenjene inostranstvu nisu izgleda pisane mkom nekog Rusa: to bi bilo previše podlo. Pa ipak, klerikalci, i ne tmdeći se odveć, nesumnjivo pridržavaju mke onih koji ovde kod nas drže ova naša ruska pera. Oni ove naše ne podržavaju i ne nagovaraju, može biti, uopšte, oni s njima ne održavaju ni direktne ni formalne odnose, jer ova žustra liberalna pera pripadaju često poštenim ljudima koji bi, kada bi čuli neki direktan predlog klerikalaca, bacili ovoga dole sa stepeništa. I zbog toga klerikalac, osobito onaj koji se kod nas odomaćio, i ne ide na noge tom žustrom peru jer to nije ni potrebno — to žustro rusko pero će mu sve napisati kako on hoće samo zato što je onaj koji ga drži uobrazio (o, prostoto!) da je tako nešto čestito i liberalno. To žustro pero je uznemireno, na primer, protiv klerikalaca koji su u Francuskoj opseli Mak Mahona, ono sipa gnevne napise protiv njih. No, u isto vreme, takav ne samo što ne primećuje mskog rimskog klerikalca nego kada ga primeti — spreman je da s njim peva istu pesmu u jedan glas. Ima, ima takvih. I lukavi naši rimski klerikalci se takvima može biti i dive — »oni, eto, vole tako da se lome među dvema stolicama« — i klimaju glavama. «I doista, kako je sve to nekoristoljubivo! Istina, treba biti do kraja liberalan. Ta to su oni koji otvoreno viču kako Rusija čak i nema prava da oslobađa Slovene, malo je za to dati im i stotine hiljada! I sve to tako, među dvema stolicama, neprekidno, bez zastoja. Kako ih samo ne boli? Može biti kod njih bol brzo umine...«.

II
LETOŠNJI POKUŠAJI STARE POLJSKE DA SE MIRI.

Početkom leta su ovi klerikalci-agitatori pokušali da demonstriraju svoju moć i kod nas, čak i preko ruskih listova. Vuci su se prometnuli u ovce i počeli su da govore kao tobožnji poslanici čitave poljske »migracije« iz inostranstva. Oni su počeli da predlažu primirje: prihvatite — vele — i nas, mi smo takođe uvideli da je bratstvo među Slovenima činjenica i mi ne želimo da zaostanemo za tim. Govorili su

veoma pomirljivo, nežno i nudili su i svoje raisons:

»Mi imamo — kažu oni — inženjere, hemičare, tehnologe, zanatlije i knjigovođe, agronome i druge«. Svega toga ima mnogo u emigraciji. Pustite ih da dođu. »Zar nema kod vas poslova — kaže jedan litvanski građanin koji je u broju 172. »Spb. nov.« napisao članak — za ovu vrstu ljudi koji su dali Tengoborskog Rusiji i Volhovskog Francuskoj? U umetnosti koja oplemenjuje naravi i omekšava karaktere Poljaci su svetu dali u naše vreme veličine kao što su Brocki u vajarstvu, Matejko u slikarstvu. Zar vam takvi ljudi nisu potrebni? Šta tek da se kaže za plejadu pisaca, publicista, industrijalaca, fabrikanata i drugih javnih radnika? Zar vam svi ti ljudi takođe nisu potrebni?«. (»Novo vreme«, iz napisa Kostomarova).

G-din Kostomarov je divno odgovorio u »Novom vremenu« na sve te zahteve. Žao mi je što ne mogu da navedem više mesta iz tog odličnog članka. Jasnim i preciznim načinom rasuđivanja g-din Kostomarov dokazuje da je sve to samo klopka za nas, oni će nam samo dovesti ljude tipa Konrada Valenroda, tog izdajnika, jer Poljak iz Stare Poljske instinktivno, slepo mrzi Rusiju i Ruse. G-din Kostomarov čak, međutim, dozvoljava mogućnost da mogu postojati i takvi Poljaci, divni ljudi, koji mogu da žive u prijateljstvu sa nekim Rusima, koji su spremni da mu pomognu, da ga izvuku iz nevolje ako zatreba. To je, naravno, istina, ali čim bi Rus makar i posle dvadesetogodišnjeg prijateljstva sa takvim Poljakom, odlučio da tom divnom Poljaku izrazi svoje mišljenje o Poljskoj u ruskom duhu, ovaj bi odmah, istoga trenutka postao otvoreni ili pritajeni neprijatelj svoga ruskog prijatelja i ostao bi takav čitavoga života — njegov nepomirljivi neprijatelj. O tome g-din Kostomarov zaboravio je da progovori.

Čitav taj letošnji pokušaj »mirenja«, koji je kod nas imao pristalica ali i moćnih oponenata kakav je bio g-din Kostomarov — jeste nesumnjivo jedna klerikalistička insinuacija iz Evrope, sve je to samo senka one opšteevropske klerikalne zavere. O, ti Poljaci iz Stare Poljske neprekidno uveravaju da oni nisu klerikalci, da nisu papisti i rimski klerikalci, oni kažu da bismo mi to odavno morali znati. Ali, pokušajte samo da zamislite da se ta »Stara Poljska« i ta poljska emigracija ne drže pape u onom jezuitskom smislu, pokušajte da zamislite da je tako nešto klerikalna fantazija — o, to je već smešna pomisao! Zar bi oni mogli da se ne drže Vatikana kada znaju njegovu

moć, da, oni koji su oduvek znali kolika je ta moć? Ta taj Vatikan nije nikada izneverio Staru Poljsku, naprotiv — on je pothranjivao sve njene fantazije čak i onda kada druge države nisu htele o nečem sličnom ni da čuju! Ne, neće oni nikada izneveriti Vatikan niti će Vatikan njih izneveriti. Letoš-nji trik u vezi sa izmirenjem učinjen je baš u vreme kada se čitava emigracija pokrenula protiv Rusa, kada je započelo stvaranje poljskih legiona i kada su aristokrate iz emigracije počeli da pristižu u Konstantinopolj sa ogromnim novčanim sumama (naravno, ne svojim). Sve je to bilo samo lukavstvo, kako ga je definisao i g-din Kostomarov. Uzgred: oni nam nude svoje naučnike, tehničare, umetnike i kažu: »primite ih, zar vam nisu potrebni?«. Ovde bi trebalo dodati kako oni verovatno misle da smo mi divljaci, oni pojma nemaju da sve to što nam oni nude mi imamo bolje od njihovog. Ali ne treba biti uvređen, najvažnije je ovo: zbog čega oni ne dolaze? Kod nas je bilo nekoliko Poljaka koji su pokazali svoj talenat i Rusija je njih poštovala, cenila, uzdizala i nimalo ih nije odvajala od Rusa. Čemu to pogađanje? Dođite! Smirite se i pokorite se i neka vam je jasno da nikada neće biti Stare Poljske. Postoji samo Nova Poljska koju je oslobodio Car, Poljska koja je ponovo rođena i koja nesumnjivo može u budućnosti da očekuje sjajnu sudbinu zajedno sa svim drugim slovenskim plemenima, kada se Sloveni budu oslobodili i kada budu vaskrsli ponovo u Evropi. Ali Stare Poljske nikada više ne može biti, jer ona ne može zajednički da zaživi u blizini Rusije. Njen je ideal bio da zauzme mesto koje pripada Rusiji u slovenskom svetu. Njena deviza koju upućuje Rusiji je: Ote-toi de la, que je m'y mette! Zanimljivo je da ovaj poljski strelac-uvodničar govori samo o naučnicima i umetnicima. No, gde su mu vođe emigraoije, aristokrate? Zamislite samo da se Rusija povela za ovim laskavim rečima i da je izjavila da hoće da se izmiri s njima: i, evo, oni bi zaseli i nadmeno bi pitali — »kakvi su vaši uslovi?«.

Jer, ako nam oni predlažu da dozvolimo povratak emigranata u Rusiju a emigranti ne dolaze niti ovi što predlažu s njima, znači oni čekaju i određene uslove. I zamislite dalje da ih Rusija odjednom prizna, da im prizna status zaraćene strane i da stupi s njima u pregovore! Oni stižu u Rusiju, njihovi magnati odmah kreću u frondiranje, traže bolja mesta i odlikovanja, zatim počinju da viču po celoj Evropi kako su prevareni i tako započinje jedna poljska pobuna...

Hoće li Rusija pristati na takvu nevolju, hoće li nasesti takvoj gluposti? Razume se, sami Poljaci ne veruju da bi ovakva smicalica mogla da obmane Rusiju. Ali, oni su se uzdali u nezlobiva srca ruskih pristalica. Da je to delo klerikalaca, da je to klerikalistički korak u pravcu Rusije — u tako nešto nema sumnje. Neko će upitati: čemu takav korak? Ali, klerikalci hoće da sondiraju teren, da unesu zabunu, da sakriju svoje stvarne korake, oni hoće da pridobiju ruska publicistička pera, oni hoće da unesu nemir u Rusku Poljsku i još mnogo drugo šta slično! I kakve sve još zamisli oni nemaju u svojim glavama i kakve sve račune ne spremaju!

III
ISPAD »BERZANSKIH ZVANIČNIH NOVINA«. NE UBOJITA NEGO ZLOBNA PERA.

Upravo smo govorili o »ubojitim perima«. Ali, ima kod nas pera koja nisu ubojita nego odvratna. I ona, takođe, (i te kako!) pevaju istu pesmu sa poljskim slavujima i to tako što ih Poljaci uopšte i ne usmeravaju, sve se to radi nekoristoljubivo jer — oni koji drže ta pera ne znaju šta čine. Tu je u pitanju jednostavno zloba, obmanute nade i poraženo samoljublje. Takav je, na primer, članak »Berzanskih zvaničnih novina« br. 257. o g-dinu Ilovajskom; da bar umeju kako tako da napišu, ovako — brljaju protiv sebe!

Svima je poznato da je naš naučnik g-din Ilovajski bio uhapšen i grubo vređan,u Galiciji. On je u naučne svrhe putovao po Galiciji i obratio se, greškom, jednom poljskom ksendzu sa molbom da mu pokaže lokalne starine. Kasnije je on našao ruskog sveštenika, ali pakosni ksendz ga je odmah prijavio vlastima tvrdeći da je to ruski panslavist, propagandit i agitator. G-dina Ilovajskog su uhapsili odmah, bez mnogo ceremonije, pretresli su ga, vukli su ga od zatvora do zatvora i najzad su ga, na zauzimanje jednog tamošnjeg naučnika, sproveli do ruske granice. Kod nas se odmah saznalo za to: »Moskovske zvanične novine« su objavile članak. Oglasile su se naše novine, ali mnoge dosta mlako — govorilo se kao o kuriozumu. Činjenica da je ruski naučnik bio grubo vređan ni zbog čega, prikazivana je kao nešto obično. Sam g-din Ilovajski je u »Moskovskim zvaničnim novinama« objavio nekoliko redaka kao odgovor na pisanje

nedobronamernih listova, ali to je bilo mimo, stišano, nekako pospano. Ali, zato su naši berzanski moćnici, koji na Rusiju gledaju s tačke gledišta svoga džepa i kojima je do Rusije tako malo stalo, učinili celoj stvari zadivljujuću uslugu. Evo tog članka iz »Berzanskih zvaničnih novina«:

»... Šta je to učinio g-din Ilovajski u Galiciji? Kakvu je on propagandu tamo započeo?

Zar su ove nedaće koje sada preživljava Rusija još uvek nedovoljne da isteraju budalaštine iz glava naših okorelih panslavista, zar posle svega što se zbiva sada pred očima svih oni još uvek imaju srca da nastavljaju svoje egzibicije i svoje trikove sa tim svojim sveslovenskim besmislicama koje su nanele mnogo nevolja našoj državi i koje su nam odavno postale nešto odvratno!?

Dok su se naši panslavisti, otupeli inače od nerada, zabavljali time što su upućivali nekakva panslovenska zvona, na to niko nije ni obraćao pažnje i oni su mogli do mile volje da se zabavljaju time, ali kada su zajedno sa zvonima počeli da šalju onamo i svoje zvonare koji bi trebalo da razglase blagu vest — stvar je dobila jedno sasvim dmgačije značenje.

Ko je pozvao i ko je ovlastio g-dina Ilovajskog da se bavi panslovenskom propagandom?

Da li je njemu jasno, ili nije, kakve posledice odatle mogu nastati naročito sada, u ovom trenutku? Vi gospodo, izvrgavate pomgama Klapku i njegova nastojanja da Mađare uvuče u igm sa Turcima — a šta činite vi sami, šta čini g-din Ilovajski pod izgovorom da se bavi izučavanjem slovenskih starina? Šta, zar je vama malo onog zla koje je usledilo nakon vaših prošlogodišnjih egzibicija? šta još hoćete? Hoćete li da zakuvate novu kašu? Vi možete da bacite kamen u vodu i mi dobro znamo da ste vi u stanju da to učinite, ali vi morate imati na umu da to kamenje koje vi sada bacate mora jednom da bude izvađeno i za to će biti potrebne narodne snage — to će se morati činiti po cenu krvavih žrtava i još većih izrabljivanja tog istog naroda.

Prestanite sa glupostima: sve ima svoje vreme. Sve do sada pametni ljudi su vam se samo smejali, sada će se prema vama odnositi drugačije — oni će vas gledati ozlojeđeno«.

Takvi ljudi govore o ozlojeđenosti! Čujte, kako ste se usudili da napišete, bez poznavanja stvari, tako otvoreno pred očima čitavc

Rusije i čitave Evrope (jer vaš je članak imao u Evropi svoje značenje) — kako ste smeli da napišete za g-dina Ilovajskog: »ko je pozvao i ko je ovlastio g-dina Ilovajskog da se bavi panslovenskom propagandom?« I kasnije, posle onog smešnog poređenja g-dina Ilovajskog sa Klapkom: »a šta činite vi sami, šta čini g-din Ilovajski pod izgovorom da se bavi izučavanjem slovenskih starina?«. Kako ste smeli da pišete o svemu tome tako sigurno kada sasvim dobro znate da sve to nije istina? Zar vi mislite da će vam se dozvoliti da izdajete Rusiju. Vi pitate g-dina Ilovajskog da li on razume ili ne razume, a ja vas lično pitam, gospodine publicisto, da li vi znate ili ne znate šta ste ovim učinili! Jer u Austriji neće pitati kakav je čovek ovo pisao — da li je pametan ili glup, da li je obrazovan ili nije, da li nešto zna o panslavizmu ili ne, da li je makar nešto o tome čitao ili nije. U Austrijđ će jednostavno reći: prema tome, istina je da Rusija šalje agitatore. Kada to ne bi bilo istina ne bi ovako sigurno i sa ovakvim žarom o tome pisao — upućujući prekor panslavistima — poznati petrogradski dnevni list koji, evo, i sam potvrđuje činjenicu da Rusija tamo upućuje agitatore. Jer, ovaj koji ovo piše je i sam Rus — reći će tamo — njega bi trebalo patriotizam da obaveže da o svemu tome, o toj zločinačkoj delatnosti, ćuti. Ali, on nije mogao da prećuti istinu, negodovanje patriote protiv panslavista je došlo do izražaja, protiv panslavista koji hoće da uvuku Rusiju u još veće nevolje i oni će to učiniti svojom propagandom u Austriji i drugim austrijskim slovenskim zemljama. Prema tome, mi ne treba da se izvinjavamo zbog hapšenja nekakvog Ilovajskog, naprotiv, treba pojačati hapšenja svih Rusa na teritoriji Austrije, sve njih treba držati pod strogim policijskim nadzorom. Mi ne treba da se izvinjavamo nego ruska vlada treba da traži izvinjenje od nas jer ona je ta koja na svojoj teritoriji dopušta slobodnu aktivnost udruženja koja vode neprijateljsku aktivnost protiv Austrije, ona je ta koja često masovno upućuje protiv nas propagandiste i agitatore koji nastoje da pobune austrijske Slovene i da ih okrenu protiv njihove zakonite vlade.

Tako će reći u Austriji i vaš će članak tako razumeti, gospodine publicisto. Šta kažete — zar to nije izdaja? Zar vi ne prodajete ruske interese Poljacima i Austrijancima? Zar na ovaj način ne podržavate političke smutnje, zar ne služite svemu tome? Ta vi sami znate sigurno, potpuno i sasvim precizno, da mi nikada nismo slali nikuda

nikakve emisare, a napisali ste ipak sami protiv g-dina Uovajskog da on seje smutnju pod izgovorom da se bavi izučavanjem slovenskih starina! Ima li nekoga u Rusiji ko će vam sve to poverovati? Međutim, vi pišete o tim stvarima sigurno kao da ih poznajete kao svoje prste na rukama. Ko seje sumnju?

Sada o nečem drugom: utolivši svoju zlobu i napisavši otvorenu neistinu, vi se još nadate, posle ovakvog postupka javnog prodavanja ruskih interesa Poljacima iz Stare Poljske i Austrijancima, kao i onom evropskom ološu koji večito rovari protiv nas — da ćete naići na razumevanje kod ruskih čitalaca! Je li moguće da o tim čitaocima tako loše mislite?

I kakav je to ton? Kakvo je to klanjanje i puzanje pred Austrijom! »Veličanstvo će se — kao da velite — naljutiti!«. Kod Gogolja ataman govori kozacima: »milost tuđeg kral ja, pa ne samo kralja nego i poljskog magnata koji ih svojom žutom čizmom udara po njušci, njima je nešto milije od bratstva«. To ataman govori za izdajnike. Zar biste vi hteli da se i Rusi u strahu za svoje interese i za svoje novce, ovako klanjaju pred nekakvom žutom čizmom? Zar nije bolja ova naša politika prema Austriji, politika koju vodimo upravo u ovom momentu — ta politika nacionalnog dostojanstva koja ne liči na ovo što nam vi predlažete? Jer, ako mi budemo pokazivali popustljivosti, kako nam vi to predlažete, kod njih će sve više biti tih smicalica. A zbog čega bismo se mi morali plašiti Austrije, ona nikada neće imati snage da isuče svoj mač protiv nas, čak i kada bi to htela. Naprotiv, sada je došlo vreme jasne politike i sada je jasno da samo tako neće biti, posle okončanja rata, onih žalosnih nesporazuma. Mi nemamo potrebe da tražimo menicu za sebe. Isto tako treba da gledamo i na Englesku. Oni moraju da shvate, barem to, da ih se mi ne bojimo i da smo u stanju da im nanesemo više zla nego što bi oni mogli nama da nanesu. Oni bi to morali znati, ali, evo, oni o nama imaju predstave koje potkrepljuju ovakvim ispadima kakav su učinile Berzanske zvanične novine. U Austriji je letos pothranjivano uverenje da je moć Rusije samo priviđenje koje je mnoge obmanulo i da se Rusija, inače, više ne može smatrati za državu u vojničkom smislu jaku. Upravo je tada ton kojim je ona progovorila postao jači. Zar nije u Engleskoj vladalo uverenje, i to u višim krugovima, da bi deset hiljada engleskih vojnika koji bi se iskrcali u Trapezundu zauvek mogli da reše sve naše

probleme i na Istoku i na Kavkazu? Mi njih znamo, a oni, izgleda, nas nedovoljno poznaju. Ali, to je loša usluga Rusiji, kada se prodaju njeni interesi i to njenim neprijateljima, kada se tvrdi da se Rusija nalazi u kukavnom i ponižavajućem položaju, jer — sve to nije tako, sve je to laž.

NOVEMBAR

GLAVA PRVA

I
ŠTA ZNAČI REČ »STRUJUCKIE«?

Za dve godine izdavanja moga Dnevnika ja sam dva ili tri puta upotrebio malo poznatu reč strujuckie i stiglo mi je mnogo pitanja iz Moskve kao i iz gubernija kao što su: šta znači reč strujuckie:. Ja se izvinjavam što sve do sada nisam nikome odgovorio: ja sam imao namere, onako između redaka, da odgovorim u Dnevniku. Sada, završavajući Dnevnik, ja sam rezervisao nešto prostora za ovu ne mnogo jasnu reč iz Petrograda i počinjem sa tom sitnicom prve stranice novembarske serije, jer neću više da odlažem za neki drugi broj kao što sam ranije činio — zbog drugih tema odlagao sam objašnjenje reči strjuckie i događalo se da ponovo odlažem zbog novih tema za naredni broj.

Reč strjucki — strjuckie je narodna reč, ona se upotrebljava samo u prostom narodu i, izgleda, samo u Petrogradu. Ta je reč, izgleda, i nastala u Petrogradu. Ja sam napisao: izgleda, jer koliko god sam se raspitivao kod kompetentnih ljudi niko nije znao da mi objasni: odakle ova reč, zbog čega je raspored glasova u njoj ovakav, da li se ona još negde u Rusiji upotrebljava osim u Petrogradu i, najzad — da li je ta reč stvarno nastala u Petrogradu? Što se mene tiče, meni se, da opet tako kažem, »čini« (afirmativnije od ovoga ne umem da se izrazim) da je ova reč čisto petrogradskog porekla i da je nju stvorio običan petrogradski svet ali, ko je to bio, kada je to bilo, je li to bilo davno ili ne — to ne znam. Ona znači, prema onome što sam čuo u narodu i kako sam razumeo, sledeće:

Strjuckij — to je prazan čovek, nikakav čovek — ništavilo od čoveka. U većini slučajeva a može biti i uvek — to je alkoholičar, pijandura i izgubljen čovek. Uostalom, izgleda da se strjuckim u nekim slučajevima može nazvati i onaj čovek koji nije pijanica. No, glavno svojstvo tog ništavila od čoveka, koje mu je obezbedilo poseban naziv i zbog kojeg je stvorena ta nova reč, jeste prvo — praznoglavost,

stupidnost posebne vrste, odsustvo svake pameti i krajnja lakomislenost što se tiče postupka. To je ništavilo koje dreči, koje se dere. Uvečer u vreme praznika deru se na ulicama pijandure, tu je svađa, pomahnitalo dozivanje čuvara reda, iz zbijene gomile razleže se nečiji glas protesta, taj je glas izazov, zapomaganje, pretnja. Tu ima mnogo uskipelog izveštačenog gneva. Vi prilazite da vidite šta je to. Umesto odgovora primećujete kako se svi smeju, odmahuju rukom i odlaze: »koješta, strjuckie!«. Reč strjuckie se tu izgovara sa nehatom, nekako prezrivo. Uvek tako s prezrenjem i ako bi doista taj koji viče bio prebijen, uvređen u tom slučaju, izgleda, ne bi bilo nekog saosećanja prema njemu, i tada bi ga pratilo to prezrenje, jer takav je samo strjucki — to jest, sve je to što se s njim zbiva budalaština, budalaština je i to što se tako dere, budalaština je i to što su ga prebili, jednom reči, to je »ništavilo od čoveka« tu pred njima. Dodaću da su ti strjucki uglavnom loše obučeni, ne nose odeću prema sezoni, idu u pocepanim čizmama. Dodaću i to da »izgleda« ovaj naziv upotrebljavaju samo za one koji su obučeni prema nemačkom načinu odevanja. Uostalom, za ovo ne jemčim ali mi se čini da je tako.

Druga suštinska odlika ovakve pijandure za koju se upotrebljava ta reč strjucki, pored one praznoglavosti i posebne vrste stupidnosti, jeste nemogućnost da se odredi položaj koji u društvu zauzima takav tip. Meni se čini da imućan čovek koji ima isvoj dom, koji ima nekakav imetak i svoje kakvo-takvo mesto u društvu pa bio to i fabrički radnik, ne bi mogao da se nazove ovim imenom — strjuckij. No, ako ima nekakvu radnju, dućan na svoje ime, ili barem dućančić i sve mu tu ide besmisleno i bez računa onda se takav može svrstati u te koje nazivaju strjuckie. I tako, strjucki to vam je bezvredan čovek koji nigde ne može da uhvati mesto, koji tako često pijan i sam sebe ne može da shvati, to vam je pijani fanfaron, drekavac koji se najčešće oseća uvređen jer tako on voli da bude uvređen, takav voli da priziva u pomoč čuvara reda u gradu, patrolu, vlasti — tako sve u svemu: i to vam je beznačajnost, glupost, mehurić od sapunice koji pobuđuje podsmeh: »Eh, to nije ništa, to su strjuckie«.

Ponavljam, meni se čini da je to čisto petrogradska reč. Da li se upotrebljava i u drugim mestima u Rusiji — ja to ne znam. Kod običnog sveta u Petrogradu ona se veoma često sreće. Kroz Petrograd prolazi mnogo sveta iz naših gubernija i vrlo je verovatno da

ova reč može i tamo da stigne — ako već nije stigla. Ući će, može biti, i u književnost: izgleda da su je upotrebljavali i drugi pisci osim mene. Ima u toj reči nečeg privlačnog za pisca, u njoj se oseća ona fina nijansa onog prezrenja sa kojim se narod odnosi prema tim praznoglavim, besmislenim drekavcima, prema tim stupidnim i najčešće pijanim praznoglavim sitnim ljudima — prema tim ništavilima od ljudi. A takvih sitnih ljudi ima mnogo i u obrazovanijim slojevima, u višim sferama — zar ne? Oni nisu uvek nekakve pijandure i ne idu u pocepanim čizmama, ali — to je jedina razlika. I kako čovek da se uzdrži i da i takve iz viših krugova ne nazove strjuckie — divna reč je tu i ona je primamljiva onom svojom nijansom kojom se iskazuje prezrenje, nju tako upravo narod i izgovara?

II
ISTORIJA GLAGOLA »STUŠEVATSJA«

Uzgred, nekoliko reči o poreklu i upotrebi novih reči. U našoj književnosti postoji reč: »stuševat'sja«. Ona nije davnašnjeg datuma, nastala je pre nekih tridesetak godina ali je sada već svi upotrebljavaju; u Puškinovo doba ta reč je bila potpuno nepoznata. Sada se ta reč sreće u najrazličitijim značenjima, od šaljivog do najozbiljnijeg, ne samo u književnosti već i u naučnim raspravama, disertacijama, filozofskim raspravama. Sreće se čak i u zvaničnim aktima, u izveštajima i naredbama. Ona je poznata svima, svi je upotrebljavaju i razumeju. Pa ipak, u Rusiji postoji samo jedan čovek koji zna tačno poreklo ove reči, vreme njene pojave i pojave u knj'iževnosti. To sam ja, jer ja sam tu reč prvi upotrebio i uveo sam je u književnost. Ta reč se u književnosti prvi put javila 1-og januara 1846-te godine u Otadžbinskim zapisima, u mojoj pripovesti Dvojnik o doživljajima gospodina Goljatkina.

Bio sam već završio svoju prvu pripovetku Bedne ljude 1844-te godine i Bjelinski je bio upoznat s njom, a Njekrasov ju je uvrstio u svoj almanah Petrogradski zbornik, iz 1845-te godine. Taj almanah se pojavio krajem

1845- te godine. Iste godine, tokom leta, nakon upoznavanja s Bjelinskim, ja sam počeo da pišem svoju drugu pripovest Dvojnik, doživljaji gospodina Goljatkina. Bjelinski se s početka jeseni 1845-te

godine počeo zanimati za moje novo delo. On je, i ne pročitavši ga, stavio do znanja sve to Andreju Aleksandroviču Krajevskom kod koga je radio u njegovom časopisu. On me je upoznao s njim i ja sam obećao da ću svoju novu pripovetku čim je budem okončao, pripovetku Dvojnik, dati njemu za Otadžbinske zapise koji je trebalo da izađu iz štampe početkom 1846-te godine. Ta mi priča nije pošla za rukom, ali ozbiljnije i svetlije ideje nije nikada kasnije bilo u celokupnom mom stvaralaštvu. Sama forma pripovetke je bila čist promašaj. Kasnije sam je, prilikom priređivanja mojih sabranih dela, u mnogo čemu popravio ali mi je i tada bilo jasno da mi sve to nije pošlo za rukom i kada bih se sada prihvatio te iste ideje siguran sam da bih izabrao sasvim drugačiju formu. Ali tada,

1846- te godine ja nisam bio uspeo da pronađem takvu formu i nije mi pošlo za rukom da sigurnije oblikujem svoju pripovetiku.

Međutim, Bjelinski je, mislim da je to bilo početkom decembra godine 1845-te, zahtevao da mu pročitam makar dve-tri glave iz ove pripovetke. Čak je radi toga priredio veče (a to skoro nikada nije činio) i pozvao je svoje prijatelje. Te večeri je, sećam se, prisustvovao i Ivan Sergejevič Turgenjev. On je saslušao polovinu onoga što sam ja čitao, pohvalio je to i požurio nekuda — žurilo mu se veoma. Bjelinskom su se veoma svidele te tri ili četiri glave koje sam tada pročitao (međutim, te glave to nisu zasluživale). Bjelinski nije znao za kraj pripovetke, on je bio pod snažnim utiskom moje pripovesti Bedni ljudi. I tada, prilikom tog čitanja ja sam prvi put upotrebio reč stuševatsja koja je kasnije sasvim široko bila prihvaćena i korišćena. Moju pripovetku su svi zaboravili, ona je to i zaslužila, ali novu reč su svi prihvatili i ona je ušla u književni jezik.

Reč stuševat'sja znači iščeznuti, sasvim se izgubiti — nestati. No, ne nestati tako, odjednom, kao da je čovek u zemlju propao s bukom i besom, već nestati neprimetno, lagano se pretvoriti u ništa. Onako kao što to biva sa senkom na crtežu koji je urađen tušem. Tama se lagano preliva u svetlo i tuš se polpuno najzad izgubi na belini. Po svoj prilici, ja sam tu reč upotrebio na pravom mestu u onim trima poglavljima koja sam tada pročitao, jer opisivao sam jednog dosadnog i lukavog čoveka koji zna da se neprimetno izgubi sa scene (ili nešto slično tome

— ne mogu da se setim). Ovo kažem jer ta nova reč nije izazvala

nikakvu nedoumicu kod slušalaca, naprotiv

— svima je reč bila jasna i svi su je odmah primetili. Mene je Bjelinski prekinuo u čitamju i pohvalio je novu reč. To su učinili i svi drugi koji su me tada slušali (svi su oni još živi). Mnogo me je hvalio i sam Ivan Sergejevič Turgenjev (verovatno se on toga ne seča). Posle njega me je pohvalio i Andrej Aleksandrovič Krajevski. Sem ovih, mislim da ima i drugih, koji se sećaju da ih je tada zainteresovala ta nova reč. Međutim, reč nije istoga časa ušla u književnost, to je išlo postepemo i neprimetmo. Sećam se kako sam nakon izlaska iz tamnice 18544e godine počeo strasno da čitam sve što je bilo objavljeno u toku tih pet goddna; Lovčeve zapise, koji su počeli da izlaze nekako pred samo moje progonstvo i sve prve pripovetke Ivana Turgenjeva, ja sam onda pročitao na dušak i one su na mene ostavile izvanredan utisak. Istina, tada je mene bilo ogrejalo stepsko sumce, budilo se proleće i s njim potpuno novi život, nastupio je kraj robije i došla je sloboda! Čitao sam ta dela i bio sam iznenađen čestom upotrebom reči stuševat'sja. Kasnije, tokom šezdesetih godina ta reč je potpumo ušla u književnost i evo sada, ponavljam, i u službena akta, u novimske članke, pa čak i u naučne rasprave i to u onom istom značemju u kome sam je onda prvi upotrebio.

Međutim, to što sam je ja prvi upotrebio ne znači i da sam je ja prvi pronašao. Ta reč je nastala u Glavnoj inžinjerijskoj akademiji među mojim drugovima iz klase. Možda sam i ja pridoneo otkrivamju te reči — ne sećam se sada. Ona se pojavila nekako sama i tako je ušla u upotrebu. U toku tih šest godina učenja mi smo bili obavezni da crtamo razne planove, šeme fortifikacionih, građevimskih i vojno-arhitektonsikih uređaja. Od svakoga se zahtevalo da zna i potpuno samostalno da nacrta plan tako da su i oni koji nisu imali sklonosti za crtanje morali da se trude da postignu veštimu koja je bila potrebna. Bodovi koji su se dobij ali za ortanje planova sabirani su kasnije tako da su uticali na broj bodova koji određuju sredmju ocenu. Mogli ste posle oficirskog višeg kursa da odete u službu kao odličan matematičar, fortifikacioni stručnjak ili inženjerac prve klase, ali ako su vam planovi crteži bili loši i ako ste za njih dobili manji broj bodova to se sabiralo tako da je umanjivalo opšti uspeh i tako ste sebe lišavali mnogih beneficija koje su sledile nalkon izlaska iz akademije, jer — niste se potrudili da naučite crtamje pa ne možete napredovati u novi

čin. Planovi su crtani i senčeni pomoću tuša, svi su se trudili da postignu veštinu semčemja određene površime, od tammog do svetlog, od belog do kraja — valajno senčenje je obezbeđivalo crtežu izvesnu eleganciju. Odjednom bi tako kod nas u razredu počeli da govore: »gde je taj? — Eh, nekuda je iščezao — stuševatsa!«. Ili, na primer, razgovaraju dvojica, jedan treba da ide na zanimanje, na posao: »No — kaže jedan prihvatajući se knjige, onom drugom — ti sada iščezni — stušutsja«. Ili, na primer, neko iz starijeg razreda kaže onom iz nižih razreda: »Ja sam tu skoro tražio gde ste se izvoleli stuševatsa?«. Ta reč je značila udaljiti se, nestati — i izraz je pozajmljen iz tehničkog crtanja, ona dolazi od reči senčenje tušem koje ide od tamnog ka svetlom i potpuno belom. Ja se dobro sećam da se ova reč upotrebljavala samo u našem razredu i nije sigurno da su je prihvatili i u drugim razredima, jer kada smo izašli iz akademije nestala je i ta reč. Posle četiri godine ja sam se setio te reči i uneo sam je u svoju pripovetku.

Ja sam izložio ovako podrobno istoriju nastanka ove ne mnogo važne reči sa uverenjem da će to koristiti makar nekom budućem sastavljaču ruskog rečnika, nekom budućem Dalju znajući da sam današnjem čitaocu, može biti, dosadio, ali — budući Dalj će mi biti, nema sumnje, zahvalan zbog ovoga. Neka, dakle, bude tako — ovo je sve njega radi zapisano. No, ako hoćete, ja ću biti radi jasnosti sasvim iskren: u toku celokupne moje književne delatnosti najviše me je radovalo to što je meni pošlo za rukom da u ruski jezik unesem jednu potpuno novu reč i kada se događalo da na tu reč naiđem u štampanim tekstovima osećao sam izvesno ne tako malo zadovoljstvo. Nadam se da će vam sada biti jasno zbog čega sam sebi dozvolio da o toj tako malo značajnoj reči pišem ovako, u posebnom ovom člančiću.

GLAVA DRUGA

I
LAKEJSTVO ILI FINOĆA?

Poznato je da su svi obrazovani Rusi izuzetno fini, to jest, u onim slučajevima kada imaju posla sa Evropom, ili barem kada misle da na njih gleda Evropa — iako Evropa uostalom, nikada i nije obraćala pažnju na njih. O, kod kuće onako u sebi i među nama, mi znamo kakvi smo, kod kuće ti naši evropski maniri mogu da idu i mačku o rep — dovoljno je da pogledate samo naše porodične odnose, naše građanske odnose, setite se samo našeg shvatanja časti, dužnosti u najvećem broju slučajeva. Ta ko je taj kod nas među našim ljudima koji propovedaju »evropske« ideje, ko ozbiljno u sve to veruje? Naravno, veruju u to samo čestiti i dobri ljudi (oni veruju zbog svoje duševne dobrote), ali zar ima kod nas mnogo takvih? I, ako već hoćemo da kažemo sve i do kraja, kod nas, može biti, i nema ni jednog pravog čoveka evropskih manira, jer mi nismo ni sposobni da budemo Evropljani. Napredni umovi, berzanski i drugi moćnici, od evropskih ideja usvajaju samo deo, uzimaju neku vrstu obroka i ja mislim da je to tako kod nas svuda. Ja ne govorim, naravno, o ljudima koji su nadareni zdravim razumom u većoj meri: oni ne veruju u evropske ideje jer tu se i nema u šta verovati jer, nikada nije bilo ničega tako nejasnog, maglovitog i neodređenog na svetu nego što je taj ciklus ideja koji smo mi usvajali u toku dva veka naše evropomanije — u suštini to i nije nekakav ciklus, to je skup, haos nekakvih odlomaka i fragmenata tuđih misli, tuđih osećanja, zaključaka, navika i posebno reči, reči i reči — reči, naravno, koje su doista evropske ali koje su za nas ipak samo — reči.

Sve se to ne može objašnjavati samo kao papagajsko ponavljanje. To se ne može objašnjavati ni kao laikejstvo, naše rusko lakejstvo misli u odnosu na Evropu. Tog lakejstva misli kod nas ima mnogo, zaista mnogo, no, pravi uzrok ovog našeg klanjanja pred Evropom nije u tom lakejstvu, pre će bitd da je tu po sredi naša ruska finoća koja nam je urođena, finoća u odnosu prema svemu onome što dolazi iz Evrope. Neko će mi reći da je to isto — da je i finoća neka vrsta

lakejstva. U mnogim slučajevima — to jeste tako, ali se ne bi moglo reći da je to uvek tako. (Razume se, ja ne govorim o onim lupežima koji stoje na čelu, koje sam napred upravo pomenuo: tih se »Evropljana« Evropa mnogo ne tiče i nikada ih se ndje ni ticala. Oni, kao i svi pametni ljudi, love u mutnoj vodi, a to su činili i u toku ona dva veka).

Evo šta, na primer, kaže Englez Gledston o sadašnjem ruskom ratu s Turcima:

»Možemo da kažemo što god hoćemo o nekim drugim poglavljima ruske istorije, ali oslobađajući milionske mase od surovog i ponižavajućeg ropstva, Rusija će učiniti čovečanstvu takvu uslugu, tako sjajnu uslugu da će istorija morati da zapamti to; talko nešto neće nikađa nestati iz zahvalnog sećanja naroda«.

Šta kažete, otvoreno govoreći, da li bi neki ruski Evropljanin mogao da izgovori ovakve reči? Ne, nikada u svom životu! On bi pre sebi progutao jezik a to ne bi rekao, ne samo zbog finoće pred Evropom nego i zbog finoće pred sobom samim on bi pocrveneo kada bi čuo nešto slično, kada bi makar prooitao da je to ruskim jezikom izrekao neki drugi Rus. Za Boga miloga, otkud nama hrabrosti... da se trpamo u red izabranih...! I to još »za čitavo čovečanstvo« — i to mi, Rusi! Ta mi smo tek promolili svoju njušku na videlo, još je nama njuška kriva da bismo mogli da »oslobađamo čovečanstvo«. I sve tako, sve same ideje koje su malo liberalne: »Rusija oslobađa narode« — he, he, kakva misao nedostojna jednog liberala!

Evo, to vam je najiskreniji stav našeg ruskog Evropljanina čistoga tipa i takav će pre sebi odseći ruke nego što će napisati ono što je napisao Gledston. »Lako je tom Gledstonu, molim vas, da smišlja ovakve stvari, on ništa u Rusiji ne razume i smišlja tako napamet možda i radi nekih drugih ciljeva« — tako razmišlja naš Evropljanin. A poneko od njih, od onih boljih i vatrenijih, odmaih đodaje ako hoćete, onako za sebe, bez mnogo oholosti: »a mi, ruski Evropljani smo ako hoćete, liberalniji od tih evropskih Evropljana, mi idemo i dalje: ko je taj kod nas među našim trezvenijim umovima ko bi sada započinjao razgovor o »oslobađanju naroda?«. Ko bi mogao da bude toliko nazadan! I Gledston se ne stidi da govori ovakve stvari!«

Kako sve ovo da nazovemo, gospodo? Je li ovo lakejstvo ili finoća pred Evropom?

Ja jednako stojim na stanovištu da je u toku evropskog perioda naše istorije ogromnu ulogu igrala upravo ta finoća. Ta među tim našim Evropljanima je bilo tako mnogo časnih ljudi, iako je ta čast nešto usvojeno i kopirano, nešto što oni dovoljno ne razumeju, sve je to bilo neko viteštvo koje je naš čestiti čovek primao kao galimatijas — da, bilo je među njima ljudi časnih koji lično nisu dozvoljavali da ih neko uvredi, da im nastupi na nogu. Ako je tako, kako onda možemo za njih da kažemo da su lakeji? Ne, nas je načela ta finoća a ne otvoreno lakejstvo. Da opet naglasim, razume se, to je bila finoća pred Evropom — kod svoje kuće mi smo znali ko smo i koliko vredimo.

One dame koje su sa ushićenjem nudile Turcima bombone i cigarete činilej su to, razume se, zbog te finoće: »kako smo mi — kao da su govorile one — lepo, fino, humano i evropski prosvećene!«. Sada su neki grubi ljudi urazumili te naše dame, ali ranije, pre toga, šta je bilo — recimo sutradan posle onog deljenja Turcima bombona i cigareta — šta bi bilo da je opet prošla kompozicija sa zarobljenim Turcima i da je među Turcima bio upravo onaj bašibozluk o kojem se pisalo da je posebno voleo da grabi decu za noge i da ih čereči, koji je umeo da majkama skida kajiševe s leđa? Da, ja mislim da bi ga naše dame dočekale cičeći od ushićenja, ia mislim da bi one bile gotove da mu ponude ne samo bombone nego i nešto mnogo slađe od bombona — one bi kasnije u svom ženiskom komitetu povele razgovore o mogućnostima da se ustanovi stipendija na njegovo ime u mesnoj gimnaziji. O, verujte mi, ta delikatnost i ta finoća mogu kod nas da idu daleko i takva moja pretpostavka nikako nije nešto fantastično. Kada bi se te dame pogledale u ogledalu ja verujem da bi se zaljubile u sebe — »kako smo samo humame, kako smo samo simpatično liberalne!«. Mislite li da je ovakva fantastična sličica nemoguća? Zar onaj oholi pogled koji naš Evropljanin baca na naš narod i na ovu njegovu aktivnost, odričući našem narodu svaku sposobnost razmišljanja i akcije — »ima u marodu samo imbecilnih klikuša, nađe se tamo samo takvih glupaka i to jedan među hiljadama« — zar taj pogled koji je sada stvamost nije nešto više i od fantastičnih sličica koje smo pomenuli!

Ta finoća pred Evropom nas svuda prati. Turski zarobljenid su tražili belog hleba i njima su dali beli hleb. Turski zarobljenici su odbili da rade. Knez Meščerski, očevidac, kazuje u svom Dnevniku s

Kavkaza da su:

»Naši zarobljenici otputovali iz Tiflisa. Hteli su da ih voze na volovskimj kolima, ali oni su se pobunili i izjavili su da neče ići, jer nisu navikli da se voze na ruskim taljigama. Zbog toga su im date poštanske kočije i ekipaži sa šestopregom. Tada su oni izjavili da su zadovoljni, i pošto su radi ovoga bili mobilisani svi raspoloživi konji, jadni putnici koji kreću Vojnim putem iz Gruzije morali su tri dana i tri noći da čekaju na konje. A ruski oficir koji ih je službeno sprovodio imao je 50 kopejki dnevnice i morao je da sedi ne u kočijama nego onako kako sedi posluga — u omnibusu! Sve to radi čovečnosti!« (Mosk. Sl. nov. br. 273.).

To, zapravo, nije čovečnost nego opet onal naša finoća pred Evropom i pred tim šta će tamo misliti o nama, to je osetljivost naša, sentimentalnost: »Evropa — vele — gleda na nas, prema tome treba biti u paradnom mundiru i pašama ponuditi kočije«.

Moskovske službene novine u svom drugom, 282-om broju izveštavaju o galami koja se podigla kada su Moskovljani videli sve te udobnosti koje su ponuđene zarobljenim Turcima: »Svi zarobljeni vojnici su bili smešteni udobno u vagonima treće klase, oficiri su bili u drugoj klasi a paši je bio stavljen na raspolaganje poseban kupe u vagonu prve klase. Zbog čega ovakve udobnosti? — čulo se iz publike. — Naši grenadiri su, eto, otputovali iz Moskve u vagonima za stoku a za njih je rezervisan specijalni putnički voz.

— Kakvi grenadiri — primećuje iz gomile jedan trgovčić — evo, čak su i naše ranjene vojnike vozili u teretnim vagonima, nisu imali ni slamet da bace pod njih. A ovog uhranjenog pašu što liči na vepra bi trebalo u vagon za stoku, neka malo smrša.

— Naše su ranjenike tamo klali, skidali su kajiševe s njih, pekli su ih na tihoj vatri a ovde ove njihove maze zbog toga...

Takvi glasovi (primećuju Mosk. sl. nov.) nisu bili usamljeni, oni su izražavali opšte raspoloženje u narodu, oni ga opominju kako je žalosno videti kako bašibozluci i svi ti turski odrpanci koje su njihove paše opljačkale, uživaju ovde sve udobnosti kakve nemaju naši ratnici...«.

To jest, mi zapravo, tu ništa posebno ne vidimo: to je finoća ili fini naš mundir pred Evropom i ništa više — ali sve to, tako reći, traje već dva veka kod nas i vreme je da se na to naviknemo.

Ima već i priča o tome, evo jedne anegdote. Ja sam je našao u Petrogradskim novinama a ove su je uzele iz pisma gospodina V. Krestovskog koje je upućeno s pozornice ratnih operacija, ali kuda — to ne znam. Takođe ne znam odakle sve to Petrogradskim novinama. Tamo se ovako kaže:

»U pismu g-dina Krestovskog navodi se jedna komična zgoda:

Oko svite se muvao nekakav Englez u šlemu od plute, ogmut civilnim ogrtačem boje graška. Priča se da je on član parlamenta specijalno upućen da izveštava »s mesta vojnin operacija« i da svoje izveštaje šalje jednom velikom londonskom listu(Times); drugi uveravaju da je on prosto neki radoznao čovek, a treći da je on — prijatelj Rusije. Neka je i tako, ali lako se primećuje da se taj »prijatelj Rusije« ponaša pomalo ekscentrično: on, na primer, i u prisustvu velikog kneza sedi; dok, na primer, svi ostali stoje ne izuzimajući ni njihova visočanstva, on ustaje za ručkom kada mu na pamet padne i to pred velikim knezom a jednoga dana se čak obratio i jednom poznatom oficiru moleći ga da mu zasuče rukave njegovog civilnog ogrtača boje graška. Oficir ga je odmerio od glave do pete začuđeno, nasmešio se, slegao je ramenima i pokomo je prišao da mu pomogne da obuče svoj ogrtač. Naravno, šta je drugo i mogao da učini. Englez je u znak zahvalnosti lagano dodimuo rukom svoj šlem od plute«.

Petrogradske novine tvrde da je ovo komična zgoda. Na žalost, ja ne vidim tu ništa komično, naprotiv, sve to iritira i izaziva gnev kod mene. Kod nas se još od detinjstva učvrstilo uverenje (ja mislim da je to došlo iz romana i francuskih vodvilja) da je svaki Englez čudak i ekscentrik. Ali, šta je to čudak? Nije to uvek neka budala ili neki naivan čoveik koji ne zna da na svetu ne vladaju isti običaji kakvi vladaju tamo kod njega u njegovom budžaku. Englezi su, naprotiv, ljudi pametni i ljudi veoma širokih duhovnih vidika. Kao moreplovci i prosvećeni ljudi oni su videli mnogo običaja u raznim krajevima sveta. Oni su izvanredni i daroviti posmatrači. Oni su otkrili kod sebe crte humora, nazvali su to posebnim imenom i to su protumačili čitavom čovečanstvu. Zar takav čovek, kao što je član parlamenta, da ne zna kada treba sesti a kada ustati? Uostalom, nema zemlje u kojoj se etikecija toliko ceni kao što je to slučaj sa Engleskom. Na primer, dvorska etikecija je najkomplikovanija i najprefinjenija etikecija na svetu. Ako je taj Englez doista član parlamenta mogao je da nauči

etikeciju iz onih odnosa koji vladaju među domovima — gornjim i donjim — u parlamentu. I upravo u tom smislu: ko pred kim sme da sedi i ko pred kim mora da ustane. Ako je on predstavnik visokog društva onda, poznato je da nigde nema tako stroge etikecije nego na ručkovima i na balovima koje u sezoni priređuje upravo ta londonska aristokratija. Ne, tu je bilo po sredi nešto sasvim drugo, ako je suditi po onome kako je ispričana ova anegdota. Tu je posredi engleska oholost, ali ne prosta oholost nego upravo ona oholost koja je arogantno izazovna. Taj »prijaitelj Rusije« nije neka njen veliki prijatelj. On sedi, gleda ruske oricire i misli: »Gospodo, ja znam da vi imate srca lavova, vi se prihvatate nemogućeg i to ostvarujete. Vi se ne bojite neprijatelja, vi ste junacd, vi ste Bajardi i to svi do poslednjeg, vama je osećanje časti u potpunosti blisko. Ja moram da priznam ono što svojim očima vidim. Pa ipak, ja sam Englez a vi ste samo Rusi, ja sam Evropljanin a vi dugujete »finoću« Evropljanima. Bez obzira što ste vi ljudi lavovska srca, ja sam ipak čovek višega tipa nego vi. I meni je to veoma prijatno, posebno mi je prijatno da izučavam vašu »finoću« preda mnom, tu vašu urođenu i neiskorenjivu finoću bez koje Rus ne može da gleda stranca, posebno ovakvog stranca kakav sam ja. Vi mislite da su sve to samo sitnice, da, jesu sitnice ali mene to razgaljuje i zabavlja, ja sam došao da se prošetam, slušao sam ja da ste vi junaci i došao sam da vas lično vidim, ali — ja ću se vratiti sa uverenjem da sin stare Engleske (tu mu srce podrhtava od gordosti) mora ipak da bude prvi čovek na svetu, vi ste znači samo drugostepeni ljudi...«.

Najzanimljiviji su u svemu oni poslednji redovi:

»Oficir ga je odmerio od glave do pete začuđeno, nasmešio se, slegao je ramenima i pokomo je prišao da mu pomogne da obuče svoj ogrtač. Naravno, šta je drugo i mogao da učini«.

Kako to: »naravno«? Zbog čega ništa dmgo nije mogao da učini? Naprotiv, moglo se učiniti i nešto sasvdm dmgo, sasvim suprotno: mogao je naš oficir »da ga odmeri od glave do pete začuđeno, da se nasmeši, da slegne ramenima« — i da prođe pored njega ne prihvativši mu onaj njegov ogrtač — eto, to je moglo da se učini. Zar nisu mogli da primete da ovaj prosvećeni moreplovac izvodi trikove, zar nisu mogli da primete da ovaj prefinjeni poznavalac etikecije lovi pogodan trenutak da nekom zgodom zadovolji svoju gordost? Ali to je

ono — u tom trenutku nisu to primetili, tu je zasmetala opet naša »finoća« — da finoća, ali ne samo pred Englezom sa šlemom od plute (šta će taj šlem od plute?), ne, to je naša finoća pred Evropom, naš nekakav dug toj evropskoj prosvećenosti i mi smo odrasli sa osećanjem da smo dužni i od toga se dugo nećemo osloboditi.

Turska armija dobija iz Engleske i Amerike kolosalne pošiljke municije, sada se zna da turski vojnik pod Plevnom troši dnevno i po pet stotina patrona a sami Turci nemaju novaca da tako opreme svoju armiju. Englesko prisustvo i udeo njihovog novca u ovom ratu su nešto što ne podleže nikakvoj sumnji. Njihovi brodovi dopremaju oružje i drugu opremu. Kod nas neki listovi galame onako opet zbog »finoće«: »Ah, ne govorite tako, ne pokrećite to, mi ništa ne vidimo i ne čujemo inače, prosvećeni vladari možda se mogu zbog toga naljutiti...«.

I šta onda? Čega se bojite? Moglo bi se još mnogo reći na temu o toj našoj »finoći«.

Čak i ako postoje nekakve tamo menice i obaveze koje smo mi potpisali toj Evropi u vidu nekakvih obećanja koje smo dali pre našeg prelaska preko Barboškog mosta, i to je moralo biti opet zbog te naše »finoće« pred Evropom, zbog tog našeg divljenja prema njoj. Ali, pustimo sada to o »finoći«. Podsetiću samo da sam na početku ovog poglavlja o finoći rekao da je to samo tako pred Evropom a kod kuće mi znamo ko smo i šta smo. Ja hoću samo, koristeći se ovim slučajem, da kažem kako mi ponekad umemo sve da postignemo, kako umemo da se revanširamo...

II
SLUČAJ LAKEJSTVA KAKVO SE SAMO MOŽE ZAMISLITI

Sećate li se gospodo, kako smo još u toku leta mnogo pre događaja pod Plevnom, odjednom prodrli u Bugarsku, prešli preko Balkana i zanemeli od negodovanja. Nisu svi, to odmah treba naglasiti, nije ni polovina nego mnogo manje, ali ipak — onih koji su negodovali bilo je mnogo, čuli su se mnogi glasovi protesta. Bili su to glasovi naših dopisnika iz armije a za njima su išli glasovi naše štampe, posebno one petrogradske. To su bili glasovi uzbuđenja, glasovi najdobronamemijeg negodovanja...

Sve je to bilo zbog toga što su oni koji su podizali glas negodovanja odlazili — a to svi znaju, znam i ja lično

— da pruže pomoć ugnjetenima, potlačenima i masakriranima. Sećam se, čitao sam u našim najozbiljnijim listovima još pre objave rata, kada se pisalo o izgledima za rat i o izdacima koji nas u toku rata očekuju, kako se tvrdilo da ćemo mi »stigavši u Bugarsku morati da hranimo ne samo našu armiju nego i bugarsko stanovništvo koje umire od gladi«. Ja sam to lično čitao i mogu da kažem i gde sam čitao i, evo, posle takve predstave o Bugarima koji su ugnjeteni i potlačeni i koje smo mi došli da spasavamo, za koje smo mi krenuli čak sa obala Finskog zaliva da im pružimo pomoć — evo, kažem, mi smo odjednom videli divne bu garške kućice, cveće, voćnjake, stoku, obrađenu zemlju koja stostruko rađa i na kraju još i po tri pravoslavne crkve na jednu džamiju

— i sve to kod njih, koji su proganjani svoje vere radi! »Kako se oni usuđuju! — planula su najednom srca oslobodilaca i uvređenost je nagnala krv u njihove obraze. — Ta mi smo došli da ih spasavamo i oni bi trebalo da nas dočekaju na kolenima. A oni ne kleče nego nas nekako ispod oka gledaju kao da nam se mnogo i ne raduju! Zar nama da se ne raduju! Iznose hleb i so, to je istina, ali nas sve nekako ispod oka gledaju...!«.

I začuli su se glasovi. Slušajte gospodo, šta vi mislite, na primer, o ovome: odjednom dobijate lažan telegram ili telegram, koji ste loše razumeli, koji vam javlja da neko ko vam je blizak, prijatelj ili brat, leži teško bolestan, da je, na primer, opljačkan, pao pod voz ili nešto u tom smislu. Vi ostavljate sve i hitate nesrećnom bratu — i odjednom, tamo, kao da ništa nije ni bilo: pred vama je čovek koji je zdraviji od vas, on sedi za stolom i jede, zove i vas za sto, i smeje se tom vašem uzbuđenju i čitavom tom quipro quo. Nije važno da li vi volite ili ne volite tog čoveka, ali, je li moguće da ćete se naljutiti na njega zbog toga što ga nisu opljačkali ili što nije pao pod voz? Zbog toga što ima crvene obraze i što jede i pije? Razume se, nećete se naljutiti. Naprotiv, vi treba da se obradujete što je živ i što je zdraviji od vas. Naravno, to je ljudski, malo ćete se zbog svega toga naljutiti — ali ne zbog toga što mu točkovi nisu presekli noge. Bar nećete odmah krenuti da pišete o njemu u novinama, da pravite anegdote o njemu, da ga ocrnjujete, da ističete njegove najnezgodni je osobine... No, a

evo, o Bugarima to pišu. »Kod nas se — vele — ni bogatiji seljak tako ne hrani kao što se hrami ovaj potlačeni Bugarin«. A drugi su još kasnije došli do zaključka da su Rusi uzrok svih bugarskih nedaća: da mi nismo ranije pretili Turčinu zbog ovog ugnjetenog Bugarina, da mi nismo kasnije došli da oslobađamo te »opljaokane« bogataše, Bugarin bi sada živeo kao bogu u nedrima. Čak i danas još uvek tako tvrde.

Ja uzimam ovu stvar s ove strane samo, jer mi tu našu »finoću« koju pokazujemo pred Evropom umemo tako lepo da nadoknadimo ovde kod kuće gde nas Evropa ne vidi i gde ona to sve onako kako to kod nas biva i ne razume. A Bugarska — to je nama kod kuće. Mi smo došli da ih oslobađamo znači — to je isto kao da smo došli svojoj kući, oni su naši. Oni tamo imaju baštu, svoje imanje i to mu je kao da je to imanje moje, ja naravno neću ništa da im uzmem ali to je samo zbog toga što sam ja plemenit čovek, i istina, nemam ni takve vlasti, pa ipak oni treba da osete i da zauvek budu zahvalni, jer ako sam ja već jednom došao kod njih — onda sve što oni imaju jeste isto kao da sam im ja to darovao. Oduzeo sam od njegovog ugnjetača Turčina i vratio sam njemu — Bugarinu. On treba to da shvati... A evo, odjednom, tu njega niko ne ugnjetava — kakva uvredljiva neprijatnost, zar ne?

I kakvo je to lakejstvo umesto one prosvećene finoće, zar ne? I kako smešan slučaj! To je ona naša najkomičnija nadoknada ovde, kod kuće, za sve one muke s evropskim mundirom i s onom našom finoćom s kojom se mi razmećemo pred tom Evropom. Sasvim lakejski slučaj se zbio s tom našom žustrom gospodom i zatekao je mnoge među nama nespremnim. A to je već nešto ozbiljnije nego onako neočekivano prihvatiti ogrtač Englezu.

Zatim je sve postalo jasno, istina se otkrila mnogima od onih koji su negodovali ali ipak, sve do sada, ne svima. Postalo je jasno, prvo, da Bugarin nije kriv zbog toga što je vredan i što njegova zemlja stostruko rađa. Drugo, nije on kriv ni zbog toga što je na nas »gledao ispod oka«. Imajte na vunu samo da je on četiri veka bio rob i sada kada dočekuje nove gospodare on ne može da poveruje da su to njegova braća, on veruje da su to samo novi gospodari i ništa više i boji se njih — on ovako razmišlja u sebi: »Šta će biti kada se oni opet budu vratili i kada budu saznali da sam ja ove dočekivao iznoseći im hleb i so?«. Zbog takvih pitanja koja je skrivao u sebi, on je gledao

onako ispod oka i bio je u pravu, osetio je nesrećnik šta ga čeka — posle onog našeg pobedonosnog nadiranja preko Balkana mi smo se naglo povukli — opet su se vratili Turci i šta je tada bilo s njim — to je danas u celom svetu poznato! One divne kućice, ona posejana žita, bašte, stoka — sve je to bilo razgrabljeno, pretvoreno u prah i pepeo, zbrisano sa lica zemlje. Ne desetine i stotine nego hiljade i desetine hiljada Bugara bilo je uništeno ognjem i mačem, njihova su deca čerečena i umirala su u mukama, njihove obeščašćene žene i kćeri su bile maltretirane posle sramnoga čina ili su bile odvedene na pijace da budu prodate kao robinje, njihovi muževi — oni isti koji su dočekivali Ruse, pa i oni koji nisu to činili ali su mogli da gaje nade u dolazak Rusa, oni su platili račun na vešalima i na lomačama. Njih je ova stoka mučitelja prikivala za uho uz ogradu i tako ih je ostavljala po celu noć, izjutra su ih mučitelji vešali sve do jednoga i to tako što su određivali onog poslednjeg da poveša sve pa su i njega, pošto bi povešao i po dvadesetak takvih nesrećnika, terali da se sam obesi uz gromoglasni smeh ove stoke mučitelja koje nazivaju turskom nacijom i kojima su se oduševljavali mnogi među našom finom starom gospodom...

NB. Uzgred, ne tako davno, negde oko polovine novembra, iz Pirgosa su javljali o novim zverstvima ovih izroda. Kada su za vreme jednog žestokog sukoba Turci na neko vreme bili potisnuli naše i to tako da naši nisu uspeli da evakuišu svoje ranjene vojnike i oficire, naši su kasnije kada su se ponovo vratili na isto mesto našli svoje vojnike i oficire kako leže opljačkani i svučeni do pola, mnogima su bili odrezani nosevi, uši, rasparani trbusi, Turci su ih bi'li natrpali na krstine na njivama i tako spalili pošto su ih tu doveli prethodno dok su još davali znake života. Represalije su, naravno, nešto surovo, one ničemu ne vode i ja sam o tome pisao u nekim ranijim brojevima moga Dnevnika, ali veća strogost prema komandantima te stoke ipak ne bi bila nešto suvišno. Trebalo bi izjaviti glasno, pred celom Evropom — Prusi bi to tako upravo učinili, jer oni su tako učinili sa Francuzima i to zbog stvari koje su mnogo manje surove nego što se nama događa u sukobima sa ovom stokom — da će svaki turski komandant ili koji drugi neposredni starešina uhvaćen da čini zverstva nad zarobljenicima biti suđen od vojnog suda i u slučaju da se delo dokaže, streljan na licu mesta. To bi možda uticalo na ponašanje paša i turskih oficira. (NB. Ja mislim da se može saznati, ako ne odmah ono

kasnije, ko je od turskih oficira komandovao onom operacijom kod Pirgosa.) Tako nešto umesto onih ekipaža bi, može, biti, urazumilo neke među njima. A ovako, ovaj »komandant« koji je pao u zarobljeništvo i koji vidi kako se prema njemu postupa veruje kako je neuiporedivo iznad »poganog Rusa«. Verujte mi, tu našu evropsku finoću i taj naš sitrah pred Evropom Turčin nikada neće moći da shvati, nikada on neće moći da razume naše razloge. Ta finoća i taj strah pred Evropom to je nešto čisto rusko, to je naš izum i to niko nikada neće moći da razume. I zbog toga »ako mi se ti tako klanjaš« — tako razmišlja turski starešina — »a ja sam, može biti, jučer tvom rođenom' bratu odrezao nos, znači ti sam priznaješ da si kao čovek niži od mene i da sam ja neko ko je iznad tebe. A upravo tako i treba da bude po volji Alahovoj, i u tome nema ničeg čudnog!« Evo, tako misli u sebi zarobljeni turski paša i on drugačije i ne može da misli.

*

Tako su svi oni koji su negodovali protiv Bugara zbog toga što Bugari lepo žive, dočekali žalosni naš rasplet s njima i shvatili, i nehotice, da je taj bugarski način života samo jedna dekoracija, da su te kućice i baštice, žene i maloletna deca samo nešto što pripada Turčinu i da on to može da uzme kada mu se prohte. I Turčin i u ratu i u miru, on uzima i novce i stoku, i žene i decu, ai što sve to tamo još uvek deluje onako sređeno i napredno to je zboe toga što Turčin nije hteo do kraja da uništi njihovu njivu, znajući da će mu ta njiva i ubuduće zatrebati. Naprotiv, on je dozvoljavao da, s vremena na vreme, sve bude u procvatu kako bi kasnije mogao odatle da crpe koristi...

Sada su se, naravno, Turci ozverili i istrebljuju Bueare listom. Njima je samo žao što nisu sve istrebili. Ako mi osvojivši Plevnu budemo otezali sa napredovanjem, Turci će suočeni sa činjenicom da moraju zauvek napustiti Bugarsku, istrebiti sve što se bude moglo istrebiti dok još bude vremena. Postoje dva gledišta: kod nas sve do sada neki mudraci tvrde da bi bez mešanja od strane Rusa Bugarin živeo kao kod Boga u nedrima i — da su Rusi uzrok svih bugarskih nedaća. A, evo, Englez Forbes, dopisnik lista Daily News poznat po svojim tačnim izveštajima s bojnog polja, izrekao je najzad svu svoju englesku istinu sasvim otvoreno. On iskreno priznaje da su Turci imali »puno pravo« da istrebe bugarsko stanovništvo na severu od planine

Balkan u vreme kada je ruska armija nastupala preko Dunava. Forbes skoro žali (naravno, u političkom smislu) što do toga nije došlo i zaključuje da bi Bugari trebalo večito da budu zahvalni Turcima zbog toga što ih nisu sve poklali kao ovnove. Uzmite naše rusko gledište o »Bugarinu koji živi kao kod Boga u nedrima« i uporedite ga sa gledištem ovog Forbesa — i tada ćete moći direktno da postavite Bugarima i ovakvo pitanje: »kako to da posle svega niste kod Boga u nedrima, ako vas nisu sve poklali?«. Ali ima tu još nešto što bode oči i to će ostati u istoriji: »je li moguće doista da takvo pravo Turcima može da priznaje, i tako mirne savesti, takav čovek kao što je Forbes, pripadnik tako velike i tako prosvećene nacije kakva je Engleska? Jesu li to poslednji cvetovi i poslednji plodovi engleske civilizacije?« No, imajte na umu, on se ne bi ovako izražavao da nisu u pitanju Bugari nego da su u pitanju Francuzi ili Italijani. On se ovako izražava zbog toga što su u pitanju Sloveni, Bugari. Kakva samo rasna mržnja postoji u Evropi prema Slovenima i slovenskom plemenu! Na njih tamo gledaju kao na pse! Dopušta se i takva mogućnost, smatra se da je to razumno kada hoće da ih sve do jednoga istrebe, čitavo pleme zajedno sa ženama i decom. I pogledajte još (to je veoma važno), ovo ne govori lord Biskonfild: taj izražava svoja razbojnička i zverska uverenja jer ga na to nagoni politika »engleskih interesa«, ovo govori Forbes — čestit čovek koji nije državni činovnik, koji nije zadužen za očuvanje engleskih interesa po svaku cenu, čovek pošten, talentovan i human, sudeći po onim svojim ranijim izveštajima. Tu je upravo u pitanju ono zapadnoevropsko gađenje prema svemu onome što nosi slovensko ime. Te Bugare treba polivati vrelom vodom kao što su nekada polivana gnezda stenica u starinskim seljačkim krevetima! Nije li tu po sredi neki instinkt, neko predosećanje da će jednom sva ta slovenska istočna plemena kada se budu oslobodila imati ogromnu ulogu u istoriji čovečanstva, da će ta plemena ugroziti staru civilizaciju i zauzeti čak i njeno mesto? No, ljudi sa Zapada, naravno, nisu sada svesni toga, oni to ne mogu da zamisle kao što ne mogu da zamisle i ona gnezda stenica — oni ne mogu da zamisle da će to biti budućnost koja će doći na smenu njima. Ali tu je Rusija, tu je ova ideja koja je očevidna i potpuno nova, tu je sve to što je sablazan, što pobeđuje gnev i čuđenje, tu je razvijena zastava budućnosti a budući da Rusija nije »gnezdo stenica« kao što su sada za njih Bugari nego sila, gigant,

i ta se slovenska sila mora uvažavati, sasvim je razumljivo što ljudi sa Zapada sada mrze Rusiju u dnu svoga srca, što se instinktivno raduju svakom njenom neuspehu, svakoj njenoj nevolji! Da, u pitanju je instinkt, predosećanje budućnosti...

III
NEŠTO STROGO LIČNO O SLOVENIMA ŠTO SAM DAVNO HTEO DA KAŽEM

Uzgred, reći ću nešto strogo lična o Slovenima i slovenskom pitanju. Odavno sam to želeo da kažem. Upravo su sada, odjednom, počeli da govore o neposrednim mogućnostima za sklapanje mira, o mogućnostima da se nekako reši i slovensko pitanje. Pustimo malo mašti na volju i zamislimo da je odjednom sve završeno, da su Sloveni oslobođeni nastojanjem i krvlju Rusije, da više nema Turske imperije i da je Balkansko poluostrvo oslobođeno i da već živi novim životom. Razume se, teško je sada reći kako će u svim podrobnostima izgledati ta sloboda — da li će to biti nekakva federacija oslobođenih plemena (NB. Izgleda, federacije dugo, veoma dugo neće biti) ili će se pojaviti posebne oblasti u obliku malih država na čijem čelu će se naći suvereni iz raznih vladalačkih domova? Teško je zamisliti i ovo: da li će Srbija najzad proširiti svoje granice ili će se Austrija tome usprotiviti, u kakvom će se obimu pojaviti Bugarska, šta će biti sa Bosnom i Hercegovinom, kakvi će biti odnosi između novooslobođenih slovenskih naroda i, na primer, Rumuna, Grka, pa čak i konstantinopoljskih Grka i onih drugih, Grka Atinjana? Da li će najzad sve te zemlje biti potpuno nezavisne ili će se nalaziti pod pokroviteljstvom i nadzorom »evropske zajednice država«, među kojima bi se nalazila i Rusija (ja mislim da će sve te državice prihvatiti pokroviteijstvo evropskih država čak i uz prisustvo Rusije ali samo zbog toga da bi se takvim pokroviteljstvom zaštitile od ruskog vlastoljublja — no, sve je to teško unapred znati i ja se neću upuštati u podrobnosti.) Međutim, i sada se mogu sigumo znati dve stvari: 1) slovenska plemena čitavog Balkanskog poluostrva će se brzo — možda i ne tako brzo — ipak osloboditi turskog jarma i počeće da žive novim slobodnim i može biti i nezavisnim životom i 2)... Da, upravo ovo dmgo je ono što će se obavezno desiti i o čemu sam ja odavno

želeo da kažem svoje mišljenje.

To »drugo« se, po mom najdubljem uverenju, sastoji u tome što Rusija neće imati, i nikada nije ni imala, takve neprijatelje, zavidljivce, klevetnike i otvorene hulitelje nego što će biti ta slovenska plemena kada ih Rusija bude oslobodila i kada Evropa bude priznala da su oslobođena! I neka mi ne prigovaraju, neka ne viču na mene da ja preuveličavam i da sam ja neprijatelj Slovena! Naprotiv, ja volim Slovene ali neću da se branim, jer znam da će sve upravo ovako biti kao što sam rekao i to ne zbog toga što su Sloveni podli i nezahvalni po svom karakteru, ne, nikako zbog toga — nisu oni bez karaktera kao i svi drugi — nego zbog toga što takve stvari ne mogu a da se ne dogode na svetu. Neću da dužim, ali znam da mi ne treba da očekujemo zahvalnosti od Slovena i na tako nešto treba da budemo spremni unapred. Oni će svoj novi život nakon oslobođenja započeti tako — to ponavljam — što će izdejstvovati garancije i pokroviteljstvo za svoju slobodu od Evrope, od Engleske ili od! Nemačke, pa ako u savezu država bude i Rusija oni će sve to činiti upravo da se zaštite od Rusije. Oni će započeti obavezno tako što će sebe ubediti da ne duguju Rusiji nikakvu zahvalnost nego, naprotiv, da su se jedva nekako spasli od ruskog vlastoljublja — oni će tvrditi da su se spasli zahvaljujući intervenciji evropskog koncerna država, govoriće da bi njih Rusija, istrgavši ih iz ruku Turaka, progutala da nije bilo Evrope, tvrdiće da bi ih Rusija »u nastojanju da proširi svoje granice i da osnuje veliku sveslovensku imperiju potčinila velikom i lukavom, varvarskom velikoruskom plemenu«. Dugo, o, veoma dugo oni neće biti u stanju da shvate nekoristoljubivost Rusije i onu veliku svetu, do sada u svetu nečuvenu ideju u ime koje je Rusija podigla zastavu, oni neće moći da shvate tu ideju koja spada u one ideje uz pomoć kojih čovečanstvo živi i bez kojih — čovečanstvo propada obogaljeno, posramljeno u ranama i nemoći. Ovaj naš današnji svenarodni ruski rat, ovaj rat ruskog naroda koji vojuje na čelu sa svojim carem za oslobođenje slovenskih naroda od najvećih izroda — da li je neko među Slovenima shvatio taj rat — šta vi mislite? No, o sadašnjem momentu ja i neću da govorim, sada smo mi još uvek potrebni Slovenima da bismo ih oslobodili ali kasnije, kada se oni budu oslobodili i kada se nekako budu organizovali — hoće li oni tada priznati ovaj naš veliki podvig na koji smo se mi rešili radi njihovog

oslobođenja — recite mi to? Nikada, ni za šta na svetu, oni to neće priznati! Naprotiv, oni će istaći u početku političku, a kasnije i naučnu, tezu prema kojoj bi se oni već davno oslobodili od Turaka da nije u toku tih stotinu godina bilo te Rusije koja ih je oslobađala, oni bi se oslobodili svojom hrabrošću uz pomoć Evrope koja bi ih, samo da nije bilo te Rusije, i sama oslobodila i to odavno. Ovakva prepredena doktrina verovatno postoji i sada kod njih i kasnije će se to neminovno razviti u naučnu i političku aksiomu. I više od toga, oni će čak i o Turcima početi da govore sa mnogo više uvažavanja nego o Rusiji. Oni će u toku čitavog jednog veka, pa i više, drhtati za svoju slobodu i plašiće se ruskog vlastoljublja, oni će se udvorički ponašati pred evropskim vladarima, klevetaće Rusiju, spletkariće i širiće intrige o njoj. O, ja ne govorim o pojedincima: biće i takvih koji će razumeti šta je za njih značila Rusija, šta će im ona i ubuduće značiti. Oni će shvatiti svetost i veličinu velike ideje čiju je zastavu Rusija razvila pred očima čovečanstva. Takvih će ljudi u početku biti veoma malo i oni će biti izvrgnuti podsmehu, oni će biti predmet mržnje pa i političkog proganjanja. Oslobođeni Sloveni će sa posebnim zadovoljstvom trubiti pred svetom da su oni prosvećena plemena sposobna da prihvate evropsku kulturu, dok je Rusija varvarska zemlja, mračni sevemi kolos čiji stanovnici nisu čisto slovenske krvi, oni će vikati da je Rusija neprijatelj i hulitelj evropske civilizacije. Odmah će se kod njih razviti oblici ustavne vladavine, parlamenti, odgovomi ministri, govomici, tribuni sa svojim besedama. To će ih neobično veseliti i oduševljavati. Oni će u zanosu čitati šta o njima pišu pariske i londonske novine koje će telegrafski javljati svetu kako je, na primer, posle duge parlamentame debate pao kabinet u Bugarskoj i kako je liberalna većina obrazovala novu vladu, kako je, na primer — neki tamo njihov Ivan Čiftlik prihvatio portfelj ministra predsednika. Rusija treba ozbiljno da se pripremi za to jer svi će ti oslobođeni Sloveni u zanosu pohrliti u Evropu, oni će u zanosu zaboraviti sebc i usvojiće evropske političke i socijalne oblike vladavine i tako će proživeti čitav jedan period evropeizacije pre nego što budu razumeli nešto od svoje uloge koja im je dosuđena u zajednici slovenskih plemena u budućoj istoriji sveta. Te će se male zemlje večito svađati, zavideće jedna dmgoj i vodiće intrige jedna protiv dmge. Razume se, u momentima nekih velikih nevolja one bi se obavezno obraćale za pomoć Rusiji. No, ma koliko

one budu mrzele, spletkarile i klevetale nas pred Evropom, koketujući s njom i uveravajući je da je vole, one će uvek instinktivno osećati (naravno, u trenutku nevolje, ne pre) da je Evropa prirodni neprijatelj njihovog jedinstva, da je ona to bila i da će zauvek to ostati, i da to što takve male zemlje postoje na svetu biva samo zbog toga što postoji veliki magnet — Rusija koja ih neodoljivo privlači, koja ih drži, koja im obezbeđuje integritet i jedinstvo. Biće čak i takvih momenata kada će oni svesno priznavati da bi bez Rusije, tog velikog istočnog centra i velike privlačne sile, nestalo tog njihovog jedinstva, da bi bez nje čak i njihova nacionalnost nestala u talasima evropskog okeana onako kao što nestaje nekoliko kapi u mom. Rusija će još zadugo morati da tuguje zbog njih, ona će morati da uzme na sebe brigu oko njihovoga izmirenja, pa čak, ona će morati da isuče i mač pokatkad kako bi ih zaštitila. Razume se, sada se kao samo od sebe nameće pitanje: gde je tu korist za Rusiju, zbog čega se ona sto godina tukla za njih, zbog čega je žrtvovala krv, snage, sredstva? Zar samo zbog toga da bi sada mogla da žanje ovu sitmičavu zlobu i ovakvu nezahvalnost? O, naravno, Rusija će uvek biti svesna da je ona centar sveslovenskog jedinstva, ona će uvek imati na umu da je to što sada slovenski narodi žive slobodnim nacionalnim životom njeno delo — da je sve to ona stvorila. Ali kakvu će korist doneti Rusiji ta'kvo saznanje — nikakvu, osim napora, mulke i večite brige?

Odgovor je za sada težak i ne može biti nikako jasan.

Prvo, Rusiji koliko je nama poznato nije padalo na pamet niti će joj tako nešto ikada pasti na pamet, da svoju teritoriju proširuje na raeum Slovena, da njih politički sebi pripoji, da od njihovih zemalja načini svoje gubernije i tome sliono. Svi Sloveni sada sumnjiče Rusiju zbog takvih namera, kao što to čini i Evropa, i to će činiti još stotinu godina. Ali neka Bog sačuva Rusiju od taikvih namera; Rusija će uspeti da okupi sve Slovene samo utoliko ukoliko bude više pokazala svoju političku nekoristoljubivost — samo tako će ona za narednih sto godina moći da postigne ono što je njen osnovni cilj. Naprotiv, samo ako Slovenima još od samog početka bude pružila što više političkih sloboda, samo ako se bude povukla od obaveze da vrši nadzor nad njima, samo ako ih bude ubedila da će isukati svoj mač da ih zaštiti u slučaju nasrtaja na njihovu slobodu i njihovu nacionalnost, Rusija će poštedeti sebe briga i nevolja koje bi joj donelo starateljstvo uz pomoć

sile nad njima i slično nametanje svoga uticaja Slovenima što je njima mrsko a zbog čega je Evropa inače neprestano sumnjiči. Samo ako bude pokazala svoju potpunu nekoristoljubivost, Rusija može pobediti i privući Slovene na svoju stranu; u početku će joj dolaziti samo u nevolji ali kasnije će joj se vratiti svi i prigrliće je potpuno sa onim poverenjem koje pokazuju deca. Svi će se vratiti svome gnezdu. O, razume se, postoje i sada među Rusima mnoga gledišta koja su učeno, čak pesnički, izložena. Takvi Rusi očekuju da će ta oslobođena i preporođena slovenska plemena prigrliti Rusiju kao rođenu majku i osloboditeljku, da će ona doneti mnogo novih elemenata koji će biti značajni za ruski način života, da će proširiti moć ruskih Slovena, pa čaik i obogatiti dušu Rusije — uticati na ruski jezik, literaturu, stvaralaštvo, da će oni, jednom reči, duhovno obogatiti Rusiju i da će joj otvoriti nove horizonte. Priznajem, meni je sve to uvek ličilo na zanos učenih ljudi, ali ima istine u tome da će se nešto slično dogoditi, ali sigurno ne pre nego što bude prošlo sto godina — za sada Rusija nema šta da očekuje od Slovena, od njihove književnosti, oni za tako nešto još nisu dorasli. Naprotiv, čitav će vek proći i Rusija će morati da se bori sa upornošću i ograničenošću Slovena, sa njihovom izdajom same slovenske stvari radi svih onih formi političkog i socijalnog uređenja koje oni tako željno kopi raju iz Evrope. Nakon rešenja slovenskog pitanja Rusiju, nesumnjivo, očekuje konačno rešenje istočnog pitanja. Dugo još neće sadašnji Sloveni moći da shvate šta je to istočno pitanje! I samo slovensko jedinstvo na principima bratstva i sloge oni dugo neće moći da shvate. Objašnjavati im to neprekidno na delu i na primerima — to će biti veliki budući zadatak Rusije. Neki će mi opet reći: čemu sve to najzad, i zbog čega Rusija da stavlja sebi na vrat takvu brigu? Zbog čega: zbog toga da bi se moglo živeti veličanstveno i dostojno, da bi se pred svetom moglo blistati sjajem one velike ideje, da bi se mogao jednom stvoriti veliki bratski savez plemena, da bi se mogao stvoriti takav politički organizam ne sredstvima političkog pritiska i snagom mača nego ubeđenjem, primerom, ljubavlju, nekoristoljubivošću — da, Rusija se bori da sve male uzdigne do sebe kako bi oni mogli bolje da shvate njenu misiju majke — da, to je cilj Rusije, u tome je njena korist, ako vam se tako više sviđa. Ako nacije ne budu služile uzvišenim nekoristoljubivim idejama i ciljevima, ako budu služile samo svojim uskim »interesima«,

one će sigumo propasti, okameniće se, umreće kao nacije. A nema uzvišenijeg cilja od onog koji je Rusija postavila sebi kada je odlučila da nekoristoljubivo posluži slovenskoj stvari ne tražeći zahvalnosti od Slovena, Rusija je služila njihovom moralnom (ne samo političkom) sjedinjavanju u jednu veliku celinu. Samo tako sjedinjeno slovenstvo će biti u stanju da objavi svoju novu spasonosnu reč čovečanstvu... Nema na svetu uzvišenijih ciljeva nego što su ovakvi ciljevi. Prema tome, za Rusiju i ubuduće ne treba da bude ničeg »korisnijeg«, ona treba uvek da ima pred očima ove ciljeve, ona sebi treba sve češće da ih tumači kako bi ojačala duhom u toj neprestanoj i odvažnoj njenoj borbi u korist celoga čovečanstva.

Ako se ovaj sadašnji rat bude srećno završio — Rusija će, nema sumnje, zakoračiti u novu i višu fazu svoga postojanja...

GLAVA TREĆA

I
GLASOVI O MIRU
»KONSTANTINOPOLJ MORA BITI NAŠ« — DA LI JE TO MOGUĆE?
RAZLIČITA MIŠLJENJA

A što se tiče okončanja rata svi su odjednom počeli o tome da raspravljaju, ne samo u Evropi nego i kod nas. Svi su udarili u debate o verovatnim uslovima mira. Prijatno je saznanje da čak većina naših političkih listova, u većoj ili manjoj meri, ali ispravno ocenjuje trud, napore i krv koje je uložila Rusija i pretpostavlja da će uslovi mira biti u srazmeri sa svim tim našim naporima. Posebno je utešno to što većina onih koji o ovim stvarima raspravljaju počinje da priznaje samostalnost Rusije s obzirom na nesumnjive buduće pritiske od strane Evrope prilikom sklapanja mira, počinje da priznaje Rusiji pravo na separatni mir, pravo da sama Sklopi mir ne obazirući se na Evropu ako samo to bude nekako moguće. Sudbina Slovena se takođe uzima u obzir. Raspravlja se o nagradama, sa velikim žarom se traži zaplena turskih oklopnjača. Što se tiče Karsa i Erzeruma i našeg prava da ih pripojimo sebi, mnogi su već izjavili da se u potpunosti slažu s tim.

Ima i danas, uostalom, ljudi koji se vređaju kada čuju da mi imamo namere da nešto sebi pripojimo, kao što je slučaj sa Karsom. Ali zato ima i takvih koji raspravljaju ne samo o Karsu nego i o Konstantinopolju i o tome da Konstantinopolj mora jednom biti naš. Takva razmišljanja o miru, i o uslovima mira, sada ćq se ponavljati sve češće, nakon svake naše krupnije vojne operacije. Ja hoću samo da primetim da u svim tim razmišljanjima naših organa štampe (ili gotovo u svim) ima ako ne promašaja ono nekih previđamja. Svi smatraju da je Evropa... Evropa, to jest ona Evropa kakva je bila tokom poslednjeg veka sa raznim poznatim varijacijama, svi misle da sve države imaju istu političku težinu, vrednost i slično. Međutim, Evropa iz časa u čas biva drugačija, ona nije više ni ono što je bila pre pola godine i za naredna tri meseca se ne može jemčiti šta će s njom biti — do te mere može da se izmeni njen lik. Kolosalna i sudbonosna tekuća zbivanja,

koja se nameću i koja zahtevaju rešenje, još uvek se ne uzimaju u obzir u zavisnosti od svojih razmera sa kojima se nameću svetu. Čak i politički sastav te Evrope, koja bi mogla da se umeša u naše poslove prilikom zaključivanja mira, danas je veoma teško odrediti sigurno. I zbog toga je raspravljanje o uslovima mira na osnovu ranijih podataka — kada se zaboravlja da su se ti podaci pokrenuli s mesta, da se sve menja i ubrzava na neki način — kako se meni čini, nešto potpuno pogrešno... Uostalom, o tome ćemo kasnije. Sada, pošto smo pomenuli Konstantinopolj, ja bih hteo da makar letimice istaknem jedno čudno i za mene gotovo neočekivano gledište o neposrednoj »sudbini Konstantinopoljia«, koje je izrazio čovek od koga bi se moglo očekivati jedno sasvim drugačije rešenje s obzirom na sadašnja zbivanja kojih je već bilo, ili na ona kojih će tek, nesumnjivo, biti. Nikolaj Jakovljevič Danilevski je pre osam godina napisao izvanrednu knjigu: »Rusija i Evropa« u kojoj postoji samo jedno nesigumo i ne mnogo jasno poglavlje, napisao je upravo o budućoj sudbini Konstantinopolja u novinama »Ruski svet« niz članaka u vezi sa tim predmetom. Njegov krajnji zaključak o Konstantinopolju je veoma originalan.

Uostalom, ja neću analizirati sve pojedinosti.

Nakon izvanrednih i tačnih razmišljanja, na primer, o tome da Konstantinopolj, posle isterivanja Turaka, nikako ne bi trebalo da dobije status slobodnog grada, kakav je, na primer, nekada imao Krakov, jer bi tako rizikovao da postane gnezdo svakojakih gadosti i intriga; stecište zaverenika iz celoga sveta, žrtva Jevreja, špekulanata i sličnih — N. J. Danilevski kaže da bi Konstantinopolj trebalo jednom da postane zajednički grad svih isitočnih naroda. Svi će narodi vladati u njemu pod jednakim uslovima, vladaće u njemu i Rusi na način koji bude važio za sve druge Slovene. Ovakvo rešenje je, po mom mišljenju, čudno. Kako je tu moguće upoređivanje Rusa i Slovena? I ko će birti taj ko će ustanoviti takvu jednakost među njima? Kako može Rusija da učestvuje u upravljanju nad Konstantinopoljem pod jednakim uslovima zajedno sa drugim Slovenima kada ta Rusija nije jednaka s njima ni u kom pogledu — ni u odnosu prema svakom tom malom narodu uzetom zasebno ni u odnosu prema svima uzetim zajedno? Džin Guliver bi mogao ako bi hteo da uverava Liliputance da im je ravan u svakom pogledu, ali — tako nešto bi bilo jednostavno

apsurdno. Zbog čega sebi dopuštati takav apsurd i verovati još u to i sam i mimo svoje volje? Konstantinopolj mora biti naš, moramo ga osvojiti mi, Rusi, mi ga moramo osvojiti od Turaka i on mora zauvek ostati naš. On mora pripadati jedino nama i samo mi možemo vladati nad njim, mi možemo dozvoliti učešće u upravi i drugim Slovenima, svima kojima mi to budemo hteli, uostalom, i to na najširinf osnovama, ali i to neče biti neka federalna uprava zajedno sa drugim Slovenima, nad ovim gradom. Imajte na umu i to da ujedinjenje Slovena na federalnim osnovama neće skoro nastupiti — dotle ćete pričekati još sto godina. Jedino će Rusija vladati nad Konstantinopoljem i njegovom bližom okolinom, jednako kao i Bosforom sa morskim prolazima i ona će u njemu držati vojsku, ratna pojačanja, flotu i tako mora biti još zadugo, veoma dugo još. O, mnogi će se uhvatiti za ovo i povikaće: »znači to rusko služenje slovenskoj stvari ipak nije bilo sasvim nekoristoljubivo!«. Na ovo je lako odgovoriti ukazivanjem, na primer, na to da rusko služenje slovenskoj stvari još nije svršena stvar, to će potrajati vekovima još, jer samo zahvaljujući njoj i njenoj moći Sloveni mogu opstati na svetu, ona će služiti toj stvari i neće tražiti da joj se za to plaća, a to što će Rusija zauzeti još sada Konstantinopolj to je njen zadatak, u tome je njena misija, jer osim slovenskog problema Rusija ima i druge probleme pred sobom kao što je, na primer, istoćno pitanje i to pitanje može da reši jedino u Konstantinopolju. Federalna uprava nad Konstantinopoljem u kojoj bi učestvovali razni mali narodi mogla bi da umrtvi to istočno pitanje čije je rešenje prispelo i koje će biti rešeno u svoje vreme, jer to je pitanje u najtešnjoj vezi sa misijom Rusije i jedino je Rusija ta koja može to pitanje da reši. Da i ne govorim o tome što će se svi ti mali narodi samo svađati u Konstantinopolju oko prevlasti i uticaja u njemu. Grci će ih podbadati na svađu. I zapadni Sloveni će im zavideti što oni vladaju tom divnom tačkom Evrope i zemljine kugle... Jednom reči, Konstantinopolj bi tada mogao da postane kamen spoticanja u čitavom slovenskom i istočnom svetu a to bi ometalo ujedinjenje Slovena i moglo bi da zaustavi pravilan tok njihovog nacionalnog života. Jedini spas bi u tom slučaju bio u tome da Rusija sama zauzme Konstantinopolj za sebe, da ga uzme za svoj račvm. Rusija bi tada mogla da kaže istočnim narodima da je ona zauzela Konstantinopolj zbog toga — »što ni jedan od vas posebno, ni svi vi

zajedno, još niste dorasli do takvog zadatka, jedino je ona, Rusija — na visini takvog zadatka«. I zaista, Rusija je dorasla tome. Upravo sada počinje ona nova faza u životu Rusije. Konstantinopolj je centar istočnog sveta, a duhovni centar toga sveta i njegova glava — jeste Rusija. Upravo je Rusiji sada potrebno, pa čak i korisno, da za izvesno vreme malo zaboravi na svoj Petrograd i da se pozabavi na Istoku s obzirom na promene u njenoj sudbini i u sudbini čitave Evrope, na promene bliske koje se nalaze već »pred vratima«. Uostalom, pustimo na neko vreme sve te rasprave o nevoljama zajedničkog vladanja nad Konstantmopoljem, stavimo na stranu i sve štete koje bi od toga proistekle, osobito štete koje bi imali sami Sloveni, obratimo pažnju makar uzgred i sa nekoliko reči na sudbinu koja bi u tom slučaju zadesila konstantinopoljske Grke i čitavo pravoslavlje.

Grci će ljubomorno gledati na novu slovensku upravu u Konstantinopolju, oni će mrzeti Slovene i bojaće ih se više nego što su se ranije bojali muslimana. Onaj ne tako davni spor između Bugara i patrijaršijskog prestola mogao bi u takvom slučaju da posluži kao primer za budućnost. Predstavnici pravoslavlja u Konstantinopolju mogu da se spuste na nivo intriganata i da počnu da bacaju mala prokletstva, da se prepuste uzajamnim ekskomunikacijama, oni mogu da organizuju nekanonske sabore i slične stvari — mogu čak da zagaze u jeres — i sve to zbog nacionalnih razloga, zbog sitnih nacionalnih uvreda i razdražljivosti. »Zbog čega su Sloveni nešto više od nas — tako bi mogli da razmišljaju Grci — zbog čega se njima priznaje bezuslovno pravo na Konstantinopolj, pa makar i ovako s nama zajedno?«. Međutim, Rusija koja bi vladala nad Konstantinopoljem, sa silom koju ima u rukama i sa onim svojim autoritetom, mogla bi čak da onemogući i samo postavl janje ovakvih pitanja. Ćak i sami Grci se ne bi usuđivali da joj zavide i da je gnjave zbog toga što vlada nad Konstantinopoljem, jer ona je očevidna sila i ona je nesumnjivi vladar što se tiče sudbine celoga Istoka. Rusija bi, vladajući nad Konstantinopoljem, stajala na straži slobode svih Slovena i svih drugih istočnih naroda, ne praveći razlike između njih i Slovena. Muslimanska uprava u toku svih vekova bila je nc sila koja ujedinjuje nego sila koja tlači sve te male narode, svi oni pod tom upravom nisu smeli ni da se maknu niti su mogli da žive stvarnim životom. Nakon ukidanja muslimanske uprave može kod svih tih malih

naroda, koji su odjednom posle ropstva ugledali slobodu, doći do haosa. I tako je ne samo federacija među njkna, nego čak i obična saglasnost — stvar, nema sumnje, maštanja o dalekoj budućnosti. Za sada je jedina isila koja deluje kao faktor jedinstva — Rusija i to je delom zbog toga što će ona čvrsto imati da stoji tu, u Konstantinopolju. Ona će spasavati male narode jedne od drugih i stajaće na straži njihove slobode. Ona će stajati na straži čitavog Istoka i njegovog budućeg uređenja. I najzad, ona je jedina u stanju da na Istoku podigne zastavu nove ideje i da tom istočnom svetu protumači njegovu novu misiju. Jer, šta je to istočno pitanje? Istočno pitanje jeste u suštini rešenje sudbine pravoslavlja. Sudbina pravoslavlja je povezana i slivena sa misijom Rusije. Šta je to sudbina pravoslavlja? Rimski katolicizam koji je odavno prodao Hrista radi svetovne, zemaljske vlasti i od kojega je čovečanstvo okrenulo glavu, bio je glavni uzrok pojave materijalizma i ateizma u Evropi, i prirodno taj isti katolicizam je rodio i socijalizam u Evropi. Jer, socijalizam ima za oilj da odredi sudbinu čovečanstva ali ne po Hristu nego izvan Boga i izvan Hrista, i sasvim je prirodno što se on rodio upravo u Evropi kao zamena za evropska hrišćanska načela koja su se našla u krizi, koja je napredovala onako kako su se kvarila i konačno gubila ta načela u okviru same katoličke crkve. Posramljeni lik Hristov sačuvao se u svoj svetlosti svoje čistote jedino u pravoslavlju. S Istoka će odjeknuti nova reč svetu, reč upućena socijalizmu koji dolazi i ta će reč, može biti, ponovo spasiti Ijude u Evropi. U tome je misija Istoka i u tome se za Rusi ju nalazi suština istočnog pitanja. Ja znam mnogima će se ovakva razmišljanja učiniti kao »vidovnjaštvo« onih naših »klikuša«, ali N. J. Danilevski sasvim dobro može da shvati sve ovo o čemu ja govorim. Da bi ostvarila svoju misiju Rusija mora da ovlada Konstantinopoljem, jer taj grad je centar Istoka. Rusija, zajedno sa svojim narodom i predvođena Carem svojim, oseća duboko u sebi da je ona naslednica velike Hristove ideje, ona oseća da se zapovesti pravoslavlja u njoj pretvaraju u veliko delo, oseća ona da je sve već počelo sa ovim sadašnjim ratom ali isto tdko ona zna da je čeka još mnogo vekova samopregornog truda u velikom delu izgrađivanja bratstva naroda — ona je svesna da tim narodima mora da služi materinski onako kao što maj'ka služi čedima svojim.

Da, veliko hrišćansko delo je već započelo, započelo je veliko delo

hrišćanstva i pravoslavlja, o tome upravo svedoče činjenice ovog sadašnjeg rata, a N. J. Danilevski još uvek ne veruje svemu tome... ne veruje zbog toga što smatra da za sada još uvek nema nikoga ko je dostojan da vlada Konstantinopoljem — nije toga dostojna čak ni Rusija. To da Rusi nisu dorasli da vladaju Konstantinopoljem — to je teško pojmiti. Naravno, teško je ostvariti slogu i jednako pravo uiprave nad Konstantmopoljem svim tim malim narodima, no i sam autor dopušta mogućnost da bi Rusija mogla sama da vlada Konstantinopoljem za sada privremeno, tako reći da ga čuva i da ga kasnije preda na upravu, ipak, svim tim malim narodima koji bi u njemu vladali po nekom redu (zbog čega? zbog čega ga treba kasnije predati?). Čini mi se da N. J. Danilevski misli da je za Rusiju sablažnjivo da tamo sama vlada, probudiće se u njoj tamo loši zavojevački instinkti navodno, ali — meni se čini i to da bi najzad trebalo poverovati i u Rusiju naročito sada posle podviga koje je ona posvedočila u ovom sadašnjem ratu. Jeste, dorasla je ona, i te kako je ona dorasla do zadatka da vlada nad Konstantinopoljem...

I odjednom autor čak ni za sada nema smelosti da Rusiji poveri upravu nad Konstaintinopoljem. I zamislite kako on završava: on zaključuje da za sada treba produžiti Turs/koj život (uzevši joj Slovene, Balkan i ostalo) i za sada ostaviti da Konstantinopolj bude i dalje pod turskom vlašću, to bi po njemu sada bilo najbolje i najkorisnije rešenje za Rusiju — to bi bio prst Božji. Ali, zbog čega bi to bio prst Božji? Razume se, autor pretpostavlja da bi u tom drugom svom životu Turska u celini bila pod uticajem Rusije — ona bi bila, po njegovom mišljenju, zavisna od Rusije. No, čemu takva maskarada? Zamislite: Rusija je vladarka a ipak za neko vreme treba ostaviti i Turčina. Imajmo na umu da bi takvu kombinaciju Evropa još manje prihvatala nego činjenicu konačnog osvajanja Turske, jer bolje je prihvatiti svršen fakt nego nešto što nosi sa sobom pretnje i neizvesnost za budućnost — i to za blisku budućnost. Tako se autor, na kraju krajeva, složio sa političkim gledištem lorda Biskonfilda prema kojem je postojanje Turske neophodno i prema Jcome ona ne treba da bude uništena.

»Od Turske će ostati samo senka — kaže N. J. Danilevski — ali potrebno je da se ta senka još neko vreme nadnosi nad Bosforom i Dardanelima, jer zameniti tu senku nečim živim, nekim ne samo živim

nego i potpuno zdravim organizmom, to je za sada nemoguće (!?)«...

Zar Rusija nije taj zdravi i živi organizam koji bi mogao u prestonici pravoslavlja da zameni onu trulež od Turčina? To je nešto što mene zaprepašćuje (opet kažem, posle svih onih podviga iz ovog sadašnjeg rata). Ja tu nešto verovatno ne mogu da razumem. Možda autor misli da Rusiji ne treba dozvoliti da upravlja nad Komstantinopoljem (sama ili da ga kasnije preda i drugim narodima) zbog toga što se Evropa ne bi složila da joj to dopusti. Možda autor ne veruje da je Rusija u toku ovog sadašnjeg rata stekla dosta snage da bi mogla da ispuni i takav zadatak. On upravo na jednom mestu u svom člariku kaže »da bi osvajanje Konstantinopolja od strane Rusa naišlo na odlučan otpor većine evropSkih država«. Ako je tako onda njegov zaključak o tome da Turci treba privremeno da ostanu u Konstantinopolju, postaje mnogo jasniji, pa ipak — što se tiče tog »protivljenja većine evropskih država« treba imati na umu dve stvari: 1) kao što sam rekao napred Evropa bi se pre pomirila sa našim osvajanjem Konstantinopolja nego sa onim što kao formulu predlaže g-din Danilevski — dakle, sa obezličenom Turskom koja bi bila pod punim starateljstvom Rusije, Turskom koja bi bila lišena Balkana, Slovena, čije bi tvrđave bile razorene, čija bi flota bila ukinuta, jednom reči, sa »senkom« od nekadašnje Turske, kako sam autor voli da kaže. Razume se takvu Tursku ne bi želela ona »većina evropskih država«, a da će ostati nekakva »senka« od Turske na to se oni neće uhvatiti, niko neće u to verovati — «svejedno, ako ne danas, vi ćete sutra ući u Konstantinopolj« — reći će svi Rusima. Zbog toga će za nju svako konačno rešenje biti bolje nego Turska u vidu nekdkve senke. Drugo što treba istaći jeste da moie biti nikada do sada nije za nas bilo pogodnijeg momenta (a neće ga ni biti) za osvajanje Konstantinopolja kao što je ovaj sadašnji momenat, upravo ovaj momenat ovog rata s obzirom na politički položaj same Evrope u tom sadašnjem momentu.

II
JOS JEDNOM I POSLEDNJI PUT O »PROROČANSTVIMA«

Vi neprekidno ponavljate: »većina evropskih država« neće dozvoliti. Ali, šta je to danas »većina evropskih država?«. Da li je to jasno u ovom trenutku. Ponoviću ono što sam napred već rekao:

Evropa se menja iz časa u čas, ona nije više ono što je bila, na primer, pre pola godine, niko ne bi mogao da garantuje šta će biti za tri meseca — kakve će se promene zbiti. Stvar je u tome što se nalazimo uoči najvećih događaja koji će izazvati potrese, mi živimo uoči velikih preokreta u samoj Evropi, rečeno bez ikakvog preuveličavanja. Sada, u ovom trenutku, u novembru mesecu ta »većina evropskih država« koja bi mogla da istupi sa svojim veto prilikom sklapanja mira — svodi se isključivo na Englesku i — može biti, tu je još i Austrija, jer nju Engleska hoće po svaku cenu da uvuče u savez, uostalom, Engleska se nada da će ostvariti savez i sa Francuskom. Ali, mi nećemo biti sami (to je sada očevidno). Tu je u Evropi i Nemačka a oma je na našoj strani.

Da, Evropu očekuju ogromni preokreti, takvi da um ljudski sve to ne može da shvati — do te mere je sve to fantastično. Međutim, mnogo onog što je u toku ovoga leta izgledalo fantastično, nemoguće i preuveličano — zbilo se u Evropi ma kraju ove godine i to bukvalno i ono mišljenje o moći katoličke svetske zavere — mišljenje nad kojim su se svi smejali ili su ga bar zanemarivali — sada prihvataju svi, to je nešto što su činjenice potvrdile. Ovo napominjem samo zato da bi čitaoci mogli lakše da poveruju ovim sadašnjim našim »proročanstvima«, zato da i ovo sada me prime kao nekakve fantastične i preuveličane slike kao što su verovatno bili primili mnoga naša letošnja proročanstva — ona iz maja, juna, jula i avgusta koja su se takođe zbila tačno u najbukvalnijem smislu.

Jedimi političar u Evropi koji ume svojim genijalnim pogledom da prodre u samu srž činjenica — jeste, u to nema sumnje, knez Bizmark. Najstrašnijeg neprijatelja Nemačke, njenog jedinstva i njene obnove, on je naslutio još pre mnogo godina — to je rim-ski katolicizam i čudovište koje je on rodio — socijalizam. (Nemačku je socijalizam počeo da izjeđa). Bizmarku je neophodno da zgazi katolicizam, upravo, u momentu izbora novoga pape. O, on dobro zna da ga ne može konačno uništiti — on će ga samo dovesti u novu fazu sadašnje borbe. Ali, dok je tu Francuska za katolicizam će i dalje važiti oma stara faza borbe. Dok je u životu Francuska katolicizam će imati u rukama snažan mač, biće još nade na mogućnost evropske koalicije. Što se tiče Francuske, ta zemlja je u očima kneza Bizmarka — već prepuštema svojoj sudlbini na milost. Za njega postoji samo

jedno pitanje: ona ili Nemačka. Jer aiko Francuska padne, katolicizam će, a s njim i socijalizam — ući u novu fazu. I dok evropski političari prateći neumorno rvamje Mak Mahona i republikanaca od sveg srca žele pobedu republikanaca verujući još uvek da je republikanska vlada u Francuskoj jedina vlada koja može da ujedini Francusku, da je ta vlada jedina narodna vlada — knez Bizmark sasvim dobro shvata da je Fraocuska odživela svoj vek, on zna da je ta zemlja konačno iznutra pocepana i da u njoj više nikada ne može biti čvrste i autoritativne vlade, koja bi igrala ulogu zdravog nacionalnog centra. Iako bi takve slabosti koje pokazuje Francuska trebalo da ulivaju nade

Nemačkoj, knez Bizmark vidi — ja to ponavljam — da dokle god Francuska bude u životu živeće i rimski katolicizam u političkom smislu i držaće u rukama svoj isukani mač, pa i više od toga — katolicizam bi mogao makar privremeno da posluži toj zemlji koja je u raspadanju kao sila koja je drži u jedinstvu, makar to bilo čisto onako — politički, u spoljnopolitičkom smislu. Jer, drugačije i ne može biti — Francuska, makar i sa republikancima na čelu, ranije ili kasnije, mora isukati svoj mač za papu i krenuti da spasava katolicizam. I samim republikancima bi postalo jasno da bi njihovo postojanje u Francuskoj bilo nemoguće kada bi napustili papu i katolicizam. Istina, oni sami nikada neće moči da shvate sve ovo i ostaće ne samo favoriti, proteges kneza Bizmarka — koje je on, međutim, onako u sebi osudio na smrt, zajedno sa svim drugim francuskim političkim partijama koje su imale neke pretenzije da Francusku ujedine — nego i robovi Nemačke, jer oni Nemačkoj prodaju Francusku i stavljaju je u položaj ne samo političkog nego i duhovnog ropstva, oni lišavaju Francusku jedne originalne i istorijske ideje, oni Francuskoj uzimaju iz ruke zastavu koju je ona toliko vekova ponosno držala kao predstavnik romanskog elementa u krilu evropske civilizacije. I zato će se oni koji će proterati bezdarne i nekorisne republikance obavezno pobrinuti da podignu ponovo (a Bizmark to zna) i poslednji pul protiv Nemačke, zastavu katolicizma — zastavu u koju, to ponavljam, Francuska ne veruje, koju skoro u potpunosti odbacuje ali — to Francuska zna — ta joj zastava ipak može poslužiti kao poslednja politička taoka oslonca za stvaranje jedinstva protiv kobnog (i takođe poslednjeg) nadiranja protestantske Nemačke, koja je vekovima protestovala protiv svih zapadnoevropskih načela što su ih od drevnog Rima nasledili ljudi u

Evropi.

I zbog toga je knez Bizmark — to je sasvim verovatno — već odredio sudbinu Francuske. Francusku čeka sudbina Poljske i ona neće moći da živi u političkom smislu ili — neće biti ni Nemačke. Kada bude ovo ostvario on će tada nagnati militantni rimski katolicizam (koji neće prestati da se bori do skončanja sveta) da uđe u novu fazu borbe za opstanak — u fazu podzemnog, konspirativnog, zavereničkog načina ratovanja. I on će ga sačekati tu, u toj njegovoj novoj fazi. I što se pre sve to bude dogodilo utoliko će za njega biti bolje, jer tu će se naći zajedno i jedan i drugi neprijatelj Nemačke i čovečanstva i on se nada da će tada moći lakše da ih uništi, jednim zamahom...

III
TREBA ISKORISTITI TRENUTAK

Do tog ujedinjenja ovih neprijatelja će doći sigurno, čim Franouska bude politički poražena. I jedan i drugi neprijatelj su oduvek bili organski povezani sa Francuskom. Katolicizam je sve do poslednjih dana bio sila koja je drži u jedinstvu, njena osnovna moć. I socijalizam se rodio u njoj. Kada bude Francusku lišio njene politioke moći knez Bizmark će naneti udarac i socijalizmu. Socijalizam je, kao katoličko i francusko naisleđe, mrzak svakom pravom Nemcu i treba oprostiti predstavnicima Nemačke to što misle da će tako lako izaći na kraj s njim — što misle da će politički porazivši Francusku uništiti izvore i načela socijalizma. Međutim, evo šta se može dogoditi, i to je najverovatnije, kada Francuska bude politički poražena: katolicizam će ostati bez svojega mača i prvi put će se obratiti narodu koga je prezirao toliko vekova držeći se skuta kraljeva i careva zemaljskih. Ali, sada će se katolicizam obratiti narodu jer mu nema druge, obratiće se vođama koji pokreću narod, onim najdinamičnijim elementima — socijalistima. Oni će narodu reći da je sve to što mu sada propovedaju socijalisti pre njih propovedao Hristos. Katolicizam će unakaziti lik Hristov i prodaće ga narodu, još jednom, kao što je to činio vekovima u ime zemaljskc vlasti silom inkvizacije koja je uništavala mučenike za veru Hristovu, borce za slobodu ljudske savesti u ime ljubljenoga Hrista — Hrista koji je voleo učenike koji mu slobodno pristupiše, a ne one potkupljene ili silom slraha nagnane. Katolicizam je prodavao

Hrista, blagosiljao je jezuite, on je opravdaovao »sva sredstva u ime dela Hristova«. Čitavo delo Hristovo kaitolicizam je pretvorio u brigu o svojoj svetovnoj vlasti, sve je kod njega potčinjeno aspiracijama da će jednom stvoriti svoju svetsku Državu. Kada je katolički svet okrenuo glavu od tog unakaženog lika Hristovog koji su mu ponudili posle toliko vekova protesta, reformacija i sličnog, pojavili su se početkom ovoga veka i pokušaji da se ljudsko društvo uredi izvan Boga i daleko od Hrista. Lišeni instinkta pčele ili mrava, koji grade svoj savršeni uljanik ili mravinjak, ljudi su hteli da stvore nešto nalik na ljudski mravinjak. Oni su odbacili jedinu moguću formulu svoga spasenja proisteklu od Boga i koja je kroz otkrovenje najavljena: Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe i zamenili su je praktičnim zaključkom kao što je: Chacun pour soi et Dieupour tous, ili naučnom aksiomom koja se zove »borba za opstanak«. Lišeni instinkta kojim životinje uređuju svoj život savršeno, ljudi su se oholo ponadali na nauku, zaboravljajući da je što se tiče izgradnje savršenog društva i sama nauka nemoćna, ona je još uvek u povoju. Ljudi su se prepuštali maštanju. Ta buduća kula Vavilonska je postala s jeane strane ideal, s druge, pak, strane strah za čitavo čovečanstvo. Ali, na smenu ovim sanjarima, ubrzo su se pojavila i druga učenja, prosta i svima razumljiva, kao što su ona koja su govorila: »treba oteti bogatima, krvlju treba zaliti svet a posle će se sve nekako samo od sebe urediti«. Najzad, pošlo se i dalje od ovakvih učitelja, pojavilo se učenje o anarhiji sa kojom bi, ako bi se ona jednom realizovala, verovatno započeo novi period antropofagije, ljudi bi tada bili prinuđeni da počnu sve iznova kao i pre deset hiljada godina. Katolicizam sve ovo odlično shvata i on time sablažnjava vođe onog podzemnog rata. On će njima reći: »kod vas nema centra, nema sistema u vođenju poslova, vi ste sila koja je rasuta po svetu, a sada, nakon pada Franouske, vi ste još i pritisnuti. Ja ću biti ona sila koja vas ujedinjuje i privući ću na vašu stranu i one koji još uvek u mene veruju«. Bilo kako bilo ali ovalkvo jedinstvo će se ostvariti. Katolicizam ne želi da umre a socijalna revolucija i period novih socijalnih promena u Evropi su takođe nešto nesumnjivo: ove dve sile će se, nema sumnje, složiti, te dve tendencije će se sliti u jedno. Razume se, katolicizam će čak iskoristiti klanje, krv, otimačinu pa čak i antropofagiju. Tu se katolicizam nada da će opet upecati na udici u mutnoj vodi svoju ribu, on oseća da će

mu čovečanstvo izmučeno haosom i nepravdom pohrliti u zagrljaj, oseća da će ponovo biti jedini i jedinstveni »zemaljski knez i vladar sveta ovoga« i da će na taj način konačno ostvariti svoj cilj. Ova slika, avaj — nije stvar fantazije. Ja izričito tvrdim da to već mnogi na zapadu zapažaju. I razume se, to vide i gospodari Nemačke. Međutim, nemačke vođe se u nečem varaju: oni misle da će biti lako pobediti i uništiti ova dva strašna i već ujedinjena neprijatelja. Oni se nadaju na silu obnovljene Nemačke, oni se uzdaju u duh protestantizma koji se protivi i starom i novom Rimu, njegovim izvornim načelima i konsekvencama. Ali neće oni zauistaviti to čudovište: njega će zaustaviti i zgromiti ujedinjeni Istok i ona nova reč koju će on objaviti čovečanstvu...

U svakom slučaju, jedno je, izgleda, jasno, a to je: mi smo potrebni Nemačkoj, čak i više no što smo i sami toga svesni. Mi smo njoj potrebni ne samo radi trenutnog političkog saveza nego zauvek. Ideja ujedinjene Nemačke je široka, veličanstvena, ona smera u dubinu vekova. Sta je to što Nemačka ima da deli s nama? Njen objekat je — čitav zapadni deo sveta. Njena je misija da u zapadnom delu Evrope realizuje svoje principe umesto rimskih i romanskih principa i da ubuduće bude na čelu tog dela sveta — ona će Rusiji prepustiti Istok. Tako je ovim dvoma velikim narodima suđeno da izmene lik sveta ovoga. To nisu samo ambicije uma i častoljublja: tako je svet sazdan. Ima novih i čudnih stvari koje se pojavljuju svakodnevno. Dok se kod nas govoriti i sanjati o Konstantinopolju još ovih dana smatralo za nešto fantastično, nemačke novine su govorile o našem zauzimanju Konstantinopolja kao o nečem što se po sebi razume. To je gotovo čudno kada se uporedi sa onim nekadašnjim odnosom koji je Nemačka pokazivala prema nama. Treba verovati da prijateljstvo između Nemačke i Rusije nije stvar nekakvog licemerja, ono će se širiti i jačaće u svesti obeju nacija i upravo zbog toga se može reći da nikada nije bilo pogodnijeg momenta za rešenje istočnog pitanja nego što je ovaj sadašnji momenat U Nemačkoj očekuju okončanje ovog našeg rata mnogo nestrpljivije nego što je to slučaj kod nas. Međutim, doista za period od tri meseca koji su pred nama niko ne može ništa sigurno da garantuje. Hoćemo li mi završiti rat pre nego što budu započela poslednja i kobna zbivanja u Evropi? To je neizvesno. Mi ne znamo da li ćemo stići da priteknemo u pomoć Nemačkoj ili ne, ali

sigurno je da Nemačka u svakom slučaju računa na nas, ne kao na privremene saveznike nego upravo kao na saveznike zauvek. Što se tiče tekućih zbivanja — ključ za njihovo tumačenje se nalazi u Francuskoj i u kampanji oko izbora novoga pape. Mogućan je sukob između Francuske i Nemačke, to je sada već izvan svake sumnje, utoliko pre što su potpaljivači sukoba tu. Engleska će se za to posebno pobrinuti i ako stvar bude krenula umešaće se i Austrija. Ali o svim tim stvarima mi smo govorili nedavno. Od onda do danas se nije dogodilo ništa što bi opovrglo naša gledišta naprotiv, sve se potvrdilo...

U svakom slučaju Rusija treba da ulovi i da iskoristi trenutalk. A hoće li taj naš sreoni evropski trenutak potrajati duže? Dok su tu današnje velike nemačke vođe, taj trenutak nam je, to je sasvim sigurno, obezbeđen...

DECEMBAR

GLAVA PRVA

I
KONAČNO OBJAŠNJENJE JEDNE STARE ČINJENICE

Završavajući drugu godinu izdavanja Dnevnika ovim poslednjim decembarskim brojem, nalazim za potrebno da kažem, opet, koju reč o jednom slučaju, o kojem sam već dosta govorio i ranije. Nameravao sam da o tome progovorim još u maju mesecu, ali sam sve to odložio za ovaj broj i imao sam za to dovoljmo razloga. To je opet o onoj maćehi, Kornilovoj koja je ozlojeđena na muža bacila svoju šestogodišnju pastorku kroz prozor i dete je palo sa visine od oko deset metara i — ostalo živo. Kao što je poznato, prestupnici je suđeno i ona je osuđena, a zatim je presuda upućena kasacionom sudu i ona je najzad konačno oslobođena u toku drugog suđenja održanog 22-og aprila ove godine. (Vidi Dnevnik pisca za oktobar 1876-te godine, i za april 1877-me godime).

Ja sam u čitavom tom slučaju imao izvesnog udela. Predsednik suda a zatim i tužilae su u samoj dvorani javno kazali da je prva presuda odbačena i Kornilova vraćena ponovo na sud, posle moga članka u Dnevniku gde sam se ja zapitao — »nije li na postupak prestupnice uticalo njeno stanje bremenitosti?«. Ja sam tu misao sledio i razvijao pod utiskom neobičnih i veoma čudnih psihičkih fenomena koji se sami nameću, koji neodoljivo privlače pažnju, kada se pažljivo čitaju sve pojedinosti o počinjenom zločinu. Uostalom, sve je to već poznato čitaocima. Poznato je takođe i to da je posle detaljne istrage i veoma upornih činjenica koje je navodio tužilac, porota oslobodila Komilovu, nakon većanja od nekih desetak minuta, i publika se razišla iskreno odobravajući ovakvu oslobađajuću presudu. I eto, ipak, još u toku tog istog dana, meni je palo na pamet kako bi u vezi sa nečim ovakvim, kada su dotaknuta najvažnija pitanja našeg građanskog i duhovnog života, bilo dobro kada bi se sve moglo nekako razjasniti ali tako da više ne ostane niskakve sumnje — da porotnici ne misle više u duši svojoj kako su prestupnicu oslobodili

sasvim, bez ikakve kazne zbog onoga što je počinila. Ovde su u pitanju deca, sudbina dece (strašna je sudbina dece u Rusiji posebno među siromašnijim klasama) — i, evo, oslobađaju uz odobravanje publike ubicu deteta! I, evo, u svemu tome i ja sam imao udela (prema svedočenju samoga suda)! Ja sam postupao po uverenju, no, evo, odmah nakon izricanja presude mene su počele spopadati sumnje: zar nema u društvu nezadovoljstva, nedoumica, neverovanja u sud čak, negodovanja zbog svega ovoga? U našoj štampi je o oslobađanju Kornilove bilo malo reči — svi su tada bili zaokupljeni ratom koji se bližio. No, u Vesniku Severa, novinama koje su tada počele da izlaze, upravo sam pročitao članak ispunjen negodovanjem zbog ove oslobađajuće presude, pa čak i zlobom u vezi sa mojim učešćem u ovom slučaju. Članak je bio sročen u tonu koji ja nisam zasluživao, ali nisam tada ja bio jedini koji je pobuđivao negodovanje Vesnika Severa; Tolstoja je taj isti list dočekao sa zlobnim i nepriličnim podsmehom u vezi romana Ana Karenjina. Ja lično ne bih odgovarao autoru toga članka, ali zapazio sam u tom članku upravo mnogo onoga čega sam se u našem društvu najviše pribojavao — mnogo nejasnih utisaka, nedoumica, pa i negodovanja u vezi sa presudom. I, evo, ja sam rešio da čekam svih tih osam meseci kako bih se za to vreme konačno uverio da presuda nije negativno delovala na okrivljenu nego je, naprotiv, milost suda pala kao dobro seme na rodnu zemlju, okrivljena je stvarno bila dostojna sažaljenja i milosti od strane suda, oni neobjašnjivi, skoro fantastični, napadi kada je ona zahvaćena njima bila spremna da počini zločin — nisu se više obnavljali i više se, kako izgleda, neće nikada ponoviti, to je dobra i krotka duša, ta žena nije ubica niti onaj koji sve pred sobom gazi (ja sam u to bio ubeđen još za vreme procesa); doista, onaj zločin koji je počinila ova nesrećnica mogao je da bude objašnjen samo nekim posebnim okolnostima, nekim bolesnim njenim stanjem, »afektom« — onim napadima koje imaju bolesne osobe i koji su česti (i koji idu zajedno sa drugim neugodnim uslovima i okolnostima) osobito kod žena u drugom stanju i to u izvesnom periodu njihove bremenitosti — pa, prema tome, ni porotnici, ni publika, ni društvo u celini, a posebno publika koja je u dvorani prisustvovala izricanju presude — ne treba da sumnjaju u svoju odluku i u svrhu koju će ona postići, niti treba da se kaju zbog svojega milosrđa.

I, evo, sada, nakon tih osam meseci, ja mogu da dodam još nešto o tome, o čitavom tom slučaju, koji je, može biti, svima već dosadio. Odgovaraću tako kao da odgovaram društvu, to jest onom njegovom delu koji nije — kako ja mislim — zadovoljan presudom koja je izrečena, koji sumnja pa i negoduje ako je, uostalom, takvih uopšte bilo u našem društvu. A budući da je meni od svih tih nezađovoljnih poznat (ne lično, razume se) samo jedan — onaj »Posmatrač« koji je napisao onaj gnevni članak u Vesniku Severa, ja ću i odgovarati samo tom posmatraču. Sasvim je verovatno da moji razlozi neće na njega ni najmanje uticati, pa ipak ja ću odgovarati i biću makar jasniji svojim čitaocima.

»Posmatrač« se u svom člamku dotakao slučaja Komilove i dao je tom slučaju već na samom početku posebno značenje: on u svom negodovanju podseća na sudbinu nezbrinute dece i izražava žaljenje zbog toga što okrivljena nije strožije kažnjena. Radi se, po njemu, o Sibiru, o progonstvu ove dvadesetogodišnje žene sa detetom, rođenim u tamnici, na mkama (dete je takođe prognano u Sibir zajedno s njom) o razaranju porodice. U takvom slučaju kako izgleda, treba brižljivo izučiti sve činjenice koje su u vezi sa onim što se odigralo. I, evo, prosto nećete poverovati: taj »Posmatrač« ne poznaje slučaj o kojem raspravlja, govori napamet, izmišlja kako mu se prohte, kombinuje razne izmišljene okolnosti i sve baca na glavu bivše okrivljene; on nije ni bio u sudskoj dvorani to je očevidno, nije pratio pretres niti je prisustvovao izricanju presude — i pored svega toga — on žestoko i ozlojeđeno zahteva da čovek bude kažnjen! A radi se o sudbini čoveka, čak o sudbini nekoliko ljudi odjednom, postavlja se pitanje da li treba uništiti život čoveku, zgaziti taj život nemilosrdno, u krvi! Recimo da je ova nesrećnica bila već oslobođena kada se ovaj »Posmatrač« pojavio sa svojim člankom — ali i tada slični napadi imaju uticaja u dmštvu, to može da utiče na sud, na javno mnenje, to može da nanese štete nekoj budućoj okrivljenoj nesrećnici, to najzad može da deluje uvredljivo i na ovu ženu koja je sada oslobođena i koja je žena iz običnog sveta, pa je, prema tome, nemoćna da se bolje brani. Evo, međutim, tog članka, to jest onog mesta koje se odnosi na slučaj Kornilove; navešću ona najvažnija mesta, a tek ponešto ću izostaviti.

II
NAVODI IZ ČLANKA

»... Kudikamo je teže porotnicima da zamisle sebe u položaju bremenite žene; a još teže — u položaju šestogodišnje devojčice koju je ta žena izbacila kroz prozor sa četvrtog sprata. Treba imati onakvu moč uobrazilje kakvom se, kao što je poznato, g-din Dostojevski razlikuje od svih nas pa se u potpunosti uživeti u položaj žene i onako objasniti sve posledice tog neodoljivog afekta kojem se prepuštaju bremenite žene.

On je stvamo pojmio položaj te žene; on je posetio jednu damu u tamnici, bio je iznenađen njenom pribranošću i u nekoliko brojeva svoga Dnevnika nastupio je u ulozi njenog vatrenog zaštitnika. No, g-din Dostojevski je podložan sličnim utiscima i oni »bolesni izlivi volje« — to mu dođe normalno za autora Zlih duhova i Idiota — sasvim su razumljive njegove slabosti prema sličnim pojavama. Ja gledam na stvari mnogo jednostavnije i tvrdim da posle ovakvih primera opravdavanja nakon surovog postupanja sa decom čega ima svuda i u Rusiji i u Engleskoj — više nema ničeg što bi moglo delovati kao opomena onima koji bi to ponovo naumili da čine. Koliko ima slučajeva surovog postupanja prema deci, a tek jedan bude predmet sudskog gonjenja! Ima dece čiji je čitav život, svako jutro i svako veče, svaki dan, ništa drugo nego jedan neprekidni niz stradanja. Ta nevina stvorenja podnose sve to i ona stradanja oceubica u rudnicima su u poređenju s tim blaženstvo — oni imaju predaha, oslobođeni su straha, duševno su spokojni, ako im to spokojstvo samo ne narušava savest. Od deset hiljada, možda i od sto hiljada slučajeva surovog postupanja prema deci tek jedan dospe da bude predmet sudske pažnje, da, tek jedan koji je najbolje uočen. Na primer, maheća neprestano tuče(?) nesrećno šestogodišnje stvorenje i najzad, izbacuje ga kroz prozor sa četvrtog sprata; kada je doznala da je dete koje ona mrzi ostalo živo ona uzvikuje — »no, žilava je«. Nema ni iznenadne provale mržnje prema detetu, nema ni kajanja posle počinjenog dela, sve je sa svrhom, sve je logično i u skladu sa onom manifestacijom zle volje. I tu su ženu oslobodili. Ako se i ovakvi sasvim jasni, očevidni, slučajevi surovog postupanja prema deci mogu opravdati šta onda da očekujemo u drugim slučajevima koji nisu do te

mere jasni, koji su na svoj način složeniji? U Engleskoj među siromašnim ljudima u gradskim roughs[23] se često, kao što sam već rekao, zapažaju slučajevi surovog postupanja prema deci. Ali, ja bih želeo da mi se pokaže jedan primer kada su engleski porotnici oslobodili nekoga zbog takvog postupka. O, kada se pred našim porotnicima nađe raskolnik koji je rekao nešto loše o crkvenom kubetu — onda stvari drugačije stoje. U Engleskoj takvog ne bi ni pozivali pred sud, ali kod nas — njemu nema opravdanja. Surovost prema devojčici — zar treba zbog toga upropastiti mladu ženu! Ta ona je ipak maćeha, ona je bezmalo majka te žrtve, bilo kako bilo, ona je poji i hrani je, i još tuče je. Ali ovo poslednje Rusa neće mnogo začuditi. Kazivao mi je prijatelj kako se ovih dana vozio kočijama i kako je kočijaš sve vreme žestoko šibao konje. Na pitanje zbog čega to čini kočijaš je odgovorio: »Takva je njihova služba! Oni treba da budu šibani neprestano i nemilosrdno«.

Evo, to je tvoja sudbina tokom vekova, ruski čoveče! Ta i maćehu su može biti tukli u detinjstvu; ti dolaziš na njeno mesto i kažeš i sam — pa neka su. No, ti tako ne čini. Sažali se nad malenima, tebe više neće tući i ne opravdavaj surovost nad onim ko nije rođen kao rob.

Reći će mi: vi napadate instituciju porote dok i bez toga... i tako dalje. Ja ne napadam na tu instituciju niti mi na pamet pada da to činim, ona je valjana, ona je nešto neuporedivo bolje od onog nekadašnjeg suda u kome nije bila zastupljena društvena savest. Ja vodim dijalog sa tom savešću povodom ove ili one njene manifestacije

Ali tući dete godinu dana i posle ga osuditi na sigurnu smrt — to je već druga stvar. »Muž oslobođene žene — piše g-din Dostojevski u svom »Dnevniku« koji se pojavio ovih dana — odveo ju je iste večeri oko jedanaest časova kući i ona je srećna sada ponovo ušla u svoj dom«. Kako je to dirljivo. Ali teško onom nesrećnom detetu ako je ostalo da živi u istoj kući gde se vratila ova »srećna žena«, teško njemu kada se jednom bude vratilo očevoj kući.

»Afekat u stanju bremenitosti« — ah, smislili su novu nespretnu reč za to. Ma koliko bio snažan taj afekat, ali činjenica je da se žena pod uticajem tog afekta nije bacila ni na muža ni susede stanare. Taj afekat je i bio namenjen ovoj nemoćnoj devojčici koju je ona tiranisala čitave godine bez ikakvog afekta. Čime su se porotnici rukovodili kada su joj izrekli oslobađajuću presudu? Time što je jedan psihijatar

konstatovao »bolesno duševno stanje« okrivljene u vreme kada je počinila prestup, trojica drugih psihijatra su samo izjavili da je bolesno duševno stanje okrivljene moglo da ima uticaja na izvršenje zločina, a jedan akušer, profesor Florinski, koji najbolje od svih poznaje slične manifestacije u stanju bremenitosti, izrazio je otvoreno neslaganje sa navedenim mišljenjima. Prema tome, četvorica eksperata nisu priznali da je zločin izvršen u afektu karakterističnom za stanje bremenitosti i koji podrazumeva neuračunljivost u trenutku izvršenja zločina. No, porotnici su je oslobodili. Ah, divan posao; a što su dete tukli ništa zato — »tako i treba, dužnost je takva«.

III
IZVRTANJE I PODMETANJE — TO KOD NAS NIŠTA NE KOŠTA

Evo, to je taj navod, to su te optužbe, tu ima mnogo negodovanja protiv mene. No, sada ću i ja zapitati ovog »Posmatrača«: kako ste mogli do ove mere da izvmete činjenice u vezi sa ovako važnom optužbom i da sve predstavite u potpuno lažnom svetlu? Ta kada ga je ona to tukla, kada je bila ta sistematska maćehina porcija šibanja? Vi pišete otvoreno i jasno:

»Maćeha neprestano tuče nesrećno šestogodišnje stvorenje i najzad ga izbacuje kroz prozor sa četvrtog sprata...«.

Zatkn:

»Ali tući dete godinu dana i posle ga osuditi na sigumu smut...«.

Što se tiče deteta, vi uzvikujete:

»... teško njemu kada se jednom bude vratilo očevoj kući«.

I, najzad, stavljate porotnicima u usta surovu frazu:

»Eh, šta mi je to, ta dete se nije ubilo, a što su ga tukli a što su ga tukli — »dužnost je takva«.

Jednom reči, vi ste sve činjenice izvrnuli i čitav ste slučaj predstavili tako kao da je do zločina došlo isključivo zbog maćehine mržnje prema detetu koje je ona kinjila godinu dana i koje je, na kraju, bacila kroz prozor. Vi ste okrivljenu prikazali kao zversku prirodu, kao maćehu koja plamti od zlobe, samo zbog toga da biste dali težinu svom članku i da biste izazvali negodovanje društva protiv ove blage oresude koju su izrekli porotnici. Mi imamo pravo da zaključimo, dakle, da ste se odlučili na sva ta izvrtanja iz razloga koji smo pomenuli — i

mi smo u pravu, jer vi ste bili dužni da se upoznate sa svim pojedinostima slučaja o kojem govorite i u vezi sa kojim se odlučujete da zahtevate presudu i strogu kaznu.

Međutim, maćehe zvera koja mrzi dete i koja žudi za mučenjima — nikada, uopšte nije ni bilo. Istraga je to pozitivno utvrdila. U početku je zaista bila pominjana mogućnost da je maćeha žestoko kinjila dete i da je vođena mržnjom prema njemu odlučila da ga ubije. Međutim, ka&nije je optužba odustala od ovoga: postalo je sasvim jasno da je zločin izvršen iz drugih motiva, da se uopšte nije radilo o mržnji prema detetu, svi su motivi objašnjeni na sudu i o detetu samom se tu i nije radilo. Osim toga, na sudu se nisu pojavili svedoci koji bi potvrdili surovosti od strane maćehe — onu maćehinu tuču. Svedočila je u tom smislu samo jedna žena koja je živela na hodniku pored ovih (tamo živi i mnogo drugih stanara), ona je tvrdila da je maćeha šibala dete, aa je to kažnjavanje bilo surovo navodno, ali kasnije je odbrana dokazala da su to samo »spletke sa hodnika« — i ništa više... Događalo se samo ono što se inače događa u porodicama na ovom stupnju prosvećenosti, to jest dete su zbog raznih nestašluka kažnjavali i otac i maheća, ali samo pokatkad i to veoma retko, i nikako ne na surov način nego onako »očinski« kao što su sami izjavili — a to se tako događa u svim ruskim porodicama i danas u kojima inače decu vole, u kojima se o deci mnogo brine i brine se mnogo više nego što je to slučaj sa decom u porodicama koje su obrazovane, bogate, koje su na evropskom nivou. To je neznanje, a ne surovost. Konilova je čak bila dobra maćeha, ona je pazila i negovala dete. Samo jednom je kažnjavanje bilo surovo: maćeha je išibala dete samo jednom izjutra surovo, zbog toga što je nije zvalo radi svojih potreba. Nikakve mržnje prema detetu nije bilo. Kada sam joj ja rekao da se zbog toga ne kažnjava, da je dečji organizam takav, da šestogodišnje dete ne ume uvek da zove radi svojih potreba, ona mi je odgovorila: »a meni su rekli da tako treba kako bi se dete odučilo, inače drugačije ga je nemoguće odvići od toga«. Tada je ona udarila dete komadićem užeta »šest puta ali tako da su se pojavile brazgotine« — i, eto, te brazgotine je videla ona žena na hodniku, jedini svedok ovog jedinog slučaja surovog postupanja i o tome je ona svedočila na sudu. Zbog tih brazgotina je muž vrativši se s posla kaznio ženu — to jest istukao ju je. To je čpvek strog, čestit, čvrstog karaktera, kao što vidite, koji se

još uvek drži običaja starih vremena. On je retko tukao ženu i to nije nikada bilo surovo (tako sama ona kaže), on ju je tukao radi principa supružanske vlasti — to se slaže sa njegovim karakterom. On je voleo svoje dete (iako je devojčicu kažnjavao zbog nestašluka češće nego maćeha), ali on nije takav čovek da bi mogao da kinji svoje dete čak ni zbog toga da bi ugodio svojoj ženi. I tako, ovaj jedini slučaj strogog kažnjavanja (do brazgotina) na sudu posvedočen, tužilac iz »Vesnika Severa« je pretvorio u sistematsko, zversko premlaćivanje koje je potrajalo godinu dana, u strašnu maćchinu mržnju koja je najzad dovela do toga da ona dete baci kroz prozor. A pet minuta pre izvršenja ovog strašnog zločina ona na dete nije ni pomišljala.

Vi ćete se, g-dine Posmatraču, nasmejati i reči ćete mi: zar kažnjavanje šibama do pojave brazgotina nije surovost, zar to nije maćehina tuča? Da, takvo kažnjavanje je zverski postupak, slažem se s tim, ali to je samo slučaj (da je taj slučaj usamljen to je potvrđeno na sudu, ja sam u to potpuno ubeđen) i, ponavljam to nije sistematsko, zversko premlaćivanje koje je maćeha primenjivala čitave godine, to je samo slučaj do kojeg je došlo zbog neznanja — zbog odsustva pravih pojmova o tome kako treba vaspitavati dete, tu nikako nije u pitanju mržnja prema detetu niti ono — »dužnost je takva«. Prema tome, vaša predstava o toj ženi kao zloj maćehi i ono što se na osnovu činjenica videlo i saznalo o njoj na sudu — to su dve potpuno različite stvari. Da, ona je izbacila dete kroz prozor, zločin je strašan, to je nešto zversko, ali nije ona to učinila kao zla maćeha — to pitanje treba raspravljati pre svega umesto vaših verbalnih optužbi. Zbog čega vi odobravate takvu optužbu kada i sami znate da se tako nešto ne može dokazati, od toga je odustao i sud jer nije bilo svedoka da potvrde. Ne čini te li vi sve to samo radi literamog efekta! Vi dokazujete da je to učinila maćeha koja je takvim postupkom krunisala godinu dana mučenja, koja je primenjivala prema detetu (a toga uopšte nije bilo) — vi na taj način utičete na čitaoca u dovoljnoj meri neobaveštenog o slučaju, vi ubijate u njegovoj duši svako osećanje sažaljenja i milosrđa, kojih je kod njega bilo verovatno pre nego što je pročitao ovaj vaš članak, jer — da nije bilo ovog vašeg članka čitalac bi verovatno našao razumevanja za ovu maćehu koju ste vi prikazali kao ženu koja muči dete, za tu maćehu koja je kao žena bila žrtva afekata svojstvenih ženama u stanju bremenitosti — o svemu tome

govore fantastične, tajanstvene pojedinosti događaja koji se odigrao. Da li je to ispravan postupak za jednog javnog radnika, da li je to čovečno?

Ali, vi se niste zadržali samo na tome. Vi pišete sasvim jasno, sasvim sigurno kao posmatrač koji je čitav slučaj izučio do najmanjih detalja:

»Afekat u stanju bremenitosti« — ah, smislili su novu nespretnu reč za to. Ma koliko bio snažan taj afekat, ali činjenica je da se žena pod uticajem toga afekta nije bacila ni na muža ni na susede stanare. Taj afekat je i bio namenjen ovoj nemoćnoj devojčici koju je ona tiranisala čitave godinebez ikakvog afekta. Ćime su se porotnici rukovodili kada su joj izrekli oslobadajuću presudu?«.

No, čime se vi rukovodite, g-dine Posmatraču, kada ovako izvrćete činjenice u vezi sa ovim slučajem? »Nije se bacala na muža!«. Ali na sudu se baš o tome i govorilo, o tome da su sukobi sa mužem poslednjih dana (baš poslednjih dana, uostalom) dovodili ženu do besa, do pomahnitalosti što je i dovelo do zločina. Oni se uopšte nisu svađali zbog deteta, dete tu nije bilo nikako po sredi, ona tih dana o detetu uopšte nije ni mislila. »Tada mi ono nije bilo potrebno« — tako se izrazila ona sama.

Potrudiču se, ne radi vas nego radi mojih čitalaca, da prikažem karaktere tih ljudi, tog muža i te žene koji se sukobljavaju — prikazaću ih onako kako sam ih ja zamišljao i pre ovog slučaja, a posebno ću sve dopuniti sada kada mi se sve još bolje razjasnilo nakon ovog suđenja. Neće biti mnogo moje nekakve neskromnosti u odnosu prema ovim ljudima: i bez toga je već mnogo rečeno na sudu. Da, ja sve to činim radi njihovog opravdanja. I, evo, dakle, o čemu se radi. Muž je pre svega čovek čvrst, čestiti i veoma dobar (da, on je čak velikodušan što je kasnije i dokazao pred sudom), ali on je u izvesnoj meri puritanac koji naivno sledi jednom prihvaćene poglede i ubeđenja. Tu je i razlika u godinama između njega i žene, on je stariji od nje a osim toga — on je udovac. On je čovek koji radi po čitav dan, obučen je, istina, na nemački način i deluie nekako kao »obrazovan« čovek, pa ipak to nije čovek nekog većeg obrazovanja. Primetiću još da, sudeći po spoljašnosti, on ostavlja utisak čoveka koji sebe uvažava. Dodaću i to da to nije čovek koji je mnogo govorljiv, nije to ni veseo čovek uopšte, to je čovek koji nije mnogo komunikativan. On je

nju doveo još dok je ona bila mlada. To je bila čestita devojka, švalja po zanimanju, koja je svojim trudom zarađivala pristojnu sumu novaca.

Kako su se upoznali — to ne znam. Ona se udala za njega po svojoj volji, »iz ljubavi«. Razmirice nisu počele odmah, barpm nisu odmah uzimale maha i stizale do krajnosti, ali tuđili su se brzo jedno od drugog i uzajamna ozlojeđenost je rasla, istina, polasano, ali sigurno i sve više i više. Stvar je u tome — a tu je može biti i glavni razlog — što su oni oboje iako je ozlojeđenost rasla, i dalje jedno drugo voleli i to veoma snažno i tako je i bilo sve do kraja. Ta ljubav ie pojačavala i zahteve i s jedne i s druge strane, ona je jačala uzajamnu razdražljivost. A tu je i onaj njen karakter. Njena je priroda nekako zatvorena i na svoj način ponosna. Ima takvih i muškaraca i žena koji gaje u srcu vatrena osećanja a ipak se nekako stide da sve to pokažu, takvi nisu nežni, ne znaju za nežne reči niti za burne zagrljaje kada se čovek čoveku obisne o vrat. Ako se takvima kaže da nemaju ni srca ni osećanja, oni se još više zatvaraju u sebe. Kada neko takvu osobu optužuje ona se ne trudi da stvar sama razjasni, ona sve prepušta tužiocu — »sam — kao da veli takav — odgonetni ako hoćeš, sam se potrudi da vidiš da sam ja nevin«. I ako se ovaj koji optužuje ne snađe i počne da pada u gnev onda se i ovakva osoba sve više povlači i gnevi i sama. I, evo, muž je od početka krenuo strogo (iako ne i surovo), počeo je da je kori, da joj drži lekcije, da je uči, da joj navodi za primer svoju prvu ženu, a to je njoj palo osobito mučno. Nije to uvek počinjalo loše, ali, eto, malo po malo, nakon njegovih prekora javljala se i ona, počinjala je sa prkosnim rečima i želja da se objasne se sve više udaljavala — razlozi su postajali sve manje jasni.

O svemu tome — o nekakvim razlozima sukoba — na kraju više nisu ni mislili. Na kraju (prvo kod nje a posle i kod muža) njeno srce su obuzele turobne misli, pojavilo se razočaranje umesto ljubavi. I sve je to nesvesno uzimalo maha sve više i više — život ispunjen obavezama je težak, malo je vremena da se razmišlja o osećanjima. On odlazi na posao, ona vodi kuću, pere sudove, čak pere i podove. Ima u tom dugačkom hodniku njihove zgrade mnogo stanova, u svakom je stanu po jedna takva porodica. Dogodilo se jednom tako da je ona uz muževljev pristanak otišla na imendan kod jedne porodice, baš kod majstora kod koga je u svom detinjstvu još učila svoj zanat i

sa kojim su ona i njen muž održavali prijateljske odnose. Međutim, muž je bio ovoga puta zauzet poslovima i ostao je kod kuće. Na imendanu je bilo veselo, bilo je mnogo zvanica, počeli su da iznose posluženje, počeo je ples. Slavili su tako do zore. Mlada žena koja je bila navikla kod muža na jednoličan život u skučenoj sobici, koja je bila pritisnuta neprestanim brigama — setila se tako odjednom svog devojačkog života i proveselila se na balu lepo, zaboravivši na vreme koje joj je muž bio odredio. Na kraju su je nagovorili da ostane u gostima da prenoći, jer bilo je već kasno za povratak kući, a još i to — nije majstorova kuća bila nd tako blizu. I, eto, tada se naljutio njen muž zbog toga što je prvi put noćio bez žene. I naljutio se bio mnogo: sutradan je napustivši posao pošao za njom u gostima, našao ju je i tu pred gostima ju je — kaznio. Vratili su se nakon toga kući i dva dana i dve noči nisu uopšte govorili, nisu zajednički ni ručavali. Ja sam saznao tako po nekim delovima njenih kazivanja, inače, ona je, bez obzira na moja pitanja, malo govorila o svom tadašnjem raspoloženju. »Ne sećam se o čemu sam tada razmišljala, ali ava dana sam tako nešto mislila. Na nju (na devojčicu) ja tada nisam ni obraćala pažnje uopšte. Ja sve pamtim kako je bilo, ali kako sam ja sve ono učinila to ne znam da kažem«. I tako, posle tri dana muž je izjutra otišao na posao a devojčiea je još spavala. Mačeha je poslovala pored peći. Devojčica se najzad budi, maćeha je mahinalno, po običaju umiva, obuva, odeva i nudi je čajem... »a na nju uopšte ne mislim«. Dete sedi, pije iz svoje čašice i jede — »i, eto, tako sam odjednom pogledala na nju«.

IV
ZLONAMERNI PSIHOLOZI. AKUŠERI-PSIHIJATRI

Čujte, g-dine Posmatraču, vi tvrdite jasno, precizno, da je sve teklo bez kolebanja, promišljeno, mirno, tukla ju je — velite — čitave godine, najzad je porazmislila i spokojno odlučila da zgrabi dete i da ga izbaci kroz prozor: »ni iznenadnih manifestacija mržnje prema detetu — pišete vi obuzeti negodovanjem — ni kajanja nakon počinjenog zločina nije bilo, sve je bilo logično potčinjeno zloj volji. I tu ženu su oslobodili«. Eto, to su vaše reči. Ali od optužbe da je zločin učinjen sa predumišljajem odustao je i sam tužilac, da li vam je to

poznato, g-dine Posmatraču — odustao je javno, svečano u najvažnijem, odlučujućem momentu sudskog pretresa. A taj tužilac je optuživao prestupnicu žestoko, uporno. Kako vi to tvrdite, g-dine Posmatraču, to posle odustajanja tužiočevog — da je sve bilo bez iznenadnih manifestacija, da je sve bilo potčinjeno samo njenoj zloj volji? Svrhovito i logično! Prema tome, sve je bilo promišljeno, unapred određeno. Podsetiću vas još jednom nekom vrstom brzih poteza: ona kaže devojčici da stane na prozorsku dasku i da pogleda dole i kada je devojčica to učinila, ona ju je prihvatila za nožice i bacila s visine od deset saženja. Zatim je zatvorila prozor, obukla se i pošla u policijsku stanicu da se prijavi. Recite mi, zar je sve to svrhovito i logično, da se sama prijavi? Jer, ako je sve nastalo zbog zlobe i napojila dete, ako je već unapred smd'slila sve to, zbog čega je čekala da dete popije čaj i pojede parče hleba? Kako je mogla (i da li je to prirodno) da ne pogleda kroz prozor pošto je bacila dete? I još, dozvolite, zbog čega je otišla da se sama prijavi? Jer, ako je sve nastalo zbog zlobe i mržnje protiv devojčice »koju je ona tukla čitave godine«, ako je ona sve smislila davno zbog čega je, učinivši to, otišla da se prijavi? Neka devojčica koju je mrzela pogine, ali zbog čega želeti i sebi propast? Osim toga, ako je sem mržnje prema detetu bio po sredi i drugi motiv — mržnja i prema mužu i želja da se njemu osveti, zbog čega ona nije kasnije jednostavno kazala mužu da je nestašna devojčica sama otišla do prozora i da je sama pala i tako — cilj bi bio postignut, otac bi bio, naravno, preneražen, ali nju niko ne bi mogao da optuži za ubistvo sa predumišljajem bez obzira na to što bi se pojavile izvesne sumnje? Jer, gde su dokazi? Da je čak devojčica i ostala živa, ko bi mogao da poveruje njenim brbljanjima? Naprotiv, ubica bi mogao da postigne sve što hoće — ona je mogla i da se osveti mužu koji bi, naravno, mogao da sumnja, ali nikakvih dokaza ne bi mogao da pribavi i zbog toga bi njegove muke bile samo veće — on ne bi imao načina da je preda organima gonjenja sve i kada bi to hteo. Ona je ovako kaznila sebe sama, uništila je svoj život odlazeći u Sibir u progonstvo, i tako je mužu priredila neku vrstu zadovoljstva. Zbog čega sve to? I ko je taj ko se odeva, ko se posebno sprema polazeći da se sam prijavi? O, reći će mi neki — nije ona jednostavno htela da se osveti mužu i detetu, ona je htela da raskine i brak sa takvim mužem: no, ako je pošaliu u progonstvo brak će i onako biti raskinut!

Ali, ne treba ni govoriti o tome da se rastava braka mogla i na drugačiji način izvesti nego ovako — da mlada devetnaestogodišnja žena upropašćuje sebe i svoju slobodu — složićete se da je u ovakvom momentu u ljudskoj duši moralo biti mnogo nečeg užasnog, strašnog, kada je odlučila da sve ostavi i da sebe konačno uništi — pa, ako je tako, može li se onda reći, pri zdravoj pameti, da tu nije bilo »ni iznenadne manifestacije nastupa ni kajanja u duši?«. Ako nije bilo kajanja, bilo je u duši mraka, prokletstva, ludila. Barem, ne bi moglo da se tvrdi da je sve bilo promišljeno, logično sa predumišljajem, bez ičeg iznenadnog. Potrebno je da neko i sam buđe zahvaćen »afektom« pa da tvrdi nešto slično. Da ona nije sama sebe prijavila, da je ostala kod kuće, da je slagala ljude i samoga muža govoreći da se dete ubilo — to bi doista bilo logično, svrhovito, nešto u čemu nema iznenađnih manifestacija zle volje, ali ovako — vlastito uništenje koje nije iznuđeno, koje je svojevoljno, jasno svedoči o nečem užasnom što je bilo obuzelo dušu ove žene ubice. To mračno duševno stanje je potrajalo dugo, nekoliko dana. Izraz: »no, kako je žilava« ponudio je pred sudom branilac ekspert (to nije izraz koji je koristio tužilac) prikazujući pred sudom mračno i zagonetno stanje koje je umrtvilo duh okrivljene u trenutku nakon izvršenja zločina — on time nije hteo da istakne hladnokrvnu moralnu bezosećajnost okrivliene. Moja je nevolja u tome što sam ja pročitavši prvu sudsku presudu bio zaprepašćen čudnim, fantastičnim pojedinostima celog slučaja, ja sam počeo da uzimam u obzir sve ono o čemu su pisale novine, naime, šta je sve moguće u stanju bremenitosti, posebno u petom mesecu trudnoće kada se sve ovo i odigralo i razume se — nisam mogao, i mimo svoje volje, da se ne zapitam: nije li tu po sredi upravo stanie bremenitosti, to jest nije li to bilo onako kako sam ia tada i nadisao: »ona je pogledala na dete i pomislila ie ozlojeđena: zbog čega ga ne bih bacila kroz prozor! Da nije bila u drugom staniu ona bi pomislila u svoioj ozlojeđenosti tako, ali ne bi tako učinila i ne bi izbacila dete. a budući da je bila u drugom stanju — eto, učinila je tako kako ie i učinila!«. Evo. moia nevolia je u tome što sam ja tada tako razmišliao i što sam tako i napisao. Ali, ie li moguće da su samo zbog tih mojih reči presudu vratili kasaciji i ubicu oslobodili? Vi se. g-di.ne Posmatraču, podsmevate eksnertima! Vi tvrdite da ie samo iedan od njih petoro rekao da ie prestunnica bila u afektu karakterističnom za

stanie bremenitosti a ostala trojica su — navodno — priznafi da ie to stanie imalo uticaia, ali nisu pozitivno tvrdili da toga doista bilo. Iz toga vi zakliučuiete da ie samo iedan pozitivno onravdao nrestunnicu, a da ostala četvorica nisu bili saglasni s tim. Ali takav vaš način rasuđivamia nije isnravan — vi mnogo tražite od liuđske savesti. Dovoljno ie i to što trojica eksperata nisu želeli nozitivno da pravdaju prestunnicu. to će reći, nisu hteli da uzmu na dušu sve to, ali činjenice su tu, one su tvrdoglave, to ie nešto očevidno do te mere da su se i ti učeni Ijudi nokolebali i sve se završilo tako što su i oni rekli tako: naime, oni nisu mogli da kažu ne direktno i otvoreno, ali su bili nrinuđeni da iziave da ie »stvamo bolesno stanie moglo uticati na izvršenie zločina«. A za porotnike to ie već bilo isto što i presuda: ako već nisu mogli da ne kažu da ie »moglo biti« znači. kako hoćete, sve ie to i moglo da bude. Takva iaka sumnja od strane porotnika nnrodno nije mogla da ostane bez uticaia na odluku a to ie notnuno u skladu sa zahtevima najviše pravde: zar osuditi na smrt ženu u čiju krivicu trojica eksnerata otvoreno sumniaiu a četvrti. eksnert za duševne bolesti, Diukov, odlučno tvrđi da je zločin počinjen u staniu duševnog rastroistva koie ie bilo obuzelo ovu nrestupnicu? Ali »Posmatrač« se uhvatio za g-dina Florinskog, petog eksperta, koji se nije složio sa mišljenjima četvorice drugih eksperata: on je — veli — akušer, on se najbolje razume u ženske bolesti. Zbog čega bi se on razumeo najbolje u sve to, bolje od stručnjaka psihijatra? Da nije zbog toga što je akušer i što se ne bavi psihijatrijom nego sasvim drugim stvarima? No, tako nešto nije mnogo logično.

V
JEDAN SLUČAJ KOJI PO MOM MIŠLJENJU MNOGO GOVORI

Sada ću ispričati jedan slučaj koji, po mom mišljenju, može mnogo šta da razjasni u vezi sa ovom zgodom, on može da posluži i u cilju svega ovoga radi čega sam se ja i bio prihvatio pisanja svoga članka. Tri dana nosle izricanja oslobađajuće presude Kornilovoj (22-og aprila 1877-me godine), ona i njen muž su došli kod mene rano jutrom. Uoči toga dana oni su bili u prihvatilištu za decu gde se nalazi n jihova postradala devojčica (koja je bila bačena kroz prozor) i jučer su je ponovo posetili. Uzgred, dete je sada zbrinuto i nema potrebe za

jadikovkama: »Tešto detetu...!« i tome slično. Otac je, pošto su ženu odveli u tamnicu, sam smestio dete u to prihvatilište jer nije mogao da pazi na nju, morao je svakoga dana da ide na posao. Kada se žena vratila oni su odlučili da je ostave tamo i dalje, jer tamo joj je veoma lepo. Ali, za praznik je obavezno dovode kod sebe u svoju kuću. Bila im je u gostima i nedavno za Božić. Bez obzira na poslove kojih ima od zore do mraka, bez obzira što ima na rukama i odojče (koje je rođeno u tamnici) maćeha nađe vremena i ode do prihvatilišta da vidi devojčicu, da joj odnese slatkiša i slične stvari. Još dok je bila u tamnici ona se opominjala svoga greha prema ovom detetu i često je sanjaia o tome kako bi mogia da je vidi, da joj nešto učini kako bi dete što pre zaboravilo sve ono što se dogodilo. Tako nešto je bilo čudno za ovu uzdržanu ženu, koja nema poverenja ni u koga, za takvu ženu kakva je bila Kornilova za sve vreme dok je bila u istrazi. Ali bilo je suđeno da se ti snovi ostvare. Pred Božić, pre nekih mesec dana — a pre toga nisam bio video Kornilovu šest meseci — svratio sam kod njih u stan i Kornilova mi je odmah kazala da »dcvojčica trči da je zagrli, radosna svaki put kada je poseti u prihvatilištu«. I kada sam odlazio od njih ona mi je odjednom rekla: »Zaboraviće ona...«.

I tako, svratili su oni kod mene izjutra tri dana nakon njenog oslobađanja... AJi, ja jednako odstupam, odstupiću opet u stranu na trenutak. Posmatrač se smeje, pravi zajedljive primedbe u svom članku povodom ovih mojih poseta Kornilovoj u tamnici. »On se stvarno uživeo u njenu situaciju (što če reći u situaciju bremenite žene) — kaže on za mene: posećivao je jednu damu u tamnici, bio je iznenađen njenom pribranošću i u nekoliko brojeva svoga Dnevnika nastupa kao njen vatreni zaštitnik«. Prvo, čemu tu ta reč »dama« i zbog čega ovako nepristojnim tonom govoriti? Posmatrač dobro zna da nije u pitanju dama nego obična seljanka, radnica koja radi od zore do mraka, ona pere sudove, riba podove, šije da bi po nešto prodala, šije kada ugrabi vremena. Ja sam je posećivao u tamnici jednom mesečno, sedeo sam tamo desetak minuta, retko kad četvrt sata, i najčešće u zajedničkoj sobi gde su bile sve osuđenice koje imaju decu na sisi. Ja sam radoznalo izučavao ponašanje te žene, nastojao sam da bolje upoznam njen karakter — i šta ima u tome lošeg, šta je tu smešno? Ali, vratimo se mojoj priči.

I tako, došli oni kod mene u posetu, sede i nekako ozbiljno,

zamišljeno deluju. Njenog muža sam do tada malo znao. I tako, odjednom, kaže on meni: »trećeg dana nakon našeg povratka kući (to j e bilo posle oslobađanja, bilo je dakle, oko dvanaest sati noću, a ona ustaje oko pet sati izjutra) mi smo seli za sto i ja sam uzeo Jevanđelje i počeo sam da joj čitam«. Priznajem, kada mi je to rekao, ja sam gledajući na njega, počeo da mislim: »tako je i morao da učini, ovo je tip, jedinstven tip, to se od njega i moglo očekivati«. Jednom reči, puritanac, čovek čestit i čvrstog karaktera, ozbiljan i dobar, velikodušan ali od onih koji po svom karakteru ne popmštaju, koji ne daju svoja ubeđenja ni za šta. Za ovog muža brak je verska obaveza, neka vrsta svete tajne. To je jedan od onih supruga kakvih u Rusiji još uvek ima koji se prema starom ruskom običaju, vrativši se s venčanja kući i ušavši u bračnu ložnicu, bacaju na kolena pred ikonama i dugo se mole misleći na svoju budućnost, moleći od Boga blagoslov za budućnost braka. Tako je on postupio i ovde: uvodeći ponovo svoju ženu u svoj dom i obnavljajući brak raskinut posle onog strašnog prestupa, on je odmah otvorio Jevanđeljc i počeo je da čita ne obazirući se na to što je žena već bila klonula od umora, što je tih dana bila pritisnuta u očekivanju odluke suda, jer to su biti odlučujući dani kada je bilo mnogo strašnih utisaka, mnogo preživljavanja fizičkih i moralnih i tada bi i jedan ovakav puritanac trebalo da ima razumevanja — trebalo bi da je pusti da predahne, da se duliovno pribere što bi bilo bol je i za samu tu nameru da joj, naime, čita Jevanđelje koje je upravo rasklopio pred njom. Meni se čak učinilo da je ovakav postupak nesmotren — to je nekakva tvrdoglavost, reklo bi se, nešto što je moglo da odvede daleko od cilja koji je on sam bio postavio sebi. Dušu koja i sama oseća veliku krivicu, dušu koja je tako mnogo podnela, ne treba tako javno i tako prebrzo izlagati prekorima zbog njene krivice jer — tako se može postići suprotno od onoga što se želi, a to naročito biva sa onom dušom koja oseća već nastupe kajanja. Pred njom je čovek od koga ona zavisi, koji za nju ima oreol najvišeg sudije, on u njenim očima deluje neumoljivo, sve je odbija, jer je nametnuto nekako silom, to potiskuje kajanje i sva ona dobra osećanja koja su se razbudila u njenoj duši: »Ni predah, ni hrana ni piće ne sleduju takvoj kao što si ti nego sedi — i slušaj kako treba živeti«. Kada su polazili uspeo sam da mu onako uzgred stavim do znanja da se ubuduće svega toga ne prihvata tako strogo, da ne žuri i

da je ne slomi, nego polako, tako će biti bolje. Ja sam to rekao kratko i jasno i sve sam mislio on me neće razumeti. Ali on je odjednom primetio na sve to: »Ona mi je, čim smo stigli kući i seli za sto, sama rekla sve, kako ste je vi poučavali kada ste bili poslednji put u poseti kod nje, kako ste je učili dobru za slučaj da se desi da je pošalju u Sibir, kako ste je savetovali šta treba da čini tamo u Sibiru, kako da živi...«.

A, evo, kako je to bilo: ja sam stvarno baš uoči suđenja otišao kod nje u tamnicu. Sigurne nade da će biti oslobođena nije bilo ni kod koga, ni kod mene ni kod advokata. Ona se takođe tome nije nadala. Ja sam je zatekao ozbiljna izgleda, sedela je tako i nešto je šila, dete je bilo nešto bolešljivo. Bila je ne samo tužna nego nečim pritisnuta. Meni su se u glavi vrzmale neke mračne misli u vezi s njom i svratio sam bio da joj kažem koju reč. Čvrsto smo se nadali da će je prognati s pravom da se slobodno naseli u neko mesto, i jcdino tako, pa ipak mlada žena odlazi u Sibir sa malim detetom na rukama. Brak je upropašćen, ona sama u tuđem svetu, daleko a još uvek je lepa, mlada je — teško da će odoleti sablazni — pomišljao sam ja. Sudbina je nagoni pravo u razvrat, znam ja šta je Sibir: ima tamo mnogo zavodnika, odlazi tamo iz Rusije mnogo neoženjenih ljudi, službe radi ili onako — ljubitelja raznih afera. Lako se posrne a ljudi u Sibiru — i običan svet i malograđani — su nemilosrdni prema posrnuloj ženi. Oni je neće ometati ali žena koja jednom ukalja svoju reputaciju teško može da je povrati: nju prati večni prezir, prate je prekorne reči, prebacivanja, podsmeh i to traje tako sve do groba. Dobiće i poseban nadimak. I njeno detence (ona devojčica) će biti printiđeno da nastavi majčinu karijeru: takva kakva je iz tako ozloglašene kuće ona neće moći da nađe lepog i poštenog mladoženju. Sasvim je drugačije ako se mati koja je prognana ponaša valjano i čestito: mlada žena dobrog ponašanja uživa ogromno poštovanje. Svak će je zaštititi, svak će se nad njom sažalili, gledaće da joj ugodi, da kapu pred njom skine. Uspeće da izvede i ćerku na put. Može i saima, kada budu vi-deli da je dobra i čestita, da zasnuje brak, da stvori porodicu. (U Sibiru vas ne pitaju o prošlosti, zbog čega ste prognani, zbog čega ste u tamnici — tamo nisu mnogo radoznali.) To je zbog toga što je čitav Sibir u poslednja tri veka tako i nastao od onih koji su tamo prognani). Evo, to je ono što sam bio naumio da kažem toj mladoj još nepunoletnoj žend.

Ja sam posebno nameravao da joj to kažem tada, na jedan dan pre suđenja: ostaće u sećanju, utisnuće se u duši — mislio sam ja. Ona je saslušala moje savete kako treba živeti u Sibiru ako je tamo budu uputili mračna i ozbiljna izgleda i, ne podižući oči prema meni, zahvalila mi se. I, evo, izmučena, potresena mnogočasovnom raspravom na sudu, sa svim tim mučnim utiscima — ona sedi kod kuće pred mužem i sluša Jevanđelje i ne može čak ni u sebi da pomisli: »Zašto se ne smiluje na mene, zašto ne odloži sve ovo do jutra, zašto me ne ponudi da jedem, zašto mi ne da da se malo odmorim«. Ona se nije uvredila ni zbog toga što se tako izdižu visoko iznad nje. (NB. Uvredu zbog toga što se svi drie tako visoko nad njim može da oseti i najstrašniji zločinac koji je potpuno svestan svoga zločina i koji se zbog počinjenog već kaje). Naprotiv, ona je mužu rekla sve ono što su joj u tamnici govorili ljudi, rekla mu je kako su je učili dobru i kako treba u tuđem svetu da se ponaša pošteno i valjano. I ona je to učinila svesno jer je znala da će ta priča njenom mužu pričiniti zadovoljstvo, njemu će se sve to dopasti, ohrabriće ga: »znači ona se otvoreno kaje, ona hoće ubuduće da živi kako treba« — pomisliće muž. On je upravo tako i mislio i na moj savet: da je ne treba plašiti nekom brzopletom strogošću — rekao mi je s nekom radošću koja se osećala u njegovoj duši: »ne treba se za nju plašiti, ona je i sama rada što će moći pošteno da živi...«.

Ne znam, ali meni se sve čini da je sve ovo razumljivo. Razumeće me čitaoci, a ja njih radi sve ovo i kazujem. Barem sada se možemo nadati da ono milosrđe koje je pokazao sud neće iskvariti prestupnicu, naprotiv — to je seme koje je bačeno na dobru njivu. Ona je i ranije, i u tamnici i sada, sebe smatrala za prestupnicu, a svoje oslobođenje ona objašnjava kao posledicu velikog milosrđa koje je pokazao sud. Onaj »afekat u stanju bremenitosti«: ona i sada ne razume. I zaista, ona je prava prestupnica, ona je u trenutku izvršenja zločina bila pri punoj svesti, ona se seča svakog trenutka, svakog detalja počinjenog zločina, ona jedino ne zna i nikako ne može sada da objasni samo ovo: »Kako je mogla da učini sve to, kako se odlučila na to što je učinila!«. Da, g-dine Posmatraču, sud je oslobodio pravu prestupnicu bez obzira na onaj sada nesumnjivi »afekat u stanju bremenitosti« koji ste vi ismejavali, g-dine Posmatraču, ali — ja sam što se tog afekta tiče sada još više siguran. A sada, kažite i sami: da su upropastili

brak, da su je odvojili od čoveka koga je ona nema sumnje volela i koga i sada voli, koji je za nju cela njena porodica, da su je mladu, sa devetnaest godina, sa malim detetom na rukama, poslali u Sibir — gurnuli u razvrat, osudili na sramotu (jer, u Sibiru bi ona nesumnjivo posrnula) — recite mi, kakvog bi smisla imalo sve to što su upropastili jedan život, život koji se sada, evo, obnavlja, koji se vraća istini kroz surovo pokajanje koje je obuzelo jedno srce spremno da se preporodi! Zar nije bolje ispraviti čoveka, naći čoveka ponovo, nego mu tek tako skinuti glavu s ramena. Lako je skidati glave držeći se slova zakona, ali suditi pravedno, ljudski, roditeljski — to je mnogo teže. Najzad, vi ste znali da se zajedno sa ovom ženom, mladom dvadesetogodišnjom majkom, znači ženom neiskusnom unapred osuđenom da postane žrtva razvrata — u progonstvo šalje i njeno dete na sisi... Ali, dozvolite da vam o toj odojčadi kažem nekoliko reči posebno.

VI
DA LI SAM JA NEPRIJATELJ DECE?
O TOME STA PONEKAD ZNAČI REČ »SREĆA«

Čitav vaš članak, g-dine Posmatraču, jeste protest »protiv surovog postupanja prema deck. To što se vi zauzimate za decu služi vam, naravno, na čast, ali vi se odveć oholo ponašate prema meni.

»Treba imati onakvu moć uobrazilje kakvom se, kao što je poznato, g-din Dostojevski razlikuje od svih nas pa se u potpunosti uživeti u položaj žene i onako objasniti sve posledice tog neodoljivog afekta kojem su podložne bremenite žene... No, g-din Dostojevski je podložan sličnim utiscima i oni »bolesni izlivi volje« — to mu dođe normalno za autora

»Zlih duhova« i »Idiota« — sasvim su razumljive njegove slabosti prema sličnim pojavama. Ja gledam na stvari mnogo jednostavnije i tvrdim da posle ovakvih primera opravdavanja nakon surovog postupanja sa decom čega ima svuda, i u Rusiji i u Engleskoj — više nema ničeg što bi moglo delovati kao opomena onima koji bi to ponovo naumili da čine« — i tako dalje.

Prvo, o mojoj slabosti prema »bolesnim manifestacijama volje« mogu vam reći samo to da sam ja stvamo, kako mi se čini, uspevao da u svojim romanima i pripovetkama, demaskiram neke ljude koji su

verovali i tvrdili da su zdravi — meni je polazilo za rukom da dokažem da su oni bolesni. Da li znate da su mnogi ljudi bolesni baš zbog svoga zdravlja, to jest zbog neobično snažnog uverenja da su sasvim normalni — takvi su zaraženi užasnom samouverenošću i nekom bestidnom opijenošću sobom što ih sve vodi do uverenja o sopstvenoj nepogrešivosti. Da, upravo sam na takve ja skretao pažnju mojih čitalaca i uspevao sam čak i da dokažem da su ti zdravi zapravo bolesni, i to sasvim bolesni, pa bi trebalo da idu da se leče. Ja u tome ne vidim ništa loše, ali g-din Posmatrač je surov prema meni i njegova fraza o »opravdavanju surovog postupanja prema deci« odnosi se i na mene; on je sve samo malčice ublažio stvar: »to mu — veli on za mene — dođe normalno«. Njegov je članak napisan da bi se dokazalo kaiko sam ja pristrasan kada su u pitanju »bolesne manifestacije volje« i kako je kod mene zdrav razum do te mere izvitoperen da sam ja spreman da branim mučenje nejakog deteta i da sam spreman da se sažalim nad sudbinom maćehe-zvera i ubice — da uopšte nemam razumevanja za nejaku žrtvu, za onu devojčicu koja je bila premlaćivana, osramočena i najzad i ubijena. To je mene uvredilo. Nasuprot meni i mojim bolesnim sklonostima g-din Posmatrač ističe sebe, hvališe se svojim zdravljem — »Ja — veli on — gledam na stvari mnogo jednostavnije i tvrdim...«. I tako, ja branim to surovo obraćanje s decom — kako strašna optužba! Dozvolite i meni u ovom slučaju da se branim. Ja neću da podsećam na moju dosadašnju tridesetogodišnju literarnu aktivnost kako bi bilo jasno — jesam li ja veliki neprijatelj dece i pristaMca suTovog ophođenja prema njima, ali podsetiću samo na dve poslednje godine moje književne delatnosti kada sam izdavao upravo Dnevnik pisca. U toku procesa Kronebergu ja sam, bez obzira na moju sklonost prema »bolesnim manifestacijama volje« bio na strani deteta, na strani žrtve, a ne na strani njegovog mučitelja. Prema tome, g-dine Posmatraču, i ja ponekad stajem na stranu zdravog razuma. Danas žalim

Što i vi niste tada ustali u odbranu deteta, g-dine Posmatraču — verovatno biste tada napisali svoj vatreni članak. Ali, ja se nešto ne sećam nikakvog vatrenog članka u korist tog deteta. Prema tome, tada vam nije padalo na pamet da se zauzimate. Zatim, ne tako davno, to je bilo prošlog leta, ja sam se zauzeo za maloletnu dečicu Džunkovskih koja su bila izložena mučenjima u roditeljskom domu. O

Džunkovskima takođe niste ništa napisali, uostalom, niko i nije pisao što je razumljivo, jer svi su bili preokupirani važnim političkim zbivanjima. Najzad, mogao bih da podsetim ne na jedan nego na više slučajeva kada sam se u toku ovih godina u Dnevniku zauzimao za decu, kada sam govorio o njihovom vaspitavanju, o njihovoj nesrećnoj sudbimi u našim porodicama, o deci prestupnicima u našim domovima za maloletne prestupnike, ja sam čak pomenuo i jednog dečaka kod Hrista na božićnoj jelki — to je, naravno, fiktivan događaj ali i to ne može da posvedoči o nekoj mojoj bezosećajnosti ili ravnodušnosti prema deci. Reći ću vam samo ovo, g-dine Posmatraču — kada sam prvi put pročitao u novinama o zločinu Kornilove i onoj surovoj presudi koja joj je izrečena, ja sam i mimo svoje volje bio opsednut ovakvim razmišljanjima: šta, može biti, da prestupnica nije takva kako to izgleda (pazite, Posmatraču, o maćehinoj tuči i tada se nije govorilo ništa u novinskim izveštajima sa procesa, takva optužba čak i tada nije prihvatana) — ja sam, kažem, i tada, rešivši se da pišem u korist Kornilove sasvim bio svestan svega onoga što preduzimam. Ja vam sve ovo sada otvoreno priznajem. Ja sam sasvim dobro znao da sam napisao članak koji neće biti simpatičan, ja sam bio svestan da se zauzimam za mučitelja i to za kakvog mučitelja — za mučitelja dece. Ja sam znao da će me neki optužiti da sam čovek bez srca, da sam opijen sobom, da sam sklon svemu što je »bolesno« — »da se zauzimam za maćehu koja je ubila dete!«. Ja sam predosećao »pravac« ovakvih optužbi od strane nekih sudija — kakav ste, na primer, vi, gospodine Posmatraču i neko vreme sam se čak i kolebao, ali — na kraju sam se ipak odlučio: »Ako sam ja uveren da je ovo istina zbog čega bih morao da služim laži u cilju sticanja popularnosti?« — i, eto, ja sam ostao kod te odluke, na kraju krajeva. Osim toga, hrabrilo me je i to što sam verovao u svoje čitaoce: »Oni će razumeti — mislio sam ja — da mene ne treba optuživati zbog nekakvog zauzimanja za loše ophođenje prema deci — ako se ja zauzimam za ubicu, naglašavajući stanje afekta u kome je zločin počinjen, ja se ne stavljam na stranu ubice niti se radujem zločinu koji je izvršen nad detetom, ne — ja žalim dete ništa manje od drugog nekog...«.

Vi ste se pakosno smejali meni, g-dine Posmatraču, zbog jedne fraze u mom članku koji je posvećen oslobođenju Kornilove:

»Muž oslobođene — piše g-din Dostojevski u Dnevniku koji je izašao ovih dana (kažete vi) — odveo je ženu iste večeri negde oko jedanaest sati svojoj kući i ona je srećna, opet ušla u svoj dom«. Kako je to dirljivo — dodajete vi — ali teško nesrećnom detetu... i tako dalje.

Meni se čini da ja nisam mogao da napišem takvu glupost. Istina, vi citirate moju frazu tačno, ali, ipak, nešto ste učinili: vi ste prekinuli moju frazu na polovini i tamo gde nije bilo ničeg stavili ste tačku. Smisao fraze je sada takav kakav je vama bio potreban. Kod mene na tom mestu nema tačke, fraza se nastavlja i postoji i druga njena polovina i ja mislim da sa tom polovinom moja fraza uopšte nije tako besmislena i tako »dirljiva«, kao što se vama učinilo. Evo te moje fraze u celini, bez ikakvih izbacivanja:

»Muž oslobođene odveo je ženu iste večeri negde oko jedanaest sati svojoj kući i ona je srećna, opet ušla u svoj dom, nakon skoro godine dana odsustvovanj a, sa osećanjem da je to bila velika lekcija za čitav život i da se u svemu tome pokazao prst Božji — da, od samog tog događaja, od čudesnog spasenja deteta«...

Vidite li, g-dine Posmatraču, ja sam čak spreman da vam se izvinim zbog prekora koji sam vam upravo bio uputio zbog onoga što ste moju frazu prepolovili. Stvamo, ja sada i sam uviđam da moja fraza nije, može biti, mnogo jasna kao što se to meni činilo, meni je jasno da se može pogrešno shvatiti njen smisao. Ovu frazu treba učiniti jasnijom i ja ću to sada učiniti. Radi se o tome kako ja razumem reč »srećna«. Sreću ove oslobođene žene ja sam video ne samo u tome što su je pustili na slobodu nego u tome »što je ona opet ušla u svoj dom nakon skoro godine dana odsustvovanja sa osećanjem da je to bila velika lekcija za čitav život i da se u svemu tome pokazao prst Božji«. Jer, nema veće sreće od one kada čovek shvati da postoji ljudsko milosrđe, kada se čovek uveri da se ljudi vole. To je vera, prava vera za čitav život! A zar ima sreće koja je iznad vere? Zar ova bivša prestupnica može sada da posumnja u ljude, u ljude i u čovečanstvo u celini, u onu njegovu veliku i svetu misiju? Vratiti se svome domu, nakon stradanja i patnji neizmemih, sa onim moćnim utiscima o razbuđenoj novoj velikoj veri — to je najveća sreća koja se uopšte može zamisliti. Mi znamo da su mnogi veliki i plemeniti umovi često u životu stradali zbog toga što nisu mogli da povemju u veličinu ljudskog pozvanja, u ideale i njihovo božansko poreklo i da su tako i

umirali ophrvani groznim razočaranjem. Vi ćete se, naravno, i ovoga puta meni nasmejati i reći ćete mi, može biti, da ja i sada fantaziram i da kod te grube i neprosvećene Komilove, koja je žena iz običnog sveta i koja je neobrazovana, ne može u duši biti ni takvih razočarenja ni takvih ganuća. Ah, to je nepravda!

Samo ti neobrazovani ljudi ne umeju sve to da objasne onako kako mi to činimo niti znaju da za to upotrebe one termine koje mi upotrebljavamo, njima nije poznat jezik nas »obrazovanih ljudi« ali sva osećanja i sve radosti i oni znaju da izraze na svoj način.

I oni se tako često razočaraju u ljude i njih hvata neverica u ljuđe isto onako kao što se to s nama zbiva. Da su Komilovu prognali u Sibir i da je ona tamo konačno propala — nemojte misliti da ona u jednom gorkom trenutku svoga pada ne bi osetila užas svoga posmuća, nemojte misliti da se njeno srce do groba ne bi ispunilo gorkim jadom, jer upravo bi ona osetila da je upućena ni zbog čega ili barem — ona ne bi mogla nikog dmgog osim sebe da okrivi jer, to ponavljam, ona je sve do danas uverena da je ona nesumnjiva prestupnica samo nikako ne ume da shvati kako se sve to moglo dogoditi. Sada ona oseća da je prestupnica, ali isto tako ona je odjednom osetila da su joj ljudi oprostili i da su je nagradili milošću i nemojte misliti da ona ne oseća kako se njen život preporodio i postao mnogo lepši nego što je bio ranije! Nije njoj oprostio jedan čovek, milosrdni su prema njoj bili svi: sud, porotnici, dmštvo — jednom reči, svi. Čitavoga svoga života ona će osećati zahvalnost u svojoj duši pred svima koji su se sažalili nad njom, pred svim ljudima na svetu. Svaka velika sreća kna za sobom veliku patnju i ona pobuđuje u nama osećanje više svesti. Nevolja retko pobuđuje u nama takva jasna saznanja kao što čini velika sreća koja nas zadesi. Velika, to jest najviša sreća obavezuje dušu. (Ponavljam: nema veće sreće od toga kada čovek povemje u ljudsku dobrotu, kada povemje da se ljudi uzajamno vole). Kada je velikoj grešnici koja je bila osuđena da bude kamenovana rečeno: »A ti ženo idi i ne greši više« — nemojte misliti da je ona pošla svojoj kući i da je nastavila da greši! I zbog toga se čitav problem u vezi sa slučajem Komilove svodi na ovo: na kakvu je njivu palo seme: Eto, zbog toga sam ja tada osetio potrebu da napišem onakav članak. Ja sam posle sedam meseci pročitao vaš napad na mene, g-dine Posmatraču, i odlučio sam da sačekam sa odgovorom kako bih dopunio svoja

obaveštenja. I, evo, meni se čini, prema svemu što sam kasnije skupio da mogu nepogrešivo da tvrdim kako je seme palo na dobru njivu, kako je jedno ljudsko biće uskrslo i kako sve to nije nikome donelo zla — dušu ove prestupnice je pritislo kajanje, ali i večiti utisak zahvalnosti ljudima koji su je nagradili milosrđem i njeno srce više neće u sebi osetiti zlo — nakon toliko dobrote i toliko milosrđa. Onim »afektom u stanju bremenitosti« koji je nešto nesumnjivo i koji vas toliko uzbuđuje, g-ne Posmatraču, ona uopšte nema namere da se pravda. Jednom reči, ja sam smatrao da neće biti suvišno da osim vas g-ne Posmatraču, upozorim sve ljude koji su prema njoj pokazali milost i koji su je tada oslobodili. A što se tiče devojčice, g-ne Posmatraču, ne brinite za nju i nemojte uzvikivati »Teško detetu!«. Njena je sudbina sada siguma i — »ona će zaboraviti«, ima ozbiljnih nada da će tdko biti.

GLAVA DRUGA

I
SMRT NJEKRASOVA. O TOME ŠTA JE BILO REČENO NAD NJEGOVIM GROBOM

Umro je Njekrasov. Ja sam ga poslednji put video mesec dana pre njegove smrti. On je tada bio skoro živi leš i bilo je čudno videti kako taj leš govori, miče usnama. Međutim, on ne samo što je govorio nego je bio sačuvao punu prisebnost uma. Izgledalo je da on ne veruje u mogućnost tako bliske smrti. Nedelju dana pre smrti bila mu se oduzela čitava desna strana a 28-oga izjutra ja sam saznao da je Njekrasov umro uoči toga dana, to jest 27-oga u osam časova uveče. Istoga dana ja sam se uputio njegovom domu. Njegovo lice unakaženo i izmučeno patnjom ostavljalo je posebno strašan utisak. Kada sam odlazio čuo sam već kako sveštenik jasno i otegnuto čita nad pokojnikom — Njest čelovjek ite nje sogrješit!. Vrativši se kuči ja više nisam ništa mogao da radkn: dohvatio sam sva tri toma Njekrasovljevih dela i počeo da čitam od prve stranice. Prosedeo sam tako svu noć do šest časova izjutra i bilo mi je kao da sam svih tih trideset godina još jednom proživeo. Prve četiri pesme koje se nalaze na početku prvog toma njegovih stihova pojavile su se bile u Petrogradskom zborniku u kome se bila pojavila i moja prva priča. Čitao sam dalje (a ja sam čitao redom), osećao sam kako se pred mojim očima odvija čitav moj život. Setio sam se i onih njegovih stihova koje sam prvi put pročitao u Sibiru kada sam, izašavši sa robije, stekao pravo da čitam knjige. Setio sam se i tih utisaka. Kraće rečeno, ja sam te noći pročitao bezmalo dve trećine od svega onoga što je Njekrasov napisao i prvi put mi je sasvim postalo jasno: koliko je on kao pesnik u toku ovih trideset godina zauzimao mnogo mesta u mojem životu! Kao pesnik, razume se. Lično smo se sretali veoma retko i samo jednom je to bilo sa mnogo toplih osećanja, a to je bilo upravo na samom početku našeg poznanstva četrdeset i pete godine u vreme Bednih ljudi. Ali, ja sam o tome već govorio. Bilo je tada među nama mnogo prisnih susreta kada se jednom zauvek u meni zadržao lik ovog zagonetnog čoveka i to s one njegove najvažnije i

najtajanstvenije strane. Bilo je to, kako sam ja tada to osetio, srce čoveka ranjeno na samom početku života i ta rana koja nikada nije zarasla bila je izvor i početak njegove strasne, paćeničke poezije i to je potrajalo do kraja njegovog života. On mi je tada sa suzama u očima govorio o svom detinjstvu, o teškom životu u roditeljskom domu i o svojoj majci. Način na koji je on govorio o svojoj majci i ona nežnost s kojom se on nje sećao govorili su o onom svetom u njegovom životu što mu je služilo kao zvezda vodilja u najtežim i najsudbonosnijim trenucima njegovoga života — to su bili oni prvi utisci detinjih suza i jecanja u majčinom zagrljaju daleko od sveta kada ga niko ne vidi i ne čuje (kako mi je sam pričao), u zagrljaju majkc mučenice koja ga je tako mnogo volela. Mislim da ni jedna druga ljubav nije mogla tako snažno da utiče na njega u toku čitavoga života u trenucima onih mračnih i nezadrživih poriva njegovog duha koji su ga pratili čitavoga života. A ti mračni porivi su se primećivali još u ono vreme. Posle tog mi smo se nekako ubrzo razišli. Naše prisno prijateljstvo je potrajalo samo nekoliko meseci. Tome su doprineli razni nesporazumi, objektivne okolnosti i posebno dobri ljudi. Kasnije, nakon mnogo godina kada sam se ja već bio vratio iz Sibira, mi se nismo više sretali često, ali bez obzira na razlike u stavovima koje su počele dolaziti do izražaja i prilikom tih susreta, mi smo se pokatkad neobično ponašali. Kao da se nastavljalo iz našega života nešto što je započelo u najranijoj mladosti još onda, četrdeset i pete godine, kao da se sve to nije moglo prekinuti bez obzira na to što se ponekad godinama nismo videli. Jednom prilikom, čini mi se da je to bilo šezdeset i treće godine, dajući mi zbirku svojih stihova ukazao mi je na jednu pesmu pod naslovom Nesrećnici i rekao mi je sa mnogo osećanja: »Ja sam mislio na vas kada sam pisao ovu pesmu« (to jest, na moj život u Sibiru), »to je bilo o vama napisano«. U poslednje vreme mi smo se konačno počeli ponovo viđati kada sam ja u njegovom časopisu počeo da objavljujem svoj roman Mladić.

Na sahrani Njekrasova bilo je nekoliko hiljada njegovih obožavalaca. Bilo je mnogo školske omladine. Pogrebne svečanosti su započele u devet sati, a ljudi su otišli s groblja tek u sumrak. Nad njegovim kovčegom su govorili mnogi, ali je među njima bilo malo pisaca. Između ostalog čitani su nečiji odlični stihovi. Duboko uzbuđen, ja sam se probio do njegovog otvorenog groba zasutog

cvećem i vencima i svojim tihim glasom i ja sam izgovorio nekoliko reči. Počeo sam time da je to bilo srce čoveka ranjenog za čitav život i da je ta otvorena rana bila izvor celokupne njegove poezije, njegove ljubavi prema svemu što je izloženo nasilju neobuzdanih tirana koji ugnjetavaju našu rusku ženu, dete u našim porodicama, našeg čoveka iz naroda čija je sudbina tako često veoma gorka. Izrazio sam takođe svoje uverenje da je sa Njekrasovom u našoj poeziji zatvoren onaj krug pesnika koji su se pojavili sa »novom rečju«:. I doista, (ostavljajući po strani pitanje o umetničkoj moći njegove poezije i pitanje o stepenu te moći) — Njekrasov je bio originalan pesnik i uistinu se bio objavio sa svojom »novom rečju«. Imali smo, na primer, pre njega pesnika Tjutčeva koji je bio raznovrsniji i umetnički snažniji, ali Tjutčev nikada neće u našoj književnosti osvojiti ono mesto koje suvereno pripada Njekrasovu. U tom smislu, u čitavom nizu pesnika koji su dolazili sa »novom rečju«, njemu pripada mesto odmah iza Puškina i Ljermontova. Kada sam glasno izrekao tu misao neko je iz gomile povikao da je Njekrasov bio iznad Puškina i

Ljermontova i da su ovi poslednji bili samo »bajronisti«.2 Nekoliko glasova je to prihvatilo: »da, bio je iznad!«. Međutim, meni nije ni na pamet padalo da pravim poređenja među ovim pesnicima. Međutim, evo šta je bilo kasnije: u Berzanskim novinama je g-din Skabičevski obraćajući se omladini i govoreći o značaju Njekrasova rekao da je tobože neko (to jest, ja) na grobu Njekrasova »naumio da pomene njegovo ime pored imena Puškina i Ljermontova i da su svi (to jest, školska omladina u celini) na to u glaspovikati: »on je bio iznad, iznad njih«. Usuđujem se da uverim g-dina Skabičevskog da su ga loše obavestili i koliko se ja sećam (a mislim da se ne varam), u početku se začuo samo jedan glas koji je kazao »iznad, iznad njih«, ali je taj isti glas dodao da su Puškin i Ljermontov bili »bajronisti« — ovakav dodatak je svojstven i prirodan za jedan glas i za jedno mišljenje, to nije nešto što su kazali svi u jednom istom trenutku i onako u horu — pa, prema tome, sve ove činjenice svedoče u korist mojih kazivanja o svemu ovome što se dogodilo. Zatim, odmah posle onog prvog glasa, javilo se još nekoliko glasova, da, samo još nekoliko glasova i ja tu nisam zapazio nikakav hor od hiljadu članova — ovo opet ponavljam i uveren sam da se u tome ne varam.

Ja insistiram na ovom posebno jer mi je bilo bolno kada sam video

kako sva omladina čini takvu grešku. Srca mladih ljudi i treba da osećaju veliku zahvalnost prema imenima onih ljudi koji zauvek odlaze od nas. Nema sumnje, ono ironično dobacivanje o bajronistima i povici — »iznad, iznađ« nisu se čuli zbog toga da bi se tu nad otvorenim grobom milog pokojnika poveo književni spor, tako nešto bi bilo krajnje neumesno, ne, to su bili samo strasni porivi ganuća koje se bilo nakupilo u srcima, porivi zahvalnosti i ushićenja prema pesniku koji odlazi od nas, koji je u grobu, ali, evo, još uvek nam je blizak (No, oni nekadašnji veliki starci su sada tako daleko!). Međutim, ta epizoda, to što se tada odigralo na tom mestu, probudilo je moju nameru da svoju misao razvijem jasnije u jednom od narednih brojeva moga Dnevnika, da jasnije kažem kako ja gledam na tako značajnu i neobičnu pojavu u našem životu i u našoj poeziji kakve je oličavao Njekrasov — da objasnim, naime, u čemu je suština i smisao takve pojave.

II
PUŠKIN, LJERMONTOV I NJEKRASOV

Prvo, reč »bajronisti« ne treba uzimati kao nešto pogrdno. Bajronizam je bio prolazna ali velika i sveta, nužna pojava u životu Evrope, pa bezmalo, i u životu čitavoga čovečanstva. Bajronizam se javio u momentu velike nostalgije, razočaranja i bezmalo i očajanja koje je bilo obuzelo ljude. Nakon velikog oduševljenja koje je donela nova vera u velike nove ideale koji su se pojavili krajem prošloga veka u Francuskoj, u toj istoj najnaprednijoj evropskoj zemlji, ti ideali su doživeli žalosnu sudbinu i tužan kraj, nešto potpuno suprotno od svega onoga što se upravo od njih očekivalo i to je bilo tako da čitava Evropa, pa može biti i u toku čitave svoje istorije, nije znala za tužniji momenat. Ti novi kumiri nisu pali pod pritiskom spoljašnjih (političkih) činjenica, on su klicu svoga poraza nosili u sebi samima što je bilo inače jasno dalekovidim i svim drugim naprednim umovima. Novo rešenje se ni po čemu nije moglo naslutiti, nije se otvarao nikakav novi ventil, svi su se gušili pod niskim i mračnim nebeskim svodom. Stari kumiri su bili oboreni. I, eto, u takvom momentu se pojavio snažan genije, pesnik velike strasti. U njegovim pesmama odjekivala je tuga tadašnjega čovečanstva, progovaralo je razočarenje u sopstvenu

misiju, u svoje ideale. To je bila do tada nepoznata muza osvete i očajanja, muza žalosti i prokletstva. Duh bajronizma je odjednom obuzeo čitavo čovečanstvo. Kao da je sve ličilo na onaj otvoreni ventil. Usred opštih i bolnih jecaja koji su bili uglavnom nesvesni, to je bio jedan snažan krik koji je sjedinio u sebi sve boli i sve jecaje čovečanstva. I da li je onda bilo moguće da sve to zaobiđe nas i taj naš veliki genijalni um kakav je bio Puškin? Ni jedan snažan um ni jedno plemenito srce nije moglo da bude ravnodušno prema bajronizmu. I to nije bilo samo zbog saosećanja prema Evropi i njenim narodima, to je bilo zbog toga što se u to vreme i u samoj Rusiji pojavilo mnoštvo nerazrešivih pitanja, novih i mučnih pitanja, uz ono već postojeće mnoštvo starih razočaranja... Ali Puškinova veličina, veličina genija koji usmerava, bila je upravo u tome što je on veoma brzo pronašao siguran put, što je pronašao veliki i željeni izlaz za sve nas Ruse i što nam je sve to pokazao. Taj izlaz je bio u narodu — u klanjanju pred velikom istinom ruskog naroda. »Puškin je bio velika, izuzetna pojava«. Puškin je bio »ne samo Rus nego i prvi čovek među Rusima«. Rus koji ne shvati Puškina nema prava da se naziva imenom Rusa. On je shvatio ruski narod, on je otkrio njegovo pozvanje i to sa takvom dubinom i takvom širinom o kakvima se do tada nije ni slutilo. Da i ne govorimo o tome da je on snagom svoga opšteljudskog genija i sposobnošću da se odazove na svaki duhovni zov evropskih naroda i nacija, potvrdio svečovečnost i univerzalizam ruskog duha nagoveštavajući budući značaj ruskog genija u istoriji čovečanstva — nagoveštavajući princip sveopšteg ujedinjenja, opšteg izmirenja i sveopšteg preporoda. Ne treba govoriti da je čak Puškin, prvi među nama, obuzet tugom svojih proročanskih slutnji, uzvikivao:

2 Mladić koji je prekinuo govor F. M. Dostojevskog na sa-hrani Njekrasova bio je G. V. Plehanov, poznati vođa ruskih soci¬jalista i »popularizator« marksizma u Rusiji — Napomena prevodioca.

Hoću li videti svoj narod slobodnim
I ropstvo, odbačeno milošću Carskom!

Ja ću govoriti samo o Puškinovoj ljubavi prema ruskom narodu. To je bila beskrajna ljubav, takva ljubav za kakvu niko do tada nije znao. »Ne voli mene — pokušaj da voliš ono što je moje« — to će vam

kazati nerado kada bude poželeo da se uveri koliko je iskrena vaša I jubav prema njemu.

Zavoleti, to jest požaliti narod zbog njegove nesreće, bede i patnje, to može svaki otmeniji gospodin posebno onaj ko je human i prosvećen na evropski način. Ali, narodu je potrebno da ga svi vole ne zbog njegovih patnji nego da ga vole — da vole njega samog. Šta znači to zavoleti njega samog? »Voli ono što ja volim — poštuj ono što ja poštujem« — eto, to znači, tako će vam odgovoriti narod, inače neće vas nikada priznati za svojeg ma koliko se vi žalostili nad njim. On će uvek primetiti laž bez obzira kakvim ga vi žalostivim rečima obmanjivali. Puškin je voleo narod upravo onako kako to narod hoće i on to nije otkrio svesno, nije se za to spremao, nije on ništa o tome učio: on je sam u jednom momentu postao narod. On se poklonio pred narodnom istinom i priznao je tu istinu za svoju istinu. Uprkos svim prorocima u narodu, bez obzira na sve odvratne navike koje se u narodu samom sreću, on je znao da zapazi pravu suštinu velikog narodnog duha i to onda kada bezmalo niko nije tako umeo da gleda na narod i on je svom dušom prihvatio tu narodnu suštinu kao svoj lični ideal. I to je on činio onda kada su najhumaniji i evropski prosvećeni ljubitelji ruskog naroda otvoreno izražavali svoje žaljenje zbog toga što je naš narod na tako niskom stupnju i što se nikada neće uzdići do nivoa pariske ulične gomile. U suštini, ti prijatelji naroda su uvek prezirali narod. Oni su živeli u uverenju da je narod rođen kao rob. Oni su ropstvom objašnjavali njegov rad, ali roba nisu mogli da vole — rob je ipak odvratan. Puškin je prvi objavio da Rus nije rob i da nikada to nije ni bio bez obzira na njegovo mnogovekovno robovanje. Postojalo je ropstvo, ali nije bilo robova (razume se, uzeto u celini, ostavljajući u stranu izuzetke) — to je bila Puškinova teza. On je čak po izgledu i po načinu hoda ruskog mužika zaključivao da on ne može biti rob (iako je živeo u ropstvu) i upravo to svedoči o dubokoj i neposrednoj ljubavi koju je Puškin gajio prema narodu. On je našem narodu priznavao osećanje visokog ličnog dostojanstva (opet, imam u vidu celinu, a ne izuzetke), on je naslutio i ono krotko dostojanstvo sa kojim će naš narod kasnije primiti svoje oslobođenje od vekovnog kmetskog ropstva što primera radi, nisu bili u stanju da shvate ni najobrazovaniji naši ruski Evropl jani mnogo vremena čak i posle Puškina — svi su oni od našeg naroda očekivali nešto sasvim drugo.

Oni su voleli narod strasno, iskreno, ali na svoj evropski način. Oni su galamili o našem narodu koji je u vreme ropstva živeo kao životinja i istovremeno su verovali da je naš narod doista životinja. I odjednom, taj narod je dočekao svoje oslobođenje sa dostojanstvom i bez i najmanje želje za osvetom prema bivšim gospodarima: »Ti za sebe, ja ću za sebe — ako hoćeš izvoli k meni za tvoje dobro delo ćeš uvek s moje strane imati iskreno priznanje«. Da, naš mužik je za mnoge i nakon oslobođenja ostao čudna zagonetka. Mnogi su zaključivali da su to posledice otupelosti, ograničenosti i ostaci nekadašnjeg ropstva. I sada tako čine — a šta je tek bilo u Puškinovo doba? I ja sam u mladosti slušao ocene naprednih i »kompetentnih« ljudi da je Puškinov Saveljič iz Kapetanove kćeri samo ponizni mužik spahija Grinjovih koji pada pred noge Pugačovu i moli milost za svog mladog gospodara i kaže da je »radi primera i uterivanja straha bolje da njega, starca, obese« — da je taj Saveljič govorili su, ne samo oličenje roba već i apoteoza ruskog ropstva!

Nije Puškin voleo narod samo zbog njegovih patnji. Patnja podrazumeva sažaljenje a sažaljenje nije daleko od prezrenja. Puškin je voleo sve ono što je i sam narod voleo, on je poštovao sve ono što je taj narod poštovao. On je strasno voleo rusku prirodu, posebno je nežno voleo rusiko selo. To nije bio sažaljivi i humani gospodar koji žali mužika zbog njegove gorke sudbine — to je bio čovek koji se srcem preobrazio u čoveka iz naroda, koji je usvojio njegovu suštinu i primio u sebe njegov lik. Tvrđenje da je Puškin istorijski i arhaično bio vezan za narod lišeno je svakog osnova i nema nikakvoga smisla. Iz njegovih istorijskih i arhaičnih motiva odzvanja takva ljubav i takva ocena naroda da to govori o nečem večnom u tom narodu — o nečem što nije vezano samo za sada ili za sutra, pa ni za nekakvo davnoprošlo vreme. Naš narod voli svoju prošlost, pre svega zbog toga što u njoj nalazi nešto nepromenljivo i večno, neku svetinju u koju veruje, da, u koju veruje i sada bez obzira na sve patnje i na sva stradanja koja je podneo. Od veličanstvene i divne figure letopisca u Borisu Godunovu pa do Pugačovljevih pristalica — sve je to narod u pravom smislu, sve je to shvatljivo narođu, u svemu tome narod opaža svoju suštinu. No, zar je samo to? Ruski duh prožima celokupno Puškinovo delo, ruski damar svuda kuca. U onim velikim, neponovljivim i neuporedivim pesmama Zapadnih Slovena koje su

ponikle iz suštine ruskog duha, izražava se veliki ruski duh, rusko gledanje na braću Slovene, tu dolazi do izražaja veliko srce, tu se izražavaju sva narodna shvatanja koja su i do danas sačuvana u njegovim pesmama, »bilinama«, legendama, predanjima, tu je izraženo sve ono što narod poštuje i voli — njegov ideal junaka, cara narodnih mučenika i zaštitnika, ideal hrabrosti, krotkosti, ljubavi i požrtvovanja. I one divne Puškinove šaljive stvarčice poput onog brbljanja dvojice pijanih mužika — ona legenda o Medvedu kome su ubili medvedicu — kazuju o ljubavi, o nežnosti sa kojom se Puškin odnosio prema narodu. Da je Puškin poživeo duže on bi nam ostavio takve primere umetničkog blaga, izvore za upoznavanje i razumevanje naroda koji bi uštedeli vreme našoj inteligenciji koja i danas gleda na naš narod s visine svoga ohologa evropejstva, koja se s visine odnosi prema narodnoj istini, snazi, prema narodnoj misiji. I, eto, to klanjanje pred narodnom istinom ja delimično zapažam (možda jedini među njegovim poštovaocima) i kod Njekrasova u njegovim najlepšim delima. Meni je milo, veoma mi je milo što je i on »paćenik zbog nesreče narodne« i što je tako mnogo i sa toliko strasti govorio o patnjama naroda, ali mi je posebno drago što se on u velikim i teškim trenucima, u trenucima nadahnuća u svom životu, bez obzira na suprotne uticaje, pa, čak, ponekad i uprkos sopstvenim uverenjima, poklonio i sam pred narodnom istinom čitavim svojim bićem i što je sve to posvedočio svojim najboljim delima. Eto, zbog toga sam ga ja stavio posle Puškina i Ljermontova sa onom delimice istom novom rečju koji su oni doneli (jer, Puškinova »reč« je za nas i sada nova reč). I ta reč nije samo nova, ona je još uvek neshvaćena i nedovoljno proučena — nju odbacuju kao nešto bezvredno i preživelo.

Pre nego što pređem na Njekrasova, ja ću reći koju reč o Ljermontovu kako bi bilo jasno zbog čega sam ga svrstao među one koji su poverovali u narodnu istinu. Ljermontov je zaista bio bajronist ali zahvaljujući svom ogromnom i originalnom pesničkom talentu, on je bio bajronista posebnoga kova — podrugljiv, kapriciozan, turoban, nepoverljiv čak i kada je u pitanju sopstveno nadahnuće i taj njegov, sopstveni bajronizam. Da nije bio zaokupljen do one mere bolesnom pojavom ruskog intelektualca koji muči sebe sopstvenim evropejstvom, on bi na kraju pronašao izlaz kao i Puškin u poklonjenju narodnoj istini — za tako nešto postoje neospomi dokazi. Ali, smrt je i

ovog puta bila brža. U svim svojim pesmama on je u suštini mračan ili kapriciozan, on nastoji da govori istinu, ali on često i svesno laže i muči se zbog te laži, međutim — čim se u svojim delima dotakne naroda on je svetao, jasan je. On voli ruskog vojnika, kozaka, on uvažava narod. On u jednom trenutku piše besmrtnu pesmu o tome kako mladi trgovac Kalašnjikov, ubivši zbog uvrede carevog gardistu Kiribejeviča i pojavivši se na poziv cara Ivana pred njegovim strašnim očima, smelo odgovara caru da je carskog slugu Kiribejeviča ubio »svojom voljom a ne slučajno«. Sećate li se gospodo, »roba Sibanova?«. Šibanov je bio rob kneza Kurbskog, ruskog emigranta iz XVI veka, koji je tom istom caru pisao svoja neprijateljska i skoro psovačka pisma iz tuđine gde je bezbedno boravio. Napisao je jednom jedno takvo pismo i pozvao je svoga roba Šibanova i naredio mu da lično ode u Moskvu i da pismo preda caru. Rob Šibanov je tako i učinio. On je na Kremaljskom trgu zaustavio cara koji je izlazio iz crkve okružen svojim doglavnicima i uručio mu je poslanicu svoga gospodara, kneza Kurbskog. Car je podigao skiptar sa oštrim vrhom, zabio je šiljak u nogu Šibanova, oslonio se tako na skiptar i počeo da čita poslanicu. Iako mu je noga bila probodena Šibanov se nije ni pomakao s mesta. Kada je car odgovarao knezu Kurbskom napisao mu je u svom odgovoru i sledeće: »Stidi se roba svojega Šibanova«. To je značilo da se i on sam postideo roba Šibanova. Taj lik ruskog »roba« porazio je, nema sumnje, i dušu Ljermontova. Njegov Kalašnji'kov bez carevog prekora, niti pod pretnjom, kazuje caru »celu celcatu istinu« da je njegovog ljubimca Kiribejeviča ubio »svojom voljom a ne slučajno« iako je svestan sigume smrti koja ga zbog toga očekuje. Ponavijam, da je Ljermontov duže poživeo imali bismo velikog pesnika koji je takođe prihvatio na rodnu istinu, imali bismo možda i istinskog »patnika zbog nesreća narodnih«. Ali ta slava je pripala Njekrasovu...

Pa ipak, ja ne izjednačujem Njekrasova i Puškina, ja ne merim ko je ispod a ko iznad, jer tu ne može biti nikakvog poređenja niti se pitanje može tako postavljati. Po širini i dubini svoje genijalnosti Puškin ostaje sunce koje se izdiže iznad naše inteligencije i svih njenih gledišta. On je veliki vesnik koji još uvek nije shvaćen. Njekrasov je u poređenju s njim samo jedna planeta koja se odvojila od tog sunčevog sistema. Ia:ko se, ponavljam, ne može reći ko je od

njih dvojice viši a ko je niži. Njekrasov ostaje besmrtni pesnik koji taj naziv u potpunosti zaslužuje, jer on se poklonio narodnoj istini ne zbog podražavanja, ne čak ni svesno, nego zbog toga što je tako moralo biti, tome ga vukla nekakva nezadrživa sila. To je utoliko značajnije kada se ima na umu da je Njekrasov čitavog svog života bio pod uticajem ljudi koji su takođe voleli narod, koji su možda čak i svesno i iskreno sažaljevali taj narod, ali koji, takođe, nikada nisu priznavali istinu toga naroda, koji su svoje evropsko obrazovanje uvek stavljali iznad narodnog duha. Takvi nisu mogli da proniknu u dušu naroda, oni nisu mogli da shvate šta ta duša hoće i njima se događalo da sa tom svojom ljubavlju prema narodu, žele tom istom narodu nešto što bi ga moglo uvaliti u još veće nevolje. To su bili oni koji u onom ruskom nacionalnom pokretu tokom poslednjih godina nisu umeli da zapaze visoki elan narodnoga duha, onaj uspon koji se, može biti, prvi put manifestovao u takvoj punoći i takvoj snazi, uspon koji svedoči o narodnom zdravom, snažnom, odlučnom i aktivnom sjedinjenju sa jedinstvenom velikom idejom u kojoj se oseća veliko buduće priznanje. Takvi ne samo što ne priznaju istinu velikog nacionalnog pokreta već smatraju da je sve to bezmalo mračnjaštvo, posiedica vekovne zaostalosti ruskog naroda. Njekrasov je, bez obzira na izvanredno snažan um, ipak ostao bez ozbiljnijeg obrazovanja — njegovo obrazovanje je u najmanju ruku bilo veoma skromno. Izvesnih uticaja on se nije mogao osloboditi čitavoga svoga života — nije ni imao snage da ih se oslobodi. Ali, on je bio čovek osobene duhovne snage i ta ga snaga nije nikada napuštala. Ta snaga je bila u njegovoj istinskoj i strasnoj i što je najvažnije, u neposrednoj ljubavi prema narodu. On je u dubini duše patio zbog narodnih nedaća, ali on nije u narodu video samo poniznog roba nalik na životinju, on je snagom svoga duha dostizao i nesvesno lepotu narodnog duha, osvajao je njegovu snagu i njegov um, usvajao je njegovu patničku smirenost — čak je do izvesne mere poverovao i u veliko pozvanje koje naš narod čeka u njegovoj budućnosti Svesno, Njekrasov je mogao u mnogo čemu da pogreši. On je ne tako davno u poemi koja je objavljena prvi put, gledajući narod oslobođen od kmetskog ropstva, s uzbuđenjem i prekorom uzvikivao:

... no, je li srećan narod naš?

Osećanje koje nosi u sebi veliko srce ukazalo mu je šta je to

narodna patnja, ali ako biste ga zapitali — »šta poželeti narodu i kako to učiniti?« — on bi vam, može biti, dao potpuno pogrešan, pa čak možda i odgovor koji bi bio poguban. Ne treba ga optuživati zbog toga: politička misao je kod nas još uvek slabo razvijena, a sam je Njekrasov — to moram da ponovim — čitavoga života bio pod nečijim uticajem. Međutim, svojim srcem i svojim snažnim pesničkim osećanjem on se u nekim svojim pesmama veoma približio suštini narodnoga duha. U tom smislu on je bio narodni pesnik. Svako ko je potekao iz naroda i ko ima bar nešto obrazovanja shvatiće mnogo onoga o čemu je Njekrasov pevao. Ali, potrebno je obrazovanje. Pitanje o tome da li će već sada Njekrasova neposredno shvatiti i doživeti čitav ruski narod je za sada nezamislivo. Šta će razumeti »običan narod« iz njegovih dela kao što su Vitez na čas, remek-dela Tišina ili Ruske iene? Čak i u njegovom velikom Vlasu, koji narodu može biti razumljiv (ali narod time neće biti oduševljen, jer ta poezija ne govori, ipak, o neposrednom životu), narod će lako primetiti dva-tri pogrešna poteza. šta će narod razumeti od njegove snažne i tako pri mamljive poeme koja je svima upućena, Na Volgi? To je pravi duh Bajronov, to je bajronovski ton. Ne, Njekrasov je još uvek pesnik ruske inteligencije, on sa ljubavlju i strasno govori o narodnim patnjama, no govori samo toj inteligenciji. Ja ne govorim o buđućnosti, u budućnosti će narod shvatiti značaj Njekrasova. Narod će shvatiti da je jednom živeo dobri rusici gospodin koji je lio gorke suze nad narodnim nevoljama, ali taj gospodin nije mogao ništa bolje da smisli osim da se, bežeći od svog bogatstva i grešnih iskušenja gospodskog života — vrati u mučnim trenucima njemu, tom istom narodu i da ljubavlju prema njemu očisti svoje izmučeno srce, jer — Njekrasovljeva ljubav prema narodu nije bila ništa drugo nego betanje od tuge za samim sobom...

Ali pre nego što budem objasnio šta ja podrazumevam pod »sopstvenom tugom« za samim sobom nama dragog preminulog pesnika, hoću da skrenem pažnju na jednu zanimljivu i karakterističnu okolnost koja se mogla zapaziti gotovo u svim našim listovima odmah nakon smrti Njekrasova — u svim napisima gde se govorilo o njemu.

III
PESNIK I GRAĐANIN. PRIHVAĆENI SUDOVI O NJEKRASOVU

KAO ČOVEKU

Sve novine su, tek što su počele da govore o Njekrasovu povodom njegove smrti i sahrane, o njegovom značaju, odmah dodavale i neka svoja razmišljanja o nekakvoj »praktičnosti« Njekrasova; sve novine bez izuzetka su počele da govore o nekim njegovim nedostacima, pa čak i porocima, o nečem u tom liku što je udvojeno. Neke novine su samo aludirale onako iz daleka na sve ovo pominjući to u po nekom pasusu, ali ipak je važno da je tih aluzija bilo, iz nekih razloga sve se to nije moglo izbeći. U drugim glasilima, koja su o Njekrasovu govorila i šire, bilo je i čudnijih stvari. I zaista: optužbe nisu podrobnije isticane i to se, reklo bi se, izbegavalo zbog dubokog i iskrenog poštovanja prema pokojniku, no ipak svi su nastojali... da ga opravdaju i tako je cela stvar stvar ispadala još nerazumljivijom. »Ta zbog čega ga pravdate? — i nehotice se nametalo takvo pitanje — ako znate da nema šta da se s'kriva i mi bismo hteli da znamo da li su njemu potrebna ta naša pravdanja?«. Takvo se pitanje strogo nametalo. No, niko nije istupao sa jasnim formu'lacijama, svi su hitali sa pravdanjem i ogradama kao da su hteli nekog u nečem da preduhitre — i što je opet najvažnije, kao da se sve to i nije htelo, kao da se sve to nije moglo izbeći. Uopšte, slučaj je veoma zanimljiv, no, ako se malo bolje udubite u taj slučaj, i ako kako valja o njemu porazmislite, videčete da je to nešto sasvim normalno, jer — ako se govori već o Njekrasovu kao pesniku mora se govoriti i o njemu kao ličnosti, a u slučaju Njekrasova pesnik i građanin se ne mogu odvajati, to je povezano i jedno se bez drugog ne može ni objasniti — kad počnete da govorite o njemu kao o pesniku morate da pređete i na njega kao građanina i sasvim je jasno da se nešto slično i ne može izbeći.

No, šta možemo da kažemo, šta je to što mi vidimo? Pominje se reč »praktičnost«, to će reći veština u vođenju svojih poslova, ali samo to ništa drugo, a zatim se opet hita sa pravdanjima: »ta on je patio, njega je od detinjstva pritiskala sredina«, on je patio mnogo još u mladim danima u Petrogradu, on je bio beskućnik, ostavljen od svih i podneo je mnogo nevolja, pa, prema tome — morao je da postane čovek vičan »praktičnim« poslovima (To će reći, kao da i nije moglo da bude drugačije — morao je da postane takav). Drugi idu i dalje, pa, čak, tvrde da bez tog »praktičnog« smisla Njekrasov ne bti mogao,

ako hoćete, da učini onoliko korisnih stvari za narod kao što je izdržavanje časopisa i slično. Šta ćete, u ime dobrih ciljeva opravdana su, prema tome

— i loša sredstva! I to sve povodom Njekrasova čoveka koji je uzbuđivao srca, koji je izazivao ushićenje i divljenje prema svemu što je dobro i lepo svojim stihovima! Naravno, sve ovo govore u odbranu Njekrasova, ali meni se čini da njemu nikakva odbrana nije potrebna. Odbrane ovakve vrste uvek sadrže u sebi i nešto ponižavajuće, nešto što pomračuje lik do krajnjih granica. Doista, ako ja već počnem da pravdam »dvoličnost i praktičnost« određene ličnosti, ja već na taj način priznajem da je toga bilo i da je sve to u određenim okolnostima bilo skoro i neminovno. A ako je tako onda imamo pred sobom čoveka koji već udara čelom u vrata hrama, koji se kaje i zapomaže: »ja sam posrnuo — ja sam posrnuo«. On će iste noći napisati stihove besmrtne lepote, ali čim prođe noć, čim se osuše suze na licu, on će se opet prihvatiti »praktičnih stvari« jer, eto

— pored ostalog, sve je to neminovno. I šta onda znači onaj plač, onaj krik koji je izražen u njegovim stihovima? Umetnost radi umetnosti — i ništa više, umetnost radi umetnosti u onom najgorem smislu, jer te svoje stihove sam pesnik hvali, sam se i divi tim svojim stihovima, on je njima potpuno zadovoljan, štampa ih i na njih računa: takvi će stihovi — kao da veli pesnik — učiniti da izdanje zablista, oni će uzbuditi srca mladog sveta. Da, ako mi sve budemo pravdali na ovakav način ne objasnivši po bliže celu stvar, rizikujemo da načinimo i mnogo veću grešku, pobuđujemo mnoge nedoumice i na primer — na pitanje »koga sahranjujete?«

— mi, koji pratimo kovčeg pesnikov, bićemo prinuđeni da odgovorimo — »mi sahranjujemo najvećeg predstavnika umetnosti radi umetnosti kakvog do sada nije bilo«. Međutim, da li je tako? Ne, zaista nije tako, mi smo sahranili velikog stradalnika koji je plakao nad narodnim nevoljama, čoveka koji je tugovao i nad sobom samim, čoveka koji je večno bio nemiran i koji nije prihvatao — koji je šta više do samobičevanja — odbacivao svako lažno primirje.

Celu stvar treba razjasniti iskreno i nepristrasno i to što bude razjašnjeno treba prihvatiti tako kako dodsta jeste, bez obzira na ličnost i na sve druge razloge. Treba objasniti suštinu stvari kako bi lik pokojnika bio potpuno jasan, to zahtevaju iskrena srca — ne treba da

ostane ni malo sumnje koja bi bacala senku na njegovu uspomenu, senku koja može da pomrači i najuzvišeniji lik.

Ja lično nisam mnogo poznavao »praktičnu stranu« života našeg pokojnika i zbog toga se neću upuštati u priče, jer na taj način bih bio u situaciji da prihvatim i ono što lično smatram da je spletka. Ja čvrsto verujem (a i ranije sam bio u to uveren) da je sve ono što se o pokojniku priča, to jest barem polovina ako ne i tri četvrtine

— čista laž. Laž, glupost i spletka. Čovek takvog karaktera kakav je bio Njekrasov — morao je imati neprijatelja. Prema tome, ono što je zaista i bilo i čega je moralo biti po svoj prilici je preuveličavano. Ako se složimo sa ovim videćemo da ipak nešto ostaje od svega toga. A šta je to? Ostaje nešto mračno, mučno nesumnjivo, jer — šta znače oni krici, onaj plač, one suze njegove, ona njegova priznanja da je »posrnuo«, one strasne ispovesti pred senima pokojne majke? Da li je to bičevanje sebe samog, kažnjavanje sebe samog? Ja se neću upuštati u priče, alimislim da je suština one mračne i mučne polovine u životu našeg pesni'ka bila iskazana i naslućena još davno, na poćetku njegovog života u jednoj od njegovib prvih pesama koja je izgleda nastala veoma davno još u vreme pre poznanstva sa Bjelinskim (kasnije je ta pesma dorađena i dobila je onu formu koja nam je poznata iz štampane zbirke, onako kako je to sada objavljeno). Evo tih stihova:

Večernje vatre već su se palile,
Zavijao je vetar, kiša je sipila,
Dolazio sam iz rodne Poltave,
Pešice sam prestonici hitao.
U ruci mi bejaše samo palica,
I prazan zavezljaj na njoj
Na plećima ovčija bundica,
U džepu petnaest groša tek.
Gde su mi novac, zanat, moj dom
Malen, smešan jadan sam sebi sam,
Da, prođe mi već četrdest leta —
A u dzepu mi je već milion.

Milion — to je demon Njekrasova! Sme li se reći da je on tako

voleo zlato, raskoš, uživanja i da se toga radi odavno »praktičnim« stvarima? Ne, to je bio demon sasvim druge vrste, to je bio najmračniji đavo koji kuša. To je bio demon oholosti, žeđi za ličnom sigurnošću, demon koji čoveka poziva da se zidom ogradi od ljudi i da tako odvojen mirno gleda na njihovu zlobu jednako kao i na njihove pret nje. Ja mislim da je taj demon bio obuzeo detinje srce, još davno, kada mu je bilo petnaest godina i kada se našao na petrogradskoj kaldrmi napustivši oca i svoj dom. Ta stidljiva i ponosna duša bila je ranjena, ona nije htela da traži zaštitnika, ona nije pristajala na sporazum sa tom tuđom gomilom. Veoma rano se uselila neverica prema ljudima u to mlado srce i ne samo to — skepticizam je rano obuzeo pesnika (a to je nešto pogrešno). Neka oni i nisu zli, neka oni i nisu tako strašni kao što se o njima priča (tako je verovatno pomišljao on), pa ipak, svi su oni ništavno đubre i oni će ga uništiti samo ako to bude odgovaralo njihovim interesima. Možda je još tada Njekrasov počeo da sanjari o tome, možda su mu još tada na ulici pali na pamet stihovi: »A u džepu mi je već milion«.

To je bila mračna, sumorna žudnja da se odvoji od svih, da ne zavisi više ni od koga. Ja mislim da ne grešim, jer se sećam nečeg iz prvih dana mojega poznanstva s njim. Barem, meni se tako činilo to i kasnije u toku čitavog života. Taj demon je ipak bio demon gadosti. Zar je takvu ličnu sigurnost priželjkivala duša pesnika Njekrasova, duša koja se odazivala na sve što je sveto, koja je verovala u tu svetinju! Zar se tako obezbeđuje i ograđuje od ljudi tako nadarena duša? Takvi ljudi polaze na put bosonogi i praznih ruku, ali njihova su srca čista. Njihova sigurnost nije u zlatu. Zlato — to je grubost, nasilje, despotizam! Zlato donosi sigurnost samo onoj bednoj gomili koju je Njekrasov prezirao. Zar su ti prizori nasilja i kasnije i ona žeđ za uživanjem i razvratom mogli da nađu mesta u srcu čoveka koji se obraćao svome bližnjem rečima: »ostavi sve, uzmi svoj putnički štap i pođi za mnom«, i

Povedi me u zemlju onih koji stradaju
Za veliko delo ljubavi.

No, demon je bio moćan, čovek je ostao tu gde je i nikuda nije pošao.

I to je on platio svojom patnjom, patnjom koja je trajala čitavog života. Doista, nama su poznati samo stihovi ali znamo li mi nešto o

toj unutrašnjoj borbi koju je on vodio protiv tog demona, mučnoj borbi koja je trajala čitavoga života? Ja ne govorim o dobrim delima Njekrasova, on o tome nije ništa pisao, ali toga je, nema sumnje, bilo, i evo, ljudi već počinju da iznose svedočanstva o humanosti i nežnosti te duše koja je bila sklona »praktičnim stvarima«. G-din Suvorin je već nešto objavio, ja verujem da će se naći još mnogo valjanih svedočanstava — drugačije ne bi moglo biti. »O, reći će mi — i vi ga opravdavate i to činite na još čudniji način«. Ne, ja ne opravdavam, ja samo tumačim stvari i postigao sam to da imam prava da postavim pitanje — poslednje pitanje koje bi trebalo sve da razjasni.

IV
SVEDOK U KORIST NJEKRASOVA

Još se Hamlet divio suzama onog glumca koji je izgovarao svoju repliku i plakao za nekakvom Hekubom: »Šta je njemu Hekuba?« — pitao je Hamlet. Postavlja se otvoreno ovakvo pitanje: da li je i Njekrasov bio takav glumac, to jest čovek sposoban da iskreno plače nad sobom i nad onom duhovnom svetinjom koje se sam odrekao, i da zatim izlije svoju tugu (pravu tugu!) u stihovima neprolazne lepote i da se uistinu uteši... lepotom tih stihova. Da, samo tom lepotom stihova. Može to i ovako da se shvati: može se i lepota ovih stihova posmatrati kao »praktična« stvar 'koja donosi koristi novca, slave, može se cela stvar koristiti i u tom smislu! Ili ćemo dopustiti mogućnost da pesnika tuga nije ostavljala ni posle stihova, da sve to nije bilo dovoljno, da su lepota i snaga koje su izražene u njima pritiskale i mučile samog pesnika, pa je on ponovo posrtao, ne nalazeći snage da pobedi svog večnog demona kao ni sve one strasti koje su ga bile zahvatile i koje su njime vladale čitavoga života! Da li se on mirio sa svojim padom, zar nisu bili snažniji svi oni jecaji i svi oni krici u momentima tajnog i svetog pokajanja, nije li sve to bivalo samo snažnije u njegovom srcu, zar nije opažao koliko ga je koštao taj demon i kakvu je cenu platio za sva ona uživanja koja mu je on ponudio? Jednom reči, ako je on i mogao da se pomiri sa svojim demonom, ako je čak i pravdao u razgovoru sa ljudima tu svoju »praktičnost« — da li je to izmirenje bilo trajno ili je sve to napuštalo njegovo srce odmah ostavljajući za sobom još veći bol, još veći stid i

grižu savesti? Kada bismo mogli da rešimo ovo pitanje — šta bi onda ostalo iza njega? Trebalo bi onda da ga osudimo što nije, budući da nije imao snage da pobedi svoje strasti, izvršio samoubistvo poput onog starog pečerskog mučenika koji je ne mogavši da savlada strasti koje su ga mučile, zakopao sebe do pojasa u zemlji. On nije odagnao svoga demona, ali ipak ga je savladao. I zato bismo se i mi, kao i svaki drugi čovek, našli u ponižavajućem i komičnom položaju ako bismo pristali da prihvatimo ulogu sudije i da donesemo takvu presudu. Utoliko pre, jer reč je upravo o pesniku koji je pisao o sebi:

Ti i ne moraš da budešpesnik,
Ali, dužan si biti građanin...

i time je priznao sud ljudi kao »građana«. Sramota je da mi kao pojedinci sudimo pesniku. Kakvi smo na kraju svi mi? Mi ne govorimo o sebi naglas i krijemo svoje gadosti sa kojima smo se u potpunosti pomirili. Pesnik je plakao i zbog takvih svojih postupaka Zbog ikojih mi — da smo ih počinili — ne bismo ni okom trepnuli. Mi o njegovom posrnuću i o tom njegovom demonu znamo iz njegovih pesama. Da nije bilo tih stihova koje je on u trenucima pokajničke iskrenosti smelo napisao, sve ono što se pričalo o njemu i onoj njegovoj »praktičnosti« nestalo bi samo od sebe, nestalo bi iz sećanja i pretvorilo bi se u zlonamernu intrigu posle čega nikakvo opravdanje ne bi ni bilo potrebno. Uzgred rečeno, praktičnom čoveku koji ume da vodi svoje poslove ne ide u račun da javno kazuje pokajnički o svojim vapajima i svojim jecajima. Prema tome, on nije bio nikako onako praktičan čovek kao što neki to tvrde. Pa ipak, on prihvata sud građana jer taj je sud on priznao. Prema tome, ako bismo pitanje koje smo napred istakli, to jest da li je pesnik bio zadovoljan stihovima u kojima doiaze do izražaja njegove suze, da li je postigao onaj mir koji bi mu sa svoje strane dopustio da se laka srca upušta u »praktične stvari«, ili je izmirenje bivalo samo privremeno i on ga je odmah odbacivao mučeći se i dalje i osećajući još više stid i to tako celog života — ako bi se, ponovo kažem, to pitanje rešilo tako da potvrdi drugu pretpostavku, onda bismo se i mi mogli odmah izmiriti sa Njekrasovom kao »građaninom«, jer njegove su patnje u potpunosti očistile sva naša sećanja o njemu. Razume se, ovde se odmah nameće i pitanje: ako niste bili u stanju da rešite jedno ovakvo pitanje (ko je taj ko bi ga

mogao rešiti?) onda niste imali pravo ni da ga postavljate. Stvar je u tome što se to pitanje može rešiti. Postoji svedok koji to može potvrditi. Taj svedok je narod.

To jest, njegova ljubav prema narodu! Ali šta će, pre svega, tako »praktičnom« čoveku nekakva posebna ljubav prema narodu. Neka svako radi svoje — neka se jedni bave praktičnim stvarima, a drugi neka pate zbog naroda. Neka, recimo, to bude i stvar trenutka — malo si se poigrao i odustao si. A Njekrasov nije odustajao čitavog svog života. Neko će kazati da je narod za njega isto što i ona »Hekuba« — neko nad kojim se u stihovima plače i sa kojim se zarađuju novci. Ne tvrdim da je teško glumiti iskrenost takve vrste — ima toga i u stihovima Njekrasova (o tome se može mnogo raspravljati) samo ću reći da je meni sasvim jasno zbog čega je Njekrasov tako voleo narod, šta ga je vuklo narodu u najtežim momentima njegovoga života, zbog čega je hrlio u naručje tom narodu i šta je kod njega nalazio. To je bilo zbog toga — kao što sam rekao — što je za njega ljubav prema narodu bila spas od žalosti za samim sobom. Ako budete prihvatili ovakav odgovor biće vam jasan čitav Njekrasov i kao pesnik i kao građanin. On je služio svome narodu svojim srcem i svojim talentom i time se čistio i sam pred sobom. Njemu je narod bio neka intimna potreba i to nije bilo samo radi stihova. U toj ljubavi prema narodu on je otkrivao i smisao svoga života. On je u ljubavi prema narodu uzdizao i svoj duh. Najvažnije je da predmet njegove ljubavi nisu bili ljudi koji su ga okružavali kao što to nije bilo ni sve ono što su ti ljudi voleli i čemu su se klanjali. On je bežao od takvih ljudi i odlazio je uvređenima običnim ljudima koji pate i koji su poniženi i to je činio u svim onim trenucima kada se takvom životu malodušno predavao — odlazio je i udarao čelom u prag seoske crkvice u potrazi za isceljenjem. On se ne bi opredelio za takav način spasenja da nije verovao u njega. U toj ljubavi prema narodu on je nalazio nešto što je stalno, nešto što je pouzdano i što može da reši ono što ga je pritiskalo. Ako je tako onda je jasno da je našao ono što je najsvetije, najneospornije, najistinitije pred čim čovek može da se pokloni. On nije nalazio svoje spasenje samo u tim svojim stihovima o narodu. To, naravno, znači da se i on poklonio narodnoj istini. Ako u svom životu on nije našao ništa osim naroda što bi bilo dostojnije njegove ljubavi, znači priznao je narodnu istinu i istinu naroda — priznao je da tu istinu

jedino narod čuva. Ako tako nešto nije priznavao svesno, on je tako postupao srcem koje ga tome vuklo nezadrživo. U tom poročnom mužiku, zbog čijeg je poniženog lika toliko patio, on je otkrivao nešto istinsko i sveto što je duboko poštovao i na šta se odazivao iz dubine svoga srca. U tom smislu sam ga i ja, govoreći o njegovom literamom značaju, stavio među one pesnike koji su prihvatili narodnu istinu. On je večno tražio tu istinu i težio je njoj i to nam svedoči da je njega neka neodoljiva unutrašnja potreba vukla narodu, to je potreba koja stoji iznad svih drugih potreba i ona govori o onoj njegovoj patnji koja nije nikada prestala, koju nisu utolile nikakve sablazni niti kakva iskušenja — to je patnja koja se ne može objasniti nekakvim paradoksima ili ukazivanjem na njegovu praktičnost. Ako je tako onda je jasno da je on patio celog svog života... I kako bismo mu mi, nakon svega ovoga, mogli suditi? Možda i možemo biti sudije, ali ne možemo biti tužioci.

Njekrasov je ruska istorijska pojava, jedan od blistavih primera onih protivurečnosti i onog dvojstva u moralu i u uverenjima koji karakterišu ruskog čoveka u ovom našem žalosnom, prelaznom dobu. No, taj čovek je ostao u našem srcu. Ljubav ovog pesnika je bila iskrena, čista i prostodušna! Njegovo stremljenje narodu uzdiže ga kao pesnika i stavlja ga na najviše mesto. Kada je reč o njemu kao čoveku i građaninu i tu ga njegova ljubav prema narodu i saosećanje sa narodom u mnogo čemu iskupljuju — ako je njemu zaista potrebno neko iskupljenje...

V
ČITAOCIMA

Decembarski i poslednji broj Dnevnika toliko je mnogo zakasnio i tu su po sredi dva razloga: prvo, moja bolest koja je potrajala čitavog meseca decembra i drugo, prelazak u drugu štampariju jer je ona prva prestala sa radom. U novim uslovima stvari su se neizbežno otegle. U svakom slučaju, ja uzimam krivicu na sebe i molim čitaoce da me razumeju.

Na mnogobrojna pitanja mojih pretplatnika i čitalaca da li bi bilo moguće da brojeve Dnevnika u toku 1878-me godine izdajem povremeno, nevezujući sebe za mesečni rok, hitam da kažem da je tako iz mnogih razloga nemoguće. Možda ću se odlučiti da štampam

još jedan broj i da izmenjam koju reč sa mojim čitaocima. Svoj Dnevnik sam izdavao koliko radi čitalaca toliko i radi sebe samog, vođen potrebom da kažem svoju reč u ovom našem zanimljivom i karakterističnom dobu. Ako budem objavio makar jedan poseban broj o tome ću čitaoce obavestiti preko novina. Ne verujem da ću pisati u drugim publi'kacijama. U tim drugim publikacijama mogao bih da objavim samo roman ili pripovetku. U ovoj godini, dok se budem odmarao od periodičnih izdanja, radiću na jednom umetničkom delu za koje mi se pojavila ideja u toku dvogodišnjeg izdavanja Dnevnika — ideja je nastala neprimetno, spontano. No, ja se nadam da su Dnevnik nastaviti kroz godinu dana. Od sveg srca se zahvaljujem svima onima koji su me nesebično podržavali. Onima koji su mi pisali da pre'kidam izdavanje Dnevnika baš u najburnije vreme, mogu da kažem da će možda kroz godinu dana nastupiti još burnije vreme, biće još karakterističnih pojava i tada ćemo zajedno poslužiti zajedničkom dobru.

Ja kažem — zajedno, jer veliki broj svojih dopisnika smatram svojim saradnicima. Njihova obaveštenja su mi bila od velike koristi, koristio sam njihova zapažanja, savete, a posebno mi koristila ona njihova iskrenost sa kojom su mi se obraćali. Veoma žalim što mnogima među njima nisam mogao da odgovorim — nije bilo vremena i zdravlje me nije najbolje služilo. Ponovo molim sve one kojima do sada nisam odgovorio da me razumeju i da prihvate to blagonaklono. Posebno sam kriv pred onima koji su mi se obraćali tokom poslednjih tri meseca. Onoj osobi koja mi je pisala o »tuzi nesrećnih dečaka i o tome da ona ne zna šta da im kaže« (ta osoba će verovatno prepoznati sebe po ovim izrazima) — mogu da kažem da sam bio najozbiljnije zainteresovan onim što mi piše. Da je bilo moguće ja bih odgovor na njeno pismo objavio u Dnevniku, ali napustio sam tu misao, jer je bilo nemoguće da se čitavo to pismo preštampa. Međutim, to pismo jasno govori o strasnom i plemenitom raspoloženju kod većeg dela naše omladine, ono govori o njenoj iskrenoj želji da posiuži opštem dobru svih nas. Toj osobi koja mi se obratila mogu da kažem jedino ovo: da, upravo ruska žena će nas sve spasiti, čitavo naše društvo, ona će nas spasiti energijom koja se u njoj razbudila, onom svojom piemenitom željom da dela koja ide do spremnosti na žrtvu, na podvig. Ona će postideti one snage koje su

učmale, pokrenuće ih, a one koji su skrenuli s puta i izgubili smer ona će vratiti na istinski put. No, dosta o tome; ovoj poštovanoj mojoj saradnici odgovaram ovde u Dnevniku za svaki slučaj, jer sam uveren da mi njena adresa — koju mi je ranije javila — više ne može poslužiti.

Nisam odgovorio mnogima na njihova pitanja zbog toga što je na tako važna i aktuelna pitanja nemoguće odgovoriti u pismu. Bilo bi potrebno pisati članke, čitave knjige — a ne pisma. Pismo ne može biti bez nedoumica i bez stvari koje su nedorečene. Ima tema koje je apsolutno nemoguće raspravljati u prepisci.

Onoj osobi koja me molila da objavim u Dnevniku da sam primio njeno pismo o njenom bratu koji je pao u ovom sadašnjem ratu, hitam da javim da su me iskreno dimuli i potresli i njena tuga za izgubljenim prijateljem i bratom i njeno ushićeno uverenje da je njen brat pao služeći uzvišenoj stvari. Hitam sa zadovolistvom da javim toj osobi da sam se ja ovde susreo sa jednim mladim čovekom koji je lično poznavao pokojnika i koji mi je potvrdio sve ono o čemu je ona pisala.

Saradniku, koji mi je napisao dugačko pismo (na pet stranica) o Crvenom krstu, stežem ruku i iskreno mu se zahvaljujem moleći ga da i u buduće ne prekida sa dopisima. Obavezno ću mu poslati ono za šta me je molio.

Nekim dopisnicima koji su mi pisali i postavljali pitanja po tačkama obavezno ću odgovoriti i to svakom posebno, isto kao i onom koji me je pitao — »ko je to strjucki?«. (Nadam se da će dopisnici prepoznati sebe po ovim izrazima). Dopisnike iz Minska i Vitebska posebno molim da mi oproste što sam zakasnio sa odgovorima. Čim budem predahnuo, prihvatiću se odgovora i po mogućnosti ću svima odgovoriti. Neka se ne Ijute i neka pričekaju.

Moja adresa ostaje ista, samo molim da se stavlja uliea i broj kuće, nije dovoljno samo napisati — redakciji

Dnevnika pisca.

Još jednom se svima zahvaljujem. Nadajmo se bliskom i srećnom viđenju. Ovo je veliko vreme — ali teško i sudbonosno. U ovom trenutku ima mnogo stvari koje vise o koncu, imaćemo mnogo toga da kažemo kroz godinu dana!

VI
POSLEDNJA STRANICA

(Iz časopisa Građanin za godinu 1878-mu)

U toku tromesečnog prekida dobili smo u svoje vreme tokom jula meseca, ovaj feljton koji sledi i koji je potpisan

— »Prijatelj Kozme Prutkova« — čiji pravi smisao, to priznajemo, nama nije u potpunosti jasan; osim toga, mi ne verujemo nimalo da je ovakav događaj moguć, tim pre što na Jelaginskom ostrvu, prema kazivanju poznavalaca, nikakvog ribnjaka i nema. U svakom slučaju nama nije sasvim jasno šta ovaj san znači, međutim, ipak sve to objavljujemo

— Redakcija.

Napomena: Reč je o tekstu pod naslovom Triton koji se nalazi među člancima iz Građanina štampanim u drugoj knjizi ovoga izdanja prema uobičajenom načinu objavljivanja — primedba prevodioca.

1880.

AVGUST

GLAVA PRVA

I
OBJAŠNJENJE POVODOM GOVORA O PUŠKINU KOJI SLEDI

Moj govor o Puškinu i njegovom značaju, koji sledi odmah za ovim, i čini glavni deo ovoga broja Dnevnika pisca. (To je jedini broj za godinu 1880-tu. Ja se nadam da ću nastaviti Dnevnik pisca u narednoj godini 1881-oj, ako mi zdravlje bude dozvolilo). Ja sam ga održao osmoga juna ove godine na svečanom skupu Društva ljubitelja ruske književnosti pred mnogobrojnom pulblikom i taj govor je ostavio dubok utisak. Ivan Sergejevič Aksakov koji je tada rekao o sebi kako ga svi smatraju za vođu slovenofila, izjavio je ex catheđra da je taj moj govor »pravi događaj«. To pominjem ne zato da bih se hvalio nego zbog toga što mi je stalo da istaknem sledeće: ako je moj govor zaista bio pravi događaj, on je to mogao biti samo s jedne tačke gledišta i ja ću to ovde objasniti — toga radi ja i pišem ovaj predgovor. U svom govoru ja sam hteo da istaknem, uglavnom, četiri tačke u kojima se ogleda Puškinov značaj za Rusiju.

1. Puškin je bio prvi koji je svojim dubokim i pronicljivim genijalnim umom i svojim čisto ruskim srcem uočio i zabeležio bolesnu pojavu naše inteligencije koja je istorijski gledano bez temelja, ali koja se ipak izdiže iznad naroda. On je opisao i jasno istakao pred našim očima taj naš negativni tip: tip našeg nespokojnog čoveka koji ni sa čim ne može da se pomiri, koji ne veruje u svoju rođenu grudu i u njenu snagu, koji i Rusiju i sebe samog (to jest, svoje društvo, svoj intelektualni sloj, koji se uzdigao iznad te rodne grude), na kraju krajeva, odriče, ne želi nikakvu saradnju sa drugima i zbog toga iskreno pati. Aleko i Onjegin su stvorili mnogo sličnih tipova u našoj beletristici. Za njima su se pojavili takvi tipovi kao što su Pečorin, Čičikov, Ruđin, Lavrecki, Bolkonski i mnogi drugi koji su samo potvrdili da je ona stara Puškinova misao bila tačna. Neka je čast i slava njegovom ogromnom umu i njegovom geniju koji su ukazali na

najbolniju ranu našega društva koja je nastala nakon Petrove reforme. Njemu možemo da zahvalimo zbog te pronicljive dijagnoze ikoja nam je ukazala na našu bolest, on nam je prvi pokazao u čemu je i naša uteha: on nam je ulio nadu da ta bolest nije smrtonosna, da rusko društvo može da se izleči, može da se obnovi i da vaskrsne ako se bude držalo duha narodnog, on nam je:

2-go, prvi (da, prvi, niko to pre njega nije učinio) ponudio umetničke tipove ruske lepote koja je neposredno proizašla iz ruskog duha, iz narodnog duha, s našega tla gde je Puškin sve to i otkrio. O tome govore likovi kao što su Tatjana — čisto ruski tip žene koja je umela da se sačuva od svih laži koje su donete iz tuđine, zatim istorijski likovi poput monaha i njemu sličnih iz »Borisa Godunova«, tipovi uzeti neposredno iz života kakvih ima u »Kapetanovoj kćeri« — kao i mnogi drugi likovi koje srećemo u Puškinovim pesmama, pripovetkama, zapisima, pa čak i u »Istoriji Pugačovljeve bune«. Ono što je glavno i što treba istaći to je da su svi ti pozitivni tipovi ruskog čoveka i njegove duše uzeti isključivo iz narodnog duha. Ovde treba reći istinu do kraja — tu lepotu Puškin nije otkrio u našoj današnjoj civilizaciji ni'ti u našem takozvanom »evropskom« obrazovanju (koje mi, uzgred budi rečeno, nikada nismo ni imali), on je nije otkrio u onom nakaznom i formalnom usvajanju evropskih ideja i navika — on je sve to otkrio jedino u narodnom duhu i jedino u njemu, tako je on, to ponavljam, ukazao na bolest i ulio nam ujedno i veliku nadu: »Verujte u narodni duh, očekujte spas jedino od njega i bićete spaseni«. Onaj ko dublje prouči Puškina oibavezno će doći do ovakvog zaključka.

Treća tačka, koju bih želeo da istaknem govoreči o značaju Puškina, to je ona karakteristična crta njegovog umetničkog genija koja je samo njemu i ni jednom drugom svojstvena — to je ona njegova sposobnost da se unese, da se potpuno pretvori u genija drugih nacija, da se preobrazi gotovo do savršenstva. Ja sam u svom govoru rekao da je Evropa imala veoma velike umetnike, genije svetske veličine: Šekspira, Servantesa, Šilera, ali ni kod jednog od njih ne zapažamo takvu sposobnost kakvom je vladao Puškin. Nije u pitanju samo nekakvo unošenje, to je savršeno preobražavanje koje zapanjuje. Razume se, ja u svom govoru nisam mogao da ne istaknem tu karakterističnu crtu njegovoga genija, to što među svetskim veličinama srećemo jedino kod njega — to je isključivo

njegova odlika. Ja to nisam kazao s namerom da umanjim veličinu evropskih genija kakvi su Šekspir i Šiler — samo budala može da izvede tako glup zaključak na osnovu mojih reči. Ja nimalo ne sumnjam u univerzalnost i opštu razumljivost, u beskrajnu dubinu takvih svetskih tipova među ljudima arijevskog plemena, kakve je za sva vremena obesmrtio Šekspir. Da je Šekspir stvorio od svog Otela pravog venecijanskog Mavra a ne Engleza, on bi mu samo dao lokalni, karakteristično nacionalni oreol a svetski značaj toga tipa i dalje bi ostao isti, jer on bi i u Italijanu potpuno izrazio ono što je tako snažno želeo da izrazi. Ponavljam, ja nisam ustao protiv svetskog značaja Šekspira ili Šilera kada sam isticao Puškinovu genijalnu sposobnost da se preobrazi u genija drugih nacija, ja sam samo hteo da naglasim tu sposobnost i njeno savršenstvo, da podvučem veliku proročansku opomenu nama Rusima, jer je:

Četvrto, ta sposobnost jedna čisto ruska i nacionalna naša sposobnost i nju Puškin deli sa celim našim narodom i kao veliki umetnik on je u punoj meri izražava u svojoj umetničkoj delatnosti. Čitav naš narod skriva u duši tu sklonost da se unese u nešto što nije njegovo, on ume da se odazove na sve što ima svetski značaj, on teži opštem izmirenju i to je u mnogo navrata manifestovao u toku dvesta godina posle Petrovih reformi. Kada sam ja govorio o toj sposobnosti kod našeg naroda nisam mogao da u isto vreme ne istaknem preko te činjenice i onu veliku nadu koju mi imamo u budućnosti, veliku i blistavu našu nadu koja sija pred nama. Prema tome, ja sam istakao da je naša težnja prema Evropi, sa svim njenim oduševljenjima i krajnostima bila ne samo razumna i opravdana, nego je ona bila i u svojoj suštini narodna težnja — sve je to bilo u saglasnosti sa težnjama narodnog duha i zato je, na kraju krajeva, sve to i imalo svoj uzvišeni cilj. U svom kratkom, odveć kratkom govoru ja, naravno, nisam mogao u potpunosti da razvijem svoju misao, ali ono što sam kazao ja sam kazao jasno. I ne treba negodovati zbog mojih reči — »da će možda naša uboga zemlja, na kraju krajeva, reći novu reč čitavom svetu«. Isto tako, smešno je tvrditi da pre nego što budemo rekli novu reč čitavom svetu mi i sami treba »da se razvijemo u ekonomskom, naučnom i građanskom pogledu«, samo tada navodno mi možemo sanjati o »novim rečima« koje ćemo reći (tobože) kao jedan savršen organizam kakvi su drugi evropski nacionalni

organizmi. U svom govoru ja sam posebno podvukao da mi ne pada na pamet da upoređujem ruski narod sa zapadnim narodima u oblasti ekonomske ili naučne slave. Ja sam jednostavno kazao da su ruska duša i genij ruskog naroda sposobniji od genija bilo koga drugog naroda kada treba prihvatiti ideju opštečovečanskog jedinstva, kada treba shvatati i prihvatati ono što je različito i brisati sve protivurečnosti. To nije ekonomska osobina (niti koja druga) to je moralna osobina — i ko je taj ko bi mogao da ospori da ruski narod ima takvu osobinu? Sme li ko reći da je ruski narod samo inertna masa čija je uloga u tome da ekonomski pomaže uspehu i razvoju ruske evropeizirane inteligencije koja se izdigla iznad našeg naroda — ko bi smeo da tvrdi da je ruski narod jedna mrtva masa od koje se nema šta očekivati i za koju ne treba vezivati nikakve nade? Avaj, mnogi među nama i to tvrde, ali, eto, ja sam se usudio da kažem suprotno.

Rekao sam, i ponavljam i ovde, da ja naravno nisam mogao tu »svoju fantaziju« svestrano i potanko dokazati ali, isto tako, ja nisam mogao da ne skrenem pažnju na sve to. Tvrditi da naša uboga i zaostala zemlja neće biti sposobna za tako uzvišene težnje sve dok u ekonomskom i građanskom pogledu ne bude slična Zapadu — to je jednostavno ludost! Osnovna moralna bogatstva duha, barem, u svojoj suštini ne zavise od ekonomske moći. Naša uboga i zaostala zemlja — sem onog višeg sloja — stoji sva kao jedna celina. Osamdeset miliona njenih stanovnika čine takvo duhovno jedinstvo kakvog nigde u Evropi nema, pa se, prema tome, ne bi moglo reći da je naša zemlja neuređena, a ako se strožije posmatraju stvari ne bi se moglo reći ni da je naša zemlja uboga. Naprotiv, u toj Evropi gde je skupljeno toliko bogatstva — čitava građanska osnova evropskih nacija je potkopana, ona se može sutra srušiti da od nje ne ostane ni traga za večita vremena, sutra na mesto svega toga može da dođe nešto novo i do sada neviđeno što nimalo neće ličiti na ovo sadašnje. Sve to bogatstvo što ga je Evropa nagomilala neće je spasti od propasti, jer »u tren oka će nestati svega toga bogatstva«. I, eto, na taj potkopani i zaraženi građanski poredak se pokazuje prstom kao na ideal kome treba da stremi naš narod, kao na ideal koji naš narod treba da dostigne, pa tek onda da stekne pravo da promuca svoju reč Evropi. A mi tvrdimo, naprotiv, da se duh ljubavi i sveopšteg

ujedinjenja može gajiti i nositi u sebi i u ovim uslovima naše sadašnje ekonomske bede — sve je to bilo moguće još i u većem siromaštvu nego što je ovo sadašnje, bilo je toga i u vreme posle najezde Tatara pod Batijem, pa i posle onih pogroma onog mutnog vremena kada je samo zahvaljujući jedinstvu narodnoga duha Rusija bila spasena. (To je doba posle smrti poslednjeg Rjurika, doba Borisa Godunova oko 1613-te godine kada je na vlast stupio car Mihail Romanov). I najzad, da li je zlbi'lja potrebno da se voli čitavo čovečanstvo, da se u sebi nosi duh sveopšteg ujedinjenja, da se ne mrze druge nacije z!bog toga što ne liče na nas, da se naš narod ne tuđi od drugih naroda i da ne smatra druge narode za limun koji treba iscediti (a takvih naroda u Evropi ima) — da li je zbilja potrebno da bi se sve to imalo u sebi i ostvarilo — pre svega postati bogat narod i prihvatiti kod sebe evropsko građansko uređenje!? Zar je potrebno da mi ropski kopiramo to evropsko uređenje? (Ono će i onako sutra propasti!). Je li moguće da ruski duh ne treba da se razvije nacionalno, na temelju svojih organskih snaga nego tako — bezlično, lakejski podražavajući Evropi? Šta će onda biti sa rusikim nacionalnim organizmom? A ovamo se raspravlja o prirodnim naukama! »To narod neće dozvoliti!« — rekao je neko pre dve godine jednom zagriženom zapadnjaku. »Onda treba uništiti narod!« — odgovorio je ovaj zapadnjak mirno i dostojanstveno. I to nije bio bilo ko nego jedan od predstavnika naše inteligencije! To je istinita zgoda!

Sa te četiri tačke ja sam istakao značaj koji Puškin ima za nas i moj govor je ostavio snažan utisak. To nije bilo zbog nekih posebnih zasluga (to moram da podvučem) niti zbog mog darovitog izlaganja problema (tu se slažem sa svim mojim protivnicima, ne želim da se hvalim), to je bilo zbog one iskrenosti i onih, usuđujem se reći, nepobitnih činjenica koje sam ja naveo i koje su pogodile suštinu stvari, bez obzira na to što je taj moj govor bio kratak i nepotpun. Ali, u čemu je bio taj »događaj«, kako se o tome izrazio Ivan Sergejevič Aksakov?

Stvar je bila u tome što su slovenofili ili takozvana ruska partija učinili jedan veliki i može biti i definitivan korak u pravcu izmirenja sa zapadnjacima i na taj način su priznali da su težnje zapadnjaka prema Evropi opravdane — oni su priznali čak zakonitost zapadnjačkih oduševljenja i nužnost onakvih njihovih zaključaka i sve su to tumačili

kao čisto rusko narodno stremljenje što je isto što i ruski narodni duh. Za njih je to oduševljenje kod zapadnjaka bi-lo istorijska potreba, istorijski fatum — i tako će ispasti jednom, na kraju krajeva, kada se budu sveli konačni računi i izveli rezultati, da su zapadnjaci isto toliko poslužili ruskoj zemlji i stremljenjima njenoga duha kao i svi oni pravi Rusi koji su iskreno voleli rodnu grudu i koji su je do sada možda suviše revnosno čuvali od zanesenjaštva »ruskih inozemaca«. Najzad je bilo naglašeno da su svi nesporazumi između ovih partija, sve one ljutite prepirke, sve do sađa bile samo jedan veliki nesporazum.

Eto, u celini gledano, to je mogao da bude taj »događaj« jer su se predstavnici slovenofila odmah nakon moga govora u celini složili sa svim njegovim zaključcima. Ja sada još dodajem — to sam, uostalom, dzjavio i u svom govoru — da ta čast zbog takvog novog kora'ka (ako iskrena želja za izmirenjem može da čini čast), da sama zasluga zbog te, ako hoćete nove reči, ne pripada samo meni nego slovenofilstvu u celini, duhu i pravcu cele te naše »paerije«, jer — oduvek je bilo jasno sve ono što sam ja bio rekao svima onima koji su nepristrasno shvatali slovenofilstvo, a i oni su sami u više navrata skretali pažnju na ideju koju sam ja izrekao. Meni je samo pošlo za rukom da sve to kažem u pravi čas.

Završna misao je ova: ako zapadnjaci budu usvojili naš zaključak i ako se budu složili s tim zaključkom, nestaće svi nesporazumi među dvema partijama, zapadnjaci i slovenofili »neće više imati oko čega da se prepiru« kako se izrazio Ivan Sergejevič Aksakov — »jer je u pogledu budućnosti sve razjašnjeno«. Tako gledano, moj je govor doista mogao biti »događaj«. No avaj, reč »događaj« izgovorila je u nastupu iskrenog oduševljenja samo jedna strana, a postavlja se pitanjfe hoće li to kazati i druga strana? Ili će možda sve ove težnje i zaključci ostati samo ideali — to je pitanje. Pored slovenofila koji su me grlili i stezali mi ruke još na tribini, tek što sam ja bio sišao sa katedre prišli su da mi stegnu ruku i zapadnjaci i to ne samo neki među njima nego pravi predstavnici zapadnjaka koji su u tom poikretu igrali glavnu ulogu — koji i sada vode glavnu reč u njemu. Oni su mi vatreno i sa iskrenim oduševljenjem stezali ruke kao i slovenofili, moj su govor nazvali genijalnim i nekoliko puta su to naglasili — da je moj govor genijalan. Ali ja se bojim — stvarno se bojim — da sve to nije rečeno u onom prvom nastupu oduševljenja. O, razume se, ne plašim

se ja da će oni poreći svoje mišljenje prema kome je moj govor bio genijalan. Ja i sam znam da moj govor nije genijalan i njihove me pohvale nisu nimalo zanele, ja ću im od sveg srca oprostiti ako se budu razočarali u pogledu moje genijalnosti ali — evo šta može da bude, šta mogu da učine zapadnjaci kada malo bolje budu porazmislili (ne mislim samo na one koji su mi stezali ruku, govorim uopšte o svim zapadnjacima — i to podvlačim). »Ah — reći će, može biti, ti zapadnjaci (da, čujem, »može biti, reći će«) — ah, vi ste se, dakle, najzad, posle dugih sporova i prepiranja složili i priznali da je istina bila na našoj strani i vi ste položili svoje zastave — pa, dobro! — primamo vaše priznanje od srca i hitamo da vam izjavimo: sve je to veoma lepo s vaše strane, to svedoči i da ste umni ljudi što vam, uostalom, mi nismo ni osporavali, izuzev što su to činili oni najgluplji među nama zbog čega ne žalimo niti za njih snosimo odgovornost — ali... pojavila se jedna nova začkoljica i nju bi trebalo što pre razjasniti. Stvar je u ovome: vaša teza i vaš zaključak da smo se mi u našem oduševljenju prema Evropi, tobože, slagali sa narodnim duhom i da smo u potaji bili rukovođeni od tog istog duha — za nas ta vaša teza ipak ostaje nešto sumnjivo i zbog toga naš konačni sporazum opet postaje nemoguć. Imajte na umu da je oduvek Evropa nama bila uzor, mi smo se divili njenoj nauci, za nas je najvažnije bilo ono što se zove Petrova reforma — mi se nismo rukovodili duhom našeg naroda, jer mi nigde nismo sreli taj duh niti smo ga bilo gde naslutili na našem putu, naprotiv — ako svega toga ima mi smo to ostavili iza sebe, mi smo bežali od toga. Mi od početka nastupamo samostalno, mi ne sledimo tragom nekakvog privlačnog instinkta ruskog naroda koji teži sveopštem ujedinjenju, koji se odaziva na sve što ima svetski značaj — jednom reči, ništa nema od svega onoga što ste nam vi napričali. Ako hoćemo iskreno da se izrazimo, mi u ruskom narodu vidimo samo inertnu masu od koje nemamo šta da naučimo, ta masa koči razvitak Rusije, ona usporava njeno napredovanje, nju treba u celini preoblikovati i dati joj drugi oblik — i ako se to ne može organski onda treba barem mehaničkim putem, to jest nju treba primorati da nas sluša jednom zauvek i za sva vremena. A da bi se postigla poslušnost takve vrste potrebno je da i mi usvojimo onaj građanski poredak koji postoji u evropskim zemljama i o kojem se kod nas počelo govoriti. Naš narod je zapravo ubog, grub i prost, takav je oduvek bio i zbog

toga on nema svoga lica, nema svojih ideja. Čitava istorija našega naroda je jedan apsurd i vi ste iz toga apsurda izvodili đavo bi ga znao kakve sve ne zaključke, a što se nas tiče — mi smo trezveno gledali na stvari. Potrebno je da naš narod bude bez istorije — a ono što je tobože imao kao istoriju — to sve treba potpuno da zaboravi, da odbaei sa gađenjem. Samo naša inteligencija ima svoju istoriju i toj inteligenciji narod ima da služi svojim radom i svom svojom snagom.

Dozvolite, budite mirni, ne prekidajte nas! Kada govorimo o narodnoj poslušnosti mi ne želimo da zaboravimo na naš narod — o, nikako! Molimo da ne izvodite takav zaključak: mi smo humani, mi smo Evropljani, vi to veoma dobro znate. Naprotiv, naša je namera da malo po malo prosvetimo narod i da svoje delo krunišemo uzdigavši narod do sebe, mi imamo namere da preradimo njegovu nacionalnost u nešto drugo što će nastupiti kada se narod bude formirao. To formiranje ćemo graditi onim čime smo i započeli, to jest on se mora odreći svoje prošlosti, on mora da prokune svu tu svoju prošlost. Kada tog čoveka iz naroda budemo opismenili nateraćemo ga da omiriše Evropu, počećemo da ga sablažnjavamo tom Evropom, recimo — ponudićemo mu bolji način života, pristojnost, odevanje, pića, plesove — jednom reči, nagnaćemo ga da se postidi svoga nekadašnjeg opanka i kvasa, svojih starinskih pesama, pa iako su neke od njih divne i veoma melodične, mi ćemo ga nagnati da peva vodvilje bez obzira što ćete se vi ljutiti zbog svega toga. Jednom reči, da bi smo ostvarili svoj cilj mi ćemo pre svega upotrebiti mnogobrojna i moćna sredstva koja će delovati na slabe »žice« njegovoga karaktera, jer tako je bilo nekada i sa nama — i tada će narod biti — naš. On će se postideti svoje prošlosti i prokleće je. Ko bude prokleo svoju prošlost biće naš — to je naša formula! Držeći se nje mi ćemo uzdići narod do sebe. A ako se pokaže da je narod nesposoban da prihvati takav način obrazovanja onda ćemo »odbaciti i narod«. U tom slučaju imali bismo jasnu potvrdu za našu tezu da je naš narod nedostojna i divlja masa koju bi trebalo nagnati na poslušnost. Jer, šta bi nam drugo ostalo? Istina je u inteligenciji, istina je u Evropi i mada mi imamo osamdeset miliona ljudi (čime se, izgleda, vi hvalite), svi ti milioni ipak treba da posluže stvari evropske istine pošto druge istine nema niti je može biti. Brojem tih miliona vi nas nećete uplašiti. Eto, to je ono što smo imali da vam kažemo, sada smo vam to jasno obelodanili i mi

ostajemo na tome. Jer, ako budemo prihvatili vaš zaključak ne bismo mogli više raspravljati sa vama o nekim tako čudnim stvarima kao što je, na primer, le Pravoslavid i neki tamo njegov tobožnji posebni značaj. No, nadamo se da vi to od nas nećete ni tražiti, naročito ne sada kada je jasna poslednja reč evropske nauke — ateizam, prosvećeni i humani ateizam, a mi ne možemo da ne sledimo tu Evropu... I tako, mi bismo mogli pristati da prihvatimo uz izvesne ograde, onaj deo vašeg govora u kojem nam priznajete nešto i gde nas hvalite — to neka vam bude! Učinićemo vam tu ljubaznost — ali onaj deo koji se tiče vas, i svih onih »načela« — izvinite, ali to ne možemo da prihvatimo...«.

Eto, takav bi mogao biti žalosni odgovor na onaj moj govor. Ali, ja ne samo što se ne usuđujem da tako nešto stavim u usta tim zapadnjacima koji su mi stezali ruke, nego to neću da činim ni sa mnogim njihovim prosvećenim prijateljima koji su svi — bez obzira na njihove teorije — pravi radnici u korist ruske stvari i čisti Rusi, pošteni i uvaženi ruski građani. No, zato će masa, masa ocepljenih zapadnjaka, velika masa vašeg zapadnjaštva, sredina i ulica kojima se ideje provlače — svi mračni slojevi toga »pravca« (a njih ima kao peska u moru) — o, oni će sigurno reći nešto što je ovome slično — i možda su već nešto slično i rekli. (Što se tiče vere, na primer, jedan je list sa njemu inače svojstvenom duhovitošću napisao, da je cilj slovenofila da čitavu Evropu prevedu u pravoslavlje). No, ostavimo se mračnih misli i nadajmo se na vođe naših sledbenika evropeizma. Ako oni budu usvojili samo polovinu naših zaključaka i onih nada koje mi polažemo u njih neka im je i zbog toga svaka i čast i neka im je slava zbog toga — mi ćemo ih dočekati sa najiskrenijim oduševljenjem u našim srcima. Ako budu prihvatili barem polovinu toga, to jest ako budu prihvatili samostalnost i originalnost ruskog duha, zakonitost njegovoga postojanja i njegove čovekoljubive težnje za opštim ujedinjenjem — onda više nema razloga da se prepirke nastave barem što se tiče onog glavnog, osnovnog. U tom slučaju bi moj govor mogao da bude neka osnova za jedan nov događaj. I poslednji put ću ponoviti — sam moj govor ne bi bio neki događaj (nije on dostojan toga imena), događaj je Puškinov trijumf koji je poslužio za povod za naše ujedinjenje — ujedinjenje svih prosvećenih i iskrenih Rusa u ime budućeg uzvišenog cilja.

GLAVA DRUGA

I
PUŠKIN
— Književna skica —
GOVOR ODRŽAN 8-GA JUNA NA SEDNICI DRUŠTVA LJUBITELJA RUSKE KNJIŽEVNOSTI

Puškin je neobična i možda i jedinstvena pojava ruskoga duha, rekao je Gogolj; a ja sa svoje strane dodajem — i proročanska pojava. Da, u njegovoj pojavi ima za nas Ruse nečeg proročanskog. Puškin se javlja na samom početku formiranja naše stvarne samosvesti, u onom trenutku kada se ona tek rađala u našem društvu posle čitavog jednog veka nakon Petrovih reformi i njegova pojava pomaže da se osvetle naši tamni putevi novom svetlošću koja će nam ukazati kuda treba poći. Eto, u tom smislu Puškin je proročanstvo i putokaz. Delatnost našeg velikog pesnika ja delim na tri perioda. Ja danas ne govorim kao književni kritičar — dotičući se Puškinovog stvaralaštva ja jednostavno želim da pobliže objasnim svoju misao o njegovoj proročkoj misiji za nas, kao i to šta ja pod tim podrazumevam. Uzgred, dodajem da periodi Puškinove delatnosti nemaju, kako se meni čini, čvrsto određenih granica koje ih odvajaju. Po mom mišljenju, na primer, početak Onjegina pripada prvom periodu pesnikove delatnosti, dok kraj Onjegina spada u drugi period kada je Puškin već bio otkrio svoj ideal u rodnoj grudi, kada je taj ideal prihvatio i zavoleo iz dubine svoje vatrene i pronicljive duše. Uobičajeno je tvrditi da je u prvom periodu svoje delatnosti Puš'kin podražavao evropske pesnike: Parnija, Andre Šenijea i druge, a posebno Bajrona. Nema sumnje, evropski pesnici su izvršili ogroman uticaj na razvoj njegovoga genija i taj se uticaj osećao u toku čitavoga pesnikovog života. No, bez obzira na to, čak i prve Puškinove pesme nisu isključivo podražavanje, u njima je jasno došla do izražaja izuzetna originalnost njegovoga genija. U delima koja su nastala podražavanjem nema nikada one lične patnje niti one duboke samosvesti koju je ispoljio Puškin, na primer, u Ciganima — poemi koju ja u celini ubrajam u prvi period njegove umetničke delatnosti. Ne govorim o stvaralačkoj snazi, o

jasnoj usmerenosti koja se izrazila u toj meri da je isključivo podražavao. U liku Aleka glavnog junaka poeme Cigani izražena je snažna, duboka i u celini ruska misao koja se i kasnije u tako skladnoj punoći izražena i u Onjeginu kada se taj isti Aleko pojavljuje u drugačijoj svetlosti — ne kao izmišljen lik, nego kao realan, shvatljiv i opipljiv lik. U Aleku Puškin je na genijalan način prikazao lik onog nesrećnog skitnice po rodnoj zemlji, lik ruskog patnika koji se istorijski morao pojaviti u jednom društvu koje je potpuno odvojeno od naroda. Taj lik nije uzet iz Bajrona. Taj lik je istinit i prikazan je nepogrešivo, ima njega odavno u našim prilikama, u našoj ruskoj zemlji. Ovi ruski beskućnici i skitnice nastavljaju i danas da lutaju i kako izgleda, još će mnogo vremena proći a oni neće nestati. Ako oni danas ne odlaze u ciganske tabore i ne traže ideal u onom njihovom svojevrsnom divljem načinu života, ako ne traže smirenje u krilu prirode od ovog nemimog i besmislenog života koj.i je svojstven našem prosvećenijem sloju, oni traže istinu u socijalizmu kojeg još nije ni bilo u vreme Aleka, oni odlaze sa novom verom na tuđu njivu i tamo rade verujući kao i Aleko da će svojim trudom ostvariti svoje ciljeve, postići sreću ne samo za sebe nego i za čitavo čovečanstvo. Jer, toj ruskoj skitnici je nužna upravo opštečovečanska sreća, jedino to njega može da uspokoji: na nešto manje od toga on ne pristaje, razume se, kada se ima u vidu isključivo teorija. To je, prema tome, jedan isti ruski čovek u različitim periodima. Taj čovek se, kao što sam naglasio, počeo formirati na samom početku drugog veka nakon Petrovih reformi i to u našem prosvećenijem društvu koje se odvojilo od naroda i od njegove životvorne snage. Najveći broj tih prosvećenih i obrazovanih ljudi, kao i u Puškinovo vreme tako i sada, mimo služi u državnoj blagajni, na železnici. u bankama, takvi jednostavno na najrazličitije načine gomilaju novac, oni se bave čak i naukom i drže i univerzitetska predavanja i sve to čine po zakonu — mirno, nekako apatično, primajući redovne plate, uz preferans lišeni želje da posećuju ciganske čerge ili neko drugo mesto koje bi više odgovaralo duhu našega doba. Oni dugo ćaskaju, liberalno sa svim »nijansama evropskog socijaliste« i svemu je obezbeđen nekakav pitomi ruski ton, no — sve je to samo stvar jednog trenutka. Nije važno što se jedan još nije ni probudio, a drugi već došao do zatvorenih vrata i udara glavom u njih. Njih sve, bez obzira na vreme, čeka isto ako ne budu pronašli

jedini put spasenja — put zbližavanja sa narodom. Neka to i ne čeka sve njih: dovoljno će biti da je to suđeno samo »izabranima«, samo onom desetom delu probuđenih i uznemirenih, pa da i ona ogromna većina izgubi svoj mir. Aleko, naravno, još uvek ne ume kako valja da iskaže svoju čarnu: sve je kod njega još uvek nekako apstraktno, on čezne za prirodom, nezadovoljan je otmenijim društvom, njime vladaju nekakve opšteljudske težnje, on plače za nekakvom nestalom istinom koju nigde ne uspeva da pronađe. Ima tu nečeg što podseća i na Žan Žak Rusoa. U čemu je ta istina, kada se i kako ona mogla pojaviti i kada je ta istina izgubljena — on o svemu tome ne ume da kaže ni reoi, on jedino pati i ta je patnja iskrena. Taj fantastični i nespokojni čovek očekuje spasenje, uglavnom, od nekakvih spoljašnjih činjenica a tako i mora biti. On veruje da je »istina negde van njega samoga, možda negde u drugoj zemlji u Evropi sa njenim poretkom koji se tokom istorije formirao, sa onim njenim uređenim društvenim i građanskim poretkom«. On nikada ne može da pojmi da je istina pre svega, u njemu samom a i kako bi to mogao da pojmi: on je tuđin na svojoj grudi, on se čitavoga veka odvikavao od aktivnosti, on je bez kulture, odrastao je kao vaspitanica iz internata, vršio je čudne i besmislene obaveze koje nalaže neka od onih četrnaest »klasa« na koje je bilo izdeljeno rusko obrazovano društvo. On je biljka iščupana, bez korena, koja visi u vazduhu. On sve to oseća, on pati i ponekada je ta patnja duboka! Pa, prema tome, da li je onda čudno što se on, pripadnik i izdanak iskonskog plemstva, vlasnik najčešće »kreposnih« seljaka koji uživa lagodnosti plemićske slobode, na trenutak oduševio ljudima koji žive »ljez zakona« i prihvatio se posla da po ciganskim čergama vodi i svetini pokazuje medveda? I jasno je da mu je prvo žena, »divlja žena« kako kaže jedan pesnik, pružila nadu i pokazala izlaz iz te njegove tuge i on se lakomisleno i sa strasnom verom baca u naručje Zemfiri: »Evo — kao da veli — gde se nalazi moje spasenje i gde se krije moja sreća — u krilu prirode, ovde daleko od sveta, među ljudima kojima je nepoznata civilizacija sa njenim zakonima«. I, šta je bilo: u prvom susretu sa tom divljom prirodom on ne odoleva i prlja svoje ruke krvlju. Ne samo svetskoj harmoniji i Ciganima je bio neugodan ovaj nesrećni sanjar i oni ga gone iz tabora bez osvete, bez mržnje, dostojanstveno i dobrodušno:

»Ostavi nas, gordi čoveče;
Divlji smo mi, mi nemamo zakona,
Ne kinjimo mi, niti ubijamo kog...«.

Sve je ovo, naravno, fantastika, ali »gordi čovek« je realan i odlično je uočen. Njega je prvi otkrio Puškin i to treba imati na umu. On, kao i Aleko, žestoko kažnjava za uvredu koja mu je učinjena i on će možda, što je verovatnije, setivši se pripadnosti jednoj od onih četmaest klasa (bivalo je i to) sam tražiti zakon koji dopušta mučenje i kažnjavanje i on će taj zakon prihvatiti samo radi toga da njegova uvreda bude osvećena. Ne, ta genijalna poema nije neko puko podražavanje! Ovde se već sluti rusko rešenje pitanja, onog »prokletog pitanja«

— u duhu narodne vere i narodne pravde. »Smiri se, gordi čoveče, i pre svega zgazi oholost svoju. Smiri se, tašti čoveče, i prihvati se posla na njivi svojoj«. Eto, to vam je rešenje u duhu narodne istine i narodnog razuma. »Istina nije izvan tebe već u tebi samom, pronađi je u sebi i — pokori se, obuzdaj sebe i spoznaćeš istinu. Ta istina nije u stvarima oko tebe, nije ona izvan tebe i negde daleko preko mora, ona je pre svega u tvom sopstvenom trudu nad samim sobom. Samo tako ćeš pobediti sebe i smirićeš se, postaćeš slobodan kako nisi sebe nikada mogao ni da zamisliš, započećeš veliko delo i učinićeš i druge slobodnima, otkrićeš sreću i život će ti biti pun sadržaja — konačno ćeš shvatiti svoj narod i njegovu svetu istinu. Nećeš naći istinu ni među Ciganima niti u svetskoj harmoniji ako je nisi dostojan sam, ako si gord i ako tražiš da ti život bude poklonjen

— ako ne shvatiš da za život treba platiti«. Takvo rešenje problema se iz ove Puškinove poeme nesumnjivo naslućuje. Ono je još jasnije iskazano u Evgeniju Onjeginu gde više nema ničeg fantastičnog, sve je tu opipljivo i realno — tu je pravi ruski život prikazan takvom stvaralačkom snagom i sa takvim savršenstvom o kakvima se nije znalo pre Puškina, pa i posle njega.

Onjegin stiže iz Petrograda — da, obavezno iz Petrograda — to je u poemi bilo nužno i Puškin nije mogao da zaobiđe tako značajnu realnu činjenicu iz biografije svoga junaka. Ponavljam, to je isto Aleko, to se naročito oseća kada on uzvikuje zahvaćen čamom:

Zbog čega poput tulskog porotnika
Ne ležim i ja paralisan?

No, sada, na početku poeme, on je bezmalo kicoš, napola je svets'ki čovek, on je odveć malo živeo da bi se razočarao u potpunosti u život. No i njega počinje da zahvata:

Plemeniti gnev čame pritajene.

Čak i u samom srcu otadžbine on se oseća kao tuđin. On ne zna šta tu da čini, on se u rođenoj kući oseća gost. I kasnije, lutajući po svetu gonjen čežnjom za rodnom grudom on se, kao sigumo pametan i iskren čovek, i u tuđini oseća tako — tuđincem. Istina je, on voli svoju otadžbinu ati joj ne veruje. Slušao je on i o idealima njegove zemlje ali i tome ne veruje. On veruje u apsolutnu mogućnost da nešto bude od onog truda na njivi svojoj, a na one koji u to vemju — kakvih je onda bilo malo kao što ih je i sa>da malo — on gleda sa tužnim podsmehom. On je Lenskog ubio gonjen čamotinjom i ko zna — možda i u toj čami ima neke težnje za nekakvim svetškim idealom — po našem mišijenju, to je čak veoma verovatno. Tatjana je drugačija — ona je stabilna ličnost koja se čvrsto drži tia. Ona je dublja po osećanju od Onjegina i, naravno, pametnija je od njega. Ona svojim plemenitim instinktom oseća u čemu je istina što se jasno uočava na kraju poeme. Možda bi bilo bolje da je Puškin svoju poemu nazvao imenom Tatjaninim, a ne imenom Ojegina, jer — sumnje nema, ona je glavna junakinja poeme. To je lik pozitivan — lik pozitivne lepote, apoteoza ruske žene i njoj je Puškin namenio da izrazi osnovnu misao poeme u onoj poznatoj sceni poslednjeg susreta između Tatjane i Onjegina. Može se čak tvrditi da se takav lik pozitivne lepote ruske žene nije ponovio u našoj umetničkoj književnosti, ako ne računamo delimice lik Lize iz Turgenjevljevog romana Plemićko gnezdo. Ali, Onjegin je imao običaj da gleda na ljude s visine i on ne prepoznaje Tatjanu u prvom susretu u provinciji, ne uočava skromni lik čiste, skromne, čedne devojke koja se u prvom susretu tako bojažljivo držala pred njim. On nije u toj devojci umeo da primeti zrelost i savršenstvo i verovatno ju je primao kao »moralni embrion. Zar ona da bude embrion? — i to posle onog pisma Onjeginu! Ako u poemi

postoji neki moralni embrion onda je to, nema sumnje, sam Onjegin. No, on nije ni bio u stanju da je upozna: zar takvi poznaju dušu čovekovu? On živi u oblacima, on je nespokojni sanjar i takav je bio celog svog života.

On nije razumeo nju ni kasnije u Petrogradu kada je ona već bila poznata dama, kada je ona prema njegovim rečima iz pisma Tatjani — »dušom dosezala sva njena savršenstva«. No, to su samo reči — ona je prošla pored njega, on nije umeo da je zapazi i da je oceni i u tome je tragedija njihovog ljubavnog romana. Da je onda u selo, nakon prvog susreta s njom, bio doputovao iz Engleske Čajld Harold, ili, može biti, i sam lord Bajron i, opazivši njenu stidljivu i skromnu lepotu, ukazao mu na njenu pojavu — o, tada bi Onjegin bio i poražen i zadivljen, jer u tim svetskim patnicima ima talko mnogo duhovnog lakejstva! No to se nije dogodilo i ovaj putnik koji traži svetsku harmoniju očitao joj je lekciju i postupio je ipak pošteno — krenuo je za svojom svetskom tugom sa rukama koje je okrvavio iz glupe zlobe, krenuo je da luta po domovini ne primećujući je — on kipti od zdravlja i snage i dzriče prokletstva:

Ja sam mlad, u meni život bije Nemam šta da čekam, srce tugu krije...!

Tatjana je to shvatila. Besmrtne strofe ovoga romana pokazuju nam kako ona posećuje dom tog čudnog i za nju zagonetnog čoveka. Ja neću da govorim o nedostižnoj umetničkoj lepoti i svoj dubini tih strofa. Ona je u njegovom kabinetu, zagleda njegove knjige, stvari, razne predmete, ona nastoji da po tome odgonetne njegovu dušu, da odgonetne svoju zagonetku i tako »moralni embrion« ostaje u nedoumici sa čudnim osmehom i sa predosećanjem da je zagonetka rešena — i njene usne tiho izgovaraju:

Ta, nije li on parodija?

Da, ona je morala to da prozbori — ona je odgonetnula, zagonetku. I kasnije, u Petrogradu, nakon dužeg vremena, prilikom jednog novog susreta ona ga potpuno poznaje i ko kaže da je dvorski život ugrozio njenu dušu i da su oreol svetske dame i novi svetski pojmovi bili delimice razlog da ona odbije Onjegina? Ne, nije bilo tako.

Ne, to je ona ista Tatjana, ona Tanja sa sela! Ona nije iskvarena, naprotiv, nju je ozlojedio taj raskoš petrogradskog života, ona je slomljena, ona pati — ona prezire taj svoj oreol svetske dame i svaki onaj ko bi drugačije ovo tumaoio pokazao bi da nije shvatio šta je Puškin hteo da kaže. I, evo, ona odluono kaže Onjeginu:

Al ' ja sam sada tuđa iena I uvek ću mu biti verna!

To su reči ruske žene — u tome je njena apoteoza. Tu je izražena osnovna istina poeme. Ja neou da kažem ni jedne reči o njenim religioznim uverenjima, o njenom gledanju na ono što se zove tajna braka — ne, ja se toga neču doticati. Zbog čega ga je ona odbila i pored toga što mu je sama izjavila — »Ja vas volim«?. Da li je to zbog toga što je ona kao »ruska žena« (a ne nekakva žena s Juga, nekakva recimo, Francuskinja) nesposobna za odlučujući korak, da raskine stege i da žrtvuje poštovanje, bogatstvo, zvanje otmene svetske dame, da sve to odbaci i da žrtvuje — vrlini? Ne, ruska žena je hrabra. Ruska žena smelo polazi za onim u šta veruje i — ona je to dokazala. Ali ona je — »sada tuđa žena, i uvek će mu biti verna!«. Kome je i čemu je ona verna? Kakve su to obaveze? Zar da bude vema tom starcu generalu koga ona ne voli jer voli Onjegina — ali, za starca se ona udala samo zbog toga što ju je »u suzama molila i preklinjala majka« — u njenoj uvređenoj duši još onda je bilo samo očajanje, bez ikakve nade, bez imalo svetlosti? Da, ona je verna generalu, njenom mužu koji je ceni, čestitom čoveku koji je voli i koji je ponosan na nju. Jeste, nju je »molila majka«, ali je ona lično a ne neko drugi, pristala, ona se sama zaklela da će mu biti čestita žena. Istina je, ona se udala za njega iz očajanja, ali on je sada njen muž i prevara bi mu donela sramotu — to bi ga ubilo. Zar da čovek gradi svoju sreću na tuđoj nesreei? Sreća nije samo u ljubavnim uživanjima, ona se nalazi u najvišoj harmoniji života. Čime umiriti dušu ako se iza svega nalazi jedan nečastan, nečovečan i surov postupak? I zar bi to bilo rešenje da ona beži samo zato da bi sebe usrećila? No, kako može biti sreće ako je ona zasnovana na nesreći drugoga? Zamislite da vi lično treba da podignete zgradu ljudske sudbine sa konačnim ciljem da budu usrećeni svi ljudi, da im na kraju bude obezbeđen i mir i spokojstvo. I zamislite da je za to neophodno i nužno da do smrti

izmučite samo jedno ljudsko biće — jedno potpuno bezvredno i jadno biće — dakle, ne nekog običnog starca, muža mlade žene, u čiju ljubav on veruje slepo, mada njeno srce ne zna da li je on ceni, da li je ponosan na nju, da li je srećan s njom. I eto, samo treba njega osramotiti, obe'ščastiti i uništiti i na suzama tog unesrećenog starca podići tu zgradu! Da li biste vi pristali da budete arhitekta pod takvim uslovima? To je pitanje. I možete li vi, makar na trenutak, da poverujete da će ljudi radi kojih je takva zgrada podignuta sami pristati da iskoriste takvu sreću — kada budu saznali da je u njene temelje uzidana patnja jednog, recimo, ništavnog bića koje je surovo i nepravedno izmučeno do smrti — da li će ljudi primivši taikvo zdanje ostati u njemu zauvek srećni? Recite da li je Tatjana mogla da postupi drugačije kao žena velikog srca i duše koja je mnogo stradala? Ne — čista ruska duša postupa ovako — »Neka ja budem lično nesrećna, neka je moja nesreća neizmerno veća od nesreće toga starca, neka na kraju niko, pa ni taj starac, nikada ne sazna za žrtvu koju sam ja učmila — neka niko sve to ne oceni po zasluzi, ali ja ne želim da budem srećna na takav način što ću uništiti drugog!«. Tu je ona, tu je tragedija i kasno je da se prekorači granica — i Tatjana odbija Onjegina. Neko će kazati — pa, i Onjegin je nesrećan: ona je jednog spasla, a drugog je upropastila! Dopustite, ali to je sada sasvim drugo pitanje i, može biti, to je i najvažnije pitanje u čitavoj ovoj poemi. Pitanje zbog čega Tatjana nije pošla za Onjegina ima kod nas dugu i veoma zanimljivu istoriju — i zbog toga ću sebi dozvoliti da o tom pitanju kažem koju reč više. Najkarakterističnije je to što se kod nas dugo na moralno razrešenje ovog pitanja gledalo kao na nešto sumnjivo — nešto što je nemoguće tako rešiti. Evo šta ja mislim: da je Tatjana čalk i ostala slobodna, da je njen stari muž čak i umro i ona ostala udovica — ona ni tada ne bi pošla za Onjegina. Treba znati u čemu je suština ruskog karaktera. Jer, njoj je jasno ko je on — večita skitnica je odjednom videla ženu koju je ranije odbacio, nju je video u novoj sjajnoj i nedostižnoj sredini i eto— u toj sredini je i suština stvari! Sada se najotmeniji svet udvara toj devojci koju je on bezmalo bio prezreo — taj svet je autoritet za Onjegina bez obzira na njegove opštesvetske težnje. Eto, zbog toga se on slepo baca u naručje njoj. To je moj ideal, to je moje spasenje — viče on — to je izlaz iz one moje čame — »sreća je bila moguća, ona je bila tako blizu«, a ja

nisam umeo da je primetim! I kao što je ranije Aleko jurio Zemfiri tako on sada hita Tatjani u potrazi za nećim novim, nastranim i fantastičnim, u nastojanju da reši sve svoje probleme. Zar mislite da Tatjana to ne primećuje u njegovom ponašanju, nije li ga ona odavno već prozrela? Ona je sasvim svesna da on u suštini voli jedino svoje fantazije, a ne nju — kao i ranije skromnu devojku, Tatjanu. Ona zna da on u njoj opaža nešto drugo, a ne ono što je ona doista, ona zna da on nju čak i ne voli, da on nikoga nije u stanju da zavoli — bez obzira na to što tako duboko pati! On voli fantaziju, sam je on fantazija. Jer, ako bi ona pošla za njega već sutra bi se on razočarao i sa podsmehom bi gledao na svoj zanos. On je čovek otrgnut od tla, on je biljka koju vetar nosi. Ona nikako nije takva. Čak i u njenom očajanju i u njenom saznanju da je život uništen ima nečeg pouzdanog, nepokolebljivog i njena se duša na to oslanja. Tu su one njene uspomene iz detinjstva, iz zavičaja, iz seoske zabiti gde je započeo njen spokojni Ii čisti život — to su »krst i senka od grane nad humkom njene sirote dadlilje«. Te uspomene i ti davnašnji likovi su joj sada nešto najdraže od svega, to su likovi koji jedini žive u njenoj svesti i upravo oni spasavaju njenu dušu od krajnjeg očaja. I to nije malo, naprotiv, ima tu mnogo nečeg — tu je osnova, tu je ono sigurno i nepokolebivo. Kroz to se oseća dodir sa otadžbinom, sa svojim narodom i sa njegovim svetinjama. A ko je on i šta on ima? Ona ga ne sledi iz saosećanja, iz želje da ga uteši i da mu makar privremeno u beskraju ljubavnih jada pokloni neki privid sreće, iako unapred ona zna da će on već sutra na svu tu sreću gledati s podsmehom. Ne, ima na svetu iskrenih i pouzdanih duša koje ne mogu dozvoliti svesno da se pljuje na sve ono što je za njih sveto, pa makar to činile iz beskrajnog saosećanja. Ne, Tatjana nije mogla da pođe za Onjegina.

I tako se u Onjeginu — u toj svojoj besmrtnoj i nedostižnoj poemi — Puškin pokazao kao veliki narodni pisac, kao pisac kakvog pre njegove pojave nije bilo. On je jednim potezom, precizno i nekako vidovito otkrio svu našu suštinu — suštinu celog našeg društva, višeg društva. Puškin je prikazao tip ruskog lutalice do naših dana, lutalice kakav se javlja u naše vreme, on ga je prvi otkrio svojim genijalnim čulom kao što je otkrio i smisao njegove istorijske sudbine i njegov veliki značaj za naš budući život, on je postavio uz njega tip pozitivne i neospome lepote u liku ruske žene — i tako je on prvi među rusbim

piscima, i u drugim svojim delima ovoga perioda svoje delatnosti, ostvario čitav niz pozitivnih i lepih ruskih likova koje je pronašao u ruskom narodu. Najveća lepota tih likova je u njihovoj istinitosti, u onoj nesumnjivoj i opipljivoj istinitosti tako da je te likove nemoguće poricati — oni stoje kao da su isklesani. Još jednom ću vas pođsetiti — ja ne govorim kao književni kritičar i zbog toga nemam namere da dokazujem svoju misao nekom detaljnijom književnom analizom ovih gendjalnih tvorevina našega pesnika. O liku ruskog kaluđera — letopisca, na primer, trebalo bi napisati čitavu knjigu kako bi se pokazalo sve značenje i sva vrednost ovog veličanstvenog lika za nas. Puškin je njega pronašao u ruskoj zemlji, on ga je izveo na videlo dana, izvajao ga je i postavio pred nas kao nesumnjivi lizraz smirene i uzvišene duhovne lepote, kao svedočanstvo onog moćnog narodnog duha koji može iz svojih nedara da ponudi takve nesumnjivo istinite likove. Taj je lik ostvaren, on je tu — njega je nemoguće poreći niti je za njega moguće reći da je izmišljen, da je to meikakva fantazija ili primer pesnikove idealizacije. To možete videti i sami i sami ćete se složdti s takvim nečim: da, istina je, njega je sazdao narodni duh, iz njega progovara životvoma snaga toga duha i ta snaga je ogromna, neobuhvatna. Svuda se kod Puškina oseća vera u karakter naroda, vera u narodnu duhovnu snagu a gde je vere tu ima i nade i ta nada je velika za ruskog čoveka:

S verom u slavu i dobra dela
Ja na budućnost bez straha gledam —

kazao je sam pesnik jednom drugom prilikom, ali te reči mogu biti primenjene i na čitavo njegovo stvaralaštvo. Nikada se do sada još ni jedan drugi ruski pisac, ni pre ni posle njega, nije tako prisno i iskreno sjedinio sa svojim narodom kako što je to učinio Puškin. Bilo je kod nas mnogo pisaca koji su poznavali narod, mnogi su talentovano i sa ljubavlju, istinito pisali o narodu ali, sem jednog ili dvojice među kasnijim Puškinovim sledbenicima, sve su to bila samo »gospoda« koja su pisala o narodu. I kod onih najtalentovanijih među njima, računajući i ovu dvojicu izuzetaka, povremeno zapazite nešto nabusito, nešto iz drugog života i drugačijeg svela — nešto što nastoji da narod uzdigne do sebe i da ga takvim uzdizanjem usreći. Ima kod

Puškina nečeg što ga zaista zbližuje sa narodom, nešto što kod njega postaje izraz najprisnije nežnosti. Setite se bajke o medvedu i o tome kako je mužik ubio medvedu njegovu gospođu-medvedicu, setite se samo njegovih stihova:

Oj, svate, Ivane kako ćemo piti!
vi ćete shvatiti šta sam želeo da kažem.

Sve to umetničko blago naš veliki pesnik je ostavio kao putokaz buđućim umetnicima, budućim trudbenicima na onoj istoj njivi. Sigumo se može tvrditi i ovo: da nije bilo Puškina ne bi bilo ni onih talenata koji su došli posle njega. Ako ništa drugo, oni se ne bi izrazili sa onom snagom, i onako jasno, sa kojom su se izrazili u naše vreme — bez obzira na njihov talenat. No, nije po sredi samo poezija, ne radi se samo o umetničkom stvaralaštvu — da nije bilo Puškina ne bi se tako jasno i tako sigurno učvrstila (mada ne kod svih nego samo kod manjeg broja pisaca) vera u našu rusku samostalnost, i ona naša sada već svesna nada u narodnu snagu, a zatim i vera u naše buduće samostalno mesto u porodici među evropskim narodima. Puškinov podvig postaje sasvim jasan ako se shvati ono što sam ja nazvao trećim periodom u njegovom književnom stvaralaštvu.

Još jednom, i još jednom — ponavljam: ti periodi nisu jasno omeđeni. Neka dela koja pripadaju trećem periodu mogla su se pojaviti i u samom početku Puškimove pesničke delatnosti jer, on je oduvek bio celovit pesnik, tako reći celovit pesnički organizam koji sve nosi u sebi kao embrion, on je sve to nosio u sebi i nije ništa uzimao spolja. Spoljni utisci su služili samo zato da probude ono što je on čuvao u dubini svoje duše. Taj se organizam razvijao i periodi toga razvoja se uistinu mogu jasno razgrandčiti — svaki od njih ima svoj specifični karakter i svaki prelaz iz jednog stanja u drugo je postepen. U treći period spadaju ona njegova dela u kojima su zablistale, pre svega, opšteljudske ideje, u kojima su dskazani pesnički likovi drugih naroda i u kojima se ovaplotio genije tih naroda. Neka među tim delima objavljena su tek nakon Puškinove smrti. I u tom periodu svoga stvaranja naš pesnik predstavlja bezmalo čudesnu pojavu, pojavu koja nije bila ni čuvena ni viđena ni kod jednog drugog naroda. Bilo je u evropskim književnostima genija ogromne umetničke snage —

Šekspir, Servantes, Šiler. Ali recite mi, ko je od ovih genija sposoban da se odazove na sve što ima svetski značaj kao što je to umeo naš Puškin. I tu svoju sposobnost on deli sa našim narodom i po tome je on pravd narodni pesnik. Ni najveći pesnici Evrope nikada nisu mogli da se poistovete sa genijem tuđeg naroda, pa čak ni sa genijem susednog naroda i njegovim duhom, da uhvate svu skrivenu dubinu toga duha, svu bolnu njegovu sudbinu — kao što je to umeo Puškin. Kada su se obraćali tuđim naroddma evropski pesnici su ih najčešće shvatali kao svoju nacionalnost i tumačili su ih na svoj način. Čak i kod Šekspira, na primer, njegovi Italijani su isto takvi Englezi kao i drugi Englezi. Među svim evropskim klasicima Puškin je jedini posedovao svojstvo da se preobrazi u tuđu nacionalnost. Pogledajte scene iz Fausta, pogledajte Viteza tvrdicu ili baladu Živeo je bedni vitez. Pročitajte Don žuana i da nema tamo, ispod, Puškinovog potpisa nikada ne biste relkli da to nije napisao Španac. Kako su samo maštoviti, fantastični likovi u delu Pir u vreme kuge! No, u ovim fantastičnim likovima prisutan je engleski genije. Ona čudesna pesma koju o kugi peva glavni junak poeme, ona pesma koju peva Meri i oni stihovi:

I dece naše u bučnoj školi
Čuli su se glasovi —

to su stihovi engleske pesme, tu progovara tuga britanskog genija i njegov plač, njegova stradalmička slutnja o sopstvenoj budućnosti. Setite se onih čudnih stihova —

Jednom, lutajući dolinom divljom...!

To je bezmalo bukvalni prevod prve tri stranice jedne čudne mistične knjige koju je u prozi pisao jedan stari engleski sektaš — no, da li je to samo prevod? U tužnoj i veličanstvenoj muzici ovih stihova oseća se duša protestantizma sa severa, onog engleskog jeretika i isključivog mistika sa njegovim tupim, mračnim neobuzdanim stremljenjima u svoj neobuzdanosti mističnih sanjarija. Čitajući ove stihove, vi kao da osećate duh vremena reformacije, vi shvatate žar borbe ranog protestantizma, shvatate najzad i samu istoriju i to ne samo mdšlju nego onako kao da ste i sami bili, kao da ste bili u logoru

naoružanih sektaša, kao da ste s njima pevali njihove himne, plakali sa njima nošeni njihovim mističnim zanosom i zajedno sa njima verovali u sve ono u šta su oni verovali. Osim ovoga, evo i religioznih strofa iz Korana ili »podražavanja Koranu«: zar to nije napisao musliman, zar to nije mač i duh Korana, jednostavna snaga vere i njena užasna i krvava moć? No, evo i sveta drevnosti, evo »Egipatskih noći« zemaljskih bogova koji pritiskaju svet snagom sopstvene božanske moći, koji preziru genije naroda i njegove težnje, koji ne veruju u njega jer su sami postali bogovi, usamljeni i pomahnitali zbog svoje usamljenosti — bogovi koji u svojoj predsmrtnoj tuzi teše sebe fantastičnim zverstvima, sladostrašćem paukove ženke koja proždire svoga mužjaka. Ne, sigurno mogu da kažem, nije do sada bilo pesnika sposobnog na takav sveopšti odziv kao što je to bio Puškin i nije tu po sredi samo sposobnost odziva — tu je po sredi zapanjujuća dubina sa kojom se on preobražava u duh drugih naroda, to je potpuni preobražaj koji se nije ponovio ni kod jednog pesnika od kako je sveta. To je samo Puškinova osobina i u tom smislu on je pojava do sada neviđena, pojava za kakvu se do sada nije čulo, ta je pojava po našem mišljenju proročanska... jer, tu se najpunije izrazila njegova ruska snaga, tu je došla do izražaja narodnost njegove poezije, duh nacionalnog u poeziji u pogledu daljeg razvoja, duh za nas važan u budućnosti jer se tragovi već sada vide i sve je to izraženo proročanski. Jer, šta je to snaga duha ruske narodnosti ako to nije težnja ka onom sveopštem, svečovečanskom? Puškin je postao u celini narodni pesnik i dotakao se velike snage narodne i u istom tom momentu je predosetio veliku ulogu te snage za budućnost. Tu je on naslutio istinu — tu je on prorok.

Šta je za nas zapravo Petrova reforma, šta ona znači ne samo za našu budućnost nego i za trenutak koji se, evo, zbiva pred našim očima? Šta je za nas značila ta reforma? Nije se ona ogledala samo u našem prihvatanju evropskog načina odevanja, evropskih naučnih otkrića. Setimo se kako je to išlo, pogledajmo pažljivije na sve to. Sasvim je verovatno da je Petar u početku imao utilitaristički cilj, ali kako su se stvari dalje razvijale on se našao u vlasti nekakvog tajnog čula koje ga je vodilo većim ciljevima nego što je to obećavao prethodni utilitarizam. I sam ruski narod nije prihvatao reformu vođen utilitarnim razlozima, i on je ubrzo naslutio dalji i neuporedivo

uzvišeniji cil j. Naslutivši taj cilj nesvesno, on ga je ipak osetio neposredno kao neku životvornu snagu. Jer, mi smo istoga momenta počeli težiti životvomom opštem sjedinjenju, sveljudskom ujedinjenju. Nismo mi sa mržnjom (kao što bi se moglo očekivati) nego prijateljski, sa mnogo ljubavi, prihvatali genije tuđih naroda i to odjednom i sve — ne gledajući na razlike među plemenima. Mi smo vođeni instinktom, već na prvim koracima, umeli da pravimo razlike, mi smo ništili protivurečnosti, shvatali smo i mirili razlike i time smo pokazali našu sklonost da težimo sveopštem, opšteljudskom sjedinjenju sa svim narodima velikoga roda arijevskog. Da pozvanje ruskog čoveka je nema sumnje sveevropsko i opštezemaljsko. Biti pravi Rus, biti Rus u potpunosti, možda, zapravo znači (ovo podvucite) biti brat svim ljudima, biti, ako hoćete, svečovek. Čitavo naše slovenofilstvo kao i naše zapadnjaštvo predstavljaju samo jedan nesporazum, mada je nešto slično istorijski gledano bilo neizbežno. Pravom Rusu sudbina Evrope kao i sudbina čitavog arijevskog plemena leže na duši isto onako kao što im leži i sudbina Rusije, rođene zemlje, jer je sudbina sveta ujedno i naša sudbina i mi to nismo osvojili mačem nego silom bratskog osećanja i bratske težnje ka sveopštem ujedinjenju ljudskom. Ako bolje pogledate našu istoriju nakon Petrove reforme naći ćete tragove te misli, takve moje čežnje, naći ćete ih ako hoćete čak i u karakteru naših veza sa evropskim narodima — pa čak i u našoj državnoj politici. Jer, šta je činila Rusija u toku ta dva veka u evropskoj politici na političkom polju dirugo — ako nije služila Evropi i to — može biti mnogo više njoj nego sebi samoj? Nije to bilo nešto što se događalo samo zbog neznanja naših političara. O, evropski narodi i nisu svesni koliko ih mi volimo! Ja verujem da ćemo mi, zapravo pokolenja koja dolaze za nama, svi shvatiti da biti pravi Rus to znači: nastojati da se sve evropske protivurečnosti izmire i to zauvek, naša će ruska duša biti izlaz iz tuge evropske, naša je duša sveljudska i sveujedinjavajuća i ona će sa ljubavlju prigrliti svu braću i ona će, može biti, reći i poslednju veliku reč opšte harmonije, bratske sloge svih naroda po zakonu Hristovoga jevanđeoskog učenja! Meni je sasvim jasno da moje reči mogu delovati emotivno, preuveličano i nerealno. Čak i da je tako, ja se ne kajem što sam takve reči izrekao. To se moralo reći, posebno sada u trenutku našega slavlja, u trenutku kada smo odavali poštu našem najvećem geniju koji je upravo ovu

ideju izrazio sa onolikom umetničkom snagom. Ta misao je bila poznata i pre mene — ništa ja novo nisam rekao. Nekome će to delovati odveć samouvereno: »Zar je — kazaće neko — upravo našoj ubogoj i gruboj zamlji namenjena takva sudbina? Zar je nama suđeno da čovečanstvu kažemo novu reč?«. Ali, ja ne govorim o ekonomskoj slavi, o sili mača ili moći nauke. Ja govorim samo o bratstvu ljudskom i o tome da je rusko srce više nego srce bilo koga drugog naroda predodređeno za sveopšte, svečovečansko bratsko sjedinjenje — ja vidim dokaze za to u našoj istoriji, u našim darovitim ljudima, u Puškinovom umetničkom geniju. Jeste, naša je zemlja uboga, ali tom zemljom je prošao »robu nalik Gospod Hristos i blagoslovio je nju« takvu. Zbog čega upravo mi ne bismo kazali njegovu poslednju reč? Zar se i sam On oije u jaslima rodio? Ponavljam — ako ništa drugo mi možemo ukazati na Puškina, na sveopštost i svečovečnost njegovoga genija. Jer, on je u svoje srce primao genije tuđih naroda kao genije svoga naroda. U umetnosti i u svom umetničkom stvaranju on je nedvosmisleno iskazao tu težnju ruskog duha prema univerzalnom i već to je za nas dovoljno da nam posluži kao veliki putokaz. Ako je naša misao fantastična onda je sam Puškin dovoljan argumenat na kome se fantastika može utemeljiti. Da je Puškin poživeo duže on bi, može biti, sazdao besmrtne i velike ruske likove koji bi bili razumljivi našoj evropskoj braći, koji bi nam tu braću mnogo više približili nego što je to sada slučaj, možda bismo mi uspeli da im objasnimo svu istimu naših težnji i tako bi nas oni bolje razumeli nego što nas sada razumeju — prestali bi da gledaju na nas nadmeni i sa nepoverenjem kao što to za sada čine. Da je Puškin duže poživeo, može biti, bilo bi među nama manje nesporazuma nego što ih sada ima. Ali Bog je hteo drugačije. Puškin je umro u najlepšem cvetu svojih snaga i, nema suminje, odneo je sa sobom u grob, nekakvu veliku tajnu. I, evo, sada, kada njega više nema, tu tajnu odgonetamo.

GLAVA TREĆA

KORISTEĆI SE JEDNIM SLUČAJEM ČETIRI LEKCIJE NA RAZNE TEME POVODOM JEDNE LEKCIJE KOJU MI JE OČITAO G-DIN GRADOVSKI UPUĆENO G-DINU GRADOVSKOM

I
O JEDNOJ NAJOSNOVNIJOJ STVARI

Bio sam već završio poslednji broj Dnevnika ispunivši ga samo »Govorom« koji sam 8-ga juna održao u Moskvi, kao i predgovorom za taj govor koji sam pisao jer sam predosetio galamu koja se zaista i digla u našoj štampi nakon moga »Govora« koji je prvi put objavljen u Moskovskim novinama. No, pošto sam pročitao vašu kritiku, g-dine Gradovski, ja sam zadržao štampanje Dnevnika kako bih uz ostalo dodao i odgovor na vaše napade. Da, moje se je predosećanje obistinilo, podigla se strašna galama: »da sam ja ohol čovek, da sam kukavica, da sam pesnik, da bi trebalo pozvati polidju da obuzda oduševljenje publike — polioiju moralnu, policiju liberalnu, naravno. A zbog čega ne i pravu policiju? Sada je u nas i prava policija liberalna ništa manje od samih liberala koji su zagalamili na mene. I zaista, malo je falilo pa da se umeša u sve i prava policija. No, pustimo mi to sada, ja su odmah preći na vaš napad po tačkama. Otvoreno izjavljujem da ne bih želeo da imam s vama ništa lično kao što ne želim ni da se prepirem. Mi se ne možemo razumeti a da vas uveravam ili razuveravam — takvih namera nemam. Ja sam i ranije čitao neke od vaših članaka i, naravno, uvek su me čudile vaše misli. No, zbog čega vam onda sada odgovaram? Odgovaram vam jedino zbog toga što mislim na druge, na čitaoce koji će sami presuditi. Ja pišem za njih. Ja predosećam i čujem, čak i vidim da se neprestano pojavljuju novi elementi koji su željni nove reči, njima su dosadila ona stara liberalistička podsmehivanja svakoj novoj reči nade za Rusiju, njima su dosadili stard liberalno-bezubi skeptici i stari mrtvaci koje su zaboravili da sahrane i koji su tu i sebe smatraju za mlado pokolenje — njih su izmučili stari liberalni vođi i spasioci Rusije koji su za dvadeset i pet godina prebivanja među nama stekli ime »ljudi koji se

besmisleno deru po pijaci«, kako to narod za njih kaže. Jednom reči, pored moga odgovora ja hoću da kažem i mnogo drugog tako da odgovarajući vama ja koristim pogodan slučaj i za nešto drugo.

Pre svega, vi postavljate pitanje, a meni prebacujete što ga nisam jasnije postavio: odakle su se pojavile te naše skitniee o kojima sam govorio u svom Govoru? E, vidite, to je dugačka priča i morali bismo početi veoma iz daleka. Međutim, ma kako ja vama odgovorio vi se nećete složiti sa mnom, jer vi imate svoje spremljeno mišljenje: odakle i kako su se oni pojavili. »Zbog toga — velite vi — jer nisu mogli da žive zajedno sa Skvoznjik-Dmuhanovskima, kao i od očajanja zbog kmetskoga ropstva«. To je zaključalk dostojan savremenog liberala kome je sve što je u vezi sa Rusijom odavno jasno i potpisano i to sa onom neverovatnom lakoćom koja je svojstvena ruskom liberalu. Pa ipak, to je pitanje mnogo komplikovamje nego što vi mislite bez obzira na takve vaše krajnje zaključke. Ja ću o »Skvoznjicima i o očajanju« još progovoriti kada bude trebalo, ali pre toga mi dozvol'ite da navedem jednu vašu veoma karakterističnu frazu koju ste vi izrekli sa lakočom koja se graniči sa obešenjaštvom i tu frazu ja ne mogu da zaobiđem. Vi kažete:

»Bilo kako bilo, činjenica je da se mi već više od dva stoleća nalazimo pod uticajem evropskog prosvećivanja koje na nas deluje veoma jako zahvaljujući »univerzalnoj prijemčivosti« ruskog čoveka koju g-din Dostojevski smatra za našu nacionalnu osobinu. Mi ne možemo da izbegnemo to prosvećivanje, niti imamo kud od njega da se uklonimo. To je činjenica protiv koje se ništa ne može, jednostavno zbog toga što svaki Rus koji hoče da se prosveti može tu prosvetu dobiti jedino iz zapadino-evropskih izvora jer ruskih izvora takve vrste nema«.

To je rečeno sasvim lakomisleno i vi ste tu između ostalog, izgovorili i veoma važnu reč: »prosvećivanje«. Dopustite mi da vas upitam šta vi pod tim podrazumevate — da li zapadnjačku nauku, korisna znanja, zanatstvo ili prosvećivanje duha? Ono prvo, nauke i zanati, to doista ne treba da nas zaobiđe i mi zaista niti možemo niti treba toga da se klonimo. Isto tako, ja se potpuno slažem s vama da sve to možemo dobiti samo iz zapadnoevropskih izvora i zbog toga neka je večita hvala i slava toj Evropi. Ali pod izrazom »prosvećivanje« ja shvatam (i mislim da to niko i ne može drugačije

da shvati) ono što se bukvalno podrazumeva pod tim izrazom — ja shvatam duhovnu svetlost koja može da ozari duše, da prosvetli srca i da uipiuti um pokazujući mu kuda vodi njegov pravi put. Ako je to tako, dopustite mi onda da primetim: mi takvo prosvećivanje ne moramo da crpimo iz zapadnoevropskih izvora jer postoje (ah, ne, »ne postoje!«) i ruski izvori. Vi se ovome čudite? Vidite, ja u sporovima volim da počnem od same suštine stvari, odmah od tačke koja je glavna i sporna.

Ja tvrdim da je naš narod odavno prosvećen, to je bilo još u ono vreme kada je u svoje biće primio Hrista i Njegovu nauku. Neko će mi prigovoriti: narod ne poznaje Hristovo učenje niti se drži Njegovih propovedi — ali to je prigovor bez osnova. Narod zna sve što treba da zna, iako možda ne bi mogao da položi ispit iz katihizisa. A naučio je sve u crkvama gde je vekovima slušao molitve i pesme koje su lepše od svake propovedi. Narod je ponavljao molitve i pevao te pesme bežeći po šumama ispred neprijatelja još u vreme tatarske najezde, narod je, može biti, još tada pevao — »Gospode, budi jednako s nama!« — još tada je, može biti, kako valja razumeo tu pesmu jer u to doba osim Hrista nikog drugog nije ni imao: a u toj se pesmi nalazi sva istina Hnistova. Zar je važno onda što se narodu slabo drže propovedi i što đakoni i crkvenjaci mrmljaju nešto nerazumljivo — a to je najteža optužba protiv naše crkve koju su izmislili liberali, kao što su izmislili i to da je crkveno-slovenski jezik tobože nerazumljiv narodu, ruskom seljaku?!. (A staroverci! Gospode!). Nije važno — izađe sveštenik i otpeva Gospode, Vladiko života mojega — i u toj molitvi je čitava suština hrišćanstva, čitav njegov katehizis, a tu molitvu naš narod zna napamet! Isto tako on zna mnoga žitija Svetih, prepričava ih i sluša ih sa ganućem. Glavna škola hrišćanstva kroz koju je naš narod prošao — to su vekovi beskrajnih nedaća koje je osetio tokom svoje istorije, ikada je narod bio ostavljen od svih i potpuno sam radio za sve i za svakoga i držao se svoga Hrista kao jedinog utešitelja koga je primio u svoju dušu za sva vremena, utešitelja koji mu je spasavao dušu od očajanja! Uostalom, zbog čega vam ja sve ovo govorim? Zbog toga da bih vas možda ubedio? Razume se, vama moje reči izgledaju detinjaste, bezmalo nešto neumesno. Ponavljam zbog toga i po treći put: ja ne pišem za vas! Tema je veoma važna i o njoj treba mnogo i često govoriti i ja ću o njoj govoriti sve dotle dok budem mogao da

držim pero u rukama. A sada ću izložiti svoju misao u osnovnim crtama: ako je maš narod odavno prosvećen time što je primio Hrista i njegovo učenje, onda je on s Njima, sa Hristom primio i istinsku prosvetu. A sa takvim osnovnim rezervama prosvećenosti nauke će koje dolaze sa Zapada našem narodu biti prava blagodat, neće se Hristos pomračiti od njih kao što se to dogodilo na tom Zapadu. Uostalom, nisu Hrista tamo nauke pomračile, kako to tvrde liberali, to se desilo i pre nauka kada je zapadna crkva unakazila Hristov lik, kada se pretvorila u Rimsko carstvo i kada se ponovo ovaplotila u obliku Papstva. Zaista, na Zapadu nema više hrišćanstva, nema crkve mada ima još mnogo hrišćana i njdh ni'kada neće sasvim nestati. Katolicizam nije više hirišćanstvo, on prelazi u idolopoklonstvo, a protestantizam se gigantskim koracima približava ateizmu i kolebljivoj, nestalnoj (ne večitoj) nauci o moralu.

O, razume se, vi ćete mi odmah odgovoriti da hrišćanstvo i klanjanje Hristu još uvek ne čine čitav ciklus prosvećenosti, da je to samo jedan stupanj — da su još potrebne nauke, građanske ideje, kultura i tako dalje. Tu nemam šta da vam odgovorim a i ne bi bilo u redu, jer ste vi delimice u pravu, na primer, što se tiče nauka, ali — vi se nikada nećete složiti s tim da hrišćanstvo u našem narodu mora da ostane za večita vremena najvažnija životna snaga njegovoga prosvećivanja, Ja sam u svom Govoru rekao da je Tatjana kada je odbila da pođe za Onjegina postupila čisto po ruski, po ruskoj narodnoj istini i pravdi i tada se jedan od mojih kritičara našao uvređen: kao da ruski narod ima svoju pravdu, pa mi postavlja i pitanje — »A greh protiv sedme Božje zapovesti? Preljuba?«. Sta da se odgovori takvim kritičarima? Njih vređa pre svega to što ruski narod ima svoju istinu i svoju pravdu i što je, prema tome, taj isti narod prosvećen. Žar preljuba postoji u našem narodu? Zar postoji kao pravda i pravo? Smatra li čitav narod to za pravdu? Da, naš narod je surov, iako ne u celini nikako i ja se u to zaklinjem, svedočim, živeo sam sa narodom, jeo sam s njim, spavao i sam sam bio »smatran za zločinca«, radio sam s njim najteže poslove u vreme dok su drugi, »oni što su prali ruke u krvi« vodeći liberalnu politiku i podsmevajući se tom narodu u predavanjima, u feljtonima po časopisima — zaključivali: da je naš narod »zverske slike i prilike«. Nemojte mi reći, dakle, da ja ne poznajem narod! Ja ga poznajem: od njega sam ja

ponovo primio u svoju dušu Hrista koga sam upoznao kao dete u roditeljskom domu i koga sam bio pretvorio u »evropskog liberala«. Ali neka — neka je naš narod surov, grešan i zverskoga lika: »Sin jahao majku, a snaha se vozila u kolima« — ima toga, morala je odnekuda i ta pesma da potekne! Sve su ruske pesme nastale na osnovu nečega što se dogodilo — zar još niste to zapazili? Ali budite vi, barem, jednom pravični i liberalni: setite se samo šta je taj narod podneo tokom tolikih vekova! Setite se ko je najviše skrivio što je narod zverska lika i ne sudite mu strogo! Smešno je kuditi seljaka što nije očešljan kod frizera iz Velike Morske — a ima ponekad i takvih optužbi kada naši liberali krenu da kude seljaka — kako, navodno, nema individualnosti, kako nije svestan nacionalnosti. Bože moj, zar na zapadu nema pijančenja u svakom narodu, zar je tamo manje krađe i tih zverstava i okorelih srca (a toga u našem narodu nema), zar nema i tamo pravog pravcatog neznanja, neprosvećenosti, samo — tamo je to najčešće udruženo sa bezakonjem koje se kod njih ne uzima za greh nego se uzima za istinu — tako je kod njih počelo. Kod našeg naroda, pak, ima zverstva i greha, ali je neosporno i ovo: on u celini nikada neće smatrati (ne samo onako idealno nego stvarno) da je greh neko pravo i nekakva pravda! Naš će čovek zgrešiti, ali će uvek, ranije ili kasnije, priznati: učinio sam nepravdu. Ako to i ne kaže onaj ko je počinio greh, reći će za njega neko drugi i pravda će biti izvršena. Greh je smrad, a smrada nestane kada sunce sasvim zablista. Greh je prolazan, a Hristos je večan. Narod greši i svakodnevno čini zla, ali u boljim trenucima kada ga obasja Hristova milost nikada se ne vara u tome šta je to pravda. A to je i najvažnije: u šta narod veruje kao u svoju pravdu, u šta veruje i u šta polaže svoje nade, kako to zamišlja, šta mu je najsvetija želja, šta je zavoleo i šta je ono za šta moli Boga i za čim u molitvi plače — taj je ideal tu, to je

Hristos, a sa Hristom, naravno, dolazi i prosvećenost. U svojim najuzvišenijim i najsudbonosnijim trenucima, prema tome, — naš je narod rešavao svaku opštenarodnu stvar samo na hrišćanski način. Vi ćete dodati podsmevajući se: »Nije dovoljno plakati i uzdisati, treba raditi i stvarati«. A ima li među vama, gospodo, ruski prosvećeni Evropljani, mnogo pravednika? Pokažite mi svoje pravednike koji bi zamenili Hrista! U narodu, pak, to imajte na umu, ima pravednika! Postoje pozitivni karakteri neiskazane lepote i snage koji su ostali

pošteđeni od takvog vašeg gledanja na stvari. Ima pravednika i mučenika pravde radi, bez obzira da li ih mi zapažamo ili ne zapažamo. Ja mislim, njih će videti oni kojima je dato da ih vide i da ih razumeju, a onaj kome je do toga da svuda traži samo zverski lik taj, naravno, nikada ništa neće videti. Narod dobro zna da takvih pravednika ima, veruje da oni postoje, ta ga misao krepi i daje mu snage da će ga takvi u potrebnom trenutku spasiti. Koliko je puta samo naš narod spasao otadžbinu? Ne tako davno, onako smradan od greha, pijanstva i nemorala on se čitav duhovno razveselio kada je započeo novi rat za veru Hristovu koju su muslimani iskorenjivali među Slovenima. On je prihvatio taj rat, uhvatio se bio za njega kao žrtvu svoga očišćenja od greha i nepravde, on je slao svoje sinove da ginu za svetu stvar, narod nije vikao što pada kurs rublje i što je cena mesu skočila. On je sa žudnjom slušao, raspitivao se o ratu, i sam je čitao o ratu — svi mi to možemo da posvedočimo, ima još mnogo svedoka za to. Meni je poznato da liberali ne mare za narodno oduševljenje niti priznaju njegove uzroke — kada je barem o poslednjem ratu reč njima su takve ideje smešne: »Ti jadnici kupe priloge, imaju osećanje građanskog dostojanstva, osećanje za politički čin — zar ise tako nešto može zamisliti...« Zašto, zašto je naš ruski liberal tako često neprijatelj ruskog naroda? Zbog čega u Evropi ljudi koj'i sebe nazivaju demokratima uvek brane narod, ili se barem oslanjaju na njega, a naš demokrat koji je najčešće aristokrata, na kraju krajeva, uvek ide na ruku svemu onome što uiništava snagu naroda i završava uvek nekakvom gospoštinom. O, ja ne kažem da su oni svesno neprijatelj'i naroda, ali nevolja je u tome i tragedija je u tome baš što toga nisu svesni! Vi ćete se maljutiti zbog mojih pitanja? Šta ja tu mogu. Sve su to za mene aksiome i ja neću prestati da ih razlažem i da ih dokaziljem dokle god budem mogao da pišem i da govorim.

No, da završimo: nauku ćemo prihvatiti, ali što se tiče »prosvećivanja«: nemamo potrebe da i njega crpemo iz zapadnoevropskih izvora. Inače, mogu nam stići i društvene devize poput onih — Chacun pour soi et Dieu pour tous — ili ona: Apres moi le deluge. Ah, no, neko će brzo povikati: »A zar mi nemamo takvih poslovica«, zar ne kažu i kod nas — »Gostaprimstvo se zaboravlja« — i stotinak još drugih izreka slične vrste? Istina je, dma u narodu

svakojakih izreika i poslovica: širok je narodni um, ima i humora, iskustvo koje se razvija uvek će došapnuti negaciju — no, sve su to samo izreke a u moralnu istinu tih izreka naš narod ne veruje! Narod se šali i smeje nad njima, a sam ih i u celini odriče. A da li biste smeli da tvrdite da je Chacun pour soi et Dieu pour tous, samo poslovica a ne društvena formula prihvaćena na Zapadu i kojoj tamo svi služe i u koju svi veruju? Barem veruju svi oni koji se nalaze na čelu naroda i dirže narod na uzdi, koji vladaju nad zemljom i proletarijatom i nalaze se na straži »evropskog prosvećivanja«. Sta će onda takvo prosvećivanje? Potražimo nešto drugo tome slično, nešto tu među nama. Nauka je jedno, a prosveta, pak, nešto sasvim drugo. Uzdajući se u narod i njegove snage možda ćemo jednom uspeti da u celini razvijemo, u svoj svetlosti i sjaju, i naše Hristovo prosvećivanje. Naravno, vi ćete mi reći: sve to nadugaoko raspredanje ne može biti odgovor na onu vašu kritiku. Slažem se. Ja i sam smatram da je ovo samo predgovor — potreban je predgovor. Kao što ste i vi u mom Govoru pronalazili i podvlačili izvesna mesta u kojima se me slažete sa mmom i koja ste smatrali kao vćižna mesta, tako sam i ja pre svega podvukao jedno mesto kod vas, mesto za koje ja držim da se tu najbolje vidi naše razilaženje, ono što najviše smeta našoj neikakvoj saglasnosti. Ali predgovor je završen i sada pristupamo vašoj kritici, ali — sada bez ikakvog odstupamja.

II
ALEKO I DERŽIMORDA. ALEKOVE MUKE ZBOG MUŽIKA ROBA. ANEGDOTE

Napadajući moj Govor vi pišete:

»Prikazujući nam Aleka i Onjegina i njihovo odricanje, Puškin nije kazao šta su oni odricali, i bilo bi veoma rizično tvrditi da su oni odricali upravo »narodnu istinu«, korenita načela ruskog gledišta. No, to se nigde kod Puškina ne vidi«.

Međutim, videlo se to ili ne, bilo to riziono tvrditi ili ne — mi ćemo se svemu tome ubrzo vratiti — pogledajmo sada šta vi kažete o Dmuhamovskima od kojih je Aleko tobože utekao Ciganima:

»Doista, svet tadašnjih skitnica — pišete vi — bio je svet koji je odricao jedan drugi svet. Da bi se objasnili takvi tipovi bilo je potrebno

stvoriti druge tipove, a Puškin to nije učinio ialko se s vremena na vreme njima obraćao vatreno negodujući. Priroda njegovoga talenta nije mu dozvoljavala da se spušta u takav mrak i da sove, buljine i slepe miševe koji borave u nižim spratovima ruskih obitallista (da nisu i gomji?) izvlači na videlo dana kao »stvaralački biser«. To je učinio samo Gogolj — velika Puškinova suprotnost. On je kazao svetu zbog čega je Aleko pobegao Ciganima i zbog čega je Onjeginu sve bilo dosadno, zašto su došli na svet »suvišni ljudi« koje je ovekovečio Turgenjev. Korobočka, Sobakevič, Skvoznjik— Dmuhanovski, Deržimorda, Tjapkin— Ljapkin — to je tamna strana jednog Aleka ili Rudjina, kao i mnogih drugih. To je pozadina bez koje one dmge figure ne bi bile razumljive. A svi Gogoljevi junaci su bili Rusi — ah, i to kakvi Rusi! Korobočka nije znala šta su to ljudske patnje; Skvoznjik-Dmuhanovski je i te kako umeo da se cenjka sa trgovcima; Sobakevič je valjano znao svoje mužike i omi su skroz na skroz videli kakav je on. Naravno, Aleko i Rudjin sve to nisu znali niti su shvatali, oni su prosto bežali ko je kuda stizao: Aleko Giganima, Rudjin u Pariz da tamo pogine za stvar koja se njega nimalo nije ticala«.

Prema tome, vi tvrdite oni su prosto bežali. Oh, koliko ima feljtonističke naivnosti u takvom zaključku! Kako je sve kod vas jednostavno, kako se sve lako zbiva, kako je sve spremno i unapred rešeno! Vi se zaista služite gotovim frazama! Uzgred da vas priupitam, zbog čega ste rekli da su svi Gogoljevi junaci bili Rusi — »ah, i to kakvi Rusi!« To baš nikako ne spada u ovaj naš spor. Ta ko ne zna da su oni bili Rusi? I Aleko i Onjegin su Rusi, i vi i ja smo Rusi, a Rus i to pravi Rus bio je i Rudjin, onaj što je otišao u Pariz da tamo pogine za nešto što ga se nimalo nije ticalo kao što se to nije ticalo ni nekoga Engleza ili Nemca, — ali svaka evropska, svetska i opštečovečanska stvar Rusu nikako nije nešto tuđe! To je kod Rudjina jedna karakteristična osobina! Rudjinova tragedija je bila u tome što nije našao posla na svojoj njivi i pao je na tuđoj koja za njega nije bila do te mere tuđa, kao što vi kažete. A evo u čemu je glavna stvar: svi ti Skvoznjiki i Sobakeviči, iako su Rusi oni su iskvareni Rusi, oni,su odvojeni od svoje zemlje, pa iako poznaju narodni život s jedne strane ne poznaju ga nimalo s druge strane — oni čak i ne slute da ta druga strana postoji — eto, u tome je stvar! Oni su užasno prezirali narod i nisu mogli ni slutiti da postoji narodna duša, da postoji nešto za čim

narod žudi i za šta se moli u svojim molitvama. Oni su poricali da narod ima dušu, priznavali su možda samo revizorsku dušu. »Sobakevič je skroz na skroz video svoje seljake« — tvrdite vi. To nije mogučе. Sobakevič je u svom Proški video samo snagu koju je mogao da proda čičikovu. Vi tvrdite da se Skvoznjik-Dmuhanovsfci odlično pogađao sa trgovoima. Zar? Pročitajte u petom činu monolog tog šefa policije pred trgovcima: tako se, može biti, govori jedino sa psima, a ne sa ljudima — zar ono znači znati izvanredno razgovarati sa Rusima? Da li je za vas zaista to primer izvanrednog sporazumevanja? Bolje je da odmah ošamari ili da ga zgrabi za kosu. U detinjstvu sam jednom na drumu gledao feldjegera u uniformi, sa peševima i sa trorogim šeširom na kome je bilo pero — video sam kako strašno udara pesnicom kočijaša a ovaj pomahnitalo šiba oznojene konje u »trojki« koja juri što je najbrže moguće. Taj jeger je, razume se, bio Rus po rođenju, ali je bio zaslepljen do te mere i toliko se bio odvojio od naroda da drugačije nije ni umeo da opšti sa ruskkn čovekom nego ovako — svojim teškim pesnicama. A čitav je svoj život bio proveo sa kočijašima i različitim ruskim ljudima. Ali, njemu su peševi njegovoga mundira, šešir sa perom, oficirsiki čin, njegove sjajne petrogradske čizme — bile nešto milije i duševno i duhovno od samog ruskog mužika, pa možda od čitave Rusije koju je on prokrstario uzduž i popreko, u kojoj, po svemu sudeći, nije našao ništa dostojno pažnje osim te svoje pesnice i tih svojih udaraca naviksanom čizmom. Rusi ja za njega to su bile njegove stare šine, a sve drugo nije bilo zavredilo ni da postoji. Zar takav čovek može da razume suštinu, dušu naroda? On je bio Rus, ali već evropeizirani Rus koji svoj evropeizam nije počeo od prosvećivanja nego od iskvarenosti kao što su mnogi počinjali. Da, ta pokvarenost se mnogo puta kod nas smatrala za najbolji način da se od Rusa načini Evropljanin. Sin takvoga feldjegera može lako da postane profesor, što će reći patentirani Evropljanin. Ali, onda mi nemoj te reći da takvi mogu da shvate suštinu naroda! Potrebni su bili Puškin, Homjakov, Samarin, Afcsakov da bi se počelo govoriti o narodnoj suštini. (Govorilo se i pre njih o tome, ali samo na klasičarski način i teatralno). A kada su oni počeli da govore o »narodnoj istini«, na njih su gledali kao na epileptičare i idiote čiji je ideal — »jesti rotkvu i pisati denuncijacije«. Da, denuncijacije! Ti ljudi su svojim načinom do te mere bili začudili

svet, svojim postupcima, da su liberali čak počeli da sumnjaju: ne žele li oni možda da pišu denuncijacije i o njima? Odlučite sada sami: da li su otišli daleko ili nisu mnogi današnji liberali od tog glupog gledišta slovenofila?

Ali, pređimo na stvar. Vi tvrdite da je Aleko pobegao Ciganima zbog Deržimorde. Recimo da je to tako. No, najgore je, međutim, to, g-dine Gradovski, što vi lično potpuno ubeđeno dajete za pravo Aleku i njegovoj odvratnosti. Vi kažete »nije mogao da ne pobegne Ciganima jer je Deržimorda bio odveć odvratan i sirov«. A ja tvrdim: da su i Aleko i Onjegin bili Deržimorde svoje vrste, pa u nečem, i gori od njega. Samo, ja ih za to nimalo ne krivim jer priznajem tragičnost njihove sudbine, a vi ih hvalite zbog toga što su pobegli. Vi velite — »tako veliki i interesantni ljudi nisu mogli da se slože sa takvim nakazama«. Vi se strašno varate. Zatim, zaključujete da se Aleko i Onjegin nisu odvajali od rodne grude i da uopšte nisu odricali narodnu istinu. Pa dalje — »oni nisu bili nimalo oholi« — to vi tvrdite. Tu je oholost direktna, logična i neminovna posledica njihovog odvajanja od rodne grude. Ne možete pobiti ovo: oni nisu poznavali svoju zemlju, rasli su i vaspitavani su u intematima, Rusiju su upoznali u Petrogradu u toku službovanja, a prema narodu su se odnosili kao gospoda prema spahijskom mužiku, čak i onda kada su živeli na selu među mužicima. Moj feldjeger se celoga života poznavao sa kočijašima, pa ipak nije ništa drugo poznavao sem svoje dostojanstvene pesnice. Aleko i Onjegin, kao i svi ljudi koji žive odvojeno i gospodski, to jest od seljačke muke i evropske prosvećenosti, koju su takođe bili besplatno dobili — bili su ljudi koji se prema Rusiji odnose oholo i netrpeljivo. Baš time — što su svi naši obrazovaniji ljudi blagodareći izvesnoj istorijskoj pripremi u toku čitava dva veka naše istorije postajali beloruki besposličari — time se samo može objasniti njihova odvojenost od rodne grude. Nije neko propao zbog Deržimorde nego zbog toga što nije sebi umeo da objasni tog Deržimordu i njegovo poreklo. Bio je suviše ponosit za tako nešto. A pošto nije umeo da objasni stvari, nije mogao da nađe mogućnosti da se potrudi na rodnoj njivi. Sve one koji su verovali u takvu mogućnost on je smatrao za budale ili za Deržimorde. Naša skitnica nije bila ponosna samo pred Deržimordom nego i pred celom Rusijom a Rusija se po njegovom uverenju sastojala jedino od robova i Deržimorda. Ako je bilo i nečeg

pametnijeg to su bili oni — Aleko i Onjegin — i niko više. Tako sam po sebi nestaje ponos: neprestano živeći odvojeno sasvim je prirodno što ti ljudi počinju da se dive svom gospodstvu i svom visokom položaju u odnosu prema odvratnim Deržimordama od kojih ništa nisu umeli da objasne. Da nisu bili ponositi oni bi videli da su i sami Deržimorde! I kada bi to zapazili možda bi baš tada, baš u tom saznanju, našli izlaz koji vodi izmirenju. Prema narodu oni nisu osećali samo gordost nego gađenje i prezrenje. Vi u sve ovo može biti nećete ni poverovati, vi naprotiv kažete da su izvesne crte kod Aleka neprijatne, kao i kod Onjegina — počinjete oholo da mi prebacujete uskost moga gledišta, jer »lečiti simptome a ostavljati koren bolesti, nije mnogo mudro«. Vi tvrdite da ja rečima — »Smiri se, gordi čoveče!« — korim Aleka samo zbog njegovih ličnih osobina, a ispuštam sam koren stvari — »kao da je — veli — sva suština stvari samo u ličnim osobinama ponositih ljudi koji neće da se smire«. Vi vehte — »pa još nije rešeno ni pitanje: čime su se upravo ponosile skitnice? — a tako se onda otvara i drugo pitanje — pred čime se to treba smiriti?«. To je sve odveć oholo s vaše strane! Meni se čini da sam jasno izneo stvar: Skitnice su istorijski produkat razvoja našega društva, pa prema tome, ja ne krivim njih lično i njihove lične osobine. Vi ste to kod mene pročitali, to stoji tako napisano i naštampano — zbog čega onda, izvrćete? Pominjete moju repliku —

»Smiri se« — vi pišete: s

»Tim rečima g-din Dostojevski je hteo da izrazi svjataja svjatih svojih uverenja, ono što u isto vreme označava i snagu i slabost autora romana »Braća Karamazovi«. Te reči sadrže veliki religiozni ideal, moćnu propoved ličnoga morala, ali tu nema ni pomena o društvenim idealima«.

A zatim, odmah nakon ovih reči, vi napadate na ideju »ličnog usavršavanja u duhu hrišćanske ljubavi«. Što se tiče vašeg mišljenja o »ličnom usavršavanju« ja ću se još vratiti, pre toga bih želeo da pred vama okrenem onu stranu stvari koju biste vi, kako se meni čini, hteli da prikrijete: niste se vi toliko naljutili što ja napadam na »skitnicu«, nego ste se naljutili što ga ja ne smatram za ideal moralnog savršenstva, za ruskog zdravog čoveka kakav bi ovaj jedino trebalo da bude! Vi priznajete da Aleko i Onjegin imaju i »nedoličnih osobina«, vi to činite samo lukavstva radi. Po vašem intimnom uverenju, koje vi

ne znam zbog čega nećete da iskažete u celini, »skitnice« su normalni i krasni ljudi, divni već samo zbog toga što su utekli od Deržimorde. Vi negodujete ako se ko usudi da im pripiše neki nedostatak. Vi otvoreno kažete: »Ružno bi bilo tvrditi da su oni propadali samo zbog svoga ponosa i što nisu hteli da se smire pred ruskom istinom«. Najzad, vi strasno tvrdite i insistirate: oni su upravo ti koji su oslobodili mužika. Vi pišete:

»Još i više ćemo reći — ako je u duši najboljih od tih »skitnica« prve polovine našega veka još uvek bila neka pomisao to je bila pomisao na narod; najvatrenija njihova mržnja je bila uperena protiv ropstva koje je pritiskalo narod. Istina je, oni su voleli narod i mrzeli su »kreposno pravo« na neki svoj način, onako po »evropski« — to je tačno. Ali ko je bio drugi ako to nisu bili oni koji su pripremali naše društvo da se oslobodi »kreposnog prava«?

Oni su se dakle patrudili na rodnoj njivi onako kako su i čime su mogli, u početku kao propovednici ideje oslobođenja a kasnije i kao pravi posrednici u narodu, i to posrednici prvoga reda«.

Pa čitava je stvar u tome što su »skitnice« mrzele »kreposno pravo« na svoj način, po »evropski« — u tome je ono najvažnije. Dakle, oni su mrzeli »kreposno pravo« ne radi mužika koji ih je hranio i koji je radio za njih, koga su oni — pored ostalih — i sami tlačili. Ko ih je terao ako ih je već toliko pritiskala ta građanska obaveza, da beže Ciganima ili na pariske barikade — ko je njima smetao prosto da oslobode mužika na svojoj zemlji i da tako smanje svoje građanske nevolje, bar u pogledu ličnog udela u njima?. Ali nešto se nije mnogo čulo da je takvih oslobađanja bilo kod nas — dok je građanskih jadikovki bilo dosta! »Sredina — vele — sredina ih je sputavala, a i kako da ostane bez svoje imovine! A zašto je ne bi izgubila kada su do te mere brinuli o mužicima da su morali bežati na barikade?. Naravno, za takvo »mestašce kakvo je Pariz« potreban je novac, pa makar i za učestvovanja na barikadama — i mužici su i dalje slali svoj dug. Ta gospoda su radila još jednostavnije: oni su zalagali, menjali, pa i prodavali svoje seljake, dobijali su novac i odlazili su u Pariz da pomognu izdavanje francuskih radikalnih listova i časopisa u ime spasa celoga čovečanstva, izuzev — ruskog mužika. Vi nas uveravate, g-dine Gradovski, da je njih grizla briga o mužiku kod spahije? Ne, nije to bila briga o spahijskom mužiku nego neka daleka

briga o tome kako čovečanstvo uopšte robuje: »Ropstvo ne treba da positoji — to je neprosvećenost! Liberte, Egalite, Fratrenite. Što se ruskog mužika tiče nije neka velika briga morila ova velika srca. Znam, zapamtio sam mnogo intimnih reči veoma, veoma »prosvećenih« ljudi dobrih, starih vremena: »Nema sumnje, ropstvo je strašno zlo — slagali su se intimno oni između sebe — no, ako se sve uzme u obzir onda, onda — zar je ovaj naš narod neki narod? Zar on liči na pariske gomile iz godine devedeset i treće? On se već srodio s ropstvom, njegov lik i njegova pojava oličavaju roba, ako hoćete i sama šiba, govoreći uopšte — jeste strašna gadost, ali za Rusa je šiba još uvek nužna stvar, ruskog mužika treba koji put išibati, ruski mužik tuguje ako ga ne tučeš — takva je to nacija«. — Eto, to sam ja u svoje vreme slušao i kunem se, slušao sam to od veoma prosvećenih ljudi. To je »čista istina«. Može biti, Onjegin nije tukao svoje sluge, što je, uostalom, teško potvrditi, ali Aleko je tukao, u to sam ubeđen, i to ne zato što je bio surov nego zato što ih je žalio — tako reći za njihovo dobro. »To je njemu nužno, on bez šibe ne može da živi, dođe on sam i moli: kaže — šibaj me, gospodine, učini čoveka od mene, mnogo sam se razmazio! Šta da se dakle, učini sa takvom prirodom? — recite, molim vas, zadovoljiš ga, istučeš ga!«. Ponavljam, njihovo osećanje prema mužiku išlo je ponekad do gađenja. Koliko je samo prezrivih anegdota o ruskom mužiku bilo među njima, prezrivih i bestidnih — o njegovoj ropskoj duši, o njegovom »idolopoklonstvu«, o popu njegovom, o njegovoj ženi, sve su to kazivali najčešće sa najvećim spokojstvom i takvi ljudi čiji je porodični život ličio na javnu kuću. O, razume se, nisu uvek sve to kazivali sa rđavim namerama, nego prosto od suviška žara sa kojim su prihvatali najnovije evropske ideje koje su shvatane i prihvatane sa onom urođenom ruskom brzopletošću. Svi su ti ljudi bili, jednom reči, u svemu Rusi... Oni su usvajali evropske ideje a laLukrecijaFlorijani. A te ruske »skitnice« su često bivale lupeži g-dine Gradovski! No, eto, upravo te anegdote o ruskom mužiku i prezrivo mišljenje o njemu su nekako smirivale u njihovim srcima gorčinu njihove građanske brige u vezi sa »kreposnim pravom« — dajući tim brigama neki opšti, daleki i svetski značaj. A sa brigama koje imaju daleki i svetski značaj čovek se može lepo saživeti, čovek se može hraniti diveći se svojoj moralnoj lepoti i poletu svojih građanskih misli — a što se tiče tela, telesno se on hranio

prinosom koji je dobijao od mužika, i hranio se time još kako! Tu skoro jedan starovremski čovek, posmatrač iz onoga doba, ispričao je u jednim novinama anegdotu o susretu nekih ondašnjih najmoćnijih ruskih liberala i svetskih umova sa jednom ruskom seljankom. To su bile poznate »skitnice«, od onih patentiranih, koje su se u tom smislu već bile istorijski istakle. U leto četrdeset i pete godine sakupili su se oni u jednom divnom letnjikovcu u blizini Moskve gde su priređivani »kolosalni ručkovi« za veliki broj gostiju. Tu je bilo humanih profesora univerziteta, izvanredni znalci lepih veština i drugih stvari, najčuvenije demokrate, docnije poznati politički radnici koji su imali čak i svetsku slavu, kritičari, pisci, divne pametne žene. Jednom je čitavo to društvo, verovatno nakon ručka na kome je bio služen šampanjac, na kome su se služili kolači i ptičje mleko (nisu se tek tako ti ručkovi zvali »kolosalnim«) krenulo da prošeta poljem. U samoći, u raži, naiđoše na žetelicu. Svi znaju šta je naporan letnji rad u polju: i ljudi i žene odlaze još u četiri sata i idu u polje da žanju i rade tamo do mraka. Teško je žnjeti — čovek je poguren čitavih dvadeset i četiri sata a sunce prži. Kada žetelica zađe u raž nju je obično teško videti. I tako u raži, dakle, naše društvo najednom nabasa na žetelicu, zamislite samo, u »primitivnom ruhu« (u košulji). To je strašno. Svetsko, humano osećanje je povređeno. Uvređeni glas se odmah čuo

— »Samo se ruska žena tako ni pred kim ne stidi!«. I odmah zatim, razume se, usledio je i zaključak: »Samo se pred ruskom ženom niko ni za što ne stidi (to jest, »ne treba da se stidi« — je li tako?). Zapodenula se rasprava. Pojavili su se zaštitnici žene, kakvi zaštitnici i sa kakvim odgovorima su imali da se bore! Kakva se sve mišljenja i zaključci nisu sve čuli — tu u gomili tih spahija-skitnica koji su se napili šampanjca i najeli ostriga — i to za čije novce? Za novce od njenog rada! Za vas gospodo svetski patnici, za vas je ona radila, vi ste se najeli od njenoga truda! Zato što je ona u raži gde se j ne vidi, izmučena suncem i znojem, skinula vunenu košulju i ostala samo tako bez suiknje — ona je bestidna, ona je uvredila vašu stidljivost: »od svih žena — velite vi — ona je najbestidnija« — o, vi, nevinašca, a vaša »pariska veselja«, nestašluci u »mestašcetu Parizu«, a kankan na balu Mabille, a ona zgodna pesmica:

Ma commere, quand je danse,

Comment va mon cotillon?[24]

te graciozno zadignute suknjice, pa micanje zadnjicom — to ove naše ruske stidljive ljude ne buni, naprotiv — to ih privlači. »Ali, šta se može kod njih je to tako graciozno, taj kankan, to micanje — to je najelegantniji article de Paris svoje vrste, a ovde seljanka, ruska seljanka, panj, klada!«. Tu više nije u pitanju to da su naš mužik i naš narod odvratni, tu se ubeđenje pretvorilo u osećanje i izlilo se kao lično osećanje gađenja prema mužiku. Da, razume se, nehotice, skoro nesvesno osećanje koje oni možda čak i ne zapažaju sa svoje strane. Priznajem, g-dine Gradovski, ja ne mogu da prihvatim vašu osnovnu tezu: ko drugi ako ne ona ».skitnice« su izvršili pripremu za ukidanje »kmetskog prava«? Da li je tome poslužilo ono njihovo prazno preklapanje, onaj njihov izliv građanske brige? — o, naravno, sve je išlo u prilog stvari. Ali, oslobođenju mužika su pre doprineli ljudi kao što je Samarin — a ne ove vaše »skitnice«. Takvih kao što je Samarin, tip koji nimalo ne liči na ove vaše »skitnice« — javilo se tada mnogo i vi, gospodine Gradovski, o njima nd reči da kažete. A tim »skitnicama«, po svemu sudeći, sve je to brzo dosadilo i ond su nasitavili da se gade i da se dure na sve. Ne bi bili »skitnice« kada bd mogli drugačije da postupe. Pošto su nakon oslobođenja mužika dobili novaca za otkup, preostalu svoju zemlju i šume su počeli da prodaju trgovcima i bogatim seljacima, onako za seču za istrebljenje a oni su se odselili u inostranstvo i postali su absentisti... Vi se, naravno, ne slažete sa mojim mišljenjem, g-dine profesore. Ali šta ja tu mogu: ne mogu ni ja da se složim i da taj tip ruskog liberalnog čoveka iz višega sloja koji je vama toliko drag, smatram za ideal pravog, normalnog ruskog čoveka kakav je on, tobože, bio, u stvari kakav je sad, i kakav treba da budu ubuduće. Malo su korisnih stvari učinili takvi ljudi na rodnoj njivi u poslednjih deset godina! To će izgleda biti tačnije nego onaj vaš ditiramb u slavu te nekadašnje gospode.

III
DVE POLOVINE

A sada ću preći na vaše mišljenje »o ličnom usavršavanju u duhu hrišćanske ljubavi« i na tobožnji nedostatak u tim stvarima kada se

sve poredi sa »društvenim idealima« ili, što je važnije — sa »društvenim uređenjima«. Vi i sami polazite od toga kao od najvažnije tačke u našim razmimoilaženjima. Vi pišete:

»Sada smo stigli do najvažnije tačke u našem razmimoilaženju sa g-dinom Dostojevskim. Zahtevajući skrušenost pred narodnom istinom i pred narodnim idealima on i tu »istinu« i te ideale smatra za nešto postojano i večno. Dozvoljavamo sebi da mu stavimo do znanja da to nije tako. Društveni ideali našega naroda još uvek se nalaze u razvitku, u procesu formiranja. Naš narod će morati još dugo da se potrudi nad sobom da bi postao dostojan imena velikog naroda«.

Ja sam vam već na početku ovoga članka delimice odgovorio što se tiče »istine« i narodnih ideala — posebno u prvom delu članka. Vi i tu istinu i te ideale smatrate kao nešto što nije dovoljno za razvitak društvenih ideala Rusije. Vi kažete — jedno je religija, a sasvim je nešto drugo skup društvenih problema. Živ i celovit organizam, vi vašim nožem naučnika, sečete na dve polovine i tvrdite da te polovine treba da budu nezavisne jedna od druge. Pogledajmo to pobliže, analizirajmo te dve polovine svaku za sebe, pa ćemo onda moći nešto da zaključimo. Analizirajmo prvo onu polovinu o »ličnom usavršavanju u duhu hrišćanske ljubavi«. Vi pašete:

»G-din Dostojevski se zalaže za to da se čovek trudi nad samim sobom i da se skrušeno moli. Lično usavršavanje u duhu hrišćanske ljubavi, naravno, spada u prve pretpostavke svake delatnosti, bila ona velika ili mala. Ali to još uvek ne znači da bi ljudi lično savršeni u hrišćanskom smislu mogli da stvore savršeno društvo. (?!). Da navedemo jedan primer.

Apostol Pavle je učio i robove i gospodare kako treba da se ponašaju u uzajamnim odnosima. I jedni i drugi su mogli da poslušaju i obično su slušali apostolove reči, oni su tično bili dobri hrišćani, ali ropstvo zbog toga nije po stalo nešto uzvišeno nego je i dalje ostalo jedna nemoralna ustanova. G-din Dostojevski je, kao i svi mi, poznavao dobre hrišćane i među spahijama i među mužicima. Ali »kreposno pravo« je i dalje bilo rugoba pred Gospodinom a ruski Car Oslobodilac pojavio se kao zahtev i izraz ne samo ličnog nego i drušivenog morala koji u staro vreme nije bio shvatan možda kako valja, bez obzira što i tada nije bilo ništa manje »dobrih ljudi« nego što ih sada ima. Lični i društveni moral nisu jedno isto. Odatle sledi: da

nikakvo društveno savršenstvo ne može biti ostvareno samo usavršavanjem ličnih ljudskih osobina onih osoba koje to društvo sačinjavaju. Da navedemo i drugi primer. Na primer, počevši od 1800-te godine čitav niz propovednika hrišćanske ljubavi i smirenja se trudio da podigne moral raznih Korobočki i Sobakeviča. Da li se moglo zamisliti da bi oni postigli ukidanje »kreposnog prava« da nije bilo reči stiverena? Naprotiv, Korobočka bi dokazivala da je ona istinska hrišćanka i prava »majčica« svojim mužicima i ostala bi u to ubeđena bez obzira na sva dokazivanja svih propovednika...

Za popravljanje ljudi u društvenom smislu nije dovoljan sam rad »nad samim sobom« i »skrušenost pred sobom«. Rad samim sobom i smirivanje strasti potrebni su samo u pustinji i na nenaseljenom ostrvu. Ali kao društvena bića ljudi se razvijaju i ispravljaju samo u radu jedan pored drugoga, kada rade jedan za drugoga, jedan s drugim. Eto zbog čega u velikoj meri društveno savršenstvo ljudi zavisi od savršenstva društvenoga uređenja koje razvija kod čoveka ako ne hrišćanske ono barem građanske vrline«.

Vidite, g-dine Gradovski, koliko vas ja navodim! Sve je to vrlo oholo! a »lično usavršavanje u duhu hrišćanske ljubavi« — dobro je povuklo — ono je — velite — u građanskim odnosima bezmalo neupotrebljivo. Vaše shvatanje hrišćanstva je veoma zanimljivo! Pretpostavite samo da su Korobočka i Sobakevič postali pravi hrišćani, savršeni (sami vi govorite o savršenstvu) — i pitajte ih da Ji bi bilo moguće ubediti takve da se odreknu »kreposnog prava«?! Pitanje koje namećete je prepredeno i, razume se, vi na to pitanje i odgovarate: »Ne, Korobočku je nemoguće ubediti u to baš i kada bi bila istinska hrišćanka«. Na to ću vam ja otvoreno reći — da je Korobočka postala ili mogla postati prava, savršena hrišćanka, »kreposnog prava« na njenom spahiluku ne bi ni bilo, i tako se ne bi imalo oko čega natezati, bez obzira na to što bi papiri, tapije i ostalo i dalje ležali u njenom stolu. Dopustite još nešto: zar Korobočka nije i pre bila hrišćanka i zar se ona nije rodila kao takva? Dalje, kada vi govorite o novim propovednicima hrišćanstva, vi mislite na nekadašnje hrišćanstvo, pojačano, usavršeno hrišćanstvo koje je, da tako kažem, stiglo do svog ideala. Alti zaboga, kakvih robova i kakvih gospodara onda može biti! Potrebno je makar nešto malo razumeti od toga šta je hrišćanstvo! Šta bi onda Korobočka, savršena hrišćanka, imala da

brine da li su njeni mužici vlasništvo spahijsko ili nisu? Ona bi njima bila »mati« i to prava majčica a to bi u njoj uništilo osećanje pređašnje »gospodarice«. To bi se dogodilo samo po sebi. Nekadašnja gospodarica i nekadašnji rob bi nestali kao magla pred suncem i pojavili bi se potpuno novi ljudi sa odnosima kakvi do tada nisu postojali. Uopšte, tada bi se desila nečuvena neka stvar: svuda bi se pojavili novi savršeni hrišćani kakvi su ranije bili retka pojava, kakvi se nisu ni zapažali. Vi ste lično, g-dine Gradovski, načinili takvu fantastičnu pretpostavku, vi ste se sami prepustili toj meverovatnoj fantaziji a kad vam se to već dogodilo onda snosite i sve posledice. Ja vas uveravam, g-dine Gradovski, da Korobočkini mužici onda ne bi ni sami hteli da odu od nje iz prostog razloga što im je tu bolje. Ili vi mislite da bi njima bilo bolje u vašem uređenju nego kod rođene majčice spahinice koja ih voli? Slobodan sam da vam kažem i ovo: to što se ropstvo očuvalo u vreme apostola Pavla bio je zbog toga što su i same ondašnje crkve bile nesavršene (što se može videti i iz apostolskih poslanica). Oni članovi crkve koji su uspevali da postignu lično savršenstvo nisu mogli imati robove, jer oni su bili među sobom braća, a istinski brat ne može svoga brata držati kao roba. Po vama ispada da je hrišćanska propoved bila nemoćna. Vi pišete da propovedi apostola nisu osveštale ropstvo. A drugi naučnrci, osobito evropski, obrnuto kažu da je hrišćanska propoved upravo osveštala ropstvo, i to su prebacivali hrišćanima. To znači ne shvatati suštinu stvari. Zamislite da je Marija Egipćanka imala spahijske mužike i da nije želela da ih pusti na slobodu. Kakav apsurd! U hrišćanstvu je bilo, i biće, i siugu i gospodara, no rob se ne može zamisliti. Ja govorim o pravom, savršenom hrišćanstvu. Sluge nisu robovi. Učenik Timotej je posluživao kod apostola Pavla u vreme zajedničkih putovanja, ali pročitajte Pavlovu poslanicu Timoteju — piše li on robu ili makar sluzi? Ne, to je »čedo moje ljubljeno, Timoteju...« on mu je kao sin. Eto, takvi treba da budu odnosi između slugu i gospodara kada i jedni i drugi postanu pravi hrišćani. Postojaće sluge i gospodari, ali gospodari neće biti gospoda a sluge neće biti robovi. Zamislite — i u budućem društvu će biti Keplera, Kanta? Šekspira — oni će činiti veliko delo na korist svih i svi će ih zbog toga uvažavati. Ali, Šekspir naravno, nema vremena da čisti sobu, da sprema i da izbacuje ono što je nepotrebno. Verujte, doći će drugi građanin da ga posluži, učiniće to po svojoj volji,

i izneće iz Šekspirove sobe sve što je nepotrebno. Hoće li on na taj način biti ponižen, hoće li postati rob? Ne. Njemu je jasno da je Šekspir neuporedivo korisniji od njega — »Neka ti je čast i slava — reći će mu — ali ja volim da te poslužim, time ću makar pridoneti jednu kap opštoj stvari, uštedeću ti vreme potrebno za velike stvari — ali ja nisam rob. Shvatio sam da si ti Šekspir, da si svojim genijem iznad mene — došao sam da te služim i time sam pokazao da po svom moralnom dostojanstvu nisam niži od tebe kao čovek — nego da sam kao čovek ravan tebi«. Ali on to tada neće ni reći, jer se tada takva pitanja i neće postavljati, biće to novi ljudi. To će biti deca Hristova, a nekadašnja životinja biće pobeđena. Naravno, vi ćete opet reći da je sve ovo ponovo fantazija. Ali, nisam ja prvi počeo da fantaziram nego Vi: vi ste pretpostavljali Korobočku kao savršenu hrišćanku sa njenom »spahijskom decom« koju ona neće pustiti na slobodu. To je gore od one moje fantazije.

Pametni ljudi će se, može biti, nasmejati i kazati: »Šta vredi najzad brinuti se o savršenstvu u duhu hnišćanske ljubavi kada pravoga hrišćanstva uopšte na zemlji i nema, ili ga je tako malo da ga je teško i zapaziti, jer inače bi se (po mojim rečima) odmah sve uredilo, ropstva bi nestalo, Korobočke bi postale svetli genije i svi bi zapevali himnu Bogu na visinama!« Da, razume se, vi gospodo, koji volite da se podsmevate — pravih hrišćana je malo (iako ih ima). Ali, odakle vi znate koliko je njih potrebno pa da ideal hrišćanstva ne izumre u narodu a sa njim zajedno i velika narodna nada? Ili, primenite to na svetske pojmove: koliko je potrebno pravih građana pa da se u građanstvu ne ugasi osećanje građanske vrline? Teško ćete odgovoriti na takvo pitanje. To je svoievrsna politioka ekonomija koju ni vi ni ja, g-dine Gradovski, ne znamo. Neko će opet dodati, ako je tako malo sledbenika velike ideje kakva je onda korisit od nje. A otkud vi znate kakvoj će koristi, na kraju krajeva, ta ideja poslužiti? Izgleda da je za sada jedino potrebno to da velika ideja ne izumre. Jer, na pomolu je nešto novo i treba biti spreman. Nije stvar uostalom, u koristi nego u istini. Ako ja verujem da je istina tu, ona je u tome što ja verujem i mene se ne tiče što čitav isvet ne veruje u to, toj mojoj istini — ako mi se bude podsimevao i bude krenuo dmgim putem? U tome je upravo snaga velike moralne misli — time ona ljude vezuje u čvrst savez — ona se ne meri koristima koje neposredno pruža, ona teži

budućnosti, veonim ciljevima i apsolutnoj sreći. Čime ćete inače sjediniti ljude u svrhu postignuća vaših građanskih ciljeva ako ne budete imali osnovu u onoj prvobitnoj velikoj moralnoj ideji? A moralne ideje su u jednom iste: sve se zasnivaju na ličnom moralnom usavršavanju, na idealu a ideal sađrži u sebi sva stremljenja, sve težnje i, prema tome, iz njega proističu i svi ti vaši građanski ideali. Po'kušajte da ujedinitc ljude u građansko društvo i u ime cilja: »spasiti svoje stomake!«. Nećete postići ništa dmgo osim one moralne formule: Chacun pour soi et Dieu pour tous! A sa takvom formulom, g-dine Gradovski, nikakvo društveno uređenje se neće dugo održati.

No, ja idem dalje, imam namere da vas zadivim učeni, g-dine profesore. Imajte na umu, društveni ideali i građanski ideali koji su organski odvojeni od moralnih ideala, koji postoje sami po sebi u vidu nekakve odvojene polovine, razdvojeni od opšte celine vašim nožem naučnika, presađeni na neko određeno mesto u vidu posebne institucije — takvi ddeali uopšte ne postoje, toga nikada nije bilo niti će toga ikada biti! Šta je to onda društveni ideal i kako treba shvatiti tu reč? Naravno, njena se suština nalazi u ljudskoj težnji da pronađe formulu društvenog uređenja i to takvu formulu koja bi po mogućnosti bila nepogrešiva i koja bi sve zadovoljila — nije li tako? Ali, ljudi ne znaju takvu formulu! Ljudi je traže već šest hiljada godina u toku svoje istorije i ne uspevaju da je nađu. Mrav poznaje formulu svoga mravinjaka, pčela poznaje formulu svoje košnice (dako je ne znaju na ljudski način, znaju je na svoj način — a više im ne treba), a čovek ne poznaje svoju formulu. A ako je tako, odakle onda da pozajmi ideal građansko uređenja za ljudsko društvo? Upoznajte se sa istorijom i videćete odakle on dolazi. Videćete da je on jedino produkat moralnoga usavršavanja pojedinca, tako sve počinje, tako je bilo od iskoni, i tako će biti i za vjeki vjekova.

Na početku kod svakog naroda, kod svake nacionalnosti, moralna ideja je prethodila začetku nacionalnosti, jer ona je tu nacionalnost stvarala. A ta moralna ideja poticala je oduvek iz mističnih ideja, iz uverenja da je čovek večan, da nije jednostavno zemaljska životinja — nego da je u vezi sa drugim svetovima i sa samom večnošću. Takva su se uverenja uvek i svuda pretvarala u religiju, u ispovedanje nove ideje, a čim se javljala religija javljala se i građanska nova nacionalnost. Pogledajte Jevreje i muslimane: jevrejska nacionalnost

se formirala posle Mojsijevog zakona iako njenih začetaka ima još od zakona Avramova. Muslimanska se nacionalnost formirala tek posle pojave Korana. U nastojanju da očuvaju stečenu duhovnu vrednost ljudi se približavaju jedni drugima i samo tada revnosno i brižljivo »rade jedan pored drugoga, jedan za drugog, i jedan s drugim« (kao što ste to vi krasnorečivo kazali), i tek tada ljudi počinju da traže kako da urede svoje odnosc kako bi sačuvali dobijenu vrednost i to tako da se od nje ne izgubi ništa — ljudi traže građansku formulu zajedničkog života koja bi im bila od pomoći da istaknu pred celim svetom u svoj njenoj slavi svu onu moralnu vrednost. I, imajte na umu, čim se posle izvesnog broja vekova (jer i tu postoji zakon koji nama nije znan) počnc da koleba i da oslabljuje u nekoj naciji njen duhovni ideal, s njim odmah počinje da pada i čitav njen građanski poredak, potamne svi građanski ideali koji su do tada uspeli da se u njoj obrazuju. Kakva je bila religija koja se formirala takva je i građanska forma dotičnog naroda. Prema tome, građanski ideali su uvek neposredno i organski vezani za moralne ideale, jer — sumnje nema — oni iz njih potiču. Sami po sebi se nikada ne pojavljuju jer, ako se pojave, njihov jc cilj zadovoljavanje moralne težnje pomenute nacionalnosti u onoj meri u kojoj se ta moralna težnja pojavila u toj nacionalnosti. Prema tome, »samousavršavanje u religioznom duhu« jeste u životu jednog naroda osnova svemu, jer lično usavršavanje jeste ispovedanje dobijene religije, a »građanski ideali« sami, bez te težnje prema ličnom usavršavanju, nikada ne dolaze, niti se mop začeti. Vi ćete, može biti, reći da ste i sami govorili: »lično usavršavanje je početak svega« i da niste ništa rasecali nožem. Ali, vi ste delili, vi ste živi organdzam podelili na dve polovine. »Lično usavršavanje nije samo početak svega«, ono je nastavak svega, osnovni ishod.

Ono jedino obuhvata, podiže i hrani narodni organizam. Njega radi i postoji građanska formula nacije, samo toga radi ona je postala da očuva dobijene vrednosti. Kada se u jednom narodu izgubi ipotreba za opštim i pojedinačnim usavršavanjem u onom duhu koji je tu potrebu začeo, onda postepeno nestaju sve »građanske institucije« jer više nema šta da se čuva. Prema tome nikako ne stoji ono što ste vi kazali u svojoj poslednjoj frazi:

»Eto zbog čega društveno savršenstvo ljudi u vrlo velikoj meri zavisi od savršenstva društvenih institucija, koje u čoveku vaspitavaju

ako ne hrišćanske a ono građansike vrline«.

»Ako ne hrišćanske, a ono građanske vrline!«. Zar se tu ne oseća nož naučnika koji seče ono što se ne može seći, koji seče živi organizam i čini od njega dve mrtve polovine — moralnu i građansku? Reći ćete da i »društveno uređenje« i položaj »građanina« mogu da sadrže velike moralne ideje, da »građanska ideja« kod zrelijih i razvijenijih naroda uvek zamenjuje prvobitnu religioznu ideju koja se u nju preobraća i koju ona po pravifu nasleđuje. Da, ima njih koji i tako tvrde, ali još nismo videli da je tako i bilo. Čim moralno-religiozna ideja kod jednog naroda dođe do svog kraja, iživi se, nastupa panična i kukavička potreba da se ljudi ujedine radi »spasenja stomaka« — svako građansko ujedinjenje u takvom slučaju drugih ciljeva ne može imati. Eto, sada se francuska buržoazija ujedinjuje sa tim ciljem: »spasiti stomake« pred četvrtim stalelom koji nadire. Ali, to spasavanje stomaka je najnemoćnija i najbednija ideja među svim idejama koje mogu da ujedine čovečanstvo. To je predosećanje kraja — početak kraja. Ujedinjuju se, a ovamo kolutaju očima ko će i kuda u prvoj prilici pobeći. Šta tu može »uređenje« kao takvo, uzeto samo za sebe? Budite braća pa će i bratstva biti među vama. Ako nema braće nikakvo ujedinjenje neće moći da stvoni bratski savez. Šta vredi podići »ustanovu« i na njoj napisati: Liberte, Egalite, Fraternite?. Takvim »uređenjem« nećete dobiti ništa, moraćete tim rečima dodati i onu četvrtu — ou!a mort, fraternite ou la mort — i tada će braća krenuti da seku braći glave kako bi preko »građanskog uređenja« ostvarili bratstvo. To je samo jedan primer, ali valjan primer. Vi, g-dine Gradovski, poput Aleka, tražite spasa samo u spoljašnjim stvarima i pojavama. Vi kažete — »neka su u Rusiji sve same budale i lopovi (u izvesnom smislu možda je i tako!), ali čim budemo preneli iz Evrope neko »uređenje« sve će biti spaseno«. To mehaničko kalemljenje evropskih formi (koje se ni do sutra neće održati) koje su tuđe našem marodu i ne odgovaraju njegovoj volji, to je kao što vam je poznato glavna reč maše ruske evropomanje. Uzgred rečeno, g-dine Gradovski, vi napadajući našu neuređenost i koreći time Rusiju pokazujući joj na Evropu — kažete:

»Za sada mi ne možemo da savladamo ni ove nesuglasice i protivrečnosti koje je Evropa odavno prevladala...«.

Evropa savladala? Ko vam je to kazao? Evropa, ta vaša Evropa se

nalazi uoči pada, pada opšteg, užasnog! Mravinjak koji se u njoj stvorio izvan crkve i Hrista (jer tamo se crkva svuda izgubivši svoj ideal, pretvorila u državu) sa u osnovi poljuljanim moralnim načelima, načelima koja su uništila sve što je opšte i apsolutno — taj je mravinjak — kažem ja — u celini potkopan. Nastupa četvrti stalež, udara i navaljuje na vrata i ako mu ne otvore on će razvaliti vrata. On ne prima stare ideale i odbacuje svaki zakon koji je do sada bio na snazi. On ne pristaje na kompromise, neće ustupke, ne pristaje ni na šta — nećete moći da spasite zdanje podupiračima. Ustupci samo raspaljuju, a on hoće sve. Nastupa nešto što se ne da ni zamisliti. Svi parlamentarizmi, sve građanske teorije koje su sada na snazi, sva bogatstva koja su nagomilana, banke, nauka, Jevreji, sve će to nestati u trenutku i otići bestraga — izuzetak će, može biti, biti Jevreji koji će se snaći i znaće šta treba da čine

— njima će taj slom čak ići na ruku. Sve je to blizu — »pred vratima je već«. Vi se smejete? Blago onima koji se smeju. Neka Bog da zdravlja — videćete i sami. Tada ćete se začuditi. Vi ćete imi odgovoriti smejući mi se

— »Lepa je ta vaša ljubav prema Evropi kada joj to proričete«. A zar se ja tome radujem? Ja samo predosećam da je račun gotov. Krajnji obračun i plaćanje računa može se dogoditi samo pre nego i najvatrenija mašta to može da zamisli. Simptomi su strašni. Već ovaj zastareli i neprirodni savez evropskih država mogao bi da posluži kao početak svega. A kako bi to sve moglo biti prirodno kada se neprirodnost nalazi u osnovi, ona se tamo skupljala vekovima! Ne može jedan manji deo čovečanstva da vlada nad ostalim delom ljudi kao da su oni robovi — a jedino su se u tom cilju sve do sada stvarala sva građanska uređenja u Evropi (ona su odavno nehrišćanska) — a Evropa je danas u celini neznabožačka. Takva neprirodnost i sva ta »nerešena« politička pitanja (svi, uostalom, znaju koja su to pitanja) moraju, na kraju krajeva, dovesti do velikog ratnog političkog razračunavanja, tu će svi biti umešani — taj rat će buknuti u toku ovog veka, možda i u toku naredne decenije. Šta mislite, hoće 1i tamošnja društva izdržati jedan dugotrajniji politički rat? Fabrikant je kukavica, plašljivac, Jevrejin takođe — čim se rat oduži ili zapreti da će potrajati sve će se banke i fabrike zatvoriti, a milioni gladnog i odbačenog proletarijata naći će se na ulici. Da se vi ne uzdate u razboritost

državnika — da rat neće početi? Ali, kakve nade može biti kada je u pitanju razboritost takvih? Da ne mislite možda da parlamenti neće dati novaca za rat imajući na umu posledice? Ali, zar su parlamenti ikada odbili novaca upornijem državniku i bili svesni posledica? I tako će, eto, rat izbaciti proletarijat na ulicu. I šta mislite? Hoće li on i dalje čekati i umirati od gladi? I to posle političkog socijalizma, posle Internacionale, posle socijalnih kongresa i Pariske komune? Ne, sada neće biti kao do sada — oni će jurišati na Evropu i sve staro će biti srušeno zauvek. Talasi će se razbiti tek tada na javi, pred očima svih postaće jasno svima koliko je naš nacionalni organizam drugačiji od evropskog. Tada ćete i vi, gospodo doktrinari, možda shvatiti u čemu je stvar i počećete od nas da tražite »narodna načela« nad kojima ste se do sada samo smejali. A za sada nam vi, gospodo, još uvek pokazujete na Evropu i pozivate nas da prencsemo upravo ona njena uređenja koja će koliko sutra tamo biti odbačena kao poslednji apsurd i u koja već i sada tamo mnogi pametni ljudi ne veruju — sve se to do danas održava tamo isključivo zahvaljujući inerciji. A i ko je taj, osim pojedinih doktrinara, mogao ovu komediju buržoaskog ujedinjenja koju sada imamo u Evropi, da smatra za nekakvu normalnu formulu ljudskog ujedinjenja na zemlji? A ti ljudi — kažete vi — su odavno sve savladali — da li posle dvadeset ustava za manje od sto godina i skoro posle desetak revolucija? Možda ćemo tek tada, pošto se za trenutak budemo oslobodili Evrope, početi sami i bez evropskog pokrovitelj'stva da radimo na našim društvenim idealima koji svaka'ko potiču od Hrista i njegovih zaveta ličnog usavršavanja, g-dine Gradovski! Vi ćete ponovo zapitati: pa kakvi su to naši društveni i građanski ideali mimo Evrope? Da, postoje društveni ideali koji su bolji od vaših evropskih, jači, pa čak — strašno je i reći — ideali koji su i liberalniji od vaših! Da, liberalniji, jer potiču iz nacionalnog organizma i nisu neko lakejsko i bezlčno presađivanje sa Zapada. Naravno, ja sada neću da dužim o tome, ako ni zbog čega drugog ono zbog toga što je članak i bez ovoga ispao odveć dugačak. Uzgred, prisetite se: šta je bila i čemu je težila prvobitna hrišćanska crkva? Ona je započela odmah posle Hrista sa nekolicinom ljudi, odmah je nakon Hrista pošla da traži svoju »građansku formulu« koja se u celini temeljila na morainoj nadi da će utoliti svaki duh shodno načelima ličnoga usavršavanja. Pojavile su se hrišćanske crkvene opštine,

zatim ubrzo počela stvarati nova, do tada nečuvena, nacionalnost — svebratska, svečovečanska, u vidu opšte vaseljenske Crkve. Ali ta Crkva je bila progonjena, ideal se oblikovao pod zemljom, a gore na zemlji podizala se ogromna zgrada, veliki mravinjak — stara Rimska Imperija koja je takođe bila ideal i ishodište moralnih težnji čitavog antičkog sveta. Ali, mravinjak nije bio izgrađen do kraja — Crkva ga je potkopala. Došlo je đo sudara između dveju najsuprotnijih ideja kakve su ikad postojale na zemlji: čovekobop, se susreo sa Bogočovekom, Apolon Belevederski je sreo — Hrista. Došlo je do kompromisa: Imperija je prihvatila hrišćanstvo, a Crkva rimsko pravo i rimsku državu. Jedan manji deo Crkve se povukao u pustinju i nastavio tamo da se trudi: pojavile su se ponovo hrišćanske opštine, zatim manastiri — istina, to su bili samo pokušaji, čak je tako sve do danas. Ogromni deo Crkve docnije se, kao što je poznato, podelio na dve polovine. U zapadnoj poiovini država je najzad u potpunosti pobedila Crkvu. Crkva je bila uništena i najzad se potpuno pretvorila u državu. Pojavio se papizam — produženje stare Rimske Imperije u novom obliku. U istočnoj polovini državu je pokorio i uništio Muhamedov mač — ostao je samo Hristos odvojen od države. Ali država koja je primila i ponovo uzdigla Hrista pretrpela je užasne vekovne patnje od neprijatelja, od Tatara, zbog neuređenosti i »kreposnog prava«, od Evrope i evropeizma — ta država još i danas trpi zbog toga što pravu društvenu formulu u smislu ljubavi i hrišćanskog ličnog usavršavanja zaista nije mogla da izgradi. Ali vi ne biste trebalo samo da je korite zbog toga, g-dine Gradovski! Naš narod jedini za sada nosi Hrista u duši i jedino se u njega nada. On sebe naziva »kristjanininom«, to jest hrišćaninom, nije tu po sredi samo reč — u tome je ideja čitave njegove budućnosti. Vi, g-dine Gradovski, nemilosrdno korite Rusiju zbog njene neuređenosti. A ko je njoj do sada smetao da se uredi u toku dva poslednja veka, a posebno u toku pet poslednjih decenija? Ko bi drugi ako to nisu bili ruski Evropljani nalik vama, g-dine Gradovski, a takvih je oduvek bilo kod nas, a posebno nas sada pritiskuju. Ko je neprijatelj organskog i samostalnog raz\itka Rusije prema ličnim njenim načelima? Ko s podsmehom odbacuje postojanje tih načela i ne želi da zna za njih? Ko je želeo da popravi naš narod podižući ga fantastično »do sebe — čineći jednostavno od njega evropskc liberale, oduzimajući s vremena na vreme masi po jednos

čoveka i gradeći od njega Evropljanina, makar on to bio sudeći po peševima mundira? Time ne želim da kažem da je Evropljanin pokvaren, ja samo kažem da stvaranje Evropljanina od Rusa veoma često znači pokvarenost prve vrste. A u tome je čitav ideal njihovog programa: izdvajati čoveka po čoveka iz opšte mase i pretvarati ga u apsurd? Da li vi zbilja mislite da će ceo naš narod u masi pristati da postane tako bezlični skup gospode kakvi su ti ruski Evropljani?

IV
JEDNOME — SMIRI SE A DRUGOME — UZOHOLI SE. BURA U ČAŠI VODE

Sve do sada ja sam sporio sa vama, g-dine Gradovski, sada hoću da vas prekorim zbog namemog izvrtanja mojih misli, i to one glavne tačke u mome Govom:

Vi pišete:

»Ima još mnogo nepravde i ostataka vćkovnoga ropstva u njemu (to jest u narodu našem) da bi on mogao da zahteva da mu se ktanjaju, ili pak da pretenduje na to da čitavu Evropu vrati na istinski put — kako to predskazuje g-din Dostojevski.

Čudno! Čovek koji osuđuje gordost kod pojedinih skitnica, poziva na gordost čitav narod u kome on vidi neku vrstu svetskog apostola. Jednome on kaže — »Smiri se!« — Drugome pak — »Uzoholi se!«.

Pa dalje:

»Onaj koji se još kako valja nije formirao ni u naciju treba odjednom da sanja o opšteljudskoj misiji! Nije li mu rano za to? G-din Dostojevski se ponosi time što smo mi dva veka služili Evropi. Mi priznajemo, to »služenje« ne pobuđuje kod nas mnogo radosnih osećanja. Zar ovo vreme bečkog kongresa, ili kongresa uopšte, može da bude razlogom naše »gordosti«? Je li ovo ono vreme kada smo mi, služeći Meternihu, gušili nacionalne pokrete u Italiji i Nemačkoj i kada smo gledali popreko na Grke, našu braću po veri? I kakvu smo samo mržnju navukli na sebe u toj Evropi upravo zbog toga »služenja!«

Zadržaću se u početku na ovoj posledn joj, maloj i skoro bezazlenoj falsifikaciji. Zar sam ja, rekavši da smo »mi u toku poslednja dva veka služili Evropi, može biti, više nego sebi samima« — zar sam ja hvalio to, kako smo služili? Ja sam samo istakao jednu

činjenicu i ta je činjenica istinita. Ali činjenica da smo služili i to kako smo služili — to su dve sasvim različite stvari. Mi smo mogli počiniti mnogo političkih grešaka, Evropljani takve greške i sada čine svakoga časa, ali ja nisam hvalio naše promašaje nego samo činjenicu našeg služenja (koje je skoro uvek bilo nekoristoljubivo) želeo sam da istaknem. Zar vi ne shvatate da su to dve različite stvari? »G-din Dostojevski se ponosi time što smo mi služili Evropi« — kažete vi. Ta ja se uopšte ne ponosim zbog toga, ja sam to rekao da istaknem crtu našeg narodnog duha — crtu koja mnogo govori. Znači, ako pronađeš jednu divnu, zdravu crtu u nacionalnom karakteru ti si zbog toga obavezno gord! A šta kažete za Meterniha i za kongrese? Zar vi mene da učite šta je to? Ja sam još davno, dok ste vi još bili student, govorio o tom služenju Metemihu (između ostalog, naravno) — govorio sam o tome na poznati način još pre trideset godina i dao sam i odgovor. Zbog čega ste to falsifikovali? To da pokažete — »Vidite li kakav sam ja liberal, a evo pesnik, oduševljeni prijatelj naroda kako melje zaostale stvari, ponoseći se našim služenjem Meternihu«. To je samoljublje, g-dine Gradovski.

Ali ovo su, naravno, sitnice, no, evo, i nečeg što nije sitnica.

I tako, ako sam rekao narodu — »ojačaj svoj duh« znači ja sam mu rekao — »budi gord«, znači navaljivao sam na njega da bude gord, učio sam ga tome? Zamislite, g-dine Gradovski, da vi vašoj rođenoj deci kažete — »Deco ojačajte svoj duh, budite dečice, plemeniti!« — da li bi to značilo da ih vi učite gordosti, ili da se i vi sami učeći njih. ponosite zbog toga? A šta sam ja rekao? Ja sam govorio o nadi »da treba da postanemo braća svim ljudima, na kraju krajeva« — molim da se podvuku reči — »na kraju krajeva«. Zar je ta svetla nada da će na ovom našem napaćenom svetu jednom biti ostvareno bratstvo, i da će i nama biti dozvoljeno da budemo braća svima — zar je ta nada gordost ili poziv na oholost? Ta ja sam direktno, sasvim direktno, rekao na kraju svoga Govora: »Šta, zar ja govorim o ekonomskoj slavi ili o slavi mača ili nauke? Ja govorim samo o ljudskom bratstvu, o tome da za svetsko opštečovečansko bratstvo rusko srce je, najviše među drugima, spremno da ga prihvati...« To su moje reči. Zar se u njima oseća poziv na oholost? Odmah posle navedenih reči ja sam u svom Govoru dodao: »Neka je naša zemlja uboga ali nju je svu »robu nalik prošao Hristos i

blagoslovio je. Zbog čega i mi ne bismo prihvatili poslednje reči Njegove?« Zar ta reč Hristova označava gordost, zar takva nada označava oholost? Vi negodujući pišete — »da je nama prerano da zahtevamo da nam se klanjaju«. Ta kakvo vam klanjanje pada na pamet, za Boga miloga! Zar ta naša želja da svima poslužimo, da svima budemo sluge i braća u ljubavi, znači da tražimo da nam se poklone? Ako bi se zahtevalo klanjanje onda bi ona sveta i nekoristoljubiva želja da svima poslužimo — bila čisti apsurd. Slugama se ne klanjaju, a brat ne traži da mu brat savija kolena pred njim.

Zamislite, g-dine Gradovski, da ste vi učinili neko dobro delo ili ste krenuli da ga učinite i, eto, idući putem vi, ganuti vašom dobrotom mislite i sanjarite: »kako će se obradovati taj nesrećnik ovom neočekivanom poklonu koji mu ja nosim, kako će se okrepiti duhom, preporodiće se, poći će svim ukućanima da pokazuje svoju radost, svojoj deci, počeće s njima i da plače...«. Razmišljajući i sanjareći tako, vi ćete, naravno, i sami biti ganuti, osetićete kako vam i suze teku (zar vam se to nikada nije događalo?) i evo, tu uz vas čuje se pametan glas koji vam odgovara uz uho: »To si se ti uzoholio uobrazivši sve to! Ti to plačeš zbog oholosti i liješ suze!«. Zaboga, nada da i mi Rusi možemo nešto da značimo čovečanstvu, da i mi možemo nekome da budemo braća i da mu u nečem poslužimo — sama ta nada je izazvala ushićenje i izmamila je suze masi od hiljadc slušalaca. Ta ja se ne hvalim, ne sećam se ovoga oholosti radi, ja samo hoću da istaknem ozbiljnost trenutka. Javila se bila svetla nada da i mi možemo u nečem poslužiti čovečanstvu, makar i tako što ćemo biti samo braća drugim ljudima, i, evo, samo jedna takva plemenita aluzija ujedinjuje sve ljude u jednu misao u jedno osećanje. Nepoznati ljudi su se grlili i kleli su se jedan drugome da će ubuduće biti bolji. Prišla su mi dva starca i rekla su mi: »Mi smo dvadeset godina bili neprijatelji, nanosili smo štete jedan drugome, i, evo, posle vaših reči mi smo se izmirili«. Jedne su novine pohitale da zabeleže da sve to ushićenje ne mora ništa da znači, to je, navodno, bilo ono raspoloženje sa — »ljubim ruke...« i da su se govomici uzaiud upinjali da dovrše svoje govore... »Ma šta da su rekli bilo bi istog takvog ushićenja, jer u Moskvi je tada vladalo neko čudno raspoloženje«. A eto, da je taj novinar sam bio tamo šta bi mogao za sebe da kaže: bi li

njemu tako pohrlili kao što su pohrlili bili meni — ili ne bi? Tri dana pre toga držani su govori, bivalo je ovacija govornicima, ali ono što se desilo meni posle moga Govora nije se ni s kim drugim desilo! To je bio jedinstveni trenutak na puškinskim svečanostima i on se više nije ponovio. Bog mi je svedok da se ja ne hvalim, taj trenutak je bio sasvim ozbiljan i ja nc mogu da ga prećutim. Ozbiljnost se sastojala u tome što su se u društvu jasno i blistavo pojavili novi elementi, pojavili su se ljudi željni podviga, misli koja teši i dela koje mnogo obećava. Znači naše društvo više neće da se zadovolji sa liberalnim podsmevanjem Rusiji, znači njemu je postala mrska ideja o večnoj nemoći Rusije! Jedna nada, jedna aluzija i planula su srca svetom žudnjom za opštom ljudskom stvari, žudnjom za bratskim služenjem i podvigom. Da li su ta srca gorela od oholosti? Da li su tekle suze od gordosti? Da li sam ih ja pozivao da budu oholi? Ah, vi!

Vidite, g-dine Gradovski — ozbiljnost toga momenta je odjednom uplašila mnoge u našoj liberalnoj »čaši«, utoliko više što je sve bilo tako neočekivano. »Kako to? Sve do sada smo se tako prijatno i zadovoljno smešili, pljuckali smo na sve i gle, sada odjednom... pa to je pobuna! Zovite policiju!«. Pojavilo se nekoliko preplašenih gospodina: »Sta ćemo sada mi? Ta pisali smo i mi... gde će nas sada? Treba uništiti, što pre uništiti to, da sve nestane bez traga, treba što pre objasniti čitavoj Rusiji da je sve to samo prijatno raspoloženje u toj Moskvi koja svakoga dočekuje iznoseći mu hleba i soli, to je samo jedan prijatan trenutak i ništa više nakon niza svečanih ručkova, ništa — ništa drugo, a što se pobune tiče nju treba savladati uz pomoć policije!«. I tako su i krenuli i, ja sam navodno kukavica, pesnik, ništavilo, moj Govor nema nikakvog značaja, to je sve nula — jednom reči u toj vatri su podosta i preterali — publika je mogla da im ne poveruje. Trebalo je postupiti obmuto — trebalo je znalački pristupiti tom poslu, hladnokrvnije, čak je trebalo ponešto pohvaliti u mom Govoru: »reči, na primer — ipak je bilo tako izvesnih ideja« — a zatim, malo po malo sve popljuvati i zgaziti na opšte zadovoljstvo. Jednom reči, nisu mnogo vešto postupili. Pojavila se jedna rupa, nju je trebalo što pre začepiti i pronađen je solidan, iskusan kritičar koji ume da sjedini oštrinu napada sa onim comme ilfaut. Taj kritičar ste bili vi, g-dine Gradovski: vi ste napisali, vas su čitali i svi su bili zadovoljni. Vi ste poslužili opštoj i plemenitoj stvari, barem je tako bilo, jer su vas

svuda preštampavali: »vele — pesnikov govor ne može da izdrži strožiju kritiku, pesnik je pesnik, ali, evo, umni ljudi su tu, oni stoje na straži i u svako doba umeju da poliju hladnim mlazom ovakvoga sanjara«. Na samom kraju svoga članka, vi me molite da vas izvinim za izraze iz članka koji bi mogli bili oštriji za mene. Ja završavam svoj članak i ne molim vas za izvinjenje ako je u mom članku bilo oštrijih reči, g-dine Gradovski. Ja ne odgovaram lično A. D. Gradovskom nego publicisti A. D. Gradovskom. Ja lično nemam ni najmanje razloga da vas ne poštujem. Ako ja ne cenim vaša mišljenja i ako pri tome ostajem šta bih mogao da ublažim moleći vas za izvinjenje? Međutim, bilo mi je teško kada sam primetio da je jedan ozbiljan trenutak, značajan trenutak u životu našega društva prikazan u pogrešnoj svetlosti, protumačen pogrešno. Bilo mi je mučno da gledam kako se ideja kojoj sam ja služio vuče po ulici. A, eto, upravo ste je vi povlačili po ulici.

Znam, reći će mi s raznih strana, da je bilo smešno pisati ovako dugačak odgovor na vaš članak koji je u poređenju s mojim veoma kratak. Ali, ponavljam, vaš članak je bio samo povod: ja sam želeo da kažem i neke opštije stvari. Imam namere da i u narednoj godini nastavim Dnevnik pisca. Neka ovaj sadašnji broj Dnevnika bude moje profession de foi za budućnost, neka vrsta »probnog« broja, da i tako kažem.

Još će mi reći, ako hoćete, da sam ja mojim odgovorom vama uništio smisao moga Govora koji sam održao u Moskvi i u kome sam pozvao obe ruske partije da se izmire i ujedine, u kome sam priznao zakonitost postojanja i jedne i druge. Ne, nikako, smisao Govora nije uništen, naprotiv — još je više naglašen, jer ja sam upravo u svom odgovoru vama, istakao da su se obe partije bile otuđile jedna od druge, da su one u neprijateljskim odnosima i da tako svoje aktivnosti dovode u lošu situaciju — međutim, kada bi se ujedinile i međusobno složile, mogle bi sve da spasu, mogle bi da razbude neizmerne snage i da pozovu Rusiju da krene putem novog, zdravog načina života za kakav ona do sada nije znala — što do sada nije bilo viđeno!

1881.

JANUAR

GLAVA PRVA

I
FINANSIJE. GRAĐANIN UVREĐEN U TERZITU. KRUNISANJE ODOZDO I MUZIČARI. BRBLJAONICA I BRBLJIVCI

Go-spode! Zar ću i ja nakon trogodišnjeg ćutanja, obnavljajući svoj Dnevnik, krenuti sa člankom na ekonomske teme? Kakav sam ja ekonomista, finansijski stručnjak? Nikada do sada nisam to bio. Bez obzira na današnju modu, ja se nisam zarazio ekonomizmom, no, evo, uz druge i ja krećem sa člankom na ekonomske teme. A da je danas ekonomizam moda — u to nema nikakve sumtnje. Danas su svi ekonomisti. Svaki časopis, koji počinje da izlazi, nastupa sa ekonomskim problemima i tako se i najavljuje — reklamira. A i kako čovek da ne bude ekonomista, ko je taj ko bi danas mogao da ne bude ekonomista — tu je devalvacija rublje, deficit! Ta opšta zaraza i potreba za ekonomijom se pojavila kod nas poslednjih godina, nakon našeg rata sa Turcima. O, i ranije se kod nas mnogo raspravljalo o finansijskim pitanjima, ali u vreme rata kao i neposredno posle rata svi se dali u finansijske rasprave — i sve je to došlo tako, sasvim prirodno: rublja devalvira, tu su zajmovi za vojne potrebe i slično. Ali, tu je osim rublje bila posredi i osveta, da, ta osveta se i sada nastavlja upravo zbog rata: »mi smo — vele — govorili, mi smo to predskazivali«. Posebno se sada upuštaju u ekonomska pitanja oni koji su onda, sedamdeset i šeste i sedamdeset i sedme godine, govorili da je novac važniji od velikodušnosti, da je sve to u vezi sa istočnim pitanjem trućanje i fikcija, da nema nikakvog elana u narodu, da ovaj rat nije uopšte narodni ni nacionalni rat, da samog tog naroda uopšte i nema — to je samo jedna kao i do sada inertna masa, nema i gluva, masa koja je naviknuta da plaća dažbine i da izdržava inteligenciju — ta masa daje, istina je, svoj groš u crkvi, ali to čini samo zbog toga što tako zapovedaju sveštenik i druge starešine. Svi ruski Terziti (a pojavilo ih se mnogo među našom inteligencijom) bili

su tada povređeni u svojim najboljim osećanjima. Građanin je u Terzitu bio uvređen. Evo, poćeli su da se svete, da nam prebacuju finansijske probleme. I malo po malo, njima su se pridružili ne samo Terziti nego čak i bivši »heroji«. Svi su pomalo digli nos, neki čak i previše. Istina, tome je pogodovao i ovaj mir zaključen pod neugodnim okolnostima — Berlinska konferencija. (NB. Uzgred o toj Berlinskoj konferenciji: mene je tada jedna žena u provinciji, u zabiti, na seoskom putu, žena koja je bila vlasnik jedne krčmice, odjednom zapitala — »Baćuška, kaži de, šta su o nama tamo odlučili, sada tamo u inostranstvu, čuje li se što?«. Tada sam se bio začudio toj ženi. No, o tome, to jest o tadašnjem elanu, govorićemo kasnije). Ja sada jedino hoću da kažem da o rublji i deficitu svi govore, svi pišu i svi se uzbuđuju, to je postalo i neka vrsta d'esprit gregaire: svi pišu, svi se uzbuđuju, kako onda ja da se ne uzbuđujem — pomisliće nisam pravi građanin, ne interesujem se. Uostalom, ima tu i tamo i pravog građanskog uzbuđenja, oseća se bol, osećaju se bolne sumnje u pogledu budućnosti — ne mogu da grešim dušu. Međutim, iako je ta građanska briga stvarna, sve se vrti oko teme: zbog čega kod nas to sve ne ide onako kako to ide u Evropi? »U Evropi svuda talir dobro stoji, a kod nas ovo sa rubljom ne ide. Ta zbog čega mi nismo Evropa?«. Pametni su ljudi rešili problem zbog čega mi nismo Evropa i zbog čega kod nas stvari nisu kao u Evropi: »Eto, zbog toga što zđanje nije krunisano«. I počeli su da viču kako treba krunisati zdanje zaboravljajući da nikakvog zdanja kod nas još uvek i nema — umesto zdanja ima kod nas nekoliko belih prsluka koji su uvrteli sebi u glavu da su oni to zdanje; ako treba krenuti sa krunisanjem zdanja onda bi trebalo početi od kabanice i opanaka, a ne od tih belih prsluka! Ovde ćemo se obavezno ograditi: krunisanje odozdo je, naravno, na prvi pogled apsurd čak i u arhitektonskom smislu i to je u protivurečnosti sa svim onim sličnim što je postojalo — što i sada postoji — u Evropi. Ali, budući da je kod nas sve originalno, da ništa nije kao u Evropi nego obrnuto, onda bi se jedna ovako važna stvar kao što je krunisanje zdanja mogla i ovako započeti na opšte divljenje i negodovanje naših ruskih evropeiziranih umova. Jer, na opšte otuđenje te Evrope, naši niži slojevi, naše kabanice i opanci jesu doista svoje vrste gotovo zdanje — istina ono nije završeno, ali to nije samo osnova, to je gotovo zdanje, ali ipak — to zdanje je čvrsto i

nepokolebivo, ono je građeno u toku vekova, ono sadrži našu ideju, ideju naše buduće zgrade — ona se bar u svemu tome oseća. Uostalom, svi ti povici naših Evropljana o tom krunisanju, ako ćemo celu istinu reći, imaju karakter onog zajedničkog blejanja u stadu, karakter nečeg mehaničkog što bi trebalo da nas uspokoji, tu nije posredi stvarno građansko rasuđivanje na moralnim osnovama. I zbog toga su se svi uhvatili za utehu takve vrste, za tu spoljašnju mehaničku utehu, to je lako i prijatno, to je nekako uvek kao pod rukom: »Potrebna je samo evropska formula i sve će biti u taj čas spaseno, uzeti treba tu formulu i to gotovu iz sanduka i primeniti je i — istog časa će Rusija postati Evropa, rublja će postati talir«. Što je najvažnije, u tim veštačkim utehama, to je da uopšte, ne treba razmišljati, treba samo patiti i uzbuđivati se i to valjano. Ja govorim o celom stadu, ja se ne dotičem pravednika. Ima pravednika svuda, čak i među našim ruskim Evropljanima, i ja njih poštujem. Ali, složićete se, u većini slučajeva, sve to kod nas biva kao u igranju.

Šta ima da se misli, zbog čega lupati glavom, može i da vas zaboli — uzmi gotovo od drugih, odmah će početi muzika, složan koncert —

Ta mi ćemo se lepo složiti,
Tako smo blizu seli...

No, a šta će biti gospodo, ako vi niste baš rođeni za muzičare i to u svojoj ogromnoj — kolosalnoj — većini? Šta će biti ako se od tih belih prsluka stvori samo jedna brbljaonica? Šta će biti ako ogromnu većinu tih belih prsluka uopšte i ne budu pustili (za početak, naravno) u to krunisano zdanje, ako se desi da takvo zdanje bude jednom sagrađeno? To jest, njih bi mogli i da puste i to bi i trebalo učiniti, jer i oni su Rusi (mnogi među njima su valjani ljudi) kada bi samo oni hteli zajedno sa svima, sa čitavom zemljom, da budu mirni i da se prihvate opšte stvari dajući svoje savete za to. Ali, oni neće dati savet svoj u tom poslu zajedničkom, uzoholiće se oni nad njom. Sve do sada, čitava dva veka, oni su živeli posebno, a sada odjednom — da se ujedine! Ta to nije vodvilj, to zahtevaju istorija i kultura, a kulture kod nas nije nikada ni bilo. Pogledajte samo, udubite se malo bolje u onaj zanos sa kojim naš ruski Evropljanin, običan ljubazan čovek po svom karakteru — u onaj zanos koji ga obuzima kada on s penom na usnama govori o svojim najzavetnijim idejama, upravo o onim idejama koje nimalo ne liče na sistem ruskog narodnog pogleda na svet, na

one ruske svete čežnje i narodna verovanja! Taj gospodin belih ruku da bi se sjedinio sa zemljom koja smrdi na ogrtač i opanak — treba da žrtvuje svoja evropska uverenja i knjižice koje su za njega svetinja!?. On neće žrtvovati ništa, jer se on grozi naroda, i nehotice se oholo drži prema zemlji ruskoj. »Mi smo — reći će takvi — jedini koji možemo da damo savet, a svi ostali (to jest cela zemlja) neka za sada budu zadovoljni što ćemo ih mi, postepeno ih prosvećujući, podizati do sebe i što ćemo »naučiti narod njegovim pravima i dužnostima«. (To se oni spremaju da nauče narod njegovim pravima i što je još važnije i dužnostima! Ah, kakve šaljivčine!). »Rusko društvo ne može da boravi u sreskoj »buvari« zajedno sa odrpancima, sa onima koji su obuveni u opanke iz narodne nošnje«. I tako, sa ovakvim raspoloženjima se može (i to je čak i neminovno) ponovo porobiti narod koji nosi ogrtače i opanke, pa iako to porobljavanje neće biti kao pređašnje, ipak, staranjem inteligencije i njenim politiokim naporima —

Narod ćemo opet lancem okovati!

I razume se, sve će se završiti tako što će stvoriti za sebe brbljaonicu. Stvoriće i biće tako da jedni druge već od prve neće prepoznati niti će se uzajamno slušati — najverovatnije je da će tako i biti. Samo će se u mraku nekakvom dodirivati čelom. Ne vređajte se gospodo: događalo se to i sa boljim društvom, a kako ne bi sa ovakvim koje je dva veka odvikavano od rada i ikoje je ostalo bez svoje originalne narodne kulture — to se događalo i među kulturnim narodima kada im se prvi put pružala prilika da svo je savete javno i na ovakav način ponude. No, ovi su ipak imali za sobom vekovnu kulturu, oni su se ipak oslanjali na narod i tako su uspevali i da se iščupaju, da pronađu svoj istinski put, iako, istina — sa ponekom masnicom na čelu. A vi, naši Evropljani, na koga ćete se vi osloniti, s kim ćete se vi složiti? — možda će biti samo onaiko kao u pesmi: što ćete seđeti blizu! A koliko se kod nas naminožilo tih brbljivaca? Baš kao da se spremaju za celu stvar. Sedne tako pored vas neki napredni gospodin koji voli da poučava i počne da govori: ni repa ni glave, sve smotano kao u klupko. Govori čitavih sat i po i što je najvažnije sve je lepo i umilno i čini ti se kao ptičica peva. Pitaš se, ko je ovaj: pametan ili neki onako — i ne umeš da odgovoriš sebi. Svaka ti se reč čini jasnom i razumljivom, a u celini ništa ne razumeš. Da li to jaje govori, a kokoška ćuti, ili to kokoška i dalje na jajima leži — to ne možeš da

razabereš, vidiš samo da kokoška umesto jaja, leže same gluposti. Iskolačiš na kraju oči, u glavi osećaš kako ti se nešto muti. To je nov tip, njega ima odnedavno, umetnička literatura ga se još nije dotakla. Ima mnogo stvari koje naša savremena literatura nije još dotakla, ona je zaobišla mnogo savremenih tekućih problema, ona dosta zaostaje. Tipovi kojima se ona najviše bavi su iz četrdesetih ili iz pedesetih godina. Naša literatura se okrenula istorijskom romanu, može biti, upravo zbog toga što je izgubila smisao za savremeno. za tekuće.

II
MOŽE LI SE KOD NAS ZAHTEVATI EVROPSKI FINANSIJSKI SISTEM?

Šta su to finansije? Šta je to finansijs'ka stavka — reći će mi neko? Opet da kažem: kakav sam vam ja ekonomista, finansijski stručnjak? Kako se usuđujem da pišem o tome? Osmelio, sam se, jer znam da ću početi o finansijama pa ću preći na druge stvari, i tako će to kod mene biti na kraju ne članak o finansijama nego o nečem drugom. To je ono što mi uliva samopouzdanje. Ja nisam dostojan toga da pišem o finansijama jer ja na naše finansije ne gledam s evrops'ke tačke gledišta, ja čak ne verujem da se evropsko iskustvo te vrste može kod nas primeniti, jer — mi uopšte nismo Evropa, sve je kod nas posebno, u poređenju s Evropom mi ličimo na ljude koji su pali sa Meseca. U Evropi je, na primer, ropski, feudalni, odnos nižih slojeva prema višim, uništavao tokom vekova i najzad je došlo i do revolucije; sve se odigralo, jednom reči, kulturno — u istorijskom smislu. Kod nas je kmetsko pravo srušeno u jednom trenutku sa svim posledicama koje iz toga proističu i Bogu hvala, bez ikakve revolucije. I tako, odakle je moglo da bude potresa, onih kapitalnih, velikih?

Istina je i ovo: sve ono što se odjednom ruši ruši se na opasan način, tu uvek bude velikog potresa. Ne žalim ja, razume se, zbog toga što je tako odjednom palo. Naprotiv, veoma je dobro to što je taj naš veliki istorijski greh nestao tako u čas, na jednu reč velikog Oslobodioca. Pa ipak, prirodni zakon se ne može izbeći i došlo je do velikog potresa. Što je potres bio veliki to nije čudno, ali zbog čega je bio tolikih razmera? Razume se, postoje i istorijski zakoni i mnogi ljudi već jasno znaju zbog čega je sve bilo kako je bilo. Ali, ne upuštajući

se u ovu temu dalje (to je velika, ogromna tema i ona čeka velikog istoričara u budućim vremenima) — ne dodavajući svemu tome više ni jedne reči, ja ću samo podsetiti na neke pojedinosti koje pre svega padaju u oči i koje izazivaju zabunu. Evo, pogledajte, na primer: palo je kmetsko pravo koje je bilo smetnja svemu čak i pravilnom razvoju naše poljoprivrede — i evo, trebalo bi da naš mužik procveta, da se obogati. Ništa se od svega toga nije desilo: što se tiče zemljoradnje naš je mužik spao na onaj minimum koji mu može dati zemlja. I još nevolja je u tome što je još uvek neizvesno: hoće li se naći i u budućnosti takva sila (i u čemu bi se ona sastojala) koja bi omogućila da mužik digne iznad tog minimuma i da potraži od te zemlje ono što se zove maksimum. Pametni ljudi će reći: pitanje je bespredmetno, sve je to jasno, ali — ja sam čvrsto uveren da to pitanje nije rešeno, ono je važno i obuhvata mnogo drugih pitanja nego što uopšte to mogu neki da pretpostave. Zatim, pogledajte i ovo: nekadašnje gospodsko vlasništvo nad zemljom je palo do žalosnog nivoa i taj stalež vlasnika se počeo izrođavati, pretvarati u nešto čega ranije nije bilo, počeo se pretvarati u narod, u obrazovan narod, jer — u šta drugo bi se taj stalež mogao pretvoriti? To je divno jer narod oseća potrebu za inteligencijom, ona ga vodi, narod sam izgleda traži inteligenciju. No, na žalost, to je kod nas još uvek samo ideal, lepa ptica u vazduhu, u stvarnosti stvari stoje drugačije. Hoće li taj stalež, taj bivši spahija hteti da postane obrazovani narod? — to je pitanje i, znate šta još — to je kapitalno, najvažnije pitanje kakvo samo može biti, pitanje od koga zavisi, može biti, čitava naša buduonost! Međutim, to pitanje kod nas nije rešeno i teško je i zamisliti na koji bi način moglo da bude rešeno. Neće li, naprotiv, taj stalež opet da se uzoholi i da se izdigne iznad naroda, da se izdigne, ne, naravno, poput nekadašnje »kreposne« sile, nego, na primer, da se, umesto sjedinjenja sa narodom, opet nametne kao intelektualna sila koja drži narod pod svojim starateljstvom, koja se aristokratski nadmeno izdiže nad njim? Hoće li taj stalež hteti da prihvati narod kao svoga brata po krvi i po duhu, hoće li taj stalež da ooštuje sve ono što narod poštuje, hoće li da zavoli narod kao samoga sebe — pa i više od toga! A bez toga se niko neće zbližiti sa našim narodom jer ono što naš narod veruje to je sveto i čvrsto, on u tome neće popustiti nikakvoj inteligenciji bez obzira što mu je do inteligencije stalo — što je sam

traži. To su naša nasušna pitanja i ona nikako nisu rešena. Uopšte, sve je kod nas danas jedno veliko pitanje. I što je najvažnije, za sve je to potrebno mnogo vremena, potrebna je istorija, kultura, potrebna su pokolenja, a mi, eto, sve to moramo da rešavamo u jednom trenutku. U tome je razlika između nas i Evrope, stvari kod nas ne teku istorijskim i kulturnim tokom, kod nas sve biva najednom, nekako iznenada, ponekad čak i naredbom starešina koju niko ni očekivao nije. Naravno, to je tako, tako se događalo, ne zbog nečije krivice, ako hoćete ima i kod nas tog istorijskog toka ali, složićete se sa mnom, to je istorija za kakvu Evropa nije nikada znala. Kako onda zahtevati da budemo Evropa i da imamo evropski finansijski sistem? Ja, na primer, verujem i za mene je to ekonomska aksioma da zemljom ne vladaju vlasnici železnica, industri jalci, milioneri i bankari — ne vladaju zemljom čak ni Jevreji, zemljom vladaju pre svega zemljoradnici, oni koji obrađuju zemlju, koji je održavaju, zemljoradnici su prema tome država — njeno jezgro, njena srž. A da li je kod nas sada tako, nije li baš naopačke u sadašnjem trenutku: gde je naše jezgro, u čemu je? Zar vlasnici železničkih kompanija i Jevreji ne vladaju našim ekonomskim moćima? Evo, kod nas se sada grade železničke pruge, i opet je tu činjenica kakve nema nigde: Evropi je bilo potrebno skoro pola veka da se pokrije mrežom železničkih linija i to još sa onim njenim bogatstvom. A kod nas je za poslednjih deset godina izgrađeno petnaest ili šesnaest hiljada »vrsta« železničkih pruga i to u ovoj našoj bedi, u vreme ovih potresa ekonomskih kada je odjednom ukinuto »kreposno pravo«! I, naravno, čitav je kapital bio povučen tamo upravo u vreme kada je zemlji bio najpotrebniji. 2eleznica je građena na razorenoj zemljoradnji. A da li je kod nas rešeno pitanje o privatnom vlasništvu nad zemljom? Da li će mužik prihvatiti ovaj sistem sa onom svojom radnom snagom kojom raspolaže, neće li se pojaviti tu i proletarijat sa svojom osnovom koja leži u krčmi? A ako se takvo pitanje ne reši na zdrav način ništa zdravo neće moći da se stvori. Nama su potrebna upravo zdrava, sigurna rešenja — bez toga neće biti mira a samo se u miru nalazi izvor velikih snaga. Kako se sada mogu zahtevati evropski sistemi budžeta i evropski način finansiranja? Nije pitanje zbog čega kod nas nema evropske ekonomije i pravilne finansijske politike, pitanje je u ovome: kako smo uspeli i do sada da se održimo? Održali smo se, opet da kažem,

zahvaljujući sili naroda, moćnoj sili koja sve ujedinjuje.

Mira kod nas nema, posebno nema duhovnog mira, to jest onog najvažnijeg, jer bez duhovnog spokojstva ničeg ne može biti. Na to se ne obraća pažnja, svima je do privremene, materijalne dobiti. Nema mira u našim umovima i to se zapaža u svim slojevima, nema mira u našim ubeđenjima, u našim gledištima, nema mira u našim nervima i u našim apetitima. Rada i svesti da ćeš samo radom spasjen budeši — kod nas uopšte nema.

Nema osećanja dužnosti, a i odakle bi ga bilo: vek i po nije bilo nikakve kulture, ako hoćete, nije bilo nikakve. »Zbog čega bih se ja trudio ako me je već sama moja kultura ubedila da sve što me okružuje treba da odričem? A ako i postoje takvi tikvani koji misle da će spasti zdanje svojim evropskim izmišljotinama — ja i te tikvane ne priznajem, ja verujem samo u ono — što gore to bolje, i to vam je sva moja filozofija«. Uveravam vas, tako sada kod nas mnogi misle u sebi a neki tako i naglas kažu. Međutim, čovek koji izgovara ovakve aforizme i sam je čovek od krvi i mesa.« Što gore to bolje — kaže takav — ali to neka bude samo za druge, za sve ostale — a što se mene lično tiče, meni neka bude samo bolje« — tako on shvata tu svoju filozofiju. Njegov apetit je vučji. Muškarac nalik na medveda, a ima nerve kao u žene, rastrojen je, razmažen i surov je, željan slasti, ništa ne može da podnese — »zbog čega se mučiti i sve to podnositi?«. Nema više javnih ručkova, nema više cocotes i zbog čega onda živeti — i tako, metak sebi kroz glavu. To još nije najstrašnije ako sebi prosvira metkom kroz glavu, ali takav krene drugoga da pljačka i to na zakonit i pravni način. A poslovi ne čekaju, nevolje narastaju svakodnevno i svuda. Evo, trgovci se svuda žale kako niko ništa ne kupuje. Fabrike smanjuju proizvodnju do minimuma. Uđite u prodavnicu i zapitajte kako ide: »ranije je — tako će vam reći — u vreme praznika čovek kupovao platna za košulju, čitave trube je kupovao, a sada tek poneko nešto da kupi«. Raspitajte se i u mondenskim restoranima — to su bar mesta koja beda poslednja posećuje. »Ne — kazaće vam — ne lumpuje se kao nekada, svi su se nekako stisli, mnogi dođu i tek tako običan ručak naruče« — a radi se o nekadašnjim kicošima i poznatim dembelima. Otkupnine su bile potrošene. Za sada seku i poslednje šume a kada i to budu posekli — više ničeg neće biti. A kakve su već sada šume?

Putujete vozom i primetite pored stanice gomilu drva: ranije su sekli stabla, a sada svuda vidiš tanke motke umesto pravih drva — više ne seku drvo nema ga — seku šumarke, ono što se tek podiže. Naravno, vama će ovakvo zapažanje ličiti na sitnicu s obzirom na velika pitanja našega doba. Ali naši finansijski stručnjaci izgleda ignorišu šume, neće o tome ni da čuju, kao po nekom njihovom tamo principu. A bez šuma će pasti i naše finansije i to u velikim razmerama, ako se samo bolje porazmisli i ako se dublje uđe u suštinu stvari. Ali kaaa je reč o šumama svi su nekako dali reč sebi da o tome govore samo ovlaš — dok ne dođe do prave nevolje. Nevolja će doći odjednom, za sada se svi uljuljkuju time što je cena drveta na tržištu kako valja, a niko neće da zna da je ta cena, da tako kažemo, veštačka, jer — svi seku sve, seku čak i šumarke, jer više nema šta da se seče. Poseći će sve i više neće imati šta da ponude. Ali, o tome ćemo kasnije. Ja sam bio započeo razgovor o opštoj bedi i onom što je nasuprot njoj — o razvijenim apetitima.

Hoću samo, između ostalog, da istaknem kako se namnožilo mnogo tih kapetana Kopejkina najrazličitij ih varijanti, od onih običnih do onih otmenih i naparfimerisanih. I sve to prima platu i oštri zube društvenim sredstvima. Razume se, svi će se oni pretvoriti u velike drumske razbojnike kako što je to bilo sa pravim kapetanom Kopejkinom, ili barem u džeparoše koji će raditi otvoreno ili pak pod nekom vrstom pravne zaštite. Neko će među njima moći oholo da kaže: »Ja sam takav zbog toga što sve negiram i što pomažem svaku vrstu negacije«. O, zar nema Kopejkina liberala? Oni su sasvim dobro shvatili da je liberalizam moda i da se i to može iskoristiti. Ko nije viđao takve: nakinđureni liberal, jeftini ateista koji na narod gleda s visine svog petparačkog obrazovanja! On je najgnusnija pojava među svim pojavama našeg gnusnog lažnog liberalizma, njegov je apetit neutoljiv i zbog toga je on opasan. Takvi se prvi udružuju i pristupaju onima koji presađuju ideje sa strane radi izlečenja našeg društva, oni se grupišu i predstavljaju gomilu kojoj na čelu veoma često stoje krajnje čestiti ljudi koji u suštini nisu krivi zbog toga što im je zapao u deo takav kontingent. «Neka bude promena kakva hoće samo da se ja ne trudim, neka dođe gotova ta promena — kaže liberalni Kopejkin; meni će biti bolje s tom promenom koja je došla spolja nego ovako, bilo kako bilo, ja ću se nekako snaći da proživim bar za prvo vreme«

— i tako je on, gledano s te strane, veoma opasan iako je samo običan Kopejkin i ništa više. Ali pustimo Kopejkina. Sve što je do sada rečeno u vezi sa ovom temom samo je krajičak onoga što imamo da kažemo u vezi s tim da kod nas mira i spokojstva nigde nema. I sam zapažam da je moj predgovor ispao odveć dugačak. I, vratimo se finansijama, samo finansijama!

III
ZABORAVITI SVE TEKUĆE RADI OZDRAVLJENJA SAMOG KORENA. IZ NEZNANJA JA UPADAM U NESTO DUHOVNO

Po običaju svoje prirode, ja ću početi s kraja, a ne s početka i odmah ću istaći svoju osnovnu misao. Ja nikada nisam umeo da pišem postepeno, da polako prilazim problemu i da ideju istaknem tek onda kada sam je već »sažvakao« i kada sam već u stanju da je dokažem po mogućnosti. Nisam imao strpljenja, takav mi je karakter i ja sam, naravno, nanosio štete sebi jer veoma često konačni zaključak koji je neposredno izrečen, bez ikakvih priprema i prethodnih dokaza, može da izazove čuđenje, zabunu, ako hoćete, on može da deluje smešno

— a ja imam već takav zaključak da će on — ja to predosećam — izazvati smeha ako ga prethodno ne budem malo objasnio čitaocima. Moja misao, moja formula je sledeća: »Da bi se stvorile odlične državne finansije u državi koja je već upoznala izvesne potrese, ne treba mnogo razmišljati o tekućim potrebama ma koliko one bile vapijuće, treba samo razmišljati o tome kako da se izleče koreni — i eto, vam finansija«.

I, razume se, svi će se odmah grohotom nasmejati: »To svi znaju — reći će mi — nema u toj vašoj formuli ničeg nepoznatog, ko ne zna da ne treba iscediti koren, ko ne zna ako koren usahne da plodova neće biti — i tako dalje«. Međutim, dopustite da se do izvesne mere ogradim, ja još nisam svoju misao u celini izrekao i, avaj, u tome je i moja nevolja, jer — ako bih ja i čitavu knjigu napisao razvijajući tu svoju misao, ja i tada (i to predosećam) ne bih smeo tu misao da razjasnim do te mere da bi je svako mogao shvatiti u potpunosti. Jer, u toj se misli nalazi neki fatum svoje vrste.

Vidite li: o ozdravljivanju korena, naravno, svi znaju i koji naš

ministar nije u manjoj ili većoj meri o tome vodio računa, posebno ovaj sadašnji ministar finansija: on je počeo od samog korena problema i, evo, porez na so je ukinut. Očekuju se i druge reforme, izvanredne, kapitalne, upravo »korenite«. Osim toga, i sada i ranije, jednako kao i pre deset godina upotrebljavane su različite mere radi ozdravljenja korena: naređivane su revizije, formirane su komisije koje su ispitivale blagostanje ruskog mužika, njegov način privređivanja, koje su ispitivale stanje sudova, samouprave, bolesti koje su najčešće, običaje kod mužika po selima i drugo. Komisije su obrazovale iz svoga sastava potkomisije čiji je zadatak bio da skupljaju statističke podatke i stvar je tekla kao po loju, to jest na najbolji način administrativnog postupanja kakav se samo može zamisliti. Ali, ja uopšte nisam o tome imao namere da govorim. Pa i više od toga — ne samo te potkomisije, nego čak i tako kapitalna reforma kakva je ukidanje poreza na so, ili ona velika reforma koja se očekuje u vezi sa sistemom dažbina — sve su to po mom mišljenju samo palijativi, nešto spoljašnje, nešto što ne polazi od korena — eto, to je ono što sam hteo da istaknem. Mi ćemo početi od samoga korena kada, ako ne sasvim ono barem napola, budemo zaboravili na tekuće probleme, na aktuelnosti, na vapijuće nevolje u vezi sa našim budžetom, na dugove u vezi sa zajmovima u inostranstvu, na deficit i problem rublje, čak i na bankrotstvo kojega kod nas nikada neće biti bez obzira što nam to zlurado proriču naši prijatelji iz inostranstva. Jednom reči, kada budemo zaboravili na sve tekuće probleme i kada budemo usmerili sve naše snage u pravcu ozdravljivanja samoga korena i to treba da činimo tako i sve dotle dok se ne bude rodio zdrav i lep plod. Tek tada ćemo moći ponovo da se vratimo tekućim stvarima, zapravo novim stvarima, jer će se (ovo sadašnje tekuće stanje) izmeniti radikalno, ono će imati drugačiji karakter i to do te mere drugačiji da sve nećemo moći ni sami da prepoznamo. Ja znam sve što sam sada kazao delovaće nekima kao suludo — kako se može ne misliti o rublji, o otplatama naših zajmova, o bankrotistvu, o vojsci — sve to treba obezbediti i to što je moguće brže. Ali, ja vas uveravam da i ja sve to sasvim dobro shvatam. Vidite, ja ću vam i sam priznati: ja sam namerno moju misao postavio ovako oštro, namerno sam moje želje doveo do nemogućeg. Ja sam upravo mislio da ću biti bolje shvaćen ako počnem tako

— od apsurda. I tako sam i rekao: »Makar da za polovinu

smanjimo svoje brige o tekućim problemima i da usmerimo naše snage u nekom drugom pravcu, da makar dublje pogledamo nekuda, jer sve do sada mi smo dubinu tražili na površini!«. Ali, ja sam brzo spreman da ublažim svoju formulu i, evo, umesto nje predlažem ovo: ne za polovinu da smanjimo naše brige u vezi sa tekućim problemima — odričem se te polovine — ali makar za dvadeseti deo, ali tako (obavezno tako) da počnemo od tog dvadesetog dela da zaboravljamo tekuće brige, i da svake naredne godine dodajemo po toliki deo zaboravljanja tih briga i da tako stignemo — da tih briga ne bude ili da ih bude tek nekih tri četvrtine koje nismo zaboravili. Nije tu važna mera, važan je princip koji ćemo prihvatiti i kojeg ćemo se pridržavati bez odstupanja. Oh, ali tu se opet nameće pitanje — kuda ćemo sa onim tekućim brigama,i problemima, možemo li ih smatrati kao da su nepostojeći? Ja ne kažem da možemo te probleme da precrtamo — ja znam da ono što postoji ne može da ne postoji, ali znate, gospodo — ponekađ, je i to moguće. Ako u toku godine smanjimo brigu za dvadeseti deo i ako našu pažnju poklonimo nečem drugom u isto takvoj srazmeri, i ako tako budemo stalno činili, stvar će početi da dobija izgled nečeg fantastičnog — mi ćemo «e tako smanjujući naše brige oslobađati i okretaćemo se nečem drugom od tih bolnih tekućih problema, prihvatićemo tako reći jedan drugi princip, izabraćemo drugačiji smisao i cela će stvar poći obavezno na bolje — i ići će tako sve bolje i bolje. Reći će mi da se služim enigmama, međutim, to nije ništa. Primera radi, i za prvi slučaj, ja ću nabaciti samo reč-dve u vidu malog predgovora za raspravu o tome kako se može odmah pristupiti »ozdravljivanju korena«.

Uzmimo, na primer, da Petrograd nekim čudom počne da gleda manje oholo na Rusiju i to odjednom — o, kako bi to bio zdrav, lep i dobar korak u pravcu upravo tog »ozdravljivanja korena«! Jer, taj Petrograd je stigao dotle da sasvim ozbiljno gleda na sebe kao da je on čitava Rusija, i tako se to širi od pokolenja do pokolenja i napreduje. U tom smislu Petrograd, reklo bi se, sledi primer Pariza, iako ne liči mnogo na Pariz. Pariz se istorijski tako formirao da je progutao čitavu Francusku — čitav njen politički, socijalni i svaki drugi smisao i — oduzmite Francuskoj Pariz — videćete šta će joj ostati — ostaće joj samo ime u geografskom smislu reči. I kod nas neki misle, kao i oni u Parizu, da se u Petrogradu sliva čitava Rusija. Međutim,

Petrograd nikako nije sva Rusija. Za ogromnu većinu ruskog naroda Petrograd je značajan samo po tome što u njemu boravi njegov Car. Međutim, mi to dobro znamo, naša petrogradska inteligencija već iz pokolenja u pokolenje sve manje i manje shvata Rusiju, jer ona se odvojila od nje i zaglibila u svoje čuhonsko blato i ona menja svoj način gledanja na Rusiju i to njeno gledište je sve uže i uže, ono dostiže već mikroskopske razmere kao u Karlsrueu. No, bacite pogled iz Petrograda i pred vama će se zatalasati more, veliki okean zemlje ruske, okean nepregledno širok i ogromne dubine. I, evo, sin petrogradskih očeva na najspokojniji način negira to more ruskog naroda i smatra da je narod inertna i nesvesna masa, nazadno nešto i ništavno u duhovnom pogledu. »Ta velika jeste Fjodora ali je glupa, jedino joj vredi što nas ima da je naučimo pameti i veštini vođenja državnih poslova«. Igrajući i glancajući parkete u Petrogradu se formiraju budući sinovi domovine, a »pacovi obični radnici« kako ih je nazivao Ivan Aleiksandrovič Hljestakov, proučavaju domovinu u kancelarijama i, naravno, ponešto i nauče, ali ne nauče šta je to Rusija — nauče nešto drugo, često veoma nastrano. Međutim, ono more, onaj okean živi svojim životom i iz pokoljenja u pokoljenje sve se više duhovno odvaja od Petrograda. Nemojte mi reći da on živi snažnim životom koga nije svestan, kao što to tvrđe i danas mnogi Petrograđani, pa čak, i mnogi drugi Rusi koji znaju šta je Rusija. O, kada biste samo znali koliko je to neistina i koliko se znanja skupilo u ruskom narodu samo u toku ovoga carevanja sadašnjeg imperatora! Da ta saznanja rastu i rastu, narod je toliko shvatio i osmislio da mnogi Petrograđani to ne bi mogli da poveruju. To vide oni koji umeju da vide, to se oseća iako se još u celini ne zapaža, to se primećuje po našim mestima, po svim delovima naše zemlje, po kućama i seljačkim izbama. To se u celini i ne može sagledati — ta to je okean, pravi okean! No, kada sve to bude izbilo na površinu, ili makar kada bude počelo da izbija na površinu, tako će se odjednom začuditi obrazovani Petrograđanin! Istina je, dugo neće to priznavati taj čovek, neće verovati svojim čulima, dugo će se u njemu svemu tome opirati evropski čovečuljak — neki će tako i umreti opirući se tome. Da bi se izbegli veliki nesporazumi u budućnosti bilo bi poželjno, o, kako bi to bilo samo poželjno, to ponavljam, da Petrograd makar malo smanji onaj svoj oholi način gleđanja na Rusiju! Da makar malo bolje

pronikne u sve, da shvati, da se skruši pred veličinom zemlje ruske, pred onim morem-okeanom — to je ono što bi nam bilo potrebno. To bi bio prvi i pravi korak u pravou onog »ozdravljivanja korena«...

— Ali dozvolite — prekinuće me — sve su to za sada samo stara i otrcana slovenofilska buncanja, to je nešto sasvim nerealno, to je nešto spiritističko; šta vam je to »ozdravljivanje korena« — vi nam to još niste objasnili? Kakvi su to koreni? Kakvi? Šta vi pod tim podrazumevate?

— U pravu ste, gospodo, sasvim ste u pravu — počnimo o samom »korenu«.

IV
OSNOVNI KOREN. UMESTO DA DRŽIM TON FINANSIJSKOG STRUČNJAKA JA SE VRAĆAM NA ONO ŠTO SAM REKAO. MORE-OKEAN. ŽEĐ ZA ISTINOM I POTREBA ZA SPOKOJSTVOM KOJI SU TOLIKO POTREBNI FINANSIJAMA

Prvi koren, osnovni koren koji treba što pre da ozdravi — to je, nema sumnje, taj isti ruski narod, to more i taj okean o kojima sam ja i počeo da govorim. Ja sada govorim o našem običnom narodu, o običnom čoveku i mužiku, o poreskoj glavi i nažuljanim radničkim rukama — o tom moru i tom okeanu. O, kako bih ja mogao da ne znam šta je za njega učinila i šta i sada čini naša vlada, osobito vlada njegovog sadašnjeg carskog veličanstva, posebno nakon oslobođenja od kmetskog sistema! Da, ona se brine o njegovim nuždama, o njegovom prosvećivanju i lečenju, ona mu oprašta dugove u slučaju potrebe — jednom reči, mnogo čini i veoma se brine i ko je taj ko to ne bi mogao da zna. Ali, ja sada neću o tome da govorim: ja mislim na duhovno ozdravljivanje tog velikog korena koji jeste osnova svemu. Da, on je duhovno bolestan, o, nije ta bolest smrtonosna: osnovna, centralna srž njegove duše je zdrava, pa ipak bolest je tu i opaka je. Koja je to bolest i kako se ona zove? To je teško izraziti jednom reči. Moglo bi se to ovako izraziti — »žeđ za istinom koja nije ničim zadovoljena«. Narod traži istinu, njoj jednako stremi i nikako je ne nalazi. Ja bih želeo da se ograničim isključivo na posmatranje ove bolesti sa finansijske tačke gledišta, ali biću prinuđen da kažem i nekoliko starih — poznatih reči. Odmah nakon oslobođenja od

»kreposnog prava« javila se u narodu potreba, žeđ za nečim novim, za nečim što ne podseća na ono pređašnje, žeđ za istinom i to za celom istinom, potreba za jecLnim građanskim preporodom nakon velikog oslobođenja. Pojavila se potreba za novom reči, probudila su se nova osećanja, ljudi su počeli da veruju u novi poredak. Nakon prvog perioda usledilo je nešto drugo od onoga što je narod očekivao. Nastupio je takav poredak da je narod hteo u njega i da poveruje, ali je ipak malo šta u svemu tome shvatao. Narod to nije shvatio, zbunio se i nije mogao da poveruje. Došlo je nešto spolja, nešto tuđe i narod je osetio da to nije nešto njegovo. Nema potrebe prežvakavati tu temu koja je odavno već prežvakana: drugi će ti ispričati bolje od mene — pročitajte samo ono što piše u časopisu »Rusija«. Zavladalo je pijančenje do besvesti, kao da se pijano more razlilo po Rusiji, pa iako svega toga ima i sada, ipak ona žeđ za nečim novim, žeđ za istinom nije nestala kod našeg naroda ni sada kada se narod naš opio vinom. Možda nikada kao sada narod nije bio podložan raznim uticajima, možda nikada kao sada nije bio nemoćan pred takvim uticajima. Uzmite samo tamo neke »štundiste« i pogledajte kakav je njihov uspeh u narodu: o čemu to govori? Reč je o traženju istine i o nespokojstvu koje se oseća u tom traženju. Da, to je nemir — narod je sada upravo »nespokojan« u moralnom smislu. Ja sam uveren da nihilistička propaganda nije prokrčila put »u narod« samo zbog neukosti tih propagandista koji nisu umeli da priđu narodu. Da je bilo makar malo umešnosti i oni bi uspeli kao što su uspeli »štxmdisti«. O, narod treba čuvati od toga. Jer, rečeno je: »Doći će vremena i reći će vam — tu je Hristos ili je tamo, no vi nemojte poverovati«. Evo, i sada se nešto slično događa, i to ne samo u narodu nego i među nama u višim slojevima. Evo, i sada se narod uzbuđuje slušajući razne glasine o navodnoj novoj podeli zemlje, o novim porezima o novim »Zlatnim poveljama«! Nedavno im je po crkvama čitano da ne veruju u sve to, da nema od svega toga ništa i da li verujete — upravo posle takvog čitanja učvrstila se po mnogim mestima misao »da će biti«. »Ne bi oni uzalud čitali a ako su već čitali znači — biće«. Evo tako se govorilo odmah nakon tih čitanja, barem tako je bilo po mnogim mestima. Ja upravo znam ovakav slučaj: došli mužici kod susednog spahije da kupuju zemlju i skoro su se i bili nagodili oko cene, no kada su čuli da se ovo priča — odustali su. »Uzećemo i bez novaca«. Smeškaju se i

očekuju. Ja govorim o glasinama, o tome kako se tim glasinama veruje i sve to govori o onom moralnom nespokojstvu u narodu. Najvažnije je ovo: narod je kod nas sam, on je prepušten sebi i svojim snagama, njega niko duhovno ne podržava. Postoji »zemstvo«, ali i to su stare šine. Postoji sud, no i tamo sede »starešine«, tu je i obćina i seoska skupština, ali svuda se tu oseća ruka starešine. Novine su pune vesti o tome kako narod bira svoje zastupnike — to je uvek u prisustvu starešina, obavezno je prisutan neki važan član i — šta može od toga da ispadnc. Ima hiljadu priča o tome, no ja neću u to da se upuštam. Pogleda tako neki prostak oko sebe i zaključi da žive kako valja samo kulaci i gulikože, kako je sve samo za njih udešeno i tako i on postupi — postane i on kulak. Drugi je mirnije prirode, on se oda piću, ali ne zbog toga što ga je sirotinja pritisla nego zbog toga što mu se nepravda smučila. Šta da se radi? To je fatum. Reklo bi se imaju svoju upravu, imaju starešine, trebalo bi da budu spokojniji — no, eto, ispada obrnuto. U inostranstvu su nabrojali da nad našim narodom u ovom trenutku ima dvadesetak starešinskih »činova«, ljudi koji su posebno određeni da budu nad narodom, da ga čuvaju, da o njemu brinu. I bez toga jadai. čovek ima sve i svakoga nad sobom i, eto, još su mu dodali i dvadesetak specijalnih »činova«!. Sloboda kretanja je jednaka slobodi koju ima muva koja je pala u tanjir sa crnim sirupom. A to je ne samo s finansijske nego i sa moralne tačke gledišta štetno — mislim na takvo odsustvo slobode kretanja. I što je najstrašnije, narod je sam, nema savetnika. On ima dve sile — Boga i Cara i te ga sile i drže u velikoj nadi. A drugi savetnici prolaze kraj njega i ne osvrču se na njega. Sva naša progresivna inteligencija u celini prolazi mimo naroda, ima među našiim intelektualcima umnih ljudi, ali što se tiče ruskog naroda malo ko o tome ima pojma. Kod nas samo negiraju sve i neprekidno jadikuju: »Zašto društvo nikako da »oživi«, zašto ndko ne može da ga oživi, kakav je tu problem posredi?«. Društvo ne oživljava zbog toga što se vi ne oslanjate na narod, narod nije duhovno sa vama, on se od vas otuđio. Vi ste neka vrsta gomjeg sloja nad narodom i taj je sloj obavio zemlju msku, upravo je vas radi, barem tako pišu i govore mnogi među vama, Reformator ostavio narod da bude u kmetskom ropstvu kako bi vam svojim trudom obezbedio sredstva koja su vam bila potrebna za vaše evropsko prosvećivanje. Vi ste se prosvećivali u toku ova dva veka i

narod se odvojio od vas i vi — od njega. »Ta zar mi ne brinemo o narodu — reći ćete vi — zar mi nismo toliko pisali o njemu i pozivali se na njega?«. Da, vi ste sve to činili, ali mski narod je odnekud ubeđen da vi za njega mnogo ne marite i da vam je stalo do nekakvog naroda koji postoji u vašoj glavi i koji ne liči mnogo na pravi ruski narod — da, narod je ubeđen da ga vi prezirete. I taj prezrivi odnos prema narodu je kod mnogih od vas nešto nesvesno, moglo bi se čak reći nešto nehotično. To je ostatak »kreposnog prava«. To je započelo još u ono vreme kada je narod prestao da postoji za naše prosvećene Evropljane i toga ima i danas kada je narod vaskrsao i znajte — mi se nećemo zbližiti sa mskim narodom sve dok se neko čudo ne dogodi u zemlji mskoj. Ovde ću ponoviti one moje nekadašnje reči: mski narod je u svojoj ogromnoj većini pravoslavni narod, on čuva ideju pravoslavlja u svoj njenoj punoći, iako tu ideju ne razume jasno i naučno razgovetno. U suštini u našem narodu i nema druge »ideje« osim ove, proističe iz te ideje, tako hoće naš narod svim srcem svojim iz dubina svojih uverenja. On upravo želi da sve o čemu on mašta bude vezano za tu ideju. Sve je to tako, bez obzira što u narodu ima mnogo onoga što je apsurdno i što nema veze sa tom idejom, bez obzira na to što u narodu ima mnogo gadnog, prestupničkog i varvarskog, mnogo i nečeg grešnog. Ali i prestupnik i »varvarin« i kada greše mole Boga u trenucima svojih duhovnih uzbuđenja, oni se mole da se prekrati greh i smrad i da se sve opet vrati onoj njihovoj omiljenoj »ideji«. Ja znam, meni su se smejali i naši obrazovani ljudi: oni ne priznaju čak da »ta ideja« postoji u narodu, oni govore o grehu narodnom, o smradu narodnom (a u toku ova dva veka oni su bili krivci za sve to, jer su sami ugnjetavali narod), oni govore o predrasudama, o tome da je narod indiferentan prema religiji, a neki čak jednostavno kažu da je ruski narod prosto naprosto — ateista. Najdublja njihova zabluda dolazi otuda što oni ne priznaju da ruski narod ima svoju crkvu. Ja ne govorim o zdanjima crkvenim i o kleru, ja govorim o našem ruskom »socijalizmu« (ovu reč koja je suprotnost crkvi uzimam upravo radi toga da bi moja misao bila jasnija, bez obzira što to izgleda čudno) — čiji je cilj svenarodna i vaseljenska crkva koja treba da bude ostvarena na zemlji, ako zemlja bude mogla da primi nešto slično — ako bude mogla to da ponese. Ja govorim o onoj neutaživoj žeđi u narodu ruskom, koja je oduvek kod njega

postojala za onim velikim, opštim, svenarodnim, bratskim sjedinjenjem u ime Hristovo. Tog sjedinjenja za sada još nema, još nije podignut hram, o njemu se još molimo u molitvama našim, a na delu ga još uvek nema — pa ipak instinkt koji govori o toj crkvi i ona neutaživa žudnja za njom koji postoje i nesvesno, žive u srcima našeg mnogomilionskog naroda, žive i nesumnjivo su prisutni u njemu. Socijalizam ruskog naroda nije u komunizmu niti u onim mehaničkim oblicima jedinstva: on veruje da će se spasiti samo u opštem sjedinjenju koje će se ostvariti u ime Hrista. To će biti naš ruski socijalizam! I, eto, nad tom ruskom, »crkvenom« idejom o sjedinjavanju vi se smejete, gospodo, naši Evropljani. O, ima još mnogo drugih »ideja« u našem narodu koje vi ne možete da shvatite i za koje vi, prema vašem evropskom načinu gledanja, kažete da su tatarske. O tim idejama ja sada neću govoriti, iako su to veoma značajne ideje čiju istinu vi nikada nećete moći da shvatite. Za sada ja govorim samo o glavnoj ideji našeg naroda, o njegovim nadama vezanim za buduću crkvu koja se podiže, nadama vezanim za crkvu vaseljensku koja se diže po volji

Božjoj. I ovde se može direktno postaviti formula: onaj ko ne razume pravoslavlje i njegove konačne ciljeve kod našeg naroda taj nikada neće shvatiti ni sam narod naš.

I više od toga: taj ne može da voli ni ruski narod (a mnogi među njima, među našim Evropljanima, su ljudi čista i pravedna srca koje je željno ljubavi) — taj će voleti neki narod koji on zamišlja i kako ga on vidi pred sobom. A naš narod nikada neće postati takav kakvim ga zamišljaju naši pametnjakovići, on će ostati ono što jeste i zbog toga su u budućnosti neminovni sukobi — opasni sukobi. Jer, formula koju smo gore istakli ima i obrnuto značenje — narod takvog ruskog Evropljanina nikada neće prihvatiti kao svoga čoveka: »Zavoli prvo moje svetinje, poštuj ono što ja poštujem i onda ćeš biti što i ja, moj brat bez obzira na to što si drugačije odeven, što si gospodar, starešina, što i ruskim jezikom ne umeš da se izraziš kako valja« — to je ono što će vam reći naš narod jer on je široke duše i uman je. On će i onoga koji ne veruje u njegove svetinje, ako je dobar čovek, ponekad prihvatiti i zavoleti, on će prihvatiti i njegov savet ako je taj čovek uman. Naš narod može da se složi sa svima jer je mnogo podneo, mnogo video, i zapamtio, u toku ova dva veka svoga teškoga

života.

(A vi i to ne priznajete da je, naime, naš narod mnogo podneo, vi ne priznajete da je mnogo saznao, on je za vas inertna masa i poreska glava koja plaća dugove — tako ste ga vi đefinisali). Ali složiti se sa čovekom u ljubavi to je jedino, a prihvatiti ga za svoga i priznati ga tako — to je nešto drugo. A bez ovakvog priznavanja ne može biti ni sjedinjenja.

Ja hoću da kažem da su sile koje nas odvajaju od naroda neobično moćne, narod je ostao sam i u svojoj samoći, osim Cara u koga nepokolebivo veruje — on nema nikoga na koga bi se mogao osloniti — on traži oslonca i nigde ga ne nalazi. Voleo bi da može da vidi, ali ništa ne uspeva da primeti. O, kako bi to bila velika, nova, stvaralačka i blagoslovena sila kada bi u Rusiji došlo do sjedinjenja između obrazovanog staleža i naroda! Mislim na duhovno jedinstvo. O, gospodo, ministri finansija, ne biste vi tada sastavljali takve budžete kakve sastavljate sada!

Reke mleka bi potekle carstvom i svi bi ideali bili ostvareni odjednom!— »Da, ali kako to da se učini i da li je istina da je svemu kriva naša evropska prosvećenost?«.

O, ne, nije kriva prosvećenost, istinu govoreći, kod nas prave prosvećenosti i nije bilo — kriva je naša nesloga koja i sada postoji i zbog koje je sve ovako bilo kao da se dogodilo upravo u ime te evropske prosvećenosti koju — kažem — ni imali kako valja nismo. Prava prosvećenost nije kriva. Ja ovako mislim: da je kod nas bilo prave prosvećenosti ne bi bilo ni nesloge jer narod i sam zahteva prosvećenosti. Ali mi smo prosvetivši se odleteli na Mesec i.aboravili smo put koji vodi narodu. I kako možemo mi koji smo tako daleko odleteli da brinemo brigu o ozdravljivanju narodnom? Šta da učinimo da bi se duh naroda koji je pritisnut i uznemiren ponovo ohrabrio i umirio? I sam kapital i njegova logika zahtevaju moralnog spokojstva, bez toga se i on gubi ili postaje neproduktivan. Šta da se učini da bi se duh naroda smirio u istini koju vidi? Može biti da istine i sada ima, ali je potrebno da narod u nju poveruje. Kako da uverimo narod da istine u ruskoj zemlji ima i da se zastava te istine ponosno diže? Šta da učinimo, na primer, da narod poveruje u svoj sud, u svoje prisustvo, šta da učinimo da on poveruje da je to plotploti njegove?. O, ja se neću upuštati u pojedinosti, to mi ne pada na pamet, ako bih počeo

sve da opisujem mislim da bi »svet bio premalen za knjige ove«. Kada bi narodu u budućnosti bila obezbeđena istina, kada bi on poverovao da će ona nastupiti — kada bi muva makar malo izvukla iz onog tanjira sa crnim sirupom, tada bi bilo ostvareno veliko, neopisivo veliko delo. Otvoreno ću reći: sva je nevolja došla zbog toga što nije bilo jedinstva između obrazovanog staleža i naroda našeg. Kako pomiriti onaj gornji sloj i ono more, onaj okean, kako umiriti taj okean da bi se izbegle velike bure?

V
NEKA ONI PRVI PROGOVORE A MI ĆEMO STAJATI PO STRANI KAKO BISMO SE PAMETI NAUČILI

Postoji za to jedna magična reč i ona glasi: »ukazati poverenje«. Da, našem narodu treba ukazati poverenje, on je toga dostojan. Pozovite te sive gunjeve i zapitajte ih u čemu su njihove nevolje, šta im je potrebno i oni će vam kazati istinu i tako ćemo i mi, može biti prvi put, saznati pravu istinu. Nisu potrebna za to velika okupljanja i sabori: pitajte narod po mestima, po srezovima, po sirotinjskim kolibama. Naš narod će vam i tamo, po mestima, reći ono što bi vam rekao na skupovima jer on je jedinstven. On je sam i kada je zajedno i kada je razjedinjen — njegov je duh usamljen. U svakom kraju biste osetili nešto osobeno, ali sve bi bilo na kraju isto, jer je narod jedan — i jedinstven. Treba samo voditi računa da mužik, pravi mužik kaže svoju reč. Istina je, uz mužika će se proći i po koji kulak ili gulikoža, aM i oni su kao i mužici — u toj velikoj stvari i kulak i gulikoža neće izneveriti svoju zemlju, i oni će istinitu reč kazati — to je naša nacionalna osobina. Kako to učiniti? O, oni koji drže vlast u rukama znaju to bolje od mene — ja samo verujem da za to nijc potrebna neka posebna formula. Naš narod ne drži mnogo do forme, posebno ne do forme koja je uvezena, njemu do toga nije mnogo stalo — on na to ne misli, on ima svoje sopstveno gledište. Da, u takvom slučaju narod kakav je naš narod može biti udostojen takvog poverenja. Jer, ko nije video naš narod kako se okuplja oko svoga Cara, kako je uvek blizak s njim, kako se oseća kod njega? Narod to su deca careva, prava deca, rođena — a Car je otac njcgov. Da li je to samo reč, samo

prazan jek, samo tek tako — »da su to deca careva«?. Ko tako misli ne shvata nimalo šta je to Rusija! Ne, tu je posređi ideja, duboka i originalna ideja, u pitanju je živ, moćan narodni organizam — organizam naroda koji se sa svojim Carem slio u jedno. Ta ideja je moć. Ta je moć stvarana vekovima, osobito u toku ova dva poslednja veka koje mi hvalimo kao vekove evropske prosvećenosti zaboravljajući da je prosvećivanje bilo plaćeno kmetskim ropstvom i raspinjanjem ruskoga naroda na krst radi takve prosvećenosti. Narod je čekao svoga oslobodioca i dočekao ga je — i kako onda da ne bude taj narod pravo, rođeno dete njegovo? Našem narodu Car nije neka spoljašnja sila, on nije pobedilac (kao što je to bilo, na primer, u vreme dinastija nekadašnjih francuskih kraljeva), on je svenarodna sila koja sjedinjuje, sila koju je narod hteo, koju je narod gajio u svojim srcima, sila koju narod voli i u koju je polagao sve svoje nade da će je jednoga dana izvesti iz ropstva egipatskoga. Narodu je Car oličenje njega samoga. njegove ideje, njegovih nada i verovanja. Te su se nade nedavno ostvarile — i, recite da li može narod da se odrekne svojih novih nada? Naprotiv, narod je ojačao svoju veru nakon velike reforme i Car je postao otac ne samo u mislima nego i stvarno — na delu. Taj odnos naroda prema Caru kao prema svom ocu je ona zlatna osnova na kojoj se stvarala i na kojoj će se stvarati kod nas svaka reforma. Ako hoćete, kod nas u Rusiji i nema druge sile koja nas okuplja i ujeđinjuje — postoji samo ta organska povezanost naroda sa svojim Carem i kod nas sve iz toga proističe. Ko bi mogao da pomisli na tu reformu da nije znao, da nije unapred verovao u to da je Car otac narodu, da će ta vera u njega i sve spasiti, sve sačuvati od nevolje? Avaj, loš je svaki onaj ekonomista i reformator koji zaobilazi prave i stvarne narodne sile rukovođen nekim svojim predubeđenjima i uverenjima koja su pozajmljena sa strane. Da, mi nismo bliski narodu i ne možemo da ga shvatimo iako nam je poznat taj narodni odnos prema svome Caru — no, mi nismo u stanju da shvatimo ono najvažnije i najneophodnije u našoj sudbini: taj odnos ruskog naroda prema svome Caru jeste nešto posebno što naš narod izdvaja među drugim narodima Evrope i čitavoga sveta; to nije kod nas nešto privremeno, prolazno, to nije neka vrsta narodnog detinjstva i nesazrelosti kako bi to pomislio neki pametnjaković — to je nešto večno i svakidašnje u isto vreme, i to se neće, barem, zadugo izmeniti

kod nas. Kako se onda posle svega ovoga može reći (posebno posle te činjenice) da naš narod nije nešto posebno među drugim narodima i da on nema svoju posebnu ideju? Zar nije jasno da naš narod nosi u sebi organski začetak ideje kakve na svetu nema? Ta ideja sadrži u sebi veliku moć i ona će uticati na našu buduću istoriju, a budući da je ta ideja nešto posebno što se nigde nije sretalo i naša istorija ne može biti nalik na istoriju drugih evropskih naroda — još manje njena bedna kopija. Evo, to je ono što kod nas ne shvataju pametnjakovići koji veruju da će kod nas sve postati Evropa bez nekih posebnih napora i zbog toga, upravo, cela stvar može da se završi loše — velikom nevoljom. A da je kod nas sve ono bitno drugačije nego u Evropi, evo vam prvi primer za to: kod nas će se sloboda (u budućnosti kada budemo preživeli ovaj period lažne evropomanije, samo tada će to biti) — građanska sloboda ostvariti u potpunosti, potpunije nego bilo gde u svetu, u Evropi pa čak i u severnoj Americi, upravo na toj dijamantskoj osnovi o kojoj smo govorili. Ona neće biti uvedena nekom poveljom, ona će počivati na toj čistoj detinjoj ljubavi koju narod oseća prema svom Caru kao prema ocu, jer samo deca mogu ono što ne mogu drugi narodi koje na to nagone, samo đeci se može to dopustiti što do sada nije nigde postojalo — deca neće izdati oca svojega, deca će sa ljubavlju prihvatiti sve ono što im on bude rekao, ona će ispraviti svaku grešku na koju im on bude ukazao, ona će se kloniti i svake zablude o kojoj će im on govoriti.

I tako, može li se takvom narodu uskratiti poverenje? Neka narod kaže punu istinu o svojim nevoljama. Ali, to ponavljam, neka u početku kaže sam; mi, »narodna inteligencija« treba mirno da stanemo na stranu i da pogledamo i da saslušamo šta će on reći. O, nemam ja neke posebne političke namere kada predlažem da za neko vreme odstranimo našu inteligenciju — ne pripisujte mi nešto slično, molim vas — ali ja bih to predložio (izvinite me, molim vas) — iz razloga koji su čisto pedagoške prirode. Stanimo na stranu i poslušajmo kako će narod jasno i razborito progovoriti o svojoj istini, kako će progovoriti o svojim stvarima bez naše pomoći — on neće ni nas uvrediti ako se o nama bude povela reč. Stanimo tako i naučimo se kako treba istinu govoriti. Naučimo se smirenju od toga naroda, pogledajmo kakav je njegov smisao za realnost, kako je ozbiljna njegova pamet. Vi ćete mi reći: »Ta sami ste govorili kako se narod

lako podaje apsurdnim glasinama — kakva se mudrost može od njega očekivati?«. Da, glasine su jedno, a jedinstvo u ime zajediničkog cilja — to je nešto sasvim drugo. Doći će do izražaja njegova celina a ona će učiniti svoje — tada će se probuditi razum. Da, to će biti prava i najkorisnija škola za sve nas. Kada se od naroda budemo naučili toj ozbiljnosti mi ćemo osetiti kako smo dužni da se trudimo — naravno, biće i među nama onih koji ncće verovati svojim očima, ali takvih će biti stvarno malo, većina među nama poželeće istinu i poželeće da se potrudi u ime zajedničkog cilja, većina će se pridružiti mudroj reči narodnoj — a oni koji su neiskreni i sami će to tada opaziti. A ako i bude još uvek i onih iskrenih ljudi koji neće moći da poveruju u narod — to će biti samo stari doktrinari četrdesetih i pedesetih godina, ona stara i nepopravljiva deca koja će delovati smešno i bezazleno. Osim njih, svima drugima će se otvoriti oči, svima će se razbistriti razum odjednom. Sve to može imati izvanredno značajne posledice jer... to će biti možda i početak duhovnoga sjedinjenja našeg obrazovanijeg sloja sa narodom — sloja koji se tako oholo držao pred tim narodom. Ja govorim samo o duhovnom sjedinjenju — to je ono što nam je potrebno i ono će pomoći da se sve preporodi, ono će roditi novu ideju. Ja mislim da će naša divna omladina prva pokloniti svoje srce narodu, ona će ga prva shvatiti u duhovnom smislu. Ja sam se oduvek nadao u prvom redu na našu omladinu, jer i ona pati i ona »traži istinu« i tuguje za njom, pa je, prema tome, ona najsrodnija narodu, ona će najpre shvatiti da narod traži istinu. A kada 'se naša omladina bude više zbližila sa dušom naroda, ona će napustiti ona buncanja kojima su se mnogi među mladim ljudima bili prcdali uobražavajući da su istinu našli u nekim isključivim evropskim učenjima. O, ja sam uveren da nc fantaziram i da ne preuveličavam sve te valjane posledice koje bi mogle da nastanu iz tog velikog dela. Nestalo bi oholosti i ponovo bi se rodilo poštovanje prema svojoj zemlji. Nova ideja bi obuzela našu dušu i osvetlila bi u njoj sve ono što je prebivalo u mraku, ona bi osvetlila laž u duši i prognala bi je. 1 ko zna, možda bi to bio početak jedne reforme koja bi po svom značaju bila nešto veće od ove seljačke reforme: došli bi do »oslobođenja« — do oslobođenja umova i srca koji su do sada bili u nekoj vrsti »kreposnog« ropstva kao što su naši mužici bili robovi nekada — da, tako smo mi robovali Evropi čitava dva veka. Kada bi se ostvarila ta nova reforma, ona bi

bila početak prve velike reforme ovog sadašnjeg carevanja našeg cara. U vreme prve refot me pao je zid u materijalnom smislu koji nas je dva veka delio od naroda — sada bi pao i duhovni zad koji deli inteligenciju i narod. Ima li nečeg uzvišenijeg i plodotvornijeg za Rusiju nego što je to duhovno sjedinjenje staleža? Svoji bi po prvi put prepoznali svoje. Oni koji su se sve do sada stideli našeg naroda i njegove zaostalosti koja koči razvitak, sada bi se zastideli svoga nekadašnjeg stida, smirili bi se i počeli bi da poštuju ono što su ranije prezirali. I kada narod bude rekao svoju reč, kada se ta reč bude čula, ta krotka reč — pitajte tada našu inteligenciju šta je čula i odmah ćete osetiti posledice svega toga. O, tada će i reč inteligencije biti plodotvomija jer to su obrazovani ljudi, na njima je da kažu poslednju reč. Ali, primer naroda koji je prvi kazao svoju reč izbavio bi nas od mnogih gluposti i budalaština koje bi bile neminovne da smo mi prvi morali da progovorimo. I videćete tada da naša inteligencija neće reći ništa suprotno od onoga što je rekao narod, ona će samo učeno zaodenuti ono što je narod rekao, ona će to naučno produbiti, jer ona vlada naukom i njenim principima a narodu je i samom nauka veoma potrebna. Ako bi se i našao neko da se usprotivi duhu narodnom, ako bi i bilo nekih nesiporazuma u vezi sa bitnim načelima našeg narodnog života, ipak — niko ne bi otvoreno ustao protiv narodnog duha, to jest protiv našeg gledišta na taj problem i to je ono što je najvažnije.

Da, sasvim je verovatno da bi sa tim korakom započeo kod nas duhovni mir. Pojavila bi se nada i ta bi nada bila opšta, nepodeljena, jasnije bi se ukazali naši ciljevi pred našim očima. A to je veoma važno jer sve one naše svesne snage, sva naša inteligencija nedovoljno zna u čemu su ti naši ciljevi — nacionalni i državni ciljevi. U tom pogledu mi stojimo loše, posebno u ovom momentu. Ta zbunjenost i to neznan je su, nema sumnje, izvor velikog nespokojstva — a i to je tako sada, a biće još i gore u budućnosti. Sve bi se to moglo razjasniti, osvetliti ako bi se našao onaj prvi impuls koji bi pokazao kako treba razjasniti i osvetliti stvari... Uostalom, dosta je o ovome, ja sam kazao onako kako sam umeo. Možda se sve neće shvatiti, ako nisam rekao kako valja ja uzimam krivicu na sebe, ali ono što se bude iz mojih reči razumelo neka bude primljeno bez uvrede i mirno. Želeo bih samo da se nepristrasno shvati da se ja zalažem za

narod pre svega, za njegovu dušu, da ja verujem u njegovu moć, koju do sada niko još nije shvatio u svoj veličini njenih razmera — ja u to verujem kao u svetinju, ja verujem u spasonosnu i tvoračku ulogu narodnoga duha i samo jedno želim: da svi to vide. A kada budu to videli, umeće da shvate i ono ostalo.

Zašto bi to bilo samo mašta? Ja ne govorim o stvarima onako široko kako bi trebalo. Ja govorim samo o mužiku i o njegovim najosnovnijim problemima, onim problemima koji se samo njega tiču. Zar kod njega nema takvih problema koji su samo njegovi, o kojima bi trebalo govoriti s obzirom na sve ovo što je vezano za buduće još veće reforme? Od toga može biti izvanrednih koristi: dobićemo činjenice, saznaćemo istinu o mnogim stvarima, dobićemo dragoceni materijal koji će nas poštedeti mnogih fantastičnih stvari, koji će nas sačuvati od zapadnjačkog načina pristupa stvarima, od preuveličavanja. A što je najvažnije — to ću još jednom ponoviti — naučićemo se tonu, osvojićemo smisao, usvojićemo onaj duh 'sa kojim je jedino moguće raditi i dalje i šire. Na to delo biće utisnut pečat — nacionalni i duboko konzervativni pečat. I taj pečat niko kasnije neće moći da zaobiđe čak ni oni najfantastičniji umovi — i oni će se sablazniti njime i prihvatiće ga dobrovoljno.

Završavajući ovu prvu gJavu za sada ću prekinuti i članak o finansijama, jer osećam da je to što pišem dosadno. Ali, prekinuću samo privremeno. Hteo bih još da progovorim i o nekim drugim korenima, o drugim načelima koje bismo — kako se meni čini — morali da izlečimo. Prekidam i zbog tog što na ovim listovima moga Dnevnika članak i onako ne bi stao i tako bih ga, hteo ne hteo, morao odložiti za jedan od sledećih, budućih brojeva...

— Ne brinite, nije potrebno ni u narednim brojevima — s gađenjem će me prekinuti neki glasovi (ja već predosećam da će takvih glasova biti) — to i onako nema veze sa finansijama, to su... gluposti. Sve to nije nešto realno (iako ja ne razumem zašto ne bi bilo!), to je neka mistika, to nije ništa nasušno, tekuće! U sledećem broju dajte pripovetku.

Čudni glasovi! Ja upravo insistiram na tomc da se mi odvojimo od svega ovog sadašnjeg, nasušnog i tekućeg i da stvorimo drugu vrstu nasušnog i tekućeg što će biti neuporedivo realnije od svega sadašnjeg u šta smo sc uvalili i u čemu grcamo — izvinite, molim vas

za izraz — kao ona muva u sirupu — eto, to je bila moja misao. Moja je misao bila, naime — da treba da okrenemo glavu na drugu stranu i da promenimo način gledanja. Oni koji imaju vlast u rukama mogli bi od toga da počnu i u tom smislu moje fantazije nisu nikako besmislene, ako vlast sama nešto započne onda se mnogo stvari može odmah i najednom promeniti.

Izvesne naše principe treba sasvim izmeniti — treba povaditi muve iz onog sirupa i osloboditi ih. Ovakva misao izgleda nije popularna: mi smo se navikli na inertnost, nama je u tom sirupu postalo lepo. Istina je, opet sam se zaneo mogu mi već prigovoriti da ja i u onom što sam do sada pisao nisam kako valja objasnio sledeće: šta je to što ja podrazumevam pod sadašnjim i tekućim i šta je to buduće što ja svemu tome pretpostavljam. To je upravo ono što bih ja želeo da objasnim u narednim i budućim brojevima moga Dnevnika. Ali, završavajući ovo sada, ja ću ispričati o jednom susretu koji sam imao sa jednim veoma duhovitim birokratom koji je izrekao jednu krajnje zanimljivu misao u vezi sa izvesnim principima koji se upravo tiču naših sadašnjih »tekućih problema«. U jednom društvu poveo se bio razgovor upravo o finansijama i ekonomiji, to jest o čuvanju i raspoređivanju finansijskih sredstava — da ni jedna kopejka ne ode onako, nepromišljeno. Sada kod nas stalno govore o ekonomiji u tom smislu i sama naša vlada se time neprestano bavi. Mi imamo kontrolu, svake godine se smanjuje broj državnih službenika. U poslednje vreme su počeli da govore i o smanjenju armije, u novinama su predlagali čak i cifru od pedeset hiljada vojnika, neki su uveravali da se naša armija može i za pola smanjiti: ništa se strašno ne bi ni tada dogodilo po njihovom mišljenju. Sve je to lepo, ali, evo, šta mi i mimo volje pada na pamet: mi možemo smanjiti armiju i na pedeset hiljada vojnika, pa ipak novci će nekuda otići, ovamo ili onamo, naravno, za državne potrebe, ali i za takve stvari koje ne zaslužuju ovako veliku žrtvu. Ako vojsku smanjimo na pedeset hiljada više nikada nećemo moći da stvorimo armiju kao što je pre bila, a vojska nam je potrebna naročito sada kada svi protiv nas već drže kamen u rukama. Opasno je poći takvim putem osobito sada, u ovom sadašnjem času kada nam novac odlazi na razne strane. Mi ćemo se uveriti da nam novac odlazi za značajne i svete stvari tek onda kada se budemo, na primer, opredelili za surovu ekonomiju u duhu cara Petra — da se taj bavio

time, naravno. Da li smo mi sposobni za to s obzirom na »vapijuće« nužde našeg sadašnjeg trenutka, nužde kojima smo se tako zarobili? Primetiću ovo — ako budemo tako postupili to će biti prvi korak u našem vraćanju s onog fantastičnog puta na novi, realniji i bolji put. Mi često smanjujemo personal, broj državnih činovnika, ali ispada tako da se taj broj sve nekako povećava. Da li smo mi sposobni za takva smanjivanja da odjednom umesto četrdeset činovnika prihvatimo samo njih četiri? Četiri činovnika mogu sasvim lepo da urade sve ono što i njih četrdeset, i u tako nešto niko ne sumnja, naročito ako se ima u vidu sadašnje skraćivanje kancelarijskog postupka i administrativnog vođenja poslova koje jc praktičnije. Evo, u vezi sa ovom temom se i poveo razgovor u našem društvu. Neki su primetili da bi to bio veliki lom u svakom slučaju. Drugi su odgovarali da je u našoj zemlji bilo i većih reformi nego što bi bila ta. Treći su govorili da bi tim novim činovnicima, onoj četvorici — trebalo utrostručiti platu i oni bi onda radili drage volje i bez roptanja. Ako se plata i utrostruči za tu četvoricu će biti potrebno kao ranije za njih dvanaestoro i tako nećemo ni mnogo smanjiti sve naše rashode — ni za tri četvrtine.

Tu me je moj birokrata prekinuo. Primetiću pre svega da se na moje veliko čuđenje čak ni on nije suprotstavio mogućnosti da četvorica zamene četrdeset činovnika: »I sa četvoricom će — veli — stvar ići« — prema tome nije držao da je tako nešto nemoguće. Ali, on se usprotivio nečem drugom, naime, pogrešnom principu. Neću navesti njegove prigovore dosledno, navešću ih u mojoj obradi. Ponavljam, sve to navodim jer su mi te njegove misli bile veoma zanimljive, one su na svoj način nudile jednu veoma pikantnu ideju. Naravno, on me nije udostojio toga da se sa mnom upušta u podrobnosti jer ja u tim stvarima nisam specijalista, ja »malo tu razumem« (što hitam i sam da priznam) — ali sam princip — on je rekao da se tome nada — ja ću razumeti.

— Smanjenje broja činovnika od četrdeset na četiri — počeo je on strogo i pronicljivo — ne samo što nije korisno za stvar nego je čak u suštini veoma štetno, bez obzira na to što bi se državni rashodi smanjili u znatnoj meri. Ne treba smanjivati ne samo od četrdeset na četiri nego ne treba smanjivati ni na trideset i osam umesto ranijih četrdeset i evo zbog čega: zbog toga što biste na taj način zlonamerno posegli na najosnovniji princip. Jer, evo već dvesta

godina, od Petrovih vremena naovamo mi, birokrate u državi značimo sve; u suštini mi smo država i sve u njoj — svi ostali su samo privezak. Sve donedavno, barem, do oslobođenja seljaka je bilo tako. Sve ranije izborne dužnosti, na primer plemićske dužnosti su same po sebi bile u našem duhu — tome su težile po svojoj logici. I mi smo to znali i nismo se zbog toga uznemiravali jcr princip koji je ustanovljen pre dvesta godina nije bio ničim narušavan. I eto, posle seljačke reforme zaista se osetilo nešto novo: došla je samouprava, zemstvo i ostalo... Vrlo brzo je postalo jasno da je i to novo počelo da dobija oblik kakav smo mi hteli, dobijalo je našu dušu i naše teio — i to novo postajalo je ono što smo mi. Nije se to dogodilo pod našim pritiskom (to je pogrešno shvatanje) — to se dogodilo samo po sebi, teško je bilo odreći se vekovnih navika i, ako hoćete, to nije ni poželjno, posebno ne u ovakvim stvarima koje su od nacionalnog značaja. Vi možete meni da ne verujete, ali ako ste sposobni da se udubite u stvar i sami ćete shvatiti. Jer, ko smo mi? Mi smo sve, i tako je bilo do sada i tako će i biti i opet kažem — to nije zato što mi to nastojimo i što mi vršimo pritisak, to ide samo po sebi prirodnim tokom razvoja. Odavno viču da su naši kancelarijski poslovi nešto mrtvo, papimato i da je Rusija to prerasla. Možda je ona to prerasla, ali za sada je mi držimo da se ne raspadne! Jer, to što vi nazivate kancelari jskim mrtvilom — tako nazivate nas — sve to i sva ta naša aktivnost je, dopustite mi takvo poređenje, ono što je skelet u jednom živom organizmu. Uništite skelet, kosti i nestaće i tela. Ima u tim našim poslovima nečeg mrtvog, ali dozvolite — sve sc radi po principu, po velikom principu — dozvolite da vam to kažem. Stvari se otežu po kancelarijama, radi se loše, istina je, ali ipak se radi, stvari idu i ne stoje — a to je najvažnije da stvari ne stoje. Spreman sam da vam priznam, ako hoćete, da mi doista i nismo sve — o, mi smo dovoljno pametni, znamo mi da mi ipak nismo čitava Rusija i sve u njoj, posebno ne sada, no — ipak, mi smo nešto, nešto realno, iako još uvek to svi ne zapažaju. A šta imate vi čime biste mogli nas da zamenite, da nas uklonite i da ponudite nešto tako da stvari i dalje idu kako valja? Vi imate samoupravu i ta vaša »zemstva«, ali — sve je samo ptica na grani, lepa ptica koja leti, ali koja na zemlju ne silazi. Sve je to ništa, to je nula, mi nismo lepi poput one ptice, mi smo svima dosadili, ali mi nismo nula — mi smo nešto. Vi nas i sada optužujete

što ona lepa ptica još nije sletela, vi kažete da mi hoćemo da zamenimo sve i da budemo sve što vi pod tom pticom podrazumevate. Da, bilo bi dobro kada bi se moglo dokazati da smo mi svemu tome krivi jer time bi se ujedno dokazalo da smo mi nešto, da mi oličavamo vekovni princip, da smo se mi zaista pretvorili u nešto. Ali, verujte mi za to nismo krivi, lepa ptica je i sama neodlučna — ona ne sleće i koleba se da sleti, ona kao da ne veruje sebi, ona se pomela i sama. Ona je — uveravam vas — ta ptica, sama doletela nama i sada je sa nama po svojoj volji, bez ikakvog našeg navaljivanja. Ispada da smo mi neka vrsta magneta koji sve privlači — tako je bilo do sada i tako će biti i nadalje. Vi opet ne verujete, vama je možda to smešno? A ja sam spreman da se kladim u šta god hoćete! Pokušajte, oslobodite krila toj vašoj ptici, pružite joj mogućnosti, odredite joj, na primer, po paragrafu i članu u tom vašem »zemstvu« i to onako, strogo: »od sada budi samostalna a ne birokratska ptica« — i verujte, svi ti vaši činovnici će i tada navaliti kod nas, tražiće nas, postaće činovnici u našem duhu opet, opet će nas u svemu kopirati. Čak će i mužik, izabrani odbornik, pohrlili k nama, to će mu polaskati. Ukusi su se formirali čitava dva veka i to nije bilo tek tako. I evo, vi hoćete da mi koji smo nešto, koji čvrsto stojimo na nogama, prihvatimo da budemo ta vaša zagonetka, taj vaš rebus, ta vaša ptica na grani! Ne, mi ćemo pre zadržati goluba koji nam je u ruci! Ne, ne — mi ćemo se sami ako treba popraviti, uvešćemo nešto novo i progresivnije što više odgovara duhu vremena, postaćemo, na primer, u po nečem bolji — ali nećemo naše nešto da menjamo za priviđenje, za san koji se vama prisnio, mi znamo da nas niko i ništa ne može zameniti! Mi se protivimo našem uništenju po inerciji — da i tako kažem. Nama je ta inercija dragocena jer u naše vreme sve se drži na toj sili. I zbog toga je smanjivanje broja činovnika na trideset i osam umesto četrdeset (pa i na četiri) nešto što je duboko štetno, pa i nemoralno. Zaradićete novce, ali ćete uništiti princip. Uništite onda, izmenite našu formulu ako imate snage da posegnete i na tako nešto: to će biti izdaja naše ruske evropejštine i naše prosvećenosti — da li vam je to jasno? To bi bila negacija one činjenice da smo mi država, da smo Evropljani, to bi bila izdaja Petrovih principa! I znate li šta — vaši liberali (uostalom, i naši takođe) koji se tako leporečivo u novinama zalažu za »zemstvo« i ustaju protiv činovnika, u suštini

protivureče sami sebi. »Zemstvo« i sve te druge novine, svi ti »nacionalni partikularizmi« — to su oni »narodni principi« ili početak nekih takvih načela o kojima galami »ruska partija« (može biti čuli ste, tako su ih i u Berlinu nazvali te naše I jude mrske našim Evropljanima) — to su ona »načela« koja tako uporno negira naš ruski liberalizam, kojima se on podsmeva i koja ne priznaje! O, on se njih tako boji! No, a šta će biti ako se sve to na neki način ostvari — kako će to tek biti iznenađenje! Znači ti vaši Evropljani su u pravom smislu reči sa nama i mi smo sa njima i to je ono što je trebalo odavno da shvate i da sebi utuve u glavu. Ako hoćete, nismo samo jedno s njima, mi smo s njima jedno isto: u njima, u tim vašim Evropljanima dolazi do izražaja naš duh, jeste, to je upravo tako! I evo šta ću vam još reći: Evropa, Evropa u Rusiji — to smo jedino mi. Mi smo oličenje formule ruskog evropeizma.

Mi smo jedini tumači te formule. I ne razumem zbog čega ne bismo mi nagradili posebno taj njihov evropeizam ako se već lako nepogrešivo s njima slažemo? Oni će takvu nagradu primiti sa zadovoljstvom i to bi čak bilo privlačno. Ali, kod nas ne znaju kako se valja ponašati. Oni nas grde — da to je ono — svoj svojega ne poznaje! I, da završimo sa tim vašim »zemstvima« i svim tim vašim novinama, reći ću vam jednom za svagda: Ne!. To je stvar za duži period, to nije nešto prolazno. Za to je potrebna svoja kultura, istorija, potrebna su tu možda i dva veka. No, možda vek, možda pola veka, danas je vreme telegrafa i železnica, danas su se rastojanja smanjila. Da, potrebno je makar pola veka, ne može sve to da bude odmah. »Sada — ovoga časa« — to su omrznute ruske reči. Ovoga časa ništa novo ne može da se rodi osim ovakvih kakvi smo mi. I dugo će to još tako biti.

Tu je moj birokrata ponosno i značajno zaćutao i znate li šta — ja mu nisam protivurećio jer sam osetio da u njegovim rečima ima »nečeg«, neke gorke istine, nečeg što doista postoji. Razume se, intimno, u duši, ja se nisam složio s njim. Ovakvim tonom govore ljudi čije je vreme prošlo. Pa ipak, u njegovim rečima je bilo »nečeg«...

DRUGA GLAVA

I
STARA KRILOVLJEVA BASNA O SVINJI

I da bismo završili o svemu ovome najzad, navešću jednu veoma lepu Krilovljevu basnu koju su verovatno danas svi već zaboravili, jer kome je dunas do Krilova u ovom našem poslovnom i nespokojnom veku? Ja sam se setio te basne i nehotice, još dok sam se spremao da pišem ovaj svoj članak o finansijama i o ozdravljivanju korena. Kod Krilova postoji lepo naravoučenije vezano za drugu temu, kod njega je reč o drugom jednom korenu. No, nije važno, sve to i ovde odgovara. Evo te basne:

— »Ispod starog hrasta najela se svinja žira toliko da nije mogla da makne. Pošto se tako najela, svinja je zaspala ispod hrasta, pa kada se naspavala, ustala je i protrljala je oči i — počela je njuškom da podriva koren staroga hrasta. — »To drvetu može da naškodi!« — reče joj sa grane Gavran. — »Ako oguliš koren, drvo će se osušiti!«.

— »Neka se osuši« — reče Svinja: mene to malo brine, neka ga i ne bude, ja za njim neću žaliti, neka samo bude žira — ja se od žira gojim«.

— »Nezahvalnice!« — reče joj sam Hrast — kada bi mogla da podigneš njušku gore videla bi da žir na meni raste«.

Lepa basna, zar ne? I hoćemo li i mi pristati da ličimo na ovo, na ovakav portret?

II
GEOK-TEPE. STA ZA NAS ZNAČI AZIJA?

Geok-Tepe je osvojen, Tekinci su poraženi, iako još nisu sasvim umireni, no naša pobeda je izvan sumnje. U društvu, u štampi počeli su da likuju. A nema tome mnogo vremena, i u društvu a posebno u štampi, prema svemu tome je pokazivana potpuna ravnodušnost. Posebno nakon neuspeha generala Lomakina i u početku priprema za drugi juriš. »Sta ćemo mi tamo, šta će nam ta Azija, koliko je samo novaca straćeno a kod nas vlada glad, ima difterije, nemamo škola i

slično«. Da, bilo je takvih mišljenja, slušali smo sve to. Nisu svi delili takvo mišljenje — o, ne, nikako — pa ipak mora se priznati da su se prema našoj ekspanzionističkoj politici u Aziji mnogi u poslednje vreme odnosili nekako neblagonaklono. Istina, tome je pomoglo i neznanje o ekspedicijama koje su preduzete. Tek u poslednje vreme stigle su kod nas vesti iz strane štampe, tek u najnovije vreme su postali poznati Rusiji telegrami Skobeljeva. Pa ipak, teško je reći da je naše društvo u potpunosti svesno u čemu se sastoji naša misija u Aziji, šta za nas znači i šta bi mogla u budućnosti da znači Azija. Uopšte uzeto, čitava naša ruska Azija, uključujući tu i Sibir, kao da ne postoji za Rusiju, ona je neka vrsta priveska za koji se evropska Rusija, reklo bi se, čak i ne interesuje. »Mi smo — vele — Evropa, šta imamo da tražimo u Aziji?«. Bilo je čak i srditih glasova: »ta naša prokleta Azija, mi i u Evropi ne umemo da organizujemo poredak, a ovde nam turaju pod nos i tu Aziju. Suvišna nam je ta Azija, kada bismo je imali kuda poslati nekome!«. Takva se rasuđivanja čuju od nekih naših pametnjakovića i to je od suviška njihove pameti, naravno.

Nakon pobede Skobeljeva odjeknulo je po čitavoj Aziji sve do najudaljenijih njenih oblasti: »Evo — vele — još jedan svirepi, oholi i pravoverni narod se poklonio Belome Caru«. I neka, neka to odjekne. Neka milioni ljudi sve do same Indije, pa i u samoj Indiji, shvate da je Beli Car nepobediv i da je sila mača njegovoga nesalomiva. Jer, nakon neuspeha generala Lomakina učvrstila se bila u čitavoj Aziji sumnja u nepobedivu silu našega mača — i ruski prestiž je bio doveden u pitanje. Evo, zbog toga mi ne treba da se zaustavimo na tom putu. Mogu ti narodi da imaju svoje hanove i svoje emire, neka u njihovim glavama i u njihovoj mašti Engleska i dalje važi za strašnu silu — ali ime Beloga Cara mora da stoji iznad svih hanova i emira, ono mora da stoji i iznad imena kraljice Indije, pa čak i iznad samog kalifovog imena. Kalif je kalif, ali Beli Car je car i samome kalifu. Da, takvo shvatanje treba učvršćivati! To se shvatanje učvršćuje, ono je sve snažnije iz godine u godinu, to je nama neophodno jer to će uticati na formiranje tih naroda u budućnosti.

— Zbog čega, o kakvoj je budućnosti reč? Zbog čega su nama potrebna ta buduća osvajanja u Aziji? Šta ćemo mi tamo?

To je nama potrebno, jer se Rusija ne nalazi samo u Evropi nego i u Aziji, zbog toga što je Rus ne samo Evropljanin nego i Azijat. I više

od toga: mi imamo više nade u Aziji nego, može biti, u Evropi. I još: što se tiče naše buduće sudbine Azija je, može biti, naša najvažnija ishodišna tačka!

Ja slutim negodovanje sa kojim će dočekati ove moje retrogradne prefipostavke (a to je za mene aksioma). Da, ako kod nas postoji neki značajan koren koji bi trebalo što pre ozdraviti onda je to naše gledište u pogledu Azije. Treba se osloboditi onog lakejskog straha da će nas u Evropi nazvati azijskim varvarima, da će nam kazati da smo više Azijati nego Evropljani. Taj stil, zbog toga što nas Evropa smatra Azijatima, prati nas već bezmalo dva veka. To osećanje stida je postalo posebno snažno u ovom devetnaestom veku, to je dostiglo panične razmere, postao je neka vrsta »božanskog gneva« moskovskih trgovaca i dućandžija. Taj svoj stid i to naše pogrešno gledište da smo mi samo Evropljani a ne i Azijati (a mi nismo prestali da budemo i jedno i drugo) — sve smo mi to skupo platili u toku ova dva veka, mi smo to platili gubljenjem svoje duhovne i samostalnosti i neuspesima naše evropske politike i najzad novcima — da, novcima kojih smo Bog jedini zna koliko straćili da bismo dokazali Evropi da smo mi samo Evropljani, a ne i Azijati. Ali, onaj Petrov korak koji nas je izveo u Evropu, korak koji je u početku bio nužan i spasonosan, bio je ipak prejak i mi dobrim delom za sve to nismo bili krivi. I šta mi sve nismo činili kako bi nas Evropa priznala za svoje, za Evropljane i samo za Evropljane a ne za Tatare.

Mi smo se trpali u naručje toj Evropi neprestano, trpali smo se u sve njene poslove, uplitali smo se u sve afere. Mi smo je zastrašivali silom, slali smo tamo našu vojsku da »spasava careve«, često smo savijali kolena pred njom kao da ništa nije ni bilo, uveravali smo je da samo toga radi i postojimo da bismo siužili Evropi i da bismo je učinili srećnom. Dvanaeste godine kada smo prognali Napoleona, mi se nismo izmirili s njim, kako su nam to savetovali, kako su to želeli neki vidovitiji Rusi, mi smo tada pošli da usrećujemo Evropu koju smo bili oslobodili od zavojevača. Naravno, prizor je bio krasan: s jedne strane nastupao je despot i zavojevač, a s druge — mirotvorac i onaj koji vaskrsava na novi život. Ali, naša politička sreća tada nije bila u lepoti toga prizora nego u tome što je zavojevač upravo tada bio u takvoj situaciji i to prvi put u svojoj karijeri, da je bio spreman da se sa nama izmiri potpuno i sasvim iskreno i — može biti, za sva vremena. Pod

uslovom da mu mi ne smetamo u Evropi, on bi nam prepustio Istok i ovo naše sadašnje istočno pitanje — beda i nevolja naše sadašnjosti i naše budućnosti — bilo bi već tada rešeno. Osvajač je i kasnije to sam priznavao i verovatno nije lagao, jer šta bi bolje za njega moglo da bude od toga da sa nama stupi u savez, da nama prepusti Istok a da za sebe zadrži Zapad. Što se tiče evropskih naroda on bi verovatno još tada sredio svoje stvari sa njima. Oni su tada bili još nejaki da bi nama smetali na Istoku — bila je nemoćna i sama Engleska. Napoleon bi kasnije pao ili bi pala njegova dinastija kasnije, a Istok bi ostao naš. (Imali bismo tada i more i mogli bismo i na moru da sačekamo Englesku). Ali, mi smo sve žrtvovali lepoti onog prizora. I šta se dogodilo: svi ti novooslobođeni narodi su počeli odmah, još Napoleon nije ni bio potučen, da gledaju na nas sa krajnjim nepoverenjem i sa najmračnijim podozrenjem. Na međunarodnim kongresima oni su se ujedinili protiv nas, stvorili su čvrst zid prema nama i uzeli su sve i nama, ne samo što nisu ostaVili ništa nego su nam iznudili obavezu — istina, u početku smo mi to pristali dobrovoljno — koja je po nas, kako se kasnije pokazalo, imala kobne posledice. Zatim, bez obzira na tu lekciju koju smo dobili — pogledajte šta smo činili u narednim godinama toga veka, pa čak i šta danas činimo? Zar nismo mi pomogli da se učvrste nemačke države, zar im nismo mi stvorili takvu moć kakvu ni mi danas nemamo? Da, kada se tako nešto kaže to nije nikakvo preuveličavanje. Zar nismo ml na njihov poziv išli da rešavamo njihove unutrašnje trzavice, zar nismo mi štitili njihovu pozadinu kada im je nevolja pretila? I, evo — oni su se našli u našoj pozadini kada nas je zadesila nevolja i pretili su nam da će nam stići iza leđa, kada se opet budemo našli u nevolji! Sve se završilo tako što danas svi u Evropi drže kamen u ruci i spremni su da se okome na nas kada im se prva prilika za to bude ukazala. To smo mi dobili u Evropi služeći joj toliko godina! Zaslužili smo samo njenu mržnju! Mi smo tamo igrali ulogu Repetilova koji je, goneći se za srećom

Umesto miraza dobio šipak a za službu — ništa!

Zbog čega ta mržnja, zbog čega oni ne mogu da shvate jednom zauvek da smo mi bezopasni za njih, zbog čega neće da shvate da smo nj ihove dobre sluge i da se naša evropska misija sastoji u tome da poslužimo Evropi i njenom blagostanju? (To je zbog toga što smo

tako postupali u toku veka, što ništa za sebe nismo učinil'i! Sve činjeno za Evropu!). Ne, ne mogu oni nama da veruju! Glavni razlog je u tome što oni ne mogu nikada nas da priznaju kao svoje.

Oni nikada ne mogu da poveruju da mi možemo da vršimo neku ulogu u razvitku njihove civilizacije. Za njih smo mi tuđinci toj njihovoj civilizaciji, došljaci, samozvanci. Za njih smo mi lopovi koji su im ukrali njihovu prosvećenost i koji su se presvukli u njihovu odeću. Turci, Semiti njima su bliži po duhu od nas — Arijevaca. U pitanju je jedan poseban razlog. Mi imamo svoju posebnu ideju koja je drugačija od njihove, drugačija nego kod ostalog dela čovečanstva — to je taj razlog!. I to je tako bez obzira na to što naši »ruski Evropljani« na svaki način uveravaju Evropu da mi nemamo nikakvu ideju, da Rusija nikada i ne može imati neku svoju ideju — ona je po njima sposobna samo da podražava, oni dalje tvrde — ti naši Evropljani — da mi uopšte nismo Azijati i varvari nego da smo kao i oni — Evropljani. No, Evropa nije nikada poverovala našim ruskim Evropljanima. Naprotiv, ona se u tome složila sa našim slovenofilima iako o njima mnogo ne zna, iako jedva da je za njih čula. Podudamost je upravo u tome što i Evropa veruje kao i naši slovenofili da mi imamo svoju, sopstvenu originalnu »ideju« koja nije nešto evropsko — i jedni i drugi veruju da je Rusija sposobna da ima svoju ideju. Što se tiče suštine te naše ideje, Evropa, naravno, ništa o tome ne zna, jer kada bi znala ona bi se umirila čak — ona bi se tome obradovala. No, ona će jednoga dana obavezno saznati o tome i to će biti onda kada bude nastupio njen najkritičniji trenutak. Ali sada nam ona ne veruje, ona priznaje da mi imamo ideju i ona nas se boji. I na kraju, mi smo njoj odvratni, mi smo njoj individualno čak odvratni, iako često tamo sa našim ljudima postupaju veoma lepo. Oni, na primer, rado priznaju da je ruska nauka u stanju da ponudi nekoliko značajnih imena, nekoliko značajnih otkrića koja mogu da posluže i samoj evropskoj nauci. Ali ni za šta na svetu Evropa ne može da poveruje da se kod nas mogu pojaviti geniji, vođe čovećanstva, kakvi su, na primer, Bekon, Kant, Aristotel. (Oni ne veruju da se kod nas mogu pojaviti i talentovani naučnici radnici!). To oni ne mogu da poveruju, jer nisu u stanju da veruju u našu civilizaciju a našu buduću ideju — ideju naše budućnosti — oni ne poznaju. Pravo govoreći oni su u nečem i u pravu: i u budućnosti mi nećemo imati svoga Bekona, Njutna ili Aristotela sve dok ne budemo stali na

svoje noge, sve dok ne budemo krenuli svojim putem i sve dok se ne budemo osamostalili u duhovnom pogledu. Tako će biti i u svemu ostalom kod nas — u našoj umetnosti, u našoj industriji: Evropa je spremna da nas pohvali, da nas i po glavi pomiluje ali nas neće priznati za svoje, preziraće nas i potajno i otvoreno, smatraće nas za ljude nižega reda, mi smo njoj odvratni, da, odvratni smo joj posebno kada joj se vešamo o vrat i kada je bratski ljubimo.

Ali, mi ne možemo da zatvorimo onaj »prozor« u Evropu, to je naš fatum. Dok, međutim, Azija — da, ona, može biti neposredno naša ishodišna tačka za budućnost — da, opet ja to kličem! I kada bi se kod nas makar i delimice usvojila takva ideja — o, kako bi značajan koren tada bio izlečen! Azija — naša azijska Rusija — to je naš bolesni koren i njega bi trebalo ne samo osvežiti, njega bi trebalo ponovo stvoriti, uskrsnuti! Princip, novi princip, novo gledište na celu stvar — to je ono što je nama neophodno!

III
PITANJA I ODGOVORI

— Ali zbog čega, zbog čega? — javiće se srditi glasovi — naša angašovanja u Aziji i sada iziskuju držanje vojske i druge izdatke koji su neproduktivni. Kakva je tamo proizvodnja? Gde je njihova roba, gde ćete tamo naći kupce za našu robu? I, evo, vi nas pozivate, ne zna se zbog čega, da 6e zauvek okanemo Evrope!

— Ne zauvek (ostajem ja pri svotne) — nego za neko vreme i nikako ne sasvim, mi se nećemo okanuti Evrope i odvojiti od nje, ma koliko to nas stajalo. Mi i ne treba da napuštamo Evropu — tako nešto nije potrebno ni činiti. To je »zemlja svetih čuda«, kako se izrazio jedan od najzagriženijih slovenofila. Evropa nam je majka isto kao i Rusija, ona nam je druga mati, mi smo mnogo od nje uzeli i ponovo ćemo uzeti — mi nećemo da budemo nezahvalni prema njoj. Ja sam o ulozi ruskog naroda u budućnosti Evrope (a ja u to verujem) rekao bio koju reč prošle godine za vreme svečanosti povodom otkrivanja spomenika Puškinu u Moskvi i nakon toga su počeli da me blate i da me grde — to su činili čak i oni koji su me onda grlili zbog mojih reči — kao da sam ja učinio nešto odvratno, nešto podlo, rekavši tada u svom govoru to što sam rekao.

No, možda moje reči neće biti zaboravljene. Uostalom, dosta je o svemu ovome za sada. Mi ipak imamo prava da se postaramo oko našeg prevaspitavanja, mi treba da se pobrinemo kako da izađemo iz Egipta. Jer, mi smo sami sebi od te Evrope načinili neku vrstu duhovnog ropstva misirskog.

— Ali dozvolite — prek'inuće me neki — čime će to Azija biti od pomoći našem osamostaljivanju? Zaspaćemo tamo snom azijatskim i nećemo se osamostaliti!

— Vidite — nastavljam ja — vrativši se Aziji i izmenivši naše gledište o svemu tome, mi možemo doživeti nešto slično onom što je Evropa doživela kada je otkrila Ameriku. Jer, zaista je Azija za nas neotkrivena Amerika. Napredujući u Aziji mi ćemo ojačati naš duh, naše snage. Cim se budemo osamostalili naći ćemo posla za sebe — u toku dva veka zajedničkog života sa Evropom mi smo se odvikli od svake aktivnosti, postali smo galamdžije i lenštine.

— No, kako ćete nas pokrenuti da pođemo u Aziju ako su kod nas sve same lenštine? I ko je taj ko bi kod nas pošao prvi, čak i kada bi se jasno dokazalo da se tamo nalazi naša sreća?

— U Evropi smo mi bili gotovani i robovi, a u Aziji ćemo biti gospodari. U Evropi smo mi bili Tatari, a u Aziji ćemo biti Evropljani. Naša civilizatorska misija će ojačati naš duh tamo u Aziji, to će nas povući samo da pokret započne. Sagradite samo dve železničke pruge, počnite makar od toga — jednu kroz Sibir a drugu kroz srednju Aziju i videćete odmah po'sledice svega toga.

— Malo tražite! — nasmejaće mi se neki — gde su sredstva za to i šta ćemo time dobiti: gubitak i ništa drugo.

— Prvo, da smo mi za poslednjih dvadeset i pet godina izdvajali samo po tri miliona godišnje za te pruge (a tri miliona nama prosto kroz prste iscuri) — danas bismo imali sedamdeset i pet miliona namenjenih za izgradnju pruga u Aziji, to je'st bilo bi izgrađeno više od hiljadu »vrsta« pruga — računajte kako hoćete. Zatim, vi pominjete gubitke. O, kada bi u Rusiji živeli Englezi ili Amerikanci — pokazali bi oni vama šta je to gubitak! Oni bi mogli da otkriju našu Ameriku. A znate li da tamo ima krajeva o ko'jima mi tako malo znamo kao što znamo o unutrašnjosti u Africi? Da li mi znamo kakva se bogatstva kriju u nedrima tih prostranih krajeva? O, oni bi sve pronašli, i metale i minerale, oni bi otkrili nova nalazišta i velike rezerve kamenog uglja —

sve bi oni pronašli, pronašli bi nove materijale i način kako da se oni upotrebe. Oni bi angažovali nauku, zemlja bi rađala pedesetostruko — ta ista zemlja, ta naša stepa, za koju mi ovde mislimo i kažemo da je gola kao dlan. Prinosi žita bi povukli ljude, krenula bi industrija, proizvodnja. Ne bojte se, našli bi oni i kupce i put kako do njih da se dođe, oni bi ih otkrili u nedrima Azije gde milioni ljudi dremaju i sada — pronašli bi oni put da do svega toga dođu, izgradili bi puteve!

— Ali, kako to vi nas podsećate na nauku i zalažete se za nju a sami nas u isto vreme pozivate da postanemo i Azijati!

— Da, nauke će nama biti potrebno još više! (uzvikujem ja) — jer, šta smo mi danas u nauci: neznalice i diletanti. Mi ćemo tamo postati aktivniji, sama će nas nužda nagnati i probudiće se u nama đuh preduzimljivosti, bićemo mi tamo i u nauci gospodari, a ne ovako kako je to svuda kod nas u ovom trenutku — kada smo samo tako, nekakav prirepak. Što je najvažnije mi ćemo shvatiti već na prvom koraku (u to nema sumnje) u čemu je naša civilizatorska misija u Aziji. To će obodriti naš duh, to će nam obezbediti osećanje dostojanstva i samosvesti — a svega toga sada kod nas ima veoma malo. Naše prodiranje u Aziju, samo kada bi krenulo kako valja, bilo bi rešenje za mnoge nemirne umove koji su se začamili, koj'i su se ulenjili i umorili ovde. Očistite izvor i neće biti plesni i smrada. Kada se jednom krene kako valja niko se neće dosađivati, sve će se preporoditi. Čak i oni bezdarni, čije je samoljublje ranjeno, našli bi tamo rešenje za sebe. Jer, ono što na jednom mestu deluje kaa nedarovito na drugom je — bezmalo genijalnost. Primera za to ima u evropskim kolonijama. Neće Rusija opusteti, ne bojte se: to će ići postepeno, prvo će poći jedni, pa kada se za njih bude čulo šta su učinili poći će za njima i drugi. Ipak će sve to za rusko more biti nešto neprimctno. Oslobodite muvu iz onog sirupa, očistite joj krilca — i tamo će krenuti jedan manji procenat stanovništva da se to neće ni primetiti. A tamo — o, kako će se to tamo primetiti! Gde se u Aziji bude naselio Urus tamo će u istom trenutku i zemlja postati ruska. Stvorila bi se nova Rusija koja bi i ovu staru preporodila i vaskrsla, ona bi joj vremenom otvorila nove puteve. Ali, za sve to su potrebni novi principi, novi zaokret. I ne bi bilo poželjno da to bude praćeno lomom, potresima. Neka se samo shvati (i shvatiće se) da je tamo naš izlaz za budućnost, tamo u Aziji, tamo nas čekaju i tamo obale zapljuskuje naš okean — ovde u Evropi je već

tesno i ta će teskoba dovesti đo neizbežnog ponižavajućeg komunizma koji se već preteći nadnosi nad ljude; kada do toga dođe ljudi će se u gomilama tiskati oko jednog ognjišta i malo po malo krenuće da uništavaju privatna gazdinstva, porodice će napuštati svoja ognjišta i počeće da žive u komunama; tada će se i deca podizati u vaspitnim zavođima (tri četvrtine biće kopilad) — ali tada ćemo mi tamo imati prostranstva, širine, polja i šume a deca će se naša podizati kraj nogu svojih očeva, a ne ovako — između četiri kamena zida — ona će rasti usred vrtova i zasejanih polja gledajući nad sobom plavetno nebo. Da, tamo su sve naše nade i sve naše nove mogućnosti o čijim razmerama mi ovde za sada nemamo ni pojma! Ne skriva se samo zlato u tamošnjem tlu. Ali, potreban je novi princip. A novi princip će obezbediti i novce koji su za to potrebni. Jer šta će nama — ako već treba sve do kraja reći — šta će nam (naročito u sadašnjem trenutku) tolike naše ambasade po Evropi sa onim njihovim raskošnim sjajem, sa onolikim personalom koji tako mnogo košta, sa ručkovima na kojima blista ono oštroumlje — šta će nam sve to? I šta bi se nas tamo ticao neki Gambeta (da, pošebno sada), papa i njegova sudbina, bez obzira na to što njega sada Bizmark pritiska? Zar nam nije bolje da se, na primer, za neko vreme pred očima Evrope napravimo kao da smo siromasi, da sednemo tako na put da stavimo kapu pred sebe i da skupljamo groš po groš — tada bi ponovo rekli la Russie se receuille. A kod kuće bismo mogli za to vreme da se spremamo, da se organizujemo! Reći će mi: zbog čega da se ponižavamo? Ta nećemo se mi mnogo poniziti! Ja sam ono o prosjačkoj kapi rekao u vidu alegorije. Ne, nećemo se poniziti, naprotiv — uzvisićemo se, to je ono što je izvesno! Evropa je lukava i pametna, brzo će se dosetiti i verujte mi, počeće odmah da nas uvažava! O, razume se, naša samostalnost će je u početku zabrinuti, ali kasnije će joj se to delimice i dopasti. Kada bude videla da smo se mi opredelili za »strogu ekonomiju«, kada bude videla da smo mi rešili da se od sada pružamo prema guberu — ona će i našu rublju uvažavati, neće je smatrati z.a papir, počeće ona tada da nas ceni na svojim tržištima. Da, kada budu videli da se mi ne bojimo više deficita i bankrotstva, kada budu videli da mi idemo smelo svome cilju — sami će doći i predlagaće nam zajmove, novce, obraćaće će nam se tada kao ozbiljnom svetu koji zna da vodi svoje poslove...

— Stanite — čujem jedan glas — evo, vi, međutim, govorite o Gambeti, no, mi ne možemo pustiti da sve to tako propadne. Uzmite samo i to istočno pitanje za prvi slučaj: ono ostaje; njega ne možemo izbeći!

Što se tiče istočnog pitanja, evo šta vam ja mogu reći u ovom trenutku: u ovom trenutku kod nas u političkoj sferi, vi nećete naći, može biti, ni jedan um među političkim umovima koji bi priznao da je to zdrava politička pretpostavka da će, naime — Konstantinopolj biti naš (osim možda u nekoj dalekoj, maglovito'j budućnosti). A ako je to tako šta onda imamo da očekujemo? Suština istočnog pitanja u ovom trenutku vezana je za savez između Nemačke i Austrije, kao i za austrijska osvajanja u Turskoj, koja ohrabruje knez Bizmark. išlaravno, mi možemo da protestujemo i mi ćemo to i činiti u nekim tamo krajnjim slučajevima, ali za sada su ove dve nacije u savezu — i, prema tome, šta mi možemo da učinimo bez većih potresa na našu štetu? Imajte na umu da je saveznicima možda samo to i potrebno iđa se mi, najzad, rasrdimo. Što se tiče slovenskih naroda, mi njih možemo voleti i kao i do sada ohrabrivati — možemo ih i pomagati u nekim slučajevima. Nema za njih neke veće opasnosti, uostalom, za dogledno vreme. No, to vreme može brzo da prođe. Jer, samo kada bismo mi pokazali nameru da se ne mešamo u evropska pitanja na onaj nekadašnji način, oni bi se tamo ostavljeni sami i bez nas, brzo posvađali. Jer, Austrija nikada neće poverovati da je Nemačka nju tako vatreno zavolela zbog njenih lepih očiju. Naprotiv, ona sasvim dobro zna da su Nemačkoj ipak potrebni austrijski Nemci i da ona hoće da ih prisajedini sebi. A svoje Nemce Austrija ni za šta na svetu neće ustupiti, čak i kada bi joj za njih ponudili Konstantinopolj — do te mere ona drži do njih! Razl'oga za raspre, prema tome, tamo još uvek ima. A tu je još Nemačkoj ispod nosa i nerešeno francusko pitanje koje je sada za nju večno pitanje. T povrh svega, tu je i ujedinjenje Nemačke koje, kako se čini, još nije dovedeno do kraja — tu se još mnogo kolebanja sreće. Tu je — kako se vidi — i evropski socijalizam koji ne samo što nije mrtav nego ostaje i dalje kao velika pretnja. Jednom reci, mi treba samo da čekamo, mi ne treba ida se mešamo ni kada nas budu zvali i čim tamo kod njih bude puklo — čim se pojave raspre i kada bude počela da puca njihova »politička ravnoteža« — mi treba odjednom da svršimo sa istočnim pitanjem birajući momenat kao

što smo to činili u vreme francusko-pruskog rata, mi tada treba da izjavimo kad što smo onda izjavili u vezi sa pitanjem Crnoga mora: »mi ne želimo da priznamo austrijska osvajanja u Turskoj« i tako će odjednom iščeznuti i osvajanja, može biti, zajedno sa Austrijom.

Tako ćemo povratiti sve što smo bili na prvi pogled i na neka vreme ispustili...

— No, a šta je sa Engleskom? Vi ste izgubili iz vida Englesku. Kada bude opazila naše prodiranje u Aziju ona će se odmah uznemiriti.

— »Ko se boji Engleske — neka sedi kod kuće« — odgovaram ja poslovicom koju sam prepravio za ovaj slučaj. Neće se ona uznemiriti zbog nečeg novog, ona će se uznemiriti zbog onog zbog čega se i danas oseća neSpokojnom. Naprotiv, sada mi nju držimo u zabuni i neizvesnosti u pogledu budućnosti i ona od nas očekuje sve najgore. Kada bude uspela da shvati pravi karakter naših ciljeva u Aziji, ona će, može biti, smanjiti te svoje bojazni... Uostalom, ja bih se složio i sa tim da neće smanjiti svoje bojazni, daleko je ona još uvek od nečeg sličnog. No, ponavljam: ko se boji Engleske neka sedi kod kuće! I zbog toga — još jednom: Živela pobeda kod Geok-Tepea! Neka živi Skobeljev i njegovi vojnici, neka je večna slava vitezovima »kojih više nema u spiskovima«! Mi ćemo ih uneti u naše spiskove.

Zabilješke

[←1]

Liberté, égalité, fraternité — ou la mort — Sloboda, jednakost, bratstvo — ili smrt (franc.)

[←2]

Entrefilet — novinski članak (franc.).

[←3]

Le Russe et vous verrez le Tartare — Zagrebite Rusa, naći ćete Tatarina (franc.).

[←4]

Senateur — Senator (franc.).

[←5]

Volte-face! — promena (franc.).

[←6]

Après nous le deluge — Posle nas potop! (franc.).

[←7]

Ote-toi de la, que je m'y mette — Skloni se ti da je stanem (franc.).

[←8]

Ad calendas grecas — Nikada (lat.).

[←9]

Status in statu — država u državi (lat.).

[←10]

En toutes lettres — doslovce (franc.).

[←11]

Mon enfant — dete moje (franc.).

[←12]

Bonnes — sluškinja, dadilja (franc.).

[←13]

Finissons, monsieur — Završeno gospodine (franc.)

[←14]

J'y suis et j'y reste — Ovde sam i ovde ostajem (franc.).

[←15]

Entente cordiale — Srdačan sporazum (franc.).

[←16]

Ambition rentree — posuvraćena ambieija (franc.).

[←17]

Tout ce qui n’est pas expressement permis est defendu — Sve što nije izričito dozvoljeno — zabranjeno je (franc.).

[←18]

Pardon, monsieur, mais il me semble que lout ce qui n'est pas expressement defendu est permis — Au contrairem-r: tout ce qui n'est pas expressement permis est defendu — Oprostite gospodine, ali meni se čini da sve što nije izričito zabranjeno — jeste dozvoljeno. — Naprotiv gospodine, sve što ni je izričito dozvoljeno — zabranjeno je (franc.).

[←19]

Protéges — štićenik (franc.).

[←20]

»On assassine nos freres!« — ubijaju našu, braćo! (franc.). Strana 281.

[←21]
Mot d'ordre — geslo (franc.).

[←22]

Descendit du Ciel — Sišao s neba (franc.).

[←23]

Roughs — predgrađa (engleski).

[←24]

Ma commere, quand je danse, Comment va mon cotillon? — Gospodaru moj, kad plešem, kako mi je podsuknja? (franc.)